

દેશી રાજ્ય

“DESHI RAJYA”

દેશી રાજ્યોને લગતા પ્રશ્નોની રચનાત્મક દૃષ્ટિએ ચર્ચા કરનારું માસિક

The only Monthly discussing questions pertaining to Indian States
From a Constructive Point of View.

તંત્રી અને પ્રકાશક
જયંતીલાલ મોરારજી મહેતા
નડીઆડ (ગુજરાત)

અનુક્રમ

૧	માણસાઈ	એક અભ્યાસી	૪૯
૨	શુભરાતનાં કરારનામા	૫૩
૩	રાજશાસન અને પ્રજા	૬૧
૪	કાલિયાવાડનાં બંદરોનું લવિષ્ય	તંત્રી	૬૩
૫	લાવનગર શહેરના વસવાટના નિયમો	૬૭
૬	વડોદરા રાજ્યના ખેડૂતોનાં મહકારી મહળો	૭૦
૭	જગન્નાથ કવિ (ટુંકી વાર્તા)	નિરીક્ષણ	૭૩
૮	હિંદી ખેડૂતોની કરજદારી	શીનાન્શીવલ ન્યૂસ	૭૬
૯	રાજનીતિનું શિક્ષણ	૮૦
૧૦	માસિક તોંધ	૮૫

મેન્ડર પ્રધર્ષની છાપવાની શાહીઓ જગમશહૂર છે.

મેન્ડર પ્રધર્ષે શાહી બનાવવાનું ૧૭૯૨માં શરૂ કરેલ છે. અને ૧૪૪ વર્ષથી તેઓ છાપવાની શાહી, તેમાં વપરાતા રંગો તેમજ વારનીશો ઉત્તમોત્તમ બનાવવાનો પ્રયત્ન કરતા આવ્યા છે, અને તેને પરિણામે અત્યારે છાપવાની શાહીના ક્ષેત્રમાં તેમની અને તેમના માલની પ્રતિષ્ઠા પ્રથમ સ્થાન લોગવે છે.

દુનિયાના સર્વોત્તમ છાપાકામ કરનારા છાપખાનામાં આ શાહીઓ વપરાતી આવી છે, કારણ કે મેન્ડર પ્રધર્ષની શાહીમાં છાપેલો માલ વધારે વખત ટકે છે, અને લોકોની આંખોને વધારે પસંદ પડે છે; તેના રંગો આકર્ષક, ટકાઉ અને મનોરંજક છે.

એકવાર જેમણે મેન્ડર પ્રધર્ષની શાહી વાપરી છે, તે ખીલતી શાહી વાપરવાનો અખતરો કરતા નથી. કારણ કે વજન, માપ અને કિંમતની સાથે સરળતાવતાં મેન્ડરની શાહીમાં વધારે નકલો છાપી શકાય છે, એટલે સરવાળે સસ્તી પડે છે.

સોલ ડીપ્ટીપ્રિન્ટર્સ,

પ્રીન્ટીંગ મટિરિયલ્સ સ્ટોર,

૮૯, પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ • મુંબઈ નં. ૨

મુદ્રણસ્થાન : આદિત્ય મુદ્રણાલય, રાજભડ રોડ : અમદાવાદ.

મુદ્રક : મણિલાલ પુરુષોત્તમ મિસ્ત્રી, ખી. એ.

પ્રકાશક : જયંતિલાલ મોરારજી મહેતા, નાયરવાડા : નડિયાદ.

દેશી રાજ્ય

(માસિક)

[૧૬૬]

જૂન : ૧૯૩૬

[અંક ૬]

માણસાઈ.

મનુષ્યની રૂચિ બિન્ન છે, એટલા માટે એના અનુભવની જરૂર છે. યોશાક, રિવાજ, ખાતુંપીતું અને ભાષા વગેરે બિન્ન છતાં મનુષ્ય, એ મનુષ્ય છે. કારણ કે સર્વ મનુષ્યોમાં માણસાઈના સામાન્ય-ગુણનું વધતું ઓછું નિયમન છે. માણસાઈ એ મનુષ્ય પૂર્વે છે. પશુ અને મનુષ્ય એક બીજાથી ઘાટમાં, રૂપમાં અને રંગમાં જુદાં છે, માટે જુદાં નથી. પણ ગુણથી જુદાં છે માટે જુદાં છે. બન્નેમાં જુદાં છે. પણ જુદાં નથી. પશુ ગરબી પશુ કરતાં મનુષ્ય શ્રેષ્ઠ છે બન્નેમાં મનુષ્ય છે, પણ મનના પરિણામ રૂપ મનોવ્યાપારમાં પશુ કરતાં મનુષ્ય શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. એકનો ગુણ સમૃદ્ધ, વિશેષતઃ સ્વાર્થને માટે છે, અને બીજાનો ગુણ સમૃદ્ધ વિશેષતઃ પારકાના હિતને માટે છે.

નમ્રતા, દયા-દાન, અને ચારિત્ર્ય એમાં ખરી-માણસાઈ છે. બીજાને માન આપવામાં, એવું દષ્ટિ-બિંદુ સમજ એની નજરે જોવાથી માણસમાં અનામદ જુદી બધાય છે. અને અનામદરૂપિ એ, શુદ્ધ જુદાં હોય છે. જુદાંએ મનગદ હોય પણ મુદ્દમતમેદ જ

દાનિકારક છે. અને નહીં કરવા કરતાં ના પાડવી એ વ્યક્તિમાત્રને હિતકર છે. પરંતુ જન્મથી સર્વ મનુષ્ય સરખાં છતાં કાળ જતાં દેશ, સંપ્રદાય અને કુટુંબના મંડકાર ભેદે મનુષ્ય મનુષ્યમાં ફેર રહે છે. આથી દરેક મનુષ્ય પોતાની યોગ્યતા અને સ્વભાવ અનુસાર બીજાને ચીતરે છે. કુદ ગુણવાળું મન સર્વત્ર સ્વાર્થ જુએ છે. અને સદ્ગુણી મન પરમાર્થમાં પોતાનું હિત માને છે. મન, પોતાની ઇચ્છા અને બંધાયેલા-સ્વભાવ પ્રમાણે આસપાસની બીજી વસ્તુઓના પ્રતિબિંબને મદજુ કરે છે. માટે નમ્રતા ઇત્યાદિ ગુણ સમૃદ્ધથી જીવંતનીને જોગવવામાં મનુષ્યત્વ છે. બીજાની પ્રશંસા કરવામાં નહીં, પણ મૌન રહેવામાં ખરી નમ્રતા છે. કારણકે એકની પ્રશંસા એ પરાક્ષ રીતે બીજાની નીંદાનો ભય ઉભો કરે છે. પણ નમ્ર મનુષ્ય-નીંદાથી સદૈવ નિર્ભય છે. લોકો ત્યારે નીંદા કરે ત્યારે આવા માણસે પોતાની નસીબદારી સમજવી. કારણ કે પોતે તો જે છે, તે છે. આવા નિષ્પાપ મનુષ્યને તો નીંદાના પ્રમેજોએ ઉલટ હર્ષ થાય છે. વળી

જેનામાં પોતાની ગમે તેવી નીંદા સાંભળવાનું ધૈર્ય છે એ અહિંસક છે, કારણકે ક્રોધનું પરિણામ હિંસા છે. હિંસાથી મનુષ્યત્વનો નાશ થાય છે તથા મનુષ્યમાં પશુભાવનો જન્મ થતો જાય છે. અને મનુષ્યમાં જ્યારે પશુભાવ જન્મે છે, ત્યારે તે પશુધર્મનું આચરણ પણ કરે છે. લૂંટફાટ કરનારાઓ, ખીસ્સાં કાતરનારાઓ, ખીજની સ્ત્રીઓ કે કન્યાઓને ઉઠાવી જનારાઓ જ માત્ર હિંસક નથી, પણ પોતાના જ સુખનો વિચાર કરી ધન સંગ્રહ કરનારાઓ, કાપદાનો આશ્રય લઈ લોકો પાસેથી લંડાળ એકઠું કરી તેનો દુરુપયોગ કરનારાઓ અને ખીજના તરફ મલિન બાવે જોનારાઓ પણ એટલા જ હિંસક છે. હિંસક ફરતાં પણ વિશેષ છે. કારણ કે પહેલાથી લોકો રક્ષણ મેળવી શકે છે જ્યારે ખીજની સાથે તો સંબંધ બાંધવા લાગ્યા છે. પહેલા, બહારથી વિરૂપ છે. ખીજ અંદરથી. પહેલા વીંછી જેવા છે, તો ખીજ સર્પ જેવા છે. એકના ડંખની તીવ્ર વેદના છતાં મનુષ્ય અચી રહે છે. ખીજને ડંખ મનુષ્યને ઘેનમાં નાંખી એના પ્રાણુ હરે છે.

જગતની દૃષ્ટિએ સાફ દેખાય છતાં આવું આચરણ અને પશુત્વ એ બન્ને સમાન છે. હાંદગીને બે-સ્વાદ બનાવી દે છે. જીવનની મીઠાશ તો નમ્રતામાં જ જીવનમાં છે. નમ્રતા હંમેશાં સમાધાનના માર્ગે વળે છે. જે ખીજને પોતાના કરતાં અલ્પ સમજે છે, બહિષ્કાર જીવન દર્શાવવા જેઓ ઢોંગી આચાર-રાખે છે અને જેઓ વિવાદ કરે છે, એવાઓથી સાચી નમ્રતા પ્રાપ્ત કરી શકાતી નથી. કારણ કે નમ્રતાને નામે તેઓ મિથ્યાભિમાન મેળવે છે. ખીજ-ઓનું શબ્દહ્રસ્વ સહન કરવામાં, અનૃત બાપણ સાંભળી રહેવામાં અને સહ્ય એવા ખીજના અથા પ્રહાર ખાલી લેવામાં તથા ગમે તેવા દરજ્જાવાળોને પડખો પડખ માન આપવામાં સાચી નમ્રતા છે. વળી ખીજ કરતાં પોતે અધ છે એ સમજણ મનુષ્યનો નૈતિક વિકાસ કરે છે. કારણકે જે મનુષ્ય પોતે અધુજ જાણે છે, એમ માને છે, તે કશું નથી જાણતો અને જે કંઈ નથી જાણતો

એમ માને છે તે ખરું જાણે છે એવી પરિપાટી ચાલી આવી છે. આવા મનુષ્યનું વર્તન એની નમ્રતાનું પ્રતિક છે. કારણકે એ જાણે છે કે શબ્દોની નમ્રતાથી મનુષ્યની વાણી શાંત છે. પણ વર્તનની નમ્રતાથી તેનો આંતર દેહ પ્રકાશે છે. અને ખીજ-ઓને પણ તેજસ્વી કરે છે.

પણ ભયથી, લોભથી કે ઈર્ષ્ય રવાર્યથી દર્શાવાતી નમ્રતા ઢોંગીપણું છે. ખીજને છતરવાની કળા છે. અને ‘મારો સ્વભાવ તો ઘણો નમ્ર છે.’ એમ કહેવું એ ઉદ્ધતાઈને ઢાંકવાનો પ્રયત્ન છે. છતાં પરસ્પરનો વિવેક આવશ્યક છે. કારણ કે એથી મનુષ્યોમાં સંધર્ષણ થતાં અટકે છે. માણસ પોતે જેવું ઈચ્છે એવું ખીજને આપવાનો અને પોતાના તરફ ખીજનું જેવું વર્તન ઈચ્છે એવું વર્તન ખીજ તરફ રાખવાનો એનો ધર્મ છે. માણસ જેવું ખીજનું ઈચ્છે એવું એ મેળવે છે. ખીજનું શ્રેય ઈચ્છનારને શ્રેય પ્રાપ્ત થાય છે, અને ખીજનું અનિષ્ટ કરવાનો પ્રયત્ન કરનાર મનુષ્ય, આ જન્મ દુઃખી થાય છે. અર્થાત સુખી જીવન મેળવવાની કુંઝી, પોતાના કરતાં, ખીજના હિતના વિચાર-કાર્ય કરવામાં છે, એવો, ઈશ્વરી નિયમ છે.

દયા, શરીરના અને મનના યુદ્ધનેશારીને, તથા દાન, અન્નવસ્ત્ર વગરના નિરાધારીને આશીર્વાદ રૂપ છે. જગત એ, પ્રભુની અકલ્પ્ય રચના છે. મનુષ્યો, પોતાની નજરમાં એક ખીજને સુખીદુઃખી માન્યા કરે છે. અને એથી તેનો ઉપાય કરવાનું પણ પ્રભુએ મનુષ્યની સત્તામાં રાખ્યું છે. એ ઉપાય દયા-દાનનો છે. એથી જગત, સુખરૂપ જીવે છે. પણ દયા-દાનનું ડિઝિમ ન વાગેલું જોઈએ. દાન લેનારને પણ, આપનારની ખબર ન પડે એવી રીતે. કારણકે યુક્ત દાનનો, યુક્ત બદલો પ્રભુને આપવો પડે છે. ખોટો હિસાબ રાખી, પ્રતિષ્ઠા મેળવવા માટે, જેઓ દાન આપે છે તેના કરતાં પ્રામાણિક કમાણી ઉપર જીવનાર મનુષ્ય વધારે પવિત્ર છે. તેમ, ઈચ્છા નહીં છતાં મહત્તામાં તથાઈને કે કલમચુતે મને જેઓને, ખીજને કંઈ આપવું પડે છે, તેઓના કરતાં, કૃપણ વૃત્તિવાળાં

મનુષ્યો ઉતરતાં નથી. કારણ કે એક અનિચ્છાએ, ન આપ્યા જેવું આપે છે. અને બીજો અચ્છિક ના કહે છે. દયા-દાન વૃત્તિનો જન્મ પ્રેમમાંથી થાય છે. અને પ્રેમથી ઉપજેલી દયા તથા અપાયેલું દાન, આપનાર તથા લેનાર બન્નેને હિતકારક છે. આપનારની માણસાઈને શોભાવે છે અને લેનારનું દૈન્ય કમે કમે નાશ પામતું જાય છે.

પણ ન્યાય સંગતિ વિના નંત્રતા અને દાન-શોભતાં નથી. કેવળ તટસ્થતા એ કાંઈ ન્યાય સંગતિ નથી. એક પક્ષે પણ ન્યાયની હવાતી તો હોય. અથવા તો ઉભય પક્ષની માન્યતા બૂલ ભરેલો હોય તો પણ તટસ્થતા તો જિણ્ડતા જ છે. સત્ય કહેવાની અશક્તિ છે. જ્યારે ન્યાયવૃત્તિ તો સત્ય દર્શન છે. સત્યનું મુખ મોહક અને આકર્ષક બીજેથી આચ્છાદિત થયેલું છે. એટલે મનુષ્ય, એ મોહક બીજે પ્રાપ્ત કરવાની પ્રવૃત્તિમાં પડે તો એનાથી સત્યના માર્ગે જઈ શકતું નથી. એ બીજે મનને પ્રમિત કરે એવી હોઈ મનુષ્યને લોભાવે છે. તથા પોતાનો ઉપભોગ એજ સત્ય છે, એમ મનાવે છે. પરિણામે એના સિવાય કશું સત્ય નથી એવી દૃઢ માન્યતા મનુષ્યની બંધાઈ જાય છે. એટલે ન્યાયવૃત્તિ, સારાસાર વિચારણા તથા યોગ્યાયોગ્યનું જ્ઞાન, સત્યમાર્ગની અભિજ્ઞાપા વિના શક્ય નથી. ખરું હોય તો પણ, લોકોની વિરૂદ્ધ કાંઈ ન કરવું એ બચ્ચાર ધર્મ છે. સત્યધર્મ નથી. દરેક ધર્મસાસ્ત્રોમાં સત્યના રક્ષણ અર્થે પ્રાણપાપનું દર્શન છે. પણ માની લીધેલું સત્ય, એજ સત્ય કે માની લીધેલો ન્યાય એજ ન્યાય નથી. પણ જે પ્રવૃત્તિમાં, પોતાના સંબંધી વિચાર નથી—પોતાના આધુનિક કલ્યાણનો પણ વિચાર નથી એ સત્ય, એ સત્ય. અને એ ન્યાય, એ ન્યાય છે.

અદાસતોનો ન્યાય લોક વ્યવહાર અર્થે છે. અને તે ધણીવાર સાપેક્ષ છતાં બીજના હિતના વિચારથી ન્યાયાધીશ આપે છે એટલે અંશે એ સત્ય ન્યાય છે.

કારણ કે ધણાના, ધણા સુખનો અને હિતનો વિચાર ન્યાયાધીશને કરવો પડે છે. અને એટલે અંશે એ સત્ય ન્યાય છે. પોતાને સત્ય લાગે એ કહેવું એ ન્યાય નથી. પણ બીજના હિતનો વિચાર કરી નિરવાર્થ કથન, એ સત્ય છે. સત્તાના બળથી, સંબંધી કે મિત્રની પ્રસન્નતા અર્થે અથવા પોતાની પ્રતિષ્ઠાના રક્ષણ માટે કહેલા સત્યમાં કે કરેલા ન્યાયમાં ટૂંકિમતા છે. મનનું એ ખરું આચરણ નથી. તેમ બીજની બૂલની શિક્ષામાં ન્યાય નથી. પણ ક્ષમામાં છે. જુદાની એ અનુભવની શાળા છે એટલે તેમાં વચન અને આચરણની બૂલો સ્વાભાવિક છે, એમ સમજી પોતે સહન કરી, જેઓ બીજા ઉપર દયા અને ક્ષમાની નજરથી જુએ છે, તેઓ ખરા ન્યાયવર્તી છે. એ ખરું મનુષ્યપણું છે. આનું મનુષ્યપણું જગતને ઉપકારક છે. તેમાં વિશેષ ન આવે એ માટે સંભાળની જરૂર છે. બીજાઓ તરફનું—નાના મોટા બધા તરફનું—આમાંકિતપણું, સત્યમાં શ્રદ્ધા અને ન્યાયી મનોવૃત્તિથી પ્રભુના અચલ નિયમોનું પાલન થાય છે; અને તેથી મનુષ્યત્વ રક્ષાયેલું રહે છે.

માણસાઈનું સર્વોપરિ લક્ષણ - શુદ્ધ ચારિત્ર્ય છે. મનનો વ્યાપાર, ઈન્દ્રિયોદ્વાર દેખાય છે. પણ મનની ક્રિયા માત્ર આચારમાં મૂકાય તો જગતનો વ્યવહાર જિજ્ઞાસુ થઈ જાય. સર્વનાં મન સરખાં હોતાં નથી. સંસ્કાર બેદ, લોકોના મનમાં પણ જિજ્ઞાસુ રૂપ ધરાઈ જાય છે. કેટલાંક માણસો માત્ર ખૂરા વિચાર જ કરે છે, પણ તેનો અમલ નહીં. કેટલાંક માણસો ખૂરા વિચારને ક્રિયામાં મૂકતાં સંકાય અનુભવે છે. અને કેટલાંક માણસોના ખૂરા વિચારમાંથી તદુપ આચાર જન્મે છે. જગતમાં જે ક્રિયા ઉપદ્રવ રૂપ હોય, મન અને હૃદયથી જે ક્રિયા અસંગત હોય અને જેમાં સ્વાર્થને પ્રાધાન્ય હોય એમાં ખૂરાઈ ભરેલી છે. અને આવી ખૂરાઈથી સર્વથા દૂર રહેવાનો પ્રયત્ન, એમાં માણસાઈ છે. મનુષ્ય જે કાંઈ કરે છે તે બધું સારું નથી હોતું, તેમ જ તે નથી કરતો તે ખરાબ નથી હોતું. ચોરી કરે છે એ ચોર અને જેઓને

ત્યાં એ ચોરી કરે છે એ બધા શાહુકાર નથી હોતા. કેમકે એમાંના કેટલાક હાથ પગથી ચોરી કરે છે, તો બીજા મનના ચોર હોય છે. એટલે મનુષ્ય શું સાચું અને શું ખરાબ કરે છે તેના આધારે તેના મનુષ્યપણું માપ નીકળે છે.

આ જ પ્રમાણે કુચાલનું છે. નકારા વિચાર થવા, એ મનનો રોગ છે. અને શરીરના રોગ કરતાં પણ દુઃસહ છે. શરીરથી મન નહીં પણ મનથી શરીર ખવાય છે: એટલા માટે શરીરને રક્ષવા માટે પંડિતોએ સંયમને ધર્મ ગણ્યો છે. સંયમ એટલે નિયમ પાલન-મર્યાદા. પણ હવે એમ મનાવા લાગ્યું છે, કે પરસ્પરની ધ્વિંજાથી પુરુષ સ્ત્રીને અને સ્ત્રી પુરુષને લઈ જાય કે 'પરણી જાય' એમાં નિયમભંગ કે મર્યાદાભંગનો દોષ નથી, અને દોષ નથી માટે પાપ નથી. આ રીતે વર્તન કરનાર, પોતાની સ્ત્રી કે પુત્રીને અથવા પોતાના પતિ કે પુત્રી વિષે પણ એ ન્યાય માન્ય રાખે છે, એમ મનાય. આંખો ન્યાં ત્યાં નકાંડે જોયા કરે, અને મન ખોડું બાજુવા છતાં, એનું સંગબુદ્ધિથી સમર્થન કરી, ઈન્દ્રિયોદ્ધારા આચાર કરે, તો એમાં સ્પષ્ટ દોષ છે. જે પોતાની પત્નીનો કે ઘરની સ્ત્રીનો મિથ્યાકાંપ કરી ત્યાગ કરે છે, જે ખોટાં ખોટાં બહાનાં ઉભાં કરી બીજાની-સ્ત્રી કે કન્યા સંગાથે રહી એની સાથે મેળ કરવાની કાશીશ કરે છે એ સર્વ દુરાચારી છે. અને જે માથાપો પોતાની કન્યાઓને અને જે પતિ, પોતાની સ્ત્રીને એવા પ્રસંગોએ રોકવાને બદલે કાગા-ડોળાથી લુચે છે તેઓ પોતાની પુત્રીઓ અને પત્ની પાસે દુરાચાર કરવાની ફરજ પાડે છે. ઇશ્વિક વાસનાઓ માટે જે અયોગ્ય છે એ કરવું એમાં અમાનુવીપણું રહ્યું છે; આથી શરીરના એક અંગના દોષની શિક્ષા આપ્યા શરીરને થાય છે, પણ જે અંગે ગુહનો કર્યો હોય એ જ અંગે ગુહનાની શિક્ષા ભોગવવી જોઈએ

એવી માન્યતાથી સુરદાસે પોતાની એ આંખો કાઢી નાંખી હતી.

પ્રભુની દષ્ટિમાં સૌદર્ભ છે. એટલે જગતની બધી વસ્તુઓ સુંદર છે. અને દરેક વસ્તુના ગુણધર્મ, એ વસ્તુના-અનુવંશી હોવાથી વસ્તુની સાથે જડાયેલા છે. કાંઈ ચીજના ગુણધર્મોના નાશ કરવાથી વસ્તુતઃ એ વસ્તુનો પણ નાશ થાય છે. દરેક વસ્તુને પોતપોતાના ગુણધર્મ ઉપર આધિપત્ય છે. અને એ આધિપત્ય નષ્ટ કરવાથી અનવસ્થા જન્મ પામે છે. પ્રાણી-માત્રમાં આધિપત્યનો આ નિયમ પ્રવર્તે છે અને એ નિયમને માન આપી દરેક વર્તે એ ધર્મ છે. તથા તેનો ભંગ કરે એ અધર્મ છે. દરેક પોતપોતાના પરિધમાં રહી આ આધિપત્ય-ભોગવવા હકદાર છે. એટલા માટે એ ભાવનામાંથી ઘણાંમાં ઘણાં મનુષ્યોને માન્ય એવા અને કુદરતની સાથે વધારેમાં વધારે મેળ હોય એવા સુખરૂપ જીવન ગાળવાના કાયદા ધ્યાનમાં છે. એથી દરેક સ્ત્રીપુરુષ રક્ષાયેલાં છે. એ નિયમોનો ભંગ એ ચારિત્ર્ય દોષ છે.

ક્રિયામાત્રનું ફળ છે. દોષો પણ ક્રિયા છે અને તે દોષો હોવાથી તેનું દૂષિત ફળ મળે છે. દોષોનું નિવારણ પશ્ચાત્તાપથી નહીં પણ એની ફળ પ્રાપ્તિથી થાય છે. પશ્ચાત્તાપ તો દોષો પુનઃ ન થાય એટલા-માટે પ્રતિબંધ રૂપ છે. અનર્થક છતાં આકર્ષક અને ત્યાજ્ય છતાં યદ્વળ કરવાની બલવાન મનોવૃત્તિ રહ્યા કરે, એ દોષોનું લક્ષણ છે. અને એવા પ્રકારની ક્રિયા, એ ચારિત્ર્ય સૂતિ છે; તેમ એ ક્રિયા પોતાને અને બીજાને અનુપકારક છે. માટે દોષો અને એના પરિણામથી સાવ-ચેત-રહેવું એમાં ખરી માણસાઈ છે. આસંકિતપણું, દયા અને અપરિગ્રહ (દાન શીલતા) વગેરે માણસાઈના-શુદ્ધોથી મનુષ્ય ચારિત્ર્યવાન રહે છે. ચારિત્ર્યવાન-મનુષ્યના મનોવ્યાપાર પણ શુદ્ધ થાય છે તથા તેવો મનુષ્ય સર્વત્ર વિજયી નીવડે છે.

એક અવધ્યાસી.

ગુજરાતનાં કરારનામા

(વડોદરા રાજ્ય)

(અંતઃકી આજી)

લાડ કસ્ટમરે તા. ૬ હી એપ્રીલે છેલ્લો દસ્તાવેજ કરી મોકલ્યો તે.

તા. ૫ મી. જુલાઈની મીતીની એક યાદી ગાય-કવાડ મહારાજ તરફથી પહોંચી છે, તેમાં એ છે કે ત્રણ હગ્ગર ધોડાં બિટીરા સરકારની આડરીમાં છે, માટે ગાયકવાડ મહારાજ કબુલ કરે છે કે કપની સરકારને ત્યાં દસ લાખ રૂપિયા ન્યુનક માટે અનામત રોકડા આજરોજથી મુકશે અને તે તહનામા પ્રમાણે મહિને મહિને ચઢાડ્યો પગાર ત્રણ હગ્ગર ધોડાંનો આપ્યા જશે; તેમ કરવામાં જો તે કમુર કરશે તો ગાયકવાડ તરફથી જે સરદાર ધોડા ઉપર હશે તેને આ દસ લાખ રૂપિયામાંથી ત્રણ હગ્ગર ધોડાના પગાર જેટલો પગાર આપવામાં આવશે. અને તદનામાની આડમી કલમ પ્રમાણે અને દસ્તુર પ્રમાણે એ સરદાર પગાર વેહેચરો અને આ પ્રમાણે જે પૈસા ઉપાડવામાં આવ્યા હશે તે ગાયકવાડ સરકાર ભરી દઈ હમેશાં દસ લાખની સીલીક આજી રાખશે. આ માટે મહારાજની અરજ એ છે કે મહાલમાંથી જમી ઉઠાડવી. એ વાતને ગવર્નર જનરલ સાહેબ પસંદ કરે છે. એટલે ઉપર કહેલી અનામત અંગ્રેજ સરકારને ત્યાં મુકે તો મુક્યા પછી પંદર દિવસે મહાલમાંથી જમી ઉઠાવવી અને છોડ વીટી આપી દેવી.

વડોદરા તા. ૬ હી એપ્રીલ સને ૧૮૭૨.

તા. ૮ મી જુલાઈ ૧૮૪૧ અથવા તા. ૧ ફેબ્રુઆરી સને ૧૮૪૧ ને રોજ શીયાજીરાય ગાયકવાડે વડોદરા મુકામે નામદાર ગવર્નર સાહેબને આપેલી યાદી.

ગાયકવાડ સરકાર અને અંગ્રેજ સરકાર વચ્ચે

વાંધા ચાલ્યા કરે છે તે ઉપર મુખર્દના ગવર્નર સર જે. કર્નાક એરોનેટ વડોદરા પધાર્યા અને રૂબરૂમાં મુલાકાત લીધી. ગાયકવાડ સરકારે અંગ્રેજ સરકાર હસ્તક ત્રણ હગ્ગર ધોડા રાખેલા છે તે બાબત ઘણી જીકર ચાલી અને તે એ કે તહનામા પ્રમાણે હાલના જેટલીજ તે સંખ્યા રાખવી અને અંગ્રેજ સરકારે નવો રસાલો કરેલો છે, તેનો પણ પગાર ગાયકવાડે આપવો. જેથી જન્ને રાજ્યની દોસ્તી અને મનમેળ રહે તથા ગવર્નર સાહેબનું મન રાજી ચાય, એ વાત બ્યાનમાં રાખી ગાયકવાડ સરકારે નવો રસાલો રાખ્યો તે દિવસથી તે સંવત ૧૮૬૭ ના મોખ વદી ૦)) (જન્ને-વારી સને ૧૮૪૧) સુધી આપવાનું કબુલ કર્યું છે. અને હિસાબમાં તેટલી રકમ જમે આપવી તથા તે દિવસથી રસાલાનો ખર્ચ આપવો. પણ તે વર્ષ દહાડે ત્રણ લાખથી વધારે આપવો નહી અને તે રૂપિયા ગાયકવાડ સરકાર તરફથી અંગ્રેજ સરકાર, જે ખંડણી ઉધરાવે છે તેમાંથી કાપી લેવા. એ રસાલો હાલની માફક અંગ્રેજ સરકારના હુકમમાં હમેશાં રહેશે.

ગવર્નરે તા. ૧ હી ફેબ્રુઆરી સને ૧૮૪૧ ને રોજ ગાયકવાડ સરકારને લખી આપેલી યાદી.

અંગ્રેજ સરકારે ગાયકવાડ મહારાજને જાહેર કર્યું કે હાલ જે ગાયકવાડનાં ત્રણ હગ્ગર ધોડાં છે તેમાંથી પંદરસો રાખવાં તે વાત ગાયકવાડે કબુલ કરી નહી, કારણ કે તે તહનામાની સરત પ્રમાણે નથી. જન્ને રાજ્યો જોડે પાછી દોસ્તી થઈ છે માટે એવું ઠરાવવામાં આવ્યું છે કે જન્ને રાજ્યો વચ્ચે જે કાલકાર થયો છે, તે ત્રણ હગ્ગર ધોડાની બાબતનો કાયમ રાખ્યો છે.

નામદાર સર જે. કર્નાક બેરોનને મહારાજા શીયાજીરાવ ગાયકવાડે લખેલો પત્ર. તા. ૧૫ મી જુલાઈ સંવત ૧૮૯૭-૧૯૪૫

અમારા રાજ્ય જોડે બહોળત થયેલો છે તેમાંના ઠરાવ પ્રમાણે નામદાર કંપનીના હસ્તક ૩૦૦૦ થોડાં અમારા રાજ્યે રાખેલાં છે તેમાંથી ૧૫૦૦ નામદાર કંપનીએ ઉઠાવી લેવાં એવી અરજ થઈ છે, પણ ઠરાવમાં તેમ હોય એમ જણાતું નથી. નામદાર કંપનીના હસ્તકમાં ૩૦૦૦ થોડા છે તે કાયમ રાખવાથી બંને રાજ્યોમાં જે દોરતી અને ઈજ્જત દેખાય છે તે દૃઢ થયેલી જણાશે એ સંબંધી કંઈ વાંધો હોવો જ ન જોઈએ. અમારી અંતઃકરણથી ઈચ્છા હતી કે આપણા રાજ્યોમાં કંઈ તકરાર પડે નહીં અને આગળની પેઠે સારો બનાવ ચાલ્યો નય એ ઉપરથી એક વિનંતિ પત્ર તમને બોલાવવાનો લખ્યો અને તે ઉપરથી અમારા ઉપર કૃપા કરી તમે પધાર્યા ત્યારે વડોદરામાં મારી મુશ્કેલીઓ બધી સ્પષ્ટ રીતે જણાવી હતી કે કરજનો બોલે બહુ થઈ પડ્યો છે અને કુટુંબ અને આશ્રિતોનાં ગર્થ પણ ઘણાં છે. તે વખતે તમેએ અમને રાઈટસ સાહેબના રસાલાનો ખર્ચ કબૂલ કરવાને કહ્યું ત્યારે આપની મરજી સાચવવાની ઈચ્છાથી અને સરકારને મા આપ અને વાલી માફક ગણી, મેં એ હીસાબના ખરચના ત્રણ લાખ રૂપિયા વર્ષના હીસાબમાં મળેરે આપવા કબૂલ કર્યાં (જેને વિષે હાલ નવો તગાદો થયો છે) અને તેમાં જે દિવસથી એ રસાલો કર્યો ત્યારથી પાછળનો ચઢેલો પગાર તેમાં ગણેલો હતો; અને તેમ કરવાનું કારણ માત્ર એટલુંજ કે મારી અશક્તિ અને સરકારના ઉપર પૂર્ણ ભરોસો રાખેલો એ હતું. પણ આપ સાહેબને તથા કંપની બહાદુરને અમારી અરજ એટલીજ છે કે મહારાજાનું કરજ બહુ ભારે થઈ ગયું છે, કુટુંબનો ખર્ચ અને વંશ પરંપરાના આશ્રિતોની નીમણૂકનો ખર્ચ વધ્યો છે, એટલે આપે જોયું છે. માટે આપે અને કંપની સરકારે, ગાયકવાડ સરકારની ઈજ્જત જાળવી આપાદી રહે એ જોવાનું છે, મારો અને

મારા રાજ્યનો સંબંધો બાર તમારા ઉપર છે. તથા મારી આબરૂ અને આપાદી તે તમારી છે. નામદાર કંપની અને આપ સાહેબ બંને મારી ઈજ્જત જાળવનાર છો અને તમારા તરફથી કંઈ અડચણ થનાર નથી. નામદાર કંપનીના કરમાવ્યા પ્રમાણે હું તો ચાહું છું માટે આ રસાલાનો ખર્ચ વર્ષે દહાડે જે બેસે છે તેથી ત્રણ લાખ રૂપિયાનો બોલે પડ્યાથી મારી સરકાર ગુંચવણમાં આવી પડી છે માટે અંતઃકરણથી આ રાજ્યના સંતોષ માટે અરજ કરવામાં આવે છે કે મહેરબાની અને દોરતીનો ઘટાડો ન સમજતાં નામદાર કંપની તરફથી આપ સાહેબ આ સરતની ફારગતી મેળવી આપશો.

ગાયકવાડ સરકારને લખેલો પત્ર તા. ૮ ફેબ્રુઆરી ૧૮૪૧

મહારાજાના ઘણા આગ્રહથી મારે વડોદરે આવવું ફરજ. ત્યાંથી મુકામ ઉઠાવતાં પહેલાં મારા મુકામ દરમ્યાનમાં જે બાબતમાં અમારું મન લાગેલું હતું તેના ઉપર ઠરાવ બાબત તથા ગાયકવાડ સરકાર અને સિટીશ રાજ્ય વચ્ચે પાછો સારો બનાવ, જે કાંઈ દિવસ હવે ઓછો થનાર નથી એવી આશા છે. તે બનાવ પાછો થયો તે વિશે થોડાંએક સલાહનાં વચનો લખી મોકલવાનું થોડું થઈ છે.

મેજર રાઈટસ વાળા રસાલાના ખર્ચ બાબતનો તગાદો થયેલો તે તમે કબૂલ રાખ્યો તથા ખંડણીયાં મુલકમાં જે થોડોસ્વારો રાખવામાં આવે છે તેનો ખર્ચ પણ કબૂલ રાખ્યો, તેથી સિટીશ રાજ્ય જોડે પાછું મળી જવાની તમારી હૃદય પૂર્વકની ઈચ્છા જોઈ તથા મહારાજાના દરબારમાં અંજોળ સરકારનો એલચી રહે છે તેની સલાહ પ્રમાણે ચાલવાની તમે મરજી જણાવી, અને હાલ સુધીના જે કરારો-બાંહેધરી છે તે કાયમ રાખવાને કબૂલ થયા હો, તે ઉપરથી, પહેલાંનાં આપનાં વારંવારનાં કૃત્યોથી જે રનેહ સંબંધ દુટકો હતો તેની નવી ગાંઠ બાંધવાને હું શક્તિવાન થયો છું. અને તેજ ઉપરથી મને આનંદ થાય છે કે જાતી વાળું પેટલાદ પ્રગણું તથા ખંડણીયા મુલકની

જમાવેલી તમને પાછી આપવાનો હુકમ કરે છે. તમારા આગ્રહથી અને નવસારીના દેશાધને ખંડણીના હોસાખમાંથી જે રકમ આપવી કરે તે આપવાની કબજાત તમે કરી છે તેથી તે કસબા ઉપરથી પણ જોઈ ઉઠાવી છે.

જ્યાં સુધી થોડા દહાડા અંગ્રેજ સરકારના તાખામાં પેટલાદ રહ્યું તે દરમીયાન મહારાજની રૈયતે અંગ્રેજ રાજ્યની આજુ સ્વીકારેલી માટે તેની કાંઈ રૈયત ઉપર જીલમ ન કરવો એ બાબત તમારી પાસે, લખેલી જમીનગીરી લોધા વિના, મારાથી પેટલાદ તમને પાછું અપાવ નહી. પણ એ વિરૂદ્ધ તમારે ધણો આગ્રહ થયેલો તે માન્ય રાખવો, કેમકે તેથી રાજ્યનાં માન પ્રતિષ્ઠા ધરે તથા હોર્ડ કલેઅરના વખતમાં જે રાજ્યો જમીનમાં હતાં તેની રૈયતની કંઈ ફરીવાદ, જમીન ઉઠાવા પછી થયેલી નથી તે જોતાં નકામું ગણાય, અને એથી વારવાર અથડામણનું કારણ ઉઠ્યું થાય એમ સમજી મહારાજને એ બાબતનો આગ્રહ કરવાનું મુખી હોયું અને તમારી પાસેથી યજ્ઞનથી વચન લીધું કે તમારા ખીળ મુલકના લોકો જેવાજ પેટલાદના લોકોને સમજી તેઓએ અંગ્રેજ સરકારની આજુ કબુલ રાખેલી તથા તે પ્રગણાના વહોવટમાં મદદ કરેલી માટે કાંઈપણ પ્રકારે કાંઈજ દરકત થાય નહીં, એવું વચન લઈ સંતોષ પામ્યા હોયો. મહારાજને યાદ હશે કે એવચન મારી, ચીફ સેક્રેટરી, રેસીડન્ટ અને તેના આસીસ્ટન્ટની રૂબરૂ આપ્યું છે અને એવો પાકી સમજણથી કે તેમાં જે લગ થશે તેો લખાણ કર્યું નથી છતાં પણ પાછી જમીન ખેસાડી એ પ્રગણું પાછું અંગ્રેજ રાજ્યમાં જોડી દેવામાં આવશે. મહારાજના વચનમાં અમારો સાચો વિશ્વાસ છે અને અમારી ખાતરી છે કે કોઈ પણ પ્રસંગે આમ કરવાથી અમને દિલગીર થવુંનું કારણ મળશે નહી, છતાં પણ મારે ફરીથી જણાવવું પડે છે કે આ વચન કોઈ પણ રીતે તોડવામાં આવશે તો તે અંગ્રેજ સરકાર સાંખશે નહીંજ. અથવા જે લોકોનો ઈન્માફના ધોરણે અમારો

આગ્રહ લેવાનો હક છે તેઓને જીલમમાંથી મુક્ત રાખવામાં કાંઈ અંદેશો જેવું પણ જણાવવા દેશે નહી.

મહારાજને ખબર છે કે હાલ જે તગાદો થયો છે તે ગાયકવાડ સરકારની જમાવેલીમાંથી મેજર રાજર્ડસવાળો બધો રસાલો અંગ્રેજ સરકારના તાખામાં રહે એવી સગતનો બંદોબસ્ત થાય તો, તે ઉપર નવો કરાવ થયે બંને રાજ્યો વચ્ચે સારો સંબંધ રહે એવો અમારી માગણી હતી. અને કાડીયાવાડ વગેરેમાં જોછામાં જોછા ૧૫૦૦ સ્વાર, સને ૧૮૧૭ ના તહનામાંનાં જણાવેલા પ્રમાણે જે ખંડણી અમે ઉધરાવીયે છીએ તેની ચાકરીમાં રાખવાની સરત મુજબમાંની હતી. ફરમાવેલી રીત પ્રમાણે ગાયકવાડ સરકારે રાજર્ડસનો રસાલો રાખવાનું કબુલ કર્યું, પણ તહનામાંની શરતો જરાએ જરા સચવાપ માટે કલમ ૮ માં ૩.૦૦૦ થોડાનો ફટકાનું તમને રાખવા દેવો એવી ઈચ્છા તમે બતાવી, એ વાતની દુવે દા દહી, પણ તેજ વખતે તમોને જણાવ્યું હતું કે અંગ્રેજ સરકારને ફક્ત કાડીયાવાડ વગેરેની નોકરીમાં ફક્ત ૧૫૦૦ થોડાની જરૂર છે માટે કાંઈ વખતે એ ફટકાનું સંખ્યા જે કાડીઆવાડ માટે છે જે એછી કરવાની થાય તો કામમાં કાંઈ વાંધો લેવામાં આવશે નહીં, પણ તે સંખ્યામાં ખીર સરદારજીઅલ્લી વગેરેને પાછા નોકરીમાં રાખવાને અંગ્રેજ સરકારનો તમારા ઉપર થયેલો તગાદો, તેઓને તમારી નોકરીમાં પાછા રાખવાનો હતો, માટે તેઓને પાછા રાખવા પડશે.

આવતી બીજી તારીખે મહારાજ જોડે મારે મુલાકાત થઈ તેમાં બંદોબસ્ત કરવાની ૩૧ કલમોની યાદી મને આપી હતી; મેં મહારાજને ખબર કરી કે તે વાંચી જોવાથી એમ માલમ પડે છે કે તેમાંથી ઘણી બાબતોના નિકાલ રેસીડન્ટથી થઈ શકશે, તોપણ એ બાબત ઉપર અંગ્રેજ સરકારના વિચાર તમને સમજવવામાં આવ્યા હતા અને હાલ ફરીથી કહેવા પડે છે. જે બાબત હોરા તથા ગણપતીની સ્વારી વખતે રેસીડન્ટ સાહેબ અને અંગ્રેજ પવટલોએ

હાજર રહી તથા અંગ્રેજ સરકારના તરફથી મહોટા તહેવારને દહાડે મહારાજના કુટુંબને આહીર આપવાના શીરસ્તા સંબંધે છે.

અ બાબતો વિશે અંગ્રેજ સરકારે જે કાર્ય કરેલો છે તેનાં કારણો અને ફરી ફરીને કહી જવાની જરૂર નથી, પણ એટલું જ કહેવું જોઈએ કે જે મેં રેસીડેન્ટને કહ્યું છે. તે એ કે ગાયકવાડને દરબારના વડીલ સમજી આવી મહોટી સ્વારીઓમાં ધટીત માન આપવા રેસીડેન્ટ સાહેબ આવશે, જે વખતે અને દિવસે હવેલીમાંથી સ્વારી મહાવાની હોય તેની બજાર તમારા તરફથી મળ્યા પ્રમાણે તે કોઈ સમવડાળી જગ્યાએ સ્વારી કરાવે હાજર રહેશે, અને તે જગ્યા મહારાજને પૂછાવીને મુકર કરવામાં આવશે. અને ત્યાં સ્વારીમાં સામેલ થયા વિના તમારી રીત પ્રમાણે ધટવું લશ્કરી માન એટલે સક્ષાત્તી આપશે, મને આશા છે કે મહારાજ આટલી મહેરબાનીથી રાજ થશે. કારણ કે વડીલ અધિકારીઓ તરફથી જે તાકીદનો હુકમ આવેલો છે તેમાં ધણીમાં ધણું એટલું જ થઈ શકે છે.

નામદાર કંપનીના દસ્તુર પ્રમાણે હરકાષ પ્રસંગે નજરાણો લેવો આપનો તે ચાલુ રિવાજથી વિરુદ્ધ ગણાય છે. પણ મુંબઈ સરકારના ઉપરી માફક આ બાબતમાં રિવાજથી આડા જવાનું મેં દુરસ્ત ધાર્યું છે. (અને મહારાજને વડીલ યુવ રાવ સાહેબ જગ્યા તે વખતે મહારાજને આ હાર મારી હાલની મુલાકાતના દરમ્યાનમાં આપવાનો ઈતેખાબ બન્યો તેથી મને તેમ કરવાનો અપત્યાર છે તે ઉપરથી હું ખુશી છું) તોપણ રેસીડેન્ટને એવો નજરાણો લેવા તથા આપવાની પરવાનગી આપી શકાતી નથી.

અંગ્રેજ સરકારને જે જે બાંહેધરીઓ તમે કરી તે પુરેપુરી પાળવાને વારંવાર તમે કાલ આપો છો માટે તેને બરાબર વળગી રહેવાની જરૂરીયાત મહારાજને ફરી ફરીને આર્જવથી જણાવવી પડે છે, કારણ કે તેથી ઉલટા ચાલવાથી મહારાજને આખરે દુઃખની અણીપર

આવવું પડશે. અને તમારે ખુબ ધ્યાનમાં રાખવું કે એ બધા કરારો એકદમ કબુલ રાખવાથીજ હાલ જે સારાં છાગે બનને રાખ્યો વચ્ચે જે નવો બનાવ પાછો બંધાયો છે તે કાચમ રહેશે. તમારા મુલકના તમે એકલા રાખ છો, માટે તમારા રાજ્યની અંદરના કારભારમાં અંગ્રેજ સરકાર હાથ ધાલવા ખુશી નથી; અંગ્રેજ સરકારની બાંહેધરી ધરાવનાર બધાં માણસોને તાકીદ કરવામાં આવશે કે તેઓએ તમને એ પ્રમાણે લખવું અને તેમ નહીં કરે તો અંગ્રેજ સરકાર તેઓના ઉપર ખુબ કડા થઈ જશે, અને મહારાજને જોડે જે લખાણ કરશે તેમાં તેઓએ ખુબ અદબ અને નમન નતાઈ રાખવી પડશે, પણ જેમાં અંગ્રેજ સરકાર વચ્ચે છે, એવી બાંહેધરીની દરેક બાબતમાં ગાયકવાડ સરકાર કંઈ પણ ડખલ નહીં કરે તે જોવાની અંગ્રેજ સરકારની ફરજ છે તેમાંથી તે મુક્ત થઈ શકતા નથી.

ધણ્યેક પ્રસંગો ઉપર મહારાજને બદ સંબંધાકારો, જેઓની સલાહથી મહારાજને વારે ધણીએ અડચણ આવી પડે છે અને તેમાંના મુખ્ય વેણીરામ આદીતરામ વિશે કહી જણાવ્યું છે. પણ મહારાજની ખાતી કરવા ઉપરથી મને આનંદ થયો છે કે તે શખસને રખ આપવાનું ગહેરનામું થયા બાદ તમે કાંઈ પણ પ્રકારે સંબંધ રાખ્યો નથી, અને તમારી નોકરીમાંથી અને સલાહમાંથી હમેશને માટે એને દૂર કરવાનો તમારો વિચાર જોઈ અમને વિશ્વાસ છે કે તમે તે પ્રમાણે વર્તશો.

મહારાજના ખુબ આગ્રહ જિપરથી બીજી તારીખની મુલાકાતે કેટલાક શખસની મુલાકાત લેવાનું જ્યારે મેં કબુલ કયું, ત્યારે મેં મહારાજને સાદ જણાવ્યું હતું કે મહારાજની મરજી સાચવવાને માટે મેં એ મંજુર રાખ્યું હતું કેમકે તેમાંના માણસો જેને તમારી નોકરીમાંથી દૂર કરવા સરકારે ફરમાવેલું તે રખ આપેલા તમારા હીવાન વેણીરામના સગા તથા મસલતીઆ હતા અને તે માટે તેઓના ઉપર વિશ્વાસ રાખીને ગ્રથવા તેઓ તમારી નોકરીમાં

નેક નામદાર લોર્ડ એલ્ફ્રીડ નસ્ટન, મુંબાઈના ગવર્નર તથા મેજર જનરલ રોબર્ટ્સ માછ લશ્કરના ઉત્તર ભાગના કમાન્ડીંગ તથા ફીલ્ડીએ પોતે-એ બધાએ મળીને હિંદુસ્તાનના નેક નામદાર ગવર્નર જનરલને લખી જણાવ્યું છે કે ગાયકવાડ સરકાર ખુબ દોસ્તી રાખે છે, અને ગયા વર્ષમાં જે મદદ કરી હતી તે પણ જણાવ્યું છે.

આજે મને ઈડિયા સરકારના સેક્રેટરી તરફથી ગવર્નર જનરલનો, અલ્હાબાદ મુકામેથી નંબર ૧૫૧૯ તા. ૩૧ મી મે સને ૧૮૫૮ની મિતીનો પત્ર આવ્યો છે તેમાં મને જણાવ્યું છે કે તે નામદાર મહારાજ સાહેબ અંડેરાવ ગાયકવાડની નીમકહલાલી અને કહિત જોઈને એવા તો ખુશી થયા છે કે મુંબાઈના ગવર્નર સર જેમ્સ કર્નાકે શીયાણરાવ મહારાજને તા. ૮ મી ફેબ્રુઆરી સને ૧૮૪૧ મે જે ખરીતા મોકલેલો તેમાં રાઈટ સાહેબના રીસાલા અને ગાયકવાડના ફીલ્ડી લશ્કરને લખેલો ભાગ, તથા તા. ૧ લી ફેબ્રુઆરી સને ૧૮૪૧ ને રાજની, મહારાજ શીયાણરાવ ગાય. કવાડ તરફની એ રીસાલાના ખર્ચના દરવર્ષે ત્રણ લાખ રૂપીઆ આવવાની આખી યાદી તે અર્ધું હાલ માફ કરવામાં આવ્યું છે. અને હવે પછી એ આવ. તનો ખર્ચ સરકાર વચ્ચે બંદોબસ્ત, તા. ૬ ફી નવેમ્બર સને ૧૮૧૭ ના તહનામાની કલમ ૮ મી પ્રમાણે ચાલશે. અને સહાયક લશ્કરની જોડે ચાકરીમાં ત્રણ હજાર ફીલ્ડી લશ્કરની જરૂર નહીં હોય ત્યારે, હાલ જેમ તે લશ્કર ચુકરાત અને કાઠિયાવાડના ખંડણીયા મહાલમાં જે પ્રમાણે તોફરી કરે છે, તે પ્રમાણે અંગ્રેજ સરકારના ખંડણીયા મહાલમાં તેઓના હુકમ પ્રમાણે તોફરી બજાવવા કરશે.

ગવર્નમેન્ટ એક ઈડિયાના સેક્રેટરીના પત્રમાં કઈ તારીખથી એ બંદોબસ્ત અમલમાં આવશે તે બાબત લખેલું નથી, પણ હું તે લખી મંગાવીશ ને જવાબ આવે મહારાજને ખબર જણાવીશ.

આ સમાચાર લખી જણાવતાં મને બહુ હર્ષ થાય છે, કે મહારાજએ મહારા તરફ દોસ્તીભાવ

બતાવ્યો છે, અને આથી કોઈ સારા સમાચાર મારી બાબતમાં આવ્યા હોય અને મને જેટલો આનંદ થાય તેટલો થયો છે.

મહારાજ અંડેરાવ ગાયકવાડ સેનાપ્તાસ- ખેલ સમશેર બહાદુર તરફથી વડોદરાના રેસીડેન્ટ બ્રીગેડીયર જનરલ સર આર. સી. રાંકસપીયર ઉપર નંબર ૬૨૫ તા. ૧૭ મી જુન સને ૧૮૫૮ ની મોકલેલો યાદી.

તા. ૧૪ મી જુન સને ૧૮૫૮ ની યાદી નંબર ૪૭૧ ની રેસીડેન્ટ તરફ મળી છે. તેનો મજકુર એ છે, કે, નેક નામદાર મુંબાઈના ગવર્નર લોર્ડ એલ્ફ્રીડ નસ્ટન તથા મેજર જનરલ રોબર્ટ્સ, લશ્કરના ઉત્તર ભાગના કમાન્ડીંગ અને મેં પોતે, નામદાર ગવર્નર જનરલ એક ઈડિયાને ગાયકવાડ સરકારની દોસ્તી વિશે તથા ગયા વર્ષમાં જે મદદ આપી છે તે હકીકત લખી હતી. તે ઉપરથી પત્ર નંબર ૧૫૩૬ તા. ૩૧ મી મે સને ૧૮૫૮ નો ઈડિયા સરકારના સેક્રેટરી તરફથી આવ્યો છે. તે એવી મતલબનો કે મહારાજ અંડેરાવ ગાયકવાડ સેના પ્તાસખેલ સમશેર બહાદુરની દોસ્તી અને નિમકહલાલીની વાત સાંભળી ગવર્નર જનરલ સાહેબ એટલા તો ખુશ થઈ ગયા છે કે તેઓએ ત્રણ બાબતોમાં માફી આપવાનો હુકમ લખી મોકલ્યો છે. તે એ કે તા. ૮ ફેબ્રુઆરી સને ૧૮૪૧ ના ખરીતામાં સર જન કર્નાકે, રાઈટ સાહેબના રીસાલા બાબત તથા ફીલ્ડી બાબત તથા તા. ૧ લી ફેબ્રુઆરી સને ૧૮૪૧ ની યાદીમાં શીયાણરાવ ગાયકવાડે લખ્યા પ્રમાણે ત્રણ લાખ રૂપીઆ દરવર્ષે રાઈટ સાહેબના રીસાલાના આપવા કબુલ કરેલા તે, અને તે હવે પછી બંને સરકાર વચ્ચે સદરદુ બાબતોનો બંદોબસ્ત થયો છે તે, તા. ૬ ફી નવેમ્બર સને ૧૮૧૭ ના તહનામાની કલમ ૮ મી પ્રમાણે ચાલશે. પણ જ્યારે ફીલ્ડી ને કુમકી લશ્કરને જોડે જવાની જરૂર નહીં હોય ત્યારે ચુકરાત અને કાઠિયાવાડનાં ખંડણીયા રાજ્યોમાં હાલમાં તેઓ

નોકરી બનવે છે, તે પ્રમાણે સિટીશ સરકારની સરજી માફક ખંડણીયા મહાલમાં તેઓ નોકરી કરવા જશે. ઈડિયા સરકારના સેક્રેટરીના પત્રમાં કઈ તારીખથી એ સરૂ થશે તે લખેલું નથી માટે તે બાબત લખાણ કરી જવાબ આવશે એટલે મહારાજને ખબર થશે.

તેના જવાબમાં રીસાલાના ખર્ચના ત્રણ લાખ રૂપિયા નેક નામદાર ગવર્નર જનરલ સાહેબે મહેરબાનીની રાહ છોડી દીધા છે તે જોઈ અમે બહુ ખુશી થયા છીએ, અને બીજી લખી જણાવીએ છીએ કે હવે પછી આ સરકારના તરફથી ત્રણ હજાર થોડા નોકરીમાં રાખવાના હયા છે તે વાદીમાં લખ્યા પ્રમાણે કામ કર્યા જશે.

આમ થવાથી અમારા ઉપર મોટો ઉપકાર ગયો છે અને એથી બહાર સારું કહેવાશે અને બન્ને રાજ્યોમાં જે દોસ્તી ચાલે છે તેની ખાતરી થશે. એ રીસાલાનો ખર્ચ મારે માથે પડવાથી મારા માથાપર કરજનો બોજ હાલ સુધી વધતો ગયો છે, અને તેથી બહુ મનમાં ચીંતા ચલી હતી. અર્થાત કે આ સરકારની ઇફ્ટ, આખર અને માન, નામદાર કંપની બહાદુર અને નેક નામદાર ગવર્નર જનરલ બહાદુરના હાથમાં છે, અને એ અમારાં તે તેમનાં છે, તે માટે દોસ્તીના હકથી અમે લખી જણાવીએ છીએ કે એ બન્ને રાજ્યની દોસ્તી કેટલીક પેઢીઓથી ચાલી આવી છે. અને તેમાં વધારાને માટે મારી બહુ ઇચ્છા છે તેથી હું રેસીડેન્ટ સાહેબની યોગ્ય સલાહ પ્રમાણે ચાલું છું.

તે માટે ઉપલી મતલબ ધ્યાનમાં લઈ નામદાર ગવર્નર જનરલને આ દરબાર તરફથી દરબારની ખુશીની વાત લખી જણાવશે.

ગાયકવાડ ઉપર ખરીતો

સલામ બાદ-મહારાજની ડોઈમાં જે રેસીડેન્ટ સાહેબ છે તે વારંવાર અમારા ઉપર રિપોર્ટ

મોકલ્યા કરે છે તે ઉપરથી, તથા છેલ્લા બે વખતે બહુ આનંદથી અચૂંક રીતે જે કામો મહારાજ કરી બતાવ્યાં છે તે ઉપરથી માણુમ પડે છે કે આપ મહારાજે સિટીશ રાજ્ય તરફથી, ઇંગ્લંડના સત્તાધારીઓની તરફથી અને મારી તરફથી આપનું જ કામ હોય તેમ સમજે છે માટે હું તમારો, તમો જે દોસ્તીનો બાવ સંકટના સમયમાં બતાવ્યો છે તેનો, અંતઃકરણથી ઉપકાર માનું, છું.

તમારી નીમકહલાલી અને દોસ્તી ઉપર વિચાર રાખી, વર્ષ દહાડે ગાયકવાડ સરકાર પાસેથી ઈ.સ. ૧૮૪૧ થી સીકંદરી સ્વારને નાંખે ત્રણ લાખ રૂપિયા લેવાનો ઠરાવ કરેલો તે મેં છોડી દેવાનો ઠરાવ કર્યો છે, અને મહારાજ તરફ વધારે ચાહના છે એની નિશાની તરીકે બીજી એ ઠરાવું છે કે એ છુટ તમે મહારાજ માદીએ ખેડા ને દહાડેથી ગણવી.

ધણી ખુશીથી અમે મહારાજને વાસ્તે મોદેલાલની એક બેડ મોકલી છે તે મહારાજ કષ્ટ રાખશે અને આશા છે કે અંગ્રેજ સરકાર મહારાજનું કેટલું માન રાખે છે અને સ્નેહ રાખે છે તેની નિશાની તરીકે એ ગણાશે.

કેનીંગ્સ.

ગાયકવાડ સરકાર તરફથી રેસીડેન્ટ ઉપર લખેલી વાદી નંબર ૪૬૦ તા. ૧૪ મી મે સને ૧૮૫૬.

આ દરબાર તરફથી વાદી નંબર ૨૩૩ તા. ૨૬ મી ફેબ્રુઆરીની રહેવાના ઉપયોગ માટે જમીન આપવાની મોકલી હતી અને તેનો જવાબ રેસીડેન્ટ તરફથી તા. ૧૨મી મે નંબર ૮૨૦નો આવ્યો તેમાં લખે છે કે તે વાદી સાફ સ્પષ્ટ નથી, તેથી ગવર્નર જનરલ સાહેબનો કેટલોક અંદેશો આવ્યો છે માટે ગાયકવાડ સરકાર મહેરબાની કરી પાછળથી શક અને વાંધો ન રહે માટે રહે માટે જે જમીન લેવામાં આવે તેમાં બધી સત્તા ઈડિયા સરકારને આપી દે. તેના જવાબમાં લખી જણાવવામાં આવે છે કે

નંબર ૪૨૩ ની યાદીમાં લખી જણાવ્યા પ્રમાણે અમે રેલ્વે માટે જમીન આપી ચુક્યા છીએ, અને રેલ્વેના કામ બાબત એ જમીન ઉપર બધી સત્તા ઈડિયા સરકારની રહેશે; પણ આ દરબારે સડક માટે જમીન આપવાને કંઈ અંદેશો કે વાંધો મનમાં રાખ્યો નહોતો છતાં તે યાદીમાં લખી જણાવ્યું છે માટે આ દરબારને બહુ દીવંગીરી યદ્ય છે, માટે અમારી અરજ છે કે મહેરબાની કરી આ બાબત ગવર્નર જનરલને લખી એટલું સમજાવવું કે આ દરબાર દરેક રીતે ગવર્નર જનરલની તાબેદાર છે.

આ બાબત ઉપર વિચાર રાખીને અમે લખી જણાવીએ છીએ કે એ કામથી (રેલ્વેથી) અમારી શાંતિ ઉપજ્યાં તા. ૨૯ ફેબ્રુઆરી નંબર ૨૩૨ ની યાદીમાં જણાવ્યા પ્રમાણે નુકસાન જનું ન બેઠ્યું, માટે એ પ્રમાણે જવાબ લખાઈ આવવો બેઈએ.

પડોશના મહારાજ ગાયકવાડને તા. ૧૧ મી માર્ચ સને ૧૮૬૨ એ સન'દ મોકલાવેલી તેની નકલ.

હિંદુસ્થાનમાં જે રાજ અને સરદારો હાલ પોતાના દેશમાં હકુમત ચલાવે છે, તેઓનાં રાજ્યો હમેશાં રહે તથા તેઓના ખાનદાનનો મરતબો અને વંશ બરી રહે એવી એવી મહારાણી સરકારની ઈચ્છા હોવાથી તે ઈચ્છા બર લાવવાને માટે હું આથી તમને આ આતર જમા કરી આપું છું કે તમારા ખરા વારસને અભાવે હિંદુ ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે, અને તમારા કુટુંબના વહિવટ પ્રમાણે જે કાઈને રાજ્યની ગાદીએ તમે બેસાડો તેને અમે કાયમ રાખીશું.

ત્યાં સુધી તમારી ગાદી સરકાર તરફ રાજ્ય ભક્તિ રાખી રહેશે અને બ્રિટીશ સરકારના કરેલા ઉપકારો, કોલકારાર અને તહનામાં લખી આપેલાં વચનો તેની શરત પ્રમાણે પાક દાનતથી પાળશે ત્યાંસુધી

તમારે ખાતરી જણવું કે એ બંદોબસ્તમાં કોઈ પણ રીતે વાંધો ઉઠાવવામાં આવશે નહીં.*

કેનીંગ

રેવાકાંઠા

સને ૧૮૪૦ માં ગાયકવાડનો દાખલો બેઈ રેવાકાંઠાના મુખ્ય સરદારોએ સતી અટકાવવા માટે કાલ કરારો કર્યા.

પહેલા કલાસની હકુમતનો એટલે કે અંગ્રેજ રૈયત સિવાય બધાં માણસો ઉપર દેહાંત દંડ કરવાની શિક્ષાના ગુન્હાની તપાસ કરવાનો જોને અખત્યાર છે એવા એકલા રાજપીપળાના રાજ છે. છોટાઉદેપુર, દેવગઢ બારેયા, લુણાવાડા, સોથ અને વાડારીનોર એઓને બીજા વર્ગનો અખત્યાર, એટલે પોતાની રૈયતના મોટા ગુન્હાનો ઇન્સાફ કરવાનો અખત્યાર છે. એ રાજ્યોમાં પરગામી અથવા અંગ્રેજ રૈયત કંઈ ગુન્હો કરે તો અને મહેવાસી તાલુકાઓમાં ગુન્હો થાય તો તે બધા ગુન્હાનો ઇન્સાફ રેવાકાંઠાની ફાજદારી કોર્ટમાં પોલિટીકલ એજન્ટ કરે છે. એ કોર્ટ, કોર્ટ ઓફ ડાયરેક્ટરનો હકુમ તા. ૧૨ મી જાન્યુઆરીનો આવવાથી સને ૧૮૪૨માં બંધ થઈ છે.

રાજપીપળા-આ રાજ્યના સરદારો અકબરના વખત સુધી સ્વતંત્રપણે ભોગવતા હતા અને ત્યારે તેઓએ સ્વાર અને પાયદલ ત્રણ વર્ષ ઉપર આપવા નાં કબુલ કરેલાં તેને બદલે રૂ. ૩૫૫૫૬ ની ખંડણી બેસાડી. મુસલમાની સત્તાની પડતી અવરયામાં એ ખંડણી જરાબર ભરાતી નહોતી તે પાછી ગાયકવાડે બેસાડી. અને તેમના રાજ્યના સ્વતંત્રપણા ઉપર હાથ નાખ્યા કર્યો, તેથી આખરે સને ૧૮૧૩ માં બધો કારભાર તેમના અમલદારના હાથમાં આવ્યો. તે વખતે રાજ્યમાં ચોકબી વાર્ષિક રકમ રૂ. ૬૨૦૦૦ ની આવતી હતી અને બધી ઉપજ ગાયકવાડ સરકારના ખર્ચનામાં ભરાતી હતી.

* ગાયકવાડ રાજ્યને લગતાં કારનામા પૂરાં થાય છે. અને હવે પછીનાં કારનામા રેવાકાંઠાનાં રાજ્યોને લગતાં આવશે.

અન્યથામોંધ, નામનો નબળો રાજા તેના આપના મરણ પછી અને ૧૭૮૬ માં ગાદીએ બેઠો તે અને ૧૮૦૩ માં પડ્યો. તેણે પોતાના મહોટા કુંવર રામસીંધને ગાદી ન આપતાં ન્હાના કુંવર નહારસીંધને ગાદી આપવાની તબ્દીજ કરી હતી. પણ રામસીંધને

તુરગમાંથી કેદારીને લસ્કરે ગાદીએ બેસાડ્યો. અમની ચાલથી રામસીંધથી રાજ્ય ચલાવાયું નહીં તેથી અને ૧૮૧૦માં ગાયકવાડે તેના કુંવર પ્રતાપસીંધને ગાદીએ બેસાડ્યો અને રાજપીપળાનું રાજ્ય સોંપવાની સનંદ આપી તેમાં અંગ્રેજ સરકારે બાંહેધરીની સહી કરી.

રાજશાસન અને પ્રજા

(મહેલું)

હિંદુસ્તાનનો વિસ્તાર એની ભૌગોલિક રિચ્છિ અને સંચોગોને અંગે, આ દેશમાં નરેશતંત્ર પ્રમાણે વહીવટ ચાલ્યા કર્યો છે. જૂના ઐતિહાસિક કાળમાં, વેન જેવા રાજાઓના કારાચારથી નારાજ થઈને, પ્રજાએ એને પદબ્રષ્ટ કર્યાના અને પોતે-પ્રજાએ-રાજ્ય ચલાવવાને બદલે બીજા રાજાને પસંદ કરી ગાદીએ બેસાડ્યાના દાખલાઓ છે. કારણ કે પ્રજા, રાજ્ય ચલાવવાની પ્રવૃત્તિમાં પડવાને બદલે શાંતિથી રહેવા ઇચ્છે છે. અને રાજા પોતાનું બાળકો માફક પાલન કરે, પોતાનું ભરણપોષણ કરે, જ્ઞાન આપે અને રક્ષણ કરે એવી એની સ્વાભાવિક મનોવૃત્તિ હોય છે. એક કાળ હિંદુસ્તાનમાં એવો હતો કે રાજાઓ પોતાનાં બાળકોની માફક પ્રજાને રાખતા. આથી રાજા અને પ્રજાનો પરસ્પરનો સમભાવ પિતા અને બાળકોના જેવો રહ્યા કરતો. રાજાઓની આ ભાવના, અત્યારે ઘણી જગ્યાએ નાશ પામી છે. એટલે પ્રજા પણ એવું ઇચ્છે કે આવા-આ રાજાઓ હોય તે કરતાં, રાજાઓ વગરના રાજ્યતંત્રમાં રહેવું એ વધારે સારું છે. મર્ય જોમ સમુદમાંથી પાણી ખેંચે છે અને પાણું એ પાણીનું જગતને પ્રદાન કરે છે તે પ્રમાણે રાજાઓ પ્રજાહિતાયે કરે છેલાદિ ઉપરાંત છે. અને પ્રજા રાજા પુશીથી આપે છે. પણ રાજાઓએ પ્રજા સાગરમાંથી એના સુખ દુઃખનો વિચાર કર્યા વિના, કેવળ પોતાના

જ અંગત સુખ માટે ન્યાયથી સંપત્તિ ખેંચવાનું શરૂ કર્યું ત્યારથી પ્રજા અને રાજાઓ વચ્ચે વિરોધ શરૂ થયો છે. આ વિરોધનું સ્વરૂપ અને પ્રજાનું બળ, રાજાઓ વખતસર સમજ્યા નહોં એટલે પ્રજાશાસનની ભાવના જન્મ પામી છે.

પ્રજાશાસન સુખરૂપ છે, એમ જગતની કોઈ પ્રજા માનતી નથી. એમાં પણ તોફાન-રાજા શાસનની શાંતિને યુકાયેલે-છે, અનીતિ છે, પરસ્પર મનદુઃખ છે, ઝેરવેર રોપાય છે અને આંતર વિઝાદ થાય છે. આ બધું જાણવા છતાં પણ બીજાએ નાંખેલાં દુઃખ ભોગવવાં કરતાં, પોતે કરેલાં કામોથી જો દુઃખ ઉત્પન્ન થતાં હોય તો, તે ભોગવવાં બહેતર છે. એમ પ્રજા ઇચ્છે છે. હિંદુસ્તાનમાં રાજાઓ તરફની પ્રજાની આવી મનોવૃત્તિ દિવસે દિવસે એટલી પ્રબળ થાય છે, કે બ્રિટીશ હોંદ કે જ્યાં પરદેશી સરકાર રાજ્ય કરે છે અને એ સરકારના રાજ્ય બંધારણ સામે ત્યાંની પ્રજાનો અણગમો છે એવું જાણવા છતાં, દેશીરાજ્યની પ્રજાં એ રાજ્યતંત્ર નીચે રહેવાનું વિશેષ પસંદ કરે છે. દેશીરાજ્યની પ્રજાનાં કેટલાંક માણસોએ તો બ્રિટિશ હોંદમાં જઈને વસવાટ કર્યો છે. કોઈપણ દેશી રાજ્ય કરતાં સરકારનું રાજ્ય સાર્વભૌમ હોવાથી એ રાજ્યમાં જઈને વસવામાં કેટલાંક માન પણ સમજે છે. પણ એનું ખરું કારણ તો એ છે કે દેશી

રાજ્યોની પ્રજા માને છે, કે સરકારના રાજ્યમાં એની સંપત્તિની વિશેષ સલામતી છે. અને કેટલાંક પહેલા વર્ગનાં દેશી રાજ્યોને બાદ કરતાં કેટલેક અંશે આ વાત ખરી છે.

રાજપુતાના અને કાઠીઆવાડમાં તાલુકદારી અને લાયાતી નાનાં રાજ્યો ધણાં છે. અને એ રાજ્યોના માલિકા પૈસે ટકે ધણા પાપમાલ ચર્ચે ગયા છે. કેટલાક નીચા પાછળ અને દુરાચાર પાછળ આખી હાલગી ગુમાવી બેઠા છે. લાનબુડી નવ ત્યાં સુધી તેઓ દારૂમાં તસ્લીન રહે છે. એમની આસપાસનું મંડળ એ બધા દુર્યુષ્ણોમાં એમના કરતાં પણ ચડીયાતું હોય છે. દુર્યુષ્ણોનું પરિણામ સંપત્તિનારા છે. સંપત્તિનારા ચવાથી તાબાની પ્રજાના વર્ગો ઉપર પહોં પ્ધાન ખેંચાય છે. એનું ધન લૂંટી લેવાના ઉપાયો લેવામાં આવે છે. ભૂતકાળમાં આવા ધણા બનાવો બન્યા છે અને તેથી રાજ્યઓનો કારોબાર ખૂબ વગોવાયો છે. કેટલાંક ગામોમાં તો લેકિાથી ગામ વચ્ચે થોડા ઉપર એમીને નીકળાતું પણ નથી. સારાં લુગડાં પણ ન પહેરાય. દીનવૃત્તિ અને ગરીબાઈ રાખે અને 'હાહા' કરે તોજ ગામમાં રહેવાય એવી સ્થિતિ હોય છે. અને કમનસીબે ગામડાના દરબારે આવા આવી બાળતોને પોતાની સત્તારૂપ માને છે. આ બધાં કારણો નજીવાં છે પણ લેકિાના મન ઉપર અસર કરે એવાં છે.

અત્યારે રાજ્ય વહોવટના ભેદે સિટિસહોદ અને દેશી રાજ્યો એવા હોંદુરતાનના બે મુખ્ય ભાગ છે. સિટિસહોદના રાજ્યતંત્ર ઉપર, બંધારણ પ્રમાણે અંગ્રેજ સરકારનું આધિપત્ય છે. સિટિસહોદના કાયદાઓ ઉપર અને સિટિસહોદની સરકાર ઉપર અંગ્રેજ સલાસદેવાળી પાલેમેન્ટનો કાબૂ છે. અને એમાં પ્રજાની મરજી ઉપર ધ્યાન આપવામાં આવે છે. દેશીરાજ્યોનો વહોવટ હોદીઓ દ્વારા ચાલે છે. દેશીરાજ્યોની સરકાર પણ હોદી છે. સિટિસહોદના નિકટ સંપર્કવાળા થોડાક અપવાદો બાદ કરીએ તો રાજ્યોનું કારોબારી મંડળ પણ હોદીઓનું છે. અને રાજ્યોના ઉપર પણ અંગ્રેજ પાર્લામેન્ટનો કાબૂ તો

છે, પણ તે, હોદીનો બચાવ અને એની પરદેશી સાથેની નીતિ પ્રતો હોઈ, દેશી રાજ્યો એમના આંતર વહોવટમાં સ્વતંત્ર છે.

દેશના આ બે મોટા વિભાગોમાં કયા વિભાગનું તંત્ર સાફ છે એ વિશ્વાસપૂર્વક કહી શકાય એવું નથી. કારણકે સરકારી રાજ્યમાં પણ, એ રાજ્ય સામે લેકિાનો વિરોધ તો ઉઘ્ર છે. પરિણામે સરકારને રૉલેટ એક્ટ જેવા કાયદાઓ રચવાની ફરજ પડી હતી, ઓર્ડીનન્સો કાઢવા પડ્યા હતા અને લેકિાના ટાળાંઓ ઉપર લાકીઓ ચલાવવી પડી હતી. ઈંગ્લેન્ડની બીલ વળતે અને ઓર્ડીનન્સો કાઢવામાં આવ્યા ત્યારે વડીધારસભામાં અને બહેર સભાઓમાં બાબલું કરનારાઓએ પોતાનાં મન ખાલી કર્યા હતાં, એ ઉપરથી વિરોધ કેવો ઉઘ્ર હતો એ જણાય છે. અને આટલું છતાં સિટિસહોદના અને દેશી રાજ્યના લેકિા એમ માનતા જણાય છે કે દેશી રાજ્યો કરતાં હોદીમાં અંગ્રેજ સરકારનું રાજ્ય સાફ છે. ધણા તો એમ પણ કહે છે કે હાલનું અંગ્રેજ રાજ્ય છે, તે છે કરતાં વિરતરે તો ભલે, પણ દેશી રાજ્યોનાં મૂળ તો ખોદી નાખવા જેવાં છે. સિટિસહોદમાં જે જાપાંઓ નીકળે છે અને તેમાં દેશી રાજ્યો સંબંધી જે ચર્ચાઓ, ટીકાઓ અને સચનો કરવામાં આવે છે તેમાંથી આવો જ્વનિ સદજ નીકળે છે.

પણ દેશી રાજ્યોના વહોવટ સંબંધી, અધિકારીઓ સંબંધી અને રાજ્યો સંબંધી જે પ્રકારની ટીકાકારો ટીકા કરે છે તેવી ટીકાઓ તેઓ સિટિસહોદના તંત્ર પરત્વે કરી શકતા નથી. કારણ કે તેઓને કાયદાના બંધનનો ભય છે. જામીનગીરીની રકમ આપવામાં આવી હોય તો તે જમ ચવાનો અથવા ન આપવામાં આવી હોય તો મોટી રકમ માગવામાં આવશે એવો પણ ભય હોય છે. પણ સરકારી રાજ્યની હદમાં રહીને તેઓ દેશી રાજ્યો સંબંધી ચચેજી ટીકા કરી શકે છે. કયા રાજ્યના રજુવાસમાં કેટલી સ્ત્રીઓ છે, તે બધી કેવી ગતની છે, ક્યાંની છે, તેનાં સર્ગાઓ કાણ છે, પરણેતર છે, કે ઉપાડી લાવેલ છે, એનો

રાજ્યમાં કેવોક લાગવગ છે વગેરે અંગત વ્યાખ્યાનો દીકાકારો ચર્ચા શકે છે. અને તેનું મુખ્ય કારણ એ છે કે એક તો સરકારી રાજ્યમાં એવી દીકાઓ સાથે સરકારના તંત્રને કાંઈ લાગતું વળગતું નથી. અને બીજું એ કે જેઓને માટે એવી દીકાઓ થાય છે તેઓ એક રીતે નહીં તો બીજી રીતે પણ દોષિત હોય છે. સિવાય કેટલાંક રાજ્યો આવી દીકાઓ પ્રત્યે બેદરકાર રહે છે, અને પોતાનું તંત્ર જેમ ચાલતું હોય એમ ચાલવા દે છે. જ્યારે કેટલાંક રાજ્યો એવી દીકાઓ તરફ ધૃષ્ટાંતી દૃષ્ટિથી જુએ છે. આથી ઉલટ કેટલાંક દીકાકારો એવા પણ છે કે રજવાડાંના વહીવટ જીલમી, અન્યવસ્થિત અને આપખુદ છે, તથા નોકરો જથ્થા રૂસ્વતખોર છે એમ કહે છે છતાં પોતાનાં સમાં સંબંધીઓને રજવાડાંમાં નોકરી ધણે વળગાડવાને તથા તેમાં કાંઈ “બીઝનેસ” કરી બે લાભ મળતો હોય તો તે લેવાને તેઓ સતત ઇતેજાર રહે છે. પરિણામે રજવાડાના નીંદા પૈકી ધણા તેના પ્રશંસકો થઈ જાય છે.

દેશી રાજ્યોના સંચાલકો દીકાકારોથી દૂર રહેવા ઇચ્છે છે. કારણકે તેઓ દ્રવ્ય કરતાં પ્રતિજ્ઞાને વધારે કોમતી ગણે છે. આથી દીકાકારો વધારે સલામત

રહે છે. અને એમની અંગત વાતો પણ લોકો માન્ય રાખવા લક્ષ્યાય છે. છાપાંઓ પણ કમનસીબે આ ક્ષતિમાંથી મુક્ત રહી શક્યાં નથી. તેઓ રાજ્યતંત્રમાં સુધારો કરાવવાના પ્રયત્ન કરતાં અંગત દીકાઓ અને ખજાણાથી લોકોને સંતોષ આપવા પ્રયત્ન કરે છે. એનું પરિણામ એ આવ્યું છે કે આપણા પ્રચારકોમાંથી અભ્યાસ વૃત્તિ દિવસે દિવસે ઓછી થતી જાય છે. અને જેમાં બીલકુલ તકલીફ નથી એવી ઉપરજીલ્લી દીકાઓનું પ્રમાણ વધતું જાય છે. માણસ પોતાના મન પ્રમાણે બીજાઓને જુએ છે. એટલે જો અચોક્ક માનસ હોય એવાના હાથમાં દીકાકારનું સૂકાન આવે છે, તો ઘણીવાર તેને વિવેકવિવેકનું જ્ઞાન રહેતું નથી. અને સમાજને એવા માણસોથી ઘણું નુકસાન થાય છે.

રાજા એ કાંઈ રાજ્ય નથી. રાજા કે રાજ્યનું અધિકારી મંડળ તો રાજ્યમાં આગવુંક જેવાં છે. ખરે રાજ્ય તો પ્રજા છે. એટલે જો અનિષ્ટ દીકાકારો, નીંદા કે રાગદ્વેષવાળાં લખાણોથી જો પ્રજાનું માનસ બગાડી નાંખવામાં આવે તો એથી જો ખરેખર ફાયદો કરવાનો હેતુ છે તેને જ નુકસાન થાય છે.

(અપૂર્ણ)

કાઠીઆવાડનાં બંદરોનું ભવિષ્ય.

કાઠીઆવાડનાં બંદરો માર્ફેતે જે ખાંડ આયાત થાય છે તેની રસપ્રદ ચર્ચા લેજરસેરીવ એસેમ્બલીની છેલ્લી બેઠકમાં થઈ હતી. એ બેઠકમાં મી. રામસે સ્કોટના એક પ્રશ્નના જવાબમાં ફાઈનન્સ મેંબર જાણાવ્યું હતું કે છેલ્લાં ત્રણ વર્ષમાં (ફક્ત નવજ મહીનામાં) કાઠીઆવાડનાં બંદરોએ જે ખાંડ આયાત થઈ છે તેના આંકડાઓ નીચે પ્રમાણે છે.

૧૯૩૩—૪૮૩૮૯ ટન.

૧૯૩૪—૬૫૬૭૧ ટન.

૧૯૩૫—૭૩૪૮૬ ટન.

આ વર્ષના જાનેવારી અને ફેબ્રુઆરી મહીનામાં કાઠીઆવાડનાં બંદરોએ જે ખાંડ આયાત થઈ તે અનુક્રમે ૧૧૫૮૦ અને ૨૨૪૮ ટન છે. એ ઉપરથી ફાઈનન્સ મેંબર જાણાવ્યું હતું કે કાઠીઆવાડના

વેપારીઓએ જરૂરિયાતમાં ખાંડ ભેગી કરી રાખી છે, એમ માનવાને આપણને એથી કારણ મળે છે. અને તે એવી ધારણાથી કે તેઓ અત્યાર સુધી જે સગવડો મેળવી શકતા હતા તે સગવડો કદાચ લાવિષ્યમાં ન મેળવી શકાય.

ફાર્બનન્સ મેખર સર જેમ્સ ડ્રાગે, વીરમગામ તથા ધંધુકાની ફંદીવર લાઇન માર્ફ્ટ ખાંડની જે આયાત વધી છે તે માટે પણ ઉપરોક્ત કારણ દર્શાવ્યું હતું. છેલ્લા ત્રણ વર્ષના (નવ મહીનાના) આયાતના આંકડાઓ તેણે નીચે પ્રમાણે દર્શાવ્યા છે.

૧૯૩૩—૨૨૪૨૭ ટન.

૧૯૩૪—૨૧૯૩૯ ટન.

૧૯૩૫—૨૪૯૮૧ ટન.

વીરમગામ તથા ધંધુકાની લાઇન દોરી માર્ફ્ટ સિટિસ હોંદમાં, આણવર્ષના જાનેવારી તથા ફેબ્રુઆરી મહીનામાં અનુક્રમે ૧૧૯૩ ટન અને ૧૦૨ ટન ખાંડ ગઈ છે. ભારે પાછલાં વર્ષોમાં એજ અરસામાં વડોદરા, ભાવનગર, ભરૂચ, ભાત, ભાવનગર, મોરબી, નવાનગર અને પોરબંદરના બંદરોએ ૧૯૩૩ માં ૪૮૩૮૯ ટન, ૧૯૩૪ માં ૬૫૬૭૧ ટન, અને ૧૯૩૫ માં ૭૩૪૮૯ ટન ખાંડ ઉતરી હતો.

આ આંકડાઓ ઉપરથી એમ માલુમ પડે છે કે કાઠીઆવાડનાં બંદરોએ છેલ્લાં ત્રણ વર્ષમાં ખાંડની આયાત વધતી ગઈ છે. અને તેજ પ્રમાણે બીજી ચીને Piece Goods ની આયાત પણ વધે જાય છે. અને એ પરિસ્થિતિને અંગે એવી તપાસ કરવાનો સમય આવ્યો છે કે આયાતનું આ વધતું જતું પ્રમાણ કુદરતી કારણોને અંગે છે, કે કૃત્રિમ કારણોને અંગે? આ પ્રશ્નની ખાસ અગત્ય અને તપાસ કરવાની જરૂર એટલા માટે છે કે એથી મુંબઈનો વેપાર અને કેટલેક અંશે કરાચીનો વેપાર કાઠીઆવાડનાં બંદરો તરફ ધસાડાઈ ગયો છે.

કાઠીઆવાડનાં બંદરોએ આયાતના આંકડાઓમાં જે અસામાન્ય વધારો થઈ રહ્યો છે, તેનું એક કારણ

એ હોય કે કાઠીઆવાડનાં બંદરો ઉત્તર હોંદનાં જગતોમાં માલ સહેલાઈથી મોકલી શકે છે. કારણ કે એ જાગ મુંબઈ કરતાં કાઠીઆવાડની નજીક વધારે હોવાથી ત્યાં કાઠીઆવાડના માલનું સહજ પોસાણ થઈ શકે. કાઠીઆવાડનાં બંદરોએ જે માલ ઉતરે છે, તેમાંનો થોડો ધણો માલ તો સ્થાનિક વપરાશ માટે ત્યાંની ત્યાંજ ખપી જાય છે. પણ એટલું તો સ્પષ્ટ છે કે જેટલો માલ આયાત થાય છે તેટલો બધો તો સ્થાનિક વપરાશ માટે નજ ખપી જાય. કારણ કે વસ્તીની સંખ્યા જોતાં કાઠીઆવાડનાં બંદરોએ ઉતરેલો બધો માલ કાઠીઆવાડમાં ખપી જાય એ સંભવિત નથી. અને તેથીજ માનવાને કારણ મળે છે કે કાઠીઆવાડનાં બંદરોએ ઉતરેલો ધણો માલ તે બંદરોની નજીક આવેલા pp countries માં સહેલાઈથી પોસાણ હોવાથી જાય છે.

એશિય મહીનામાં એક જાપાના ખબર પત્રીએ જણાવ્યું હતું કે કાઠીઆવાડનાં બંદરો માર્ફ્ટ આટલો બધો માલ આયાત થાય છે તેનું એ પણ કારણ હોય કે વીરમગામ રસ્તે માલની ઢાણુચોરી કરવામાં આવતી હોય! આ હકીકત સત્ય હોય તો હોંદી સરકાર તેની તપાસ કર્યા વગર નહી રહે.

હોંદુસ્તાનનાં બંદરોની લાવિષ્યની પ્રગતિનો વિચાર કરતાં એમ માલુમ પડે છે કે હોંદુસ્તાન સાથેનો પરદેશોનો વેપાર દિવસે દિવસે વધતો જાય જાય છે. એટલે હોંદુસ્તાનનાં બંદરોની ખીણવણી થયા વગર તો નહીંજ રહે. પહેલાના કાળમાં હોંદની દરીઆખ વેપાર મોટે ભાગે થોડાં બંદરોએ ચાલતો હતો પરંતુ હવે એ સ્થિતિ નથી. જેઓ એમ માને છે કે હોંદુસ્તાનનો દરીઆખ વેપાર અમુક મોટાં બંદરો માર્ફ્ટજ ચાલવો જોઈએ અને નાનાં બંદરોની ખીણવણી ન થવી જોઈએ, તેની સાથે અમે સંમત થતા નથી. એથી ઉલટું અમે તો એમ માનીએ છીએ કે કુદરતી રીતે વધારે બંદરોની ખીણવણી થવી જોઈએ કે જેથી કરીને એ બંદરોની નજીકના

કરવાની લાલચ થઇ. અને તેથી કાઠીઆવાડનો વેપાર વધ્યો. આ પદ્ધતિ એકદમ બંધ થાય એટલા માટે હોંદી સરકારે ખૂબ પ્રયત્નો કર્યા છે. આ વિષયને અંગે લેજિસ્લેટીવ એસેમ્બલીમાં ચણેલી પ્રશ્નોત્તરીમાં કાઇનન્સ મેમ્બરે જણાવ્યું હતું તે પ્રમાણે થોડા મહીનાની અંદર રીબેટ આપવાની પદ્ધતિ હવે બંધ થશે. એટલુંજ નહીં પણ ભવિષ્યમાં સંદેશ રીબેટ પદ્ધતિ બંધ થઇ જાય અને કોઇપણ પ્રકારે-એક વા બીજી રીતે-ફરી નહીં જન્મે એવી આશા રાખવામાં આવે છે.

મુખ્ય અથવા કરાંચીના બંદરે જે પોર્ટીયુઝ લેવામાં આવે છે તેના કરતાં કાઠીઆવાડના બંદરે લેવામાં આવતું પોર્ટીયુઝ પ્રમાણમાં ઓછું હોય છે. અને આ લાલચને લીધે, વેપારીઓ કાઠીઆવાડના બંદરે વેપાર કરવા લાલચાય છે. મુખ્યથી કાઠીઆવાડ તરફ વેપાર ગયાનું જે કહેવામાં આવે છે, તેનું એક ત્રિમ કારણ આ પણ છે. વ્યાપારી નીતિ 'પ્રમાણે' પંદરના વિકાસમાં જે મુશ્કેલી રોકવામાં આવી હોય તેના પ્રમાણમાં આવક થાય એવી રીતે એ બંદરોનો વહીવટ કરવામાં આવે તો કાઠીઆવાડનાં બંદરોએ પોર્ટીયુઝ ઓછું લેવું પોસાઇ શકે નહીં. એટલે જો યોગ્ય રીતે વહીવટ કરવામાં આવે તો અમને લાગે છે કે અયોગ્ય ફરીકાઇ બંધ થઇ જશે. રેલ્વે જેમ ટ્રાન્સપોર્ટનું એક સાધન છે તેમ બંદર પણ છે. રેલ્વે વહીવટ પણ સંધાની દૃષ્ટિએ કરવામાં આવે છે તેવીજ રીતે બંદરનો વહીવટ થવો જોઇએ. દરેક બંદરી રાજ્યનો એવો જ હેતુ હોવો જોઇએ. અને અમુક સમયમાં તો દરેક બંદરને આ માટે માર્ગ કાઢવોજ પડશે. એટલે તે પાછાં મૂળ સ્થિતિમાં આવી જશે.

અંગ્રેજ ઉપરથી.

નોંધ:

કાઠીઆવાડનાં બંદરોનો વિકાસ થયો છે, એ સરકારી જગતનીતિને આભારી છે. અને હાલની સરકારી જગતનીતિ બ્રિટિશ હોંદીના વધતા જતા કારોબારી અર્થને આભારી છે. બ્રિટિશ હોંદીના કારો-

બારી અર્થ અતિશય ભારી થઇ ગયો છે. તેનું મુખ્ય કારણ લશ્કરી અર્થ છે. છેલ્લાં કેટલાય વર્ષથી બ્રિટિશ હોંદીના લશ્કરી અર્થની સાથે બ્રિટિશ હોંદીની કર્ટમ્સને સરખાવવામાં આવે છે, અર્થાત્ કે બ્રિટિશ હોંદીમાં જેટલી કર્ટમ્સની આવક થાય છે એ બહુધા લશ્કરી અર્થ નિમિત્તજ હોય એવી સામાન્ય લોક-માન્યતા બંધાઇ ગઇ છે, એટલે કર્ટમ્સનો સવાલ પરાજિત રીતે લશ્કરી સવાલ સાથે ધણો અગત્યનો સંબંધ ધરાવે છે. જેમ જેમ લશ્કરનો અર્થ વધતો ગયો તેમ તેમ એ અર્થ પૂરવા indirect કરતું આવકવાળું સાધન માત્ર કર્ટમ્સ સિવાય બીજું નથી. અર્થાત્ બ્રિટિશ હોંદીની કર્ટમ્સ વધી એટલે દેશી રાજ્યોમાં પણ જગતની આવક વધી છે, અને દેશી રાજ્યોના દરેક ખાતાનો કારોબારી અર્થ પ્રમાણમાં ઓછો હોવાથી કર્ટમ્સ ખાતાનો અને એના અંગનાં બીજાં ખાતાં-ઓનો પણ અર્થ ઓછો હોવાથી-સ્વાભાવિક રીતે આયાત માલ ઉપર અર્થનું પ્રમાણ ઓછું આવે છે. ઉપરાંત મજુરીના દર સસ્તા હોવાથી માલ આયાત કરનાર વેપારીઓને લાભ રહે છે. એજ રીતે રેલ્વેનું છે. બીજી રેલ્વે કરતાં કાઠીઆવાડની રેલ્વેનું કારોબારી અર્થ ઓછું છે એટલે એને માલ લાવવા લઇ જવા માટે, કાયદા પ્રમાણે રાખી શકાય એટલા ઓછા દર એ રાખી શકે છે, અને વેપારીઓ તો જ્યાં થોડો ધણો પણ કાયદો હોય ત્યાં જાય છે, પરંતુ આ કારણોથી માત્ર કાઠીઆવાડનો બંદરોએ વેપાર વધ્યો છે એમ કહેવા કરતાં જગતની આવક વધી છે એમ કહેવું એ વધારે યોગ્ય છે. આજથી પચાસ વરસ પહેલાં મુખ્યત્વે સરખામણીમાં કાઠીઆવાડના વેપારનું જેટલા ટકા પ્રમાણ હતું એટલા ટકા પ્રમાણ લગભગ અત્યારે પણ છે. પણ જો કર્ટમ્સના દર જે અત્યારે પહેલાંની સરખામણીમાં અસાધારણ વધ છે, તેમાં જો ઘટાડો થાય તો કાઠીઆવાડનો વેપાર પણ આપોઆપ ધરી જાય. કાઠીઆવાડનાં બંદરો શૂતકાળમાં વેપારી છુટાપણું જે હતું તે અત્યારે નાં રાજાકાલસ્ય કારણમ્ એ પ્રમાણે બ્રિટિશ હોંદી

અંદરોએ સરકારે વ્યાપારી નીનિયી કામ લેવું શરૂ કર્યું તેની અસર રાજ્યો ઉપર પણ થઈ. અને રાજ્યોએ વ્યાપારી ધોરણે અંદરોના વ્યાપારના વધારા ઉપર ધ્યાન દેવા માંડ્યું. એટલે અમને તો લાગે છે, કે અદ્યતિ વ્યાપારી નીતિ અટકાવવાનો સરસમાં સરસ ઉપાય તો જે જગતથી વેપારીઓમાં વધારે નહોતો મેળવવાની લાલચે ઉત્પન્ન થાય છે, એ જગતનો દર

ઝોણમાં ઝોણ કરવો. વેપારીઓમાં ચોરીની વૃત્તિ ઉત્પન્ન કરનારી જગતનીતિ છે અને ગમે તેવો જાખવો છતાં હુનિયાના બધા દેશોમાં એવી ચોરનીતિ પ્રચલિત છે. એના ઉપર અંકુશ મૂકવાથી એ ઘટવાને બદલે વધે છે. એટલે વ્યાપારમાં એક સરખાપણું રાખવાનો ઉત્તમ માર્ગ તો જગતનું ઝોણપણું અને વ્યાપારનું છુટાપણું છે. તંત્રી.

ભાવનગર શહેરના વસવાટના નિયમો

[ભાવનગર શહેરનો દિવસે દિવસે વિકાસ થતો જાય છે, અને તેથી શહેરમાં વધતી જતી વસ્તીને અંગે રાજ્યે, ભાવનગર શહેરને વિસ્તારવાની નવી યોજના તૈયાર કરી છે. આ આખી યોજનાને અમલમાં મૂકવા માટે શહેર સુધારણા એન્જનીયરની નવી જગ્યા કાઢી એના હેસતકે શહેરની સુધારણાનું અને નવા વસવાટનું કામ મૂકવામાં આવ્યું છે. ગુજરાતમાં ખાસ કરીને અમદાવાદનો ઉત્તરોત્તર જે રીતે વિકાસ થયો છે એ રીતે કાઠીઆવાડમાં છેલ્લા એ દસકામાં ભાવનગરનો વિકાસ થયો છે. અમદાવાદમાં પ્રીતમનગર, મણીનગર, એલીસબીજ અને કોમવાર થયેલી સોસાયટીઓમાં વસવાટ વધતો જાય છે. અને લોકો શહેર કરતાં આવાં પરામાં વસવાનું વધારે પસંદ કરે છે. ભાવનગરમાં ગીચ વસવાટને અંગે મકાનોની તંગી છે અને તેથી લોકોના આરોગ્યને પણ નુકસાન થવાનો ભય છે. એટલા માટે રાજ્યે નવા વસવાટની યોજના તૈયાર કરાવી જાહેર માં મૂકી છે. એ આખી યોજના અંગે આ નીચે આપીએ છીએ. એ ઉપરથી જણાશે કે લોકોને, આપી શકાય એવી બધી આર્થિક સહાય આપવાનો અને તેમને હવા ઉઠાસવાળાં સારાં મકાનો મળે એવો હેતુ આખી યોજનામાં રાખવામાં આવ્યો છે. અત્યાર પહેલાં ઘણી જમીન લોકોએ રાખી લીધી છે. એટલું જ નહીં પણ રાજ્યની બહારનાં પરદેશનાં

ઘણાં માણસોએ વસવાટ માટે પ્લોટ્સ-રાખી લીધા છે. અમે ઇચ્છીએ છીએ કે આ યોજનાનો લોકો સારા પ્રમાણમાં લાભ, લે. અને એવી રીતે લોકો લાભ લઈ શકે એટલા માટે એમને રાજ્ય તરફથી તેમજ રાજ્યના અધિકારીઓ તરફથી યોગ્ય અને આપી શકાય એટલી બધી સગવડ અને સાધનો આપવામાં આવશે. તંત્રી

જમીનની શરતો

- ૧ જમીન અષાઠ અગર પટ્ટા પૈકી માંગણી કરનારને પસંદ પડે તે રીતથી આપવામાં આવશે.
- ૨ પટ્ટાની મુદત ૬૬ વર્ષની રાખવામાં આવશે.
- ૩ પટ્ટાની મુદત પિલેયી ખીન્ને તેટલી જ મુદતનો પટ્ટો કરી દેવામાં આવશે અને તે વખતે ના. દરબારશ્રીને પટ્ટાની રકમ વધારવાનું યોગ્ય લાગશે તો ૨૫ ટકાથી વધારે વધારવામાં આવશે નહિ.
- ૪ મુદત તથા વધારાનાં સંબંધમાં ઉત્તરોત્તર પટ્ટો ઉપર પ્રમાણે વધારી આપવામાં આવશે.
- ૫ તીયેના પત્રક મુજબ લતાવાર સરેરાશ અષાઠ અને પટ્ટાના દર રાખવામાં આવશે.

અનુક્રમ.	લતાનું નામ.	અઘાટનો સરેરાશ લાવ દર ચોરસ વારે	સરેરાશ વાર્ષિક પટ્ટાની રકમ દર સો ચોરસ વારે.	પટ્ટામાંથી અઘાટ કરવાનો સરેરાશ લાવ દર ચોરસ વારે.	અઘાટનો લાવ દર પાંકા હાથે.
૧	માણિકવાડી	૨-૦-૦	૩-૧૦-૪	૨-૩-૦	૨૦-૬-૮
૨	વાધાવાડી રસ્તા અને તળાવ રસ્તા વચ્ચે	૧-૮-૦	૨-૧૧-૯	૧-૧૦-૩	૧૫-૫-૦
૩	તળાવ રસ્તા અને ઘોઘા રસ્તા વચ્ચે	૧-૦-૦	૧-૧૩-૨	૧-૧-૬	૧૦-૨-૪
૪	ઘોઘા રસ્તા અને એરાડોમ રસ્તા વચ્ચે	૦-૧૩-૦	૧-૭-૯	૦-૧૪-૩	૮-૪-૯
૫	એરાડોમ રસ્તા અને શહેર ફરતી સાડક વચ્ચે	૦-૬-૦	૦-૧૦-૧૧	૦-૬-૭	૩-૧૩-૩

૬ પ્લોટની પહેલી બાટણીથી એક વર્ષ સુધી ઉપરના પત્રકથી ૨૫ ટકા ગ્રોહા દર રાખવામાં આવશે.

૭ ઉપરની કલમ ૫ અગર ૬ પ્રમાણે પટ્ટાની જે રકમ હોય તેથી ૬૦ ગણી રકમ હવેથી પ્રકાવાળી જમીન અઘાટ કરી આપવામાં આવશે.

૮ સદરહુ લાવે કલમ ૬ મુજબની મુદત ખલાસ થાય ત્યારથી બે વર્ષ સુધી જ રાખવામાં આવશે, અને ત્યારબાદ કેટલો વધારો કરવો તેને માટે જે તે વખતે નિરાકરણ કરવામાં આવશે.

૯ પ્લોટવાર મુકરર દર અને યોજના મુજબ જેની માગણી આવે તેને શહેર સુધારણા ખાતેથી જમીન આપી દેવામાં આવશે અને ફક્ત લેખ માટે જ પ્રકરણ હજુરમાં મોકલવાનું રહેશે.

૧૦ એક ને એક જમીનની એકી માથે એક કરતાં

વધારે માગણી આવે ત્યારે માગણીદારને સમજૂત થાય તેવો રાહ, ખાતાથી લેવામાં આવશે અને તેમ ન.યાય તો જ જમીનની હરેરાશ કરવામાં આવશે.

ધીરેલ રસ્તી ચોજખા

૧ નવા વસવાટમાં જમીન તથા ઈમારત માટે જ આ ધીરધાર થશે.

૨ જેનાં નામે જમીન હશે તેને જ લોન મળશે.

૩ ધીરેલ રકમ ઉપર દર, વરસે દર સેંકડે ૩૬ ટકાની તેરીએ સાદું વ્યાજ લેવામાં આવશે.

૪ મિલકતની આંકણીના ૮૦ ટકા જેટલી જ રકમ સુધી નાણાં ધીરવામાં આવશે.

૫ સદરહુ લોન એકી સાથે નહિ આપતાં જેમ જેમ કામ થતું ગય તેમ તેમ, ખરેખર જે કામ થયું હોય તેની આંકણીના ૮૦ ટકા પ્રમાણે નાણાં

અપાશે અને જમીન અઘાટ (freehold) હોય તો આંકણી વખતે જમીનની કિંમત પણ ઉમેરવામાં આવશે.

૬ લેન લેવા ઈચ્છનારે શહેર સુધારણા ખાતે અરજી કરવી અને તે ખાતા તરફથી ના. દરબારશ્રી હજૂર હલામણુ કરવામાં આવશે. હજૂર મંજૂરી મળ્યેથી નાણાં લેવા ઈચ્છનારે લેનના પાંચ ટકા જેટલી રકમ બહાના (earnest money) તરીકે અગાઉથી આપવી જોઈશે અને તે રકમ નાણાં લેનારને બેન્કે આપવાના છેલ્લા હપતાની સાથે બેન્ક પાછી દેશે. આ રકમ પર બ્યાજ મળી શકશે નહિ.

૭ મિલકતનો આગ તથા ધરતીકંપનો બાકી લેણાની રકમથી ઓછા નહિ તેવો વીમો દરબારશ્રીએ પસંદ કરેલ કોમ્પિયુ ચીમા કંપનીમાં મિલકતદાર દર વર્ષે ઉતરાવશે અને તેની પોલીસી દર વર્ષે બેન્કને assign કરી બેન્કને હવાલે કરશે.

૮ લેન equated paymentથી ભરપાઈ થશે.

૯ લેન ભરપાઈ થતાં સુધી મિલકત દરબારી બેન્કમાં ગીરા રહેશે; ઉપરાંત તેટલી મુદત સુધી લેન લેનાર તેમ જ તેના વારસે પોતાની વતન-મિલકતથી જવાબદાર ગણાશે.

૧૦ કરારની મુદત પૂરી થતા પહેલાં લેન ગમે ત્યારે ભરપાઈ કરવી હશે તો ચર્ચ શકશે.

૧૧ નાણાં ભરપાઈ કરવાની મુદત ૧૨ વરસથી વધારેની રહેશે નહિ.

૧૨ આ ધીરધારને અંગે ના. દરબારશ્રી અને નાણાં લેનાર વચ્ચે જે ખતો, લખાણો, કરારો કે

એવા વ્યવહારો થાય તે સ્ટામ્પ, ચોથ, નોંધ વગેરે લેતરીમાંથી મુક્ત રહેશે, છતાં, બીજા તેવા વ્યવહારો જેટલા જ આધારવાળા ગણાશે.

૧૩ આ ધીરધારની સમગ્ર નવા વસવાટના પ્લોટોની પહેલી બાટણીની તારીખથી પાંચ વર્ષ સુધી જ ખુલ્લી રહેશે.

૧૪ મુદત વિતી ગયા છતાં equated paymentનો હપતો ન ભરાય તો બેન્ક તરફથી એક માસની નોટીસ આપવામાં આવશે. એ મુદત દરમિયાન ન ભરાય તો ખડેલ મુદતનું દર માસે દર સેકેડે ખડેલા હપતા ઉપર એક ટકા પ્રમાણે બ્યાજ લેવામાં આવશે અને તેવા સંયોગમાં ના. દરબારશ્રીને યોગ્ય લાગશે તો ગમે તે વખતે નાણાં લેનારની વતનમિલકતથી તેમજ ગીરાવાળી મિલકતથી બાકી લેણાંની વસૂલાત કરવામાં આવશે.

૧૫ Equated paymentનાં કોષ્ટકો તૈયાર કરાવી ના. દરબારશ્રીથી મંજૂર કરાવવામાં આવશે અને તેમ થયેથી તે પ્રમાણે અમલ થશે.

૧૬ આ યોજનાના બરાબર અમલ માટે શહેર સુધારણા એજન્ડાનીયર તથા બેન્ક મેનેજર મળી જરૂરી પેટા-નિયમો કરશે અને તે ના. દરબારશ્રીથી મંજૂર રહેતાં આ યોજનાનો લાગુ ગણાશે.

૧૭ લેન ભરપાઈ થયા દરમિયાન સંયોગવશાત્ મિલકત વેચાણ કરવાની જરૂરિયાત ઉભી થાય તેવે પ્રસંગે તેમ કરવાની મંજૂરી આપી શકાશે. પરંતુ, તે એવી રીતે કે વેચાણની કિંમતમાંથી દરબારી બાકી લેણું ભરાઈ જવું જોઈએ અથવા તો તે લેણું નવા ધણીએ કબ્જા કરી લેવું જોઈએ.

વડોદરા રાજ્યના ખેડૂતોનાં સહકારી મંડળો.

(મળેલું)

૧. વડોદરા રાજ્યમાં સહકારી મંડળીઓનો કાયદો સન ૧૯૦૫-૦૬માં પસાર કરવામાં આવ્યો હતો. આ કાયદામાં માત્ર નાણાં ધીરનારી મંડળીઓને માટે સવડ રાખવામાં આપી હતી, પણ કેટલાંક વર્ષના અનુભવ પછી તે કાયદામાં કેટલાંક ફેરફાર કરી સન ૧૯૧૩-૧૪ માં નવીન કાયદો કરવામાં આવ્યો તેમાં નાના નાના ખેડૂતો તેમ જ કારીગર વર્ગની આર્થિક સ્થિતિ સુધારવાને માટે જુદી જુદી તરેહની મંડળીઓ કાઢવાને માટે સવડ રાખવામાં આવી હતી. ત્યારબાદ હાલનો નવીન કાયદો સંવત ૧૯૮૩ નો નિર્ણય ૧૩મો કરવામાં આવ્યો છે. આ કાયદા અવન્યે હાલમાં આ રાજ્યમાં લગભગ ૭૩૧ મંડળીઓ કામ કરે છે. આ મંડળીઓનું કામ સાધારણ રીતે ઠીક છે. પણ તેમના સભાસદોમાં સહકાર્યના સિદ્ધાંતો, સહકારી મંડળીઓનું બંધારણ અને કાર્ય પદ્ધતિ માટે જોઈએ તેવી સમજ નોંધામાં આવતી નથી; વારંવાર સમગ્રવ્યા છતાં કેટલાક સિધ્ધાંતોનો કામ કરતી વખતે અમલ કરવામાં આવતો નથી; તેમ જ નવી મંડળીઓ સ્થાપવામાં આવે છે. અને જુની મંડળીઓમાં નવા સભાસદો દાખલ કરવામાં આવે છે; તેથી સહકાર્યના સિદ્ધાંતો આ બંધાના સમજવામાં આવે તે માટે સહકાર્યના સિદ્ધાંતોનું દિગ્દર્શન કરાવનાર પુસ્તક અગર ચોપાનીઆની જરૂર છે, તે ઉપરાંત સામાન્ય લોકો તરફથી સહકારી મંડળીઓના સિદ્ધાંતો શા છે તેની કાર્ય પદ્ધતિ કેવી છે, એ ટુંકાણમાં પણ સહેલાઈથી સમજ શકાય એવી ભાષામાં તૈયાર કરેલા પુસ્તકની માગણીઓ ઘણી વખતે આવે છે. આવાં પુસ્તકો હજી ગુજરાતી ભાષામાં તૈયાર થયેલાં નથી આ ખોટા કાર્મિક અંશે પુરી પાડ-

વાને માટે ખાતા તરફથી પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે, પણ જેમને આ વિષય સંબંધી વિશેષ અને વિસ્તારથી માહિતી જોઈતી હોય તેમણે અંગ્રેજી પુસ્તકોની મદદ લેવી જોઈએ.

૨. સહકારી મંડળીની માહિતી આપતાં પહેલાં આપણા ખેડૂતોની સ્થિતિ સંબંધમાં બે શબ્દો કહેવાની જરૂર જણાય છે. સામાન્ય રીતે આપણા ખેડૂતો (ખાતેદારો) ના ચાર વર્ગ પાડી શકાય, પહેલા વર્ગમાં ઉંચા વર્ગના કેટલાક ખાતેદારો જેવા તે વાણિયા, બ્રાહ્મણ, પાટીદાર એમનો સમાવેશ થાય છે. આ ખાતેદારો સામાન્ય રીતે જાતે જતીન ખેડતા નથી પણ ખીન્ન ખેડૂતો પાસે જમીન ખેડાવે છે, રાજ્યના કુલ ત્રણ લાખ ખાતેદારો પૈકી પઠરપર આવા ખાતેદારો છે અને રાજ્યની ખાતે ચઢેલી ૧૦ લાખ વિધા જમીન પૈકી ૧૨ લાખ વિધા જમીન તેમની પાસે છે. આ લોકોની સ્થિતિ સામાન્ય રીતે સારી હોય છે, અને જમીનની સાંધની ઉત્પન્ન સિવાય તેઓ પૈકી કેટલાક ખીન્ન ધંધા શ્રેણીગારમાંથી પણ ઉત્પન્ન મેળવી શકે છે. તેઓ ભણેલા અને સાધારણ રીતે હોશિયાર હોય છે. આવા લોકોને સહકારી મંડળીઓની બહુ જરૂર જણાતી નથી. પણ તેઓની પ્રતિષ્ઠા કેળવણી અને મોભો જોતાં તેઓ સહકારી મંડળીઓમાં આવેવાન તરીકે ભાગ લઈ શકે એવા અને નવરાશના વખતમાં ગામના તથા ખેતીના સુધારા વધારાના કામમાં સારી મદદ કરી શકે તેવા છે. ખીન્ન વર્ગના ખાતેદારોમાં પાટીદાર કુળખી અનાવલા ત્રિજેરે મહેનતુ અને હુશિયાર કામના ખેડૂતોનો સમાવેશ થાય છે. ખીજી ઉતરતી કામો પૈકીના કેટલાક સારા ખાતેદારોને આ વર્ગમાં ગણી શકાય,

વડોદરા રાજ્યના ઝેડુતોનાં સહકારી મંડળો

તેઓ મહેનતુ તથા હોશિયાર હોય છે તેમજ તેમની પાસે જુની પદ્ધતિની ખેતી માટે સાધનો પણ પુરતાં હોય છે. તેઓ ખેતીના ચાલુ વ્યવહાર માટે નેદ્રતાં નાણાં સરતે વ્યાજ મેળવી પોતાનું કામ સાધારણ રીતે ચલાવે છે. આ લોકો દેવાદાર તો હોય છે, કારણ કે તેમનાં સામાજિક ખર્ચો મોટાં હોય છે અને તેને અંગે ધણું દેવું કરવું પડે છે. તેમના સંસાર-વ્યવહારના ખર્ચ ઓછા થાય અને ખેતીની ખીલ-વણીમાં વધારે નાણાં ખરચાય તો આ વર્ગના ઝેડુતો દુનિયાના હરકોઈ ઝેડુતોની બરાબરી કરી શકે એવા હોય છે. આવા ખાતેદારો લગભગ રાજ્યમાં સવા લાખ હશે અને તેમની પાસે લગભગ ૨૫ લાખ વિધાં જમીન હોય છે એમ લાગે છે ત્રીજા વર્ષના ઝેડુતોમાં મુસલમાન, રજપૂત, કાકરડા, કોળી, ધાણુકા વિગેરે આવે છે. તેઓ પૈકી કેટલાક પાસે જમીન પુરતી હોય છે અને કેટલાએક જમીન દાણે ખેડવા રાખે છે. પણ બળદ વિગેરે ખેતીનાં સાધનો વિના તેઓ બરાબર ખેતી કરી શકતા નથી આ વર્ગના ખાતેદારો હરહમેશ દેવામાં કુબેલા હોય છે. તેમને પોતાનો પાક શાહુકારને ત્યાં જ આપવો પડે છે અને દરેક વરતુને માટે શાહુકાર ઉપર આધાર રાખવો પડે છે. શાહુકાર મનમાનતું વ્યાજ અને મનોતી વગેરે લે છે. આ જાતના લોકો તદ્દન અશક્ત હોય છે અને કેટલાક વ્યસની તેમજ આળસુ પણ હોય છે. દુષ્કાળ અને એવા ખીજા પ્રમંજે તેમને ધણી જ હાડમારી ભોગવવી પડે છે. નાણા હાથમાં આવે તો તે ખોટા ખર્ચોમાં ઉઘાડી દેવાની વૃત્તિ પણ તેમના જોવામાં આવે છે. લગભગ ૩૦ ટકા ઝેડુતો આ વર્ગમાં આવી જાય છે. આવા વર્ગના લોકોને માટે સહકારી મંડળી એક ઉત્તમ સંસ્થા છે. તેમનામાં વ્યવસ્થા અને વ્યવહારની ખામી હોય છે. તે ખામી સહકારી મંડળીઓથી દૂર થઈ શકે છે. એવા વર્ગના ઝેડુતો મજૂરી તેમજ ખેતી કરનાર હોય છે. તેઓ દેડ, કુંભાર, લુવાર, કોળી તથા કાંકરડા વગેરે જાતના હોય છે તેમની પાસે ૨-૪ વિધાં

જમીન હોય છે. તેઓ પૈકી કેટલાક મહેનતુ હોય છે. મજૂરી કરી નાણાં એકઠાં કરી થોડીધણી જમીન ખરીદે છે, ગીરા રાખે છે અથવા દાણે ખેડે છે. તેમની પાસે સાધારણ રીતે ખેતીનાં સાધનો ઓછાં હોય છે, પણ તેઓ પૈકી કેટલાક કરકસર અને મહેનત મજૂરી કરી પોતાનો નિર્વાહ કરી શકે છે. આવા ખાતેદારોની સંખ્યા દિનપ્રતિદિન વધતી જાય છે. આ લોકોને દેવું ભુજ હોય છે, જે કે તેનું વ્યાજ વધારે આપવું પડે છે: સહકારી મંડળી જેવી સંસ્થા તરફથી મદદ મળે તો આ પૈકી કેટલાક લોકો સારી રિયતિમાં આવી શકે એવા હોય છે.

૩. આ જામી ખાતેદારોને તેમની એક વર્ષની પેદાશ જેટલું એટલે રૂપિયા ૭ કરોડનું ઓછામાં ઓછું દેવું હશે, એમ તપાસ કરતાં મालુમ પડે છે. આ પૈકી ૩૦ થી ૪૦ ટકા જેટલું દેવું ઓછા વ્યાજનું અને ઉત્પાદક કાર્યને માટે કરેલું હોય એમ લાગે છે. બાકીનું જીનું, વધારે વ્યાજનું અને તેથી ફક્ત ભોજનરૂપ હોય એમ જણાય છે. આ દેવાનો નિકાલ થાય નહિ, તેમજ ખેતી સુધારવાને માટે નેદ્રતાં વધુ નાણાં ઓછે વ્યાજે મેળવવાનું સુલભ કરી આપવામાં આવે નહીં ત્યાંસુધી, કાલની ખેતી સારા પાયા ઉપર મુકવાનો સંભવ ઓછો છે. એ રિયતિ લાવવાને સહકારી મંડળીઓ એજ ઉત્તમ સાધન અને સંસ્થા છે. સહકાર્યના ધોરણે ખેતી કરવાથી ખેતી અને ખેડુત બંનેને અબ્યુદય થાય છે. સહકારી મંડળીઓ માત્ર નાણાં ધીરનારી સંસ્થાઓ નથી. નાણાં ધીરવા ઉપરાંત ખેતી સુધારવામાં સારો માર્ગ સરતે લાવે લાવી આપવામાં, પાકેલો માલ સારે ભાવે સામટો વેચી આપવામાં અને ખેતીને અંગે થતું નુકસાન દૂર કરવામાં તે ધણી ઉપયોગી થાય છે. નૈતિક અને સામાજિક ઉન્નતિ, આર્થિક ઉન્નતિના પાયા રૂપ છે. નૈતિક અને સામાજિક ઉન્નતિ સિવાય આર્થિક ઉન્નતિ થવી સંભવિત નથી. સહકાર્ય, નૈતિક અને સામાજિક ઉન્નતિ પણ કરે છે. અજાણ્યને કેળવવામાં, વ્યસની અને દુરાચારીને સદૃશ્ય બનાવવામાં, નિરાશ્રિતને આશરો આપવામાં, આશી-

વીદરૂપ ગણાઈ છે. આપણાં ગામડાંના લોકોની સ્થિતિ સુધારી તે ઉમે દરજ્જે લાવવામાં આવી બીજી ક્રાંતિપણ સારી સંસ્થા નથી. સહકાર્યનો પાયો સંપ છે અને સંપથી દરેક કામ થઈ શકે છે. સંપથી દરેક અડચણો દૂર થઈ શકે છે અને સંપથી આર્થિક, માનસિક અને નૈતિક ઉન્નતિનાં સાધનો સહેલાઈથી મળી આવે છે. સંપથી સમાજના હાનિકારક રિવાજો દૂર કરી શકાય છે અને જીવન સુખી અને ઉચ્ચ આશયોવાળું બનાવવા માટે તે વડે સહેલાઈથી ઉપાયો લઈ શકાય છે.

સહકાર્ય એટલે સંપ, અને અન્યોન્ય મદદથી કામ કરવાની શક્તિ. આ શક્તિ પ્રાણીથી તે માણસ સુધી દરેકનાંમાં જોવામાં આવે છે. કીડી, ઉધાછ વિગેરે જંતુઓમાં પણ સહકાર્ય હોય છે. તેઓ સહકાર્યથી જીવનનાં સાધન પ્રાપ્ત કરી જીવન સંપર્ગમાં ગાળે છે. પશુ પક્ષીઓમાં પણ સંપ અને સહકાર્ય જોવામાં આવે છે. માણસ જંગલી હાલતમાં હોતો ત્યારથીજ આજ ભરણે કામ કરતો હોતો અને હાલમાં પણ આપણે દલીક રીતે સહકાર્યના ધોરણે કામ કરીએ છીએ. માપણા કેલાક ન્યાતીરિવાજો, મહાજનનું બંધારણ, ગરીબર લોકોના મંધાનું બંધારણ આજ ધોરણે મંધાએલું હોતું જોઈએ. સાધારણ સંખ્યા વ્યવહારના રેવાને પણ પરસ્પર મદદ કરવાને માટે ચએલા છે. કમ પ્રસંગે આપણે એકમેકને મદદ કરીએ છીએ; મેતીમાં પણ મુંઢલનો આવ છે; ખામી માત્ર એટલીજ

છે કે સહકાર્યનો જોટલો બહોળો ઉપયોગ કરવે જોઈએ તેટલો કરવામાં આવતો નથી. કજીઆ કંકાસ નજીવી બાજતમાં તડ પાડવાનો રિવાજ, ખોટા નજીવ સ્વાર્થ વગેરે કારણોને લીધે સંપથી જેવું કામ થઈ જોઈએ તેવું થતું નથી અને તેના અભાવે દેશને લાજો અને કરોડો રૂપિયાનું તુડસાન ખમવું પડે છે; લોકોને હાડમારીઓ ભોગવવી પડે છે અને તેમની આર્થિક, નૈતિક અને માનસિક ઉન્નતિ થવી જોઈએ તેટલી થતી નથી.

૪. યુરોપના દેશોના ખેડૂતોની સ્થિતિ ૫૦-૬૦ વર્ષ ઉપર આપણા દેશના લોકોની સ્થિતિ કરતાં વધારે સારી નહોતી; પણ કેળવણી, રસાયણશાસ્ત્ર અને સહકાર્યથી કામ કરવાને લીધે, તેઓ આગળ વધી ગયા છે. હાલમાં યુરોપના દેશોમાં જુદી જુદી જાતની સેકડો સહકારી મંડળીઓ કામ કરે છે.

આથી બધી મંડળીઓ માત્ર નાણાં ધીરી ખેસી રહેતી નથી, પણ દરેક પ્રકારનું ખેતીના અંગનું કામ કરે છે. ખાતર, ખી, ઝોળર વગેરે પુરાં પાડે છે, પકિલો માલ તૈયાર કરી વેચે છે, જોઈતો ખીલો માલ લારી આવે છે, અને તે ઉપરાંત કેટલુંક નૈતિક અને સામાજિક સુધારાનું કામ પણ કરે છે. લોકોની આર્થિક સ્થિતિ સુધરે એટલે કેળવણી વધે અને રસાયણ અને ખીમ શાસ્ત્રથી મળતા સુધારા સહેલાઈથી લાખલ થઈ શકે છે. ખેડૂતોની આર્થિક સ્થિતિ સુધારવાને માટે સહકાર્ય જોઈ પહેલું પગથીયું છે. x

x આ લેખમાં ખેડૂતોના દેવાના આંકડાઓ અગાડના છે એટલે સ્વાભાવિક રીતે તેમાં ઉમેરા થયા હોય. શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકારે એક કરોડ રૂપિયા આગ્રય સુધારણાની યાજના અર્થે આપ્યા છે. તેનો ઉપયોગ ખેડૂતોના કરજ નિવારણ અર્થે જો થાય તેના સૌથી વિશેષ સફળયોગ થશે.

જગન્નાથ કવિ.

(ટુંકી વાર્તા)

હોદમાં મૌર્યકુળના રાજાઓનું મોટું વિસ્તારવાળું રાજ્ય હતું. કલ્યાણનગર એ રાજ્યનું મુખ્ય શહેર હતું. અને હોદમાં અત્યારે જે કેટલાંક મોટાં સમૃદ્ધિવાન શહેરો છે, એવું સમૃદ્ધિવાન એ શહેર હતું. એ નગરથી બહુ છેડેના એક સામાન્ય ગામમાં જગન્નાથ નામના એક પાહાણ રહેતા હતા. વિદ્યામાં પારંગત હોવાની સાથે કવિતા કરવાની પણ એમનામાં ઉત્તમ શક્તિ હતી. એમના મગજની કેળવણીજ માત્ર અત્યંતિમ હતી એમ ન હતું. એ કેળવણી ઉપર એના હૃદયનું સામ્રાજ્ય હતું. એમનું અંતઃકરણ શુદ્ધ અને પ્રાણીમાત્ર ઉપર સ્નેહની નજરથી જોવાની ટેવવાળું હતું.

જગન્નાથ એક નાના ગામડામાં રહેતા હતા છતાં પણ એની વિદ્વતાએ અને એના સહૃદયપણાએ, લાંબે દરથી વિદ્યાર્થીઓને અભ્યાસ માટે એણે આકર્ષ્યા હતા. વગર વેતને સર્વને શિક્ષણ આપતા હતા. એનું અને એના કુટુંબનું ગામ પોષણ કરતું હતું. અને કવિ તરીકેની એની કૃતિને લીધે આસપાસનાં બીજાં રાજ્યોમાં એને આમંત્રણ થતાં. અને જૂના જમાનાના રિવાજ પ્રમાણે ત્યાંથી વિદ્યાયગીરી વખતે સારો પોશાક મળતો હતો. આ પોશાકનું એક પ્રખ્યાત વિશિષ્ટ અંગ કવિને સુવર્ણનાં કડાં પહેરાવવાનું હતું.

પાંચાલ દેશના એક નૃપતિએ આમંત્રણ કરીને કવિને બહુ કૌમતી પોશાક આપ્યો. અને સોનાનાં કૌમતી કડાં હાથમાં નાંખ્યાં. કવિ ગરીબ હોવાથી, ત્યારે એને જરૂર પડશે ત્યારે પોશાકમાં આપેલાં કડાં વેચી નાંખીને, એ પોતાની જરૂરીઆત પૂરી પાડશે એવા ભયથી એ કડાંને હાથમાં નાંખ્યા પછી પાછાં નીકળી શકે નહીં એવાં એને સંકાપી લેવામાં

આવ્યાં હતાં. કેમકે રાજાનો આશય એવો હતો કે એ કડાંઓ કવિને હંમેશાં રાજ્યની ઉદારતાનું લાન કરાવ્યા કરે.

વિદ્યાયગીરી થયા પછી કવિવર જગન્નાથ પોતાને ગામ જવા નીકળ્યા. ઘણાં ગરીબોનાં નસીબ એ કડાં આગળને આગળ હોય છે; તે પ્રમાણે કવિને કમનસીબે રસ્તામાં ચોર મળ્યા. ચોરોએ પોશાકનો સમગ્ર સામાન કવિ પાસેથી ખુચવી લીધો. પણ સોનાનાં કડાં હાથમાંથી નીકળી શકે એમ ન હોવાથી ચોરોએ કવિનાં કાંડાં કાપીને એ કડાં મેળવ્યાં. અને દુઃખથી રાડ પાડવાને લીધે આસપાસનાં માણસોને તુરંત ખબર પડી જશે એવી ધાર્તાથી ચોરોએ પાસેના એક કુવામાં જગન્નાથને ફેંકી દીધા. કુવો બહુ ઊંડો ન હતો અને પાણી ઘણું થોડું હતું એટલે કવિનો જીવ તો બચ્યો પણ હાથની વેદનાને લીધે કવિથી દુઃખથી ચોસો પડાર્જ જતી હતી.

થોડાક વખત પછી નાગદેશનો રાજા એ પ્રદેશમાં શિકારે આવ્યો. કુવા પાસેથી પસાર થતાં, તેમાંથી આવતો મનુષ્યનો અવાજ સાંભળીને સાથેના સેવકને તપાસ કરવાનો અને તેમાં કોઈ માણસ હોય તો તેને મદદ કરી બહાર કાઢવાનો રાજાએ હુકમ કર્યો. જગન્નાથને કુવામાંથી બહાર કાઢી, રાજા પાસે હાજર કરવામાં આવ્યા ત્યારે રાજાના પુછવાથી એના ઉપર કેવા પ્રકારની વિર્તણુ પડી હતી એ એણે કહી સંભળાવ્યું. એ પાહાણની વાત ઉપરથી એની વિદ્વતાની અને તેની કવિતા શક્તિની માહેતી મળતાં રાજા એને પોતાના શહેરમાં લઈ ગયો. અને રાજ્ય વેંચીને સુપ્રત કરી એનું શરીર સ્વાસ્થ્ય અને કાપી નાંખેલાં કાંડાંનો ઉપચાર કરવાનું કહેવામાં

આવ્યું. કેટલેક દિવસે કવિરાજ કાંડા વગરના પશુ સ્વરૂપ આરોગ્યવાળા થઈ ગયા.

રાજ્ય વિદ્યા પ્રેમી હતા એટલે જેમ જેમ જગન્નાથના વિદ્યા પ્રેમનું અને હૃદયના ચુણુંનું એને લાન થતું ગયું તેમ તેમ નરેશની પ્રીતિ એના ઉપર વિશેષ વધતી ગઈ. પ્રીતિવાળાં માણસો રાજ્યકર્મમાં માર્યા મારે છે એવો સ્વભાવ, એ વિદ્વાન બ્રાહ્મણનો ન હતો. નૃપતિની પ્રીતિ એની વિદ્યા ઉપરના લાવને લીધે છે એમ તે સમજતા હતા, એટલે એ સ્નેહના પરિધમાં જગન્નાથ પોતાનું જીવન, કન્ય માનીને ગાળતો હતો. એના આ વર્તને રાજની એક પ્રીતિ એના ઉપર વધી.

કેટલાક માસ પછી, એને હુડી ગયેલા ચોરો નાગ રાજ્યની રાજનગરીમાં હુડી લીધેલો માલ અને કાંડા વગેરે વેચવા આવ્યા. અને એક સોનીને ત્યાં એ કાંડા વેચતા હતા તેવામાં એ રસ્તે થઈને જગન્નાથ કવિ રાજ્યપાસે જતા હતા, એના ઉપર પેલા ચોરોની નજર પડી. અને એ કાણ છે એની માહેતી સોની પાસેથી એમણે મેળવી. એ વાત થતી હતી તે દરમિયાનમાં કવિ અને ચોરોની નજર પશુ એક થઈ. ચોરોને મનમાં ધણી ધારતી લાગી. પશુ ચોરોને ઓળખ્યા પછી તે શહેરમાં આવવાનું તેઓને હતીને થોડા દિવસ પોતાને ત્યાં મહેમાન તરીકે રહેવાનું આમંત્રણ કર્યું. આ આમંત્રણ આપવાનો જગન્નાથનો આશય અતી ઉચ્ચ હતો. પશુ સારાં માણસોનાં દામ અને આશયના ઉપર નીચ લેણા દુષ્ટતાનો દોળ ચડાવે છે. તથા એમની દયા તથા ઉદારતામાં પશુ પ્રપંચ હશે. એવા શક્યી જીએ છે. તે પ્રમાણે જગન્નાથ આપણને આમંત્રણ આપી ફાસલાવીને કેદ કરાવશે એવું ચોરોને લાગ્યું.

પશુ જગન્નાથના રાજ સાથેના માનભર્યા સંબંધની વાત સોનીદાર ચોરોના જાણવામાં આવેલી હોવાથી એ આમંત્રણનો ઈન્કાર કરવાની દોમત તેઓ કરી શક્યા નહીં. ના પાડવાથી તુરત પકડાઈ જવાની બીક અને આમંત્રણ સ્વીકારી જગન્નાથને ઘેર જઈ ત્યાં રહી લાગ આવ્યે નાસી છૂટવાની આશા એ

અનેના લાવેના મિશ્રણે ચોરોએ કવિનું આમંત્રણ સ્વીકાર્યું.

જગન્નાથ એ તણે ચોરોને પોતાને ઘેર લઈ ગયો. અને જે રીતે તે પોતાના મકાનમાં રહેતો હતો તેજ પ્રમાણે આ આવેલા મિત્રોની સુસુષા થાય એવી સેવકોને એણે આજ્ઞા કરી હતી.

એક દિવસ કવિ રાજ પાસે જઈ શક્યા ન હતા. એથી સાંજને વખતે દરબારમાંથી તેડું આવ્યું. ત્યાં ગયા પછી તે દિવસની એરહાજરીનો સવાલ પૂછતાં રાજને જણાવું કે કવિને ત્યાં, એમના ઘણા જૂના અને સ્નેહ સંબંધવાળા તણ મિત્રો મહેમાન તરીકે છે. અને કવિના મિત્રો એટલે કવિવર જેવા હશે એ લાવથી એમનું પશુ સન્માન કરવાની ઇચ્છાથી, બીજે દિવસે એમને દરબારગદમાં લાવવાની રાજ્યએ કવિને વિનંતિ કરી.

મીજમાનોની ઓળખાણ કરાવતાં કવિએ રાજને કહ્યું કે “એક વખત એ મિત્રો મારા ઘણા જ ગાઢ પરિચયમાં આવ્યા છે. અને એમની સાથે રહેવાની મારી તીવ્ર ઇચ્છાને માન આપીને એમણે મારે ત્યાં રહેવાની મહેરબાની કરી છે. આપ એમને મળીને જરૂર ખુશી થશે એવા એ છે. આવતી કાલે આપ નામદારની આજ્ઞા પ્રમાણે હું એમને મારી સાથે લેતો આવીશ. તેઓ પોતાને વતન જવાની આજ્ઞા બહુ ઉતાવળ કરતા હતા, બે કે હજી તે પોતાના સમાગમનો થોડા જ દિવસ લાલ આપ્યો છે, કૃપા કરી આપ નામદાર એમને સમજાવીને થોડા દિવસ વધારે અહીં રહે એમ કરે. તો હું આપનો ખોટો ઉપકાર માનીશ.”

બીજે દિવસે દરબારમાં જવાના નિયમ પ્રમાણેના વખતે પેલા તણે મિત્રોની સાથે જગન્નાથ દરબારમાં આવ્યા. રાજની સાથે મીજમાનોની ઓળખાણ કરાવી. થોડા વાર્તાલાપ પશુ થયો. ચોરો પશુ કેટલીક વખત એના ધંધાની હોશિયારીમાંથી મનુષ્યના મનનું દરણ કરવાની શક્તિ મેળવી લે છે. પકડાઈ જવાની ધારતીએ ધણજીરનો ખોટો વિવેક એમની

વાણીમાં ખૂબ ફાલગ્યો હતો. એક તરફ જંગલનાથનો આગ્રહ અને બીજી તરફ રામજી સાથેનો હંમેશનો મેળાપ, રહેવાનું અને સુર ખાવા પીવાનું—અને એ બધું છતાં કરેલું પાપ રાત્રી દિવસ એમને સતાવી રહ્યું હતું. સ્નેહના એમણે હુઆઈ નોઈ. ખૂબ ફાલગ્યો અને અંતે જીવનની હાલુ કરશે એવી સંકા એ વિદ્વાન કવિ ઉપર એમને આવવા લાગી, અને જેમ જેમ વિદ્યા માટે આગ્રહ થતો ગયો તેમ તેમ કવિએ ચોરોને વધારે વખત રહેવાનો આગ્રહ કરવાથી ચોરોનાં હૃદય, જેમ જેમ દિવસો જતા ગયા તેમ તેમ વધારે વધારે ધડકવા લાગ્યાં. જોકે માસ સુધી તો આ ઘટમાળ ચાલ્યા કરી. જવાના અને રાખવાના આગ્રહ વચ્ચે યુદ્ધ થવા લાગ્યું. ક્યાં જંગલનાથ કવિનો ઉચ્ચારાય અને ક્યાં ચોરોના પાપે કરેલી હૃદયની સગ! સંસારમાં આવા અનુભવો થોડેઘણે અંશે દરેકને થયા વગર રહેતા નથી. આખરે ચોરોના આગ્રહને માન આપીને કવિએ એમને જવા દેવાની હા પાડી અને રામ સાહેબની છેવટની રમ્મ લીધા પછી જવું એવું કહ્યું.

ખીજે દિવસે દરબારમાં જંગલનાથ કવિએ ચોરોને વિદાયગીરી નોઈએ છીએ તે વાત કરી. રામજીએ ચોરોને ચાલી આવેલી રાજનીતિ પ્રમાણે બહુ કીમતી શીરપાત્ર બક્ષીસ કર્યો, અને એમને ગામ પહોંચાડવાને માટે સારાં વાહનો, અધિકારીઓ અને ચોકીદારો સાથે આપ્યા.

કવિની આ બધી મહેનતનો અર્થ ચોરોએ તો એવો જ કર્યો કે આ અધિકારીઓ અને ચોકીદારો એટલા માટે મોકલવામાં આવે છે, કે રસ્તામાં આપણને ગીરફતાર કરીને પરભારા કેદખાનામાં મોકલી દેવામાં આવશે એટલે ગીરફતારીમાંથી બચવા માટે ચોરોએ એક કુભાંડ ઉભું કર્યું.

પોતાનું ગામ નજીક આવ્યું એટલે બપોરના વિશ્રામ વખતે, ડેરાતંત્ર નંખાયા ત્યારે ચોરોએ રામજી અધિકારીઓને બોલાવીને કહ્યું કે “અમારે આપને એક ઘણી જ રહસ્ય વાત કરવાની છે. અને

તે એ છે, કે જો તમે જંગલનાથ કવિ તરીકે ઓળખો છો, તેણે રામજી પાસે અમારી આટલી બધી સુશ્રૂષા-કરતી, તેનું મૂળ કારણ એ છે, કે તે અમારા ગામનો દેઢ હોઇ, તેને એવી ધારતી લાગી કે જો તે અમને સારી રીતે રખાવે નહીં તો અમે રામજીને તેના કૂળની વાત જાહેર કરી દઈએ.” ઉપકારના ઉપર આવો મોટો અપકાર કરવાની દુષ્ટતાને પરિણામે પૃથ્વી એકદમ ફાટી અને ચોરો એમાં મરક થઇ ગયા.

લોકો માને છે, કે કરેલાં પાપનું ફળ કોઈ દિવસ પણ મળે છે. લોક વદન્તી એવી છે, કે આ જન્મમાં નહીં તો બીજા કોઈ જન્મમાં પણ કર્મનું ફળ ભોગવ્યા વિના છૂટકો નથી. પરંતુ શાસ્ત્રમાં એમ પણ કહ્યું છે કે:—

ભયુષ્ણ પુણ્ય પાપાનામ્

દૈવ ફલમનુતે ॥

એટલે કે અતિ ઉમ્મ એવું પુણ્ય કર્યું હોય અથવા તો પાપ કર્યું હોય તો તેનું ફળ આ જન્મમાં મુરત જ ફળીશત થાય. ચોરોની ઉમ્મ દુષ્ટતાનું ફળ એ પ્રમાણે તેઓને તત્કાલ મળ્યું.

રામજીના અધિકારીઓને ઘણું આશ્ચર્ય થયું તેઓ પોતાક વગેરે લઈ પાટનગરમાં પાછા આવ્યા. અને પોતાને થયેલા આશ્ચર્યની સમજણી હકીકત રામજીને નિવેદન કરી. કવિવર જંગલનાથ તે વખતે હાજર હતા. પોતાને દેઢ જાતિનાં ગણુવાની વાંત થઈ ત્યાં સુધી કોઈપણ પ્રકારના ખેદની વૃત્તિ સુધાં એમના ચહેરાપર દેખાઈ ન હતી. પોતે ખતાવેલી કૃપા અને ચોરોની દુષ્ટતા જાણી છતાં એમનાં મનમાં એ ચોરોને વિશે લેશ પણ તિરસ્કારની ભાવના સ્ફૂરી નહીં. પરંતુ અધિકારીઓએ છેવટે કહ્યું કે “ચોરોએ ત્યારે જંગલનાથ કવિની જાત માટે કહ્યું ત્યારે તુરત જ પૃથ્વી ફાટી” એ છેવટનું વાક્ય અધિકારીઓએ કહેતાં દયાથી આદ્ર એવા જંગલનાથની ચીસ પડાઈ ગઈ અને હાથનાં ફુંકાં ધસવા મંડી ગયા. ‘ભયુષ્ણ પુણ્ય પાપાનામ્ દૈવ ફલમનુતે’ પ્રમાણે, ઉપર

ચોરોના ઉઘ પાપની વાત થઈ, અને જગન્નાથની સહૃદયતાની ઉગ્રતાના ચુલુને લીધે, પ્રભુએ એના હાથનાં કુંડામાંથી એમના હાથો બહાર કાઢ્યા. રાજા તો આ જોઈ આશ્ચર્ય ચક્રિત થઈ ગયો. ચોરોનો વિનાશ અને જગન્નાથના હાથનું પાછું પ્રાપ્ત થવું, એ પ્રસંગથી આખી મંડળી મુગ્ધ બની ગઈ. અને થોડી વારના મૌન પછી રામજીએ કવિને પૂછ્યું, “મહારાજ, તમે કોઈ મહા પ્રતાપી પુરૂષ છો. કૃપા કરીને કહેશો કે આ બધા પ્રસ્તાવનું રહસ્ય શું છે?” આમહને લીધે કવિએ પોતાનાં કાંડાં કપાયાના

પ્રસંગથી તે ચોર મિત્રોને શીરપાત અપાવ્યા સુધીની સઘળી વાત કહી સંભળાવી ત્યારે માણસ માણસમાં કેટલો દેર છે, તેનું લાન સાંભળનારાઓને થયું.

જગતમાં અમુરો પણ જન્મે છે; તેમ જગતમાં ઈશ્વરાવતારો પણ ચાલે છે. અને દુષ્ટતા અને સહૃદયતાના ધર્મચૂળનાં આવાં ધૂણાં દૃષ્ટાંતો બધા દેશના ઇતિહાસમાં છે.

જેને જોઈએ તેવું ગ્રહણ કરી લે એવો આ વાર્તાનો સાર છે.

નિરીક્ષણ

હીંદી ખેડુતોની કરજદારી.

હીંદની રીઝવં બેંક ખેડુતોને ધીરધાર કરવાના પોતાના વિભાગનું બંધારણ રચવામાં લાંબી ઢીલ કરેલી હોવાની ફરીયાદ વડી ધારાસભામાં થોડા વખત ઉપર કરવામાં આવી હતી. આ ઢીલનો ખુલાસો કેટલેક દરજ્જે ખેડુતોને ધીરધાર કરવાની રૂઠી, શુંચવણ ભરેલી હોવાનો આપી ચકાચ; આ સ્થિતિની પીછાન કરવાનું સરકારને હમેશાં મુશ્કેલ માલમ પડ્યું છે. તે છતાં આ સંબંધમાં જાહેર પ્રગ્ન એવી આશા રાખે છે કે, ખેડુતોની કરજદારીના સવાલ ઉપર રીઝવં બેંકના કારોબારની શારી અસર યવા પામશે. આ સવાલ બહોળા પ્રકારનો છે અને તેને લોકોની નિર્ધનતા સાથે ઘાટો સંબંધ છે. છેલ્લી ગણતરી મુજબ ખેડુત વર્ગ, કુલે વસ્તીના આશરે ૬૭ ટકા જેટલો છે. ખેડુતો હજી મેદીની માઠી અસર તળે છે અને ક્યાંક ક્યાંક મહેસુલ માફ કરવામાં આવવાથી તેઓને સહેજ રાહત મળવા સિવાય વધુ કાંઈ મળવા પામ્યું નથી, કે જે મહેસુલ માફ કરવાનો વહેવાર રીને એકલો ઇલાજ સરકાર સંકટને પહેલાંની વળવા માટે લે છે. તે હીંદની આબાદીને સલામત ધોરણ ઉપર મેકવી હોય

તો ખેડુતોની જાન્યુકની કરજદારીના સવાલનો કાયમનો નિર્ણય કરવા માટે કાંઈક દાશીય કરવી જોઈએ છે. કારણ કે હાલના સંજોગો વચ્ચે જાન્યુ કરજદારી એમની એમ રહેવા દેવામાં આવતાં એ કરજદારી દેશમાં સામાજિક અસંતોષ ઉત્પન્ન કરનારી નીવડવાની વકી રહે છે.

હીંદના ખેડુતોની કરજદારી એ બાબતમાં અસાધારણ પ્રકારની છે. ખેડુતોનાં કરજને ઘણો મોટો ભાગ આવક કરવાના હેતુઓ માટેનો હોતો નથી. લગ્ન માટે અને રીવાજને પરિણામે ખરચાણ બનેલી બીજી સામાજિક ક્રિયાઓ માટેજ નહીં, પણ કુટુંબના નિભાવને માટે અને કરો બરવા માટે પણ નાણાં ઉછીનાં લેવામાં આવે છે. જ્યાં નાણાં બરપાઈ કરવાની ચક્રિત હોય ત્યાં આવી રીતે લેવામાં આવતું કામનુકસાનકારક નહીં નીવડે પણ નાના નાના ખેતરની માલેફી, પેદાશની અને તે બજારમાં મૂકવાની અપૂર્ણ રૂઠીઓ અને પાકોની વારેષકીએ નિષ્ફળતા તથા દોરોની ખુવારી જેવાં કારણોને પરિણામે એકવાર કરજ કરવામાં આવ્યું તો તે બરપાઈ કરવાનું ખેડુતને માટે અશક્ય બને છે. તેનું કારણ એ છે કે ખેડુત નાણાં

ધીરનારને, વ્યાજનો ઉમેા દર આપવો પડે છે. મદ્રાસમાં અને મુંબઈના કેટલાક ભાગોમાં સેંકડે ૧૨ ટકાનો દર સાધારણ છે. બીજે ટકાણે સામાન્ય રીતે ૧૮ થી ૨૪ ટકાનો દર લેવામાં આવે છે. નાના જમીનદારોને કરવામાં આવેલી ધીરધાર માટે વ્યાજનો દર વધુ મોટો રહે છે, અને જ્યાં ધીરધાર ઝોછી હોય છે, ત્યાં સેંકડે ૧૦૦ થી ૩૦૦ ટકા જેટલા વધતા ઝોછા દરો લેવામાં આવતા જણાયેલા છે. હોંદમાં ખાસ કરીને ખેતી, એ એવો નળજો ધંધો છે કે, તેથી અસાધારણ નફો થવાની વધી રાખી નહોં શકાય, કે જેથી પરિણામે પોતાને ધીરવામાં આવેલાં નાણાંને માટે માગવામાં આવતો વ્યાજનો ઉમેા દર આપવાને, જેડુત સામર્થ્યવાન થાય. જેઓ ખેતીનો ધંધો શુભરાતને માટે કરે છે, તેઓને પોતાના ખર્ચ માટે જુદી ક્લાસવામાં આવેલી પેદાશમાંથી અથવા તો વધુ નાણું ઉછીનું લઈને વ્યાજ આપવું પડે છે. સર રેરેપ એવો અભિપ્રાય દર્શાવે છે કે, જેલમાં સો વર્ષ થયાં સામટી રીતે લેતાં ને આપણે પડતર ભાવનાં વાળખી તત્વો ધ્યાનમાં લઈએ તો એ ભાવથી પણ ઝોછે દરે દુનિયાને ખોરાક પુરો પાડવામાં આવ્યો છે. આ વાત હોંદના સંબંધમાં ખાસ કરીને ખરી છે. હોંદી જેડુત ખેતીને વળખી રહે છે તેનું કારણ એ છે કે તેના હાથમાં માત્ર એજ ધંધો હજી શુભરાવાના છે. તેના પાક ઉપર સરકારનો પહેલો હક છે તેમ શાહુકાર પણ એ પાક ઉપર વ્યવહાર રીતે હક ધરાવે છે. અને જેડુત એક કંટ્રાક્ટર જેવી સ્થિતિમાં રહે છે. નફાની વાત તો જાણુએ રહી પણ પોતાની મહેનત માટેની વાળખી કીમત પણ તે ભાગ્યેજ મેળવી શકે છે.

કરજદારોને પરિણામે એક ભય ઉમેા થવાનો સંભવ રહે છે અને તેની અસર જેડુતોની સામાજિક અને આર્થિક અવનતિમાં કારણભૂત થશે. સરકારનું ખેતીવાડી ખાતું ખેતીને લગતી ઉત્તમ પ્રકારની પોતાની ચોજનાઓ આગળ વધારવામાં મળું ધીમું નીવડું હોય તો તેનું એક એ પણ કારણ

છે કે જેડુતો નાણાં ધીરનારાઓની દયા હેઠળ રહેલા હોવાથી તેઓને ખેતીની પોતાની સ્થિતિમાં સુધારો કરવાનું કાંઈ મન થતું નથી. વારંધડીએ જમીન નાણાં ધીરનારા શાહુકારોના હાથમાં જવા પામે છે, જેને પરિણામે લોકુત જેડુતોની સંખ્યા વધે છે અને જેડુત માલેકો નાશ પામતા ગય છે. સને ૧૯૨૧ માં દર એક હજાર સાધારણ જેડુતો દીક ૨૯૧ ખેતીના નોકરો અને ખેતરમાં કામ કરનારા મજૂરો હતા. સને ૧૯૩૧ માં એ પ્રમાણુ વધીને દર એક હજારે ૪૦૭ નું આગ્યું હતું. જમીન વતરના ખેતીકાર લોકોનો વધારો સમાજને ભય સમાન છે, જેથી તેમાં ઘટાડો કરવાની દરેક કારોય કરવી જોઈએ. એનું સર્વથી ખરાબ પરિણામ તો એ છે કે કરજદારી ઉપરથી ખેતીકારથી શુભામગીરી ઉપર આની જવાબ છે. કરજદાર છુટો આસામી હોતા નથી અને કરજદારને તુરંગમાં મોકલી શકાય છે. બીહાર અને ઝારીસાનું 'કમીઆઉટી' લખત અને મદ્રાસની 'પનાયાલ' રૂઠી જેને લાંધે નાણું ઉછીનું લેનારાઓને ખટલામાં મજૂરી કરવાની કથુલાત આપવી પડે છે એ જેડુતોને હજીગીરના શુભામો બનાવે છે, કારણ કે તેને મળતી મજૂરી એટલી ઝોછી હોય છે કે તેણે જે લેાન અસલ ઉછીની લીધી હોય તેનાં નાણાં ભરી દઈ શકાય તેટલું તે ખચાવી શકતો નથી. જે કારીગરો શાહુકારો પાસે લોનથી નાણું ઉછીનું લેવાને અને જે લોનની રકમ કડી ઝોછી થતી નથી તે લોન ભરપાઈ કરવા માટે વર્ષો વર્ષ શાહુકારનું કામ કરવાને બંધાઈ ગયા હોય, તે કારીગરોના સંબંધમાં પણ વધતી ઝોછી એવી જ સ્થિતિ છે. એ લોકો પોતાનું કરજ ચાલુ વધાર્યા ગય છે. કરજનો વારસો પીતા ઉપરથી પુત્રને ઉતરે છે અને લોકોમાં વઢવાડ અને બળવાનાં બીજ રોપાય છે. એ સ્થિતિ સુધારવા માટેનાં પગલાં લેવાંજ જોઈએ છે.

આ સ્થિતિનો ઉપાય કરવાનાં જે પગલાં આગળ લેવામાં આવ્યાં છે તેની આ સલાહ ઉપર કાંઈપણ અસર થવા પામી નથી. તગાવીથી લેાન આપવાની

રહીને જમીનના સુધારા માટે લોન આપવાના કાયદાથી વધુ વિશાળ બનાવવામાં આવી છે તે રહી દક્ષિણમાં થયેલાં હુલ્લડ પછી દાખલ કરવામાં આવી હતી. પણ પાકની નિષ્ફળતા માટે તગારી આપવાની આ રહી સાધારણ વખત માટે પૂરતી ઉપયોગી નથી. સને ૧૯૦૪ માં સહકારી મંડળીઓ હસ્તીમાં આવી અને ને કે બીજા દેશોમાં એ મંડળીઓએ અજળ જેવાં પરીણામો આપ્યાં છે તો પણ આ મંડળીઓ કાયમની કરજદારીના સવાલનો નિર્ણય કરવાના સંબંધમાં હોદ્દામાં નિષ્ફળ નીવડી છે. તેનું કારણ એ છે કે સહકારી અળવળ મોટે ભાગે ધીરધાર કરવા પૂરતી જ રહી છે. પણ તેણે ખેતીની પેદાશ અથવા તે ખજરમાં મેલવાનું બંધારણ હાથમાં ધર્યું નથી. તે ઉપરાંત સહકારી મંડળીઓ ચોરી મુદતની લેતો આપતા માટે ઉભી કરવામાં આવેલી છે, જેથી તે મંડળીઓ ખેડૂતને તેના રોજના ધીરધારના સવાલના સંબંધમાં વખતે મદદગાર થઈ પડે પણ તેનાં આગલાં કરને પતાવી દેવાને તે ખેડૂતને સામર્થ્યવાન કરી શકે એમ નથી, હવે આ વાત બધાના લક્ષમાં આવી છે કે આજલી કરજદારી પતાવી દેવાની પણ એટલી જ અગત્ય છે, જેટલી અગત્ય ચાલુ જરૂરીયાતો માટે સરતી ધીરધાર કરવાની છે. કારણ કે શાહુકારને વરસોવરસ વ્યાજ તરીકે મોટી રકમો પગાર કરવાને એકે ખેડૂત બંધાયેલો હોવાથી તે અધુરો શાહુકારના હાથહે કળ દળાવવી સ્થિતિમાં રહે છે. કરજ ભરપાઈ કરવા વગરની સહકારી ધીરધાર ફક્ત થોડે અંશે જ્યત જેવી છે પણ તેથી કાયમની કરજદારીને નિર્ણય થવા પામતો નથી, કારણ કે મોડાં વહેલાં ખેડૂતને શાહુકારના નાણાં પાછાં વાળવાં પડે છે અને તેથી તેની મુશ્કેલીઓ પાછી શરૂ થાય છે. લેવામાં આવેલો બીજો ઇલાજ ભારે વ્યાજે ધીરવામાં આવતી લેનોના સંબંધમાં બંધવામાં આવેલો કાયદો છે. આ કાયદો વ્યાજના અસાધારણ દરોનો અસ્વીકાર કરવાની અને ને જરૂર જણાય તો લેનાતાં બધાં સાટાંઓના સંબંધમાં તપાસ ચલાવવાની સત્તા આપે છે. પણ

આ કાયદો નકામો થઈ પડ્યો છે. ખરી બીના એ છે કે જે દેશમાં ભવિષ્યનો વિચાર કર્યા વગર નાણું ઉછીનું લેવાનો અને મોટું વ્યાજ મેળવવાને લેખે નાણું ચુસાવવાનું નોખમ ખેડીને પણ એક સરો ખેલવા જેવી ધીરધાર કરવાનો રિવાજ બહોળો પાયે ફેલાયેલો છે ત્યાં વ્યાજને લગતા અસરકારક કાનૂનો ઘડવાનું કામ અશક્ય છે. કરવામાં આવેલી તપાસ ઉપરથી એક શકાય છે કે જે લોકોને નાણાંની જરૂર હોય છે. તેઓ લેખી શાહુકારો જેટલાજ કાયદાને બાલુએ મેલી કામ લેવાને તૈયાર હોય છે. જેથી કાંઈ મારફતે ધીરધાર ઉપર અંકુશ મેલવાનું પરિણામ એ આવ્યું છે કે વ્યાજના દરોમાં વધારો મવા પામ્યો છે. આ સિવાય બીજા ઇલાજો સુચવવામાં આવ્યા છે પણ અખત્યાર કરવામાં આવ્યા નથી તે નાદારીની વધુ સાદી રહી (જે કરજદારોને અપ્રમાણિક બનવાનું ઉત્તેજન આપે) દાખલ કરવાનું અને કરજ આપવાનો સાફ ઇનકાર કરવાનું છે. આ કામ સામાજિક બંધારણ નેતાં અવ્યવહાર છે. કરજદારીનો સંપૂર્ણ ઇલાજ કરવા માટેના ફક્ત એ અસરકારક ઉપાય છે. પહેલો ઉપાય એ છે કે પેદાશની અને પેદાશને જમરમાં મૂકવાની વધુ અસરકારક રહીથી ખેતીની આવકમાં વધારો કરવો. બીજા ઉપાય એ છે કે વગર વિચારનો નકામો ખરચ થતો અટકાવેલો અને કરકસરની આદત વધારવી, અનેનો આધાર કેળવણી અને સહકારની અળવળના ફેલાવા ઉપર રહેલો છે.

હાલના કરજના સવાલનો નિર્ણય કરવા માટે આપણે વધુ અસરકારક ઇલાજો લેવા નોંધએ. ભાવોમાં આવેલા ઘટાડાને પરિણામે કરજ અને વ્યાજના ખરા બોજમાં વધારો થવા પામ્યો છે. એવો અસરો કંદાવવામાં આવ્યો છે કે દર વર્ષ પાકતાં વ્યાજને ભાગે જ સેકેડે ૨૦ ટકા જેટલો ભાગ થોડા વર્ષમાં ભરપાઈ કરવામાં આવ્યો હોય! આ ધોરણે ગણતરી કરતાં બિટીશ હોર્ડનું કુલ્લે ખેતીનું કરજ ૬ અબજ રૂપિયા ઉપરથી વધીને ૧૨ અબજ રૂપિયા ઉપર આવેલું હોતું નોંધએ. પણ તે પછી ભાવોમાં ઘટાડો

હોદ્દા ખેડુતોની કરજદારી

થયો છે અને તેને પરિણામે કરજનો ખરેખરે બોલે વધીને આગળના કરતાં બમણા બનવા પામ્યો છે. એટલે આ કરજનો ખરેખરે બોલે હવે રૂ. ૧૮ અબજ જેટલો થયેલો હોવો જોઈએ અને જે બધું વ્યાજ ચઢતું હોય તો તે ૨૨ અબજ રૂપિયા ઉપર આવેલો જોઈએ. આ મુજબ ત્યારે આવક ઘટવા પામી છે ત્યારે કરજ વધ્યું છે. ત્યારે ખીજા દેશોમાં ભાવેને ઉપર લાવવા માટે ચલણોના ભાવો ઘટાડવામાં આવ્યા છે ત્યારે હોદ્દામાં કશું કરવામાં આવ્યું નથી.

હોદ્દામાં જમીનની મહેસુલ માફ કરવામાં આવી છે, જે એક કામચલાઉ ઇલાજ છે. કેટલાક વિસ્તારોમાં, ખાસ કરીને પંચખ, જોડપા પ્રાંતો અને મધ્ય પ્રાંતમાં કરજની સમજુતીથી પતાવટ કરવા માટેની યોજનાઓ દાખલ કરવામાં આવી છે. પંચખની કો-ઓપરેટીવ સોસાયટીના થોડા વખત ઉપરના રજીસ્ટ્રાર મીં. એમ. એસ. ડાહીંગનું ખાન, મધ્ય પ્રાંતમાં સમજુતીથી કામ લેવામાં આવે છે તે ઉપર ખેંચાયું છે. ત્યાં હેલુદારો અને લેલુદારોએ સમજુતીથી કામ લેવાનો અણધારેલો જુસ્સો જતાવ્યો છે. આ સવાલનો આ કદાચ સર્વથી સારો નિર્ણય લેખારો, કારણ કે લેલુદાર અને રેલુદાર બન્ને સંતોષ પામ્યા છે અને એક વખત જો કે કરજદારી સંદેહ દૂર કરવામાં આવી નથી તોપણ તેની ઘટતી વ્યવસ્થા કરી શકાય એવા પ્રમાણ ઉપર તો લાવવામાં આવી છે. કરજદારોની સંદેહ મુક્તિના સંબંધમાં આપણે બાવનગર રાજ્ય ઉપર નજર દોડાવા શકીએ ત્યાં

બધા ખેડુતોના ભેગાં થયેલાં કરજ અને વ્યાજનો બોલો દરબારની ઉપર, વ્યાજ અને કરજના આંક-કુઓ તપાસી, કરજની એકંદર રકમ નક્કી કરી, મૂકી દેવામાં આવ્યો છે. મુંબઈ ઇલાકામાં જથ્થકની કરજદારીનો નિર્ણય કરવા માટે લેંડગ્રાન્ટેજ બેંક પસંદ કરવામાં આવી છે. જે તેઓનો ઘટતી રીતે વહીવટ કરવામાં આવે તો ખેડુતો પોતાનાં કરજને બેંકને સોંપી દઈ શકે છે અને બેંકના વ્યાજના નીચા દર અને વખતોવખતની હેરાનગતીમાંથી મળેલી મુક્તિને પરીણામે પોતાની પેદાશમાં કુધારો કરવાને અને થોડા વર્ષમાં પોતાની જમીનને કરજદારીમાંથી મુક્ત કરવાને સામર્થ્યવાન થવા પામે. હોદ્દા માટે જે લેંડગ્રાન્ટેજ બેંક નક્કી કરવામાં આવેલી છે તેની રૂઢીમાં નાણાં સંબંધી ભારે જવાબદારી રહેલી છે, પણ મધ્યસ્થ સરકારે તેને ટેકો આપવાની કબજાત આપી છે. અને તેને રીઝર્વ બેંક તરફથી ખરેખર મદદ મળશે તો તેથી ઘણું લાભ થશે. ખેડુતની આવક વધારવાનો મોટો સવાલ ખરાં દીલથી હાથમાં લેવો જોઈએ છે, ગામડાંની વસ્તીને ખેતી ઉપરથી ઉદ્યોગ ઉપર લાવવી જોઈએ છે અને ખેડુતને તેની પેદાશ માટે વધતા જતા ભાવેનો ખાત્રી આપવી જોઈએ. ખેતી અને ઉદ્યોગની પુનઃ રચના થઈ શકે એવી આર્થિક ખીલતણી માટેની બહોળી રાજનીતિ સરકારે ધડપી જોઈએ. એવી રાજનીતિની જાહેરાતની આતુરતાથી રાહ જોવામાં આવે છે.

ફીના-શીયલ ન્યુસ.

રાજનીતિનું શિક્ષણ

(અંક ૨ થી ચાલુ)

રાજઓનો ધર્મ

અમારી સર્વની અભિલાષા છે કે આપ નામદાર આપના હોદ્દામાં ઉત્તમ રાજકર્તા થાઓ. આપની કારકીર્દિ આદર્શ રૂપ બનો. અને સર્વ દેશી રાજ્યોમાં આપ અમરચાનું ભોગવો. સરકાર, આપના મિત્રો, શુભેચ્છકો અને સમગ્ર પ્રજાની એ ઇચ્છા છે. જે મહાન પદવી ભોગવવાને પ્રભુએ આપને ભાગ્યશાળી બનાવ્યા છે તથા તેને અંગે ને સત્તા ભોગવવાની આપને અમૂલ્ય તક મળી છે. તેનો આપ યથાર્થ સફળપ્રયોગ કરી આપના રાજ્યની તવારીખ શોભાવશે એવી બધા આશા રાખે છે. માત્ર શુભેચ્છા ધરાવવી બસ નથી પણ બધી રીતે તેને કૃતિમંત્ર મૂકવાનો પુરુષાર્થ કરવો ઉચિત છે. અને હું ધારું છું કે આપના એવા શુદ્ધિવાન અને ઉત્સાહ ધરાવનારા રાજકર્તાને સફળતા પ્રાપ્ત કરવી મુશ્કેલ નથી.

હવે હું આપને ઉત્તમ પ્રકારની રાજ્ય વ્યવસ્થાના નિયમો કહું છું. આ નિયમો જાણ્યા એટલે બસ નથી પરંતુ તેની સાતત વિચારણા કરી રાજ્ય વ્યવસ્થામાં તેનો અમલ કરવો જોઈએ. કારણકે જાણુતા છતાં તેનો અમલ કરવામાં ન આવે તો જેર પડાવજી મળાય અને રાજ્ય હોય પાત્ર મળાય. તથા જેમ એક નાવિકની પાસે હોદાયાન હોય છતાં દીશામૂલ કરી નાવ હંકાર્યે રાખે ને જે દશા થાય તેજ દશા યાગ ફાઈ જૂના વિચારના માણસો એમ કહે કે “રાજ્ય-ઓએ ભણીને શું કરવું છે? એમના બાપદાદાએ ક્યાં ભણ્યા હતા? તેમનું જેમ નબળું તેમ આમનું પણ નબળું.” મારે સ્પષ્ટ કહેવું જોઈએ કે જૂના જમાનામાં જે નબળું તે હાલ નબી શકે એમ નથી. તે સમયે તો બધું આપખુદીથી ચાલતું

અને તેનાં પરિણામ પણ અનિષ્ટ આવતાં પડોદરાની ગાદી ઉપર પ્રથમ ધર્મ ગયેલા રાજકર્તાઓની દશા તપાસીએ તો જણાશે કે કેળવણીના અભાવે એમને કેટલું સહન કરવું પડ્યું હતું? તેઓની રાજ્ય વ્યવસ્થા બગડી ગઈ હતી. પ્રજા, અંધેર વહીવટથી ત્રાસી ગઈ હતી. કુટુંબમાં અનેક પ્રકારની ખટપટો ઉભી થઈ હતી. અને મહારાજા ગાયકવાડને પદભ્રષ્ટ થવું પડ્યું હતું. વળી પહેલાંનો કાળ એવો હતો કે ખૂણામાં પડેલાં રાજ્યોમાં શું બને છે તે સંબંધી બહારની દુનિયાને જાણવાનાં સાધનો ન હતાં એટલે ગમે તેવો ગોટાળો ચાલતો હોય તોપણ કોઈનું ધ્યાન એ ચાતું નહોતું. પણ સમય પલટાયો છે. રેલ્વે વગેરે સાધનો થયાં છે અને બહારની પ્રજાનો અવર જવર વધતો જાય છે એટલે રાજ્યોમાં જે કાંઈ બને છે તે બહાર આવવા લાગ્યું છે. તેથી જૂની રીતો હવે નબી શકે એમ નથી. એટલે આ જમાનામાં તો રાજ્યોએ તંત્ર, સુવ્યવસ્થિત અભાવવા અવશ્ય કેળવણી પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ. વળી બ્રિટિશ રૈયતનો દેશીરાજ્યોમાં અવર જવર વધ્યો છે એટલે કાંઈ રાજ્યમાં ચાલતી અન્ય વસ્થાથી જે એની રૈયતને હરકત થાય તો તે બરાબર ક્યાં વગર રહે નહીં. એથી ઉલટ દેશી રાજ્યોની પ્રજા પણ બ્રિટિશ રાજ્યમાં અને પરદેશોમાં જવા લાગી છે અને ત્યાંની પ્રજાને મળતું સુખ છુટાપણું અને ન્યાય જોઈ ચોતાના રાજ્ય સાથે તેની સરખામણી કરે અને તેથી એનામાં અગ્રતિ પણ આવે. પરદેશમાં જઈ દેશી રાજ્યની પ્રજા વધારે શુદ્ધિશાળી અને અનુભવી થાય છે. કેળવણી પણ લે છે એટલે

પ્રથમની માફક રાજ્યોની અવ્યવસ્થા તે સહન કરી શકે નહીં.

દેશી રાજ્યો ઉપર સર્વોપરિ સત્તા બ્રિટિશ રાજ્યની ગણાય છે. એટલે સર્વોપરિ સત્તાવાળા અધિકારીઓ પણ દેશી રાજ્યોના અંધેરને નાખૂદ કરવાની પોતાની ફરજ સમજે છે. પ્રથમ જો રાજ્યોની પ્રજા દુઃખી થતી તો સામે બળવો ઉઠાવી રાજ્યને ઢેકાણે લાવતી પણ આ જમાનામાં તો સરકારે બધો કાળ હાથમાં લીધો છે એટલે રાજ્યની રૂઝતને બળવો કરવા ન દેતાં કુક્તિથી વસ્તુ રીથતિને ચટકાવી રાજ્ય વ્યવસ્થામાં સુધારણા કરે છે અને જરૂર નજીકથી તો રાજ્યને ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી પણ મૂકે છે.

બ્રિટિશ સરકાર પોતાની સર્વોપરિ સત્તા સમજે છે. તેમાં બળની સાથે ન્યાય સમાધેસો છે. દરેક રાજ્યે આ સત્તા તરફ લક્ષ રાખવું જોઈએ. અને જો સત્તા કેપકમોરીનથી હીમાલય સુધી ફેલાયેલી છે. વડોદરાના મહારાજા મહારાવને આ સત્તાએ પદચ્છેદ કર્યો છે જો સત્તાના બળનો તાજો દાખલો છે. જો ઉપરથી જણાય છે કે દેશી રાજ્યોના સારા નરસા કારોબાર સંબંધી જો સત્તા નિર્ણય કરે છે. અને એટલા માટે સર્વોપરિ સત્તાને સંતોષ મળે જો રીતે રાજ્યોએ પોતાનો રાજ્ય વહીવટ ચલાવવો જોઈએ. તેમ સરકારની દૃષ્ટિમાં સુવ્યવસ્થાનું અને ગેરવ્યવસ્થાનું ધોરણ કેવું છે તેનો સારી રીતે અભ્યાસ કરવો જોઈએ. સમય જતાં સંધિઓ કેવી રીતે પડતાય છે તે ખ્યાનમાં રાખી તેને પહોંચી વળવા નવા જમાનામાં દરેક રાજ્યતાએ યોગ્ય રીતે તૈયાર રહેવું જોઈએ. પ્રથમના રાજકર્તાઓનું ગાઢું ગમે તેમ યાદ્યું પણ હવે યાદી શકે એમ નથી. હવે તો ભવિષ્યના યુવાન નરેશોએ પોતાના ઉપર જે મહાન જવાબદારી અને ફરજો આવવાની છે તેને સંપૂર્ણ યોગ્ય થવું જોઈએ.

રાજ્યોની મુખ્ય ફરજો શું છે અને તે ગ્રંથંધી અગત્યના નિયમો કયા કયા તે જાણવું જરૂર છે. એ નિયમો પ્રમાણે રાજ્ય વ્યવસ્થા ચાલે તો તે

વ્યવસ્થા, ઉત્તમ પ્રકારની લેખાય. તેમ આપની કારકીર્દિ પણ ઉજ્જવલ ગણાય. રાજ્યની મોટામાં મોટી ફરજ એ છે કે પ્રજા જે રીતે સુખી થાય તે રીતે ગ્રહણ કરવી. પ્રજાનું સુખ શેમાં સમયેલું છે, અને તેનાં સાધનો કયાં કયાં છે તેનો બરાબર વિચાર કરવો. આ પ્રશ્ન ધણો વિશાળ છે અને તેમાં મતભેદ પણ છે. છતાં તે સંબંધી મુખ્ય નિયમ તો સર્વમાન્ય છે. અને તે એ કે “રાજ્યે પ્રજાને સુખી કરવી એ તેનો મુખ્ય ધર્મ છે.” આ મુખ્ય સિદ્ધાંતમાં કદી ફેરફાર થઈ શકે એમ નથી.

પ્રજાને સુખી કરવાનો નિયમ આપે, હૃદયમાં દૃઢિજીત કરવો જોઈએ. દરેક કાર્યમાં એને સ્મૃતિમાં રાખવો જોઈએ, દીવાનથી માંડીને નાના અમલદાર સુધીના અંતઃકરણમાં આ સૂત્ર આલેખાય અને તેનો તેઓ સંપૂર્ણ અમલ કરે એવી આજ્ઞા કરવી જોઈએ, કારણ કે એના ઉપર રાજ્યનાં સુખ, સલામતી, ધર્મ અને આખાદીનો આધાર છે. હોંફુ ધર્મશાસ્ત્રોમાં પણ રાજ્યો માટે એવી આજ્ઞા કરવામાં આવી છે. બ્રિટિશ સરકારનું બધેય પણ મુખ્યત્વે એવું છે. ધણા યુવરાજાને આ સૂત્ર અનુસાર શિક્ષણ આપવામાં આવે છે. તેઓ માન્ય પણ કરે છે છતાં જ્યારે તેને અમલમાં મૂકવાનો પ્રસંગ આવે છે ત્યારે તેમાંના મુખ્ય ધણાખરા પાછા પડી જાય છે. રાજ્યની મુખ્ય ફરજ જ્યારે પ્રજાને સુખી કરવાની છે ત્યારે તે ફરજમાં આડે આવનારાં જે જે કાર્યો હોય તેવું પણ તેજણે જ્ઞાન રાખવું જોઈએ. તેમાંનાં કટલાંક એ છે, કે રાજ્યોને કેટલીક વખત ધણું ઝવેરાત ખરીદવાનો શોખ હોય છે, એથી તેમાં તીજેરીનાં ધણાં નાણાં રોકાય છે. આ તેઓનું અંગત ખર્ચ ગણાય છે. અને તેથી તીજેરીનાં નાણાંનો અચૂક ભાગજ રાજ્યના અંગત ખર્ચ માટે રખાવો જોઈએ એવા નિયમનો ભંગ થાય છે, આથી પ્રજાનાં સુખનાં કામોમાં સંકાય થાય છે. જો કે એમ કહેવાનો આશય નથી કે રાજ્યે ઝવેરાત ખરીદવું જ ન જોઈએ; કારણ કે તે વિચાર પૂર્વક અને ઘટતી રીતે ખરીદ કરવામાં આવે તો વાંધો નથી,

કેટલાક નરેશોને જરૂરીયાત ઉપરાંત મહેલો બાંધવાનો શોખ હોય છે, તેમાં તેઓ અદ્ભુત નાણાં ખર્ચો દે છે, અને રાજ્યની તીજેરી ખાલી કરી દે છે. પરીણામે ઇજ્જમના ખેદીવ અને તુર્કસ્તાનના સુલતાનોની માફક નાણાં સંબંધી મહા વિપત્તિ આવે છે. પુરતા આવાસો છતાં ફક્ત કલ્પનાને પુશ કરવા સારૂ આવાં મકાનો ઉપરા ઉપરી બાંધી તેઓ તે પડતાં મુકે છે, અને આખરે ખંડેર થાય છે. આ રાજ્યોની સુખાઈ સિવાય બીજું શું કહી શકાય. 'કેટલાક રાજ્યો વળી સોના રૂપાની તોયો બનાવે છે. આવી નકામી ચીજોમાં તીજેરીનાં નાણાં ખર્ચો દે છે. પ્રજાને એક રીતે અન્યાય કરે છે. કોઈ મહારાજા તો ફક્ત ભલકાની ખાતરજ હદ વગરના ગેરીસન અને બોડીગાર્ડોની સંખ્યા વધારી દઈ, તેઓને દમામ ભરેલા ડ્રેસમાં રાખે છે, જે ખર્ચ પશુ નિરૂપયોગી ગણાય છે. કેટલાક રાજકર્તાઓ પોતાનાં સગાં વહાલાં અને માનીતા નોકરોને રાક્ષસી બક્ષીસો આપી દઈ તીજેરી ખાલી કરે છે. આવી બક્ષીસોની પશુ હદ હોવી જોઈએ.

ધરમાદા બક્ષીસો વગેરે કાર્યોમાં પશુ હદ વગરનાં નાણાં ખર્ચી દેવામાં આવે તે બ્યાજબી ગણાય નહીં, તેને માટે ખાસ નિયમો બાંધવાની જરૂર છે, કે જોથી નાણાનો ગેર બ્યાજબી વ્યય થતો અટકે, અને ખરી ધર્માદા તેમજ પરાપકારી સંસ્થાઓનું પોષણ કરવાને પુરતો અવકાશ રહે.

હુંકામાં ન્યારે કોઈ કાર્યમાં ખર્ચ કરવાનો પ્રસંગ આવે ત્યારે રાજ્યએ વિચાર કરવો જોઈએ કે આ કાર્યનો આરંભ કરવાથી પ્રજાને તે કેટલું ઉપયોગી અને સુખદાતા થાય એમ છે, અને તેમાં ખર્ચવાનાં નાણાનો યોગ્ય રીતે સદુપયોગ થયો ગણાશે કે નહીં? જો એમ જણાય કે આ ખર્ચ કરવું બ્યાજબી નથી, તો તેને પડતું મુકી દેવું એ હકાપણ ભરેલું ગણાશે.

લોકાપયોગી અને જાહેર કામમાં જોતો સમાવેશ થતો ન હોય તેવાં કામો જો રાજ્યને પોતાના મોજ

શોખની ખાતર કરવાની જરૂર હોય તો ખાનગી ખાતાને માટે નીમાએલ ખર્ચમાંથી તે કરવાટે રીવાજ રાખવો જોઈએ. રાજ્યએ એમ સમજવાનું નથી કે રાજ્ય પોતાનું છે, અને તીજેરી પણ પોતાની છે, માટે નજરમાં આવે એમ નાણાં ખર્ચવાનો એ અધિકારી છે. રાજ્ય એ રાજાની ખાનગી મીલકત નથી પણ તેનો તે દ્રવ્ય છે, માટે દ્રવ્ય તરીકે પ્રગતી સુખ શાંતિ વધારવાની ખાતરજ રાજ્ય તેમજ તીજેરી પોતાના હાથમાં છે, એ લક્ષમાં રાખી વર્તવું જોઈએ.

આ ઉપરથી એમ માનવું નહીં કે રાજાં કંઈપણ ખર્ચ પોતાની મરજી માફક કરવાનું નથી તે પોતાની સુખ-સગવડતા તેમજ માન મરતબે જળવાય એવી રીતે ખર્ચ કરવાનો અધિકારી છે પણ તેવાં અંગત ખર્ચનો સમાવેશ ખાનગી ખાતામાં થવો જોઈએ. વિચાર દૃષ્ટિથી જોત રાજા પોતાની પ્રજાને સુખી કરી શકે, અને પોતે પણ સુખ ભોગવી શકે એવી અનુકૂળ ધરના રાજા નીતિના નિયમોને અનુસરી રચી શકે છે. ફક્ત ખ્યાનમાં રાખવાનું એ છે કે રાજા પોતાનું સુખ પ્રજાના સુખને અંતરાય કરી, ભોગવી શકે નહીં તેના કેટલાક દાખલા નીચે પ્રમાણે છે.

રાજા પોતાના મોજશોખમાં રાજ્યની તીજેરીનાં નાણાં એટલાં બધાં વાપરી નાંખે કે, પ્રજાના જા માલના રક્ષણને અર્થે જેટલી પોલીસ રાખવી જોઈએ જેટલી રાખી શકે નહીં. આનું પરિણામ એ આવે કે ચુંદાઓની સંખ્યા વધે. ખુન, હુલ્લટ, ચોરી વગેરે બહુ થાય. વળી ન્યાયની કોરોની બવરસા પશુ જોઈએ તેવી નહીં થવાથી લોકોને ઇન્સાફ મળે નહીં ચુંદાઓ, કચવા, અને અશાન્તિ વધતી જાય, અને પ્રજા દુઃખી થાય. રાજા તેમજ અધિકારી ગમે તેમ વર્તન ચલાવે. વગર ન્યાયે કોઈને કેદમાં બેસારે, કોઈની મીલકત જપ્ત કરે, કોઈનો જીવ પણ લે, આવી રીતની ધણી અવ્યવસ્થા ચાલે, અને લોકો દુઃખી થાય.

પ્રગ્મને સુખી કરવાની રાજ્યને માથે રહેલી આ મુખ્ય જવાબદારી વાને ફરજ સંપૂર્ણ રીતે અદાકરવામાં અંતરાય નહીં તેટલા માટે ઉપરની સુચનાઓ આપી છે. છતાં તેને અંગે કેટલીક વધારે સુચનાઓ પણ આપવા યોગ્ય છે.

રાજ્યની પ્રગ્મમાં ઉચ્ચ-નીચ સર્વનો સમાવેશ થાય છે. તેમાં જાતિ-જાતિના ભેદ હોય, ધર્મના ભેદ હોય, ધંધાને અંગે ભેદ હોય—આ સર્વે તરફ રાજ્યની સમાન દૃષ્ટિ હોવી જોઈએ. નહીં કે એકને નારાજ કરીને, બીજાને રાજ કરવા, અમુક કોમને વધારે માનીતી કરી બીજી કોમોને દુભાવવી, અમુકવર્ગનાં સુખ-સગવડતા વધારવાં અને બીજાંઓને જાતલ રાખવાં. આવો લિંગ લાવ રાજ્યને રાખવો જોઈએ નહીં. રાજ્ય તો પોતાની પ્રગ્મનો પિતા છે તે ધ્યાનમાં રાખવું.

આ પ્રમાણે પ્રગ્મ પ્રત્યે રાજ્યની સમાન દૃષ્ટિ રહે, તે વાજબી અને ધરીત ગણાય, એટલું જ નહીં પણ તે રાજદ્વારી ધોરણને અતુલની હોઈ યોગ્ય છે. જો રાજ્ય પોતાની રૈયતને એક સરખી રીતે પ્રીય હોય છે, તેને રૈયત હરવખત સહાયતા આપવાને તૈયાર હોય છે, એથી ઉઠતું જો રાજ્ય તેની રૈયતના અમુક ભાગને જ ખુશી રાખે છે, તો બીજા પક્ષની કલતરાજ મેળવે છે. માટે રાજ્યોએ સુવ્યવસ્થા અને શાંતિને સાર અવશ્ય આવી બાખતો ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ. દાખલા તરીકે જો રાજ્ય અમુક કોમને બહાલી ગણી તેમાંથી માણસોને પોતાની નોકરીમાં દાખલ કરે, તો બીજી કોમો નારાજ થયા વગર રહે નહીં. માટે દરેક કોમમાંથી લાપકાત મુજબ વાજબી પ્રમાણમાં નોકરી રાખવાની પદ્ધતિ ગ્રહણ કરવી. જેથી કચવાટ થવાનું કારણ ઉભું થાય નહીં. જો કેવળ બેદરદૃષ્ટિ રાખી હીંદુઓની વધારે સંખ્યા દાખલ કરી મુસલમાનોને જાતલ રાખવામાં આવે તો જરૂર મુસલમાનો નારાજ થાય, તેથી તેવા પ્રગ્મને ઉપરિચિત થયા પામે નહીં તે ઉપર રાજ્યોએ પુરતું લક્ષ આપવું જોઈએ.

બીજી બાબત કર નાખતી વખતે એક કોમને બારે કરના જોગમાં લાવી બીજી કોમની ઉપરનાં કરનો જોગને હલકો રાખવો એ પણ બાજબી નથી. ત્યાં પણ સમાન દૃષ્ટિ રહેવી જોઈએ વળી ન્યાયનાં કામમાં પણ પ્રગ્મ તરફ સમાનવૃત્તિ રહેવી જોઈએ, અને સરખું ધોરણ રહેવું જોઈએ. દાખલ તરીકે બ્રાહ્મણ અને મુસલમાન વચ્ચે તકરારનો દાવો હોય તેમાં પક્ષપાતની રીતીએ બ્રાહ્મણ જાણી તેના લાભમાં ઉતરવું એ અન્યાય ગણાય, એટલું જ નહીં પણ આખી મુસલમાન કોમને નારાજ ઉત્પન્ન થવાનું કારણ ઉભું કર્યું ગણાય. વળી મુસલમાન રાજ્યોએ મુસલમાન પોતાની કોમ છે એમ જાણી તેમના તરફ પક્ષપાતનું લક્ષણ રાખવું જોઈએ નહીં. તેવી જ રીતે મિત્રો, માનીતાઓ, અને હજુરી તરફ પણ ગેરબાજબી રીતે પક્ષપાત રાખવો જોઈએ નહીં. અર્થાત નિષ્પક્ષપાત ન્યાય આપવો એ ઉત્તમ રાજ્ય વ્યવસ્થાનો મુખ્ય પાથો છે.

કેટલાંક રાજ્યોમાં સરદાર વર્ગ અને માનીતાઓ ખુલ્લી રીતે કારભારીઓને કહે છે કે;—“રાજ્ય તો રાજ્ય તેમજ અમારે માટે છે, માટે તમારી ફરજ છે કે રાજ્યમાંથી પૈસા ભેગા કરી રાજ્ય અને અગ્રાજ મોજશોખ પૂરા કરો.” ત્યાં આવી વૃત્તિ પોષાતી હોય ત્યાં પ્રગ્મની આજ્ઞાદી અને સુખ તરફ તો ખ્યાલ ક્યાં રહે! હજી અને સુઝ રાજ્યોએ આવા પ્રગ્મના પૈસા ઉપર “તાગકીર્મી” કરનારાઓને ઉત્તેજન નહીં આપતાં જેમ બને તેમ કાણુમાં રાખવા જોઈએ. અલખત સરદારો, ગરીબદારો, અને ધનામદારો, એ રાજ્યોની શોભા ગણાય છે. અને તેઓને યોગ્ય માનજોભા સાથે ઘટતે સ્થાને નીલાવવા જોઈએ. પણ તે કોઈ રીતે પ્રગ્મને પીડાકારક યર્થ પડે એમ ચતું જોઈએ નહીં.

હુંકમાં રાજ્યોએ સમાન દૃષ્ટિ રાખી પોતાની સર્વ પ્રગ્મ સુખી થાય એવી રાજ્ય નીતિ અખત્યાર કરવી જોઈએ. જો રાજ્યો આ પ્રમાણે પોતાનું વર્તન રાખે છે તેઓ પોતાની ગાદી ઉપર સુદૃઢ રહે

છે. તેઓને પોતાનાં રાજ્યોની સુવ્યવસ્થા માટે બહુ ચિન્તાતુર રહેવું પડતું નથી, પોતે જાતે પણ સુખી રહે છે, અને સર્વોપરિ સત્તા વાળાઓ તરફથી પણ તેમને પુરતાં માન આદર મળે છે. આવા રાજ્ય કર્તાઓને પોતાની પ્રજા તરફથી હંમેશાં શુભાશીર્વાદો મળતા રહે છે કે, “આપણા અધિરાજ ખરેખર રામચંદ્રનો અવતાર છે, તેઓની છાયા નીચે આપણે સર્વ સુખી છીએ, તે દીર્ઘાયુષ્ય ભોગવે અને તેમનો પરિવાર પણ તેમના જેવોજ સદાચારી અને યશસ્વી નીવડે!”

ઈતિહાસમાં અનુભવ સિદ્ધ દાખલા મળી આવે છે કે, જે રાજ્યો પૂર્ણ નિરાશિમાન હોય છે, અને જેઓ પોતાની સમસ્ત પ્રજાને સુખ આપે છે, તેઓ લાંબુ આયુષ્ય ભોગવી, પોતાની ગાદી ધણાં વરસ સુધી ભોગવે છે, અને જેઓ તેથી વિરૂદ્ધ વર્તનવાળા હોય છે તેઓ અલ્પ આયુષ્ય ભોગવે છે અને યૌદ્ધ વખતે જ પોતાની ગાદી ઉપર ટકે છે.

તાને દાખલો આપણી આગળ બ્રિટિશ રાજ્યોનો છે. આ સરકાર જો કે વિદેશી છે અને તેને અંગે હોંદને કેટલીક મુસીબતો ભોગવવી પડે છે, છતાં પહેલાં યદ્ય ગયેલા રાજ્યકર્તાઓની સાથે સામાન્ય રીતે સરખાવતાં બ્રિટીશ સરકાર વધારે સગળ અને સુદૃઢ ગણી શકાય. તેનું કારણ એ છે કે તે રાજ્યોના મુખ્ય સિદ્ધાંત સમસ્ત પ્રજાને સુખી કરવાનો છે. બ્રિટીશ રાજ્યની રાજ્યનીતિમાં જો કે તુટીઓ અને દોષો હશે અને તેને માટે ટીકા કરનારા પણ હશે, છતાં એકંદર વિચાર દૃષ્ટિથી એમ કહી શકાય કે બ્રિટીશ રાજ્યની ખરેખરી કરી શકે એવું બીજું રાજ્ય હોંદને મળવું અસંભવિત છે. ન્યાંસુધી પ્રજાની બ્રિટીશ રાજ્ય પ્રત્યેની આત્મી સુલાવનાનું પોપણ થાય એવી વસ્તુસ્થિતિ અમલમાં જરી રહેશે ત્યાં સુધી બ્રિટીશ રાજ્ય પણ સહી સલામત છે એમ કહી એ તો બાજબી છે. છતાં તેને માટે અમુક સુદૃઢ આંકડા

શકાય એવું બને. એમ નથી કારણ કે બ્રિટીશ રાજ્યનું બંધારણ અને નિયમો એવા વિશાળ પાયો ઉપર રચાયેલા છે કે, તેનું ઉલ્લંઘન યાને અવગણના થઈ શકે એમ નથી. ખરૂં જોતાં પ્રજાકીય હિત અને ધર્મોનું યથારિથ રીતે પાલન કરવાને અર્થે, તેમજ લોક લાગણ્યો અને સ્પર્ધાને માન આપવાને અર્થે સરકારને દિનપ્રતિદિન તે નિયમો સારી રીતે અમલમાં મુકવાની ફરજ પડશે.

ત્યારે વિદેશી રાજ્ય આ મહાન નિયમનું પાલન થવાથી સુદૃઢ અને આબાદ બને છે, ત્યારે દેશી રાજ્યો પ્રજાને સુખી કરવાનાં પવિત્ર કાર્યને વળગી રહી પોતાનાં રાજ્યો ચલાવે તો તેવીજ રીતે બહુકે તેથી વધારે સારી રીતે સુદૃઢ અને આબાદ બને એ નિર્વિવાદ છે. કારણ “પ્રજાનું સુખ” એજ રાજ્યની નિતિના મુખ્ય પાયો છે. તેટલા માટે રાજ્યોએ આ નિયમ પોતે હૃદયમાં સુદૃઢ કરી, તે પ્રમાણે રાજ્ય કારભાર સુવ્યવસ્થિત પણે ચલાવવાનું ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ. આ મહાન નિયમનું પાલન થવામાં બીજી રાજ્ય પ્રકરણી બાબતોના કયા અગત્યના નિયમો પ્રમાણે વ્યવસ્થા રહેવી જોઈએ તે એક પછી એક હવે વર્ણવવામાં આવશે.

રાજ્યની સુવ્યવસ્થામાં પ્રજાના જનમાલના રક્ષણ માટે પોલીસ ખાતાની પુરતી ગોઠવણ જોઈએ. તેની સાથે પ્રજાને શુદ્ધ ન્યાય મળવા સાડે ન્યાયની કેટલીક પ્રામાણિક અને કુશળ પ્રણાલિકા જોઈએ. માંદ માણસોની સારવાર થવા સાડે ધરતી જગોએ સાર દવાખાનાં ખોલવાં જોઈએ. લોકોની સુખ સગવડ વધારવાને બાંધકામ ખાતું સ્થાપવું જોઈએ. કઠંગ અને નજીવા લુના કરેા કાઢી નાંખવા જોઈએ પ્રજાના સુખ સિવાયનાં બીન જરૂરી જે ખર્ચો હોય તે કમી કરવા જોઈએ. પણ ખાસ કરી પ્રજાનું હિતને માટે જે જે ખર્ચો થતા હોય, તેમાં જરૂર પડતાં વધારો થવો જોઈએ.

માસિક નોંધ

કુમારો માટે પરદેશની કેળવણી

પોતાનાં બાળકોને પરદેશમાં-વિદ્યાયત ખાતે અભ્યાસ માટે મોકલવામાં કરો લાભ હવે નથી એવી ભાવના રાજ્યોમાં દિનપ્રતિદિન કેળવણી ગમ છે. થોડા દિવસો પહેલાં વિજ્ઞાનમંત્રમના રાજ્યનાં ચાર બાળકોને સગીર કોર્ટે વિદ્યાયત અભ્યાસ માટે મોકલવાનો હુકમ કર્યો હતો એ હુકમ સામે મદ્રાસની હાઇકોર્ટથી મનાઈ હુકમ મેળવવા રાજ સાહેબે અરજ કરેલી અને હાલ તુરત બાળકોને વિદ્યાયત ખાતે ન મોકલવાં એવો હાઇકોર્ટે હુકમ કરેલાનો છે.

વિદ્યાયતમાં અભ્યાસ માટે મોકલવાથી બાળકો ઉગાઉ થાય છે, તેઓ પાશ્ચાત્ય દેશોના-કેવળ અવશ્યો લખેનેજ હીંદુસ્તાન પાછા ફરે છે અને રાજ્યશક્તિ હાથમાં લીધા પછી એ અવશ્યોને પોતા, પોતાના હાથમાં રહેલી શક્તિનો તેઓ ઉપયોગ કરે છે એવા હેતુથી આવો મનાઈ હુકમ મેળવવા વિજ્ઞાનમંત્રના રાજ સાહેબે મનાઈ હુકમ મેળવ્યો હતો કે કેમ એ ને કે આપણે જાણતા નથી પણ એથીએ લાભ તો થશે. રાજ્યો પોતાના બાળકોને વિદ્યાયત ન મોકલવાની જે દલીલો કરે છે એ જોતાં આપણને સ્વાભાવિક એવી ધ્રુષ્ટિ થાય છે, કે તેઓ હીંદુસ્તાનમાં પોતાના કુમારોને, આ દેશના વાતાવરણને અનુકુળ શિક્ષણ આપવા ઉત્સુક રહે. પણ કમનસીબે ધણા હાખસાઓમાં તો એવું બને છે કે હલકી ખતના નોકરો અને આવાઓના હાથમાં એ બાળકોને ઉછેર-મૂકવામાં આવે છે પરિણામે ઉચ્ચ વિશેષ બગે છે. આ તરફ રાજ સાહેબોએ ખાસ ધ્યાન આપવું જોઈએ અને પોતાનાં બાળકોના શિક્ષણનો આંહી હોદમાં સરસ પ્રશ્ન કરવો જોઈએ.

વડોદરા રાજ્ય અને બંદર સંબંધી નિર્ણય !

છાપાંઓથી એમ જણાય છે કે વડોદરા રાજ્યના બંદરોના પ્રશ્નો ઉકેલ થઈ ગયો છે અને હોંદી સરકાર અને વડોદરા રાજ્ય વચ્ચે નીચેની શરતોવાળું કરારનામું થઈ ગયું છે:-

(૧) આ કરારનામાની મુદત ત્રણ વર્ષ રહેશે અને તે મુદત પુરી થયા પછી દર ત્રીજે વર્ષે તેની સમા-લાચના થશે. કરારનામાની આ મુદત દરમ્યાન તેના અર્થે સંબંધી કાંઈપણ મતભેદ ઉભો થાય તો તેનો ઉકેલ લવાને સંપવામાં આવશે. લવા-દતો ચુકદો આવી ગયા પછીયે ને કાંઈ મતભેદ એમ ને એમ ચાલુ રહેશે તો તે બાબતમાં હોંદી વજીર જે કાંઈ નિર્ણય આપે તે નિર્ણય છેવટનો જણાશે.

(૨) હોંદીની કુલ જહાતની આવકના દસ ટકા એટલે ૪૮ થી ૫૦ લાખ રૂપિયા હોંદી સરકાર વડોદરા રાજ્યને આપશે.

(૩) વડોદરા રાજ્યમાં વપરાતાં પેત્રોલ ઉપર વડોદરા રાજ્ય જહાત લેશે અને એ રીતે રાજ્યને ૧૦ થી ૧૫ લાખ રૂપિયા મળશે.

(૪) વંદુમાં વંદુ મહેસુલ મેળવવા માટે કાઠીયાવાડમાં બંદરો ખીલવવાની બાબતમાં વડોદરા રાજ્ય સ્વતંત્ર રહેશે.

(૫) શુન્દરાતમાં બંદરો ખીલવવાનો એકલથ્ય હકકે હોંદી સરકારને રહેશે. પહેલાં પાંચ વર્ષ સુધી તેને ખીલવવાનો વડોદરા રાજ્યને હકક રહેશે નહીં.

વડોદરા રાજ્ય અને હોંદી સરકાર વચ્ચે ઉપરની મતસમતો બંદરો સંબંધી હાલ તુરત માટે કરાર થયો છે. એમ છાપાંઓ ઉપરથી જણાય છે.

વડોદરા રાજ્ય પોતાના બંદર માટે બ્રિટિશ પોર્ટના હક ધરાવે છે અને ૧૮૬૫થી ૧૯૧૭ સુધી એ હક વડોદરા રાજ્યનું આખા પોર્ટ બોગવતું હતું પણ ૧૯૧૭ના કરારમાં વડોદરા રાજ્યે સામેલગીરી કરવાથી સ્વાભાવિક રીતે તેની કરારી સ્થિતિમાં ફેરફાર થયો હતો. પરિણામે આખા પોર્ટથી જે માલ વીરમગામની પેલી તરફ પોતાના સુલકમાં જતો તેના ઉપર પણ જંગાત લેવામાં આવતી હતી. આજ લગભગ ૨૦ વર્ષ એ સવાલનો નિર્ણય થયો હોય એમ લાગે છે.

વડોદરા રાજ્યે બંદરી સવાલના મતભેદને અંગે અંગે લવાદી સ્વીકારી છે. અને તે પણ ત્રણ વર્ષ જેટલી ટુંકી સુદ્ધ નાંખીને તે માની શકાય એવી વાત નથી. કારણ કે લવાદી એટલે અધડો. અને અધડામાં હંમેશાં બળવાન જ કાવે. અને સરકાર સાથે લવાદી એટલે દીર્ઘસૂતતા, એકમાંથી બીજું અને બીજામાંથી ત્રીજું, એમ મતભેદોનું વહેંચ માલ્યા જ કરવાનું.

હોદ્દની કુલ કર્ટમ્સ આવક અત્યારે લગભગ ૪૫થી ૫૦ કરોડ જેટલી છે. એમાંથી દસ ટકા વડોદરા રાજ્યને મળશે. હોદ્દી સરકારની કર્ટમ્સ આવક વધવાનું કારણ ટેરીફના દરોમાં થયેલો વધારો છે. પણ ને એ દરોમાં ભવિષ્યમાં ઘટાડો થાય તો વડોદરા રાજ્યની કર્ટમ્સ આવક પણ ઘટે એવો એનો અર્થ છે. અત્યારે આખાબંદરની કર્ટમ્સ લગભગ ૧૮ થી ૨૦ લાખ રૂપિયા છે એ જોતાં તરકાલ તો આ ગોઠવણ મોહક લાગે એવી છે પરંતુ ફેરફાર થયા પછી હોદ્દી વજરના માનસ ઉપર પણ ફેરફાર ધારામંડળની બહુમતીની અને ફેરફાર કારોબારી મંડળોની અસર નહીં થાય એમ માનવાને કશું કારણ નથી.

વડોદરા રાજ્યમાં વપરાતા પેટ્રોલની જગાત વડોદરા રાજ્યને મળશે. વડોદરા રાજ્ય ગુજરાતમાં છૂટું છવાયું છે. અને બ્રિટિશ છાલોઆ માથે ગુલામેલું છે અને આખા ગુજરાતમાં મોટર વ્યવહાર

લોકપ્રિય થતો જાય છે એટલે વડોદરા રાજ્યને પેટ્રોલની જગાતની સારી જેવી રકમ મળશે એમ આશા રહે છે. વળી પેટ્રોલની જગાત બ્રિટિશ ટેરીફના નિયમ પ્રમાણે લેવાશે એટલે દાણચોરીની વૃત્તિ ઉત્પન્ન થવાનો પણ સંભવ નહીં રહે. પરંતુ આ રીતે સરકાર વડોદરા રાજ્યને પેટ્રોલની છૂટ આપે એ માન્ય રહી શકે એવી વાત નથી.

વધારે મહેસુલ મેળવવા માટે કાઠીઆવાડનાં બંદરોનો વિકાસ કરવાની વડોદરા રાજ્યને છૂટ રહેશે. અર્થાત્ કે આખા અને કાઠીનારનાં બંદરોનો ને પૂરેપૂરો વિકાસ કરવામાં આવે તો સંભવ છે કે તેની આસપાસના પ્રદેશના બંદરી વેપાર ઉપર અસર થાય. ગુજરાતનાં બંદરોનો વિકાસ કરવાનો હક સરકારે રાખ્યો છે. એટલે ગુજરાતના પ્રદેશમાં વડોદરાના બંદરે ઉતરતો માલ આર્થિક રીતે પોષાઈ શકશે નહીં. વરસો પહેલાં કકાણા બંદર ખીલવવાનો સરકારે વિચાર કર્યો હતો અને તેને માટેની પ્રાથમિક તૈયારી પણ કરી રાખી છે. એટલે હવે એ બંદરના વિકાસ ઉપર ફરી ખ્યાન આપવાનું સરકાર હાથમાં લેશે એમ લાગે છે. અને ને એમ થશે તો ગુજરાતમાં કાઠીઆવાડના કોષપણ બંદરનો માલ યોગ્ય રીતે તો નહીં જ પોષાઈ શકે.

વડોદરા સાથે થયેલા કરારોની ડાપાઓમાં જે મતલબ પ્રસિદ્ધ થઈ છે, તે ખરી હોય એમ લાગતી નથી છતાં ને ખરી હોય તો અમને લાગે છે, કે ભવિષ્યમાં કદાચ એ શરતોમાંથી અનેક તકરારી સવાલો ઉભા થશે. કર્ટમ્સને લગતા સવાલોને વારંવાર લવાદી ઉપર લાઇ જવા પડશે અને ફેરફાર તંત્રને અંગે તેમાંથી અનેક રીતના નવા નવા મુદ્દાઓ ઉપસ્થિત થશે. એટલું જ નહીં પણ બ્રિટિશ હોદ્દના મતદારોનું જેઓ પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતા હશે તેઓ વચ્ચે અને વડોદરા રાજ્યના પ્રતિનિધિઓ વચ્ચે નહીં ઈચ્છવા જોગ પરિસ્થિતિ ઉપસ્થિત. થશે. નર્સેન્ડ્રમંડળની રાગિણી દશા

શરીરમાં રોગને પ્રવેશવા ન દેવો એ ડહાપણ છે.

પણ શરીર રોગીષ્ટ થવા માંડ્યા પછી એનો ઉપચાર કરવામાં ગફલત ન કરવી એમાં વિશેષ ડહાપણ છે. નરેન્દ્રમંડળના અગ્રેમરોએ આ બન્ને બાબતમાં બેદરકારી બતાવી, અત્યારે હવે ન્યારે એ મંડળ બાણ શ્યામ ઉપર પડ્યું છે ત્યારે નરેન્દ્ર મંડળના ચાન્સેલર-પતીવાલાના મહારાજાધિરાજ-અને સ્ટેન્ડિંગ કમિટીના ત્રણ બીજા નરેશ સભ્યો એ માટે હવે અતિશય બેદરશાવે છે. નરેન્દ્રમંડળના કામકાજના ઇતિહાસથી જોએ મહત્તગાર છે તેઓ સાંરી રીતે જાણે છે, કે એ મંડળની વાર્ષિક ચૂંટણીમાં કેટલી બધી હોંસાતુંસી થતી હતી! અને મહંમ ગમ સાહેબ જેવા સમર્થ નરેશને પણ એ હોંસાતુંસીને અંગે કેટલું સહન કરવું પડ્યું હતું? અને અત્યારે જે રાજ સાહેબો એમ કહે છે કે એક્સપીને બલાવે નરેન્દ્રમાં રહેવું નિરર્થક છે. તે રાજ સાહેબો પૈકી ન્યારે નરેન્દ્રમંડળની ખુશી બેઠકમાં મહંમ ગમ સાહેબે ફેરફાર પરત્વે પોતાના સ્પષ્ટ વિચારો જાહેર કર્યા ત્યારે કેમ કાઠએ એ વિચારોને અનુમોદન સુદાં ન આપ્યું? અને હવે અત્યારે એક્સપીની વાતો કરવામાં આવે છે? શું એક્સપીની કીમત અત્યારે જ સમજાઈ? ગમે તેમ હોય પણ નરેન્દ્રમંડળના ચાન્સેલર અને સ્ટેન્ડિંગ કમિટીના બીજા બેત્રણ સભ્યો ધોલપુર, દેવાસ અને પન્નાએ એ મંડળમાંથી રાજનાગા આપ્યા છે. ચાન્સેલર પતીવાલાના મહારાજાએ તો લગલગ નવ વરસ ચાન્સેલર પદ ભોગવ્યું આ બધાં વરસોના અનુભવને પરિણામે પોતે આજ જાહેર કરે છે, કે નરેન્દ્રમંડળમાં રહી સકાય એવી સ્થિતિ રહી નથી. તેઓ જે કારણોસર રાજનામું આપે છે, તે કારણો અમને એક મિત્ર લખી જણાવે છે, તે અમે આ નીચે આપીએ છીએ.

ચેમ્બર ઓફ પ્રીન્સિપલ્સમાંથી પતીવાળાના નામદાર મહારાજા સાહેબે શા માટે રાજનામું આપ્યું તેનાં કારણો દર્શાવતો એક સરકમુલર પત્ર તેઓ નામદારશ્રીએ ચેમ્બરના ચેમ્બર તરફ મોકલ્યો છે.

તે પત્રમાં તેમના કરાવના અલ્લેમોદનમાં નીચેનાં કારણો દર્શાવ્યા છે.

(૧) ૧૯૩૪માં ચેમ્બર પાસે રજુ કરવાનું કંઈ કામ તૈયાર ન હોવાની ચેમ્બરની મીટિંગ બરાઈ ન હતી.

(૨) ગયા વર્ષની સેશન પણ ઘણી મુશ્કેલીઓ ભરવામાં આવી હતી અને કોરમ પુરતી ફાન્ટરી મેળવવામાં પણ મને જાતે ઘણી અગવડ વેડવી પડી હતી.

(૩) ગયે વર્ષે મંત્રીઓ (Ministers)ની સ્ટેન્ડિંગ કમિટી કે જે આપણા કામકાજના (Technical aspect) માં આપણને મદદ કરે છે. તેની નીમણૂક પણ થઈ શકી ન હતી કારણ કે નામદાર રાજ સાહેબો એ જાળતમાં ચોક્કસ નિર્ણયપર આવો શક્યા ન હતો.

(૪) સ્ટેન્ડિંગ કમિટીના સભ્યો હોય તેવા રાજ સાહેબોને પોતાને ધ્યાન આપવા નેટલી ચેમ્બરના કામકાજની અગત્યતા લાગી નહતી.

(૫) સ્ટેન્ડિંગ કમિટીની અને તેને અંગે ચેમ્બરની લાંબી નિષ્ક્રિયતા રાજગોના દિનને ગંભીર તુકસાનકારક હતી.

(૬) ઈન્ટરડુનેન્ટ ઓફ એક્સેસનના ખરડાને લગતા પત્રવ્યવહાર (negotiations)ના મંત્રણમાં એ કામ અમુક ચોક્કસ સ્થિતિએ પહોંચ્યું છે. મને તો એમ લાગે છે કે આવે અણીને પ્રસંગે સામાન્ય વ્યવહાર ડહાપણના ઉપયોગથી પણ આપણે આપણા સર્વના હિત સાધવા માટે સાથે રહેવા પ્રેરાયા હોત. પણ તે સાથે હજુ સુધી સધાયો નથી તેમજ અગત્યના કામકાજ માટે નાણાં પણ મેળવી શકાયાં નથી. હજુ ગયેજ વર્ષે લગતમાં આપણા પ્રધાનોના કામકાજ મંત્રણમાં ખર્ચ-માટેનાં નાણાં મારા સ્ટેટમાંથી ઉછીના કાઢીને આપવાં પડ્યાં હતાં.

(૭) ઘણા સભ્યો તરફથી એ બાબતના રસને અલાવે અને બીજા કેટલાક તરફથી - બેદરકારીને લઈને ચેમ્બર ઘણા વખતથી નિષ્ક્રિય થઈ ગઈ છે.

આ કારણો આપી તે નામદાર મહારાજા જણાવે છે કે “જે કે હવે પછી હું ચેમ્બરનો ચાન્સેલર નથી, છતાં પણ આપ નામદારને ખાતરી આપું છું

કે ભૂતકાળની માફક ભવિષ્યમાં પણ આપણા સર્વના હિતમાં સતત રસ લીધા કરીશ અને મારા બંધુ રાજાઓની સેવા ઉદ્ધવવા કાયમ તત્પર રહીશ. જ્યારે ફરજનો સાદ આવશે ત્યારે હું આગળ પડવામાં અને આપ નામદારની ઈચ્છા અનુસાર અને રાજાઓના હિત માટેની જરૂરી જવાબદારીઓ સ્વીકારવામાં પાછી પાની નહીં કરું.”

પતીયાલા મહારાજના ઉપરના શબ્દો ઉપર ટીકાની કાંઈ જરૂર નથી. નરેન્દ્ર મંડળનો ઇતિહાસ જોએ જણે છે, તેઓ એ બધું મહેજે સમજી શકશે. ગુજરાત-કાઠીઆવાડના નરેશોનું જુદું મંડળ.

ગવર્નમેંટ જોડે ઈડીયા એકઠામાં લેાચર અને અપર ચેંચરમાં રાજ્યોના જુદાજુદા વિભાગ પાડી એમને પ્રતિનિધિત્વ વહેંચી આપવામાં આવ્યું છે. એમાં ગુજરાત કાઠીઆવાડના વિભાગના નરેશોની એક સભા રાજકોટ ખાતે થોડા દિવસો પહેલાં મળી હતી આ સભાનું પ્રમુખ સ્થાન નાં કચ્છ મહારાજશ્રીએ લીધું હતું. આ સભાનો હેતુ ભવિષ્યમાં ફેરફાર થાપ ત્યારે રાજ્યોએ તેમાં ક્યા ભાગે જોડાવું એની વિચારણાનો હતો. આ સંબંધી સભામાં વાટાઘાટ ચલાવવામાં આવી હતી. અને સર પ્રભાકર પટેલની અધ્યક્ષ પણા નીચે પ્રધાનોની એક કમિટી નીમવામાં આવી હતી. તથા તેના સેક્રેટરી તરીકે મી. રસણક વીલીયમ્સને નીમવામાં આવ્યા હતા. રસણક વીલીયમ્સને ધણું રાજ્યોનો ઘણો અનુભવ છે. તેમજ તેઓ ખોતે પણ રાજ્યોમાં એમની કામગીરીથી જાણીતા છે એટલે આવી કમિટીના કામકાજથી રાજ્યોને અવરય લાભ થશે. જે એ કમિટી નિબંધ રીતે કામ કરશે તો. હાપાંઓમાં પ્રસિદ્ધ થયેલી વિગતો ઉપરથી. જણાય છે, કે ફેરફારને અંગે “ઇન્ડિયામાં” કાઠીઆવાડનાં રાજ્યોનાં હિતનું રક્ષણ કરવા માટે એક સલાહકારક સમિતિ” નીમવાની વિચારણા કરવામાં આવી છે. એ જે સત્ય હોય તો એમાં રાજ્યોની દૃષ્ટિએ કાંઈ લાભ હોય એમ અને ગાનતા નથી. સ્વાભાવિક રીતે એ માટે કાયદાશાસ્ત્રીઓની સલાહ લેવામાં

આવશે. અને કાયદાની સલાહ એ, દેશીરાજ્યોનાં સરકારની સાથેના રાજદારી સંબંધને માટે હિતકારક થશે કે કેમ એ સંશય છે. વળી એથી નાણાંનો વ્યય થશે તે જુદું. એટલે એવા કાર્પ ખાડામાં ગુજરાત-કાઠીઆવાડનાં રાજ્યો ન પાડે એ ઈચ્છવા યોગ્ય છે, એમ અમને લાગે છે.

કાઠીઆવાડનાં રાજ્યોનું એક જુદું મંડળ કરવાની અને તે માટે એક સેક્રેટરીએટ સ્થાપવાની અમે ઘણા વખતથી સૂચના કરતા આવ્યા છીએ. જે આ સેક્રેટરીએટ વ્યવસ્થિત રીતે ચલાવવામાં આવે તો તેથી લાભ થશે. પણ જે ભૂતકાળની રાજસ્થાની કોર્ટની માફક એકઠીમની હુસાનુંસીમાં પડી જશે તો એથી જે ગેરલાભ થશે તેમાંથી બહાર નીકળવું મુશ્કેલ મથ પડશે.

એમિસીનિયા.

આખરે એમિસીનિયા પરાસ્ત થયું, અને ત્યાંના રાજકર્તા રાસતકારીએ એમિસીનિયાનો ત્યાગ કર્યો છે. અને ઇંગ્લેંડ જઈ બ્રિટિશ સરકારનો આશ્રય સ્વીકાર્યો છે. ઇટલીના રાજ્યો એમિસીનિયાનું શહેનસાહક લીધું છે. એમિસીનિયાનો રાજા મી. નેચુમ કહે છે કે જેરી ગેરાનો, અમારી સામે ઉપયોગ થવાથી અમારે હારવું પડ્યું છે ગમે તેમ હોય પણ ઇટલીએ એમિસીનિયાના સંબંધમાં જે વર્તન ચલાવ્યું છે, તે લીગ જોડ નેશન્સની આંતરરાષ્ટ્રીયનીતિથી વિપરીત અને સ્વેચ્છાસરી છે. છતાં પણ ઇટલીની સામે લીગ જોડ નેશન્સ થૂપ છે, ઇટલીની લાકડ ખડે જોતાં તો લીગ જોડ નેશન્સની. સામે હતી અને તેમાં લીગ પરાસ્ત થઈ છે, એની પ્રતિબ્ધા જોણે ગુમાવી છે. અને અત્યારે તો ઇટલીના સૈનિક વાદ સામે યુરોપમાં કાર્પ આંગળી ઉગી કરી શકે એમ લાગતું નથી. એમિસીનિયાના પરાજ્ય ઉપરથી સચિત થાય છે, કે કાર્પ પણ દેશ, બીજા દેશોની કે બીજા રાજકીય મંડળની સહાનુભુતિ કે મદદ ઉપર આધાર રાખી પોતાની હવાતી ટકાવી શકે નહીં. એણે તો પોતાની જ શક્તિનું માપ કાઢી લેવું જોઈએ; અને એમ કરવામાં જ એની વિશેષ સ્થિતિ છે.

દેશીરાજ્યો અને મહાસભા

મહાસભાની છેલ્લી છેલ્લી બેઠકમાં, દેશીરાજ્યોની રાજનીતિ પરત્વે મહાસભાએ સીધી રીતે હસ્તક્ષેપ કરવો બોધ્યો એવી મતલબનો હારાવ પસાર કરાવવાની પ્રવૃત્તિ આવી છે. સમગ્ર હોદ્દુસ્તાનના હિતાહિતમાં દેશીરાજ્યોનું હિતાહિત છે એ સ્પષ્ટ વાત છે. પરંતુ હાલના સંયોગમાં દેશીરાજ્યોની રાજદ્વારી રીતિ બ્રિટિશ હોદ્દ કરતાં જુદી છે. એના બ્રિટિશ રાજ્ય સાથેના રાજદ્વારી સંબંધો પણ જુદા છે. હોદી સરકાર સાથેના સંબંધો પણ એના વિશિષ્ટ પ્રકારના છે. એની યાગ્યાયોગ્યતાની પ્રશ્ન નથી પણ ને રીતિ અને સંયોગો છે તે આ છે. એટલે રાજનૈતિક સાદસ્યો એકદમ બે સીધી રીતે મદાત્રાના દેશીરાજ્યોની રાજનીતિ સામે આક્રમણ કરશે તો તેથી દેશીરાજ્યો કરતાં મહાસભા અને બ્રિટિશ હોદની રાજદ્વારી પ્રવૃત્તિને વિશેષ નુકસાન થશે એમ અમે માનીએ છીએ. વળી ગમે તેટલી રીતિ-ચુસ્તતા હશે તો પણ બ્રિટિશ હોદના રાજદ્વારી વિકાસની પાછળ દેશીરાજ્યો ખેંચાયા વિના રહેવાનાં નથી. બે તે વિકાસથી બ્રિટિશ હોદને લાભ થયો હશે તો. બ્રિટિશ હોદના અત્યાર સુધીના બંધારણે દેશીરાજ્યોને આકર્ષ્યા નથી. ફેરફારની ઘડ-એમ બ્રિટિશ હોદમાં પણ બંધબેઠી નથી તેમ દેશીરાજ્યો પણ તેની સમજતા વિષે સંકાસીવ છે. આવી રીતિમાં મહાસભા બે દેશીરાજ્યોને હાલ તુરત બંધારણના પ્રશ્નો અલગ રાખે તો તેમાં સર્વ પક્ષનું હિત છે, એમ લાગે છે. બાકી તો કાળ, કાળનું કામ કર્યાં જશે.

પોરબંદરનું એક સ્તુત્ય પગલું.

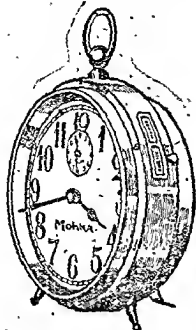
પોરબંદરના નામ મહારાજાશ્રીએ પોતાને રાજ્ય કારોબારમાં સલાહ આપવા માટે રાજમંત્રી મંડળની સ્થાપના કરી છે. લોકસાક્ષનની પદ્ધતિ હોદુસ્તાનના રાજ્યતંત્રમાં પ્રતિફલ છે અને તે આંદોના પ્રમુખીય જીવનને બંધબેસતી નથી. એ કરતાં રાજ્યતંત્ર ચલાવવાની હોદની પ્રાચીન પદ્ધતિ-મંત્રીઓની સંસ્લાહથી રાજ્ય ચલાવવાની રીત વધારે યોગ્ય છે. એવી મતલબનો અભિપ્રાય નામ પોરબંદર નરેશ બક્ષા કર્યો છે તે મર્થાઈ છે. એ સમયના સંસ્લાહકાર

મંત્રીઓ નિરવાર્યો, સત્ય કહેનારા અને સત્ય-કહેતાં રાજ્યની અકૃપા વહોરી લેવી પડે તો પણ હોમતથી પોતાના ધર્મને વળગી રહેનારા હતા, અને એટલા માટે હોદુસ્તાનમાં નરેશ પદ્ધતિ આટલાં બધાં વરસ સ્થાપી રહી શકી છે. 'વાડ થઈને ચીલાઈ ગયો' એ ન્યાયે બે મંત્રીઓ જ સ્વાર્થ શ્રુતિવાળા હોય તો તેઓ રાજને, સત્ય નહીં, પણ રાજ્યની ધન્યતાનુસાર-રાજને સચિત્ત-સંસ્લાહ આપે છે. પરિણામે તેઓ મંત્રીઓ મટી જઈને શુભામે થઈ જાય છે. એટલે પોરબંદરનું રાજમંત્રી મંડળ નિરવાર્યપણે બે રાજકર્તાને સલાહ આપશે તો તે પ્રજાનું હિત કરશે. અને હોદનાં દેશી રાજ્યો માટે એક અનુકરણીય દાખલો બેસાડશે.

દેશીરાજ્યોમાં ટ્રેડ ડીરમ્યુટ એકટની જરૂર.

પણું દેશી રાજ્યોનું લક્ષ અત્યારે ઉલોગના વિકાસ તરફ દોરાયું છે અને તેથી ત્યાં મજુરોના સુખ દુઃખનો સવાલ ઉભો થયો છે. મજુરો અને કારખાનાના માલિકો વચ્ચે વારંવાર મતભેદ અને તેને અગ્રિ ઝઘડા ઊત્પન્ન થાય છે. કારખાનાઓ બંધ રહે છે. મજુરો માને છે કે અગતે પ્રગણમાં ઓછું મળે છે, માલિકો માને છે કે અમે ખોટા ખાતને ધણી કરીએ છીએ. એટલે નાની ખાખતોમાં પણ આ બે પક્ષો વચ્ચે ટોડા થાય છે. આવા મતભેદો હંમેશાં માટે દુર કરવાનો સારામાં સારો માર્ગ એ છે કે બ્રિટિશ હોદની માફક દેશી રાજ્યોમાં ટ્રેડ ડીરમ્યુટ એકટ, રથાનિક પરિસ્થિતિ ખ્યાનમાં લઈ કરવામાં આવે તો આવા ઝઘડાઓ ઓછા થવાનો સંભવ છે. આવા પ્રકારના કાર્પ કાયદામાં બન્ને પક્ષને માન્ય હોય એવું તલાલીનું ધોરણ ખાસ માન્ય રહેવું બોધ્યું. અને લવાદ પણ જે તે રાજ્યના જ હોવા બોધ્યું. તથા તેનો અભિપ્રાય બન્ને પક્ષે માન્ય રાખવો બોધ્યું છે છતાં બે તેથી કાર્પ પક્ષને અસંતોષ હોય. તો રાજ્યની ઉપરી સત્તા પાસે તેનો છેવટનો નિર્ણય કરવાની છુટ હોવી બોધ્યું. લવાદો પડી જેઓની નીમણુંક કરવામાં આવે તે કાર્પ પક્ષના નહીં પણ તરફ વ્યક્તિ હોવી બોધ્યું. તેમ લવાદ મંડળને પ્રમુખ પણ એ જ ધોરણે નિર્માવો બોધ્યું. આથી લવાદ મંડળ રાજ્યે નીમણુંક પણ બન્ને પક્ષને માન્ય

મોહકા રીપીટીંગ એલાર્મ ટાઇમપીસ ગેરેન્ટી વર્ષ એક

નં. ૫૮૬

રૂ. ૮-૦-૦

રેડીયમ ડાયલનું

રૂ. ૬-૮-૦

નં ૫૮૬ ૭" x ૫ ૧/૨", ૪ ૧/૨" ડાયલ.

તારનું એડ્રેસ, 'કલ્કાત ટાવર' }
પોસ્ટ બોક્સ નંબર, ૨૧૩૩.

સચિવ મોહકા કેટલોગ મફત મંગાવો

મોહનદાસ કમળશી

મુંબઈની, પોસ્ટ બોક્સ પાસે, મુંબઈ.

સર્વન્ટસ ઓફ ઇંડીયા ઇન્સ્યુરન્સ કંપની લીમીટેડ
સર્વિસ સ્વદેશી કંપની.

મુખ્ય ડીરેક્ટરો

સર હરીશંક ગૌર નાથ

સર. પ્રભાસંકર ખટ્ટણી કે. સી. બાહ. ઇ.

રાયબહાદુર હકેર ચૈનરીઘજી એમ. એ., એલ.એલ. બી.

દેશી રાજ્યો સાથે નિકટવર્તી સંબંધ ધરાવનારી તેમજ રાજ-મહારાજાઓના

ચહાતુલ્લેખિતે પાત્ર.

પત્ર સખી મંગાવવાથી વિગતેસર પ્રોપ્રિયેટર મોહનદાસ કમળશીમાં આવશે. કૃપા કરી નાચેને ઠેકાણે લખો.

મેનેજર, સર્વન્ટ ઓફ ઇંડીયા ઇન્સ્યુરન્સ કંપની લી.

(મુંબઈ બ્રાન્ચ)

૨૩૧, હોર્નબી રોડ, મુંબઈ.

દેશી રાજ્ય

"DESHI RAJYA"

દેશી રાજ્યોને સચતા પ્રશ્નોના સ્વતંત્ર દષ્ટિએ ચર્ચા કરતાં નિર્માણિક

The only Journal discussing questions pertaining to Indian States
From a Constructive Point of View.

તંત્રી

જયંતીલાલ મોરારજી મહેતા

અનુક્રમ

૧	Federal Finance	Sir P. D. Pattani, K. C. I. E.	૧
૨	H. E. The Viceroy's Address to Princes	૫
૩	A Correspondence on Agriculturists' Debt Redemption	મંગેલું	૮
૪	અહમદનગર સંસ્થાન કોને સોંપવું એ વિષયને લગતા કાગળો [અપૂર્ણ]	'દેશીરાજ્ય' ઓફીસ	૧૪
૫	ગુજરાતનાં કરારનામાં [રિવાઝાંઝા એજન્સિસ]	" "	૨૦
૬	રાજનીતિના સિદ્ધાંતો	" "	૩૨
૭	વિપરિત વિધાનો	એક અભ્યાસી	૩૬
૮	ભાવનગરનો ઇતિહાસ	'દેશીરાજ્ય' ઓફીસ	૩૯
૯	રાજનીતિનું શિક્ષણ	" "	૪૪
૧૦	જમીનની માલિકીનો સવાલ	સ્વ. મગનભાઈ ચતુરભાઈ પટેલ	૫૦
૧૧	વડોદરા રેસીડેન્સીની હકુમતનો વિસ્તાર	પટેલ દાથીભાઈ અમથાભાઈ	૫૫
૧૨	અ. સી. લેડી રમાળા પટ્ટણી	દી. બા. ત્રિભુવનદાસ કાલીદાસ ત્રિવેદી	૫૮
૧૩	દેશીરાજ્યોના પ્રશ્નો	૬૦
૧૪	કાઠિયાવાડમાં ગોરક્ષા	નરહરિ દારકાદાસ પરીખ	૬૯
૧૫	નોંધ અને ચર્ચા	૭૫

મેન્ડર પ્રધર્સની છાપવાની શાહીઓ જગમશહૂર છે.

મેન્ડર પ્રધર્સે શાહી ળનાવવાનું ૧૭૯૨માં શરૂ કરેલ છે, અને ૧૪૪ વર્ષથી તેઓ છાપવાની શાહી, તેમાં વપરાતા રંગો તેમજ વારનીશો ઉત્તમોત્તમ ળનાવવાનો પ્રયત્ન કરતા આવ્યા છે, અને તેને પરિણામે અત્યારે છાપવાની શાહીના ક્ષેત્રમાં તેમની અને તેમના માલની પ્રતિષ્ઠા પ્રથમ સ્થાન લોગવે છે.

દુનિયાના સર્વોત્તમ છાપકામ કરનારા છાપખાનામાં આ શાહીઓ વપરાતી આવી છે, કારણ કે મેન્ડર પ્રધર્સની શાહીમાં છાપેલો માલ વધારે વખત ટકે છે, અને લોકોની આંખોને વધારે પસંદ પડે છે; તેના રંગો આકર્ષક, ટકાઉ અને મનોરંજક છે.

એકવાર જેમણે મેન્ડર પ્રધર્સની શાહી વાપરી છે, તે બીજાની શાહી વાપરવાને અગતરે કરતા નથી. કારણ કે વજન, માપ અને કિંમતની સાથે સરખાવતાં મેન્ડરની શાહીમાં વધારે નકલો છાપી શકાય છે, એટલે સરવાળે સસ્તી પડે છે.

સોલ ડ્રેસ્ટ્રીબ્યુટર્સ

પ્રિન્ટીંગ મટિરિયલ્સ સ્ટોર,

૮૯, પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ - મુંબઈ નં. ૨.

મુદ્રણસ્થાન : આદિત્ય મુદ્રણાલય, રામખડ રોડ : અમદાવાદ.

મુદ્રક : મણિલાલ પુરુષોત્તમ મિસ્ત્રી, બી. એ.

પ્રકાશક : જયંતિલાલ મેરસન મહેતા, નાગરવાડા : નરિપદ

તા. ૨૮-૭-૩૭

यतो धर्मस्ततो जयः

देशी राज्य

(त्रैमासिक)

वर्ष १० भु]

अप्रैल-मे-जून : १९३७

[अंक १-३

FEDERAL FINANCE

(An equitable basis)

PROPOSALS IN BRIEF

[During last year, the various meetings of the Standing Committee of Ministers of the Chamber of Princes and the General Conference of Ministers from States all over India were held in Bombay in order to discuss the various clauses of the Govt. of India Act 1935 relating to the Indian States and especially to deliberate upon the revised Draft of Instrument of Accession. In one of the above meetings, held under the chairmanship of Sir Prabhashanker Pattani, the above scheme which deals with the nature of financial relations, that should exist between the Federal Govt. and the Indian States joining the Federation, was widely circulated for the expressed-opinion and it was greatly appreciated by all concerned throughout India.

As we think it necessary that before the Indian States decide to enter into Federation this question should be definitely settled laying down clearly how the present and future financial relations between the Federal Govt. and the Indian States will be governed. With this view we publish below the above scheme which has been duly prepared by the veteran statesman Sir Prabhashanker Pattani of Bhavnager, who has got a wide and long administrative experiences, for our readers.

—Editor]

The Act provides for several sources of revenue which would be available to the Federation in years, in which the present revenue resources would not be enough to meet the exigencies of deficit budgets or emergency deficits of peculiar nature. Enumeration of these sources may or may not fulfil the object contemplated for the constantly changing conditions in the country and therefore an attempt should be made to devise a system of federal finance which can make for the financial burden falling on every unit in an equitable manner. Once it is admitted that the burden should be equitable the differences of opinion and the clash between the centre and the units and between the units *inter se* ought to disappear automatically. Principles of equity are simpler and more acceptable to human instinct than provisions of enforced law. Laws when found inapplicable require amendments, repeals and substitution of other laws. Principles of equity are stabler, simpler and more honoured than legal technicalities, which have the reputation of encouraging spirit of conflict and litigation as compared with the sentiments for peace where equity rules.

The Indian States have at the Round Table Conferences, named certain taxes which alone they would accept. Broadly speaking, the Princes

have suggested that over and above the indirect taxes that they bear today they would only accept excise on tobacco and matches and corporation tax on certain conditions. Sir Akbar Hydari made a certain proposal before the J. P. Committee on behalf of all the States accepting certain taxes. (Vide question No. 8023 of the Minutes of Evidence taken before the J. P. C.) The J. P. C. have endorsed this view and have said that "the conditions of the kind mentioned are not unreasonable." (Vide J. P. C. Report para 250) The Act, however, does not seem to take any count of those proposals or of the hope inspired in the minds of the Indian Princes. They chivalrously accepted the invitation to join the federation but they would equally desire to accept the picture they were made to anticipate.

It must be admitted that the Constitutional Act cannot provide a federal finance scheme that would discriminate between the Provinces and the Indian States. The fundamental basis of the success of Federation must be that the financial arrangement should be so definitely defined as not to allow of any equivocal interpretation. The Provinces and the States must accept the principle of equitable burdens. Sir Akbar Hydari, in the event of an emergency forcing further contributions

FEDERAL FINANCE.

towards the deficit in the form of taxes, has admitted that special contributions shall be on an equitable basis. (Vide Minutes of Evidence taken before the J. P. C. question No. 8023.) If the principle of equitableness is to be accepted in the event of emergency as being the most suitable form of finding federal finance, it should be equally acceptable also for the ordinary purposes of annual budget estimates. It is therefore that the following alternative financial arrangement is suggested for what it is worth. (The proposal may be drafted in the form of clauses in the Parliamentary Act.)

(1) Keep clause No 136 of the Act and also clause No. 137. Instead of the last four lines in the first paragraph of clause 137 insert the following:—"And shall be collected by the Provinces and the States and form part of their purse."

(2) From the proviso of the clause No. 137 delete the last two lines.

(3) All direct taxes and incomes collectable in a unit shall belong to the Provinces and States and all indirect taxes—e. g. railway receipts, profits on currency, revenue of post and telegraph &c.—shall belong to the Federation.

(4) Finance being a subject of common concern, policy and legislation regarding the same shall be determined by the federal legislature. But the

administration thereof shall remain with the federating units.

(5) The incidence of taxes shall be as determined by the federal legislature, but the collection thereof will be made by the federating units and retained by them on the principle that the income that accrues in their jurisdictional areas shall remain with them.

(6) The federal budget shall be as determined by the federal legislature subject to the Governor-General's authority in relation to reserved departments and the requirements shall be made good in the first instance from the indirect federal taxes; and the deficit shall be made good by requiring the federating units to contribute a certain percentage of their entire revenue, and this charge will be the first charge on the units. The balance shall belong to the federating units and will be available for the expenditure of the units concerned.

(7) The financial needs of the federation will thus be fully met. The contributions from the units will be on an equitable basis, the incidence falling on them according to their capacity to pay. Discrimination in incidence will thus be avoided.

(8) Excise duties, corporation tax and such other taxes as will fall on industrial developments will remain

with the units, thus making industrial development independent of any interference from the centre, while proceeds of such taxes will bear an equitable charge on percentage basis for purposes of federal budget. This will avoid unfair competition between industries of one unit with industries of other units. A universal national spirit will be established and uniformity of enterprise and unity of purpose will be encouraged.

(9) The central government will not have to face any agitation or discontent of the ruled, for the collection of taxes is to be the responsibility of the Provinces whose legislatures are responsible to constituencies directly electing their representatives, and of the States who are autocratic rulers of their principalities and as such responsible for conditions in their States.

(10) The central legislature being constituted of indirectly elected representatives is not responsible to any constituencies to the same extent as the provincial legislatures are, and could not therefore be expected to be as careful in the determination of levying taxes on the ryots as the provincial legislatures would be.

Responsibility alone brings the appreciation of dangers involved in the administration of a democratic system and the chief merit of this

proposed scheme lies in the fact that the privileges of power to administer is distributed in direct relation to the responsibility of authorities to the electors.

(11) The indirectly elected representatives from the provinces will be mostly from the parties that are in power in the provinces and can therefore bring to the federal legislature the mind of the provincial councils and the same will be the case with the nominated representatives of the Indian States, and as the units are to be responsible for federal budgets they can be naturally expected to be more careful in federal expenditure than those that come directly elected, in that they have to persuade the provincial legislatures and the States—their Rulers—to accept the contributions that the respective Provinces and the States have to make. The responsibility to find the funds would conduce to economy and thrift. From this point of view the present proposal will be an automatic check on democratic expensiveness.

(12) The Governor-General will have a more peaceful life of governance, for, financial contingencies being satisfied the chances of clash with the legislature would be minimised. Financial difficulties alone create discontent and dissatisfaction in a country.

(13) Provinces retaining all the

proceeds will not find it difficult to balance their budgets. They will get their income-tax back. For example, Bengal will retain their Jute Tax. The maritime Provinces and States will retain their customs, but none will escape the contribution to the federal fisc in proportion to their total revenue which will be comprised of land revenue, local taxes as well as federal taxes.

(14) The scheme gives the Governor-General and Federal Legislature supreme authority in matters of policy and legislation and enforces on Provi-

nces and the States the obligation of giving administrative effect to them, retaining to the federation, as the final authority, the freedom of supervision and also of the interference in cases where any unit may have failed to properly carry out its obligations. Avoidance of any unnecessary interference in the autonomous sphere of the Provinces and in the internal administration of the Indian States is thus normally provided for, while there is ample guarantee for frictionless working and for the full supply of financial needs.

CHAMBER of PRINCES-1937.

H. E. The Viceroy's Address to Princes.

It gives me great pleasure to welcome Your Highnesses this morning on the first occasion on which I have had the honour to address the Chamber of Princes. I am glad to see such a large and representative attendance of Princes at this, the 14th. Session since the inauguration of this Chamber.

It is now just two years since the Chamber of Princes last met. In this interval we and the whole of the

British Empire have had to mourn the passing of a Sovereign greatly beloved, His late Majesty King George the Fifth. Many of your Highnesses had the honour of his late Majesty's personal acquaintance, and throughout his long reign he was known to all as a true and sympathetic friend of the Indian Princes, in the welfare and progress of whose Order he always took so close and personal an interest. In His Majesty King George the

Sixth I know that your Highnesses will have no less firm a friend, who in this as in many other matters will follow the high example left him by his august father. I will say no more on these subjects now, as I see that there are upon your Agenda loyal Resolutions to be moved by His Highness the Chancellor.

Since last this Chamber met, the Princely Order has suffered severe loss by the deaths of no less than six rulers. I would refer in particular first to His late Highness the Raja of Rajgarh, whose long rule of 20 years was brought to a close by his death last October. He was a beneficent ruler, whose passing will have been a source of sorrow to his people as well to the whole of his Order. Others whose deaths we deplore are Their Highnesses of Chamba, of Khairpur, of Radhanpur, the ex-Raja of Samthar, and the Maharani of Bastar, who was a member of the Representative Electorate of this Chamber. I would express on behalf of your Highnesses as well as myself our very deep sympathy with all those who have been bereaved by these deaths. To the successors to these rulers, I would express our warm congratulation on their accession and our confident hope that they will continue to maintain the high traditions of their Order, as well as to bear

worthily the heavy responsibilities which must henceforth rest upon their shoulders.

We welcome Their Highnesses of Gwalior and Cooch Behar who have been invested with their Ruling Powers since last this Chamber met and we trust that they will take an active part in the deliberations of this Chamber. The Raja of Nagod has also recently been invested with Ruling Powers on the termination of his minority and has become a member of the Representative Electorate. I would congratulate also on their recent succession His Highness the Mir of Khairpur and His Highness the Nawab of Radhanpur.

To turn now for a moment to the international field, I would refer with warm appreciation—and I feel sure that in doing so I shall be voicing the sentiments of all of Your Highnesses—to the work of Sir Seray Mal Bapna in 1935 and of Sir V. T. Krishnamacharia in 1936 as members of the Indian delegation to the League of Nations. Their reports are to be laid before Your Highnesses in the course of this Session and will, I know, be studied with the keenest interest.

My distinguished predecessor Lord Willingdon informed Your Highnesses in 1935 of the advance that had up

to that time been made in the policy of bringing all the Indian States into direct relations with the Government of India. That process has recently been completed, a fact which I trust Your Highnesses will regard as a cause for satisfaction; though I would not wish to appear in any way to minimize the reality of the debt of gratitude towards those Provincial Governments with whom they have for so long been in such close relationship which I know those Rulers naturally feel. But the change is one that is demanded alike by logic and the force of circumstances altered as they are by the advent of new constitutional conditions in India.

Your Highnesses are aware of the steps taken by me since I assumed charge of my present office, designed to assist individual rulers in reaching, at an early date a decision in regard to their attitude towards the Federation of India. I am encouraged by the communications that I have received from many quarters to believe that the discussions that have taken place with my representatives have been of assistance and have served to clarify a number of points. I can frankly tell Your Highnesses that one outcome of

those discussions has been to present in a new light to my own mind more than one aspect of this many sided problem. The substance of those discussions has now been collated and is being subjected to close examination. My strong hope is that means may be found in the not too distant future to reach conclusions satisfactory to all concerned. Your Highnesses are, I know, as fully alive as I am to the importance, at the stage which we have now reached, of a very early decision as to your attitude towards the Federal Scheme. You can rely on me to continue as in the past to do all in my power to help you in reaching that decision by placing at the disposal of the Princely Order all such assistance as I properly can.

I will not longer detain Your Highnesses from proceeding with the Agenda which you have before you. In all the matters which come up for your consideration I am very confident that Your Highnesses will keep before you the true interests of your several States, the welfare of the Princely Order, and the highest good of India and of the Empire.

A Correspondence on Agriculturists' Debt Redemption.

[The problem of the redemption of debt of the agriculturists in India is one of the most important and complicated problems, which requires early solution at the hands of the Executive Authorities concerned. Under the Provincial Autonomy, which has come into force from 1st April 1937, the Ministry concerned in each Province, to whatever party it belongs, will also recognize the importance and necessity of the early solution of this problem and it is hoped that in outlining their policy, this problem will be one of the main items of their legislative programme.]

Having come to realize the gravity of this problem, some years back, attempts were made by the Bhavnager State to handle this problem and as an experimental measure to promulgate a scheme which may tend to relieve the agriculturists of the Bhavnager State from their indebtedness to money-lenders. In the working of the scheme it is now rejoicing to note here, at this stage, that Agriculturists' Debt Redemption Scheme, which is the result of well-directed guidance of an elderly wise man is a great success even though in the beginning those who were actually in charge of the working of the scheme were looking with diffidence as regards the success of the scheme but in the end this scheme has relieved the agricultural class of Bhavnager State to great extent. In testimony to this many inquiries have been made and are being made from different Indian States as well as British Provinces through the Revenue Commissioner, Bhavnager State for the details of the scheme.

Recently Mr. Jajnadhas Mehta, Ex. Mayor of Bombay who has a wide legislative experience—Central as well as Provincial—as we know, had been to Bhavnager to have a through and practical study of this scheme and he was satisfied to learn that this scheme is a great success. We hope that such an experiment will also be carried out in the Bombay Presidency where the scheme is likely to succeed and where the necessity of the solution of this problem is urgently demanded.

As we think that this subject requires wide publicity through Press and Platform, we give below the correspondence that passed between the President Bhavnager State Council and the Diwan of Oudh on this subject for our readers.

—Editor]

A Correspondence on Agriculturists' Debt Redemption.

DEWAN OF AUNDH'S LETTER

To

SIR PRABHASHANKER.

"I am enclosing herewith a copy of the vernacular draft of the Debt Redemption Bill to be introduced in the forthcoming Session of the Aundh State Representative-Assembly for your kind perusal and suggestions. I shall be highly obliged to you if you will be kind enough to send me your valued opinion and remarks on the Bill at your earliest convenience as the Session of the Assembly is to be held very soon. I am sure we shall be greatly benefited by your wise counsel and experience. I am eagerly awaiting your reply, with kind regards."

SIR PRABHASHANKER'S REPLY.

I duly received your letter dated the 6th. instant. But the federation work and my election prevented me from replying to it earlier, which I very much regret.

Before I proceed to deal in detail with the draft bill please, allow me to congratulate you on the courage and vision, you have shown in deciding on redemption. While everybody admits the gravity of the problem, few seem inclined to take any practical steps to relieve the situation and they excuse their attitude of inaction and

hesitancy, by unduly worrying about the future. which in the nature of things must to a certain extent remain uncertain. But no one, who has given the least little thought to his question will deny that any scheme aiming at the economic amelioration of these classes must envisage, and, that as a first step, removal of the burden of past debts, and you have my best congratulations on realizing the same and deciding to take steps in the direction. I wish every success will attend your noble efforts.

Coming to the draft of the Act and the bye-laws thereunder, I am naturally handicapped by my ignorance of the local conditions. No doubt, in broad features the conditions of extreme poverty and prevalent indebtedness will be much the same everywhere; yet there will be differences in the Land Revenue system, the condition of superior and inferior holders &c., &c., which have, of necessity to be taken into account, in evolving a scheme of this kind.

(1) I find that the scheme is intended to cover not only the agricultural classes, but includes, in its purview, the whole of the rural population. No doubt, besides the actual cultivators, the condition of the other classes living in the villages, and who it may be taken, are indirectly depen-

dent on agriculture, may also need amelioration. But I hope that you will give your best thoughts to the feasibility of successfully tackling the debt - problem in relation to the whole village population before deciding on this ambitious and wide-spread course of action. The advantage in tackling agriculturists' indebtedness lies in this namely that their holdings offer some security of repayment of the loan - advanced in liquidation of their debts. The other classes of the community, if they have any assets, will be of a liquid and fluctuating nature, and correspondingly, the risk of repayment will be greater, which may perhaps endanger the success of the whole experiment. But I dare say, you have duly considered the question from this aspect.

(2) Rule 1 of the bye-laws intended to provide for the exemption, from the operation of the scheme, of those debtors and creditors, who apply for such exemption and make out a case for it. This is well and good, so far as it goes. But I dare say even in the villages, there must be persons engaged in trading and similar pursuits, who may have very large and formidable outstandings arising from the very nature of their business; and it cannot be in contemplation to undertake the liquidation of such debts. If that is so, it would be conducive

to the smoother working of the scheme and avoid unnecessary hostile feeling, if transactions of such a nature are, by a specific provision, excluded from the operation of the Act, without the debtor or creditor concerned being required to apply for such exemption.

(3) Section 9 clause (4) of the Act forbids the reopening of the civil decrees passed before the date of the application of the scheme to a village or a set of villages. I am afraid this is not very sound and the exemption is provided for, without due regard to the conditions under which decrees are often obtained against the helpless indigent and ignorant Kheduts without his having had an opportunity of proving the actual amount received by him or the repayments he may have made, from time to time, on account, without obtaining credit for the same. In many cases, decrees are either passed *ex parte* or fraudulently obtained, the debt-depressed Khedut himself too often consenting to the passing of the fraudulent decree, because he dare not withhold his consent. Further, the ordinary law, under which the civil courts function, too readily lend themselves to the exploitation of the indebted agriculturists; and the courts are powerless to give any relief even in case where there is a manifest suspicion of the creditor having taken undue advantage of the Kheduts'

A Correspondence on Agriculturists' Debt Redemption.

indebted condition. As remarked in the course of the Committees' Report, a copy of which you have been already supplied with:—

"The Sowcar being familiar with the practice and procedure of the Court, took care to so manipulate his books of accounts and obtain from the Khedut only signed and attested bonds so perfect and flawless in a legal technical view, that the Court had no alternative left but to decree the amount sued for, unless it was to disregard and trample under foot the sanctity of the written contract, on which civilized society mainly functions...The ordinary machinery of the law was found to be totally inadequate to protect the Khedut and indeed to be helping in his further exploitation and spoliation."

Civil decrees passed under the conditions described above cannot be held to be sacrosanct and I personally venture to think that mere false sentiment should not be allowed to stand in the way of necessary righteous action, and there should be an express clause for the reopening of old decrees and examination of the transactions from the beginning. If the decrees have been fairly obtained the creditors have nothing to fear from such further scrutiny. You will have please noticed that Sec. II of the Bhavnagar State Khedut Protection

Act, which is reproduced in Appendix III of the report, empowers the Court to examine afresh the transactions, on the basis of which the decrees have been obtained. I hope this point will receive due consideration.

(4) I further notice that neither the Act nor the bye-laws provides any particular mode of taking accounts nor is it made clear whether the examining Committees will confine their investigation only to the last account stated or whether it will be incumbent upon them to examine the whole course of transactions from the beginning. As this is a very material point, I hope there will be no room for any doubt left in regard to it. The mode of taking accounts in the Bhavnagar Scheme is described in Sec. 10 of the Khedut-Protection Act. referred to above.

(5) Rule 8 of the bye-laws seems to imply that where the debtor and the creditor agree to a compromise, on their own, the award of the Committee shall be in the terms of such agreements. I am afraid this permissive rule will lead to collusive agreements to the detriment of the debtor. A reference to sections 9 & 10 of the Bhavnagar Khedut Protection Act will show that an examination of the history and merits of the case from the commencement of the transactions between the parties is enjoined upon

the Court irrespective of the fact whether the creditor's claim is disputed or acquiesced in by the debtor. Such a compulsory provision is very necessary, if the debtor is not to be deprived of the full benefit of the Redemption Scheme. Similar provisions will also be found in the Deccan Agriculturists Relief Act, and, unless an act of such a nature is already in force in the State, some compulsory provision for the reopening and investigation of the past transactions will have to be included either in the Act or the bye-laws.

(6) I see it is the intention of the new legislation to supervise and regulate all future transactions which may be entered into, by the redeemed villages. Well-intentioned as such a provision is, the difficulties in its practical enforcement have, I hope, been duly and properly concerned. Such attempt to regulate the internal life of the subject, may, I am afraid, lead to undue harassment on occasions, however, vigilant and well-meaning the supervising authorities may be. I will respectfully suggest that if the redeemed classes belong to a particular class or community the same may be persuaded to adopt certain rules for regulation of expenditure on festival and funeral occasions, which are always such a fruitful source of fresh debts; and State action may

be confined to giving legislative sanction to the rules adopted by the caste or the community concerned. It is no use imposing reforms from above. One may provide the necessary conditions which will stimulate village-consciousness and facilitate the adoption of improved standards of work and living. Continued spoon-feeding and constant intervention in domestic matters of the subject may perhaps do more harm than good. The reforms which may be evolved by internal growth will be more lasting and permanent, though they may be slower in coming; one must hasten slowly in these matters.

(7) The proposed liquidation does not appear to prescribe any limit as to the amount to be paid in composition. It would not be quite safe to leave this entirely to the discretion of the investigation Committee. Some rule will have to be framed for their guidance. One must take it that the debtors to be dealt with would be mostly bankrupt; and if they have any assets left, they would consist, in the case of agriculturist debtors, of the indispensable agricultural implements and live-stock and a few utensils and articles of domestic use, which even under the ordinary Civil Law are exempt from attachment. So the creditors, if left to their own devices, could not hope to recover anything

A Correspondence on Agriculturists' Debt Redemption.

in cash from their insolvent debtors for a number of years; and hence they have to be prepared to accept a sum adjusted to the repaying capacity of their customers. This repaying capacity can only be determined in relation to the margin of net profits, which the debtor concerned can be expected to save up annually from his agricultural or other pursuits. And accordingly the composition amount could not in reason exceed a sum equal to the sum 8 to 10 times the amount of the annual net profits. This may be prescribed by the rules. The Bhavnagar Scheme deals exclusively with agriculturists, and the amount to be paid in composition is limited to three times the annual assessment payable by the Khedut debtor concerned, (vide Rule 6 of the Redemption Scheme). This, I believe, should also provide a fair guide for experiments elsewhere.

(8) Further I see that the amount to be determined by the Committee is to be paid in instalments spread over a number of years, the State itself being responsible for their payment as they fall due. But if it is practicable, the creditor may be given the option of accepting a lump sum, once for all, which sum would be equal to the total amount of the instalments fixed, less discount at a

fixed rate in consideration of the creditor obtaining immediate cash. This will make the settlement more acceptable to the creditors.

I am glad to know that the State is not going to be content with mere redemption, but the same is to be followed up by suitable measures, which will help to increase the income of the redeemed classes. This is an earnest, if one was wanted, of the State's sincere to do everything to make the experiment a complete success, I need hardly add, a great deal will depend upon those, who are entrusted with the execution of the Scheme and if you can get hold of the right stamp of officials who will put all their heart and soul into the work, success is ensured, inspite of any theoretical defects in the same. I sincerely desire that the Scheme will be launched in your State at the earliest opportunity. The bigger States seem to be frightened by the magnitude of the task but if a few small States lead the way in demonstrating the feasibility of Redemption the bigger States and British India itself will, I am sure, surely be induced to follow. You, Sir, in embarking on this scheme are paving the way for the bigger experiment.

Apologising for the length to which this letter is drawn, and with kind regards.

મહીકાંકા એજન્સીમાં આવેલા અહમદનગર સંસ્થાનના રાજ્યકર્તાની, નેધપુરની ગાદી ઉપર, રાજ તરીકે પસંદગી થયા પછી અહમદનગર સંસ્થાન કેને સોંપવું એ વિષયને લગતા કાગળો ધ. સ. ૧૮૪૭ થી ૧૮૪૯

મુખ્યમંત્રી કાઉન્સિલના મેમ્બર ઑનરેબલ મી. વીલોખીની

તા. ૬ સપ્ટેમ્બર ૧૮૪૭ ની મીનીટ,

૧. બોર્ડની ઇચ્છાનુસાર, ગુજરાતમાં અહમદનગરની ગાદી કેને સોંપવી તે બાબતને લગતા ઉપયોગી અને મુશ્કેલી રહેલા પ્રશ્ન ઉપર મારો મત હું જણાવું છું. આ ફરજ બજાવવામાં જે વિષય થયો છે તેને માટે હું દિલગીર છું. પણ આ દીક્ર થવાનું કારણ, અમુક અંશે ખીર્મ કામના બોને અને અમુક અંશે, આ પ્રશ્નનો નિર્ણય કરવા અગાઉ હિંદી સરકારનો આ મંબંધીનો તા. ૧૮ મી જુલાઈ ૧૮૪૬ નો હક્કો કાગળ મળતાં તેને અંગે મહીકાંકાના અગાઉના અને અત્યારના પોલીટીકલ એજન્ટોને પૂછાવી જોવાની જાણ થયેલી જરૂરીઆત, નથા કેપ્ટન હેંગે, કેટલીક ગેરસમજણના કારણે પોતાનો જવાબ આપવામાં ગયા એપ્રિલની તા. ૨૨ મી સુધી કરેલું લેખાણ, તે છે.

૨. આ ગાદી પોતાને મળવા માટે દાવો કરનારમાં એક પક્ષ ઇડરના વર્તમાન રાજ્યકર્તાનો છે અને ખીર્મને પક્ષ નેધપુરના વર્તમાન મહારાજ અને અહમદનગરના માછ રાજ્યકર્તાનો છે. પહેલો પક્ષ બે મુદ્દાઓને આધારે પોતાનો દાવો રજૂ કરે છે, (૧) વારસાહકની રૂઢિએ અને (૨) તેનો પ્રતિપક્ષી મારવાડની ગાદી ઉપર દત્તક લઈ નીમાએલા હોવાથી ગુજરાતમાંનાં તેની હકુમતનાં સંસ્થાન ઉપરથી તેનો હક નિરાંદપણે રદ થઈ જાય છે અને એ સંસ્થાન આપો આપ તેના મૂળ રાજ્ય (ઇડર)માં લખવા પાત્ર થાય છે. આમ બે રીતે એ પોતાનો હક સાબિત

કરવા માગે છે. બીજા પક્ષની દલીલ એ છે કે તે પોતે મારવાડની ગાદી ઉપર આવવાથી અહમદનગરના ગાદીપતિ તરીકે કાયમ રહેવાના તેના હકને કશો બાદ આવતો નથી અને એ વાત સ્વીકારવામાં ન આવે તો પણ તેનો દાવો એવો છે કે તેના પોતાના ગમે તે એક પુત્રને એ ગાદી સોંપી જવા તે પોતે મુખંત્યાર છે. એ ઉપરાંત પોતાના દાવાના ટેકામાં, પોતાના મોટા ભાઈની વિધવા રાણીએ પોતાનો મોટો દીકરો જે એ વખતે પોતાનો એકનો એક દીકરો હતો, તેને દત્તક લીધો હતો, એ વાત ઉપર પણ એ મહારાજન ઘણો ભાર મૂકે છે. અને પ્રશ્નનો આ ભાગ ખાસ ધ્યાન આપીને વિચારવો પડશે.

૩. આ પ્રશ્નને બંને પક્ષ તરફથી સારી અને સમજળ રીતે ચર્ચવામાં આવ્યો છે. મહીકાંકાના આપણા માછ પોલીટીકલ એજન્ટ કેપ્ટન હેંગે ઇડરના હક માટે આગ્રહ પૂર્વક દલીલો કરી છે, અને તેજ રીતે મારવાડમાંના સરકારી અમલદારોએ અને ખાસ કરીને નેધપુરના માછ પોલીટીકલ એજન્ટ મી. ગ્રીયર્સ મારવાડના મહારાજ અને અહમદનગરના માછ રાજ્યકર્તાના પક્ષે દલીલો કરી છે.

૪. આ વિષય ઉપરનો પત્રવ્યવહાર ઘણો વિસ્તૃત છે, અને તેથી, જો હું આ કેસને લગતી હકીકતોનો હુંક સાર અહીં આપું અને તેની સાથે, આ ચર્ચા સાથે જે કેટલાક પક્ષો સંકળાયેલા છે તેમની ઐતિ-

સિક્ક રૂપરખા દર્શાવું તથા તેઓ પરસ્પર કેવા પ્રકારનો સંબંધ ધરાવે છે તે જણાવું, તો તેનાથી સાચા અને ન્યાયી નિર્ણય ઉપર આવવાનું કદાચ વધારે સરલ બનશે. એ પૂરું કરીને પછી જે ખરેખરા ખાસ મુદ્દાઓ ઉપર આ ઉપસ્થિત થયેલા વિવાદગ્રસ્ત પ્રશ્નોના આધાર રહેલા છે એમ મને લાગે છે તે મૌલિક મુદ્દાઓનો હું ઉલ્લેખ કરીશ, અને તેની સાથે તે પ્રત્યેક મુદ્દા સંબંધે મેં બાંધેલા અભિપ્રાયો* હું ટાંકીશ તથા જે પ્રમાણોનો મેં મુખ્યત્વે આધાર લીધો છે તે મૂળ પ્રમાણોમાં બાબુમાં હાંશીઆમાં અવતરણ આપીશ; અને ઇંદર તથા અહમદનગરનાં રાજ્યકુટુંબો વચ્ચે ના પરસ્પર સંબંધ વિશે મારે જે કહેવાનું છે તે સ્પષ્ટ સમજી શકાય તે માટે, મારી આ તોષ સાથે હું તેઓનાં વંશવંશો સામેલ રાખીશ જે, ગુજરાત અને મારવાડ+માંના આપણા પોસીદીકલ અમલદારો તરફથી આપણને મળ્યાં છે અને જે, હું માનું છું કે, મોટે ભાગે સાચાં છે.

૫. 'એનલ્સ ઓફ રાજસ્થાન' એ નામના રાજસ્થાનના ઇતિહાસના સમર્થ અને નિપુણ લેખક (કર્નલ ટાંક), જેની પ્રતિષ્ઠિત કારકીર્દિનો ઉત્તમ

ભાગ રજીસ્ટ્રાનામાં પસાર થયો હતો, તેની પાસેથી આપણા જાણવામાં આવે છે કે-શાહજુદીન મહમદ થોરીએ કનોજના રાઠોડ રાજવંશનો નાશ કર્યો, અને એ વંશનો છેડેલો રાજા જેયંદ+ ગંગાનદીમાં પડીને નાસી છૂટવાનો પ્રયત્ન કરતાં તે નદીમાં ડૂબીને મરણ પામ્યો. એ બનાવો બની ગયા પછી તેના દીકરા, અથવા કેટલાકના કહેવા પ્રમાણે તેના ભત્રિજા, સેઓજીએ પોતાના કેટલાક ભાઈઓ સાથે (Nandore) નન્દોરના અને (Punwaras) પનવાડાને સ્થાને મારવામાં અત્યારના રાઠોડ વંશનો પાયો નાખ્યો. ઈ. સ. ૧૧૯૮ આસપાસ આ બન્યું કહેવાય છે, પણ ઇ. સ. ૧૪૫૬ સુધી અત્યારનું પાટનગર અને રાજપગાદીનું સ્થળ નોંધપુર સ્થપાયું ન હતું. સેઓજીની પછી ગાદીએ આવનારાઓમાં અછતસિંહ સહુથી વધારે લોકપ્રિય હતો. તેને બાર પુત્રો હતા, જેમાંના અભેસીંગ અને વખતસીંગ નામના બે દીકરાઓએ બારોના સૈયદ કે જે ઇતિહાસમાં ફરૈડશીઅરના ખૂનીઓ તરીકે નામીયા થયેલ છે, તેઓની ઉરફેરણીથી અછતસીંગનું ખૂન કર્યું હતું. આ બનાવ ઇ. સ. ૧૭૩૦માં બન્યો.

* ને નિર્ણય ઉપર હું આભો છ તેનું, મારી આ મોધવા છેલા ફરમામાં મેં પુનરાવર્તન કર્યું છે.

+ જુઓ કેપ્ટન લેંગનો તા. ૫ મી એપ્રિલ ૧૮૪૩ નો કાગળ તથા કર્નલ સધરલેન્ડનો તા. ૧૭ મી જૂન ૧૮૪૩ નો કાગળ.

+ જેયંદ ઉર્ફે જયચંદ્ર, રજપુત ઇતિહાસમાં એક અતિ પ્રખ્યાત પાત્ર છે. આ જયચંદ્રે ઈ. સ. ૧૧૭૭ માં આપેલ એક ક્ષત્રી જમીનનો લેખ (દાન પત્ર), એથીઆદીક રીસર્ચર્સ, વોલ્યુમ ૧૫ પૃષ્ઠ ૪૫૦ માં પ્રકટ કરવામાં આવ્યો છે. ડૉ. બર્ડ, 'મિરાતે અહમદી' નામના ગુજરાતના ઇતિહાસના એક સુવિખ્યાત ગ્રંથના પોતે કરેલા અનુવાદની પ્રસ્તાવનામાં જયચંદ્રના મરણ વૃત્તાત સંબંધે આ પ્રમાણે જણાવે છે:-કનોજનો રાજા, જે હવે હિન્દુસ્થાનમાં સહુથી મોટો રાજા હતો, તેણે આ સ્વચ્છંદી ફરવાનું વેર વાળવાની તૈયારી કરી અને સાનસો તરફની હાથીઓ તથા એક લાખ (૧,૦૦,૦૦૦) ઘોડેસ્વાર સરકાર સાથે મુસલમાન લોકોના વાગ્દાના મુલક ઉપર હુમલાની કાવવાનું રાર કર્યું. આ જાનની તેની હીલચાલની ખબર પડતાં, સુલતાન જલદીથી હિન્દુસ્તાન પાછો ફર્યો અને પોતાના સુબેદારનાં સરકાર સાથે આવી મળ્યો. સુલતાન થોરીનું આ સંયુક્ત સરકાર યુધ્ધના નબીતા કાંડા તરફ આગળ ધર્યું, ન્યાં (Chandwar) ચાંદવાડ અને (Etowah) ઇટવા વચ્ચે તેઓનો હિન્દુઓ સાથે મોટો થયો. અહીં યુદ્ધ થયું જેમાં હીન્દુઓ હાર્યા અને જયચંદ્ર મરાયો. ડૉ. બર્ડ એમ કહે છે, કે આ બનાવ ૧૧૬૪ માં બન્યો એટલે કર્નલ ટાંકે જે વારીખ આપી છે તેના ક્ષતાં ચાર વર્ષ પહેલાં.

૬. મારવાડની ગાદીએ આપને મારીને અમેસીંગ આગ્યો. આ વખતે સર હુસૈનખાન દીલ્લીના પાદશાહની વતી ગુજરાતનો સુબેદાર હતો. જેને પહેલાંના વર્ષમાં (ઈ. સ. ૧૭૨૬માં) ગુજરાતની ચોથ તથા સરદેશમુખીનો હક પહેલા આઝરાવ પેશાને આપી દેવાની ફરજ પડી હતી. અને આ બદલા નીચે તેના હક કુઆડવામાં આવ્યો તથા ગુજરાતના સુબેદાર તરીકે અમેસીંગને મૂકવામાં આવ્યો. ગુજરાતમાં પોતાને સોંપાયેલી હકુમતનો કબજો લેવા માટે એક મોટા હરકરી સંદર્ભ સાથે તે નીકળ્યો અને તે પછી થોડા વખતમાં મરાઠાઓને ગુજરાતમાંથી નસાવી મૂકવાના ઇરાદાથી તેણે પ્રખ્યાત પીલાહરાવ ગાયકવાડને દ્વારથી ધાતકી રીતે મરાઠી નખાવ્યો. આમાં તેણે બુદ્ધિ બાધી. તેની ધારણા ખોટી પડી. કારણ કે દામાહરાવ ગાયકવાડે પોતાના બાપના મરણનું વેર લેવા માટે મોટું હરકર બેઠું કરીને ગુજરાતનાં પૂર્વ ભાગનાં ધણાં સંસ્થાનો પોતાને તાબે કરી લીધાં અને લગભગ ભેધપુર સુધી કુચ કરી.” અમેસીંગને પોતાના ગુલકની સહીસક્ષાત્તીની ખીક લાગવાથી, ગુજરાતને, પોતાની નીચેના માણસ રતનસીંગને સોંપી પોતે ભેધપુર પાછો ફર્યો. ઈ. સ. ૧૭૩૫ માં ગુજરાતના સુબેદાર તરીકે અમેસીંગને બદલે મોમીનખાન આવ્યો. અમેસીંગ નીમેસો રતનસીંગ આ નવા નીમાયેલા સુબેદારની સામે થયો.

પણ છેવટે દામાહ ગાયકવાડની મદદથી મોમીનખાને તેને ગુજરાતમાંથી કાઢી મૂક્યો. અમેસીંગના મરણ પછી તેનો પુત્ર રામસીંગ મારવાડની ગાદીએ આવ્યો. તેની પછી તેના બીજા ત્રણ વારસદારોએ ચતુર્થે રાજ્ય કર્યું.* અને ઈ. સ. ૧૮૦૪માં મારવાડની ગાદીએ મહારાજા માનસીંગ આવ્યો. તેણે ૪૦ વર્ષ સુધી અનેક અગત્યના બનાવોથી ભરપૂર એવું લાંબું રાજ્ય કર્યું. અને છેવટે ઈ. સ. ૧૮૪૩ ની ૫ મી સપ્ટેમ્બરે નેધરલેન્ડમાં બીનવારસ ગુઝરી ગયો.

૭. પાંચમા પેરેગ્રાફમાં તેના મરણ વિષે ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો. “છે, તે અજીતસીંગના બે દીકરા આલુંદસીંગ અને રાયસીંગ અત્યારનું ઇસર રોડે રથાપ્યું હતું. જે પ્રાંતમાં એ આવ્યું છે તેના નામ ઉપરથી આ તેઓના મૂળ વતનની ખબર પડે છે. આ પ્રાંતને નાની મારવાડ કહેવામાં આવે છે. જેમાં ઇસર ઉપરાંત અહમદનગર, મોડાસા હરસોલ અને બાપડનો સમાવેશ થાય છે.* આ બે ભાઈઓ પહેલાંના એ પ્રદેશનો મૂળ કબજો ધરાવનારાઓને નસાવી મૂક્યા. અને પોતે ઇસરમાં સ્થાયી થયા. તે વિષેનો ઉલ્લેખ જૂનો આવ્યો છે. કર્નલ રોડના ૪૧ પ્રમાણે + “આલુંદસીંગને ઇસરના સ્વતંત્ર રાજ્યના વારસ તરીકે દત્તક લેવામાં આવ્યો હતો. અને તેના વંશને અત્યારે સૌથી નજીકના મારવાડની ગાદીને વારસો છે.”

+ આંટ ફરનો મરાઠાનો હતિહાસ વોલ્યુમ ૧ હું ૫૪ ૫૧૧ અને ૫૨૩ તેમજ રોજર્ટ આરથનોટનો ૫૪, ૧૮૩૯ ની દસમી કીસેઅરનો તથા કેપ્ટન ક્રીટલીનો ગુજરાતના પ્રીન્સીપલ અને ચીફ્સ સંબંધીનો ૧૮૪૫ ની, ૯ મા ગેનો રિપોર્ટ.

* (૧) વખતસીંગ, (૨) વજેસીંગ, (૩) ભીમસીંગ, (૪) માનસીંગ.

* ગુજરાતના પ્રીન્સીપલ અને ચીફ સંબંધી કર્નલ ક્રીટલીનો રિપોર્ટ તા. ૯-૫-૧૮૪૫.

+ રાજસ્થાનનો હતિહાસ વૉ. ૧ હું પાનું ૭૪૩ અને ૭૪૫ એક બાબત અહીં નોંધવા જેવી છે, કે તે કે

કર્નલ રોડે અહીં આ પ્રમાણે જણાવ્યું છે તો પણ પોતાનાં તેજ ગ્રંથના પાછળના ભાગમાં એક સ્થળે (૬૪૧ સંસ્થાનની મૂળ સ્થાપના વિષે) વધારે જણાવેલું વખતનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. (ભેધપુર રાજ્યના સ્થાપક) સેઓહને ત્રણ દીકરા હતા. અને તે ત્રણમાંથી એકે ઇસરમાં પોતાની હકુમત સ્થાપી હતી. ગુજરાતની સરહદ જ્યાં આવેલું આ નાનું સંસ્થાન પણ, એ વખતે ડાહી જતના લોકોની સત્તામાં હતું. એ સંસ્થાનના કોઈ નામના મરણને અગે જ્યારે ત્યાં સોલનો પ્રસંગ આવ્યો હતો ત્યારે મોટા દરમિયાન તક અપડકુળ લાગતાં એક યુવાન શહેર એ સંસ્થાનનો કબજો લીધો. એના વંશને “હાટોન્દ્રા રાઠોડ” તરીકે ઓળખાય છે. વૉ. ૨ ૫૪ ૧૪.

કેપ્ટન કલ્યુનસના મત પ્રમાણે ઇંડરનો રાજા ગંજીરસીંગ, ૧૭૩૧ અને ૧૭૩૬ ના સમયમાં જે ગુજરાતનો સુબેદાર હતો એ, અને નોંધપુરનો રાજા હતો એ અમેસિંગના ભાઈ આણંદસીંગનો પ્રપૈત્ર છે. આણંદસીંગ પોતાના સાહસિક ભાઈ રામસીંગની સાથે મળીને લગભગ આ સમયમાં ઇંડરનું સંસ્થાન પોતાને હસ્તક કર્યું. પોતાનાજ કીલ્લા નજીક ૧૭૪૨ માં મરાઠા સાથેની લડાઈમાં આણંદસીંગ મરાયો હતો. આ ઇંડર પ્રદેશનું મુખ્ય શહેર ઇંડરવાડા પહાડી અને જંગલી પ્રદેશ છે. અને તેમાં મુખ્યત્વે કરીને બીલોની વસ્તી છે. ઝોન. માઉન્ટ રટુઅર્ટ એલ્ફી-રટનના મત પ્રમાણે * "લગભગ ૧૦૦ વરસ પહેલાં નોંધપુરમાં રાજ્યકર્તા અછતસીંગનો પાંચમી પેઢીનો વારસદાર ૧૮૨૧ માં ઇંડરનો રાજા હતો. તેના બાપલદાએ ઇંડરનું સંસ્થાન લગભગ ૮૦ વરસ પહેલાં પોતાને હસ્તક કર્યું હતું. તે વખતે ઇંડર, નોંધપુર

રાજ્યનો એક ભાગ ગણાતું હતું. કારણ કે ઇંડરમાં પહેલાં જે એક બીજો રાડોડ રાજા રાજ્ય કરતો હતો અને તેને અછતસીંગે હાંપી કાઢ્યો હતો એ ઇંડરનો મૂળ રાજા તે વખતે 'રાવ' કહેવાતો હતો. અને જો કે તેના તાંબામાં માત્ર ઇંડર અને ઉદેપુરની વચ્ચેના ટેકરાઉ પ્રદેશમાં આવેલા નાના સરખા પણ સુરક્ષિત રીતે પહેલા પ્રદેશ પુરતો જ ભાગ છે. તો પણ હજી તે 'રાવ' જ કહેવાય છે. તે હજી પણ ઇંડર ઉપર પોતાનો હક હોવાનો દાવો ધરાવે છે. અને ઇંડરનો રાજા જોણે કેટલોક વખત અગાઉ પોલ સર ફરી થોડો વખત માટે પોતાના કબજામાં રાખ્યું હતું તેને વારંવાર હેરાન કરે છે."*

કર્નલ માર્કિસ, જે ઘણાં વર્ષો સુધી ગુજરાતનો પોલીટીકલ એજન્ટ હતો. તેના મત પ્રમાણે "ઇંડરના રાવ દિલ્હીના આદલાહોને અથવા તેમના પ્રતિનિધિ સુબેદારોને ખંડણી આપતા. * વિક્રમ સંવત ૧૭૧૨,

* કલ્યુનસની ઈંડીનેરી અને ડીરેક્ટરી એન્ડ વેસ્ટર્ન ઇન્ડિયાની એપેન્ડિક્સ પાનું ૪૮, તેમજ તેજ એશીસનનું ઓરિએન્ટલ કોચ એન્ડ ધી પ્રીન્સીપલ એન્ડ ઇન્ડિયા પાનું ૨૦૩.

* મુંબઈના ગવર્નર તરીકે પોતાની ગુજરાતની મુસાફરી દરમિયાન મી. એલ્ફીન્સ્ટને નોંધેલી તા. ૨૮ મી. ફેબ્રુઆરી ૧૮૨૧ની મીનીટ.

* ઇંડરના રાજ્યકર્તાઓ અને ગુજરાતના મુસલમાન સુબેદારો વચ્ચે જે ઝઘડાઓ થયેલા તેના પુષ્કળ પુરાવાઓ 'મીરાસે અહમદી' નામના ગુજરાતના ઇતિહાસમાં છે. ઈ. સ. ૧૪૦૦ ની સાલમાં "એક લશ્કરે ઇંડર ઉપર ચડાઇ કરી જે વખતે નક્કરખાને ઈંડર તાલે કર્યું." ઈ. સ. ૧૪૧૧માં સુલતાન અહમદે "એક લશ્કરની સાથે ઈંડર ઉપર કુચ કરી. એ વખતે ઈંડરનો રાજા જે ઇંડર છોડી નાસી ગયો હતો તે પોતાનાં વર્તનથી શરમાયો અને તેણે સુલતાનને એક બાંધી રકમની ખંડણી આપવાનું કહ્યું એટલે સુલતાન તરફથી તેને માફી બક્ષવામાં આવી." ઈ. સ. ૧૪૨૬ માં ઈંડરના રાજાએ બળવો કર્યો, અને તેથી સુલતાને ફરી એક બીજાં લશ્કર સાથે ઇંડર ઉપર કુચ કરી. તે વખતેનો ઈંડરનો રાજા જેનું નામ પુલ હતું. તે નાસી ગયો અને થોડા દિવસો બાદ તેનું મૃત્યુ કોઈ એક લાકડાં કાપનારા ક્લીયારાએ કાપી લાવીને સુલતાન પાસે રજુ કર્યું. સુલતાન અહમદના વારસે પણ ઈ. સ. ૧૪૪૧માં ઇંડર ઉપર ચડાઇ કરી. ઇંડરનો રાજા પ્રથમ તો નાસી ગયો પણ પાછળથી તે તાલે થતાં તેને માફી આપવામાં આવી અને તેણે સુલતાનને પોતાની દીકરી લગ્નમાં આપી. ઈ. સ. ૧૫૧૩માં ઇંડરના રાજાએ ફરી વિરોધ રાજ કર્યો, જેથી ફરી એક બીજાં લશ્કર તેની સામે ચોકલવામાં આવ્યું. તે વખતે "રાજાને પોતાનાં વર્તન માટે પસ્તાવો થયો અને તેણે સુકસ થયેલી ખંડણીની રકમ બરપાઇ કરી દીધી." ઈ. સ. ૧૫૧૪માં, ઇંડરના રાજા બીમરાવના ગાદીવારસ દીકરા બાયમલને, તે બીમરાવના ભાઇ અને બાયમલના કાકા રાયમસે ઈંડરમાંથી હાંપી કાઢ્યો. (આમાં ચિતોડના રાજા રામસંગને હાથ હતો) આથી સુલતાન નાખુશ થયો અને તેણે કહ્યું કે "બીમરાવ ઇંડરની ગાદી ઉપર રાજ્ય કરે છે તે મેં પોતે (સુલતાને) આપેલા અધિકારની રૂએ રાજ્ય કરે છે અને ઈંડરના ગાદીવારસ તરીકે રાયમલની નીમલુંક કવચની કોઇ સત્તા (ચિતોડના રાજા) રામસંગને નથી." આથી

ઈ. સ. ૧૬૫૫-૫૬ ની સાલમાં ગુજરાતના મુખેદાર મુરાદખાને ઈડરમાં રાજકુટુંબમાં આવતા કુટુંબ કલહનો લાલ લઈને ઈડરના છેલ્લા રાવને ત્યાંથી હાંકી કાઢ્યો. અને રાજ્યવહીવટ એક દેસાઈને સોંપ્યો. આણંદસીંગ અને રાયસીંગે ઈડરનો કબજો સંવત ૧૭૭૫, ઈ. સ. ૧૭૧૮-૧૯ માં લીધો. કેટલાક એમ જણાવે છે કે ઈડર પોતાના કબજામાં લેવા માટે દીલ્હીના આદલાહ તરફથી ફરમાન મેળવીને તે ફરમાન અનુસાર તેમણે ઈડરનો કબજો લીધો હતો. પણ વધારે બનવા બેગ એ લાગે છે કે એ વખતની દેશની પરિસ્થિતિ અને સંભેગો એવાં હતાં કે જે બોતાં અનુકૂળ તકનો લાલ લઈ પોતાનો ભાઈ અબોસિંગ જે, તે વખતે મારવાડનો મહારાજ અને તે સાથે ગુજરાતનો મુખેદાર હતો તેની સહાયથી ઈડર પોતાને સ્વાધીન કરી લેવા તેઓ પ્રેરાયા. * હમણાના અમદાવાદના કલેક્ટર સર આર. આરબુથ નોટ (Sir R. Arbuthnot) ના મત પ્રમાણે "ઈડર મૂળ એક જુનાં રજપુત કુટુંબનું રાજ્ય

હતું અને એ કુટુંબના ઈડરના રાજ્યકર્તાઓ 'રાવ' કહેવાતા હતા. આ કુટુંબના રાજ્યકર્તાઓને ગુજરાતના રાજાઓએ જીતી લીધા હતા, અથવા એટલું તો નિર્વિવાદ છે કે કોઈ પણ પ્રકારે તેઓ ગુજરાતના રાજાઓને આધીન હતા અને પાછળથી ન્યારે ગુજરાત એક મુખેદારની હકુમત નીચે દીલ્હીની શહેનશાહતને એક પ્રાન્ત બની ગયું ત્યારે ઈડરનું રાજ્ય દીલ્હી શહેનશાહની હકુમત નીચે આબું. દીલ્હીની હકુમત નીચે ઈડરના રાજ્યકર્તાઓ સાધારણ રીતે 'ઈડરના જમીનદાર' કહેવાતા. એ રાજ્યકર્તાઓ દીલ્હી શહેનશાહતને હંમેશાં વશ બની આવતા ન હતા પણ વારંવાર તેના શાસનની સામે ચતા. આવા અવિનિત બળવાબોર જમીનદારોને વશ રાખવાના આશયથી ગુજરાતના સુલતાન અહમદશાહે ઇ. સ. ૧૪૨૬ માં ઈડરથી લગભગ ૧૬ માઈલની છેટે અહમદનગરનો કીલ્લો + બાંધ્યો હતો.

આણંદસીંગે પોતાના ભાઈ અબોસિંગની મદદથી અથવા તો તેની આડકતરી અનુમતિથી ઈડરના

અહમદનગરના નગીરદાર નિઝામ વલ્લ મુલકને એવા હુકમ આપવામાં આવ્યો કે તેણે રાયમલને ઈડરમાંથી હાંકી કાઢવા અને એ પ્રદેશ લાયમલને સોંપી દેવો. સુલતાનનાં લશ્કર સામે રાયમલે ઈ. સ. ૧૫૧૭ની સાલ સુધી યુદ્ધ ચાલુ રાખ્યું, જે દરમિયાન કોઈવાર તે જીતે તો કોઈવાર હારે તો એમ વારાફરતી બન્યા કનઈ હવું, સુલતાને "ગુજરાત પ્રાન્તનો એક અતુથીરા જેવો ભાગ જે તે વખતે રજપુતો, ગરાસીયાઓ અને કાળી વગેરે શ્રેણી માલિકીમાં વહેંચાયેલો હતો તે પ્રદેશ ઉપર જતી મૂકી તેથી તે લોકો દેશમાં સર્વત્ર તોફાન મચાવવા લાગ્યા" અને તેને અગે ઇ. સ. ૧૫૪૫ માં ગુજરાતમાં મોટો બળબળાટ નગ્યો. ઈડર પણ આમાં સામેલ હતું. ઇ. સ. ૧૫૭૩માં ઈડરના જમીનદાર રાય નારાયણે તોફાન મચાવ્યું અને તેથી દિલ્હીના આદલાહના ગુજરાતના મુખેદાર ખાન અલીઝ કોકાએ તેના સામે ચડાઈ કરી અને ઈ. સ. ૧૫૭૬ માં આદલાહી લશ્કરનાં એકમાત્ર ન્યા સામે ન ટકી શકતાં નિરપાય બની રાયનરાય હુઝેરાના બર ઈ ગયા પણ છેવટે આદલાહી લશ્કરને યુદ્ધ આપવા માટે તે બહાર આવ્યો અને એ યુદ્ધમાં તેણે હાર ખાધી. એજ વખતે ઈડર પણ જીતાળું. જુઓ ડૉ. બર્ડને 'મિરાતે અહમદી'નો અનુવાદ પાનાં ૧૨૧, ૧૩૭, ૧૯૫, ૨૨૨, ૨૬૬, ૩૨૫, અને ૩૩૩.

* કનઈ માઈલસોને હિસ્ટોરીકલ સ્કૅચ ઓફ થી ફ્રમીલી ઓફ ઇડર, બોમ્બે રેકર્ડ્સ, ઇડર રાજ્ય કુટુંબની ઐતિહાસિક રૂપરેખા.

+ હિજરી વર્ષ ૮૩૦, ઈ. સ. ૧૪૨૬ માં ગુજરાતના રાજ અહમદશાહે ફરી એક લશ્કર લઈ ઈડર ઉપર ચડાઈ કરી જે વખતે ઈડરનો રાજા ઈડર છોડીને નારી ગયો. અહમદશાહે તેની પાછળ પહોંચી મૂલકમાં કચ કરી અને ત્યાં 'સાબરમતી' નામથી એળખાતી નદીના કાંઠા ઉપર ઇડરથી દશ કોસ દૂર અહમદનગર શહેર બાંધ્યું; અને તેના ફરતે એક પર્યટનો મજબુત કિલ્લો બાંધીને ત્યાં મુકામ નાંખવાનું નક્કી કર્યું ડૉ. બર્ડને 'મિરાતે અહમદી'નો અનુવાદ, પાનું ૧૯૦.

રાવને હાંકી કાઢ્યા અને ઇડર, અહમદનગર, હરસોલ, બાયડ, અને મોડાસા, એ પ્રમણીઓ કબજે કર્યા." * કેટલા કીલીના મત પ્રમાણે "અત્યારના ઇડર રાજ્યની સ્થાપના નેધપુરના રાજા સુવિખ્યાત અજીતસીંગના દીકરા આણંદસીંગ અને રાયસીંગ કરી હતી. અજીતસીંગનો મેટો દીકરો અમેસીંગ દીલ્લીમાં બાદશાહની રાજ્યકચેરીમાં રહેતો હતો. ત્યાં તેને જે લક્ષ્યાવનારાં પ્રલોભનો ખતાવવામાં આવ્યાં તેની સામે તે ટકી શક્યો નહોતો અને લાલચને વશ થઈ સુવ-રાતની સુમેદારી મેળવવાના લોકભયી તેણે પોતાના નાના ભાઈ અખતસીંગને લક્ષ્યાવીને પોતાના પક્ષમાં લીધો. અને નાંગોરનો પ્રપતિવાન પ્રદેશ તેને ઈનામ તરીકે આપીને પોતાના બાપ અજીતસીંગનું તેની પાસે ખૂન કરાવ્યું. આવી રીતે પોતાના ખીન્ના દીકરા અખતસીંગને હાથે નેધપુરના મહારાજા અજીતસીંગનું ખૂન થયું. આનંદસીંગ અને રાયસીંગ એ બે ભાઈઓને જવાઈ તરીકે જે આપવાનું અમેસીંગે કરાવ્યું તેનાથી એ બે ભાઈઓને સંતોષ થયો નહોતો અને તેથી તેઓ બન્ને મારવાડ છોડીને આવ્યા ગયા અને પ્રથમ આશુ તરફ ગયા. છેવટ અમેસીંગ સાથે તેઓને સમાધાન થયું અને કેટલાક મહાલોનું + અનેક ઇડર રાજ્ય તેમને જવાઈ તરીકે મળ્યું.

ઈડરની માલિકી રેવર જાતના રજપુતોની હતી, પણ તેમની પાસેથી ઇડરનો કબજો પડાવી લેવામાં આવ્યો હતો. ઇ. સ. ૧૭૩૭ માં આણંદસીંગની પરવાનગીથી ઇડરના કસબાતીઓએ એ રેવર રજપુતોના

એક ગામ ઉપર જમી મૂકી તેથી તેઓ ઉચ્છેરાયા, અને એ વખતે ઇડરનાં બધાં પ્રાપ્ત લશ્કરને લઈને રાયસીંગ બેરસદ પાસે મરાઠાઓ સામે યુદ્ધ કરવામાં રોકાયો હતો, એટલે તેની ગેરહાજરીનો લાભ લઈને એ રેવર રજપુતોએ ઇડર પાછું પોતાને કબજે કરી લીધું. આ સમાચાર સાંભળતાં રાયસીંગ હિતાવળે પાછો આવ્યો અને ધણી વિરાધને અન્તે હુમલો કરીને ઇડર પાછું સર કર્યું. * કેટલા લેન્ગના મત પ્રમાણે ઇડરના વર્તમાન રાજ્યવંશો ઇડર આબવી (૧૮૪૫ થી) ૧૧૫ વર્ષ પહેલાં (લગભગ ઇ. સ. ૧૭૩૦-૩૧ માં) સર કર્યું, તે પહેલાં ધણી સૈકાઓ સુધી તે, નેધપુરથી એક તદ્દન જુદું જ સંસ્થાન હતું.

જે કે તે વખતે પણ તે, તેરમા સૈકાના લગભગ મધ્યભાગમાં કનોજમાંથી હાંકી કાઢાયેલ રાઠોડ વંશની જ એક શાખાના રજપુતોના હાથમાં હતું. મુસલમાનોએ વરતુતઃ એ પ્રથમના માલિકો પાસેથી ઇડર છતી લીધું હતું અને બ્યારે અમેસીંગે નેધપુરના મહારાજા પોતાના પિતા અજીતસીંગને મરાઠી નાંખ્યો તેના બદલ દિલ્લીના શહેનશાહ તરફથી અહમદાબાદની સુમેદારી મળી ત્યારે ઇડર પણ તેને આપવામાં આવ્યું. પરંતુ મુસલમાનોએ ઇડર ઉપર પોતાની સત્તા સરખી રીતે પૂરેપૂરી કદી જમાવી નહતી, અને અમેસીંગને તો મરાઠાઓના હુમલાને બાંધે એટલી બધી હિતારણે પોતાની રાજધાની નેધપુર તરફ પાછું આવવું રહેવું પડ્યું હતું કે ઇડર ઉપર પોતાની સત્તા જમાવવાની અવકાશ જ મળ્યો નહોતો. આ વખતે

* સર આર. આરજુબેઝાનો મુંબઈ ગવર્નમેન્ટ ઉપરનો તારિખ ૧૦મી ડિસેમ્બર ૧૮૩૬ નો કાગળ.

+ ઇડર, અહમદનગર, મોડાસા, બાયડ, હરસોલ, પ્રાન્તીજ અને વીંજપુર.

* આ હકીકત અત્યંત મહત્વની છે કારણ કે આણંદસીંગ અને રાયસીંગ એ બે ભાઈઓને અમેસીંગ દ્વારા ઇડર મળ્યું હતું એવી ને કલ્પના કરવામાં આવે છે તેથી એ તદ્દન વિરુદ્ધ ન્વય છે. વળી કર્નલ ટોડે ને કાગળનો લેવારો આપ્યો છે તે ઇ. સ. ૧૭૮૨ના કાગળ ઉપરથી. એ વાત તો હવે નિઃશંક બની ગઈ છે, કે અમેસીંગનો કમરો, પોતે વિરૂદ્ધતા કરીને ને પોતાને વંશ સ્થાપ્યો હતો તે વંશનાં પોતાનાં અંગત સંતાનો સિવાય વારસાના પરંપરામાં ખીન્ન કોઈને રહેવા ન દેવાનો હતો અને એ કાગળમાં જોને 'જવતો ઘટી જવા' દેવાનો નથી એવા એ માણસ તરીકે આણંદસીંગનું નામ આપેલું છે. જુઓ 'શામસ્થાનનો ઇતિહાસ' વોલ્યુમ, ૨ પાનું ૧૩૮. એ મુજબ કાગળ એપ્રેન્ડીક્સમાં મળેશે.

અભેસીંગના બે નાનાભાઈ (આણંદસીંગ અને રાયસીંગ) પિતૃધાતી અભેસીંગ પોતાને પણ મરાવી નાંખવા પ્રયત્ન કરે એવા ભયથીx જોધપુરમાંથી નાંસી ગયા અને અમુક અંશે, ઈડર ઉપર પોતાના ભાઈ અભેસીંગનો હક હતો તેના જોરથી અને અમુક અંશે પોતાના બાહુબળથી ઈડરમાં પોતાની હકુમત સ્થાપી. અને ત્યારથી એ હકુમત એના વંશજોના હાથમાં ઉત્તરાત્તર આજસુધી ચાલી આવી છે, પણ (એ એક સ્વતંત્ર રાજ્ય તરીકે) જોધપુરના તાબાના રાજ્ય તરીકે કદી પણ નહિ". કેપ્ટન લેન્ગે આપેલા આ વૃતાંતને એકંદરે ધણીખરી બાબતમાં જોધપુરના વર્તમાન મહારાજ તખ્તસિંહ ટેકા આપે છે, અને ન્યાં તેમનું પોતાનું અંગત હિત સંકળાયેલું ન હોય ત્યાં એના વંશના ઇતિહાસને લગતી દરેક બાબતમાં

તખ્તસિંહની માહેતી પ્રમાણ્યૂત છે. તે જણાવે છે કે, "સંવત્ ૧૭૮૧, ઇ. સ. ૧૭૨૪-૨૫ની સાલમાં, ઈડર અહમદનગર, અને મોડામા ઈડરીઆ રાહોડાના કબજામાં હતાં અને તેનો મુખ્ય પુરૂષ 'રાવ' કહેવાતો અને 'રાવ' ના પદ સાથે તે વરિષ્ઠ સત્તા ભોગવતો હતો. તે સાલમાં, જોધપુરના મહારાજ અજીતસીંગના બે દીકરા આણંદસીંગ અને રાયસીંગ જોધપુર છોડી ઈડર અને શીરાહી તરફ ઉતરી આવ્યા. એ વખતનો ઈડરનો રાવ બહુ સાધારણ ચારિત્રવાળો માણસ હતો. ગુજરાતની સુબેદારી દિલ્હીના શહેનશાહ તરફથી અભેસીંગને એનાયત કરવામાં આવી હતી, અને એ સંજોગોમાં પ્રગવર્ગ તરફથી ટેકા મળતાં આણંદસીંગ તથા રાયસીંગ ઉપર જણાવેલાં સ્થાનો કબજે કર્યાં. સંપૂર્ણ.

ગુજરાતનાં કરારનામા

રૈવાડાંકા એજન્સિ

(અનુસંધાન પુ. ૯ પ. ૬૧)

[રાજપીપલા ચાલુ]

ત્યાર પછી થોડા મહીને રામસીંધજી પડયા, ને પ્રતાપસીંધ ગાદીએ બેઠા. માજી રાજના ભાઈ ન્હારસીંધે ગાદી લેવાનો દાવો કર્યો, એવા સંજયથી કે રામસીંધની રાણીએ, એ છોકરા લેવાયો લાક ગાદીએ બેસાડયો છે. ચાર વર્ષ રાજમાં બજેડાની ગરબડ ચાલી અને સને ૧૮૧૫ માં ગાયકવાડે લશ્કર

રાજ્યમાં મોકલ્યું, ત્યારે એનું હુકું કે ગાયકવાડે ચલેલો ખર્ચ વળી જાય ત્યાં સુધી અમલ કરવો, અને ન્હારસીંધ તથા પ્રતાપસીંધે પોતાની તકરાર તપાસ ઉપર સોંપવી. ગાયકવાડ મથ્યા પણ રાજ્યનો કંઈ બંદોબસ્ત કરી શક્યા નહી, તેથી વડોદરાના રૈસીડેન્ટે સને ૧૮૧૬ માં તપાસ કરવાનું માથે લીધું.

x કેપ્ટન લેન્ગને ગવર્મેન્ટ ઉપરનો તા. ૨૦ મી જુન ૧૮૪૫નો કાગળ.

અને તે તપાસથી નહારસીંધને દાવો સાબીત કર્યો, અને ગાયકવાડે એ મંજૂર રાખ્યો, પણ નહારસીંધ આંધળા હતા તેથી કારભાર ચલાવવા અશક્ત હતા તેથી તેના વડીલ પુત્ર વેરીસાલને તા. ૧૫ મી નવેમ્બર સને ૧૮૨૧ ને રાજ રાજ્ય સોંપ્યું, અને ગાયકવાડે જેમ મહીકાંકા અને કાઠીયાવાડનો કાણુ મુકી દીધો તે પ્રમાણે રાજપીપલા ઉપરથી પણ હાથ ઊઠાવી ઇંગ્રેજ સરકારને સોંપ્યું. અંગ્રેજ સરકાર, ગાયકવાડ અને વેરીસાલના નામનાં મારીનાં મહેરનામાં થયાં, અને વેરીસાલજી પાસેથી દસ્તાવેજ લખી લીધો કે તેને તથા તેની પછીના ગાદીએ બેસનારાએ અંગ્રેજ સરકારની સલાહ પ્રમાણે વર્તવું, અને તેજ વખતે ધોરીશ સરકાર મારફતે ગાયકવાડ સરકારને આપવાની રૂ. ૬૫૦૦૧ એટલે કંપની રૂ. ૫૬૭૨૧-૨-૬ ખંડણીના, દર વર્ષે આપવાના હયાં, અને સુરજપુર તથા પ્રતાપસીંધે ગાદી ઉપરથી હાથ ઊઠાવ્યો, માટે રૂ. ૮૪૦૦ નું સાક્ષીયાણું આપવાનું કરાવ્યું. રાજ અને અંગ્રેજ સરકાર નેડે બીજે કરાર તા. ૨૬ મી નવેમ્બર સને ૧૮૨૬ નો થયો તેમાં બંને વચ્ચેના સંબંધ બતાવેલો છે.

વેરીસાલ નહાની ઉમરનો હતો, તેથી અંગ્રેજ સરકારે રાજ્ય, કરજમાં બહુ કુબેલું હતું. એટલે રાજ્યનો થોડાં વર્ષ કારભાર પોતાના હાથમાં રાખ્યો; કરજનો આંકડો નીચે લાગે, કાપકુપ કરી આણી મૂક્યો અને તે વસુલ કરવા માટે અંગ્રેજ સરકારની ખાલિફરીથી રાજ્યમાંના ફળદ્રુપ ભાગ ઈજારે આપ્યા. વેરીસાલને સને ૧૮૩૭ માં, લાયક ઉમર થયે રાજ્ય સોંપ્યું, પણ રાજ્ય ઉપર સને ૧૮૫૦ સુધી દેખરેખ રાખી હતી, તે ત્યાર પછી કહાડી નાખી.

સને ૧૮૫૨ માં અંગ્રેજ સરકારની મારફતે, ગાયકવાડ અને રાજ વચ્ચે બંદોબસ્ત થયો અને તેથી કેટલાંએક ગાંઠોમાં ગાયકવાડ અને રાજ એ

બંનેનો ભાગ હતા તે પાછાં આપી, લુની તકરાર માંડી વાળી અને રૂ. ૧૩૩૫૧ એટલે કંપની રૂ. ૧૧૬૫૦-૫-૭ દર વર્ષે આપવાના કરી, રાજપીપલાના રાજ્યનો કેટલીએક જગત ઉધરાવવાનો હક્ક કબ્જા થયો. તા. ૨૦ મી જાન્યુઆરી સને ૧૮૫૬ માં હોદી સરકારે કરાવ્યું કે રાજપીપલાએ ગુજરાતની બીજા પક્ષનના વર્ષો વર્ષ રૂ. ૨૦,૦૦૦ આપવા * વેરીસાલે સને ૧૮૬૦ માં પોતાના કુંવર ગંભીરસીંધને ગાદીએ બેસાડી પોતાના હાથમાં કારભાર * રાખ્યો. ગંભીરસીંધને દત્તક લેવાનો હક્ક સંનંદ પ્રમાણે મળેલો છે. એના એ પુત્ર જનસીંધ અને નરપતસીંધ.

રાજપીપલાનું ક્ષેત્રફલ ૪૫૦૦ ચોરસમાઈલનું છે, અને ઉપજ રૂ. ૨૭૫૦૦૦ ની છે. (કરારો થયા તે અરસામાં)

દેવલકબારેયા—એ અસલ ચહુવાણુ રજમુનના વંશના છે. ને અસલ પાવાધડમાં રાજ્ય કરતા હતા. અને મુસલમાન લોકોની છતથી બીજા લોકોમાં આવી સંતારી રહેવું પડ્યું હતું. તેના મુળ પુરુષ પ્રતાપસીંધના વડીલ કુતરનો વંશ છોટા ઉદેપુરમાં રાજ્ય કરે છે. સને ૧૮૦૩ માં એ રાજ્ય નેડે અંગ્રેજ સરકારને સંબંધ થયો કેમકે તે વખતે ગુજરાતમાંનો સીંધીવાનો મુલક અંગ્રેજ લશ્કરે લીધો, તે વખતે બારીયામાં જસવતસીંધ રાજ હતા. તે રાજની ચાલ ધણી દોસ્તીવાળી માલમ પડ્યાથી અને તેણે સારી ચાકરી બગવેલી તે ઉપરથી સરંજે અંગન ગામના તહનામાંની ૧૦ મી કલમથી તેઓ અંગ્રેજ સરકારના રક્ષણને લાયકના છે એવું કરાવ્યું.

જસવતસીંધ પછી તેની ગાદીએ તેનો પુત્ર અંગાદાસ ગાદીએ બેઠો. તેના રાજ્યમાં મરાઠા લોકોના લશ્કરે દેશ ઉજ્જડ કર્યો પણ ખંડણી બેસાડી રાક્યો નહોતો. તેની સત્તા એક બ્રાહ્મણ કારભારીએ લઈ લીધી તેણે લશ્કર રાખી આસપાસના મુલકમાં સને ૧૮૧૯ સુધી હુટકાટ કર્યા કરી, ત્યારે અંગ્રેજ

* એ રકમ સને ૧૮૬૫ માં માફ થઈ છે.

* સને ૧૮૬૭માં કારભાર છુટ્યો અને સને ૧૮૬૮ના ઓગષ્ટમાં પડ્યા.

સરકારને વચ્ચે પડવાની સીકારસ યદ્ તેથી બંદોબસ્ત થયો. અને દેશમાંથી લુલ્લમ નીકળી ગયો, x એજ વર્ષમાં હાલોલ, કાલોલ, અને દાહોદના પ્રગણામાંથી ખારીયાના રાજગોએ ધણાએક વર્ષ થયાં કેટલાએક કર ઉધરાવતા ગયેલા તે પેટે અંગ્રેજ સરકારના વચ્ચે પડવાથી દર વર્ષ રૂ. ૪૭૫૦ એટલે કંપની રૂ. ૪૧૪૪—૧૫—૧ લેવાના કરી માંડી વાળ્યા અને તે તા. ૧૨મી ડીસેમ્બર સને ૧૮૬૦ ને રાજ તહનાનું થવાથી સીધીયાના પંચમહાલ અંગ્રેજ સરકારના તાબામાં આપવાથી લુણાવાડાની ખંડણી-માંથી અંગ્રેજ સરકાર રાજને ભરે છે. સને ૧૮૨૪ માં આશ્રપને પેટે અંગ્રેજ સરકારે ખારીયા સંસ્થાન ઉપર રૂ. ૧૨,૦૦૦ની ખંડણી ખેસાડી. એ ખંડણી, જેમ સંસ્થાનની સ્થિતિ સારી થાય તેમ વધારવાની હતી પણ સને ૧૮૪૯ના વર્ષમાં નક્કી આંકડો રૂ. ૧૨,૦૦૦ નો એટલે કંપની રૂ. ૯૩૩૬—૪—૦નો કાયમ થયો. સને ૧૮૨૪ માં સ્થાનિક લશ્કરના ખર્ચ પેટે ખંડણી ઉપરાંત રૂ. ૬,૦૦૦ વર્ષો વર્ષ આપવાના થયાં હતા, પણ તે વખતે એવાજ કરાવ પાસેના રાજ કુમરપુર અને વાંસવાડા નેડે થયેલા હતા તે પ્રમાણે અમલમાં આવ્યો નથી, અને સને ૧૮૨૬ માં તે ૨૬ કરેલો છે.

ગંગાદાસ સને ૧૮૧૯ આગષ્ટમાં પડયા ત્યારે પૃથ્વીરાજના જન્મ થનાં પહેલાં તેની રાણીએ બે છોકરા બોલે લીધેલા હતા. તેમાંના એકને ભીમસીંહ કારભારીએ ગાદીએ બેસાડ્યો હતો, પણ તેને પાછળથી ઉઠાડી ખરા વારસ પૃથ્વીરાજને ગાદી આપી. રાજને કરજ ધણું થઈ ગયું હતું પણ અંગ્રેજ સરકારની બાહુધરીગાથી ધીમે ધીમે તે વાળવાની ગોઠવણ

કરવામાં આવી અને રાજ લાયક ઉમરનો થયો ત્યારે અંગ્રેજ સરકારની દેખરેખ બંધ પડી. એ રાજની પછી ફેણુઆરી સને ૧૮૬૪માં તેનો આઠ વર્ષનો કુંવર માનસીંધ ગાદીએ બેઠો.

ખારીયાનું ક્ષેત્રફલ ૧,૬૦૦ ચોરસ મૈલનું છે. અને ઉપજ રૂ. ૭૫૦૦૦ ની છે. (કરારે થયા તે અપસામાં)

છાટાઉદેપુર અથવા મોહન—ખારીયાની ગાદીનાથાના મુળ પુરુષના મોટા પુત્રની ઝોલાદમાં એ છે, એ રાજ્ય ગાયકવાડને ખંડણી આપે છે, સને ૧૮૨૦માં છાટાઉદેપુરનો રાજ્ય કાજ સંબંધી કાશુ મહીકાંકાનાં બીર્મ રાજ્યોની સાથે અંગ્રેજ સરકારને આપી દીધો છે કે નહી, આ ખાતતનો વંધિ પડવાથી સને ૧૮૨૨ માં કરાર થયો, તેથી ગાયકવાડે પોતાનો અખત્યાર આપી દીધો અને એ રાજ્ય અંગ્રેજ સરકારને તાબે થયું. અને બાહુધરી સાથે વર્ષો વર્ષ રૂ. ૧૦,૫૦૦ એટલે કંપની રૂ. ૮,૭૬૯-૧૩-૪ ની ખંડણી ગાયકવાડને આપે છે.

એ કરાર રાજ પૃથ્વીરાજની નેડે થયો હતો. તેની પછી ગુલાનસીંધ રાજ થયા અને તેમની પછી તેમનો ભત્રીજો જીતસીંધ* હાલનો રાજ ગાદી નશીન થયો. જીતસીંધ, મોતીસીંગના દીકરા છે.

આ રાજ્યનું ક્ષેત્ર ફલ ૩૦૦૦ ચોરસ મૈલનું છે, અને ઉપજ રૂ. ૧,૦૦,૦૦૦ ની છે.

લુણાવાડા—આ રાજ્ય નેડે અંગ્રેજ સરકારનો પ્રથમ સંબંધ સને ૧૮૦૩ માં ત્યારે અંગ્રેજ લશ્કરે સુજરાતમાંના સીધીયાનો મુલક લીધો તે વખતે થયો. રાજને અંગ્રેજ સરકાર તરફથી આશરો આપવાની જમીની આપવામાં આવી હતી અને તહનાનું થયું તેથી અંગ્રેજ સરકારને ખંડણી આપવાનું તેણે કશુલ

x એ બંદોબસ્તની નકલો મળી રહતી નથી.

+ માનસીંધ નહાની ઉમરનો હતો, તેથી તેની મા તખ્તકુંવરખાના હાથમાં રાજ્યકારભાર હતો. મગર ગંભજ કરીને એક ખવાસની બદ સલાહ પ્રમાણે ચાલવાથી સને ૧૮૬૬ થી અંગ્રેજ સરકારની જમી બેડી અને એ રાજને અમદાવાદમાં ભણવા મોકલવામાં આવ્યા.

* એના કુંવર ૧ મોતીસીંધ, ૨ અંદ્રસીંધ, ૩ હદ્રસીંધ અને ૩ છદાદા. રાજને સીકારનો શોખ મણો હતો.

કાપું, પણ લોડ કાર્નવેલેસે જે તવી રાજ્ય પ્રકરણી પદ્ધતિ વરતાવી તેથી એ તહનામું રદ થઈ ગયું.

તે દિવસથી લુણાવાડા જેડે સને ૧૮૧૨ સુધી થોડો સેજ સામ્ર સંબંધ આલ્યો, તે સમયે ગાયકવાડની ખંડણી વર્ષે દાહડે રૂ. ૭,૦૦૧ આપવાનો કરાર થયો, તેમાંથી રૂ. ૧૦૦૦ ઓછા થયા. પીઠારી લગાઈ પછી, સને ૧૮૧૬માં સીંધીયા અને રાજા કુતેસીંધ સાથે બંદોબસ્ત થયો, તેથી સીંધીયાની ખંડણીના બાબતારાઈ રૂ. ૧૨૦૦૦ એટલે કંપની રૂ. ૧૦,૬૫૩-૬-૧૧ વર્ષે દાહડે આપવાની જમીનગીરી આપી. તે એવી શરતથી કે સીંધીયાએ સીંધો અથવા આડો દરબારના કારભારમાં હાથ ધાવવો નહીં. સીંધીયાની સાથે તા. ૧૧ મી ડીસેમ્બર સને ૧૮૦૩ તહનામું થયું તેની રૂએ એ ખંડણી હાલ અંગ્રેજ સરકારને ત્યાં ભરાય છે.

લુણાવાડા; વાડાશીતોરના બાબીને રૂ. ૨,૩૦૦ આપે છે, અને પંચમહાલના ગોધરા પ્રમથામાંથી સરકારી રૂ. ૭૩૩ તેને મળે છે. એ આંકડો સને ૧૮૫૧ માં નકી થયો હતો પણ તે વખતે સીંધીયા અને લુણાવાડા વચ્ચે કંઈ રીતસર કરાય ચર્ચ સુક્યો નહોતો.

કુતેસીંધની પછી દલપતસીંધ થયા તે દલપતસીંધને કુતેસીંધની વિધવાએ દત્તક લીધો હતો. તેની પછી સને ૧૮૫૨માં નદલેક્ષસીંધ થયો. તે દુરનો પીટરાઈ હતો, અને સરકાર તરફથી નિમવામાં આવ્યો હતો.

એ રાજ્યનું ક્ષેત્રફલ ૧,૭૩૬ ચોર મૈલ છે અને ઉપજ રૂ. ૪૨,૦૦૦ ની છે. (કરાશે થયા તે અરસામાં)

સોંધ—એ રાજ્ય જેડે સને ૧૮૦૩ માં તહનામું થયું હતું. પણ લોડ કાર્નવેલીસને, રજપુત રાજાઓ જેડે દોસ્તી બાંધવાનો વિરુદ્ધ પક્ષ હોવાથી પાછળથી

તે તહનામું રદ થયું હતું. એક તહનામું સીંધીયા અને લુણાવાડા વચ્ચે થયું તેમાં સોંધના રાજા પણ સામેલ હતા અને રૂ. ૭૦૦૦ એટલે કંપની રૂ. ૬૧૦૮-૫-૫ ની ખંડણી સીંધીયાને આપવાની થઈ, એવી શરતથી કે, તેણે રાજ્યની ખટપટમાં હાથ ધાલવો નહીં. હાલ એ ખંડણી, સીંધીયા જેડે એક તહનામું તા. ૧૨ મી ડીસેમ્બર સને ૧૮૬૦ નું થયું તે ઉપરથી અંગ્રેજ સરકારને ત્યાં ભરાય છે.

પંચમહાલના ઝાલોદ પ્રગણના ગોરાડુ ગામમાંથી સોંધને શાહમરાહી રૂપીયા ૫૦ એટલે કંપની રૂ. ૩૮-૮-૭ ચોંચના મળે છે. એ આંકડો સને ૧૮૪૮ માં રેવાડાંના પોલીટિકલ એજન્ટ અને રેવાડાના આસી-રટ્ટે મળી કરાવ્યો હતો, પણ તેનું વિગતસર લખાણ નહોતું. સર જૉન માલકમે સને ૧૮૧૬ માં રૂપીયા ૩૦-૮-૮ કંપની સરપાવના સોંધને કરી આપ્યા છે.

સોંધનું ક્ષેત્રફલ ૬૦૦ ચોરસ મૈલનું છે. અને ઉપજ રૂ. ૨૨૦૦૦ ની છે, હાલ રાજ્યકર્તા રાજા ભવાનસીંધ છે. તેને પ્રજા નથી.

વાડાશીતોર—શેહેરખાંન બાબીનો નાનો છોકરો સરદાર મહમદખાનના વંશના એ નવાળ છે, ને તેના વડીલ પક્ષ કાઠીયાવાડમાં જુનાગઢના નવાળ છે. વાડાશીતોર અને વીરપુરમાં મહમદખાંન પછી તેમના શાહનઘ જમીનદારો થયા અને તેમની પછી તેમના બેટા સત્તાજાતખાન થયા, ને તે સને ૧૮૨૦ ના મે મહીનામાં મરણ પામ્યા ત્યારે તેમના કાકાના બેટા અખીદખાન ગાદીએ બેઠા. વીરપુરનાં કેટલાએક ગામે ઉપર લુણાવાડાના ધણા દાવા હતા, તેથી ધણા વર્ષ જમીમાં આલ્યું હતું.

વાડાશીતોર, પેશવા અને ગાયકવાડ એ બંને ખંડણી આપતું થયું. મહીઝાંકાનો સામાન્ય બંદોબસ્ત

+ એ સને ૧૮૧૭ ના જુન માસમાં ૫૬યા, એમની રાણી સોલીકુવરબાએ પીટરાઈમાંથી વખતસીંધ આશરે ૭ વર્ષના સરકારમાં રૂ. ૧૦૦૦૦૦ નજમણે આપવો કબુલ કરી દત્તક લીધો, તે સંવત ૧૮૨૩ ના આસો શુદ્ધ ૧૦ (રવિવાર) ને રોજ ગાદીનગીન થયા, એ ન્દાની ઉમરના છે. મઠિ એમજ સરકારની જમી છે ને રાજ અમદાવાદમાં બજે છે.

થયો તેથી ગાયકવાડની ખંડણીના રૂ. ૪૦૦૦ નજી થયા હતા તેના હાલ કાપી નાખતાં કંપની રૂ. ૩૬૦૧-૨-૭ થયા છે. ત્યારે પેશવાઈ હક્ક, અંગ્રેજી રાજ્યના હાથમાં આવ્યો ત્યારે વાડાશીતોર રાજદારી હદમાં આવ્યું. એ રાજ્ય અંગ્રેજ સરકારને રૂ. ૧૧૬૭૮-૪-૬ ની ખંડણી ભરે છે. સને ૧૮૨૨ માં અખીદખાનને ખસેડીને તેના ભાઈ એલ્ફખાનને ગાદીએ બેસાડ્યો, તે ડીસેમ્બર સને ૧૮૨૧ માં ગત થયો, ત્યારે તેમની પછી હાલના બાબી જોરાવરખાન ગાદીએ ચડ્યા છે તેમને એક મનાવરખાન કરીને ૨૩ વર્ષનો શાહેબખાન છે.

વાડાશીતોરની ઉપજ રૂ. ૬૦૦૦૦ ની છે અને ક્ષેત્રફલ ૪૦૦ ચોરસમૈલનું છે. સને ૧૮૨૦ માં બાબી જોડે જોલી થઈ તેથી અંગ્રેજી અશીલુ બાખતના કાયદા એ રાજ્યમાં દાખલ થયા છે; બાબીને ખેડા જલ્લામાં નીચે પ્રમાણે તોડાગીરાસ મેલે છે.

નીચે લખેલા લીસ્ટથી કયા સરદારો કેટલી ખંડણી ભરે છે તે જણાશે.

સરદારનું નામ	તાલુકાનું નામ અથવા રહેઠાણ.	ઉપજ	ખંડણી	કાને ભરે છે.
હાકિર પર્વતશીધજી ...	કાણુ...	રૂપિયા ૮૦૦૦	રૂપિયા ૩૫૦૦	સોંચના કટાયા કંઈ ખંડણી ભરતા નથી.
હાકિર પ્રતાપશીધજી ...	સોજેલી...	૨૫૦૦	૫૦૦	પારીયા.
રાણા ભારતશીધ ...	ધર...	૩૦૦૦	૧૬૦૭૬	ઉદેપુરના રાજાને
રાણા શરદારશીધ ...	ભાદરવા...	૩૩૦૦૦	૪૦૦૦૦	
પારીયા હડીશીધ ...	ઉમેડા...	૪૦૦૦૦	૫૦૦૭	
હાકિર બાપુસાહેબ ...	વજીરીયા...	૨૦૦૦૦	૨૨૧૫	
રાણા રાવશીધજી ...	માંડવા...	૧૫૦૦૦	૧૫૭૮	
રાણા કુશલા બાના ...	શતોર...	૧૨૦૦૦	૧૬૬૧	
હાકિર ભીમશીધજી ...	નશવાડી...	૫૦૦૦	૨૧૩૧	
હાકિર ...	પલાશની...	૩૦૦૦	૨૪૨૬	
ચાવડા નારશીધ અને કુબેર બાવા	ભીલોડીયા...	૭૦૦૦	૮૮૩	
દાયમાજી તામીયા ...	ઉચાદ...	૩૨૦૦	૧૨૬૪	
રહોડા લુડા બાવા વીજેરે ...	નણગાંમ...	૨૦૦૦	૪૩૨	
દાયમા જીતા બાવા ...	વાશાણુ વીરપુર...	૩૦૦૦	૧૧૫૨	
રહોડા કાલુ બાવા ...	વાશાણુ શીવાડા...	૪૫૦૦	૩૧૧	
ગોરી દાદા બાવા ...	સુડેશર...	૧૦૦૦	૪૬૧	
દાયમા બાધર બાવા ...	રેધણુ...	૧૦૦૦		

* મેહેવાશી—એ પાહાડ વચ્ચેની ખીણમાં વસવાટા લોકો.

ગુજરાતનાં કશરનામા

સરદારનું નામ	તાલુકાનું નામ અથવા રહેઠાણ.	ઉપજ	ખંડણી	કાને ભરે છે.
કકરાણી કુત્યા ...	મોટી કાંનશાલી ...	૯૦૦	૧૨૯	
ગોરીમોટા બાવા અને રસુલભાઈ ...	નાની કાંનશાલી ...	૪૦૦	૧૨૭	
એબન એબન ...	છરોમ ...	૪૦૦	૭૭	
ચુવાણ સરદાર ખાન ...	અલરા ...	૪૦૦	૬૭	
કાલુબાવા સરદારખાન ...	વીરમ પુરા ...	૪૦૦	૧૦૩	
ગોરી ખુશાલબાવા અને ઉમેદ ...	નધીયા ...	૨૫૦	૩૭	
ચુવાણ સરદારખાન ...	અગર ...	૩૫૦૦	૧૮૬	
કાલુબાવા જોશીગબાવા ...	વોહોરા ...	૨૫૦૦	૮૫૨	
ચુવાણ કાલુબાવા ...	ધામશીયા ...	૪૦૦	૧૩૩	
ચુવાણ છતાબાવા ...	શીમલીયા ...	૨૦૦	૫૭	
રોહાડ ઉમેદબાવા ...	કુધપુર ...	૩૦૦	૩૫	
રોહાડ રાવશીધ ...	ઝોરાગલા ...	૧૦૦૦	૯૫	
રોહાડ છતાબાવા ...	ખીહોરા ...	૨૦૦	૫૧	
ચાવડા અમેશીંગ વિગેરે ...	રામપરા ...	૨૫૦	૧૪૨૨	
પટેલ ન્હાના વિગેરે ...	ગરોલ ...	૫૦	૩૦	
ખાનઝાદા તંતુખાન ...	પાંકું ...	૫૦૦૦	૪૫૦૨	
રાવલ રાવશીધ ...	છાલીયાર ...	૫૦૦૦	૩૪૦૧	
ખારીયા નાહારશીધ ...	શીહોર ...	૧૨૦૦૦	૪૮૦૧	
પટેલ રામેશ નલકમ વિગેરે ...	મેલવી ...	૨૦૦૦	૧૫૦૧	
ખારીયા જસાભાઈ વિગેરે ...	કનોરા ...	૨૨૦૦	૧૬૦૧	
રાણા કુશાભશીધ વિગેરે ...	ધોધયા ...	૧૮૦૦	૧૫૦૧	
રોહાડ રાવશીધ વિગેરે ...	ઈટવાડ ...	૧૨૦૦	૬૨૬	
રાવલ નયુભાઈ વિગેરે ...	ધરી...ગિનું ...	૧૫૦૦	૯૫૧	
ખગી ગરબા વિગેરે ...	કાલોલું મોકાપ ...	૨૦૦	૧૨૫	
ખારીયા છતાબાઈ વિગેરે ...	અમરાપોર ...	૩૫૦	૨૦૧	
(માલકીની તકરાલ ચાલે છે)	લીટર ગોડા ...	૬૦૦	૨૦૧	
ખગી રતન અલુ વિગેરે ...	જેશર ...	૩૦૦	૧૫૧	
ખગી હરીભાઈ વિગેરે ...	કલોલું કસલાનું ...	૯૦	૬૫	
ખાઈ શુદળ્યા વિગેરે ...	કરનાલી મોટી ...	૨૦૦	૧૦૧	
રાવલ મુરશીધ ...	રાજપોર ...	૨૦૦	૫૧	
ખારીયા કુમેરશીધ વિગેરે ...	કરનાલી માહાલ ...	૨૫૦	૮૫	
ખારીયા બેચરભાઈ ...	લુમખા ...	૨૦૦	૫૧	
રાવલ ઉમેદભાઈ વિગેરે ...	વખતાપુર ...	૨૫૦	૧૫૧	
ખારીયા શાહેઅશીંગ વિગેરે ...	નાહારા ...	૧૨૫	૨૫	
ખગી જતું જેકરણ વિગેરે ...	ગોતરડી ...	૬૦૦	૪૨૫	
છાયા વારધનાથ વિગેરે ...	અનંધડ ...	૧૯૦૦	૧૭૪૭	
સરદારશીધ અને ગણપતરાવ ...	રાયકા ...	૧૫૦૦	૫૭૫૬	
પટેલ મીડા પુત્ર વિગેરે ...	દોડકા ...	૨૦૦૦	૧૧૦૪૨	
નાથખાન નજરખાં ...	પાનત્રાવડી ...	૪૦૦૦	૨૦૦	રાજખીપલાના રાજને

ગાયકવાડ સરકાર.

ટીપ—ઉપજ અને ખંડણીના રૂપિયા શીહારાઈ સમજવા કેપની રૂ. ૧૦૦ તે શીહારાઈ રૂ. ૧૧૪-૬-૭ બરાબર થાય છે.

કરારો

ઓફીસીએટીંગ ફર્સ્ટ આસિસ્ટન્ટ પોલીસીકલ કમીશ્નર
અને વડોદરાના રેસીડન્ટ એ. રીમીગટન તરફથી નીચે
લખેલા સંસ્થાનીઓને તેમના તાબામાં આવેથી

લખેલો પત્ર તા. ૩૭ એપ્રિલ સને ૧૮૪૦

માહારાવલ ગુમાનસીંગજી ઉદેપુરના
,, પૃથિરાવજી દેવગઢઆરીયાના
મહારાજા કૃતેહસીંગજી લુણાવાડાના
રાણા લવાનીસીંગજી, સોંચના
હકાર જલમસીંગજી ભાદરવાના
,, સરદારસીંગ વાંકાનેરના
મહારાજા વેરીસાલજી રાજપીપલાના

જે

વડોદરાના રેસીડન્ટ પત્ર તા. ૧૧મી માર્ચ સને
૧૮૪૦નું આવું, તેમાં ફરમાવ્યા પ્રમાણે તમને હું
લખી જણાવું છું કે તે સાહેબની જાણમાં આવ્યું છે
કે રત્નાગીરી જિલ્લાની અંગ્રેજ રૈયતનો એક સખસ
વડોદરામાં રહેતો હતો તે મરણ પામ્યો અને તેની
પાછળ તેની સ્ત્રી ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે સતી ચર્ધ હતી.
પણ ગાયકવાડ સરકારે તેને અટકાવવાનો કંઈ બંદોબસ્ત
કર્યો નહોતો તેથી તે બોડું છે એવું બતાવીને એક પત્ર
પોલીસીકલ કમીશ્નર સાહેબે ગાયકવાડ સરકારને લખ્યો
છે, તેમાં સૂચના કરી છે કે ખૂબ જોર કરીને અંગ્રેજ
સરકારે પોતાના રાજ્યમાંથી એ દુષ્ટ ચાલ બંધ પાડવો
છે તેથી ગાયકવાડ સરકારે પણ તેવો બંદોબસ્ત કરવો.
તેના ઉત્તરમાં ગાયકવાડ સરકારે તે સાહેબને જાણવું
છે કે રેસીડન્ટ સાહેબના ફરમાવ્યા પ્રમાણે બંદોબસ્ત
કરવામાં આવ્યો છે, અને તે વાત મુંબઈ સરકારને
લખી જણાવ્યાથી સરકારે ખુશી થઈ ગાહેર કર્યું છે
કે સતીનો દુષ્ટ ચાલ બંધ કરવા જેવું બીજું કંઈ
કૃત્ય કાંઈજ નથી. તે ઉપરથી મને જણાય છે કે
તમારા રાજ્યમાં એ બાબત વિશે તેવોજ બંદોબસ્ત
કરવાની તજવીજ કરવી એ સારું છે. અને એ બાબત
જલદીથી નીકળી જાય એવી અંગ્રેજ સરકારની કાળજી

છે માટે વિચાર કરી મહેરબાની કરી તમારે મારા
ઉપર ઉત્તર વાળવો.

એ. રીમીગટન
ઓફી. ફ. આ. પો. કમીશ્નર

માહારાવલ ગુમાનસીંગજી તરફથી ચૈત્ર વદ ૫ સંવત
૧૮૯૬નો રીમીગટન સાહેબને પત્ર

તા. ૩૭ એપ્રિલ સને ૧૮૪૦ના પત્રનો મજકુર
સતી બંધ કરવા બાબતનો લખી જણાવ્યા બાદ
માહારાવજી આ પ્રમાણે લખી જણાવેલું:-સતી બંધ
કરવા બાબત તમે લખેલું તે ઉપર ખુબ વિચાર
કર્યા પછી તે પત્રમાં ફરમાવ્યા પ્રમાણે મારા રાજ્યમાં
તે બંધ કરવાનો હુકમ હું જરૂર કરીશ—ઉદેપુર.

મહાર.

માહારાવલ પૃથિરાવજી, દેવગઢઆરીયાના તરફથી
ચૈત્ર વદ ૧૧ સંવત ૧૮૯૬

સતી બંધ કરવા વિશે આપનું પત્ર આવ્યું તે
ઉપર ખુબ વિચાર કર્યો છે અને અમારા રાહેર અને
ગામેમાં તે બંધ કરવા બાબત હુકમ હું લખીશ.

મહાર.

માહારાજા કૃતેહસીંગજી લુણાવાડાના તરફથી
ચૈત્ર સુદ ૧૫ સંવત ૧૮૯૬

સતી કાઢી નાખવા બાબત આપનું લખેલું જાહેર
ચયું તે ઉપર વિચાર કરી, લોકોને ખબર પડવા માટે
પરગણામાં હુકમ માફક ઢંઢેરા પીટાવ્યા છે અને તે
બાબત વિશેષ યોગ્ય બંદોબસ્ત પણ કરવામાં આવશે.

મહાર.

રાણા ભવાનીસીંગજી, સોંધના તરફથી તા. ૧૨મી
મે સને ૧૮૪૦

સતી કાઠી નાખવાની બાબત ઉપર અમારું ધ્યાન
પહોંચ્યાથી તે ઉપર સારી પેઠે વિચાર કર્યો છે ને
હવે પછી સતી ન થવા દેવાનો બંદોબસ્ત કરીશું.

મહોર.

કાકિર જલમસીંગ ભાદરવાના તરફથી

ચૈત્ર સુદ ૭ સંવત ૧૮૬૬

સતી બંધ કરવા બાબત સાહેબે અમારું ધ્યાન
ખેંચ્યું તેથી સરકારની મરજી પ્રમાણે અમારા મુલકમાં
તે બંધ કરવામાં આવશે.

જલમસીંગ

કાકિર સરકારસીંગ વાંકાનેરના તરફથી

વૈશાખ સુદ ૭ સંવત ૧૮૬૬

સતી બંધ કરવા વિશેનો મજબૂર લખી જણાવ્યો
છે તે ઉપર અમે સારા વિચાર કર્યો છે અને અમારા
રાજ્યમાં એ ચાલ બંધ કરાવીશું અને તે બાબત
વિશેષ યોગ્ય બંદોબસ્ત પણ કરવામાં આવશે.

સરકારસીંગ

મહારાણા વેરીસાલજી રાજપીપલાની તરફથી

વૈશાખ સુદ ૮ સંવત ૧૮૬૬

તમારા પત્રનો મજબૂર ને સતી બંધ કરવા
બાબતનો છે. તે જણી મને બહુ ખુશી હતી. યદ્ય
છે અને અમારા રાજ્યના ગામોમાં તે બંધ કરવા
બાબત ધરીત બંદોબસ્ત કરવામાં આવશે.

મહોર.

શ્રી; માલસાજાંત.

આનંદરાવ ગાયકવાડ સેના ખામખેલ સમશેર બહાદુરે
રાજગદના રાણા કુંવર પ્રતાપસીંગને આપેલા પરવાનો

સલામખાદ—તમારા બાપ રાજગદના રાણા
રામસીંગ બરોબર સારી રીતે ચાલતા નથી તેથી ધણી
શીયાદ થાય છે. અને તમોને ગાદી જવાની દહેશત
રહે છે. તે ઉપર વિચાર કરી સરકારની નજરમાં
એમ આવે છે કે રાજ્યકારભાર કરવાને ગાદીએ
ખેસાડી, તમને એકલાને રાજ્ય સોંપવું. એવું નક્કી
થવા ઉપરથી આ પરવાનો તમને આપવામાં આવ્યો
છે. તમારા બાપ, રામસીંગ ખરાબ ચાલના
માણસ છે અને ખરાબ લોકોની સલાહ પ્રમાણે ચાલી
રાજ્યનું ઉધું વાળ્યા એકા છે. માટે તમોને અમલ
કરવાનો કારભાર આપેલો છે. તોપણ તમારે તમારા
પિતા રામસીંગને નામે બધું કામકાજ કરવું અને
ખતપત્રો ઉપર સહી શિક્કો કરવો. તમારે બધું કામ
કરસનદાસ ખજીની મારફત લેવું અને તેને પૂછ્યા
વિના કોઈ પણ સરકારી કામ તમારે કરવું નહીં. તેમ
વળી તમારે એવો વહીવટ કરવો કે રૂયત ઉપર કંઈ
લુલમ અને દુઃખ પડે નહીં. અને સરકારના હુકમમાં
રહેવું તથા ચાલુ કરાર પ્રમાણે સરકારના હક્ક દાવા
હોય તે આપ્યા જવા.

તમારા રાજ્યનું મથરાળ નારાયણનું દેવું નીકળવું
હોય તે તમારે પતાવવું.

મોઘદીન જમાદાર રાજ્યનું કલ્યાણ ધ્યાનનાર છે.
માટે તમારા રાજ્યની નોકરીમાં તેના ઉપર તેવોજ
ભાવ રાખવો અને સંરક્ષણ કરવું.

તમારા બાપને માટે ખર્ચનો તમે બંદોબસ્ત કરશો
અને મોટાં શીતુર ન થાય એવા ઉપાય લઈ
અટકાવ કરશો.

ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે તમારે ચાલ્યા કરવું. રાજ્ય
કારભારમાં કસુર કરવાથી તમારું સાઈં ચનાર નથી
એ ઉપર વિચાર કરી સરકારના લખવા પ્રમાણે
ચાલવું જોઈ સરકાર તરફથી તમને કંઈ ખોટી
હરકત નહીં. અને પોતાના તરફથી ન્યાયપક્ષને

અનુસરી સરકારે નામદાર કંપનીના તરફથી મી. કનૈકને જમીન ફરાવ્યા છે.

માગસર વદ ૮ સંવત ૧૮૬૬, ૨૨મી મોહોરમ બીજરી એટલે તા. ૨૭મી ફેબ્રુઆરી સને ૧૮૧૬. આ ગોઠવણ પ્રમાણે અંગ્રેજ સરકારે જમીન યવાની કબુલત આપી હતી પણ રામસીંગના પડવાથી સનંદ ઉપર અંગ્રેજ સરકારની સહી થઈ નથી.

રાજપીપલાના મહારાણા વેરીસાલજી તંજા નામદાર કંપની તરફથી વડોદરાના રેસીડેન્ટ જેમ્સ વિલીઅમ્સ વચ્ચે થયેલો બંદોબસ્ત

રાજપીપ-
હોદ્દાર.

મારી મારજ છે જે,

ગાયકવાડ સરકાર પાસેથી મહાઈ રાજ્ય મહારે સ્વાધીન થયું છે. પણ મહારી ખાનો છે કે અંગ્રેજ સરકારની મદદ વિના રાજ્યનો બંદોબસ્ત મહારાથી નાર નથી તે માટે હું ને મહારા પિતા બંને જણુ .જી ખુશીથી નામદાર કંપનીની સલાહ પ્રમાણે મારા શિના બંદોબસ્તમાં દરેક બાબત પ્રમાણે ચાલવાને રાજ છોડી.

સંવત ૧૮૭૮ આસો સુદ ૧૫ ૧૧મી અક્ટોબર ૧૮૨૧

(સહી) રાજપીપ

રાજપીપલાના રાજ મહારાણા વેરીસાલજીએ સરકારને ખત લખી આપ્યું મુ. નાદોદ ફાગણ સુદ દશમ સંવત ૧૮૭૬, તા. ૨૦.

ફેબ્રુઆરી સને ૧૮૨૩.

મતલબ

અમારી રાજ ખુશીથી અમે ગાયકવાડ સરકારને વડોદરા મુકામે વરસો વરસ જમાબંદી તથા ધાસ દાણાના વર્વ ૧) ના રૂ. ૬૫૦૦૧) અંકે પાંસેઠ હજારને એક ભરવાના કબુલ કરેલા છે.

ફેદના ચાણાના ત્રણ ગામો—૧, ફેદ, ૨, જેહુર ૩, કોટરા તથા જકાત (નાંકાની) તથા પાંચ દુમાળાના ગામો, વરકાવી, પોષિયા વાંસણા, અધોભાગ કોકલપોર અને ભાલોદની પાસેનું કુંડ, તથા ગાયકવાડ સરકાર તરફથી જે વર્ષો વર્વ સીરપાવ અમને મલતો હતો તે અને કસમો ભરણુ—એ સમણું જતાં બાકીના રૂ. ૬૫૦૦૧ પાંસેઠ હજાર એક નક્કી કરવા છે. તે આપવાના હક્ક પોપ, ફાગણ, ચૈત્ર, તથા વૈશાખના કરવા છે. આ પ્રમાણે વંશપરેપરા કંપની સરકારના મધ્યસ્થે એ રૂ. અમારે લખ્યાં જવા. અને તેમાં ફેર પડશે નહીં. ઉપર કહેલા તાલુકા બાબત જે ખરી ખોટી તકરાર નીકળે તે નામદાર કંપનીના વિચાર પર રાખવી અને તેઓ ફેંસલો કરશે તેથી અમે નારાજ થઈશું નહીં. અને આ લખતથી કોઈ દહાડે ફરનાર નથી. આ અમે લખી આપ્યું સહી છે.

રાજપીપલાના રાજ વેરીસાલજીએ રાણી સુરજ કુંવરબાને આપદાતો લેખ કરી આપેલો તે. મુકામ નાદોદ ફાગણ સુદ ૧૦ સં. ૧૮૭૬, તા. ૨૦ ફેબ્રુઆરી સને ૧૮૨૩

સુરજકુંવરબાને મહારાણા વેરીસાલજી રાજપીપ-લાના રાજ્યે આ લખી આપ્યું છે. પ્રખ્યાત ગાયકવાડ મહારાજ અને નામદાર બીટીશ સરકારે ન્યાય કરી અમારું રાજ્ય, ફરાવી આપ્યું છે અને તેઓની કૃપાથી અમેને સંધળી ઈનજત આવી છે માટે તમારા ઉપર, પ્રતાપશીળ ઉપર અને તમારાં માણસો તુણસો ઉપર અમે મહીને દહાડે સાતશે. રૂ. ની બક્ષીસ આપવાનું કહ્યું છે એટલે વરચના રૂ. ૮૪૦૦) અંકે આઠ હજાર ચારસો. તેની વીગત: તમારા ખાનગી ખરચના મહીને રૂ. ૨૦૦) અંકે બીશે એટલે વરશે રૂ. ૨૪૦૦) અંકે ચોવીશે. તથા પરગણે કંકાલમાંનું વલીગામ અને રતનપોર પરગણામાં સાલીગામ આપ્યાં છે. તે ગામેનું જે ઉપજ તે તમારું છે. અને ગામે -પણુ તમને સ્વાધીન કર્યાં છે, અને આ મહીનાનો આપદો તથા ગામેની ઉપજ તમારી હયાતિ સુધીનાં

છે, અને પ્રતાપશૌંચ વગેરેને મહીને મહીને વખતસર રૂ. ૫૦૦) પાંચસે મળ્યા જશે. એ પ્રમાણે વરરાના રૂ. ૬૦૦૦) છ હજાર થાય છે. તમારી જોડે કબુલત થઈ છે તે પ્રમાણે અથવા વરસ એકના રૂ. આઠ હજાર ચારસો થાય તે તમને આપ્યા જઈશું અને તમારે પણ અમને લખી આપ્યા પ્રમાણે ચાલ્યા કરવું. આમાં કાંઈ ફેરફાર પડનાર નથી. આ અમે લખ્યું સહી છે.

—છ—

મહારાજા પેરીસાલજીને રાણી સુરજકુંવર લખી આપે છે કે ગાયકવાડ સરકાર તથા અંગ્રેજ સરકાર તરફથી મિ. વીલીયમ્સે વચ્ચે પડી અમારે માટે તથા પ્રતાપશૌંચ તથા અમારાં હાથ તળેનાં માણસો માટે આપદો કર્યો છે તે લેવાને હું રાજ છું. અને એ લઈ સંતોષ થયો છે, તથા સદરજુ ગાદી ઉપર અથવા તેના રાજ્ય ઉપર અમારો ખીજો કાંઈ દરદાવો કરીશું નહીં. એ અમારું લખ્યું છે. અને સહી કરી છે.

તા. ૨૬ મી નવેમ્બર સને ૧૮૨૩ તે રોજ મહારાજા પેરીસાલજીએ લખી આપેલો કરાર

અમારા રાજ્યની ગાદી બાબત આગલી તકરાર ચાલતી હતી તેમાં શ્રીમંત ગાયકવાડ સેના ખાસખેત્ર સમશેર બહાદુર તથા નામદાર કંપની અંગ્રેજ બહાદુરે તે બાબતના હક્કની તપાસ કરી અમારો દાવો બાજબી ઠરાવ્યો તે મંજૂર કરી, અમને ગાદી આપી છે તે ઉપરથી હું મારી અક્ષત કુશીયારી અને રાજ્યપ્રશાંતિ મારી સારી વર્તણૂક બાબત નીચેની સેરતના કરાર લખી આપું છું :—

કલમ ૧

સદરજુ ગાદીને ગાયકવાડ સરકાર તથા ખીજાઓનું કરજ છે તે બોળે મારાથી ઉચકાય એમ નથી તે સરકારને માલુમ છે. પણ નામદાર કંપની તરફથી ગાયકવાડ સરકારનું દેવું આપવાની ગોઠવણ કરવાનું વડોદરાના રેસીડેન્ટ સાહેબ દ્વારાવશે તે પ્રમાણે માલવાને અમે કબુલ છીએ.

રાજ્યની આવકમાંથી કેટલો ખર્ચ રાખવો તે રેસીડેન્ટની સલાહથી હર કોઈ વખતે નક્કી થશે અને તે બાબતનો હુકમ મળશે તે પ્રમાણે અમે ચાલીશું. એમાં કાંઈ ફેર પડનાર નથી.

કલમ ૨

ગાયકવાડ સરકારને જમ્બાંગદી અને ધાસ દાણા પેટે વર્ષો વર્ષ આપવાનું છે, તે બાબત ભુકું ખત લખાવ્યું છે, તે પ્રમાણે હું આપ્યે જઈશ. કોઈ એકાદા વર્ષમાં આસમાની સુવ્રતાની, કમ્મ રમ્મ આવે ત્યારે સરકાર, દેશ રીવાજ પ્રમાણે મહેરબાની કરી તે વર્ષની પેશકરી મુકી દે.

કલમ ૩

મારા રક્ષણને વાસ્તે કમ્પની સરકારે રાજ્યમાં એક લશ્કરની ટુકડી રાખી છે, તેના ખર્ચને વાસ્તે સરકાર જેવી રીતે મને ફરમાવશે તે પ્રમાણે હું કરીશ.

કલમ ૪

ઉપસા પ્રગણના બીલો અને મેવાસી લોકો નર્મદા નદીની ઉત્તર અને દક્ષિણમાં જે ગાયકવાડી પ્રગણાં છે, તેમાં તથા આંનરેબલ કંપનીના ખાસ પ્રગણામાં અને, તેના તાબાના પ્રગણામાં કંઈ હુલ્લક કરે નહીં તેનો હું બંદોબસ્ત રાખીશ. તે ભાગના સુધારાને વાસ્તે દરેક પ્રગણામાંથી ભુમિ રક્ષણને માટે લેવામાં આવે છે. અને કદી કોઈ પ્રગણું રહી ગયું હશે તો તેમાંથી ભુમિ રક્ષણ લેવાશે, અને તેનો બંદોબસ્ત રાખવામાં આવશે. જો કાંઈ તોફાન કે હુલ્લક થાય અને તે તોફાન કરનાર મારી રૂપતમાનો હશે તો તેને વાસ્તે હું જવાબ દઈશ.

કલમ ૫

સરકારના અને બહારવટીયા શુન્હેગાર કે મેવાસી લોકો સુલેહનો ભંગ કરનાર હશે તેમને હું મારા પ્રગણામાં રાખીશ નહીં અથવા કોઈને રાખવા દેઈશ નહીં.

કલમ ૬

કોઈ ઉપર હલ્લો કરીશ નહીં, મારી, અને કોઈ

તાલુકદારની વચ્ચે કજીઓ યાશે તો તે હું કંપની સરકારને જણાવીશ. તે વિશે જે હુકમ તે કરશે તે માનીશ.

કલમ ૭

મારા તાલુકાની હદમાંથી જતા આવતા મુસાફરોને કોઈ હરકત કરશે નહીં અને એના બંદોબસ્તને માટે હું બનતી તપાસ કરીશ.

કલમ ૮

ઉપલા પ્રગણામાં રજપુત અને ગરાસીઆ લોકો રહે છે. ભરૂચ અને સુરત જિલ્લામાં જ્યાં કંપનીનું રાજ્ય છે, ત્યાં તેઓનો ગરાસ છે. એને વાસ્તે રેસીડન્ટના આસીસ્ટન્ટ મી. વીલોખીએ તેઓ પાસેથી લેખ લખાવી લીધા હતા. તેના ઠરાવ પ્રમાણે હું તેમની પાસે પળાવીશ.

કલમ ૯

કંપની સરકારના હુકમ પ્રમાણે મારા રાજ્યની હદમાં વેપારી અથવા રાહદારીઓને સરકારના હુકમ અને શિક્ષા સિવાય ખીજ કાઢી રીતે સંતાડીને છાતું અરીણુ લાઇ જવા દેવામાં આવશે નહીં. મારા તાલુકામાં એ બાબત ઘણો સારો બંદોબસ્ત રાખીશ એવું હુણું કંઈ અરીણુ મોકલાવેલું જણાશે તો તે અમે જમ કરીશું, અને સરકારને જાહેર કરીશું, અને તે બાબત જે કંઈ અરીણુની ગોઠવણ કરવાને સરકાર લખશે તે પ્રમાણે અમે ચાલશું.

ઉપર લખેલી નવ કલમોમાં કલ્લા પ્રમાણે વંશ-પરંપરા અમે ચાલીશું. અને એ બાબત કંઈ વાંધો પડશે તો, અમે તેનો જવાબ દઈશું. ઉપર લખેલી કલમો પ્રમાણે મારે ચાલવું એ બાબતની જામીનીમાં મારો તાલુકો છે એ લખ્યું સહી.

રાજાની મહોર
અને સહી.

સંવત ૧૮૦૦ કારતક વદ ૧ વાર રાની તા. ૨૮ નવેમ્બર અને ૧૮૫૨ ને રોજ મહારાણા શ્રી વેરીસાલજી, રાજપીપલાના રાજ્યએ શ્રીમંત ગાયકવાડ મહારાજને કરી,

આપેલો દસ્તાવેજ.

મહોર

સલામબાદ—ફઠ પ્રગણાના જે ગામોમાં મહારો અડધો ભાગ છે, તેથી કરીને રૈયતનાં અને ખીજાં કારણોથી વારંવાર મોટી તકરારો ઉઠે છે તે બંધ કરવાના વિચારથી અમારા કામદાર ધનેશ્વર વિશ્વનાથની માર્ફત સરકારને અરજ કરી કે મહારાજની સદરહુ પ્રગણાનાં ફેટલાંચેક ગામમાં અડધી હકુમત છે અને ખીજાંઓમાં આખી છે, તેનો તથા નાદિદ અને ખીજા જગ્યામાં નાકાં ઉધરાવવાનાં છે તેનો બધો વહિવટ, અખતીઆર સાથે મને આપવો, અને તેને પેટે સરકારમાં જે મહારાજ રકમ ઠરાવશે તેટલી અમે વર્ષો વર્ષ લરીએ, તથા કરનાળામાં મહારો ફોજદારી હકુમતનો હક છે તે હું તમને આપી દઉં અને તેમાંના અમારા અડધા દિસ્સાની રકમ શ્રીમંત મહારાજે ઠરાવવી. અને તે રકમ જે ગામ હાલ સરકારના તાબામાં છે અને તેને માટે મારી પાસેથી જે આંકડો સરકાર ઠરાવે તે તેમાંથી બાદ કરવી. અને બાકીનો આંકડો વર્ષો વર્ષ મારે સરકારમાં લરવી. આ અમારી અરજ મેહરબાની કરી સરકારે કબુલ રાખી, તે ઉપરથી આ કાલ લખી આપું છઉં. તેની સરતો નીચે પ્રમાણે:—

કલમ ૧.

કરનાલી ગામમાં ફોજદારી ઇન્સાફની બાબત માંનો અમારા અડધા ભાગના અખતીઆરનો બધો વહિવટ સરકારના વહિવટમાં આપી દીધો છે માટે તે ગામની હકુમતમાં અમારો કંઈ પણ હક્ક રહ્યો નથી. પણ મારા અડધા ભાગની ઉપજ પેટે વર્ષો વર્ષ અમારે અમુક રકમ લેવાની છે, તે રકમ, ફઠ

વર્ષની ઉપજની સરાસરી ગણી રૂ. ૫૭૫-૮-૦ કરી છે. રૂંદ પ્રગણું સરકારે મને આપેલું છે; તેના ગામોની ઉપજનો આંકડો સુકરર થયો છે તેમાંથી એ કાપી લેવામાં આવશે, અને તેની વિગત નીચલી કલમમાં જણાવી છે. તથા બાકી જે રહેશે તે વર્ષો વર્ષ સરકારમાં ભરવામાં આવશે.

કલમ ૨

રૂંદ પ્રગણના જે ગામો ઉપર સરકારનો અડધો અને બીજાં ઉપર આખો અખતીઆર ચાલતો હતો, અને જે મહારાજે ફાજદારી હકુમત સહીત મારા વહિવટમાં સોંપેલ છે, તે તથા નાકાની ઉપજ સાથે તેની યાદી.

૧ રૂંદ, ૨ મોજે કોટરા, ૩ જેયોર, ૪ ભરણ. જે ગામો ઉપર ગાયકવાડ સરકારની અડધી હકુમત છે તે.

૧ મોજે પોર્થિયા, ૨ વાસણા ન્હાના, ૩ રૂંદ પ્રગણે બાલોદ, ૪ કાકતપોર.

નાકાં

૧ પ્રગણે નાદોદ, ૨ પ્રગણે બાલોદ, ૩ પ્રગણે પાલેયા, ૪ પ્રગણે ગોવાલી ૫ કોટરાના ગામમાં લાડપાના નાકાની ઉપજ.

દાડનાં પીકાં

૧ થાણા રૂંદ, ૨ મોજે કોટરા.

ઉપર લખેલાં ગામો, નાકાં, તથા પીકાંઓ આખી હકુમત સહીત સરકારે અમારે હસ્તક મૂક્યાં છે. દર વર્ષની સરાસરી લખતે દિવાની ફાજદારી ઉપજ ગણનાં તેની વર્ષ દિવસની ઉપજ રૂ. ૧૪૧૮૭ સુધીની થવા જાય છે; એમાંથી પહેલી કલમમાં જણાવ્યા પ્રમાણે કરનાળીના અડધા ભાગની ઉપજ વર્ષની ૫૭૫-૮-૦ બાદ જવાની છે. તે બાદ કરતાં બાકી રૂ. ૧૩૬૧૧-૮-૦ બાકી રહે છે. એમાંથી પચ્ચ શ્રીમંત મહારાજે રૂ. ૨૬૦-૮-૦ની મહેરજાનીથી છુટ સુધી છે તેથી છેવટે બાકી રૂ. ૧૩૩૫૧ ની રકમ તે કંઈ વાંધા લીધા સિવાય અથવા અરમાની સુલતાની કે કરકામું બંધાવું કડાડી છુટ સુકાવો દાવો ન

કરતાં વર્ષો વર્ષ એકી રકમ મહા શુદ્ધ ૧૫ ને દિવસે આપીશું. એ રકમ બરાબર ભરવાની ખાતરી કરી આપવા માટે નામદાર અંગ્રેજ સરકારની ખાહેધરી મેં મેળવી છે. સદરહુ ગામોનો વહિવટ જેમ આજ સુધી સરકાર ચલાવતા હતા તેમ હું ચલાવીશ, રૈયતને ભારે પડે એવા કરો ખેસાડીશું નહીં. ઉપર ફરાવેલી રકમમાં હકદાર પીગેરે લોકાની રકમો ગણેલી છે, તેઓના હક સરકારે આપવા. સદરહુ ગામો સરકાર તરફથી મારા કબજામાં આવે ત્યારે, સરકારના ગામોમાંથી જણાવવા માટે સીમાડાના ખુદા ઠોકી આપવા કે પાછળથી જમીન બાબત કંઈ તકરાર પડે નહીં, તથા ખુદ મારવા પ્રમાણે વહિવટ કરવો સહેલો પડે.

કલમ ૩

રૈયતના માણસોની જમીનના ગરાસ બાબત માંહોમાંહેની ધણી તકરાર છે તેનો બંદોબસ્ત કરવા માટે સરકારે કોઈ બરોસાદોર માણસને મોકલવો, અને તે મારી તરફના માણસ સાથે રહીને બન્ને બાજુનાં દસ્તાવેજ પુરાવા તપાસી તથા પાછલા વહિવટ ઉપર નજર રાખી ધટતો કરાવ કરશે અને એક વખત નિશાનીઓ ધર્મ એટલે વધારે વાંધા રહેશે નહીં.

કલમ ૪.

સરકારના ગુનહેવારોને અગારા રાજ્યમાં કંઈ ઓરક્ષણ આપવામાં આવશે નહીં, જે જમીન અથવા બીજી કંઈ તકરાર ઉઠે તો તેનો નિર્ણય ચાલુ વહિવટ અને સરતો જોઈ થશે અને વાજખી કારણ સિવાય કંઈ તકરાર સાંભળવામાં આવશે નહીં.

કલમ ૫.

નાકાં આગળ ચકત્રે જે ધણા ખરા મોટા રસ્તા જાય છે તે હાલ પછી, એ નાકાં અમને આપ્યાં છે માટે જમીન રાખવા. સદરહુ નકે ધકતે સરકારના સુલકમાં જે માલ આવજા કરે તે રસ્તા બંધ કરવાના ઈરાદાથી મારા રાજ્યમાં હું નવા રસ્તા કરીશ

નહી, અને તેમ કરવાથી સરકારને નુકસાન થાય તો તે મારે શીર છે.

ઉપર લખ્યું સહી.

સવત ૧૯૦૯ કારતક વદ ૧૦ વાર શની

રાજના અક્ષર.

ઉપર લખ્યા પ્રમાણે મહારી સહી છે.

રેસીડન્સ શેરે.

રાજપીપલાના રાજ્યે ઉપલો કરાર ગાયકવાડ સરકારને કરી આપ્યો છે તેની કલમ ૨ જ પ્રમાણે એ રાજ્ય ગાયકવાડને રૂ. ૧૩૩૫૧ આપવાના કબજા કરે છે. એ ઉપલી ગોઠવણને બાહેધરી આપવા બાબત મુંબઈ સરકાર તરફથી કાગળ નંબર ૫૦૦૬ તારીખ ૧૨ મી નવેમ્બર સન ૧૮૫૨ નો આવ્યો છે. ઉપર લખેલા રૂ. ૧૩૩૫૧ વિશેની નામદાર કંપનીની બાહેધરી આપી આપવામાં આવી છે.

(સહી) જે. એમ ડેવિસ.

વડોદરા તા. ૨ જ ડીસેમ્બર સન ૧૮૫૨

રાજનીતિના સિદ્ધાંતો

[પુ. ૬ પૃષ્ઠ ૭ થી આગળ]

પોતાની સત્તા સ્થાયી રહે એટલા માટે પ્રજાની જરૂરીઆતોના સ્વરૂપનાળી ધ્યાનને સરકાર માન્ય રાખે છે. અર્થાત્ સ્ટેટના માનસનું આલંચન, લોકોની જરૂરીઆતો છે. અને જો સ્ટેટ અને પ્રજા એ બન્ને વચ્ચે એકતા હોય તો સરકાર, લોકોની ઈચ્છાઓને સ્ટેટ દ્વારા માન્ય રાખે છે. પ્રજા અને સરકાર વચ્ચેના, આ જાતના સંબંધમાં જેમ મતભેદ ઓછા, તેમ પ્રજાની જરૂરીઆતો વધુ પ્રમાણમાં સંતોષાય છે. ઉમેરફતે તંત્રમાં મુશ્કેલીઓ આવે છે તે કબજા કરતાં છતાં એના સિવાય બીજી કોઈ પણ રાજ્ય પદ્ધતિ એવી નથી કે જે, વ્યક્તિગત માગણીઓને સંતોષ આપવાનો દાવો કરી શકે. સિવાય કે કોઈ રાજ્ય પદ્ધતિ એવા સિદ્ધાંત ઉપર રચાયેલી હોય કે જે “અમને અમારી ઈચ્છાઓ સંતોષવાનો હક છે” એવી લોકમાન્યતાનો સ્વીકાર કરતી હોય.

પ્રજાની શું ઈચ્છા છે એની સ્ટેટને સતત અસર રહ્યા કરે તે માટે તો એકજ માર્ગ છે. અને તે એ કે સ્ટેટનું બંધારણ એવું હોવું જોઈએ કે જેથી સરકાર, પ્રજાની ઈચ્છાઓ તરફ બેદરકાર રહી શકે જ નહીં.

વાણી સ્વાતંત્ર્ય તેમજ સહા કરી ભેળા મળવાની છૂટ, એ વિષે અત્રે થોડુંક કહેવાની જરૂર છે. લોકોને, અમુક વિષયો ઉપર, પોતાના વિચારો છૂટથી દર્શાવવાનો અને કોઈ ચોક્કસ સામાન્ય હેતુઓ-જે હેતુઓ પરત્વે બધા લોકો એક મત થયા હોય તે હેતુઓ-પાર પાડવા માટે છૂટથી પ્રયત્ન કરવાનો હક હોવો જોઈએ. પ્રજાકાય દૃષ્ટિએ આ હકો ખાસ અગત્યના છે. એટલે જો, તે હકોનો અસ્વીકાર કરવામાં આવે અથવા તો તેના ભોગવટા ઉપર કોઈ પણ પ્રકારનો અંકુશ મૂકવામાં આવે, તો તેનો અર્થ એ થાય કે અનુભવમાંથી જે પરિણામો ઉદ્ભવ્યાં છે

તેને સ્ટેટ અમાન્ય રાષ્ટ્ર છે, પોતાને પ્રતિકુળ તથા અનિચ્છનીય મતોને દાખી દેવા ઇચ્છે છે, તથા અમુક હેતુ—જે સ્ટેટને અણગમતા હોય તે—સાધવા માટે લોકો સભામાં બેળા મળે તેની અટકાયત કરે છે. દરેક જાણ પોતાનું વ્યક્તિત્વ-સિદ્ધ કરવા, પોતાના અનુભવના પરિણામે રચાયેલાં મતબોધોને વળગી રહેવાનો હક્ક ધરાવે છે. એટલે ખરૂં જોતાં સ્ટેટ, જે કાયદાઓને અમલમાં મૂકવા માગતું હોય, તે કાયદાની વિરૂદ્ધના વિચારો અથવા તે કાયદા કરતાં જૂના વિચારો સહન કરવાની સ્ટેટની શક્તિથી, તેની સ્થિતિનું ખરૂં માપ નીકળે છે, આ સિવાય બીજી કોઈ પણ રીતે સ્ટેટની શક્તિનું માપ નીકળી શકે નહીં. વિરોધક વિચારો દાખી દેવાનો સ્ટેટ પ્રયત્ન કરે, તો તેનો અર્થ એવો થાય કે પ્રજાની ઇચ્છાને મંતોપવા માટે સ્ટેટ તૈયાર નથી. આમ લોકોના અનુભવનો લાભ લેવાને બદલે તેના ઉપર અંકુશ મૂકવો તેનો બીજો અર્થ એવો પણ થાય કે લોકોના અમુક જ વર્ગને લાભ મળે એવી નીતિ સ્ટેટ અપભ્રમ કરવા ઇચ્છે છે.

છતાં પણ એમ તો ન જ કહી શકાય કે વાણી સ્વાતંત્ર્ય અને સભા સ્વાતંત્ર્યના હક્કો, અમર્યાદિત હોવા જોઈએ. સ્ટેટનું મુખ્ય કાર્ય વ્યવસ્થા ગળવવાનું છે. અને તેથી આખા સ્ટેટમાં શાંતિ રહે એ જોવાની તેની ફરજ છે. અર્થાત્ સ્ટેટને એમ કહેવાનો હક્ક છે, કે જે વાણી સ્વાતંત્ર્યથી તાત્કાલિક અવ્યવસ્થા ઉત્પન્ન થાય, તે વાણી શિક્ષાને પાત્ર છે. તેમ કોઈ મંડળની કાર્યનીતિ એવી હોય કે જેને અંગે સ્ટેટની સુલેદ શાંતિમાં ભંગ થાય, તો તે મંડળના સભ્યો પણ શિક્ષાને પાત્ર ગણાય. પણ આ બાબતની નીચે કોઈ પણ પુસ્તકના અથવા ચોપાનીયાના પ્રકાશન ઉપર સ્ટેટ અંકુશ મૂકી શકે નહીં. પણ કોઈ ભાષણકર્તાને તે જરૂર શિક્ષા કરી શકે. દાખલા તરીકે કોઈ માણસ દ્રશ્યર રક્ષકમાં માણસોના ટોળાને પાલમિટ ઉપર હલેલો લઈ જવાને ઉત્કેરવો હોય, તો તેને સ્ટેટ અવશ્ય શિક્ષા કરવી જોઈએ. પરંતુ ટોલસ્ટોય મત-વાદીઓના સમૂહને સ્ટેટ દ્વારા ન શકે. કારણ કે

એ સમૂહની નીતિ તેમજ સિદ્ધાંતો મારફતની વિરૂદ્ધ છે. અસ્ટરના વૉલંટીયરોના જેવી સભા—સંસ્થાને દાખી દેવાનો સ્ટેટનો અધિકાર છે. કારણ કે આ વૉલંટીયરોની નીતિ એકત્ર મળી બળપૂર્વક સ્ટેટના કાયદાની સામે થવાની છે. મતભણ કે સમગ્ર સમાજની શાંતિ, એટલે અંશે, અમુક પ્રકારની કાર્ય નીતિથી જોખમાય તેટલે અંશે સ્વતંત્રતા ઉપર અંકુશ મૂકવો જોઈએ. અને જ્યાં આવી જાતની જરૂરીઆત ઉભી ન થઈ હોય ત્યાં, જે સ્ટેટ નાહકની ડખ્ખગીરી કરે તો તે પ્રજાના અમુક પ્રકારના હક્કોની અવગણના કરે છે, એમ સમજાય.

કેટલાક હકો એવા છે કે જે વ્યક્તિગત હિતોના સંરક્ષણ માટે જરૂરના છે. આવા પ્રકારના હકો તરફ દુર્લક્ષ ન રાખવું જોઈએ. માણસને જે ધર્મ પાળવો હોય તે પાળવાની એને છૂટ હોવી જોઈએ. અને જ્યાં સુધી તેની ધાર્મિક નીતિ-રીતિને અંગે જાહેર સુલેદ શાંતિમાં ખલેલ ન પડે એવી હોય ત્યાં સુધી સ્ટેટને વચમાં આવવાનો કોઈ હક્ક નથી. આજ પ્રમાણે દરેક મનુષ્ય ન્યાયનું રક્ષણ પણ મેળવવાને પાત્ર છે, આમ છતાં કેટલીક વખત સ્ટેટને એમ કરવાની ફરજ પડે છે કે જ્યારે વ્યક્તિને લાગે કે તેના નાગરિકપણના હક્કો સ્વીકાર થતો નથી, કોઈ પણ પ્રકારના ભયનું ઉગ્રસ્થિત થવું, એને લાગે કે ગુપ્તની બાબતો બરાબર થઈ નથી ત્યારે, વારન્ટ વગર કોઈના મકાનની જડતી લેવી અને કોર્ટના બારે ખર્ચને લીધે ગરીબો કોર્ટનો આશ્રય ન લઈ શકતા હોય ત્યારે—આ બધા દાખલાઓ એવા છે કે જેમાં વ્યક્તિને લાગ્યા કરે કે તેના શહેરીપણના હક્કો માન્ય રાખવામાં નથી આવતો. પરંતુ સ્ટેટને માટે તે અનિવાર્ય છે.

વ્યક્તિગત હિતની બાબતમાં એક વાત ઉપર અંકુશ રાખવાની આવશ્યકતા છે. અને તે વાણી સ્વાતંત્ર્યની બાબત. મને મારા પાડોશીની નીંદા કરવાનો હક્ક નથી. સિવાય કે જે હું એમ સાબીત કરી શકું કે મારા પાડોશી ઉપર જે આક્ષેપ હું કરું

હું, તે સાચો છે અને જો તે જાહેરમાં કાલવામાં આવે, તો સર્વ કાર્ષ્ણને હિતકારક થાય એમ છે.

દરેક શહેરી પ્રત્યે અમુક પ્રકારનું વર્તન રહેતું રાખશે એવી ખાતરી માટે આવા હકોની જરૂર છે. આ હકો સિવાય, મનુષ્ય સ્વતંત્ર રીતે રહી શકે નહીં. આ હકોના અભાવે દરેક માણસને એમ લાગ્યા કરે કે એટલે અંશે તેને પોતાનું વ્યક્તિત્વ દર્શાવવામાં અકુશ મૂકવામાં આવે છે. પણ જો આ હકો સામાન્ય પ્રકારના ન હોય તો, ખીન્નના જેવું, પોતાની સાથે પણ રહેતું વર્તન રાખે એવી આશા એ ન જ રાખે. કાર્ષ્ણ પણ સમાજમાં જે માણસો આ હકો ભોગવતા હોય, તેવાઓની સંખ્યા મર્યાદિત હોય-પછી મર્યાદાની રેખા ગમે ત્યાં હોય છતાં-તો એમ માલુમ પડી આવશે કે આવી જાતની મર્યાદાનું પરિણામ એ આવે કે રહેતી નીતિના જે લાભો અમુક વર્ગ મેળવે તો હોય તે-વર્ગ જ આવા હકો ભોગવી શકે. હકોના ભોગવતાની આ વિચારણામાં જે સિદ્ધાંત છે તે એ છે કે દરેક શહેરી ખીજ શહેરીની સરખામણીમાં પોતાની ઈચ્છાઓને સફળ બનાવવાનો સમાન હક ધરાવે છે, પણ કાયદાઓની અમુક પ્રકારની પદ્ધતિ, શાસકાલની દૃષ્ટિએ શહેરીઓ વચ્ચે ભેદભાવ ઉત્પન્ન કરે તો, તેનું પરિણામ એ આવે કે રહેત જે હેતુ માટે હયાતિ ધરાવે છે, તે જ હેતુ ઉપર તે આક્રમણ કરે છે. પણ જો રહેત એમ સાબીત કરે કે કાયદાનો આવો ભેદભાવ રાખવાથી, સમાજનું હિત સંધાય છે અથવા આવા ભેદભાવને અને સમાજના હિતને પરસ્પર સંબંધ છે, તો રહેતનું વર્તન યોગ્ય ગણાય ખરું. અર્થાત્ કે લોકોની માગણીઓને સંતોષવામાં ભેદભાવની જે નીતિને રહેત રક્ષણ આપે છે, તે નીતિના સમર્થનમાં રહેત એમ બતાવી આપવું જોઈએ કે સામાન્ય હિતની ખાતર એવી નીતિની અગત્ય છે.

વ્યક્તિગત માગણીઓ સમાજમાં કેટલે અંશે સંતોષાય છે, તે જાણવા વગર કાર્ષ્ણ પણ માણસ હાલના સમાજ જીવનનું અને તેની સ્થિતિનું પૃથક્કરણ કરી શકે નહીં. સામાન્ય રીતે પ્રયત્ન અને તેના ફળ

વચ્ચે પ્રમાણસર સંબંધ નથી રહેતો. કારણ કે રાજ્ય પોતાના શહેરીઓને શહેરીપણા માટે કાયદામાં જે એક સાથે ખાતરી આપે છે, તેની ખાતરી પ્રત્યેક શહેરીને વ્યક્તિગત રીતે મળે તે માટે રાજ્ય તરફથી એક સરખો પ્રયત્ન થઈ શકતો નથી. રહેતના કાયદાઓનો અમલ, અમુક વર્ગના અમુક જ હકોના સંરક્ષણ માટે થાય છે. પણ તે હકોનો ઉપભોગ સામાન્ય રીતે બધાં માણસો કરી શકે એ પ્રમાણે થતો નથી. ગરીબ તથા તવંગર એ બે વિભાગમાં સમાજ વહેંચાયેલો હોવાને લીધે રાજ્યના કાયદાઓ પણ રાજ્યના તવંગર વર્ગના હિતને અનુસરે છે. અર્થાત્ કે મુડીવાદની એક અસર એ છે કે જેથી રાજ્યની પ્રજાના જીવનને નિયમનમાં રાખનારા કાયદાઓનું મૂળ સ્વરૂપ સમજનામાં આપણને મુશ્કેલી નડે છે. આ પરિસ્થિતિમાં રાજ્યમાં એક સરખી માગણી ન થતાં, સમાજના જુદા જુદા વર્ગો તરફથી જુદી જુદી માગણીઓ થાય છે. રીજરેસીસીના શબ્દોમાં કહીએ તો “આ માગણીઓ એકજ રાષ્ટ્રની પ્રજાની હોય એમ નથી. લાગતું, પણ જાણે એ રાષ્ટ્રની જુદી જુદી પ્રજા તરફથી થતી હોય એમ લાગે છે.”

આવા પ્રકારની પરિસ્થિતિ રહેતમાં પ્રવર્તતી હોય તો રાજ્યનીતિથી સહજ અનુમાન કરી લે છે, કે જે રાજ્યમાં શહેરીઓ વચ્ચે જ મોટો ભેદભાવ રહેલો છે. ત્યાં જે હેતુ માટે રાજ્યનું અસ્તિત્વ છે, તે હેતુ સચવાઈ શકતો નથી. જે રાષ્ટ્ર, ગરીબ અને તવંગર એવા બે ભાગમાં વહેંચાયેલું છે તે રાષ્ટ્ર એક ધરમાં એ લાગણી પામ્યા હોય તેના જેવું છે. ખીજથી પોતે નીચા છે એવા માનસને જેમ ગરીબાઈ પોષે છે તેમ સંપત્તિ અથવા દોહત, મનુષ્યનાં અભિમાનને પોષે છે. તવંગર વર્ગ, કાર્ષ્ણ રીતે સર્વાંશે પોતાના લાભો અને હિતોને સંરક્ષણ મળે તે માટે પ્રયત્ન કરે છે. અને ગરીબ વર્ગ, પોતાના ઉપર ખીજઓનું આક્રમણ ન થાય તે માટે પ્રયત્ન કરે છે. ગરીબો માટે તો માર્ગ પણ એજ છે. પરંતુ આથી કરીને, રહેતને પોતાના હેતુ પાર પાડવા માટે, એવી રીતની કાર્યપ્રણાલિ

ગોઠવવાની ફરજ પડે છે, કે જેથી રાજ્યમાં પ્રવર્તતી આ અસમાનતાને ઝાંઝે, જે ગંભીર અવિશુદ્ધિ ઉપસ્થિત થવાનો—ભય હોય તેમાંથી રોટ—જેગ—અને તેમ મુક્ત રહે. મંત્રીઓની માગણીઓ સંતોષવાના પ્રયત્નમાં રોટને પોતાની કર નાંખવાની સત્તાથી, શ્રીમંતો પાસેથી દ્રવ્ય—તેઓ અમુક હક ભોગવે છે તેના બદલામાં—લેવાની ફરજ પડે છે. છેલ્લાં પચાસ વર્ષોના ઇતિહાસ બેતાં જણાશે કે યોગણીસમી સદીના—તરવારથી રાજ્ય ચલાવવાની ભાવનાવાળા રોટમાંથી વીસેમી સદીમાં થયેલાં સામાજિક સેવાની ભાવના વાળાં રોટને, આ અસમાનતા નબાળી રાખવા માટે અમુક પ્રકારની છૂટા કે હકા, લોકોના ચોક્કસ વિભાગને આપવા સંમતિ આપી પડી છે. આ છૂટા ધોરે ધોરે વધતી જાય છે. કેળવણીમાં, આરોગ્યની આબોધમાં અને પોતાને રહેવાનાં મકાનોમાં સુધારા કરવાની મંત્રીઓ માગણીઓ કેવું જાય છે. મંત્રીઓ પોતે જેટલી મહેનત કરે છે, તેના પ્રમાણમાં તેમને છંદગી નિભાવવાનો લાભ નથી મળતો એવી સામાજિક અસમાનતા તેઓ અનુભવે છે. વસ્તુતઃ મનુષ્ય સ્વભાવનું સમાનતા એ સ્વાધી લક્ષણ છે. જે રોટ, આ ભાવનાને સંતોષી શકે એ રીતે ન જંધાવું હોય, તે રોટ શક્તિ સલામત નથી. રોટના ચરેરીઓને એમ લાગતું બેઠે એ કે રોટના બધા કાયદાઓ માત્ર તેના સ્વરૂપમાં નહીં, પણ તેના અમલમાં પણ એવા છે કે જેથી દરેકને સામાન્ય અને એક સરખો ન્યાય મળે છે. બે કે આવી જાતના કાયદાઓ કરવાનો પ્રયત્ન, રોટ થોડા વખત મુત્તતથી રાખી શકે પણ કાલેમને માટે એ તરફ તેનાથી દુર્લ્લસ ન રાખી શકાય. ઉપરના પેરેગ્રાફમાં હકોની વિચારણા સંબંધી જે કહેવામાં આવ્યું છે તેને ઝાંઝે કેટલીક બાજબીને જાણે ઉલ્લેખ કરવો બેઠે એ. રોટના અમુક કાયદાઓ એના એ રૂપમાં હંમેશા માટે રહી શકતા નથી. દિવસે દિવસે, ધણી વખત અને નવતર ક્ષેત્રોમાં તેના અમલ જુદી જુદી રીતે કરવો પડે છે. કાયદા પરત્વે એક સામાન્ય સૂત્ર એ છે કે જેઓના હસ્તક

કાયદાઓનો અમલ કરવાની સત્તા છે, તેઓ એ કાયદાઓના સાચા ઉત્પાદક ગણાય. કાયદાઓનો અર્થ અને તેનું પૃથક્કરણ બરાબર કરવું બેઠે એ. કદ જગ્યાએ વાણીજ્યાતગતના હકને મર્યાદિત કરવાની જરૂર છે, અમુક માણસનું વક્તવ્ય કેટલે બંધે ચલાવી લેવાય એવું છે, અમુક મંડળ કે રાંચા, ક્યારે અને ક્યાં સમાજની સામાન્ય શાંતિને ભયમાં લાવી મૂકે, શાંતિ અને બચરથા માટે અમુક પ્રકારનો કાયદો ઇંગ્લેન્ડનીય છે કે કેમ, હામદાર મંડળોને પાર્લામેન્ટમાં પ્રતિનિધિત્વ મેળવવાનો હક છે કે નહીં તથા કામ કરવાના મર્યાદિત કલકોનો અશ્ર—વગેરે સવાલો એવા છે, કે જેના સંબંધી ચોક્કસ નિર્ણય કરવાની જરૂર છે. અને આવા દરેક પ્રશ્નના નિર્ણયની અંદર સમાજમાં, જુદાં જુદાં હિતોનું સમતોલપણ કેવી રીતે જળવાઈ રહે તે ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાનું હોય છે. તેમ એ સમતોલપણ કેવી રીતે જળવાઈ રહે તેની પણ ચોખ્ખવટ કરવાની જરૂર છે.

જે રોટમાં સમાજના જુદા જુદા વર્ગો વચ્ચે મોટા પ્રમાણમાં આર્થિક તફાવત હોય છે ત્યાં એવું બને છે, કે શ્રીમંતોનું હિત સાચવવા માટે જ રોટ જાણે દબાવે ધરાવે છે. પોતાની ઇચ્છાઓને, રોટમાં અગ્રસ્થાન આપવાની અને તે ઇચ્છાઓને દરેક વખતે ગણતરીમાં લેવાની શ્રીમંતો પોતાની સત્તાની રૂએ રોટના કાર્યવાહકોને ફરજ પાડે છે. જે લોકો રાજ્ય ચલાવતા હોય છે તેઓના માનસ ઉપર શ્રીમંત વર્ગના વિચારો વધારે અસર કરે છે. તેમનો અભિપ્રાય પ્રમાણે નિર્ણય એ જ ખેડા ન્યાય છે, કે જેમાં તેઓની માગણીઓને પૂરેપૂરી રીતે સંતોષવામાં આવી હોય. રોટના આખા તંત્ર ઉપર, આ વર્ગ જ કાબૂ ધરાવતો હોય છે. જ્યારે તેમનો અનુભવ જુઓ તો, જૂલકાળના ઇતિહાસની વાતો જાણવા વરીકે જાણીતા ઓસ્બર્ન કેસમાં ઇંગ્લેન્ડના ન્યાયાધીશોએ ટ્રેડ યુનિયન કાયદાનો જે અર્થ ક્યો છે, તે ઉપરથી દરેકને લાગશે કે મેમ્બરુગના ન્યાયાધીશોને, કામદારો અને મજૂરોની શી જરૂરીઓ તો છે, તેના ખ્યાલ નહોતો.

યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સના ૨૪મા એમેન્ડમેન્ટના પ્રતિહાસ ઉપરથી કોઈને એમ થયા વગર નહોતું રહે કે તે વખતની કોર્ટ સામાજિક કાયદાની વિરૂદ્ધ પાડવામાં વ્યાપારી વર્ગના સાધનરૂપ હતી. પ્રીન્સીપલ્સમાં હમણું મતાધિકારની સ્થિતિમાં જે ફેરફાર કરવામાં આવ્યો છે, તેની હકીકત ઉપરથી એમ જણાય છે, કે એ મતાધિકાર ત્યાંના કામદાર સંઘ ઉપર આક્રમણ રૂપ છે. એથી મજૂરોને ઓછા દર આપવાની માલીકોને સરળતા મળી છે. અને એટલે અંશે એ આખા સ્ટેટની ગંધારણીય વ્યવસ્થામાં ફેરફાર થાય છે. પ્રજાતંત્રવાદી આ યુગમાં, કોઈ પણ સ્ટેટમાં આવી રીતે ખુદશે ફેરફાર કરવાનો પ્રયત્ન ભાગ્યે જ થાય છે. ખનતાં સુધી તો નથી જ થતો.

આ બધાનો સાર એટલો છે, કે જે સ્ટેટમાં શહેરીઓની માગણીઓ પૈકી, તવંગર વર્ગ સત્તાને અંગે, સરકાર આગળ વિશેષ પ્રમાણમાં પોતાની ઇચ્છાઓ પાર પાડી શકતો હોય, ત્યાં સ્ટેટનો હેતુ સંધાઈ શકતો નથી. આર્થિક વ્યવસ્થા એ, આમાં કારણભૂત હોય છે. આ દૃષ્ટિથી, સ્ટેટના કાયદાઓનો જેમ અમલ થતો જાય તેમ દરેકને માલુમ પડશે કે આ કાયદાઓ તો માત્ર વિધિરૂપ જ હોય છે. તેમાં કોઈ પ્રકારની વાસ્તવિકતા હોતી નથી. દરેક વ્યક્તિને તેમજ મંડળને આ કાયદાઓની ન્યાયપુરઃસરતા પરતે નિશ્ચય કરવાની અને એ નિશ્ચયના પરિણામ ઉપર કામ લેવાની છૂટ હોય છે.

[અપૂર્ણ]

‘દેશી રાજ્ય’ ઓફીસ.

વિપરીત વિધાનો

મનુષ્યમાં રહેલી ક્રિયાશક્તિ બ્યારે હકીકતમાં પરિણમે છે, ત્યારે તેને વિધાન કહે છે. વિધાનનો પ્રાકૃત અર્થ કથન કરવું, એ છે. પણ સામાન્યતઃ વ્યક્તિનાં સ્વભાવ, બુદ્ધિ અને અજ્ઞાન સમાન નહોં હોવાથી વિધાન માત્ર સાપેક્ષ જણાય છે. કેવળ અજ્ઞાનભેદે ચયેલાં વિધાનો હંતવ્ય છે. પણ બુદ્ધિના ચાંચસ્વથી અને નાણુતા છતાં સ્વભાવના હોયથી ચયેલાં વિધાનો હંતવ્ય નથી. કારણકે એવાં વિધાનોમાં બહુધા સ્વાર્થ અને ભિક્ષતાની ગંધ હોય છે, સમજી અને અજુઝમંજી મનુષ્ય એકજ હકીકતનું વિધાન—જૂદી જૂદી રીતે કરે છે. એવાં વિધાનોમાં ન્યાય સંગાત ન હોવા છતાં, તેમાં ખરાબ હેતુ નથી હોતો. કેમકે પ્રત્યેક વિધાન આંતર ઇન્દ્રિયોની છાપ લઈને બહાર આવે છે. એટલે ઇન્દ્રિયોનાં જેવાં સ્વરૂપ હોય છે તેવાં વિધાનો પ્રકાશ છે. વિધાનોનું આ સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ છે. જગતના બ્યવહારમાં આ સ્વરૂપ સદા—સર્વથા—સ્વીકાર્ય નથી.

અને એટલા માટે સત્ય બોલવું, પણ અપ્રિય ન બોલવું, એમ અનુભવીઓએ કહ્યું છે. કાણાપણું, લગડાપણું, જરા, રાગીગીતા અને મૃત્યુ—એ બધાં સત્ય વિધાન છતાં એનું વિધાન લોકપ્રિય નથી, ‘તમે સારા છો, નિરાગી છો, વૃદ્ધ છતાં યુવાન જેવા છો અને દીધાયુધી થશો’ એ અસત્ય વિધાન છતાં લોકપ્રિય છે. પ્રણનું નામ છતાં કોઈ લગ્ન પ્રસંગે રામ અને મૃત્યુકાળે ગણેશનું નામ બોલી કાપારંભ કરે તો લોકો એને મૂર્ખ કહે છે. અર્થાત્ સમય, સ્થાન અને સંયોગ પરત્વે વિધાનોનું મૂલ્ય છે. અને કયા કેવી પરિસ્થિતિમાં અને કયારે વિધાન કરવામાં આવે છે, તેના ઉપર એ મૂલ્ય અંકાય છે. એક સરખો આધી છતાં એક ઓષધ જેમ શરીર ભેદે પ્રત્યેક રાગીને પથ્ય નથી થતું તેમ સાચવિધાન પણ ભેદ અસ્થાને અને અકાળે કરવામાં આવે છે, તો તે શ્રોતા અને વક્તાને આપત્તિરૂપે નીવડે છે. ત્યારે

સમ્યક અને સુબુ યોગ્યતા શબ્દો સુખ અને સંપત્તિ અપાવે છે.

વિચાર અને વાણી પ્રભુની બક્ષીશ છે. કાલાન્તરે મનુષ્ય તેની લિજ લિજ આકૃતિ ધરે છે. એ આકૃતિ પ્રમાણે વ્યવહારમાં તેની કૌમત અંકાય છે. જગત પ્રભુની કૃતિ છતાં એની કેટલીક ચીજો-સ્વભાવો-અણગમતી અને કેટલીક મનગમતી હોય છે. વાણી વ્યાપાર વિષે પણ આમજ છે. એકનું શબ્દ વિધાન ગમે છે અને એના એ શબ્દમાં કહેવાયેલું, બીજનું શબ્દ વિધાન અસ્વચ્છ લાગે છે. એકની હકીકત માન્ય રાખવા તરફ મન હળે છે અને બીજની હકીકત પ્રત્યે તિરસ્કૃત ભાવ જાગે છે. એકના દર્શનની, સમાગમની અને સહચારની ઈચ્છા રહ્યા કરે છે તો બીજની ગેરહાજરી ગમે છે. આવાં અનેકધા વિધાનની ઉપપત્તિનું કારણ અ વિધાનો નથી પણ તેની પાછળ રહેલા ભાવોનાં સત્ય અને સ્વસ્થ સ્વરૂપો છે.

મનુષ્યનું અંતઃકરણ પારદર્શક છે. અંતઃકરણમાં શબ્દો કે વિધાનોની યથાર્થ છાપ સદૃશ પડી જાય છે. પણ બાહ્ય સંયોગોને અંગે સત્યને અસત્ય, અને ખસત્યને સત્ય માનવા મન લગ્નચાય છે. સુખ દુઃખા-દેના કંદોને મન વિપરીત રીતે દેખે છે. અણગમતી તોતો ગમતી કરવી પડે છે. તથા અનિચ્છનીય અક્તિઓને માન્યો આદર આપવો પડે છે. ખરાગને ભાઈ કહેવું પડે છે, મૂર્ખને કાલા માનવા પડે છે. અંધને અધિકારી-માર્ગદર્શક ગણવા પડે છે. અને આવા પ્રકારની હલ્લ વ્યવનાઓને લોકો સહજ વ્યવહારમાં મૂકે છે.

ઈન્દ્રિયોષો થવા એ સ્વાભાવિક છે, કાને સાંભળેલી વાત, નજરે નેયેલી વાત, ઉચ્ચારાયેલા શબ્દો વગેરે ઈન્દ્રિય ધરો ઉપર રચાન, મુમય અને સંયોગોની છાપ પડે છે ત્યારે બનેલા બનાવો વિકૃતિ ધારણ કરે છે. જેમ ઈતિહાસમાં ચાય છે. પ્રભુ, મૂક છે, છતાં એ બીજઓને વાચ્યા આપે છે. પંથુ છતાં તે બીજઓને ઈપ્તા કરે છે. એની સર્વ ઉપર સરખી કૃપા છે.

પણ ત્યારે કાળની છાપ પડવા માંડે છે ત્યારે, લોકો એકને ગંદકે બીજું કહેતાં શીખે છે. હોય તે કરતાં જુદું દેખે છે, સાંભળ્યા કરતાં જુદું કહે છે અને સીધાને કદાચ આડા માર્ગે જાય છે.

આ રીતે જગતને ઉતરવાની કળા કેળવે છે. સ્વાર્થ રહિત વિધાનો કરવાની કેટલાકે દેવ કેળવી હોય છે. આપણને આપણાં દિનનું જે લાગે એમ કેટલાંક માણસો જોલે છે. ગરીબ ગોલાં માણસોનાં વિધાનો દયા ઉપજાવે છે. પણ આવાં બધાં વિધાનો ગત્યનાં ધાતક છે. અને પ્રભુનાં અપરાધો છે.

વ્યક્તિત્વ એ મનુષ્યનું બૂપણ છે. એનું રક્ષણ સારા વિચાર, સારી વાણી અને સારા વર્તનથી ચાય છે. આવાં મનુષ્યો જગતમાં સફળ ચાય છે; કારણ કે મનુષ્ય પોતે પોતાની નિષ્ફળતાનું કારણ છે. સાદૃશ્ય મેળવવાના આ ધોરી માર્ગને છોડી ધણાં માણસો અયુક્ત ઉપાયો લે છે, મનને પણ એ રીતે કેળવે છે. અને તે પણ જેમણે જીવન સાદૃશ્ય મેળવ્યું છે, તેઓ પણ આવાજ ઉપાયોથી સફળ થયા છે, એમ મુમજીને. જુદું જોલવાની અને જુદાણું ફેલાવવાની કેટલાંક માણસોમાં અજ્ઞા દૌમત હોય છે. લોકો પણ એવાં વિધાનોમાં વિશ્વાસ રાખે છે. શિષ્ટ માણસો જાણતા છતાં, એમનો સ્વભાવ એનો પ્રતિકાર કરવા ના પાડે છે. પરિણમે દુષ્ટ માણસો લોક નજરે જાયા દેખાય છે. પણ એથી પ્રભુના કાંટામાં ફેર પડતો નથી.

એકબીજની-રાખ્ત-રાખ્ત-વચ્ચે અને વ્યક્તિ વ્યક્તિ વચ્ચે વિશેષ કરાવનારા મુમયરો, હોશિયાર માણસો અને છાપાનાં એકપક્ષી લખાણો ઉપર કલા એ વર્ગમાં આવે છે. રાજ્યોની પાસે રહી વાણી જલ કરનારાં માણસો પણ આ કક્ષામાં આવી જાય છે. આ માણસો અદ્ભુત પ્રકારનું વાણી આપણ ધરાવનારાં હોય છે, ન ગમે છતાં સ્વાર્થ પરતે એવાં માણસોનો સંસાર-વ્યવહારમાં અને રાજકારણમાં; આડા ધરવામાં ઉપયોગ કરવાનું મનસાવ છે. આ માણસો પૈકી ઘણાંકનાં વિધાનો ઉપર

તો એમના બહુચુનપણાની, જ્ઞાનની અને સાચા હાગતા કૃત્રિમ પૂરાવાઓની છાપ હોઇ એમનાં વિધાનોની વિશ્વસનીયતા પરત્વે શંકા પણ આવી શકતી નથી. જગતમાં જે નાનાં મોટાં અતિક્રમણો અને વ્યુત્ક્રમો થયા છે તે આવાં મનુષ્યો અને એમની શબ્દશિક્ષાને આભારી છે. આવા પ્રકારનાં વિધાનો-જે તે તત્કાળ અસત્ય હોય છતાં-કેટલીક વખત સમાજનાં હિતકારક હોય છે. અને એટલે અંશે એવાં વિધાનો ફલાનનારાં માણસો પૈકી કેટલાંક નિસ્વાર્થ પણ હોય છે. કેવળ રાષ્ટ્રહિત કે ધણાના હિતની ભાવનાથી પ્રેરાઈ તેઓ આ પ્રવૃત્તિ લઈ જાય છે.

પરંતુ સમાજમાં મનુષ્યોનો એક બીજો વર્ગ છે. ચૌર્યવૃત્તિવાળું મનુષ્ય અવિશ્વાસુ હોય છે. સુશાસી વૃત્તિવાળો ખુશામદખોર અને લુદ્ધમી હોય છે. ભિક્ષુ અસત્યવાદી હોય છે. આવાં ચોર, ખુશામદખોર અને ખ્ધીકણ સ્વભાવવાળાં માણસોનાં વિધાનો સર્વથા સ્વાર્થ પ્રેરિત હોય છે. પરંતુ હિત સાધવાની એમની પ્રવૃત્તિ નથી હોતી. ખીન્નને ભોગે પોતાનું શ્રેય કરવાનું એમનું જીવન ધ્યેય હોય છે. સામાન્ય વ્યવહારમાં આવાં મનુષ્યો ચારંચાર પરિચયમાં આવે છે. એમાંના ઘણા ને વાકપટુતા પણ હીક કેળવી હોય છે. પહેલા પ્રકારનાં

માણસો અસાધારણ પ્રસંગો સિવાય સત્યાશ્રયને વળગી રહે છે. પણ આ માણસોનો વ્યવહાર-તો અસત્યની સાથે જોડાતો જ હોય છે. ધંધામાં અને નોકરીઓમાં આવાં માણસો ચારંચાર દેખા દે છે. એમની શુદ્ધિ, શક્તિ અને યોગ્યતા મર્યાદિત હોય છે. સત્તાલોભી હોઈ ખીન્નતો વિચાર-આ વર્ગનાં માણસો નથી કરતાં. ઘરમાં, ધર્મસ્થાનોમાં અને રાજકારણમાં આવાં માણસો પ્રવેશ કરે છે-તો અત્યંત હાનિ પહોંચાડે છે. ઘરમાં વિખવાદ ઉભો કરે છે, ધર્મમાં બ્રહ્મચાર દાખલ કરે છે અને રાજકારણમાં નીચ સુક્તિઓ, આડીયાપણું, રાજમંડળ તથા પ્રજાવચ્ચે વિરોધ તથા વફાદારીને નામે ખુશામદ દાખલ કરે છે. પરિણામ એ આવે છે કે રાજ્ય પાલમાલ થાય છે. સ્વસાવનો ઉપાય નથી. એટલે આવાં મનુષ્યોમાં સુધારાની આશા રાખવી નિરર્થક છે. પરંતુ કેટલાંક અદ્વૈત અને અજ્ઞાન માણસો જે સમાજ કે રાજકારણમાં અકસ્માત આવી પડે છે, તો તેઓ જેમ પોતાને તેમ જે વર્ગમાં તેઓ હોય છે, તે આખા વર્ગને હાનિ પહોંચાડે છે. કોઈ પ્રકારના અંગત હેતુ વિના કાર્ય કરતા છતાં આ વર્ગનાં માણસો અત્યંત ભયોત્પાદક થઈ પડે છે.

એક અભ્યાસી.

ભાવનગરનો ઇતિહાસ.

(પુસ્તક ૮ મું પૃષ્ઠ ૩૧ થી ચાલુ)

આ પ્રમાણે વખતસિંદહ એક તરફથી મેળા-
વેલા મુલકની સમાધાની કરી, તત્રાએ જ્યાં ભાવ-
નગર આવી સ્વસ્થ થયા એટલામાં એક એવો અનાવ
ખયો કે પેશ્વા અને અંગ્રેજ સરકાર વચ્ચે વસાઈ
મુકામે તારીખ ૩૧ મી ડીસેમ્બર સને ૧૮૦૨ની
સાલમાં તહનામું થયું, તેમાં અંગ્રેજ સરકારને ૩
રૂં લાખની ઉપજનો મુલક પેશ્વા તરફથી મળ્યો
તેમાં રૂ. ૧૦૫૦૦૦ માટે ગોધા ધંધુકા અને રાણપુર
પરગણાં મળ્યાં, એવા કારણથી કે કોઈના ઉપર
જાસ્તી નહીં કરતાં વાળજી રાહે. ચાલવું અને કોઈનું
ધનીપણ ગેરવાળખી રીતે છોડાવવું નહીં. એ વખતથી
અંગ્રેજ સરકારનો રાજકર્તા તરીકે આ પરગણાઓમાં
સંબંધ બંધાયો અને તેથી વખતસિંદહનો મુલક એ
પરગણાઓમાં હતો તેના ઉપર પેશ્વા સરકારની જે
ખંડણી હતી તે લેવાનો હક અંગ્રેજ સરકારનો થયો.

આ તહનામું થયા પછી એ મળેલા મુલકની
વ્યવસ્થા કરવાની, તે વખતે ગુજરાતની અંદર અંગ્રેજ
સરકારનો અધિકારી વડોદરાનો રેસીડેન્ટ હોવાથી
તેને બક્ષામણ થઈ તેણે તપાસ કરી વસુલાત લેવા
તથા કેટલે દરજ્જે. અંગ્રેજ સરકાર અમલ ચલાવી
શકે તે નક્કી કરી મળેલા મુલકમાં રાજ્ય ચલાવવાની
વ્યવસ્થા આંધી તેમાં ગુજરાત ખાતે (પૂર્વભાગ કલેક્ટર)
એક અધિકારી ખેડામાં મુકરર થયો. તે અધિકારીએ
થોડી મુદત રેસીડેન્ટ માહેજનું ધોરણ પકડી રાખ્યું
પણ તે પછી જુદી જુદી તરેહના અદિશા લઈને
વખતસિંદહને અમલ ચલાવવાનો હક, ગોધા, ધંધુકા
અને રાણપુરના પરગણામાં છે કે નહીં તે વિષે
સરકારના દીનમાં શક નાખ્યો. તે ઉપરથી તે
ખાખનામાં દેશમાં સરકાર તરફના જૂના વાકિફગાર
અને અનુભવી અમલદાર કર્નલ વોકર કે જે વડોદરાના

રેસીડેન્ટ હતા અને આગલી સ્થિતિથી વાકિફગાર
હતા. તેમને પૂછવામાં આવ્યું. તે ઉપરથી તેણે સને
૧૮૦૪ તથા સને ૧૮૦૬ની સાલમાં જુદા જુદા
રિપોર્ટ કરીને મુંબઈ સરકારની ખાત્રી કરી આપી.
તેથી એ હકુમત ચલાવવાની ખાખતના સંવાલનું
નિરાકરણ થઈ જતાં વખતસિંદહ તેના પોતાના
મુલકમાં ચાલતા આવેલા રાખના દરજ્જા પ્રમાણે
વર્તવામાં તે વખતે તો કાંઈ હરકત આવી નહીં, ને
તેના દીનમાં એટલે મંતોપ થયો કે અંગ્રેજ સરકારના
નવા અધિકારીઓ આવીને દોસ્તીનો સંબંધ તોડવા
ઉભા થયા હતા પણ મૂળ ઠેકાણેથી આપણી દોસ્તી
કાયમ રહી છે. અને પોતાની સ્વતંત્રતાના હકનું
લોપાણ નહીં થતાં જેમ પેશ્વા જમે લેતા હતા તેટલી
જ જેમ અંગ્રેજ સરકારે પણ લેવાનું કાયમ રાખ્યું.
તે પછી એવત ૧૮૬૦ની સાલમાં ગાયકવાડ સરકારના
સૂબા બાબાજી આપાજીએ સૌરાષ્ટ્રમાંના રાખો
પાસેથી જમે ઉધરાવવા સુમારે ખચીશ હમ્મર લશ્કરથી
જુનાગઢ ઉપર ચઢને શીહોર પાસેના આંખલા ગામે
આવીને મુકામ કર્યો અને વખતસિંદહને જમે
આપવા કહેણ મોકલ્યું. તે તેમણે માન્યું નહીં અને
તેઓ પોતાની ફાજ સુદાં શીહોર જઈ તેની સામે
ચવાને માટે તૈયારી કરી.

આખાજીએ, જ્યારે વખતસિંદહ જમે આપવાની
ના પાડે છે એમ જણ્યું કે તરત શીહોર ઉપર
તોપોનો મારો ચલાવવાનો હુકમ કર્યો, અને લશ્કર
સાથે નોખ લઈ શીહોરની એક ખાલુએ ગોઠવી ત્યાંથી
ગોળા ફેંકવા માંડ્યા. પરંતુ આસપાસના ડુંગરને લીધે
તે ગોળાઓએ શીહોરમાં કાંઈ ઝાઝી અસર કરી નહીં
એટલે ખાલાજીએ ધુંધળ ગઢવીની વાડીના ખોદેલ છુટ
કુવાના ગાળના ટેકરા ઉપર તોપોનો મોરચો કરી

ત્યાંથી તોપ ચલાવી. તેથી ગોળાઓ માત્ર ઉપર પડ્યા માંડ્યા નહીં. વખતસિદ્ધે પોતાના ગ્રહદાન અશરફને લખી નામની તોપ પાળીઆધાર ઉપર લઈ જઈ એ મોરચો તોડી પાડવાનો હુકમ કર્યો. તે પ્રમાણે એ હજાર ખુદી તરવારના લશ્કર સહિત એ તોપને પાળીઆધાર ઉપર રાખી, બરાબર ગોઠવી બાહારે કર્યા જેથી એમાંનો ગોળો બરાબર એ મોરચાની તોપ ઉપર પડ્યો અને તેથી તેના ચૂરા થઈ ઉડ્યા. અને આસપાસનાં માણસોને જખમી ફાટી કરી નાંખ્યા. જેવું તે મોરચામાં ભગાણું પડ્યું દોડુ કે લાગતા તોપ ઉપરનાં એ હજાર માણસ બાબા-જીની ફોજ ઉપર પડ્યા. અને તલવારથી પંદરસો માણસ કતલ કરી નાંખી પાછળ વખતસિદ્ધજીએ ફોજ લઈ આવી પહોંચી લશ્કરમાં ભંગાણું પાડ્યું. બાબા-જીનું લશ્કર આંખરા ઊડી અમરેલી ચાલ્યું ગયું અને વખતસિદ્ધજી પાછા આવ્યા. આ લડાઈ વિષે કવિઓએ વર્ણન કરતાં કહ્યું છે કે,

રૂપક

ભાલી સાહેબી વડોદરાવાળી જુનાણાકા ધણી ભાગા
સાહેબી અડુક ભાલી ભાગો મરદાર
કહે રાજ્ય વખતેશ શીંદુરાળી તોપાં કરો.
દેશી દેશ ભાગા ભાળી આવ્યા મુબેદાર
ભાડાં હોહોકારે રાણે લલકારે ટીવા ભેજા,
સાંખળાં વીજળાં ધાઓ દેતા પૂણા શીમ.
ભાવા દરાતણા રોન દાવા દારા સામા,
ભડે ગોળા માર જડે પડે ઉથડે મનીમ.
વહે ચારધાર તોપાં હાથીયે ત્રાંખાળ વાળે,
મરેહાં ભંભાર પડે જડ બાંણાં માર.
પાંચ વીસ અસવાર ખાગાં મારા દેતા પુગા,
બાળારા હજાર પાંચ ગણેગા પોબાર.
કાટરાશે ધણીમાણા મેવાસી નીમાણુ કીલા,
થાણા મુબેદાર તણા નમાની આવીયા હુતા,
મુબે બાબોજીએ લાજ મમાવી સીધાર,
શાહા સરે પાદશાહ સૂખા શેર રાજ સૂખો.

દળે હીરો હલે ચહે છત્રાં માથે દોહ,
નખે જેતો મુબેદાર તણો ભાર હથે નાણો.
પાંચશે હજારાં ગણો વણુકારાં પોહ,
મોકલે વશડી બાબો, વડા ખત્રી કહો માન.
ઊડી ખાગ હાય જેડી રીફો હારે છેક,
બાબોજી ઉદાશ હુએ ચાર માસ લગે ખેડો.
આઠ લાખ ખાધા તો ન દીકા લાખ એક
દેશ રાંચ ધણીયાને અખાણી આશીય દીધે,
હીંદ વકી આણી પાણી રાખીયો હમેશ
મે છાંકા પછાડ તુંહી પવાડે અખાડ મલ,
મરહાં કમાલ ધણુ જીવે વખતેશ.

સંવત ૧૮૬૧માં પાછા બાબાજી વધારે લશ્કર લઈ
જન્મે લેવા સારૂ ભાવનગર આવ્યા. અને ગદેચી
મુકામ રાખી ત્યાંથી તોપોનો મારો ચલાવ્યો. આણી
કારથી વખતસિદ્ધજીએ પણ ધોળાયા કાકા ઉપરથી
અને પાળીયાધાર ઉપર તોપોનો મોરચો ગોઠવી
ત્યાંથી બાહારે કર્યો. પરંતુ વચમાં જડેજની વાડીઓના
ઉભેલા મોઢ, વાડો અને ઝાડો આડાં આવવાને
લીધે તે ગોળાઓની ખન્ને તરફ વધારે અસર થઈ
નહીં. અને એ પ્રમાણે દશ દિવસ સુધી યુદ્ધ જરી
રહ્યા પછી વખતસિદ્ધજીએ વિચાર્યું કે ગાયકવાડ
મરકાર આખા સૌરાષ્ટ્રનાં રાજ્યો પાસેથી ખંડણી લઈ
ચૂકેલ છે અને આપણે નહિ આપીએ તો તેની સાથે
સત્તાદ નહીં થાય માટે ખંડણીનો ગોચ આંકડો
આપવો વાજબી છે, એમ ધારી વિશિ ચલાવી.
આખર તે આંકડો મુકર કર્યો અને બાબાજી સાથે
સત્તાદ કરી એટલે તે લશ્કર લઈ પાછા ચાલ્યા ગયા.

રૂપક

ખારા ચોધારા જે હડીખરા સાહરા પથારા ખુદે,
ધેધું બેસે લારા શીંધ હો હજારા ધીસ
લેશા વડોદાકા બાબા આહેલા સાપકા ભારા
બલતો ઇંગોરા જેસા સોરાકની બીચ
ઝાલા કાન માન્યા આડા મોળીયા જેઠવા જાડ
શોધતો સત્રાડ વાડા ભાવાણુકી સી

બાબા હુધવાડા બી છોડ બીજોહ બાગા,
ગજબી પાડા કા ધાડા હરાડા ગતીમ.
બખતાં ચડે મતબાલા ચડે બાબા લાગા બોમ,
દેવાં ને દાંણુ વાકા હમલા લાગા દાય.
ધણેણે કયાણા બાણુ હુખકે ધોંપને ઢાળા,
હુખકે તથુળ ભાલા ખીર ખાલા હોય.
બરદાં સંભાળ ચખા કા ગેહણાલ બાગાપા,
ખાસા ઝંડા રાળ જાળાં ધોસાળ ખેધાળ.
ચારસો નાળકે મોઢે ધેતળાંકુ લોહે ચાડ,
મેખા જુલિ ઢાળ લેગો, હુગરાં કે માળ.
કાતીપાણી બરે રૂડાં બશુંગાળાં સાત કુંગ,
સુડાં ડડા ચાવે ખીર રૂડાં જુડાં સોત.
ધે ધંગારા, કુટે લુંગ તડકે માસ ન્યુ હુંદાં,
સેનાપતિ દૂર પડે કુંદાં ડાદાં સોત.
જીતા નો બાબીયાં જેસા દુકદુક હોય તેસા,
મરેકા ખેપાન એસા આયારે સામાય.
પોતરા બાવાકા એસા એકલી ન આવે પેસા,
જીલ હાથે કાઢે કેસા ભેસા ભાગા જાય.
હવે વખતસિંહજીની ઉપર માત્ર એક પાલી-
તાણાના ગોહિલ ઉનડજીની ઇતરાજી રહી હતી. એમ
તેમના વેવાઈ ગોંડવના જડેજા કુંભાજી જેના દીકરા
મજુજીને વેરે વખતસિંહજીનાં દીકરી અલુખા પરણાવેલાં
હતાં, તેના મજુવામાં હતું તેથી તેઓ પોતાના દીકરા
મજુજી સુદાં ભાવનગર આવ્યા. અને ઉનડજી સાથે
વધી ચલાવી. મોજે લવરડામાં બન્નેને એકઠા કરી
કસુંખા પાઈ સલાહ કરાવી. અને ઉનડજીએ વખત-
સિંહજીને પોતાનાં ગામ પીંગળા નજર કરી માઈધાર
ઉપર તેમની જમે કરી આપી. સંવત ૧૮૬૨.

કાઠીયાવાડમાંથી ગાયકવાડ સરકારને જમે વસુલ
કરવાનો આધાર તેમના લશ્કરની શક્તિ ઉપર
હોવાથી દેશની હંમેશાં અવ્યવસ્થા રહેતી હતી. એ
વાત ઉપર અંગ્રેજ સરકારનું ધ્યાન ગયું. ને તેથી
લશ્કર લાગ્યા વિના સુરક્ષિતપણે જમે વસુલ આવે
એવી ગોઠવણ કરવા સાર ગાયકવાડના સુખા સાથે.
પડોદરા ખાતેના અંગ્રેજ સરકારના રેસીડેન્ટ કર્નલ

વોકર સાહેબ કાઠીયાવાડમાં આવ્યા. અને તેમણે
મોરબી રાજ્યના મોજે ઘાટુ ગામે સુકામ રાખી સર્વ
રાજ્યઓને લશ્કર નહોં આવવાથી દેશને થતા ફાયદા
સમજાવવા સાર કાગળો લખી ફક્ત જમીનો આંકડો
ચલુને માટે મુકરર કરવા પોતપોતાના વકીલોને
મોકલવા લખી મોકલ્યું. તે ઉપરથી વખતસિંહજીએ
અંગ્રેજ સરકારની દોસ્તી વધારવા માટે પ્રથમથી
પોતાના વકીલ રણછોડજી શીવચંદ તથા દાજબા
પંડિતને મોકલી અંગ્રેજ સરકારની ગોઠવણીને માન
આપ્યું. અને ખીજા રાજ્યઓએ પોતાનો દાખલો લઈ
એ મોકલવું કબૂલ કરે તેટલા માટે સર્વથી પહેલો
અદાબરત પોતાના દેશનો, ગાયકવાડ ભાગની જમીનો
નિર્દતરનો આંકડો કબૂલ કર્યો.

આ રકમ ગાયકવાડે પત્રલણ ખર્ચમાં અંગ્રેજ
સરકારને આપવાની ઇચ્છા જણાવવાથી ગાયકવાડ
કરતાં પોતાના જીના દોસ્ત અંગ્રેજ સરકાર સાથે,
આ કારણથી પોતાનો જીનો નાતો બરાબર જળવાઈ
રહેવાના વિશ્વાસથી ગાયકવાડની વતી અંગ્રેજ સરકારને
આપવાની પ્રણી ખુશી બતાવી કબૂલ થયા.

તેમજ જીનાગઢના નવાબની જોરતલથી જમારે
તે જોરવાન થઈ મુલકામાં ફોજ સાથે ફરીને ઉધરાત
કરી શકતો હતો તેવી રકમને માટે પણ દેશ ઉપર
લશ્કરનો હુમલો કોઈ વખત ન થાય એવા ઇરાદાથી
જેજ રેસીડેન્ટની સલાહ નવાબે કબૂલ રાખીને જોર
તલખીની રકમનો પણ એક આંકડો મુકરર કર્યો
અને ઉઘટે તે અંગ્રેજ સરકારને આપવાની વાત
મુકરર થઈ.

આ પ્રમાણે વખતસિંહજીને સુરતના કિલ્લેદાર
પેશ્વા, ગાયકવાડ અને જૂનાગઢના નવાબ સાથે
પોતાના મુલકને માટે જુદા જુદા સંબંધ હતા. તે
પોતાના જીના દોસ્ત અંગ્રેજ સરકારને પ્રાપ્ત થવાથી
અને અંગ્રેજ તો પોતાના દોસ્ત જ હતા એટલે ધણી
ખુશી રહેશે એવી ઉમેદે નિરાંતથી પોતાનું સ્વતંત્ર
રાજ્ય ચલાવવા લાગ્યા. એ વિષે કર્નલ વોકર સને

૧૮૦૮ના એપ્રિલની તા. ૩૦ મીએ સવિસ્તર રિપોર્ટ મુજબ સરકારમાં કરેલા છે.

આ સર્વ બંદોબસ્ત થઈ ગયા પછી સંવત ૧૮૬૬ ની સાલમાં ખેડાના કલેક્ટર મી. ઈસમ રૈફસ સાહેબે વખતસિંહજીના દીવાન દેસાઈ સોમજી પાસે ધણી આજીજીની સાથે તેના ગોધા, ધંધુકા અને રાણપુર પ્રગણાની જગે, જે પેશ્વાના વખતથી એક જ આંકડે અપાતી હતી તે રકમ ઉપર ગોધા પ્રગણાને માટે રૂપીએ એક આનો અને ધંધુકા પ્રગણાને માટે દોઢ આનો એ પ્રમાણે વધારે માગી. આ વખતે નવા આવેલા અધિકારીની આચરેને માટે શું નજર હતી તે વાત દીવાનના સમજવામાં આવી નહીં. અને મોટા દરજ્જાવાળા અધિકારી માગે છે તો તે કેમ ના પડાય એવા ખ્યાલથી તથા અંગ્રેજ સરકારની દોસ્તી ગોઠવવાવાના ઇરાદાથી તે માગણી કબૂલ રાખી. જેથી જમના ચાલુ આંકડામાં વગર લગાઈ કંઈ વધારો લેવાની રીત પહેલ પહેલી ખબલ થઈ, એ પ્રમાણે ધણી વખત મુઘી દરબારીઓની માન્યતા રહ્યા કરી.

સંવત ૧૮૬૮ની સાલમાં વખતસિંહજી સારીપેકે વૃદ્ધ અવસ્થાએ પહોંચવાથી પોતાના રાજ્યનું કામકાજ પાટલી કુંવર વજેસિંહજીને સુપ્રત કર્યું. તે સાલમાં તવરાની યાત્રા ભરાણી હતી. તેથી તેઓ ત્યાં ગયા. અને ડાકોરનાથજી ઉપર થઈ વડોદરે આવ્યા. ત્યાં ગાયકવાડ સરકારની તરફથી ધણું સન્માન મળ્યું. બાદ તેઓ લાવનગર આવ્યા.

સંવત ૧૮૬૯ની સાલમાં હોંદુસ્તાનના-ધણા ભાગમાં મોટા દુષ્કાળ પડ્યો હતો. તે વખતમાં મારવાડ તરફથી કેટલાંક મઠ લોકો લાવનગરમાં આવ્યાં હતાં. તેણે લાવનગરનાં ગામોની રૈયતની કેટલીક ગાયોની ચોરી કરી ને તે ચોરેલી ગાયોનો કુરતા ભરેલી રીતે વધ કર્યો. આ ગૌહત્યાનું દુષ્ટ કર્મ થવાથી તમામ હોંદુ લોકો પોતાના ધર્મશાસ્ત્રથી ઉલટું થયાનું ગણી ધણા ક્રોધે ભરાયા અને શહેરમાં એક મોટું હુલ્લડ થવાની માફક બનાવ બન્યો. તેઓને શાંત

પમાડવા તથા ગૌહત્યાએ, ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે પંચમહાપાપ પૈકીનું એક પાપ છે. અને જેને માટે ધર્મશાસ્ત્રની અંદર સખત સખ કરવાનું ફરમાવેલું તેની રૂઢએ પોતાના દીવાનની આપેલી સલાહ વખતસિંહજીએ મંજુર રાખી. અને ગાયોની ચોરી કરી તેનો વધ કરનારને મોતની સજા કરી.

આ વખતમાં ખેડાનો કલેક્ટર, વખતસિંહજીની સ્વતંત્રતા વિષે તેના કેટલાક દુશ્મનોના ઉશ્કેરવાથી બરમાળેલા હોઈ બહાનાં શાખ્યા કરતો હતો. ઉપર મુજબ ગૌવધ કરનારને મોતની સજા કરવામાં આવી છે તે તેના બાળવામાં આવતાં પોતાની તીકણ છુદ્ધિથી પેશ્વા, જે ગામોની ક્રૂત જગે વખતસિંહજી પાસેથી લેતા હતા તે ગામોમાં હકુમત ચલાવવાનો તેનો હક નથી અને અત્યાર સુધી વખતસિંહજી અને એના વડીલો આગળના મોગલ તથા મરાઠા રાજાઓની ગદલતથી એ મુલકમાં અમલ ચલાવતા હતા. એવી ગોઠવણ કરી મુંબઈની સરકાર ઉપર ઉપરાંત ઉપરી રિપોર્ટ કરી મોકલ્યા.

આ હકુમતના સવાલનું પ્રથમ વડોદરાના રેસીડેન્ટથી નિરાકરણ થઈ ગયેલું હતું. તો પણ ફરીથી આ રીતે તાળું થયું. અને યુરોપીયન લોકોની તે વખતની રીતિ મુજબ ઢોર ચોરનારને મોતની સજા થતી હતી. પણ તે પ્રકરણ સરકાર પાસે મૂકવામાં ખેડાના કલેક્ટરે ચોરીની વાત ગાળી કાઢી ક્રૂત ધર્મોષ થઇને ગાય મારનારને મોતની સજા કરી એવું બહાનું બતાવ્યું. અને તે પ્રમાણે સજા કરવાનું યુરોપીયન લોકોના દીલમાં તેમનાં ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે ઉતરે જ નહોતું તેથી મુંબઈની સરકારના અધિકારીઓની નજર જૂની દોસ્તી ઉપર કાયમ રહે નહોતે વખતસિંહજીને રાખતી પદ્ધતિમાંથી ઉતારી જમીનદારની પદ્ધતિમાં ગણવા કરાવ્યું.

આ વખતે વડોદરાના રેસીડેન્ટની જગ્યાએ મી. કર્નાક સાહેબ હતા. તેથી એ પ્રકરણમાં તેઓને સરકાર તરફથી પૂછવામાં આવ્યું. તેઓ સાહેબ, કર્નલવોકર રેસીડેન્ટ હતા તે વખતે ધણાં વર્ષ સુધી

તેમના આસિરવેદના દરજ્જે હતા. તેથી સાવનગરના રાજ્યની સ્વતંત્રતા અને અંગ્રેજ સરકારની દોસ્તી વિષેની રીયલિટી એમને બરાબર અનુભવ હતો. તેણે વખતસિદ્ધિને જમીનદારની પદ્વીમાં નહીં ગણી સકાય તેનાં કારણો સહિત સરકારને સમજાવ્યાં કરી. પણ તે વખતમાં ખેડ કલેક્ટરના ઉલટી રીતના સમજવાથી મુંબઈ સરકારે એ સૂચના ઉપર કાંઈ લક્ષ્ય આપ્યું નહીં. અને વખતસિદ્ધિ ઉપર ઇતરાજ બરી રાખી પોતાને મળેલા ધોલેરાના ભાગમાં મોટું બંદર વસાવી સાવનગરના વેપારને હાની પહોંચાડી. તથા વખતસિદ્ધિના સોનધરાઈના બંદરે વેપાર કરવા જવાની પોતાની એ બંદરની પાડોશી રૈયતને મના કરી. દર સાલ જમીને આંકડો પણ વધારવો બરી કર્યો. એટલેથી મુંબઈ સરકારે છેવટ નહીં આણતાં વખતસિદ્ધિથી સહન ન થઈ શકે એવું એ કહ્યું કે તેનાં જે ગામોની હકુમત પેશ્વા ફક્ત જમે લેતા હતા તે ગામોની હકુમત અકાવતા બંધ થયા. પણ તે ગામોની વસુક્ષાત લેવાનો, વખતસિદ્ધિનો માલેક-પણાનો જે હક હતો તેમાં ભોગ કરવામાં આવેલ નહીં. અને એ ગામો બાબત દીવાની કાંમમાં કાંઈ દાવો થાય તો તે બાબત એવું કહ્યું કે મંચત ૧૮૫૮ની સાલ પૂર્વે (વસાઈની દ્વીપી થયા અગાઉ) એ ગામ સાવનગરના કબજામાં હોય તો તેનાં દાવો કાઢીર ઉપર ચાલે નહીં. તેમજ વખતસિદ્ધિએ ઘણી લાકડાઓ ક્યાંથી તેના રાજ્ય ઉપર કેટલુંક કરજ ચણેલું તેથી કરજ બાબત દાવો થાય અને સંવત ૧૮૬૩ પૂર્વેનું હોય તો તે દાવો ચાલે નહીં. એવી રીતે કાઢીર ખસુસન માલેક પણા વિષે હરકત નહીં કરવાના કાયદાથી કંરાવ કર્યો.

વખતસિદ્ધિની હયાતીના ઉદ્ધા વર્ષમાં આ બન્યું. અને જોકે એ કાયદો વખતસિદ્ધિના અવસાન સુધી બહાર પડી આવેલ નહીં પણ તે વાતની તેમને પૂરેપૂરી ખબર મળી હતી. તેથી અંગ્રેજ સરકારની પોતે રાંખેલી દોસ્તીનો બદલો પોતાના વંશજને મારે મળવાનો પોતે બાંધેલી ઉમેદ, અંગ્રેજ સરકારે સખીતવાર

આપેલ વંચન ઉપર વિશ્વાસ રાખેલો હતો. તે સર્વ વિશ્વાસ ખુદ સરકારે એક નજીવું બહાનું કાઢી તોડ્યો. અને મોટી મોટી લડાઈઓ કરી કીર્તિ મેળવેલી તે સર્વને આંખ પહોંચાડી. આંબો વખત આવેલો નેમને ઘણી અફસોસીમાં તે અફસોસીમાં બાકી રહેલી છંદગાની આશરે છ માસ ભોગવી સંવત ૧૮૭૨ના ફાગણ વદી ૧૦મે તેઓ સ્વર્ગવાસી થયા. તીથે લખેલું કવિત વખતસિદ્ધિની કારકીર્દિનું છે.

રૂપક

પ્રથમ લીધો ગઢ તલાબે બંદર સલતાનપર,
તેમ ઝંઝમેર અકે બંદર તામા.
મહવા બાદ્રોડ શરમોડ મરદા મરદ,
શરદ કુલાપરી નદી સામા—
માંછયો દેશ નાધેર ઉનાગરા,
રાજુલે તખત ત્રંયાલ રડીયા,
ઉડ લેકો ભાગમીત પર આણીયો,
સાતપત કુંડે ઝંઝ અડીયા—
ચક્રર સાંદગઢ તેમ શલડી થકા,
વહદ અંટાળીયો ડકે વાગા.
શરદ લાહી કરી બામરા, શામળી,
લડલીયા ધામરા હોમ ભાગા.
ધડપતિ રાયજે ગુંદગઢ ગાળીઓ,
નવડ ગઢડા ધરા એક નોર.
પોહોચ્ય બોટાદ બીમરાદને પાણવી.
કાડીયા અર. હરપરા કાર.
ફારવા જેમ ઝાંઝેડીયાં કળીયાં,
મરદધર અડાકમ ખેત માંતે
નેધ ભાવા હરે બીમ પાંડવ જહી
આંબળાં પીપળી કરીઆતે.
હેકણી બાંલુએ સમંદ માનં હુઓ,
હેકણી બાંલુએ હમસ હાલે.
સુંડ ભડ ચોકડો અડગ કીધો હુઓ.
તણા અખમાંકરી લુઓ તાલે.
લાજ ધણ મોહોણ છાકે ખાલા બીપણ,
કવિ એકી રસણ કહે કેતા

પાટ કે બેટ પેરમ તણો પાદશાહ,
અટલ બળ ભોગવે દેશ એતા.
હાય વખતે ઘણા ભેધ વખતા હુઆ,
પ્રથી રખ પાળશે દેખ વખતો.
શીહોરો પાટવી જગોજગ સલામત,
વખતવંત ભાવણો તખત વખતો.

આ વખતે વખતસિંહજી મહારાજને કુંવરો હતા
તેમનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે:—

(૧) ટીલાયત વિજયસિંહજી અને (૨) બાપજીરાજ
આ બન્ને કુંવરો વાળીવડુ અદીબાથી થયેલા અને
(૩) રામસિંહજી સરવૈયાણી ચાંદબાથી થયેલા હતા.
(અપૂર્ણ)

‘દેશી રાજ્ય’ ઓફીસ.

રાજનીતિનું શિક્ષણ પોલીસ, લશ્કર અને ન્યાય.

(વર્ષ ૯મું ૫૪ ૮૪થી માલુ)

પાછળના લેખમાં કેટલુંક વિવેચન કરવામાં આવ્યું
છે, તેમાં પ્રધાનપણે પ્રગ્નને સુખી કરવાની રાજના
પોતાના ઉપર રહેલો પવિત્ર ફરજનું વિવેચન છે.

સુખ બે પ્રકારનું છે. એક પ્રજા પોતાના પુરુષાર્થ
જાવે છે, અને બીજું—રાજ તરફથી પ્રાપ્ત થાય છે.
પ્રજા વ્યક્તિગત પુરુષાર્થ કરી પોતે નીચે સુજાનનાં
ખ મેળવી શકે છે:—

- (૧) પોતાને સાફ પુરતું ખાનપાન અને કપડાંલત્તાના
સાધનથી મળતું સુખ.
 - (૨) પોતાને માટે રહેવા ભેઈતી સગવડ પુરી પાડે
એવાં ઘર અને નિવાસસ્થાનથી મળતું સુખ.
 - (૩) પોતાની જરૂરીયાત માટે ભેઈતાં વાસણકુસણ,
રાચરચીલું, આભુપણો, ગાડીધોડા વગેરેથી
મળતું સુખ.
 - (૪) પોતાની તંદુરસ્તીથી ઉપજતું સુખ.
 - (૫) પોતાને સારાં પુસ્તકો વાંચવા તથા અભ્યાસ
કરવાથી ઉપજતું સુખ.
 - (૬) પોતે સદાચારને માર્ગે આલવાથી પ્રાપ્ત થતું સુખ.
 - (૭) પોતાના ધર્મનું પાલન કરવાથી મળતું સુખ.
- ઉપર ગણાવેલાં અને બીનાં એવાં ઘણાં સુખો
ફરક વ્યક્તિ પુરુષાર્થ કરીને મેળવી શકે છે. અંગમહેનત,

શુદ્ધિબળ, સમયસચ્ચકતા, અગમચોતી, અને વિવેકપૂર્વક
કરકસર વગેરે સહગુણોની તેમાં જરૂર છે.

રાજ મારફતે મળી શકે. એવાં સુખો નીચે
પ્રમાણે છે:—

- (૧) દરેક પ્રગ્નએ પેદા કરેલાં ધન—માલ, બીજો કોઈ
હાંડી, લેઈ જશે નહીં અંગર, ભેરજીલમથી પડાવી,
લેઈ શકશે નહીં એવી નિર્ભયતાની લાગણીથી
પેદા થતું સુખ.
- (૨) તેના કોઈ જન લેઈ શકશે નહીં, ઘાયલ કરી
શકશે નહીં, અંગર તેના શરીરે કંઈ પણ ઈજા
કરી શકશે નહીં એવી સહીસલામતીને લીધે ઉત્પન્ન
થતી લાગણીથી થતું સુખ.
- (૩) એક બીજાની સાથેના કળ્યા અને તકરારોનો
નિકાલ ન્યાયપૂર્વક થશે એવી ભાવનાથી પેદા
થતું સુખ.
- (૪) દરેક જણ પોતે જમે તે ધંધો અંગર મહેનત
કરી પોતાનો લાભ મેળવે, તેમાં કાઈ કામચળીરી
અંગર અડચણ કરી શકે નહીં એવી સહીસલામતીથી
ઉત્પન્ન થતું સુખ.
- (૫) દરેક જણ પોતાના વ્યાપાર રાજગાર અર્થે સારી
રીતે આવક કરી શકે એવા રસ્તાઓ તેમજ

બીજા સાધનોની જોગવાઈને લીધે જે સુખની લાગણી ધરાવે છે તે.

(૬) દરેક જાણ આરોગ્ય અને સ્વચ્છતાના નિયમો પાળે તે માટે જે તે સાધનો અને બંદોબસ્તને લીધે રોગાથી યતા ઉપદ્રવથી સુરક્ષિત રહેવાની ભાવનાને લીધે પેદા થતું સુખ.

(૭) દરદીઓની સારવાર થવા માટે જરૂરનાં દવાખાનાં વગેરેથી દરેક જાણને તેઓના મનમાં પેદા થતી સુખની લાગણી.

(૮) કેળવણીને સારૂ જોઈતાં સાધનો નિશાળો, લાઇબ્રેરીઓ વગેરે સ્થપાએલી હોવાથી દરેકને જે સુખની ભાવના ઉત્પન્ન થાય તે.

આ પ્રમાણે બે પ્રકારનાં સુખ ગણાવ્યાં, તેમાં પહેલા પ્રકારનું સુખ દરેકની પોતાની સત્તામાં છે, અને બીજાં પ્રકારનું સુખ સરકારના હાથમાં રહેલું છે. સરકારે તે સુખ પ્રગટને સારી રીતે પ્રાપ્ત થાય એવાં સાધનો પુરા પાડવાં જોઈએ. વળી પ્રગટને પોતાના પુરૂષાર્થથી પેદા કરવાનાં સુખનો જ આધાર રાજાના તરફથી પ્રગટના સુખને સારૂ જે સાધનો પુરા પાડવામાં આવ્યાં હોય તે ઉપર વધારે અવલંબી રહેલો છે. માટે રાજાઓએ ખાસ કરીને તેવાં સાધનો પુરાં પાડવા સુઠકું નહોં. જો રાજા તરફથી તેવાં સાધનો પુરાં પાડવામાં આવ્યાં ન હોય તો પ્રગટ પુરૂષાર્થ કરતી અટકે છે, અને પરિણામે દુઃખી થાય છે.

રાજાઓને પોતાની પ્રગટનાં સુખ-શાન્તિ અર્થે જે કાર્યો કરવાનાં છે તેમાં પ્રથમ તેઓના જન-માલના રક્ષણની બાબત છે. તેને માટે સારી પોલીસની ગોઠવણ થવી જોઈએ, જે યતા ગુન્હાઓને અટકાવી શકે તેમજ ગુન્હા થાય ત્યારે ગુન્હોગારો, ચોર અને માલને હસ્તગત કરી ન્યાયને બારણે રજુ કરે.

આ માટે પોલીસ ખાતુ સંખ્યામાં તેમજ કુશળતામાં પૂરું હોવું જોઈએ, તે દેશના વિસ્તાર તેમજ વસ્તીના પ્રમાણમાં પુરતું ગણાય તેવું હોવું જોઈએ. પોલીસના સીપાઈઓ અને અધિકારીઓ પ્રમાણિક, હોશીયાર

અંચળ, અને મહેનતુ હોવા જોઈએ. તેઓને અ-પ્રમાણિક થવાની લાલચોમાંથી દુર રાખવા સારૂ તેમના પગારો પુરતા અને લાયકાત મુજબ હોવા જોઈએ. પોલીસની ગોઠવણ અને વહેંચણી એવી થવી જોઈએ કે, બધા પ્રદેશમાં સરખી રીતે બંદો-બસ્ત રાખી શકાય.

પોલીસની ફરજ અને કૃત્યો સંબંધી નિયમો ઘડવા જોઈએ, અને તેથી તેઓને સંપૂર્ણ વાકેફ થવા શું કરવાનું અને શું નહોં કરવાનું તે સઘળાનું શિક્ષણ આપવું જોઈએ. તે નિયમો વિરૂદ્ધ ચાલનારાઓની નોટીસ લેતાં, તેમને ઘટલી શિક્ષા થવી જોઈએ. જો તે પ્રમાણે ન કરવામાં આવે તો તે જ પોલીસનું તંત્ર પ્રગટનું રક્ષણ કરવાને બદલે ભક્ષણનું સાધન નીવડે.

ખરાબ અને લોભી રાજકર્તાઓ એમ માને છે કે પોલીસ ખાતું રાજ્યમાં પૈસા કમાતું ખાતું નથી, માટે તેનું ખર્ચ નકામું છે. આ કેવળ મૂર્ખાઈ ગણાય. રાજાને પોતાની જાતના રક્ષણને સારૂ પહેરેગીરી અને જાપતા રાખનારાઓની જોટલી જરૂર છે, તેટલી જ બક્ષે તેથી વધારે દેશનું અને તેમાં રહેનારી પ્રગટનું રક્ષણ થવા સારૂ પોલીસ બંદોબસ્તની જરૂર છે. રાજા એમ કહી શકે નહોં કે-મારા જાપતાને સારૂ રાખેલા સીપાઈઓ, રાજ્યમાં કંઈ આવક કરતા નથી, માટે તેની મારે જરૂર નથી. તેવી જ રીતે દેશનું અને પ્રગટનું રક્ષણ કરનાર પોલીસખાતું રાજ્યનું કમાણીખાતું નહોં હોવાથી તેની જરૂર નથી એમ રાજા કહી શકે નહોં.

દેશમાં પોલીસનો સારો બંદોબસ્ત હોય નહોં તો લોકોના જન-માલનું રક્ષણ બરોબર થઈ શકે નહોં. અને તેઓ હંમેશાં ભયમાં રહે. આનું પરીણામ એ આવે કે, લોકો પોતાના ધંધા ઉદ્યોગથી કમાણી કરવામાં ઢીલા પડી જાય. કારણ કે ખુન, હુલ્લુ, ચોરી વગેરેના ગુન્હા કરનારાઓની સંખ્યા દીન પરદીન વધતી જાય, અને તેઓના ધન-માલનો બચાવ તેમજ રક્ષણ થઈ શકે નહોં.

તેટલા માટે રાજ્યોએ પુરતા ખરચે પોલીસ ખાતું રાખવું જોઈએ. તેમાં કંઈ પણ કરકસર થવી જોઈએ નહીં. કારણકે પ્રજાના સુખના સાધન તરીકે તેની આવશ્યકતા છે. માટે પોલીસમાં વગર વિચારે ઘટાડો નહીં કરતાં, જેમ જેમ જરૂર લાગે તેમ તેને મજબુત અને કુશળ બનાવવાની તજવીજ રહેવી જોઈએ.

દેશના બંદોબસ્તને માટે રાખેલી પોલીસને ઉપયોગ તેજ કામમાં થવો જોઈએ. નહીં કે પોલીસ ખાતાનો પગાર ખાપ અને કામ ગમે તે સોંપવામાં આવે. આ પ્રમાણે થવાથી પોલીસ ખાતાનું બંધારણ બગડી જવાનો સંભવ છે. માટે તેથી સાવધ રહેવું જોઈએ.

કેટલાંક દેશી રાજ્યમાં આવી કંઠગી પદ્ધતિ ચાલે છે. પોલીસ ખાતાના સીપાઈઓ રાણી રાજલોકનાં પરચુરણ કામ કરવા સાડ રોકવામાં આવે છે, જેથી તેઓ પોતાની કવાયત, કામ વગેરે ભુલી ગય છે, અને પોલીસને તેણે ધણે ભાગ નકામે બનવાથી, પરીણામે રાજ્યને હાની થાય છે.

પરચુરણ કામમાં પોલીસને એક જગ્યાએ રોકવાને દાખલો લેઈ, ખીજા ખાતાવાળાઓ પણ તે પ્રમાણે પોલીસને અન્ય કાર્યોમાં રોકે છે. આમ પોલીસની ધણી સંખ્યા ખીજાં ખાતામાં કામ કરતી થવાથી, પોલીસ ખાતાને તેઓનું નકાસુ ખરચ ઉઠાવવું પડે છે, અને તે ખાતું નિર્બળ થાય છે. માટે રાજ્યોએ ખાસ ખ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે પોલીસ ખાતું આવી રીતે અવ્યવસ્થિત થાય નહીં.

વળી રાજ્યમાં પુરતી અને હોંશીયાર પોલીસ હોવાથી લુટારાઓ અને ખારવટીયાઓની ટોળીઓ જામતી અટકતી. સારા પોલીસ જનપતાને અણધારે-આગળ રાજ્યોમાં આવી ટોળીઓએ ધણી જ સતાવણી કર્યાના દાખલાઓ મોળું છે. તે ટોળાઓને નાંછું કરવાને સાડ લશ્કરોનો ઉપયોગ કરવો પડેલો છે-અને રાજ્યને ધણી ખરચમાં ઉતરવું પડેલું છે. માટે પોલીસખાતાની ખરોખર વ્યવસ્થા દરેક રાજ્યમાં

હોવી જરૂરની છે. જે ને પ્રમાણે બંદોબસ્ત રહેશે નહીં તો આવી લુટારા તેમજ ખારવટીયાઓની ટોળીઓ બંધાવાનો ભય ઉત્પન્ન થશે. ન્યાં નખળી પોલીસ હોય છે ત્યાં આવી ટોળીઓ ફાવી ગય છે, અને રાજ્યમાં ધણી ઉપદ્રવ કરે છે. પ્રજાના જનમાલ ભયમાં આવી પડે છે, સ્થિતિ દુઃખદાયક થાય છે. માટે જેવી રીતે બળતી આગને શરૂઆતમાં જ હોલવી નાખવાથી ફેલાવા પામતી નથી, તેવી જ રીતે આ ટોળાઓને પ્રથમથી જ જામતી અટકાવવા સાડ સારી અને મજબુત પોલીસની હંમેશાં જરૂર છે.

દેશી રાજ્યમાં, પોલીસના સારા બંદોબસ્તની જરૂર માત્ર દેશની પ્રજાની સુખ શાંતિને અર્થે છે, એમ સમજવાનું નથી. બ્રિટીશ રાજ્યની પ્રજાની સહીસલામતીને સાડ પણ તે જરૂરની છે. કારણ બ્રિટીશ રાજ્યની પ્રજાને દેશી રાજ્યની હદમાં ચઢીને કાર્ય પ્રસંગે આવ જ કરવી પડે છે. માટે જે પોલીસને સાડ બંદોબસ્ત હોય નહીં તો બ્રિટીશ રૈયતને ખમવું પડે છે. તેઓનાં ખુન થાય, હાંત ચોરી થાય, વગેરે ગુન્હાઓ બ્રિટીશ સરકારની નોટીસમાં આવે, જેથી તે દેશી રાજ્યમાં ગેરવ્યવસ્થા ચાલે છે એવી નોંધ લેવામાં આવે. પરીણામે દેશી રાજ્યોને હાનિકારક નીવડે.

વળી દેશી રાજ્યોમાં રહેતી ખદમાસ ટોળીઓ બ્રિટીશ હદમાં જઈને ગુન્હા કરી આવે તેઓને પકડીને સોંપવા સાડ પણ હોંશીયાર પોલીસ જોઈએ. તેના ગુન્હેગારો તથા ચોરમાલને હસ્તગત કરી બ્રિટીશ અધિકારી તરફ ઇનસાફ થવા સાડ સોંપવાની દેશી રાજ્યોને માથે ખાસ ફરજ રહેલી છે.

દેશી રાજ્યોની રૈયત ધણી વખત તે રાજ્યમાં ગુન્હાઓ કરી બ્રિટીશ હદમાં ભરાઈ રહે છે. આવી પ્રસંગે તે ગુન્હેગારો બ્રિટીશ પોલીસની મદદ મેળવી પકડવા પડે છે. જે દેશી રાજ્યની પોલીસ તેઓની સાથે આ કામ કરવામાં પુરતી હોશીયાર માલમ પડે નહીં તો ગુન્હેગારોના પત્તો મેળવી શકાય નહીં. આ પ્રમાણે દેશી રાજ્યમાં ગુન્હાઓ વધતા ગય.

બ્રિટીશ રાજ્યના સંબંધમાં જેટલા હોશિયાર પોલીસની દેશી રાજ્યને જરૂર છે, તેવી જ રીતે તેઓનાં પડોસી રાજ્યોના સંબંધમાં પણ સમજવું. અસપરસ રાજ્યોને પોલીસની મદદની જરૂર પડે છે. હુંકામાં રાજ્યની સારી વ્યવસ્થાનો મુખ્ય આધાર પોલીસ ઉપર રહેલો છે. માટે તે ખાતાને ખાસ હોશિયાર અને તાલુકું રાખવું જોઈએ.

કેટલાંક દેશી રાજ્યોમાં એવા દોઢ ડાહ્યા માણસો હોય છે કે રાજ્યને પોલીસ ખાતામાં, વધારે ખર્ચ નહીં રાખવાની સલાહ આપે છે. આવી સલાહ લાની કારક છે, માટે તે માન્ય કરવી નહીં. રાજ્યની આખાદી અને સુખ શાન્તિ સારા પોલીસ બંદોબસ્ત ઉપર છે. માટે આવી ઉલટી સલાહ આપનારને તો રાજ્યોએ દુર રાખવા ધટે છે.

કેટલીક જગ્યાએ લુના રીવાજ પ્રમાણે સરદારો અને સીંદેદારો પોલીસનું કામ કરે છે. પણ આ નવા જમાનામાં તે ચાલી શકે નહીં. હાલ તો સુધરેલી અને ક્વાયત પામેલી સારી પોલીસની આવશ્યકતા છે. માટે પોલીસના મુદારાના કામમાં તેઓને આડે આવવા દેવા જોઈએ નહીં.

છેવટમાં કહેવું જોઈએ કે ધર્મશાસ્ત્રો પણ રાજ્યોને પોતાની પ્રજાનું બરાબર રક્ષણ કરવાની આજ્ઞા કરે છે. માટે જે રાજ્ય આ ફરજ અદા કરવામાં મુકે છે, તે રાજ્ય-પદ્ધતિને લાયક નથી એમ કહેવામાં કામ પળ જતનો અન્યાય થતો નથી.

રાજ્યના રાજ્યની શ્રેષ્ઠતા તેની પ્રજાની સુખ-શાન્તિ અને આખાદી ઉપરથી અંકાય છે, અને પ્રજાના સુખનો મુખ્ય આધાર તેના જન-માલના રક્ષણ ઉપર છે. પ્રજાના જન-માલનું રક્ષણ પોલીસના સારા બંદોબસ્તને આભારી છે. આ વિષય-સંબંધી ઉપર વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. છતાં તે સંબંધી વિશેષ કહેવાની જરૂર છે. પોલીસની મુખ્ય ફરજ રાજ્યમાં શુન્દા થતા અટકાવવાની છે. છતાં શુન્દાઓ

અને તો શુન્દેગારોને પકડીને શિક્ષાએ પહોંચાડવાની છે. એ પ્રથમ કહેવામાં આવ્યું છે.

“પોલીસ” એ રાજ્યનું ખર્ચ બળ છે. રાજ્ય અને તેનાં લોકહિતનાં ફરમાનો અને હુકમો કાઢે પણ તેની બજવણી કરવાને મજબુત પોલીસ ન હોય તો, હુકમો અને ફરમાનો નકામાં નીવડે છે.

દાખલા તરીકે એક બીજા શુન્દેગારને પકડવાને વારન્ટ કાઢવામાં આવ્યું હોય, અને તેને પકડવાની તજવીજ થતાં તેની કોમતા બીડોએ હુલ્લડ મચાવ્યું અને તેને પહોંચી વળવાને પુરતી અને હોશિયાર પોલીસ હોમ નહીં તો શુન્દેગારને પકડાય નહીં.

તેવી જ રીતે લોક-મુસતમાન વચ્ચે તકરાર થાય અને વાત વધી પડે, એકબીજા મારામારી કરે, તો હુલ્લડને કાણમાં લાવી શકે એવી પોલીસ જોઈએ. નહીં તો રાજ્યની સત્તાને બાધ આવે. નીકળેલાં ફરમાનો અને હુકમો અમલમાં મુકાય નહીં. પરીણામે પ્રજા, રાજ્યની સત્તાને અનાદર કરી વખતોવખત હુલ્લડો કરે અને ધાંધલ મચાવે.

આવી વસ્તુશિથિતિને પહોંચી વળવાને છેવટે રાજ્યને લશ્કરનો ઉપયોગ કરવો પડે છે. તેટલા માટે રાજ્યમાં જેવી પોલીસની જરૂર છે તેવી જ રીતે લશ્કરની પણ જરૂર છે. રાજ્યની શક્તિના પ્રમાણમાં લશ્કરી સીપાઈઓ પણ રાખવા જોઈએ.

પોલીસ જેવી ક્વાયતી અને ફેજવાયેલી હોવાની જરૂર છે, તેથી અધિક જરૂર આ લશ્કરી સિપાઈઓને માટે છે. તે સારા, મજબુત, હોશિયાર અને તાલીમ પામેલા હોવા જોઈએ. તે ગમે તેવા બીનફેજવાયેલા સિપાઈઓ હોવા જોઈએ નહીં. સાથે સાથે એ પણ ખ્યાનમાં રાખવાનું છે કે ખાલી લશ્કરી દેખાવ અગર દમામની ખાતર તે ખાતે વધારે ખર્ચ કરી દેવાનું વલણ રાખવું નહિ. લશ્કરી અધિકારીઓને ધણી વખતે એવી ટેવ હોય છે કે, જરૂરીઆત વગર તેઓના ખાતા સંબંધી બક્ષામણો રહી કહે છે, પણ રાજ્યને તે મંજૂર કરતાં પહેલાં વિચાર કરવો જોઈએ.

શરૂઆતમાં રાજ્યોને પોતાના લશ્કરીખાતાની વ્યવસ્થા તરફ જેવું લક્ષ હોય છે તેવું પાછળથી નથી હોતું. વખત જતાં તે તરફ બેઠરકારી ઉત્પન્ન થવાથી, જેમણે તેવી લશ્કરની મજબુતી અને ઉપયોગીતામાં ઘટાડો થઈ જાય છે, અને લશ્કર માત્ર નામનું જ થઈ જાય છે. આ પ્રમાણે થવા પામે નહીં તે તરફ હંમેશાં લક્ષ રાખવું જોઈએ. પ્રગતના સુખ અને જનમાલના રક્ષણનો આધાર આ પોલીસ અને લશ્કરખાતું બને છે. તે ઉપરાંત રાજ્યને લુકમ અને સત્તાનો અમલ પણ તે ઉપર અવલંબી રહેલો છે. માટે આ બન્ને ખાતાં તરફ ઘટતું લક્ષ રાજ્યોએ આપવું જરૂરનું છે.

આ ઉપરાંત રાજ્યોને ન્યાયખાતાની સારી અને પ્રમાણિક પદ્ધતિ રચવાની જરૂર છે. તેમાં ઉપરી કોર્ટથી માંડીને છેક નાની કોર્ટો સુધી ન્યાય મેળવવાનું સાધન પ્રગતે ખુદ પાડવું જોઈએ, જ્યાં નિષ્પક્ષપાત અને શુદ્ધ ન્યાય એક સરખી રીતે મળે.

પ્રજામાં લુદી લુદી પ્રવૃત્તિ અને સ્વભાવની વ્યક્તિઓ હોય છે. તેમાં એકબીજા વચ્ચે ગેરસમજુતી અને તકરારો થવાના સંભવો ઘણા છે, તેની યોગ્ય રીતે પતાવટ કરવા સાડ કોર્ટો સ્થાપવામાં આવે નહીં તો કળ્યા વધી પડે. નાના કળ્યાઓ મોટું સ્વરૂપ પકડે અને શીસાદ ઉત્પન્ન થાય. પરીણામ એ આવે કે લોકોની શાન્તિનો ભંગ થાય, વ્યાપાર રોજગારો જેખમમાં આવે, અને રાજ્યની આબાદી થતી અટકે તેથી ન્યાયની કોર્ટોની અવશ્ય જરૂર છે.

ન્યાયની કોર્ટોને અભાવે જ્યારે પ્રજામાં આવી રીતે અશાન્તિ થાય અને લોક દુઃખી થાય, તો રાજ્યના મુખ્ય ધર્મને ધોકો પહોંચે. ન્યાયની કોર્ટો હોય તો પ્રજામાં જેને શારીરિક, આર્થિક અને માનસિક હાનિ બીજા તરફથી થઈ હોય, તેને સાડ રીતીસર ફરીવાદ માંડી તે દાદ મેળવી શકે છે. તકસીરવાન હોય તેને શિક્ષા થાય છે, આ પ્રમાણે થવાથી બીજા તેવી તકરારમાં આવતા અટકે છે, અને જેને તુકસાન પહોંચ્યું હોય તેવું વળતર થાય છે.

તેટલા માટે ન્યાયની કોર્ટો દરેક સારા રાજ્યમાં સ્થાપવી જરૂરની છે. તે કોર્ટો ગુન્હેગારો, તેમજ તુકસાન કરનારાઓને શિક્ષાએ પહોંચાડી, જેને તુકસાન થયું હોય તેને બદલો અપાવે છે. વળી પ્રજામાં આથી કરીને નવા ગુન્હાઓ થતા અંધ થાય છે. જેઓ શિક્ષા પામ્યા હોય તેઓ પણ ફરી ગુન્હા કરતા અટકે છે. હુકામાં પ્રજાની અંદર લુચ્ચાઈ, દગા, ચોરી, ઠગાઈ આદી કરનારાઓ મુદારા ઉપર આવે છે અને એકંદરે પ્રજા સુખી થાય છે. આ બધા પ્રતાપ પ્રમાણિક અને કુશળ ન્યાયની કોર્ટોનો છે.

રાજ્યોએ પોતે જાતે ઇન્સાફ કરવાનું કામ માથે વહોરી લેવું જોઈએ નહીં. તેનાં કારણો નીચે મુજબનાં છે:—

- (૧) કાયદાના અભ્યાસમાં તેઓ કુશળ હોતા નથી, તેથી ઇન્સાફમાં વખતોવખત ભુલો થવાનો સંભવ છે.
- (૨) ઇન્સાફનું કામ નિયમીત થવાની જરૂર છે. રાજ્યો તે પ્રમાણે કરી શકે નહીં તેથી કામમાં બીજા થાય અને દાદી ફરીયાદી હેરાન થાય.
- (૩) રાજ્ય જાતે ઇન્સાફ કરવામાં શીરસ્તેદાર-કારકુનોની મદદ લે, તેઓ લાંચીયા થઈ જવાનો સંભવ છે.
- (૪) રાજ્યો પોતાના માનીતા અને ખુશામતીવાના લાભમાં ઉતરવાથી લોકોમાં બદનામ થાય.
- (૫) સ્વતંત્ર કોર્ટોના ન્યાયાધીશોની કીમત ઘટી જાય અને કળ્યા દલાલો રાજ્યની પાસે જ દાદી ફરીયાદીને ઇન્સાફ મેળવવાનું શીખવે.
- (૬) ન્યાય ખાતાની પરનાળીકા બગડી જવાથી પ્રગતે ઇન્સાફ મળે નહીં. લોકો રાજ્ય ઉપર નારાજ થાય, અને આગળ બ્રિટીશ સરકારને અપીલ કરે.
- (૭) રાજ્યે કરેલા કરાવો ફેરવવાનો વખત આવે, જેથી રાજ્યસત્તાને ખામી પહોંચે.
- (૮) અખબારોમાં તેવા કેસોની ચર્ચા થાય. પોલીટિકલ ખાતાવાળા પણ ખોટી રીમાઈ કરે.

(૬) આ ઉપરથી આગળ વધનાર બ્યક્તિ સાથે રામની હંમેશને માટે ઇતરાજ થવાનું કારણ બને. (૧૦) ઘણા દાખલાઓ એકઠા થવાથી રાજ્ય સામેના દુશ્મનો વધે. અને પરિણામ દાનિકારક નીવડે.

ઉપરનાં કારણોને લીધે રામઓએ પોતે-જાતે ઇન્સાફ આપવાનું માથે રાખવું નહીં, પણ ચોચ કોટોં સ્થાપી તેની મારફતે પ્રજાને ઇન્સાફ મળે એવી ગોઠવણ કરવી જોઈએ.

કેટલાંક દેશી રાજ્યોમાં રામઓને નજરાણાં આપી ઇન્સાફ ખરીદવાનો રીવાજ છે. આ રીવાજ પ્રજાને અધમ છે રામએ ન્યાયને વેચવો એ કેવળ પોતાના ધર્મને વેચ્યા ખરાખર ગણાય. ન્યાય એ જ રાજ્યાસનની શોભા છે.

ખોટીશ સરકાર આજકાલ દેશી રાજ્યોમાં પ્રજાને જેવો ઇન્સાફ મળે છે, તેનું સંપૂર્ણ અવલોકન કરે છે. માટે તે તરફ સાવધાની રાખવાની ખાસ જરૂર છે. પ્રજાને ગેરફાવત મળવાથી રાજ્યવ્યવસ્થા વગોવાય છે. છોટે એવો સમય આવે પડે છે કે રાજાને પોતાની ગાદી છોડવી પડે છે.

ન્યાયની કોટોંના અધિકારી પ્રમાણિક કાયદા કોનુવમાં કુશળ અને સદ્વર્તન ધરાવનારા હોવા જોઈએ. તેઓને સારા માન મળ્યા અને પગાર આપી રાખવા જોઈએ. મુખ્યત્વે કરીને સહીષ્ણુ ઉપરી કોર્ટનો અખ્યાલ ઉત્તમ પ્રકારનો પસંદ કરવો જોઈએ, કે જેથી તેની નીચેની કોર્ટોનું તંત્ર પણ સાંકે ચાલે.

રામઓએ કોર્ટોના ન્યાયના કામમાં કદી વચ્ચે પડવું નહીં. તેઓને સ્વતંત્રપણે શુદ્ધ ન્યાય આપવા દેવાના કામની વખતો વખત કદર કરી પ્રોમોશન આપવું આ પ્રમાણે થવાથી ન્યાયની કોર્ટોના અધિકારીઓ નિર્ભયપણે સ્વતંત્રતાથી કામ કરી શકશે.

પોતાના મિત્રો અથવા સગા વહાલાં-સંબંધી ન્યાયાધીશો પાસે કદી ભક્ષામણ લઈ જવી નહીં. જો એકે પણ કેસમાં તેમ યશે તો પ્રજા ખગડી જશે, અને ન્યાયની કોર્ટો વગોવાશે એ ખાસ ખ્યાનમાં રાખવું.

પોતાનો હજુરીયો અથવા કોર્ટ પણ દરખાસ્તી નોકરના સંબંધમાં ન્યાયના કામમાં વચ્ચે પડવું નહીં. તેઓને સાંકે કદી દેવું કે "ઈનસાફના કામમાં વચ્ચે અવાય નહીં. ત્યાં તમોને ઇનસાફ મળશે." આ પ્રમાણે જ્યાં રામઓ ઇનસાફના કામમાં આંડે આવે નહીં, જ્યાં ન્યાય કોર્ટો ઘણુંજ સાફ અને નિષ્પક્ષપાતપણે કામ કરી શકે છે.

હજુરીયો અને દરખાસ્તી નોકરો જ્યારે ચુન્દા કરે ત્યારે તેઓના ઉપરનો ઇન્સાફ પણ ન્યાયની કોર્ટમાં થવો જોઈએ. કોર્ટ રીતે ખાનગી પતાવટ કરવાનો રીવાજ રાખવો નહીં. આ પ્રમાણે થવાથી તેઓ ચુન્દા કરતા અટકશે. કેટલાંક રામઓ દરખાસ્તી નોકરોને ખાનગી રીતે શિક્ષા કરી ચુન્દાઓ પતાવી દે છે, એ રીતી પસંદ કરવા જોવી નથી.

રામઓએ તો પોતાનાં સર્વ-ન્યાય ખાતા અને ખીર્ન-ખાતાં ઉપર સર્વોપરી સત્તાની દૃષ્ટિએથી જોવાની પ્રથા રાખવી અવશ્યની છે. તેઓએ તાબાનાં અધીકારીઓનાં કામ જાતે કરવાનાં નથી, પણ ફક્ત નજર રાખવી કે દરેક ખાતું પોતાને સુપરતનું કામ ધારા-ધોરણસર ખરાખર ચલાવે છે કે નહીં. રામઓએ પોતાનો મત્તો એ રીતે ખાસ કરીને જાળવવો જોઈએ.

રામઓને પોતાનું રાજ્યતંત્ર એક હોંશીયાર-નાવીક (નાયુદા)ની માફક ચલાવવાનું છે, નહીં કે એક ખલાસીની માફક. તે પોતાના રાજ્યતંત્રનો આત્મા છે. જેવી રીતે શરીરમાં આત્મા ચેતન્ય પુરે છે તેવી જ રીતે રામ પોતાના આખા રાજ્ય-યંત્રમાં ચેતન્યને પુરનાર છે. તેને શરીરના એક અવયવની માફક કામ કરવાનું નથી. તેથી કરીને રાજ્ય-તંત્રની રચના તેમજ ઘટના એવી સારી હોવી જોઈએ, કે જેમ શરીરમાં દરેક અવયવો પોતાનું કામ સ્વતંત્રપણે જાળવતાં છતાં તેઓનો મુખ્ય આધાર તેમાં ચેતન પુરનાર આત્મા છે, તેવી જ રીતે આખા રાજ્યતંત્રમાં પણ દરેક ખાતાનો ઉપરી સ્વતંત્રપણે કામ કરતાં

છતાં તેમનો ખરો નેતા રાજ્ય પોતે છે, એવી સર્વોપરિ દૃષ્ટી સ્થાપવી જોઈએ,

શરીરની સુદૃઢતા અને તન્દુરસ્તીનો મુખ્ય આધાર આત્માના ચૈતન્ય ઉપર હોવાથી તેને સખળ રાખવાની જોટલી કાળજીની જરૂર છે, તેટલીજ આ રાજ્યમાં સર્વોપરી સત્તાસ્પી ચેતન પુરનાર આત્મ સ્વરૂપ રાજ્યની સુદૃઢતા અને તન્દુરસ્તીને માટે

કાળજી રાખવાની આવશ્યકતા છે. માટે રાજ્યને ધારા-ધારણના નિયમો પ્રમાણે ચલાવવાની ગોઠવણી કરવી જોઈએ, કે તેના કાર્ય-ભારની વહેંચણી પ્રમાણે એક યંત્રની માફક સંઘળી વ્યવસ્થા ખાતાવાર ચાલ્યા કરે. આવી સુવ્યવસ્થિત ઘટના હોવાથી રાજ્યને-ખતે દરેક કામમાં ઉતરવું પડે નહીં. ફક્ત સર્વોપરિ દૃષ્ટિ રાખી પોતાની સત્તા જમાવવી જોઈએ.

જમીનની માલેકીનો સવાલ*

(લેખક:—દવ. મગનભાઈ ચતુરભાઈ પટેલ)

જમીન સરકારની માલેકી હોવાનું તદ્દન ખોટું માલમ પડ્યું છે. તેથી ભોગવટો કરનાર અને રાજ્ય વચ્ચે, સરકાર પાસેથી જમીન પટે લાઇ ને, ભોગવટા બદલ ભાડું કરાવવું અને એવું ભાડું આપવામાં કમ્પર થાય તો તેની શિક્ષા તરીકે તે ખાલંસા કરવી એવી શરતની કાંઈ ચોક્કસ કલુલાત હોવાનું ધારવું અશક્ય છે, અને એવા પટાના અંત પછી જમીનનો કબજો પાછો મેળવવાનો સરકારને હક છે એ પણ એટલુંજ મૂખર્ષિ ભરેલું છે. જમીન મહેસુલ એક પટાની રૂયેનું ભાડું ન હોવાથી તે માત્ર કર છે અને તેનો અમલ જમીનદાર અને ગણેાતીઆની કલુલાતની રૂયેના સંબંધનાં નિયમો પ્રમાણે નહિ પણ કરના નિયમોની રૂયે થવો જોઈએ. એ જેલ વિચારોનો એટલો બધો નિકટ સંબંધ છે કે તે વિષે આપણે સાથે વિચાર કરવો જોઈએ.

સનદો આપીને ચોક્કસ કલુલતો જમીનદારીની પદ્ધતિમાંજ થાય છે, પણ એવી બાબતોમાં સરકારે સ્પષ્ટપણે જાહેર કર્યું છે કે જમીનદારો જમીનના

માલિકો છે અને તેમણે અમુક રકમ જમીનવેરા તરીકે આપવાની હોય છે. આ અર્થમાં, સરકાર કલુલ કરે છે કે જમીન મહેસુલ, ઉપરના અર્થ પ્રમાણે ભાડું નથી પણ માત્ર કર છે. રૈયતવારી પદ્ધતિની બાબતમાં જેને સ્ટેન્ડર્સાજ પણ જ્ઞાન હશે તે કલુલ કરશે કે સરકાર અને ભોગવટો કરનારની વચ્ચે કાંઈ પણ કરાર નથી. એક પોલેલ પહેલા પુસ્તકના ૨૧૬ પાને મુંબઈની પદ્ધતિ વિષે બોલતાં હેડળના સ્પષ્ટ સંજ્ઞામાં કલુલ કરે છે કે “અપર ઇન્ડીયાના જેવી કાંઈપણ પદ્ધતિ નથી; એટલે કે, ત્યાં આખા ગામપર અમુક કરની રકમ સુચવવામાં આવે છે. ગામના લોકોની સાથે તે વિષયપર ચર્ચા થાય છે અને કદાચ કાંઈક રકમ ઓછી કરવામાં આવે છે અને પ્રતિનિધિઓની સાથે શરતો નક્કી કરી નિર્ણય લાવે છે અને તેઓ જવાબદાર રહેવાને કલુલાતનામું કરે છે.” મુંબઈની પદ્ધતિ પ્રમાણે અમુક બાંધી મુકેલા નિયમ પ્રમાણેના દરે એકરદીક કર આકારવામાં આવે છે અને ભોગવટો કરનારે તે આપવોજ જોઈએ અથવા

* આ લેખના પૂર્વ ભાગે અગાઉના અકામાં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યા છે.

તો જમીન છોડી દેવી પડે. કેવું ભયંકર ! બે ભોગવટો કરનાર ધારે કે કર અસહ્ય છે 'તો તેણે, જે મિલકત જમાનાઓ સુધી પોતાની હતી અને જે પોતાની મહેનત અને પૈસાવડે કળદ્રુપ થઈ હતી તેનો ત્યાગ કરવો ! આ ગમે તેટલું અન્યાય ભરેલું અને ભુલ્મી હોય તો પણ રૈયતવારી સેટલમેન્ટની આખતમાં આ અરેખરી. ખીનાઓ છે અને ખેડા જલ્લામાં ગામડાંઓનાં લોકોએ રિવિઝન સેટલમેન્ટના કૂર વધારાઓ સામે કેવો મજબુત વાંધો ઉઠાવ્યો હતો તે મેં આંભવ્યું છે, અને તેમને સંચેયરો તરફથી દયા વગરનો જવાબ મળતો કે બે તેઓ આકરેલી રકમ આપવાને રાજી નહિ હોય તો તેમણે જમીન છોડી દેવી અને તેથી લાચારીથી તેમને શાંત થવું પડતું. ખેતીવાડીના કુલ નફાના ૫૦ ટકા કર પોતાના કહેવા પ્રમાણે સરકાર ખીજી કંઈ રીતે આકારે ન્યારે ખીજી આવકો ઉપર તેઓ રૂ. ૧૦૦૦ ઉપર માત્ર રૂ. ૨૦ અથવા તો બે ટકાજ લઈ શકે છે ? અને બેઠેની આર્થિક સ્થિતિમાં કેટલો બધો વિરોધ ! ખેતુને પોતાના કુલ નફાનો અડધો ભાગ આપવાનું ફરમાવવામાં આવે છે જેથી તે અત્યંત ગરીબાઈમાં આવી પડે છે અને બુખમરાથી પીડાય છે; જ્યારે એક વેપારી માણસ જે પોતાની આવકના બે ટકા આપે છે તેને જીલ્લાની કાંઈક મોજશોખો ભોગવવાનું પાલતી શકે છે.

લોકો આવા સંજોગોમાં જમીનને કેવી રીતે નાળવી શક્યા તે કદાચ કોઈને અજાણ્ય જેવું લાગે. આ તપાસનો બીજાએ અંપૂર્ણ રીતે જવાબ આપ્યો છે. અને મારા ૨૦ મી જાનેવારીના પત્રમાં આપેલો છે. અને તે જવાબ ચોમસ મનરોએ લગભગ એજ શબ્દોમાં માન્ય કરેલો છે. અને પોતાના સુકાદાના ૭૦ મા પાને સ્વીકૃતિસ વેસ્ટ્રાપ હેડળના શબ્દો ટાંકે છે:—“તેટલા માટે એમ અનુમાન કરી શકાય કે કેટલાક જલ્લાઓમાં મિરાસ જમીનમાં જમીનદારને ગણત લાડું (કુલ નફો) મળતું નથી. પણ આથી મિલકત અનિષ્ટ થતી નથી, કારણ કે માણસને

પોતાની મહેનત અને નાણાં શકવાનો કાંઈ રસ્તો રહેતો નથી ત્યારે જમીન ધણી ઉપયોગી થઈ પડે છે જેથી આ ચાકરી જળવાઈ રહે. વસ્તીના ૮૦ ટકા માત્ર ખેતીપરજ આધાર રાખે છે કારણ કે તેમને ગુજરાનના કાંઈ પણ સાધનો નથી કે જે પર નિર્વાહ કરે. માલીક જમીન રાખી રહે એ કાંઈ તેના સુખનું ચિહ્ન નથી. તેમજ કરનો વધારે થોળે નાંખવાનું વ્યાજખી કારણ નથી. કારણ કે ચોમસ મનરોના અનુભવ પ્રમાણે મિલકતના ભાગનો સરકારના ભારે માંગણીથી નાશ થયો છે અને તેથી માલીકનો સંબંધ વધવાને બદલે ઘટી ગયો છે, તે પોતાના આપદાદાનો મિલકત મુકી દેતો મથી, અને ખેતુ અથવા તો મજૂર તરીકે તે પર ગુજરાન ચલાવી શકે છે, પણ બે સરકારને મહેસુલ આપ્યા પછી, અને મજૂરી બદલ આપવાનું હોય તે આપ્યા પછી, ધણીજ નજીવી રકમ યાત્રી રહે તો તે પોતાની જીલ્લાની તેમજ મિલકતનો જલદીથી ત્યાગ કરશે. “કોઈ પણ સુધરેલી સરકાર ખેતુનો આવી લાચાર સ્થિતિનો લાભ લઈ શકે નહિ, પણ હિંદમાં બ્રિટિશ અમલદારોનો “શાસ્ત્રીય રાજ્યવલિવટ” આવ્યો છે !

ભોગવટો કરનાર તથા રાજ્ય વચ્ચે કાંઈ પણ ચોક્કસ કરાર હોતો નથી અને જમીનદાર અને ગણોત્તીઆના કરાર જેવો સંબંધ હોઈ શકે નહિ. આ કરારી અથવા ખીજી રીતનો સંબંધ તદ્દન ખોટો છે અને તે પ્રિન્સિપાલિસિસના સૌથી ઉચા દરજ્જાના ન્યાયાધિકારીએ બતાવેલું છે. કારણ કે હોર્ડ રામિલી, ૧૧ મુરફન્ડિયન અપીલના ૩૪૫ મા પાને કહે છે કે, “એ જરા પણ પટાની બાબત નથી. થોડી સુદતનો પટો તો હોઈ શકે જ નહિ. તે જમીનની સંપૂર્ણ માલિકીની બાબત છે અને સરકારનો હક જમીન ગણોતે આપનાર તરીકેનો નથી.” વળી “આ બાબતમાં સરકાર અને જમીનના માલીક વચ્ચે જમીનદાર અને ગણોત્તીઆના જેવો સંબંધ નથી. કારણ કે જમીનનો માલીક જમીનદાર (ભોગવટો કરનાર) છે અને (પેટા-ધારણ કરનાર) ગણોત્તીઓ

નથી. સરકાર ભાડું (કર) અથવા ફરકાની માલીક છે. તેને ગમે તે નામે કહો તોપણ તે હક અને દાવો કરના સંબંધમાં જ છે. તેમાં જમીનના કબજાનો સમાસ થતો નથી; ને કે એવો હક ખાલસા અથવા માલીકી કયાંથી થઈ શકે.”

હિન્દમાં જમીનની પદ્ધતિના પ્રશ્ન પર સરકારનો સૌથી ઊંચો અધિકારી બેડન પોવેલ આ વિષયને લગતી સરકારની સ્થિતિ સંક્ષેપમાં બ્યાન કરતાં કહે છે:—હું ક્યારેનાએ કહી ચુક્યો છું કે સરકાર સઘળી જમીનની તુરતની અથવા તો એકલી માલીક નથી. પણ ને કોઈ બીજો માલીક ન હોય તો છેવટે તેને માલીક થવાનો હક છે, જેમકે બિન ભોગવટાની પડતર જમીનની બાબતમાં અથવા ગુન્હા માટે જપ્તી અથવા ખાલસાની બાબતમાં સરકાર માલીક થાય છે.”

આ ઉપરથી ૨૫૪ થાય છે કે સરકાર અને ભોગવટો કરનાર વચ્ચે જમીનદાર અને ગણેલીઆ વચ્ચે હોય છે તેના જેવો કરારનો અથવા બીજો કોઈ સંબંધ નથી. અને તેથી સરકારને જમીનદાર તરીકે જમીનનો કબજો મેળવવાનો હક નથી. અને માત્ર ત્યારે કોઈ માલીક ન હોય ત્યારે લઈ શકે અને સારે પણ મારા ગમા લેખમાં ખતાવ્યા પ્રમાણે, લોકોના લાભ માટે જ લઈ શકે.

જમીન મહેસુલ, પટામાં લખેલું ભાડું નથી. એ તો માત્ર જમીનવેરા છે. અને આ વિષે બેડન પોવેલ આમ કહે છે:—જમીન મહેસુલ ભાડું તરીકે ગણી શકાય નહિ. રૈયતવારી જમીન કે જેમાં (મુંબઈની માફક) કાયદામાં જમીન ધારણ કરનારને, માલીક નહિ પણ ભોગવટો કરનાર કહેવામાં આવે છે. તેમાં પણ તે ભાડું તરીકે તે ગણી શકાય નહિ. અહીં એટલુંજ કહેવું બસ છે કે ભોગવટો કરનારની ખાસ બાબતથી સરકારને ખરાં લાભો હક મળતો નથી. કોઈ પણ ઠેકાણે અને કોઈ પણ જમીન મહેસુલની પદ્ધતિમાં મજૂરીનો ખર્ચ અથવા ખેતીનો ખર્ચ અને મુડીનો નફો ખાદ કંપા પછી ખાખી રહેતી સઘળી રકમ

લેવાનો દાવો સરકાર કરતી નથી.” જમીન મહેસુલની બાબતમાં બોલતાં હજી સંતોષ થાય નહિ અને વધુ બાબતની જરૂર પડે તો હું કહીશ કે તે ખેતીવાડીની આવક પરનો એક કર છે. (પુ. ૧૨૩૬) વળી જમીન મહેસુલના નાના પુસ્તકમાં ૨૧૫મા પાને બેડન પોવેલ કહે છે “જમીન મહેસુલનો અમલ ખેતીવાડીની આવકના કર તરીકે થાય છે, એટલે કે, જમીનની ખેડના નફામાંથી રાજ્યને અપાતો ફાળો છે અને જેમ બીજા ઉદ્યોગો અને ધંધાના નાણાંમાંથી આવક કરનો ફાળો અપાય છે તેના જેવી જ છે.” આ હકીકત મનુએ જણાવેલા જમીનવેરાનાં જેરીજ છે અને તે મેં મારા અગાઉના લેખમાં જણાવેલું છે.

આવકનો કર જેમ ઉદ્યોગ હુન્નર પરનો કર છે તેમ જમીન મહેસુલ માત્ર જમીન પરનોજ કર કહેવાય તો, જમીન સરકારની માલિકોની ગણાય નહિ. કારણ કે તેમ હોત તો, ઉદ્યોગ હુન્નરનો નફો ગણાત, અથવા તો ઘર અને બીજા મિલકતો, મ્યુનિસિપાલિટી, કે જે પોતાના નિર્દિષ્ટ કરેલાં પ્રદેશોમાં માત્રની આયાત પર જકાત નાંખે છે તેમજ ઘરવેરા નાંખે છે તે એવાં ગણવાં જોઈએ. આવા વિચારોને કોઈને રદખે પણ ખ્યાલ આવે નહિ. જમીન રાજ્યની મિલકત હોવાનો વિચાર પણ એટલો જ ભૂલ અને મૂર્ખાઈ ભરેલો છે.

આપણે ત્રણે વિચાર તપાસ્યા અને માલમ પડ્યું કે તે સઘળા તદ્દન ખોટા છે. એ વિચારોને આધારે કરેલી દલીલ ચોક્કસપણે ખોટી જ હોવી જોઈએ. સાબિત થયેલી હકીકતો હેઠળ મુજબ છે:— (૧) જમીનના માલીક તેના ભોગવટો કરનારા છે. (૨) સરકાર અને ભોગવટો કરનારા વચ્ચે જમીનદાર અને ગણેલીઆ જેવો કોઈ સંબંધ નથી, (૩) જમીન મહેસુલ એ માત્ર કર છે અને તે કોઈ કરાર અથવા બીજી રીતનું પટાનું ભાડું નથી. ત્યાં ત્યાં તે ભાડું કહેવામાં આવ્યું છે ત્યાં ત્યાં તે માત્ર અલંકાર રૂપેજ અને જમીનવેરાના સાધારણ અર્થમાં જ વાપરવામાં આવ્યું છે, મુંબઈના જમીન મહેસુલના કાયદા અને તેના વહિવટને લગતી બિનાઓમાંથી સાધારણ યં

અનુમાનો બાંધી શકાય છે તે આપણે આગળ જ્ઞેષ્ઠશું અને ખેડામાં સત્યાગ્રહીઓ મહાત્મા ગાંધીના નેતાપણા હેઠળ ખરેખર શા માટે લડે છે તે પર આપણે વિચાર કરીશું. એ એકતરફી કાયદાના ગેરવાજબી દરવો જે વડે, કારોબારી અમલદારોને ધણા મુનસીફના હકો આપવામાં આવ્યા છે, કે જેના ગેરઉપયોગથી હનરોનો નાશ થાય છે તે દરવોની બુલે પ્રકાશમાં લાવવામાં આવે છે.

જે સંબંધી વિવેચન ચાલે છે તેમાં જણાવેલા છેલ્લેા મત એ છે કે મહેસુલની માફી અથવા તદ્દકુખી આપવી એ માત્ર મહેરબાનીની બાબત છે. એ અગાઉ કહ્યું તેમ આ વિચાર થોડો ઘણો સત્ય છે. હિંદુસ્તાન સરકાર કે જેણે પહેલપહેલાં દુષ્કળને લગતા કમિશનના રિપોર્ટના આધારે, ચોક્કસ પ્રસંગોમાં લોકોને છુટ્ટી મહેસુલની માફી અથવા તદ્દકુખી આપવાનો ઠરાવ બહાર પાડ્યો હતો, તે સરકાર આ છુટ્ટો, લોકોનો બાજબી હક નહિ પણ મહેરબાની ગણે છે. પણ મુખર્દી સરકાર તો હિન્દુસ્તાન સરકારના આ ઠરાવથી બંધાયેલી છે અને જ્યારે તે ઠરાવનો અમલ અદામાં (ખેડામાં) કરવાનો છે ત્યારે મારા નમ્રમત પ્રમાણે તો, તે ઠગવ અમલ હિંદી સરકારે, હક તરીકે નહિ પણ મહેરબાનીની રાહ કાઢ્યા હોય તો પણ, તેની શરતો બરાબર પળાવવાનો લોકોને હક છે. ખેડામાં આપણને હાલમાં તે ઠરાવના અને તેની રૂએ કરેલી કાનુનોના અમલ સાથે સંબંધ છે. તેથી જો પાક નિષ્ફળ ઉતર્યો હોય અને તે ચાર આનાથી ઓછો હોય તો, કાનુનો મુજબ તદ્દકુખી લેવી એ હકની વાત છે, આ અર્થ પ્રમાણે તો, તદ્દકુખી મહેરબાનીની રૂએ હોવાની વાત ખોટી છે.

વળી હું લેણા તરફથી યથારે એમ કહીશ કે, તદ્દકુખી અને માફી મહેરબાની રાહ આપવામાં હિન્દી સરકારની સ્થિતિ પણ ન્યાય અને ઈ-સાદના નિયમોની રૂએ જળવાઈ શકે એમ નથી. હું ચોક્કસ પૂર્વક જણાવું છું કે જ્યારે જ્યારે લોકોના કાણુ હેઠળ ન હોય એવા કારણોસર પાક નિષ્ફળ જાય ત્યારે

માફી અને તદ્દકુખી માગવાનો લોકોને હક છે, અને આ બે કારણોસર હું કહું છું. પહેલું એ કે, સંકટના સમયમાં માફી અને તદ્દકુખી આપવી સરકારની ફરજ છે અને સરકારની જે ફરજ છે તે મંત્રીપકારક રીતે સરકાર પાસે અદા કરાવવાનો લોકોને ખરેખર હક છે. બેઝન પોલેલ પોતે સરકારની આ ફરજ હેઠળ મુજબ વર્ણવે છે:—“જમીનદાર તરીકે સરકારે જે ફરજ બજાવવાની છે તે એ છે કે તેમણે ચિલ્કતના સુધારા માટે સામાન્ય રીતે દરકાર રાખવી, ખેડુતોને કુવા ખોદવા માટે અથવા ખીજ સુધારાઓ કરવા માટે તગાવી આપવી, સામાન્ય ખેતીવાડોનાં કારણો માટે નાણાં ધીરવાં, અને દુષ્કાળ અથવા સંકટને લીધે મહેસુલ મોકુફ રાખવું. અથવા માફ કરવું.” બીજું એ કે, જમીન મહેસુલ એ કર છે અને તે ખેતીના ખરેખર નફા પરજ લઈ શકાય અને તેથી જ્યારે જ્યારે પાક નિષ્ફળ જાય ત્યારે ત્યારે તે વર્ષને માટે કરની માફી માગવાનો લોકોને હક છે. જમીન મહેસુલની જે અસલ પદ્ધતિ પ્રમાણે ચાલવાનો સરકાર દાવો કરે છે તેની રૂએ પણ સરકાર કર તરીકે ખરેખરા ઉત્પત્તિના હિસ્સાની જ હકદાર છે અને તેથી ખરેખર ઉત્પત્તિ કાંઈજ નહિ અથવા તો સાધારણ કરતાં ઓછું હોય ત્યારે રાજ્યનો હિસ્સો પણ પોતાની મેળે જ ઓછો ધઈ જતો. સિદ્ધાંત મુજબ તો સરકાર બાજબી રીતે આ દલીલ લાવી શકે નહિ. છતાં તેઓ એમ કહે છે કે આકારની બ્યવસ્થા ખરાબ વરસોમાં ખેતીના સંકટો જ્ઞાનમાં લઈને કરવામાં આવી હતી અને તેથી સરકારના મત પ્રમાણે લોકો વરસ સાફ હોય ત્યારે ઓછા આકારનો લાભ લેય તો, ખરાબ વરસમાં જ્યારે પાક નિષ્ફળ જાય ત્યારે તે આપવાની તેમણે નાખુશી યતાવવી જ્ઞેષ્ઠ એ નહિ. આ કારણસર હિંદી સરકારનો ઠરાવ એમ કહે છે કે મહેસુલ મોકુફ રાખવું એ મહેરબાનીની રાહ છે. મહેસુલના આકારથી અને તેના પરિણામે વર્ષોના વર્ષો ધર્માં દુઃખી થતા લોકોની આર્થિક સ્થિતિ પર થયેલી ખરેખરી અસરોની ખારીક

તપાસ કરવાથી સરકારની દેખીતી રીતે ખરી લાગતી આ દલીલ પોકળ માલમ પડશે, “યુગ્મરાતમાં ખેતીવાડીને ક્ષતિ સ્થિતિ” વિષેના, ૧ લી ફેબ્રુઆરી ૧૯૧૮ ના મુંબઈ કોનકલમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા મારા ત્રીજા લેખમાં જે નિર્ણયપર હું આવ્યો હતો તે આ અર્થે કાંઈ નહિ તો ખેડાની બાબતમાં, સરકારની દલીલનો પુરેપુરો જવાબ છે. તે નિર્ણય એ હતો કે મહેસુલના સૌથી ઉચા દરથી અને ગમે તે બહાને દરેક રિવિઝન સેટલમેન્ટ વખતે મહેસુલ વધારવાની પદ્ધતિથી વસ્તીમાં ઘણો જ ઘટાડો થયો છે. (ખેડામાં ૪૦ વર્ષમાં ૫૮ ટકા ઘટાડો થયો છે.) અને તેથી લોકોમાં ગરીબાઈ આવી છે અને તેના પરિણામે રાજાનો સામે ટક્કર ઝીંકવા જેટલી તેમનામાં જીવનશક્તિ રહેલી નથી, પણ આ વિષયની તદ્દન નિરાળી ચર્ચા કરવાની જરૂર છે.

આ વિચારો જમીન મહેસુલની કોઈપણ પદ્ધતિમાં મુખ્ય કહેવાય છે અને ખેડામાં જમીન વહિવટના ઠરાવોનો વિચાર કરતાં પહેલાં તે બારીકાઈથી સ્પષ્ટ કરવી એ જરૂરી છે અને તે મુંબઈના જમીન

મહેસુલના કાયદામાં અથવા તેની રૂએ કરેલી કાનુનોમાં કોઈ પણ ઠરાવો, જે મુખ્ય સિદ્ધાંતોની વિરૂદ્ધ હોય અને બંધબેસતા ન હોય તે એકદમ દૂર કરવા બેંધએ કારણ કે તેથી સમાજની અને ખાસ કરીને ખેતી-વાડીની પ્રગતિને હાનિ પહોંચે છે. બે હું મી. ગાંધીને બરાબર સમજતો હોઉં તો આ ઈલાકામાં જમીન મહેસુલના વહિવટમાં આવા અન્યાયી અને વાંધા ભરેલા ઠરાવો દૂર કરવાને માટેજ સત્યાગ્રહની લડત શરૂ કરવામાં આવી હતી. થોડા મહિના માટે થોડા હજાર રૂપિયાની તહકુમી મેળવવા માટેનો કાંઈ આ લડતનો હેતુ નહોતો. હાલમાં જમીન મહેસુલના વહિવટની તદ્દન બૂલ ભરેલી અને અત્યંત અન્યાય ભરેલી પદ્ધતિની સામે વાંધા દર્શાવવા માટે એ લડત ખરેખર રચવામાં આવી હતી, જેથી લોકોને પુષ્કળ નૈતિકબળ મળે અને એક બ્યવસ્થિત રાજ્યમાં ખરી અને છેલ્લેલેલી સત્તા, સત્યમાં છે કે બળમાં, પ્રગળે છે કે અધિકારીઓને, એ સ્પષ્ટ રૂપમાં સરકાર સમક્ષ મુકી શકાય. હિન્દી અધિકારી વર્ગને આવા ધડાની ખાસ જરૂર છે.

વડોદરા રેસીડેન્સીની હુકુમતનો વિસ્તાર.

(લે: પટેલ હાથીભાઈ અમથાભાઈ એડવોકેટ-વકીલ વરીષ્ઠ કોર્ટ-વડોદરા અને રેવાકાંઠા એજન્સી કોર્ટ-કાંપ વડોદરા)

વડોદરા રેસીડેન્સીનો વધેલો વિસ્તાર

વડોદરા રાજ્યના પાટનગર વડોદરાનું મહત્વ તા. ૧ એપ્રિલ ૧૯૩૩ થી ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિએ કંઈક વધ્યું છે. વડોદરા રેસીડેન્સીને હોદ્દો તા. ૧-૪-૩૩ થી "એજન્ટ ટુ ધી ગવર્નર જનરલ ગુજરાત સ્ટેટસ એન્ડ રેસીડેન્સ એટ બરોડા" અર્થાત "ગુજરાત સંસ્થાનના ગવર્નર જનરલના એજન્ટ અને વડોદરાના રેસીડેન્સ" એ હોદ્દો હિંદુસ્તાન સરકાર તરફથી નમુદ થયો છે. અને તે ધોરણે પત્રવ્યવહાર પણ કરવા હુકું છે.

વડોદરા રેસીડેન્સીને સોંપાયેલાં સંપુર્ણ સત્તાવાળાં સંસ્થાનો.

મુખ્ય ઇલાકાનાં પુર્ણ સત્તાવાળાં રાજ્યો અને સંસ્થાનો જે હાલ (૧) રેવાકાંઠા (૨) ખેડા (૩) સુરત અને (૪) યાણા એજન્સી નીચેનાં (ડાંગ સંસ્થાન સિવાયનાં) છે, તે તમામ "ગુજરાત સંસ્થાનના ગવર્નર જનરલના એજન્ટ અને વડોદરાના રેસીડેન્સ" ના તાબા નીચે રાજકીય કામના માટે મૂકવામાં આવ્યાં છે.

મર્યાદીત સંસ્થાનો સંબંધે.

૧. નાસીક એજન્સીમાં સુરગણા, ૨. બાદરવા,
૩. નંજીધોડા, ૪ કડાણા ૫. સંજેલી અને ૬. ઉમેડા ઉપરનાં મર્યાદીત સત્તાવાળાં છ સંસ્થાનોનો પણ

રાજકીય સંબંધ અને વ્યવહાર તા. ૧-૪-૩૩ થી વડોદરાના રેસીડેન્સ અને ગુજરાત સંસ્થાનના ગવર્નર જનરલના એજન્ટના સેક્રેટરી મારફત ચલાવવા હુકું છે. આ સેક્રેટરી હોદ્દાની રૂઢિએ આ સંસ્થાનોના પોલી-ડીકલ એજન્ટ છે.

રેવાકાંઠા, સુરત, યાણા અને ખેડા એજન્સીનાં સંસ્થાનો.

ઉપર જણાવેલા ફરકારથી પુર્ણ સત્તાવાળાં રેવાકાંઠા એજન્સીનાં (૧) બાલાસીનોર (૨) બારીયા (૩) છોટાઉદેપુર (૪) લુણાવાડા (૫) રાજપીપળા અને (૬) સંત-આ છ સંસ્થાનોનો વડોદરા સાથે સંબંધ બેસાયો છે. તેવીજ રીતે મુખ્ય ઇલાકાની સુરત એજન્સીનાં (૧) વાંસદા (૨) ધરમપુર અને (૩) સચીન સંસ્થાનોનો અને યાણા એજન્સીનાં જવહાર અને ખેડા એજન્સીના ખંભાત "સંસ્થાનો" સંબંધ પણ વડોદરા સાથે થયો છે.

મર્યાદિત સત્તાવાળાં નાસીક એજન્સીનાં અને રેવાકાંઠા એજન્સીનાં સંસ્થાનો.

મર્યાદિત સત્તાવાળાં સંસ્થાનોમાં નાસીક એજન્સીના સુરગણા, અને રેવાકાંઠા એજન્સીના ૫૫ સંસ્થાનોનો સંબંધ હિંદુસ્તાન સરકારની નવી રાજકીય યોજનાથી બેસાયો છે. અર્થાત રેવાકાંઠા એજન્સીનાં તમામ સંસ્થાનોનો સંબંધ વડોદરા રેસીડેન્સી સાથે પ્રત્યક્ષ બેસાયો છે.

વડોદરાના ના. રેસીડેન્સના હોદ્દામાં ફેરફાર કરી "એજન્ટ ટુ ધી ગવર્નર જનરલ ગુજરાત સ્ટેટસ એન્ડ રેસીડેન્સ એટ બરોડા" એવો હોદ્દો તા. ૧ હી એપ્રિલ ૧૯૩૩ થી રાખવામાં આવ્યો છે, અને રેવાકાંઠા એજન્સીનાં તમામ સંસ્થાન ઉપરાંત સુરત, યાણા, ખેડા અને નાસીક એજન્સીનાં પણ કેટલાંક સંસ્થાન વડોદરા રેસીડેન્સીના તાબા નીચે મૂકવામાં આવ્યાં છે. આ સંસ્થાનોની સામાન્ય "માહિતી" જણાવતી જણાસા સંબંધકર્તા લોકોને હોય તે કંઈક અંશે પુરી પાડવાની યોજના "શ્રી સયાંજીવિજય" પેપર મારફતે કરવામાં આવી હતી. અને હવે પછી આ સંસ્થાનો સંબંધ વિશેષ માહિતી આપવામાં આવશે. જે તે સંસ્થાનો તરફથી ભેળેલી માહિતી પુરી પાડવામાં આવશે, તો અમે તેમના ઉપકારી થઈશું. આ યોજનાથી સંસ્થાનોની પ્રસિદ્ધિ થવા ઉપરાંત જનસમુદાયને પણ ફાયદો થવા સંભવ છે.

રેવાકાંઠાનાં સંસ્થાનોનાં ધાણાં

રેવાકાંઠા એજન્સીનાં પંચાવન સંસ્થાનોમાં (૧) સંખેડા મેવાસમાં ૨૫ (૨) પાંડુમેવાસમાં ૨૪ અને રેવાકાંઠામાં છુટક ભાદરવા, નંજીયાડા, કડાણા, સંગેલી, ઉમેડા અને વછરીયા મળીને ૭ છે.

સંખેડા મેવાસ ધાણામાં આવેલાં સંસ્થાનો.

સંખેડા મેવાસ ધાણામાં ૨૫ સંસ્થાન નીચે પ્રમાણેનાં છે. અગર, અલવા, ખીલોડીયા, ખીહોરા, ચોરંગલા, ચુડેસર, ધમાસીયા ઉર્ફે વલુમાલા, દેરધપુર, ગડખોરીઆદ, છરાલ, કંસોલી, માંડવા, નલીઆ, નગામ, નસાવાડી, પલાસણી, પાન તલાવડી, રામપુરા, રેંગણાં, શણેર, સંધીઆપુરા, ઉચાદ, વાસણસેવેડા, વાસણવીરપુર, વીરમપુર, અને વોરા.

મોટાં સંસ્થાનોની વિગત,

વડોદરા રેસીડન્સી સાથે જોડાયેલાં સંસ્થાનોનો એન્ડ માઈલમાં વિસ્તાર, વસ્તી, સરેરાશ વાર્ષિક ઉત્પન્ન, સરેરાશ વાર્ષિક ખર્ચ અને કાયમની અને અંગત તોપની સલામી આપવાં કરેલું તે સંબંધે હકિકત નીચે પ્રમાણે છે:—

પાંડુ મેવાસ ધાણાનાં સંસ્થાન.

પાંડુ મેવાસ ધાણાનાં સંસ્થાન ૨૪ છે. અમરપુર, અણગઢ, હાલીવાર, ધારી, દોડકા, ગોટડો, ગોડકા, ઈટવા, જોસર, જુમખા, કનોડા, કસલાપગીતું મુવાડા, મેવલી, મોકાપગીતું મુવાડા, નહારા, પાંડુ, પોઈચા, રાઈકા, રાજપુર, સીહોરા, વખતપુર, વરણોદમલ, વરણોલ મોટી, વરણોલ નાની.

એકંદરે ૬૭ સંસ્થાનોનો સંબંધ વડોદરા

સાથે વધે છે.

દિલ્હી સરકારે કરેલા નવા ફેરફારથી તા.

૧-૪-૩૩ થી એકંદરે નાનાં મોટાં મળીને ૬૭

સડસઠ સંસ્થાનોનો સંબંધ વડોદરા સાથે થયો છે.

અનુક્રમ નંબર	સંસ્થાનનું નામ	ઈજેન્સી-માં આવ્યું તે	વિસ્તાર ચો. માઈલમાં	૧૯૩૨ તા. ૧ જાન્યુઆરી સુધીની વસ્તી	સરેરાશ ઉત્પન્ન	સરેરાશ ખર્ચ	તોપની સલામી		
							કાયમ ની	અંગત	લોકલ
૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮	૯	૧૦
૧	ખંભાત	ખેડા એજન્સી	૩૫૦	૮૭૭૬૧	૮૫૧૦૦૦	૮૪૦૦૦૦	૧૧	—	—
૨	વાંસદા	સુરત એજન્સી	૨૧૫	૪૮૮૦૭	૭૮૧૦૦૦	૮૮૬૦૦૦	૮	—	—
૩	ધરમપુર	"	૭૦૪	૧૧૨૦૫૧	૧૧,૭૦,૦૦૦	૧૧,૬૧,૦૦૦	૮	૧૧	—
૪	સચીન	"	૪૯	૨૨૨૧૨૫	૪૦૦૦૬૦	૩૯૭૦૦૦	૮	—	—
૫	જવહાર	ધાણા	૩૧૦	૫૭૨૮૮	૫૬૩૦૦૦	૪૮૬૦૦૦	૮	—	—
૬	સુરગણા	નાસીક	૩૬૦	૧૫૨૫૮	૬૫૦૦૦	૫૬૦૦૦	—	—	—
૭	બાલાશીતોર	રેવાકાંઠા	૧૮૯	૫૨૫૨૫	૨૬૪૦૦૦	૨૪૯૦૦૦	૮	—	—
૮	બારીયા	"	૮૧૩	૧૫૯૪૨૯	૧૨,૦૬,૦૦૦	૧૩૧૦૦૦૦	૮	૧૧	—
૯	છોટાઉદેપુર	"	૮૯૦-૩૪	૧૪૪૬૪૦	૧૫,૮૫,૦૦૦	૧૩,૨૦,૦૦૦	૮	—	—
૧૦	લુણાવાડા	"	૩૮૮	૯૫૧૬૨	૫,૩૬,૦૦૦	૫,૨૯,૦૦૦	૮	—	—
૧૧	રાજપીપળા	"	૧૫૧૭૬	૨૦૬૧૧૪	૨૪૧૧૦૦૦	૨૬૦૦૦૦૦	૧૩	—	—
૧૨	સંત	"	૩૯૪	૮૪૫૩૮	૫૬૧૦૦૦	૫૩૩૦૦૦	૮	—	—

રેવાકાંઠા એજન્સીનાં ૫૫ નાનાં સંસ્થાનોની હકીકત નીચે પ્રમાણે છે:—

અનુક્રમ નંબર	સંસ્થાનનું નામ	વિસ્તાર ચો. માંધલ	વસ્તી	કાલ વા. ઉત્પન્ન	સં. વા. ખર્ચ	અનુક્રમ નંબર	સંસ્થાનનું નામ	વિસ્તાર ચો. માંધલ	વસ્તી	કાલ વા. ઉત્પન્ન	સં. વા. ખર્ચ
૧	અગર	૧૭	૩૫૮૬	૩૨૦૦૦	૩૩૦૦૦	૨૩	કડાણા	૧૩૦	૧૭૫૬૦	૧૧૪૦૦૦	૧૪૦૦૦૦
૨	અલવા	૫	૧૭૫૭	૭૦૦૦	૭૦૦૦	૨૪	કનોડા	૩-૭૫	૧૩૮૭	૬૦૦૦	૪૦૦૦
૩	અમરપુર	૨	૪૦૭	૧૦૦૦	૧૦૦૦	૨૫	કસલાપગીનું	૧	૧૩૩	૧૦૦૦	૧૦૦૦
	(મારભાગદાર બારીઆ)					૨૬	મુવાડા	૧૬-૫૦	૫૫૯૫	૮૮૦૦૦	૭૭૦૦૦
૪	અણુખડ	૪-૨૫	૩૭૯૮	૧૩૦૦૦	૯૦૦૦	૨૭	મેવલી	૫	૧૭૦૨	૯૦૦૦	૯૦૦૦
૫	બાદરવા	૨૭	૧૧૦૪૮	૮૨૦૦૦	૬૧૦૦૦	૨૮	મોક્ષ પગીનું	૧	૨૦૭	૧૦૦૦	૧૦૦૦
૬	બીલીડીયા	૯	૨૫૫૮	૨૦૦૦૦	૧૮૦૦૦		મુવાડુ				
	(બે ભાગદાર રજપુત)					૨૯	નહારા	૩	૪૫૩	૯૫	૭૫
૭	બીહોરા	૧-૭૫	૨૬૬	૩૦૦૦	૩૦૦૦	૩૦	નલોયા	૧	૧૭૬	૧૦૦૦	૧૦૦૦
૮	છાલીવાર	૧૧	૨૯૪૬	૨૧૦૦૦	૨૦૦૦૦	૩૧	નાનગામ	૩	૬૨૫	૪૦૦૦	૪૦૦૦
૯	ચોરગલા	૧૬	૨૭૧૫	૧૨૦૦૦	૧૨૦૦૦	૩૨	નસવાડી	૧૬-૫૦	૬૫૩૬	૪૮૦૦૦	૩૦૦૦૦
૧૦	મુડેસર	૨-૫૦	૬૪૪	૩૦૦૦	૩૦૦૦	૩૩	પલાસણી	૧૨	૨૭૫૮	૨૬૦૦૦	૨૭૦૦૦
૧૧	ધમાસીયા	૧૦-૫૦	૨૩૭૮	૩૨૦૦૦	૩૦૦૦૦	૩૪	પાંડુ	૯	૨૩૪૧	૭૦૦૦	૬૦૦૦
	(ઉર્ફે વનમાલા)					૩૫	પાનતલાવડી	૫	૯૩૫	૧૨૦૦૦	૧૨૦૦૦
૧૨	ધારી	૩-૭૫	૧૪૫૪	૭૦૦૦	૬૦૦૦	૩૬	પાપુઆ	૩-૭૫	૧૦૧૮	૩૦૦૦	૩૦૦૦
	(ચાર ભાગદાર રજપુતો)					૩૭	રધીકા	૩	૫૫૪	૮૦૦૦	૫૦૦૦
૧૩	દોડકા	૩	૧૦૪૬	૫૦૦૦	૫૦૦૦	૩૮	રાજપુર	૧-૫૦	૧૯૫	૨૦૦૦	૨૦૦૦
	(ત્રણ પાટી-દાર મતાદાર)					૩૯	રામપુરા	૪-૫૦	૧૯૮૨	૧૩૦૦૦	૧૦૦૦૦
	(કાલ જમી માં છે.)					૪૦	રેંગણ	૪	૫૮૭	૪૦૦૦	૪૦૦૦
૧૪	દુધપુર	૧-૭૫	૧૨૯	૬૦૦	૬૦૦	૪૧	સંજેલી	૩૪	૮૦૮૩	૭૦,૦૦૦	૭૮૦૮૦
૧૫	ગઢ-બોરી-આદ	૧-૭૮	૧૧૨૬૩	૧૨૦૦૦	૩૮૦૦૦	૪૨	શણોર	૧૧-૨૫	૧૮૪૦	૪૧,૦૦૦	૫૦૦૦૦
૧૬	ગોટાર્ડી	૩	૪૩૦	૧૦૦૦	૧૦૦૦	૪૩	શીહોર	૧૫-૫૦	૪૫૩૨	૩૬૦૦૦	૩૪૦૦૦
૧૭	ગોડા	૪	૧૪૫૯	૬૦૦૦	૫૦૦૦	૪૪	શીધીઆપુરા	૪	૯૬૭	૫૦૦૦	૬૦૦૦
૧૮	ધટવડ	૬	૧૫૬૯	૨૦૦૦	૨૦૦૦	૪૫	ઉચાદ	૮-૫૦	૩૬૬૨	૩૬૦૦૦	૩૬૦૦૦
૧૯	નંજુનાડા	૧૪૩	૧૧૩૮૫	૧૪૨૦૦૦	૧૩૧૦૦૦	૪૬	ઉમેડા	૨૪	૫૬૨૨	૭૧૦૦૦	૭૧૦૦૦
૨૦	જેસર	૧-૫	૫૧૪	૩૦૦૦	૨૦૦૦	૪૭	વજીરીયા	૨૧	૫૮૬૮	૬૨૦૦૦	૫૪૦૦૦
૨૧	જીરાલ કમસોયી	૫-૫	૧૨૫૩	૧૦૦૦૦	૧૦૦૦૦	૪૮	વળતપુર	૧-૫૦	૩૯૦	૨૦૦૦	૨૦૦૦
૨૨	જુમખા	૧	૩૭૨	૧૦૦૦	૧૦૦૦	૪૯	વરજોદમથ	૩-૫	૬૮૪	૧૦૦૦	૧૦૦૦
						૫૦	વરજોદ મોટી	૨	૩૪૨	૮૦૦	૭૦૦
						૫૧	વરજોદ નાની	૧	૮૭	૫૦૦	૪૦૦
						૫૨	વાસણ સેવડ	૧૨-૫૦	૧૬૦૪	૮૦૦૦	૮૦૦૦
						૫૩	વાસણ વીરપુરા	૧૨-૫૦	૪૫૭૧	૪૬૦૦૦	૫૬૦૦૦
						૫૪	વીરમપુરા	૧	૧૦૭	૯૦૦	૯૦૦
						૫૫	વોરા	૫	૧૪૦૭	૧૨૦૦૦	૧૯૦૦૦

(અપૂર્ણ)

અ. સૌ. લેડી રમાબા પટણી

(લેખક : દીવાનબહાદુર ત્રિભુવનદાસ કાલિદાસ ત્રિવેદી)

[અ. સૌ. લેડી પટણીના સ્વર્ગવાસ નિમિત્તે શોક પ્રદર્શિત કરવા ભાવનગરના શહેરીઓની એક જાહેર સભા દી. બા. ત્રિભુવનદાસભાષના પ્રમુખપદે જયોનાથ મહાદેવમાં મળી હતી. આ સભામાં રા. રા. શુભાબરાય ગોવિંદરાય દેસાઈ અને નગરશેઠ મજલાલભાઈ વગેરે ગૃહસ્થોએ પ્રસંગાનુરૂપ વિવેચનો કર્યાં હતાં. તે પૈકી દી. બા. ત્રિભુવનદાસ ભાઈનું ભાષણ અમે આ નીચે આપીએ છીએ. તંત્રી]

મહાગૃહસ્થો,

આજનો પ્રસંગ ખરેખર કષ્ટણ અને હૃદય દ્રાવક છે. આર્ય ઓના ઉચ્ચ સંસ્કારોથી વિભૂષિત, ભગવતી વસુંધરાની પેઠે કામળ માતૃભાવનાની મીઠી અભીધારા સીંચી પોતાના સંપર્કમાં આવનાર સૌ કોઈના જીવનમાં ઉલ્લાસ રેડનાર, સ્ત્રી જાતિના અભ્યુદય માટે સદાદિત અવિરત પ્રયત્ન કરનાર, અનન્ય ભક્તિભાવથી પતિને સાથ આપી સંસાર ધુરા અને રાન્ય ધુરાનો તેનો ભાર હળવો કરી અહોનિશ પ્રેરણા આપનાર એક સન્મારી—અ. સૌ. લેડી રમાબા સાહેબનું અવસાન થતાં તેમના આત્માને નિવાર્ણલિ અર્પવાને આપણે આજે અહીં એકત્રિત થયા છીએ.

Death lies on her like a frost upon the sweetest flower of all the field.

સમસ્ત પ્રદેશમાં પોતાના જીવન પુષ્પો પમરાટ પ્રસારનારનેય મૃત્યુ ઝડપી લે છે એ વિધિની કેવી કૂરતા !

ભાવનગરના શ્રીમાન નગરશેઠ મજલાલભાઈની આજેવાની નીચે આપ સૌ ભાવનગરના ભાવભીના શહેરીઓ આ પ્રસંગે પોતાની હમદર્દો દર્શાવવા આ સભામાં આવ્યા છો તે આપના સ્નેહને અનુરૂપ જ છે, અને સદ્ગતના કુટુંબ તરફ આપનો કેવો ભાવ છે તેનું આથી દિગ્દર્શન થાય છે.

મહાગૃહસ્થો ! હૃદય શોકથી પ્રપૂર્ણ હોય તેવે વખતે વાણીપ્રવાહ સંકોચ પામે છે, તેથી આવા પ્રસંગે લાંબા ભાષણને અવકાશ નથી, તોપણ શાંતિથી આપણી ભાવનાઓ પ્રદર્શિત કરવી તે આપણું કર્તવ્ય છે. તેથી મારી પહેલાં કેટલાક વક્તાઓએ આ પ્રસંગે પોતાના દિલના ઉદ્ગારો વ્યક્ત કર્યા છે અને શોકની લાગણી પ્રદર્શિત કરી છે, તેમાં હું તેઓ સાથે સંપૂર્ણ મળતો આવું છું. અને હું પણ આ પ્રસંગે મારા હૃદયની દુઃખ ભરી લાગણીઓ વ્યક્ત કરવા પ્રેરાયો છું.

અ. સૌ. રમાબા સાહેબ સાથે આપણામાંના ઘણાખરા નિકટ સંબંધમાં આવેલા છે અને તેથી તેમના જીવનની અનેક ખાલુઓ નીરખવાની તક સાંપડી છે. તે ઉપરથી આપણે કહી શકીએ કે તેમનું જીવન ઘણું સાદું હતું અને જગતની અનેક સંપત્તિઓ તેમને વરેલી હતી, છતાં એ સંપત્તિઓનો મોહ તેમને ન હતો. આપને સૌને સુવિદિત છે કે કેટલાક સમયથી અ. સૌ. રમાબા સાહેબની તખીયત ઠીક ન હતી, તો પણ તેઓશ્રી મે. સર પ્રલાશંકરભાઈ સાથે વિલાયત જવાનો આગ્રહ રાખતાં હતાં. આ આગ્રહના મૂળમાં તેમની અનન્ય પતિભક્તિ જ હતી. પોતે સાથે જાય તો મે. પટણી સાહેબનું સ્વાસ્થ્ય સારી રીતે સચવાય એજ આ સદાગ્રહનો હેતુ હતો. પરંતુ તેમના મંદવાડે ગંભીર સ્વરૂપ પકડવાથી તેઓશ્રી,

સાથે જઈ શક્યાં ન હતાં. એક વખત તો એવો પણ હતો કે તેઓના મંદવાડને કારણે મે. પટણી સાહેબને વિલાયત જવાનું મુલતવી પણ રાખવું પડે. સન્નારી હમેશા પતિની પડખે ઉભાં રહી તેને પ્રેરણા અને પ્રોત્સાહન આપે છે. અને જરૂર પડે તો હસતે મોંએ આત્મભોગ પણ આપે છે. અ. સૌ. રમાળા આ કાટિનાં સ્ત્રી હતાં. તેથી કુટુંબ સેવા કરતાં રાજ્ય સેવા ચઢીયાતી છે એમ માની પોતાની તખ્તીયતની ચિંતા નહિ કરવાનું જણાવી તેઓશ્રીએ મે. પટણી સાહેબને હિંમત અને પ્રોત્સાહનભરી વિદાય આપી. આપણે બધા એમ માનતા હતા કે તેઓની તખ્તીયત ધીમે ધીમે ઠીક થઈ જશે અને થોડો સમય તો તખ્તીયત સુધારાનાં બધાં ચિન્હો પણ જોવામાં આવ્યાં, પરંતુ એટલામાં મંદવાડે ઉથલો માર્યો અને બે દિવસમાં જ તેઓશ્રીનું શોકજનક નિર્વાણ થયું. આ એક ઘણો મોડો બનાવ જાણો છે અને તેણે આપણા સર્વના હૃદયને દુઃખ અને શોકના વાતાવરણથી ઘાઈ દીધું છે.

અ. સૌ. લેડી રમાળા સાહેબ સ્વધર્મનિષ્ઠ, ભક્તિ પરાયણ—અને સનાતન ધર્મનાં ચુસ્ત અનુયાયી હતાં. હિંદુ ધર્મના તાત્વિક ભાગના અભ્યાસ ઉપરાંત દેવપૂજા, વૈદિક ક્રિયાઓ, વ્રતો અને સાધુ, સંત તથા બ્રાહ્મણોમાં તેમને અનન્ય શ્રદ્ધા હતી. એક વખત મહે તેમને પૂછ્યું કે તેઓ બે ત્રણ વર્ષ વિલાયત રહ્યાં ત્યારે ત્યાં તેઓ પોતાનો ધર્મ કેવી રીતે સાચવી શક્યાં હતાં. તેમણે જે પ્રત્યુત્તર આપ્યો તેથી તેમને ધન્યવાદ દેવાનું મને મન થઈ આવ્યું. તેઓએ કહ્યું કે અમે જે ઘરમાં રહેતાં હતાં ત્યાં મારો ઓરડો તકન ભુંદો હતો અને તેમાં હું મારા હાથે પાણી ભરતી, રસોઈ કરતી, વાસણ માંજતી અને તેમાંની કોઈ વસ્તુનો કોઈને પણ સ્પર્શ કરવા દેતી નહિ. તેમની ધર્મ ઉપરની આવી અડગ આરથા હાકના નારિતક ચતા જતા યુગને ધોડા લેવા જેવી છે. ધર્મની આવી ઉત્કટ ભાવના, તેમને માટે કોના હૃદયમાં માન અને પૂજ્ય ભુદ્ધિ ઉત્પન્ન નહિ કરે!

હું તો રહ્યો ચુસ્ત બ્રાહ્મણ, તેથી ધર્મની આવી વિશુદ્ધ ભાવના મારા હૃદયમાં તો તેમને માટે આદર-ભાવ ઉત્પન્ન કરે તેમાં કોઈ નવાઈ નહિ, પરંતુ ધર્મ માટે યત્નિયત પણ મમત્વ ધરાવનાર સૌ કોઈના હૃદયમાં આ વસ્તુ સદ્ગત માટે આદરભાવ ને માનની લાગણી ઉત્પન્ન કરે જ કરે.

તેમની પતિભક્તિ અવર્ણનીય હતી. પતિની સેવા કરવાનો લાભ અહોનિશ મળ્યા કરશે એવા હેતુથી, વનનાં ભયંકર ઝંકટો સહન કરવા તત્પર થયેલી સતી સીતાની પેઠે, લેડી રમાળા પટણીની અડગ પતિ-ભક્તિએ તેમને પ્રવાસની અનેક મુશીબતો આનંદથી સહન કરી લેતાં શીખવ્યું હતું. આપ સૌ જાણો છો કે બે વર્ષ ઉપર મે. પટણી સાહેબ વિલાયત ગયા ત્યારે માર્ગમાં એડનમાં બિમાર થઇ ગયા હતા, તે વખતે તેઓએ તરતજ ત્યાં જઈ તેમની સાથે વિલાયત જઈ બે ત્રણ મહીના તેમની સેવા ઉઠાવી હતી. હમણાં પણ ગયા માસમાં મે. પટણી સાહેબની તખ્તીયત બરાબર નથી, તેવી હકીકત સાંભળી તેઓશ્રી દિલ્લી ગયાં હતાં અને ત્યાંથી મંદવાડ લઈ પાછા આવ્યાં હતાં. પતિ એજ પરમેશ્વર, પતિ એજ સર્વેશ્વર, એવી તેમની દૃઢ માન્યતા હતી મે. પટણી સાહેબ આટલી વૃદ્ધ ઉમરે રાજ્યધુરાનું વહન કરી રહ્યા છે તેનો ભાર હળવો કરવામાં અ. સૌ. રમાળા સાહેબનો ફાળો નહોતો સુતો ન હતો એ સૌ કોઈને સુવિદિત છે.

કૌટુંબિક જીવનમાં પણ તેમના સ્નેહદ્રશ્યની મીઠી છાયા નીચે બેસીને ઘણાએ શાતા અનુભવેલી છે. બહોળા પરિવારમાં કે સેવક જનમાં કોઈ માંદું પડે તો એક સારી નર્સ ઉમ્મગરા ન કરે તેવા ઉમ્મગરા દિવસોના દિવસો મુધી કરતાં મહે તેમને જોયાં છે. તેમનો આ પ્રેમ માત્ર કુટુંબમાં પરિમિત થયો ન હતો, પરંતુ તેનું ક્ષેત્ર બહુ વિશાળ હતું. મે. પટણી સાહેબની પેઠે તેમણે પણ બારી ઉઘાડી રાખી દુઃખી કે દર્દીનાં દુઃખ અને દર્દ કાપ્યાં છે. કોઇ દુઃખી હોય—પછી તે સંબંધી હો કે ઈતર જન હો—તો તેના

દુઃખમાં પોતે ભાગ લેતાં અને ગુપ્તદાનથી એવાઓની શક્ય સેવા કરતાં.

તેમનામાં સ્ત્રીગતિની ઉન્નતિ કરવાની ખુબ ધન્ય હતી. પોતાની બહેનો કેળવણી દ્વારા સુસંસ્કાર મેળવે એ જોવાને તેઓ સદા ઇન્તેઝાર રહેતાં. પુરુષના જીવનને ઉગ્રાળનાર સુસંસ્કારવન્તી સ્ત્રી સમાજને ધડવામાં પોતાનો યોગ્ય ફાળો આપે એવા હેતુથી એ દિશામાં કાંઈ ડોળ કે દંભ વિના અવિરત પ્રયત્નો તેઓ કરતાં એ વાતથી તેમના નિકટ પરિચયમાં આવેલા કાંઈ ભાગ્યેજ અજાત હશે.

તેમના આવા અનેક ગુણોથી તેમનું અવસાન તેમના કુટુંબીજનોને તથા આપણને બહુ ખેદ આપનાર બન્યું છે. વધારે દુઃખદાયક તો એ બીના છે કે તેઓશ્રીની અંતિમ ક્ષણોમાં મે. પટ્ટણી સાહેબની ગેરહાજરી હતી.

પરંતુ દૈવની ગતિ જુદી જગ્યાઈ અને તેઓનું પુનર્મીલન ન થઈ શક્યું. આ હકીકત આપણા આઘાતને અસહ્ય બનાવે છે.

અ. સૌ. રમાબા સાહેબનું જીવન જેવું પવિત્ર હતું તેવું પ્રસ્થાન પણ થયું છે. ઉત્તરાયણમાં શુકલ પક્ષની પવિત્ર એકાદશીને દિવસે તેઓ આ નિઃસાર જગત છોડીને પ્રભુના અક્ષર ધામમાં ગયાં. આપણે તો હવે દિલાસોજ આપવાનો રહ્યો. આ ખેદજનક અવસાનથી મે. પટ્ટણી સાહેબે પોતાના પ્રિય જીવન-સાથી અને કુટુંબીજનોએ સ્નેહાળ માતાને ગુમાવેલ છે. આ જોટ બીજા કોઈથી પૂરી શકાય તેવી નથી. અને તેને માટે આપણે તે કુટુંબને હૃદયપૂર્વક દિલસોજ બતાવીએ, તેમજ સર્ગતના આત્માને શાંતિ ઇચ્છીએ.

ૐ શાંતિઃ શાંતિઃ શાંતિઃ ।

દેશીરાજ્યોના પ્રશ્નો.

સંયુક્ત રાજ્યતંત્ર અને દેશી રાજ્યો.

આ દુનીયા પર વસતી આખી મનુષ્ય જાતિના લગભગ પાંચમા ભાગની પ્રજા હોંદુસ્તાનમાં વસે છે. હોંદુસ્તાનની પાંચીસ કરોડ પ્રજામાંથી લગભગ સાત કરોડ પ્રજા હોંદુસ્તાનનાં દેશી રાજ્યોમાં વસે છે.

હોંદુસ્તાનની પ્રજાને માટે ઈંગ્લેંડ અને હોંદુસ્તાન બન્ને દેશના નેતાઓ તથા રાજદારી પુરૂષો તેવું રાજ્ય બંધારણ (Constitution) નક્કી કરવા હાલ કેટલાક દશકાથી મહેનત કરી રહ્યા છે. આ મહેનતને પરિણામે ઇ. સ. ૧૯૪૫ માં The government of India act પસાર કરવામાં આવ્યો છે.

આ કાયદાના બંધારણ સંબંધમાં ખુદ ઈંગ્લાંડના

પણ (Conservatives, liberals, labourites) કોનસર્વેટીવઝ, લીબરલ તથા લેબર પક્ષના આગેવાનો વચ્ચે તીવ્ર મતભેદ છે. આવા સંજોગોમાં આ કાયદાના લાભાલાભ વિશે હોંદુસ્તાનના જુદા જુદા પક્ષ [Parties] વચ્ચે મહાન મતભેદ હોય તે સ્વાભાવિક છે.

હોંદુસ્તાનની પાંચીસ કરોડની પ્રજાનો લગભગ પાંચમો ભાગ એટલે લગભગ સાત કરોડ માણસો દેશી રાજ્યોમાં વસે છે, આવાં લગભગ ૬૦૦ દેશી રાજ્યો છે. આ રાજ્યોમાંના ત્રાવણકોર, માંડિસોર, વડોદરા વિગેરે રાજ્યો કેટલીએક બાબતમાં આગળ પડતાં છે. ન્યારે બીજાં કેટલાંક રાજ્યો ધણાં પછાત છે.

ન્યારે સૌંદર્ય કમીશન, બટલર કમીટી

તથા રાઉન્ડ કોનફરન્સની બેઠકો ચાલતી હતી તે વખતે દેશી રાજ્યના કેટલાએક દીવાનો તથા રાજ્યોને આમંત્રણ આપી બોલાવવામાં આવ્યા હતા. આ વખતે દેશી રાજ્યની પ્રગ્ન તરફથી તેમનો અવાજ તથા દૃષ્ટિબિન્દુ રજુ કરવા દેવા સત્તાવાળાઓ પાસે માગણી થઈ હતી; પરંતુ તેનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો ન હતો.

ગવર્નમેંટ ઓફ ઇન્ડિયાની કલમ ૫-૬, ની અંદર હોંદુસ્તાનમાં Federation ફેડરેશન કયા સંજોગોમાં તથા કેવી રીતે સ્થાપવામાં આવશે તે જણાવ્યું છે. દેશી રાજ્યમાં વસ્તી પ્રગ્નના અડધા ભાગની પ્રગ્ન ધરાવતાં અને ધારાસભામાં બાવન સભ્યો મોકલવાના હક ધરાવતાં રાજ્યો ફેડરેશનમાં દાખલ થવા ખુશી જણાવેથી આખા હોંદુસ્તાનમાં ફેડરેશનનું રાજ્યતત્ત્વ કરવામાં આવશે.

ગવર્નમેંટ ઓફ ઇન્ડિયાની કલમોના આધારે, હોંદી સરકાર તરફથી સમુહતંત્રમાં દાખલ થવા સંબંધે તેમના અભિપ્રાય આપવા, હોંદી સરકાર તરફથી દરેક દેશી રાજ્યને જણાવવામાં આવ્યું છે.

આવા અગત્યના પ્રશ્નો શું જવાબ આપેલા ? બ્રિટીશ હોંદના ફેડરેશનમાં દેશી રાજ્યોએ દાખલ થવું કે નહીં ? દાખલ થવાથી રાજ્ય પર, રાજ્યની આમદાની પર, આંતર વ્યવસ્થા Internal autonomy પર, રાજ્યના સંચાલકો તથા કારોબારી ખાતા પર કેટલી, કેવા પ્રકારની, ક્યારે અને શું અસર થશે તે બાબતનો વિચાર દરેક દેશી રાજ્યના રાજ્ય સાહેબો, દીવાન સાહેબ અને અગ્રગણ્ય પુરંચો કરી રહ્યા છે.

આ પ્રમાણે દેશી રાજ્યોની દૃષ્ટિથી ફેડરેશનનો પ્રશ્ન ગરમ દૂધના કોગળા જેવો થઈ રહ્યો છે. ફેડરેશનમાં દાખલ થવાથી રાજ્યને પોતાનો સાર્વ ભામ હક [Internal sovereignty] પર અચુક પ્રતિબંધો સ્વીકારવા પડે છે. ત્યારે દેશમાં વધતી જતી આર્થિક અને રાજકીય ચળવળને અંગે, અત્યાર સુધી જેવું તંત્ર ચલાવ્યું તે હવે ચલાવાય તેવું રહ્યું

નથી. આવા સંજોગોમાં, હાલની પોતાની આંતર સત્તાના Internal sovereignty ના હક પર થોડું આક્રમણ થતું હોય તો તે પણ સહન કરી ફેડરેશનમાં જોડાઈ પોતાના રાજ્યની સત્તાને નિર્ભય (steady) કરવી તે જો કે Choice of evil તો છે. પરંતુ તેથી ભવિષ્યમાં પોતાના રાજ્યને કાયદો થશે તેમ કેટલાએક રાજ્યોએ માને છે.

આ પ્રશ્ન દેશી રાજ્યને માટે તેના રાજ્યીઓને માટે દેશી રાજ્યની પ્રગ્નને માટે અને હોંદી સરકાર તેમજ બ્રિટીશ હોંદમાં વસતી પ્રગ્નને માટે બહુ અગત્યનો છે.

આ પ્રશ્નની મહત્તા હોવાથી આ પ્રશ્નની પાછળ બધાં દેશી રાજ્યો મળી કરોડો રૂપિયાનું ખર્ચ કરેલ છે. બટલર કમીટી વખતે રાઉન્ડ ટેબલ કોનફરન્સમાં નોંધપાત્ર મેન્ટરી કમીટી રૂબરૂ દીલ્હી, સીમલા વગેરે જવામાં, ત્યાં આગળ આગેવાન કાઉન્સિલો શૈક્ષણમાં તથા બીજી સલાહ, પ્રચારકાર્યો મુસાફરી વગેરે બધા રાજ્યોના ખર્ચનો કુલ સરવાળો કરવામાં આવે તો કરોડો રૂપિયા થાય તેમ છે. આટલો મોટો ખર્ચ અને મહાન શ્રમ ઉઠાવ્યા છતાં હજી સુધી આ પ્રશ્નો સામાન્ય સતોષ થાય તેવો નિર્ણય થયો નથી.

હોંદુસ્તાનની રાજ્યવ્યવસ્થાના પ્રશ્નો નિકાલ કરવા દુનિયાના ઇતિહાસમાંથી દાખલા (Precedent) લેવા જેવું યોગ્ય છે. આ બાબતનું સાહિત્ય છુટું છવાયું છે. સામાન્ય માણસને આવા સાહિત્યની રાજ્યના ઉપયોગમાં જરૂર પડતી નહીં હોવાથી આ વિષયની અગત્યતાના પ્રમાણમાં તેના અભ્યાસી થોડા છે. જેમને અભ્યાસ કરવાની ઇચ્છા તથા અક્ષર હોય તેવા માણસોને જોઈતો સમય તથા યોગ્ય સાહિત્ય સહેલાઈથી નહીં મળી શકતાં હોવાથી, આ અગત્યના પ્રશ્નની પ્રગ્નની દૃષ્ટિએ ચર્ચા થઈ નથી.

આવા સંજોગોમાં શ્રીયુત પટવારીજી જેવા વયોવૃદ્ધ અનુભવી મુત્સદ્દીએ આપના તા. ૨૧-૧૧-૩૧ :

ના મુંબઈ સમાચારમાં પાંચમે પાને “સંયુક્ત રાજ્યતંત્ર અને દેશી રાજ્યો” નામનો લેખ લખી, આવી અગત્યની ચર્ચા ઉત્પન્ન કરી, હોદી સરકાર પર, બ્રિટીશ હોદ્દની પ્રજા પર અને ખાસ કરીને દેશી રાજ્યો તેના રાજવીઓ અને તેની પ્રજા પર મહાન ઉપકાર કર્યો છે.

શ્રીયુત પટવારીજીના ઉપરના લેખની આટલી મહત્વતા હોવા છતાં તેમણે આપેલી સલાહ હાલને માટે કેટલાંક રાજ્યોને કદાચ ફાયદા કારક હશે પરંતુ એકંદર વસ્તુસ્થિતિનો ખ્યાલ કરતાં, લાંબે સરવાળે તેમની સલાહ માની, ફેડરેશનમાં દાખલ નહીં થનાર રાજ્યને આખરે નુકશાન જ છે તેવો અમારો નમ્ર અભીપ્રાય છે.

શ્રીયુત પટવારીજી જેવા મુત્સદ્દી માણસ દેશી રાજ્યોને સમુદ્ધતંત્રમાં હાલ દાખલ થવું તેવી સ્પષ્ટ સલાહ આપવાની જોખમદારી લેવા કરતાં પોતાના લેખના છેવટના ભાગમાં જણાવે છે કે “લવિષ્યમાં આ નુતન રાજ્યતંત્ર [સમુદ્ધતંત્ર] આકર્ષક અને હીતકર જણાશે. વીસ વરસની અંદર તેમાં સામીલ થવા દેવાની દરખાસ્ત કરવામાં આવશે.” આ સલાહ પ્રથમ દૃષ્ટિએ એવી સુશીલાણી લાગે છે કે તેનો સ્વીકાર કરવા કોઈ પણ રાજવી લલચાય તેમ છે, પરંતુ ઉપરના પટવારીજીના મુદ્દાની સાથે બીજી કેટલીએક હકીકત દરેક દેશી રાજ્યે તથા તેની પ્રજાએ વિચારવાની જરૂર છે.

ફેડરેશનમાં દાખલ થવું કે કેમ? તે અગત્યના પ્રશ્નનો દેશી રાજ્યની દ્રષ્ટિથી વિચાર કરવાનો છે. દેશી રાજ્ય (Indian State) એ પણ જુદાજુદા હિતનો (Interests) સમુહ (Aggregation) આ પ્રમાણે હોવાથી આ પ્રશ્ન રાજ્યની દ્રષ્ટિથી (Stand-point) રાજની (Ruler's Stand-point) પ્રજાની (People Stand-point) રાજ્યની ઉપજ (Fiscal stand-point) રાજ્ય વ્યવસ્થા (Administration stand-point) વગેરે ધ્યાન દ્રષ્ટિ-મિદ્યુથી આ પ્રશ્નનું નિરાકરણ કરવાનું છે. આ ઉપરાંત

ફેડરેશનમાં જોડાવાથી હાલ તુરત (Immediate) શું અસર થશે તેમજ જોડાવા અગર નહીં જોડાવાથી લવિષ્યમાં (In the long run) શું અસર થશે તે જોવાનું છે. સમય મળ્યે ઉપર જણાવેલા ધણા ખરા મુદ્દાનો વિચાર કરવામાં આવશે.

હાલ તુરત તો બીજી રાઉન્ડ ટેબલ કોન્ફરન્સને અંગે, જ્યારે લોર્ડ સાંખે (Lord Sankey)ને દેશી રાજ્યોનું ફેડરેશન પ્રત્યેનું માનસ અચોક્કસ લાગ્યું ત્યારે જે અપીલ કરી હતી તેના શબ્દો અત્યારે પણ દેશી રાજ્યના રાજવીઓએ મનન કરવા જેવા છે, કારણ કે બીજી રાઉન્ડ ટેબલ કોન્ફરન્સ પુર્ણ થતી વખતે તેમની જે મનોદશા હતી, તેવી મનોદશામાં અત્યારે જાહેર ફેરફાર પડ્યો નથી.

“Gentlemen of the States, India is thirsting, India is calling You have put the cup to her lips—do not delay her drinking it. You have excited the hopes of India. Hope deferred marks the heart sick, and I very much hope that as soon as possible, you or your rulers will be able to give us definite assurance that you will enter into the federation. It will assist every body; it will gratify the ambitions and aspirations of India, if we can have your positive assurance that, come what may, your entry into the Federation is a fact.”

લોર્ડ ચેન્સલર સાંખેએ જણાવ્યું છે કે હિંદના દેશી રાજવીઓએ જ ફેડરેશનની આશા લોકમાં ગમ્યત કરી છે આ હકીકત પતીયાલા નરેશના નીચે જણાવેલ લાપચુને લઈને કહી હશે.

The main principal of federation stands acceptable, and I echo the confident hope expressed the other

day by His Highness the Maharaja of Bikaner that by far the larger proportion of states will come into federation structure at once and that the remainder will soon follow."

ફેડરેશનમાં દાખલ થવાથી રાજ્યની આંતર વ્યવસ્થા (Internal Autonomy) નો અમુક ભાગ ફેડરેશન સત્તાને (Federal Authority) સોંપવો પડશે. પરંતુ આ પ્રમાણે રાજ્યસત્તાનો અમુક ભાગ "ફેડરલ" સત્તાને સોંપવાથી જે અગવડ પડશે તે કરતાં વિશેષ અગવડ અને નોખમ છુના જમાનાનું તંત્ર ચાલુ રાખવાથી રાજ્યને એકંદરે વિશેષ નુકસાન થવાનો ભય રહે છે.

ટેવનું જોર (Force of Habit) એ તોડવું તે સામાન્ય મનુષ્યને પણ ઘણું મુશ્કેલ છે. આમ હોવાથી એક લાંબા વખતથી ચાલતી આવેલી રાજ્ય પદ્ધતિ ફેરવવી તે રાજા સાહેબોને મુશ્કેલ લાગશે. છતાં બ્રિટીશ હિંદમાં જોખમકારક રાજ્ય વ્યવસ્થા (Responsible Government) ચાલે અને તેને સામે બારણે બીનજોખમકારક આપણી (Irresponsible Autocracy) ચાલે તે તેમની પ્રજા નિભાવી દેશે. તેમ હવે જણાતું નથી, માટે સમય અને સંજોગો, બળ જખરાઈથી ફેરફાર કરવાની ફરજ પાડે તે પહેલાં જ જમાનાનું દૃષ્ટિબિંદુ પારખી તે પ્રમાણે પોતાનું રાજ્યતંત્ર રાખવાનું દુરદેશીપણું (Practical Foresight) રાખવું તેજ આપણા નરેંદ્રોને માટે જરૂરનું છે.

અલખત આ પ્રમાણે કરવામાં રાજ્યના હક્કોનું સંપૂર્ણ રક્ષણ થાય અને તે માર્ગ ન જાય તેની ખાસ દરકાર રાખવાની છે.

હંદાખાદ, ત્રાવણકોર, માઇસોર, વડોદરા જેવાં મોટાં રાજ્યોને ફેડરેશનનો તાસ કાઢીઆવાડ તથા ગુજરાતનાં ઘણાં ખરાં રાજ્યો કરતાં બહુ જોડા છે. તેનું એક એ પણ કારણ છે કે તે રાજ્યોની રાજ્ય-વ્યવસ્થા ફેડરેશનનો પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થયા પહેલાં પ્રમાણમાં

સારી છે. આ બાલુની આ રાજ્યોને બીતી નહીં હોવાથી ફેડરેશનને અંગે બ્રિટીશ હિંદને પોતાની જરૂર પડશે તેમ જાણી પોતાની માગણીઓ વધારી દીધી છે અને તે રાજ્યના મુત્સદ્દીઓએ ફેડરેશનની પાસેથી પોતાના ટેકાની પુરી કીમત લીધી છે.

ગુજરાત તથા કાઠીઆવાડના રાજવીઓ પણ પોતાનાં રાજ્યની આંતરવ્યવસ્થામાં સમયને યોગ્યપી યોગ્ય સુધારા કરે તો ફેડરેશનથી તેમને કંઈક પણ દુર રહેવાનું કારણ નથી એટલુંજ નહીં પરંતુ બંદી હક્કો કર્ટમ એકસાઈઝ વીગેરે અગત્યના પ્રશ્નોને પોતાના લાભમાં નીકાલ કરાવી લેવાની તેમને આ ઉત્તમ તક છે. અત્યારે ન્યાં સુધી પચાસ ટકા પ્રજાવાળાં રાજ્યો દાખલ થયાં નથી. ત્યાં સુધી વાઇસરોય તથા બ્રિટીશ હિંદની રાજ્યવ્યવસ્થાને દેશી રાજ્યોના ટેકાની Support જરૂર છે. આ ટેકો હિંદનાં ૬૦૦ રાજ્યોમાંથી ફક્ત દસબાર મોટાં રાજ્યો તરફથી મળી શકે તેમ છે. જે આ પ્રમાણે બને તો પછી આ પણ રાજવીઓએ પોતાના રાજ્યના અગત્યના પ્રશ્નોનો વાઇસરોયના પ્રતિનીધી સાથે વાટાઘાટ કરી નિકાલ લાવવાને બદલે લવિષ્યમાં જોડાઈ તેવો જવાબ આપી ટુંકું પતાવવામાં ઘણું જોખમ હોય તેવું મારા નમ્ર અભિપ્રાયમાં જણાય છે. એક વખતે પોતાને ધરે આવેલા હિંદી સરકારના પ્રતિનિધિને ઉપર પ્રમાણે જવાબ આપ્યા બાદ લવિષ્યમાં દેશી રાજ્યો ન્યારે ફેડરેશનમાં જોડાવા જશે ત્યારે તેમને કેવો જવાબ મળશે? અને જે જવાબ હાલ તેઓ હિંદી સરકારને થીયુત પટવારીજીના કહેવા પ્રમાણે આપવાનો ધિરોહો રાખતા હોય તો લવિષ્યમાં તેમનેજ તેવો જવાબ નહીં મળે તેની શી ખાત્રી?

સુભાગ્યે કાઠિયાવાડનાં કેટલાએક રાજવીઓએ દુરઅંદેશી દેખાડી છે. વાંકાનેરના રામસાહેબે તથા પોરબંદરના મદારાજ રાણા સાહેબે પ્રજામત જાણવા પ્રજામંડળ જેવી સંસ્થા સ્થાપવાની શરૂઆત કરી છે. ભાવનગર રાજ્યે પહેલી પ્રજામંડળ જેવી વ્યવસ્થા કરી હતી. પરંતુ હાલ તે વિષે બહુ સંભળાતું

નથી. આ પ્રવૃત્તિઓ ધણે ખરે ભાગે Debating Society જેવાં હોય છે. પરંતુ તેમને સમૈત અને પ્રાણવાન ખતાવી આણું રાજ્યતંત્રમાં સત્વર સુધારા કરવાથીજ આપણું દેશી રાજ્યો સુરક્ષિત રહી શકશે. દેશીરાજ્યની પ્રગતમાં હજી રાજ્ય-ભક્તિ છે. સારી રાજ્ય વ્યવસ્થા કરવાનું શુદ્ધિબળ છે, વેપાર કરવાની કુનેહ તથા સાહસ છે. આ બધાને એકત્ર કરી કેળવી સંગઠીત કરવાથીજ દેશી રાજ્યોની આખાદી કરી શકાશે. ફેડરેશનમાં દાખલ થવાથી રાજ્યને જે જોખમ વહોરવાનું છે તેથી દસગણું જોખમ પોતાની આંતરવ્યવસ્થા નહીં સુધારવાથી દેશી રાજ્યોને છે એ હકીકત દરેક રાજ્યે ધ્યાનમાં રાખવાની ખાસ જરૂર છે.

ચુનીલાલ શામળ ત્રિવેદી

ભાવનગર, હાલ ખલાત

* * *

ભાવનગરના બંદરી કરારો

ભાવનગરની બંદરી શમશ્યાઓએ બહુજ ગભીર રૂપ લીધું છે. સરકાર સાથે શ્રી. ગૌરીશંકર ઓઝાએ ભાવનગરના બંદરો સંબંધી જે કરારો કર્યા છે તે ભારે દીર્ઘ દષ્ટિવાળા અને શ્રી. દરબારને બહુ કાપદા-કારક જણાયા છે. સંક્ષિપ્તમાં.

(૧) ભાવનગર દરબારશ્રીની ધૃષ્ટિ હોય ત્યાં સુધી ભાવનગરના બંદરને અંગ્રેજ બંદર જેટલી અને જેની દરેક સગવડો હિંદી સરકાર આપવા બંધાય છે.

(૨) જે શ્રી. ભાવનગર દરબાર પોતાના ગામેગાંથી કાઢી નાખેલી સાપર જકાત ઉપર કંઈ બદલો લેવાનો દાંવો છાડી દે, તો હિંદી સરકાર તે જકાતમાં કંઈ પણ દાવો કરશે નહિ. બ્રિટિશ સિવાયના બંદરમાં જતા આવતા માલ ઉપર જે કંઈ જકાત ઉત્પન્ન થશે તેમાંથી રૂ. લાગ લેશે.

(૩) હિંદુસ્તાનમાં બ્રિટિશ બંદરો ઉપર જતા આવતા માલ ઉપર દરબાર જે જકાત લેવાનું નક્કી કરશે, તે હિંદી સરકાર સ્વીકારશે.

(૪) ઈ. સ. ૧૮૦૮ માં મુંદરાઈ બંદર બખરે જસ્તીથી બંધ કરાવેલું તે પરદેશી બંદર તરીકે ઉધાડવામાં પરવાનગી આપવામાં આવે છે આથી અશીષુ દારૂ કે મીઠાબંધીને હરકત પહોંચશે નહિ.

(૫) આ કંપનીના વહાણને, રૈયતને છુટ્ટી વેપાર બંધા કરવા સાડે દરબારે પોતાના તમામ બંદરોની સગવડ છુટ્ટી આપવી.

આ કરારોને આધારે ભાવનગર રાજ્યને મોટા હક્કો મળ્યા. સને ૧૮૯૨ થી હિંદી સરકારે જકાતની પદ્ધતિ શરૂ કરી આથી ભાવનગર રાજ્યને પેદાશ ઠીક ઠીક થવા માંડી પરંતુ હિંદી સરકારે સને ૧૯૧૬ પછી પોતાના મોટા ખર્ચને પહોંચી વળવા પરદેશી માલો ઉપર ભારે જકાતો નાખી. આથી બ્રિટિશ બંદરોનો વેપાર ભાવનગર તરફ વળ્યો. રાજ્યે વેપારીઓને અનેક સગવડો કરી આપી. આથી ભાવનગરનો વેપાર દિન પ્રતિદિન વધવા માંડ્યો. એક વખત લગભગ જકાત એસો લાખ રૂપીઆ જેટલી ભાવનગરને મળી. આથી હિંદી સરકારને ખુબ ઈર્ષા થઈ છે, તેઓએ હમણાં એના હુકમ બહાર પાડ્યા છે કે ભાવનગરથી વિરમગામની લાઈન દોરીમાંથી પસાર થતા માલનું અચાલ ભરતીઈ દાખલ કરવું પડશે તે સિવાય રાજ્યને પુરી જકાત ચુકાવી છે એવું ભાવનગરના ચિફ જકાતી અધિકારીનું સર્ટીફિકેટ પણ હાબર કરવું પડશે. તે સિવાય દરેક પેઢે જ અથવા કેસ ઉપર માર્કો અને નંબર ચોખ્ખાં હશે અને તે મનવોઈસની સાથે મળશે ત્યારે જ આ માલને પસાર કરવામાં આવશે. એમાં જરા પણ ફેરફાર હશે તો વિરમગામ ખાતે પુરી જકાત વેપારીઓને ચુકવવી પડશે.

ભાવનગરના વેપારીઓ આથી ભારે મુંઝવણમાં પડ્યા છે. સર પ્રલાયંકર પટ્ટણી ભાવનગરથી સીમલા ગયા હતા, પણ આ પ્રતિબંધમાં કંઈ ફેરફાર થઈ શક્યો નથી, ત્યાં માત્ર થોડા દિવસની વધારે મુદત મેળવવા સિવાય બીજે કંઈ લાલ મળ્યો નથી. ભાવનગર ખાતે આક દશ મહીના માલ દરબારી ગોડાઉનોમાં

રાખી દરબારશ્રી. પાસેથી લોન લઇને વેપારીઓ સરવડે સ્થિતિ શિદ્ધમાં માલ મોકલે છે. પરંતુ હવે લોનના નાણા ભરી અને માલના માર્કા તથા નંબરો સાબીત રાખીને જ માલ ભરવો પડશે. ને તેમ કરવામાં વેપારીઓને મોટી પ્રતિકુળતાઓ છે. લાંબા ગાળે માર્કા અને નંબર સચવાતા નથી. ભાવનગર દરબાર આ બાબતમાં ખિલકુલ લાઇલાજ બનેલ છે. વેપારીઓએ 'પોતાને વિશ્વાસમાં નહિ લેવાનો દરબાર ઉપર આરોપ મુક્યો છે અને હડતાલ જેવું પડ્યું છે. સરકાર પણ અણનમ છે. આ રીતે મુંઝવણ વધી છે. ખાંડની લાખો ગુણી ગોદામોમાં પડી છે તેનું શું કરવું તે પ્રશ્ન વેપારીઓ અને, દરબારને મુંઝવે છે. રાજ્યે ધીરેલાં નાણા તરત વેપારીઓ ભરી શકે તેમ નથી. આખો મવાલ ભારે ગુંચવણ ભરેલો છે. ક્યાંય પ્રકાશ સુન્નતો નથી. જુદા અમાત્ય ભારે પ્રયત્નો કરી રહ્યા છે. બીજી તરફ વેપારીઓને તુક-શાનીનો પાર નથી શું થાય છે તે જોવાનું છે.

ડું. ધ. સંપદ

* *

રાજકુમારોનું શિક્ષણ

આપણા રાજ્યો તાલુકદારો અને મરાસદારો માટે રાજકોટ, વંદવાણ, અને ગોંડળ એમ ત્રણ સ્થળે શિક્ષણ-મંસ્થાનો છે. વંદવાણમાં એન્જનીયર તાલુકદારી મરાસીયા સ્કૂલ ૧૮૭૯ માં શરૂ કર્યા પછી બાળાનોને જે મુશ્કેલીઓ નડતી તે લક્ષમાં લઇને ૧૮૯૫ માં ગોંડળ કર્નલ હેનકોકના દ્વારે મરાસીયા કોલેજ સ્થાપી બીન-અખતારી તાલુકદારોના શિક્ષણના ઉદ્દેશમાં સહાયતા કરી.

હવે લઇએ આજની રાજકોટ રાજકુમાર કોલેજ. ૧૮૭૦ માં રાગન-મદારાજ્યોને કેળવણી આપવા એક સંસ્થા સ્થાપવામાં આવી તે શરૂઆતમાં ટીટીજ કોલેજ નામથી ઓળખાતો. રાજસ્થાનોમાંથી ઉધરાણું કરવામાં આવ્યું. ભાવનગરે ૩ લાખ ૩૭ હજારના ખર્ચે મકાન બંધારી આવ્યું. જનારસથી મી. મેકેનોટનને પ્રિન્સિપાલ તરીકે લાવવામાં આવ્યા.

નવો યુગ શરૂ થતો હતો એટલે પહેલે વર્સે રાજકુમારોની સંખ્યા ૪૩ થઈ.

અત્યારે રાજસંસ્થાનોનાં સ્થાપી ફંડ અને તેના બ્યાન્કમાંથી આ સંસ્થા ચાલે છે. તેનો વહીવટ કાંગ્રેસ, ક્રોળ, પોરબંદર અને મેરબીના રાજવીઓના સામનમણ (કાઉન્સીલ) દ્વારા ચાલે છે, જેના પ્રમુખપદે ઓહાની રૂએ એ. જી. જી. બેસે છે.

આ સંસ્થાનો સરંજામ, કીડાંગણ અને મકાન ધણાંજ રોકનદાર અને દબદબા ભરેલાં છે. પણ વધી એકંજ છે કે પ્રમાણમાં સંખ્યા નછવી છે. કાર્કિ આકરા ખર્ચ-ભારને લીધે અને કાર્કિ રાજકીય અકળામણને લીધે રાજસ્થાનોએ આ જ્ઞાનદાત્રીનો ત્યાગ કરી પોતાનાં કુમારોને મેયો કોલેજ, તે કોલેજ પંચગોની મોકલવા માંડ્યા. સંખ્યા ઘટીને અતિ અદ્ય બની ગઈ એટલે એન્જનીયર રાજકુમારોને ફરજિયાત રાજકોટ મોકલવા બીનસલામી રાજ્યે પર સીધાં અને આડકતરાં દબાણ કર્યાં માંડ્યાં, પણ કાષ્ઠએ તે તરફ લક્ષ આપ્યુંજ નહિ.

આખરે એન્જનીયરો કાર્કિ પણ બોગે રાજકુમાર કોલેજનું અસ્તિત્વ ટકાવી રાખવા નવરચના કરવા નિશ્ચય કર્યો, આકરા લવાજમના દર ઘટાડ્યા એ અંગ્રેજ અમલદારો રખાતા તેમાંથી વાર્ષિક પ્રિન્સિપાલની જગ્યા તથા ત્રણ અધ્યાપકોની જગ્યા ઓછી કરી. સામાન્ય વ્યવહાર ખર્ચેમાં કાપકાપ કરી તથા મુ. સાહેબની પ્રથા સંકેતર બંધ કરી. છતાં સંખ્યાબળનો ઘટતું જ આવ્યું.

આખરે એન્જનીયરો હેલેલો દાવ આ પ્રમાણે નાખ્યો. સાદરા કોલેજના દર અડધા રાખી તેને રાજકોટ સાથે જોડી તીધી. ઓહું ખર્ચ આવે તે માટે 'ડોમીટરી' અને 'કામન મેસ' ની પ્રથા દાખલ કરી. આ નવા અખતારથી સંખ્યામાં સારો વધારો થવાની ધારણા રાખવામાં આવેલી. ત્યાંનો માત્ર ૧૦-૧૧ કુમારો મિત્રાય કાર્કિ વિરોધ લાભ થયો નહિ.

મારો પ્રશ્ન એ છે કે શિક્ષાપ્રણાલિ કે પરિપાટી તે કારણભૂત નથીને? હેલેલો તાજેતરમાં ડાટડા.

માંગણીના યુવરાજ પ્રદુર્ભાસિહજીના કિરસા પર અંધાર પછેડા પથરાયો અને તેમને એજન્સીએ પોતાના જામ્નામાં રાખી સામાન્ય શાળામાં અભ્યાસ કરાવી છેવટે વિલાયતમાં એકએક મોકલી દીધા ત્યારથી રજવાડાં પોતાના કુમારોને અહીં મોકલતાં વિચાર કરે છે એમ તો નથી? આ બધું મને તો ઠીક પણ ડીપ્લોમાના અભ્યાસમાંથી કોઈ રાજકુમાર મેટ્રીક ઉચ્ચ અભ્યાસમાં નથી જતા તેનું-શું કારણ હશે વાર?

જા.

* *

ભાવનગરની ખેડુત કરજ ભરપાઈની યોજના

સર પ્રભાશંકર પટ્ટણીના સૌજન્યથી આ યોજના મને પ્રાપ્ત થઈ છે. ભાવનગરના ઇતિહાસમાં અંતેઝ એવી મહાન યોજના બહુ જ દીઘદષ્ટિ અને કરકસરથી સંતોષકારક રીતે પુરી પાડી છે. તે માટે સર પ્રભાશંકર અને તેમના અમલદારોને આખી હિંદી પ્રગતના ભારે ધન્યવાદ છે. યોજના સંબંધી વિસ્તારથી પાછળથી સ્વતંત્ર લેખમાં લખીશું. હમણાં તો માત્ર રૂપરેખા આપી છે.

ભાવનગરના ખેડુતો શાહુકારોના ભારે કરજમાં કુબેલા હતા. ખેડુત કરજમાં આવે તો વંશપરંપરા પાછો નિકળવાનો કોઈ માર્ગ નહોતો. શાહુકાર ચોનીશ ટકાથી સાઠ ટકા કે તેથી ઉપર પણ વ્યાજ વસુલ કરતો હતો, એ કાપી સત્કાર્યું લખાવી લેવું, વ્યાજના વ્યાજ ને ચાર્જ કરવા, આવેલો અને ભરેલી રકમો જમે ન કરવી, વર્ષને અંતે વટાવ અને ખોટા નફા માંડવા, એવી રીતે અનેક રીતે ખેડુતોનાં ખાતાં ભારી જ રહેતાં. શાહુકારોની આ યુક્તિઓનું વર્ણન ખુબી સાથે કરવામાં આવ્યું છે. છેવટે આ રિયલિટ અસલ થઈ પડવાથી સર પ્રભાશંકરના દયાળુ હૃદયમાં દયાનો સંચાર થયો. તેમણે અનુભવી ગૃહસ્થોની, શ્રી ત્રીભોવનદાસ જેવા નિષ્ણાતના સરનશીનપણા નીચે કમીટી નીમી. સેંકડો શાહુકારોની જુખાની લોધી. તેમની ખાનગી તપાસ પણ કરી ચોપડા બહુ ખારીકીથી નોંધા. છેવટે આસરે અકવાસી લાખનું કરજ ભાવ-

નગરના ખેડુતોનું જળ્યાયું શાહુકારોને આ કરજમાંથી મોટી રકમ કદી વસુલ થવાની આશા નહોતી કારણ કે વંશપરંપરા કરજ વધતે વધતે ખેડુતની જમીનથી પણ વધારે કિંમતનું દેવું થઈ ગયું હતું. આ કરજ આસરે ખાતીસ લાખની રકમ રોકડી આપી રાજ્યે પતાવ્યું છે. શાહુકારોને રોકડી રકમ મળવાથી તેમને સંતોષ થયો. ખેડુતોને પણ પોતાનું કરજ ધણું ઓછું થવાથી અને વ્યાજનું ગોટું ભારણ બહુ હળવું થવાથી ભારે સંધીઆરો મળ્યો છે. હવે થોડા વ્યાજથી રાજ્યનું એ કરજ ધીમે ધીમે ભરાઈ જશે. ખેડુતો હવે કરજનો બોળે દુર થવાથી રાજ્યની મહેસુલનું ભરણું ખુશીથી ભરે છે. ખેડુતના કરજ રક્ષણનો કાયદો તથા ગ્રામ્ય પંચાયતનો કાયદો ખાંધી રાજ્યે પોતાના ખેડુતો અપનાવ્યા છે. ગ્રામ્ય પંચાયતના કાયદા પ્રમાણે આખા ગામનો વહીવટ, ગ્રામ્ય અધિકારીઓની નિમણૂક, એ સર્વે પંચાયતને સોંપ્યાં છે. ખીન્ન દેશી રાજ્યો પણ ભાવનગરને પગલે ચાલી આ સુધારા કરે તો દેવું સાઈ? મેં કમ્પ્લેટ દિવાનશ્રી પાસે આ યોજના અનુકરણ કરવા જેવી છે એમ પ્રતિપાદન કર્યું છે. અંગ્રેજ સરકારને પણ આ યોજના ઉપાડી લેવા જેવી છે. ખેડુતો એ હિન્દની અણમોહી કિંમતો વસ્તુ છે. તેમને સુખી રાખવાથી રાજ્યમાં સમૃદ્ધિ અને સંતોષ બને વધે છે. હિંદમાં સિત્તેરે ટકા પ્રજા ખેતી ઉપર રોકાયેલી છે.

ડું. ધ. સંપેડ

* *

નવલખી બંદરનો વેપાર

નવલખી એ મોરબી રાજ્યનું તદ્દન અર્વાચીન બંદર હોવાથી ઘણી વખત તેની પુરી માહિતીથી આમતર્ગ બેનસીજ રહે છે.

નવલખીથી ખાતેક મામલ દૂર વવાણીઆનું ગ્રામીન બંદર હતું. તે હાલ પુરાઈ જવાથી બંધ પડ્યું છે. વવાણીઆ ન્યારે ઝડપથી પુરાઈ જતું હતું. ત્યારે બેડિયાતો (વદાણુવતી) એ સફળત સર

વાઘજીને નવલખીની હુધમાં બંદર સારા વગ હોવાથી વધારી આપી.

સર વાઘજીની વણિક, બુદ્ધિએ નવલખીને વિકસાવવાની યોજના હાથ ધરી. આ યોજના અમલમાં આવે તે પહેલાં તો ખાડીની માલિકી માટે જામનગર અને મોરબી વચ્ચે કલદ શરૂ થયો. સાત વરસ સુધી બંને રાજ્યો લડ્યાં. આખરે મી. એમ. આર. કેનડીના લવાઈ મોરબીની તરફેણમાં ફેરવો આવ્યો અને નવલખીને બંદર ખતાવવાની પ્રવૃત્તિ શરૂ થઈ. દરમિયાન સર વાઘજીનું અવસાન થયું.

સર લખધીરજીએ ગાદીએ આવ્યા પછી મોડે મોડે નવલખીની ખીલવણીમાં રસ લેવા માંડ્યો. તે વખતના કાઉન્સિલર મી. ગોરડીઆને તેમણે વેપાર-ઉલ્લોગના અધ્યક્ષ નીમ્યા. દરીઆઈ કાયદા પ્રમાણે નવલખીને રજરજટર કરાવી શેડ્ડ કંપનીની પહેલી આગમોટ ૧૯૨૫માં આ બંદરે ઉતારવામાં આવી. કાલક્રમે બિદેશી આગમોટોએ આવજા કરવા માંડી. મોરબીએ ૩૦ લાખ ખર્ચો કાઢીયાનાની બંદરી દરિકાર્જમાં મંજૂરાયું.

૧૯૨૭ની આશુની કાઠિનાં બંદરી રાજસ્થાનોની મરાઠાત વખતે નવલખીની જગતી આખાત માત્ર ૮ લાખની હતી. તેથી મોરબીએ આ કેન્ડ્રેન્સમાં એવો આગ્રહ રાખેલો કે મોરબીને બાલકાલ છે, માટે તેને વિકાસ અને આવક અન્ય બાબતો બંદરો જેટલાં ન થાય, ત્યાંસુધી તેના ઉપર કોઈપણ જતનું જગતી બંધન ન પડતું જોઈએ.

આ પછી નવલખી બંદર વિકાસનું ચાલ્યું એટલે રાજ્યે દ્રામ કાઢી રેલ્વે શરૂ કરી. આથી ઉલોગો જેવા કે મરકન્ટાઇલ બેંક, પરશુરામ પોટરી વર્ક્સ, સોલ્ટ પકંચ વગેરે સ્થપાતાં વેપારમાં તેજ આવી અને મોરબી કાઠિનું ઔદ્યોગિક બંદર ગણાવા લાગ્યું.

નવલખી બંદરનો માલ બ્રિટીશ હદમાં પ્રવેશે ત્યાંસુધી મોરબીને પોતાની સ્વતંત્ર રેલ્વે હોવાથી નરમાં કાઠિ. નાં અન્ય બંદરો કરતાં માલ કિંદાવતી મેળવે છે. ઉપરાંત બંદર ઉપરના અન્ય દરો પણ

મુકાબલે હળવા હોવાથી લાવનગર અને બેડીનો વેપાર આદી આકર્ષાય એ દેખીતું જ છે.

વેપારી

* *

રેડરેશન અને રાજ્યોની નાણાં વ્યવસ્થા

“બ્રિટિશ હિન્દ” અને “દેશી રાજ્યોનું હિન્દ” એ કૃત્રિમ વિભાગો અને તેને અંગે ઉભુ થતું કૃત્રિમ રાષ્ટ્રલાવનાવિરોધક માનસ દેશની પ્રગતિને અંતરાય રૂપ છે એ સ્વીકારવું જ જોઈએ એટલે કોઈ રીતે જો એ ભેદ ઓછો થતો હોય તો તે આવકારલાયક છે. પણ દેશી રાજ્યો બ્રિટિશ શહેનશાહ સાથે શ્રેષ્ઠ મંધિઓથી, કરારોથી જોડાયેલાં છે, અને એ મંધિઓ બધી જુદીજુદી જાતની છે, તેથી બધા દેશી રાજ્યો એક જ પંકિતના નથી. એ બધાને સમવાયમાં લેવા માટે શોએ ઓછામાં ઓછી ફેટલી શરતો કબૂલ કરવી એ નક્કી કરવું જોઈએ. હવે સમવાયમાં જોડાતાં દેશી રાજ્યોની બચતી બાબતોમાં બ્રિટિશ હિન્દની પ્રજાના પ્રતિનિધિઓ કેન્દ્રસ્થાન ધારાસભા મારફતે માથું મારે, એ દેશી રાજ્યો કેમ કબૂલે? એમને તો એમના જરીપુરાણા હક્કોને જાળવી રાખવા છે, રાજ્યકારોગારમાં મધ્યકાલીન સત્તાઓને પકડી રાખી સ્વેચ્છાનુસાર સેવેલા છે. અને આવાં તત્ત્વો પોતાનાં બ્રિટિશ સામ્રાજ્યશાહી પસંદ કરે જ. જો કોઈ રીતે દેશી રાજ્યો સમવાયમાં દાખલ થાય તો તેઓ સમવાયનન્ત્રની નીતિ યજ્ઞમાં સામેલ હોય. આનું સરસ પ્રત્યાધાતી તત્ત્વ બંધારણમાં હોય તો પછી પ્રાન્તે સ્વતંત્ર કે કેન્દ્રે જવાબદાર તંત્ર હોય તોયે બ્રિટિશ હક્કો સલામત રહે. આ હેતુથી દેશી રાજ્યોને સમન્વયી પટાવી અમુક શરતો પ્રમાણે સમવાયમાં જોડાવા પ્રેરવાનું કામ બ્રિટિશ કાયદાખાને અને સત્તાધારીઓને માથે આવ્યું. અને ફેટલીય વાટાઘાટ પછી દેશી રાજ્યો તરફથી અર્ધો હા મળી શકી. આવાં બિજા તત્ત્વોના સમૂહમાંથી સમવાય રચવાનો આ અખતરો નવો જ છે. અને તેને અંગે

માત્ર રાજ્યપ્રકરણી નદિ પણ નાણાવિષયક કેટલીક મુશ્કેલીઓ ઊભી થઈ છે. દાખલા તરીકે, અત્યારે દેશી રાજ્યો પોતાને ફાવે તેમ જગત લે છે, પણ સમવાયતન્ત્ર નીચે સમવાયતા એક ભાગમાંથી બીજામાં જતો માલ જગતમુક્ત હોવો નોંંછએ. પણ જગત રદ કરતાં દેશી રાજ્યોની આવકમાં ઘટાડો થાય તેને કેમ પહોંંચી વળવું? બીજું, સમવાયતન્ત્રનો કેટલોક ખર્ચ 'સિટિશ હિન્દ' માટે જ રહે. એ બોલામાંથી દેશી રાજ્યોને મુક્ત રાખી શકાય કે કેમ? વળી, જે દેશી રાજ્યોમાં કરનો બોલો એકંદર ઓછો હોય તો સિટિશ હિન્દના કેટલાક હુમ્મરહોગો કાળે કરીને દેશી રાજ્યોમાં જઈ વસે. સમવાયનાં અર્થાં અંગે આર્થિક અને ઔદ્યોગિક દષ્ટિએ લગભગ સરખી સ્થિતિનાં હોય, તો એ વ્યવસ્થા સુગમ થઈ પડે. પણ હિન્દુસ્તાનમાં મિલકુલ એમ નથી."

x x x

"સમવાયી વ્યવસ્થામાં દેશી રાજ્યોનું સ્થાન થું છે એ હજુ કાંઈ નિશ્ચિત થયું લાગતું નથી. દેશી રાજ્યોની આંતરિક કારોબારી કે કારોબારીની ગેરહાજરીની સ્થિતિ વિવિધ પ્રકારની છે. જેમ મિલકતદાર વર્ગને ધારાસભામાં સ્થાન આપવાથી પ્રખતસ્વને અંકુશમાં રાખી શકાય છે, તેમ જ દેશી રાજ્યોના પ્રતિનિધિઓ (?) પ્રગતિવાદી બળોને અટકાવવામાં સદાયબુત થઈ શકશે. સમવાયમાં નેગ્રાવાથી દેશી રાજ્યોની તેમજ સમવાયની નાણાં-સ્થિતિ પર સી અસર થાય છે તે પણ Instrument of Accession છેવટે કયું સ્વરૂપ લે છે તે જણાઈએ ત્યારે નક્કી થાય. દેશી રાજ્યોની કેટલીક જગતો માત્ર Octroi duties કે Terminal taxes જેવી છે. એવી જગત સમવાયતન્ત્રના સિદ્ધાંતથી વિરૂદ્ધ નથી, પણ રક્ષણાત્મક જગતનીતિ અપભ્યાર કરવાનો હક્ક હવે દેશી રાજ્યો પાસે રહી શકશે નહિ. બીજું, બંદરવાળાં રાજ્યોએ સિટિશ હિન્દના બંદરો પર લેવાય છે તેટલી જગત લેવી પડશે અને એ આવકમાંથી પોતાની હદમાં જ

વપરાતા માલ પરની જગત જેટલો દિસ્સો એમને મળી શકશે. જે દેશી રાજ્યો એ સરત કબૂલ કરે નહિ તો તેમને સમવાયમાં લઈ શકશે નહિ. આ વાટાઘાટ થયે દેશી રાજ્યની પ્રખતને કંઈ વિશેષ ફરસાર સહેવો પડશે કે કેમ એ હજુ વિચારવાનું છે. સમવાયમાં બેઠામેલાં દેશી રાજ્યોનો કારોબાર સમસ્ત હિન્દની પ્રખતની નજર નીચે આવતાં રાજ્યોની આપખુદ સત્તાઓ ભયમાં આવી પડે એમ પણ બને. પરિણામે, અમર્યાદ સત્તાથી ટેવાયેલા દેશી રાજ્યો નવી આકતરી રીતે પ્રખતું શોષણ કરવા યત્ન કરે તો નવાઈ નહિ. આમ, હિન્દી સમવાયના નાણાતન્ત્રના કેટલાક પ્રશ્નો હજુ અણ-ઉકેલા રહ્યા છે. જે હિન્દી સમવાયની નાણાવ્યવસ્થા ખરેખર અંગીમ પાયા પર રચી હોય તો દેશી રાજ્યોની આંતરિક નાણાસ્થિતિ ખરેખર તપાસવી નોંંછએ. સમવાયની કેન્દ્રસત્તાએ પસાર કરેલ કાયદાઓનો અમત્ર Instrument of Accessionમાં કરાવેલી મર્યાદામાં દેશી રાજ્યોની હદમાં થયો નોંંછશે એ કાંધેને પહોંંચી વળવા દેશી રાજ્યોની પ્રખ પર નવો બોલો કેટલો પડશે અને એ બોલો પડતાં દેશી રાજ્યની પ્રખતે સમવાયની કેન્દ્ર ધારાસભામાં પોતાના પ્રતિનિધિ મોકલવાનો હક્ક શા માટે નહિ મળવો નોંંછએ એ પણ વિચારવું નોંંછએ. ટૂંકમાં, જે 'સિટિશ હિન્દ' અને 'દેશી રાજ્યોનું હિન્દ' એ કૃત્રિમ અને અયોગ્ય વિભાગો છે તો 'હિન્દી સમવાયની નાણાવ્યવસ્થા' અને 'દેશી રાજ્યોની આંતરિક નાણાવ્યવસ્થા' એ પણ એટલાજ કૃત્રિમ અને અશાસ્ત્રીય વિભાગ છે. સમવાયનાં બીજાં અંગોની-એટલે કે સિટિશ હિન્દના પ્રાન્તોની-ધારાવિષયક, કારોબારી અને નાણાવિષયક સત્તાઓ ૧૯૩૫ના એક્ટ પ્રમાણે સ્પષ્ટ આલેખાય છે. તેમ જ દેશી રાજ્યો વિષે થયું નોંંછએ. નવા બંધારણની સમીક્ષા કરતાં પ્રો. કે. ટી. સાહ કહે છે કે એ બંધારણ નીચે દેશમાં આંતરિક વિગ્રહ (civil war) થાય તેવી પૂરતી સામગ્રી છે. એ વાતાવરણમાં સમસ્ત દેશની નાણાવ્યવસ્થા વિપત્તિ જ રહે એ સ્વાભાવિક છે.

છેવટમાં, આવતાં ચારપાંચ વર્ષો વેપારઉદ્યોગમાં તેજ રહેવાનો સંભવ છે. બે કાંઈ આંતરરાષ્ટ્રીય વિગ્રહ ન જાગે તો પ્રજાની આપકમાં સારો સુધારો થાય, કેન્દ્ર સ્તરે તેમજ પ્રાંતિક સરકારોની આવક વધે, અને સમવાય ટકી શકે;—ટકી શકે, એટલે કે નાણાની મુશ્કેલીથી તૂટી ન પડે; પણ રાજકીય દૃષ્ટિએ હિન્દી સમવાય કેવળ સ્વાર્થપ્રયોજિત સમાધાનોનો સમૂહ છે તેથી એ રીતે તો એ અસ્થિર રહેશે જ. એટલા માટે જ, ગવર્નરને અને ગવર્નર જનરલને ખાસ

સત્તાઓ આપવામાં આવી છે; એટલા માટે જ, દેશની ચલણનીતિ પ્રજાના પ્રતિનિધિઓના અંકુશથી પર એવી રિઝર્વેશનના હાથમાં સુરક્ષિત મુકાઈ છે. પર-સ્પર અવિશ્વાસના વાતાવરણમાં ધડાયેલું અવિશ્વાસ અને વૈમનસ્થને પોષતું આ સમવાયી બંધારણ નાણા-વિષયક દૃષ્ટિએ પણ એજ તત્ત્વોનું મૂર્તિ સ્વરૂપ છે. એ કાનામાં ઉત્સાહ પ્રેરી શકે ?

[પ્રસ્થાન]

કાઠિયાવાડમાં ગોરક્ષા

(લેખક : નરહરિ દ્વારકાદાસ પરીખ)

કાઠિયાવાડ ગીર જાતની ગાયોને માટે પ્રસિદ્ધ છે. દક્ષિણ કાઠિયાવાડમાં, આવેલી ગીર નામની ટેકરીઓની આસપાસના પ્રદેશ ઉપરથી એ નામ પડેલું છે, પણ આખા કાઠિયાવાડમાં એ જાતની ગાયો છે. કાઠિયાવાડમાં આ ગાયોને દેસાણ કહે છે. બહાર આ ગાયો કાઠિયાવાડી ગાયોને નામે ઓળખાય છે. પ્રમાણમાં ઝીણી આંખો, મોટાં માથાં—હાથીના કુંભરચળ જેવાં—અને પાછળ પડતાં કાર્મિક ટૂંકાં શિંગડાં તથા લાંબા કાન ઉપરથી એ પરખાય છે. આ ગાયો લાલ રંગની અથવા સફેદ ઉપર લાલ રંગનાં છાંટણાં તથા ધાત્રાંવાળી હોય છે. એ દૂધ આપવામાં સારી ગણાય છે. તેના બળદ ગુજરાતના કાંકરેજી અથવા વઢિયારા બળદ જેટલા તેજ હોતા નથી. પણ સ્વભાવે ગરીબ તથા ડાઝ છતાં લાંબા વખત સુધી કામ કરી શકે એવા હોય છે; એટલે ખેતીના કામમાં આ બળદ ફીક ઉપયોગી નીવડે છે. આ ગાય પાસેથી વધુ પ્રમાણમાં દૂધ-ધી તથા સારા બળદ મળે એમ છે, એટલે એ બન્ને અર્થ સારી શકે એવી છે. એ રીતે તેનું મહત્ત્વ વધારે છે. પરંતુ

આજે કાઠિયાવાડમાં સારી ગીર ગાયો થોડી જોવા મળે છે. કેટલાક દરબારો, મહાન્તો અથવા ગાયના શોખી કાર્મિક શેઠિયાઓને ત્યાં જ સારી ગાયો હોય ખેડૂતો ખેતી માટે ઉત્તર ગુજરાત તરફના વઢિયારા બળદ અથવા સિંધ તરફના સિંધી બળદ વેચાતા લાવે છે; અને દૂધ-ધી માટે ભેંસો રાખે છે, કેટલાંક ગામોમાં ગાયોનાં મોટાં ધણુ હોય છે, પણ તેમાં ગાયો બુખે મરતી અને દુબળી દેખાય છે. ગામમાં સારો સાંઢ ન મળે એટલે ગમે તેવા રખડતા સાંઢ વેંચત્તી કરે છે. પરિણામે ગાયો ઉત્તરોત્તર કદમાં નાની અને દૂધ ન આપે એવી થતી જાય છે. વળી મોટા લાગના ખેડૂતો વાછડાને ખેંસી કરવા અથવા કરાવવામાં પાપ માને છે; બે કે ખસી કરેલા તૈયાર વાછડા તેઓ વેચાતા લે છે અને તેને મોટા કરી બળદ તરીકે વાપરે છે. પણ પોતાના વાછડાને કાંતો રખડના મૂકી દે છે; અથવા તો આખજા રાખીને જ ખેતીના ઉપયોગમાં લે છે. રખડતા ખૂંટ સીમમાં રંજાડ કરે છે અને ગોવંશ બગાડે છે. ખેતીમાં વપરાતા ખૂંટ પૂરતું કામ આપતા નથી, બળદ કરતાં

વહેલા ચાકી ગય છે. અને ચોમાસામાં માટે ત્યારે નાનાં હોદ્દાં તથા સ્ત્રીઓ તેમને સાચવી શકતાં નથી.

કાઠિયાવાડમાં નાનાં નાનાં ઘણાં દેશી રાજ્યો છે. ત્યાંના ગોબ્રાહ્મણપ્રતિપાળ કહેવાતા રાજ્યો વેળાસર ચેતે અને બહુ ઝપાટાથી નાશ પામતું. ગોધન સાચવવા માટે પોતપોતાનાં રાજ્યમાં પ્રયત્ન કરે તો ઘણું કામ થઈ શકે એમ છે. હજી ગોધનના બીજરૂપે સારી માયો સ્થળે સ્થળે જોવા મળે છે. તેમને સાચવી લઈ તેમાંથી ગોવંશસુધારણાનું કામ ઉપારી શકાય એમ છે. આ ઉદ્દેશથી ગાંધીજીને બલામણુપત્ર લઈ હું કાઠિયાવાડનાં રાજ્યોમાં ત્યાંના રાજ્યો તથા અમલદારોની સાથે જોરફા સંબંધી ચર્ચા કરવા તથા અમલી કાર્ય કરવાની તેમને વિનવણી કરવા તા. ૧૬ મી માર્ચ થી તા. ૨૮ મી માર્ચ સુધી ફર્યો. આ પ્રવાસ દરમ્યાન ચાર રાજ્યોની મુલાકાત થઈ શકી : ભાવનગર, વડિયા, પોરબંદર અને જામનગર.

ભાવનગર

ભાવનગરમાં ત્યાંની દરબારી ગૌરાળાના મુખરિન્ડેન્ડ શ્રી. જોશી બહુ ઉત્સાહી ગોસેત્ર છે, અને તેમના કામમાં ત્યાંના વસુલાતી અધિકારી (રેવન્યુ કમિશનર) શ્રી. સુરતીની સારી મદદ છે. ખુદ મહારાજ પશુ ગોપ્રેમી છે. દરબારી ગૌરાળા ઉપરાંત મહેલમાં પોતાની અંગત દેખરેખ નીચે પશુ થોડી ગાયો તેઓ રાખે છે, આ રાજ્યમાં ગોવંશ સુધારણાનું કામ પદ્ધતિસર ઉપાડવામાં આગું છે એમ કહી શકાય. રખડતા ખૂંટને ખસી કરી નાખવા તથા ગમેગામ સારા સાંઢ રાખવા એ ગોવંશસુધારણાને રાજ્યમાર્જ છે. એ કામ ભાવનગર રાજ્યમાં સારા પ્રમાણમાં થયું છે. અત્યારસુધીમાં ખર્ચે ૨૫૦૦૦ રૂપિયાથી ૮,૦૦૦ ઉપરાંત વાછરા તથા રખડતા ખૂંટને ખસી કરવામાં આવ્યા છે, અને રાજ્યનાં કુલ છસો ગામેમાંથી સો ઉપરાંત ગામે જાતવાન સાંઢ આપવામાં આવ્યા છે. ખસી કરવાના તથા જાતવાન સાંઢ પૂરા પાડવાના

કામ પાછળ વાર્ષિક રૂ. ૮,૦૦૦ રાજ્ય તરફથી ખચવામાં આવે છે.

કાઠિયાવાડનાં લગભગ અર્ધાં રાજ્યોમાં ગામેગામ મરી ગયેલાં દોરનાં ચામડાં ઉતરડી લેવાનો ઈશ્વરો આપવામાં આવે છે. એને ભામ કહે છે. ભાવનગર રાજ્યમાં એવો ધારો છે કે ગામેગામ ભામની જેટલી ઉપજ થાય તેટલી રકમ રાજ્ય તરફથી ઉમેરીને એ આખી રકમ તે તે ગામસુધારના કામમાં વપરાય. આ રકમ સાંઢની સાચવણી તથા ખોરાકની ખર્ચમાં વાપરવામાં આવે તો દરબારે આપેલા સાંઢ બહુ સારી રીતિમાં રાખી શકાય અને સીમમાં પશુ તેના તરફને ઉપદ્રવ ન રહે. આ ઉપજ મરી ગયેલાં દોરમાંથી જ થાય છે એટલે તેના ઉપયોગ દોર-સુધારણાના કામમાં ધાય એ ઉચિત જ છે.

હું ગયો ત્યારે શ્રી. પટ્ટણીજી ભાવનગરમાં નહેતા. તેમના મોટા દીકરા શ્રી. અનંતરાયભાઈ જોશી ત્યાંની રોટ કાઉન્સિલના એક સભ્ય છે તેમને મળ્યો. ગોવંશસુધારની જે પ્રજ્ઞિત રાજ્યમાં ચાલે છે તેમાં તેઓ ખૂબ રસ લે છે. પશુ સાથેસાથ એમ માને છે કે અત્યારની પરિસ્થિતિમાં દૂધથી માટે બેસે (વના બીજો ઉપાય નથી. જેમ જેમ જુગની વધુ પ્રમાણમાં ખેડાણ થતી જાય છે તેમ તેમ અરણ્ય માટેની જમીન ઉપર આક્રમણ થાય છે, અને વિશાળ ખીડોમાં ગાયોને ચરાવી ગાયોને અને પોતાનો નિભાવ કરતા રખારીઓની સ્થિતિ દુઃસહ થતી જાય છે. ખેડૂતો મોટે ભાગે બેસે જ રાખે છે. એટલે આપણા ગોપૂત્ર દેશમાં ગોપાલનનો તમામ બોળે જાણે એકલી રજારી કામ ઉપર આવી પડ્યો છે. એ કામ અજ્ઞાન અને ગરીબ હોઈ આ બોળે ઉઠાવી શકતી નથી. અને જૂપે મરતી ગાયો યોગ્ય પ્રમાણમાં દૂધ નથી આપી શકતી તેમ સારા વાછરા પશુ નથી આપી શકતી, છતાં ઉત્તરોત્તર ઓછા થતા જતા ચરણમાં ભાગ તો પડાવે જ છે. રજારીઓ પાસે આવી ખાતક (uneconomic) ગાયોનું પ્રમાણ વધતું જાય છે, અને તેની સાથે કતલખાને જતી ગાયોની સંખ્યા પશુ

વધતી જાય છે. ગાયના માલિક પાસે જમીનની મગવડ હોય તો જ ગાય સારી રીતે સચવાય અને કમાતલ (economic) બનાવી શકાય. એટલે જમીન પાસે જમીન છે એવા ખેડૂતો ગાયો રાખના યાવ તો જ ગાયની રક્ષા શક્ય અને એમ છે. તેઓ જમ બેંસોને સાચવે છે અને ખવડાવે છે તેમ ગાયોને પણ ખવડાવે તો તેનાં દૂધધીનું પ્રમાણ હીક હીક વધારી શકાય. બેંસના જેટલું પણ વધારી શકાય એમ છે. વળી ગાય પાસેથી દર પાંચ વર્ષે એક બળદની જોડ મળે. આમ ખેડૂતોને ગાય રાખવી લાભકારી છે. પણ શ્રી. અનન્તરાયભાઈનું કહેવું તો એમ હતું કે તમે બેંસના જેટલું દૂધથી આપે એવો ગાયો બનાવો પછી જ ખેડૂતને ગાય રાખવાની વાત આપણે કરી શકીએ; ગાય ન્યાંમુધી ખાતલ પ્રાણી છે ત્યાંમુધી આપણે ખેડૂતને તે પાળવાનું કહી તેના ઉપરનો બોલો શા માટે વધાવીએ? ગાયોને કમાતલ બનાવવા માટે તેને વિશેષ રક્ષણ અને ઉત્તેજનની જરૂર છે, અને રાજ્યે તે આપવું જોઈએ, એ મારે કહેવાનું હતું. રાજ્યે ઉત્તેજન આપવાની બાબતમાં તેમણે બાયલોજિકલ મુશ્કેલીઓ યાત્રાવી. ગોચર ઓછાં થઈ ગયાં છે એ વાત સાચી, પણ ખેડાણ થઈ ગયેલી જમીન તો ફરી ગોચર ન જ કરી શકાય. મેં સૂચ્યું કે હવે જેટલાં ગોચર રહ્યાં હોય તેના ઉપર આક્રમણ ન થાય, એ ગોચર એવી સારી સ્થિતિમાં રાખવામાં આવે કે જેથી ત્યાં સાફ ઘાસ થતું રહે, અને જેમાંથી ઢોરને કશું ખાવાનું નથી મળતું એવા બળદ પૂકા પાછળ ખેડૂતો પડ્યા છે તેને બદલે પોતાની જમીનમાં અનાજ અને પૂરતો ઘાસચાશ ઉગાડે એમ કરવું જોઈએ. પણ તેને અમલ કરાવવામાં તેમને ઘણી બાયલોજિકલ મુશ્કેલીઓ દેખાઈ. જે રો ગાયો રાખનારાઓને પોતાની ગાયોને મારી સ્થિતિમાં રાખવાનું ઉત્તેજન મળે તેટલા માટે તેમણે ખંનામો કાઢવાની તૈયારી બતાવી. જે આસામી પોતાની ગાયને હરીફાઈમાં ઉતારવા માગતો હોય તે સ્થાનિક અમલદારને ખબર આપે, અને એ જ્યારે કહે ત્યારે

દસ દિવસ મુધી રયાનિક અમલદારની દેખરેખ નીચે જ તેની ગાય હોવાય. એ દસ દિવસ ખાણું. પ્રમાણ પરિક્ષકની સૂચના મુજબ રાખવામાં આવે. એ પ્રમાણે આખા વર્ષ દરમ્યાન જેટલા માણસોની ગાયોના દૂધની તોષ રખાય તેમાંથી વધુમાં વધુ દૂધ આપનારી પહેલી ગાયોના માલિકોને સો સો રૂપિયા ખંનામ આપવામાં આવે. ખંનામને પાત્ર થવા માટે ગાયનું દૂધ દસ દિવસ મુધી ઓછામાં ઓછું રોજના બાર શેર કરતાં ઓછું ન હોવું જોઈએ. ખંનામની આ પદ્ધતિની વિશેષતા એ છે કે તેથી રાજ્યની તમામ સારી ગાયો હરીફાઈમાં ઊતરી શકે. મુકરર તારીખોએ ઢોરનું પ્રદર્શન રાખવામાં આવ્યું હોય અને ત્યાં ખંનામો આપવામાં આવે ત્યારે તે વખતે જે ગાયો તાજી ચિયાયેલી હોય તે જ હરીફાઈમાં ઊતરી શકે છે. આ ઉપરાંત વર્ષના ટ્રાઈ પણ દસ દિવસ ટંક પંદર શેર કરતાં વધુ દૂધ આપનારી ગાયના માલિકને રૂ. ૨૦૦ ખંનામ આપવું, એમ વાર્ષિક રૂ. ૧,૨૦૦નાં ખંનામ વહેંચવાની વ્યવસ્થા કરવાનું તેમણે કહ્યું છે.

આ ઉપરાંત ગામડોના લોકોને પોતાની ગાયોનાં દૂધધીના સારા ભાવ મળે તે માટે રાજ્ય તરફથી વ્યવસ્થા થઈ શકે કે ગ્રામપંચાયત તરફથી સહકારી ધોરણે સારી વ્યવસ્થા થઈ શકે એ વિષે પણ ચર્ચા થઈ હતી.

વડિયા

ભાવનગરથી હું વડિયા ગયો. ભાવનગરની ગૌશાળા-વાળા શ્રી. જોષીને આ પ્રવાસમાં મારી સાથે કરવાની રાજ્ય તરફથી રજા મળી રતી; એટલે તેઓ અધે સાથે જ હતા. વડિયા રાજ્યને તામે રજા ગામે છે. ત્યાંના દરબાર સંસ્કારો છે, અને પોતાના રાજ્યનાં અધાં કામકાજ ઉપર જાતે દેખરેખ રાખે છે. તેઓ ગાયોની પણ જાણ્યા. પોતાની એક ગૌશાળા પણ રાખે છે. દરબારની ગાયોને ખાણુની તંગી તો હોય જ નહિ, એટલે ગાયો સારી સ્થિતિમાં રહે છે; પણ ગાયોના દૂધની, કયા સાંઢથી ગાય કૂળી તેની, તથા

ને કેટલા દિવસ વસુદેવી
ગામમાં આવતી નથી.
કરી એટલે એ પ્રમાણે
ગયું છે. રખડતા ખૂટાને
નામગામ જાતવાન સાંઠ આપવાની,
ગાયોવાગાને ઈનામ આપવાની તથા ગોચરો-
પ્રાચવાની સુચનાને પણ તેમણે વધારી લીધી છે.
અને દરજારનો પોતાનો આ કામમાં ઉત્સાહ છે,
એટલે તેનો અમલ થશે એવી આશા બંધાય છે.

પોરબંદર

વડિયાથી અમે પોરબંદર પહોંચ્યા. અહીં રખડતા
ખૂટાને ખસી કરવાનું તથા સાંઠ આપવાનું કામ શરૂ
કરવામાં આવ્યું છે, એટલે દીવાનસાહેબે અમને કહ્યું
કે 'તમે દરજારી મોટર લઈ રાજ્યનાં કેટલાંક ગામડાંમાં
ફરી આવો, ત્યાં ગાયોની સ્થિતિ લુગો, ખેડૂતો
સાથે એ સંબંધી વાતો કરો, અને પછી રાજ્યાસાહેબને
મળી તમારે જે કહેવું હોય તે કહો. અમારાથી થઈ
શકે એ બધું અમે જરૂર કરીશું, આ સુચના અમને
બહુ જ ગમી, અને ગામડાંમાં અમને ફેરવવાનું કામ
ત્યાંના આસિસ્ટન્ટ રેવન્યુ કમિશનર શ્રી. માણેકલાલ
ગોંધીને સોંપવામાં આવ્યું હતું. અમે બે દિવસ ફર્યા
અને બધાં મળીને બારેક ગામનાં ષણ જોયાં. ત્રણ
ગામે ખેડૂતો સાથે નિરાંતે વાતો કરવાનું બની
શક્યું. અમે જોયું કે ચારસો ચારસો રૂપિયાનો એક
એક માંઢ ખરીદી ચાર ગામે ચાર માંઢ દરજાર
તરફથી આપવામાં આવ્યા હતા. જે ગામે સાંઠ
અપાયા હતા તે ગામના ખેડૂતોને એનાં પરિણામથી
સંતોષ થયેલો જણાયો. એ સાંઠથી વાછડા સારા
થયા અને તેમને બહાર ગામથી 'જળદ' ઓછા
પ્રમાણમાં ખરીદ કરવા પડ્યા. એક સાંઠ ગામમાં
ત્રણ વરસ રહ્યો તેથી ગામને કેટલો ફાયદો થયો
તેનો અંદાજ ગામલોક સાથે બેસીને અમે કાઢ્યો.
ત્રણ વર્ષમાં એ સાંઠથી લગલગ બસો વાછડી-વાછડાં
થયાં. રખડતા ખૂટથી જે વાછડી-વાછડા થાય
તેનાં કરતાં આ વાછડી-વાછડા સરેરાશ દસ દસ

રૂપિયા કિંમત વધુ ગણીએ તોપણ ગામને ત્રણ
વર્ષમાં બે હજાર જેટલો ફાયદો થયો ગણાય. એક
સારો જાતવાન સાંઠ ઓછામાં ઓછા છ વર્ષ કામ
આપે તો એક સાંઠથી ઓછામાં ઓછા ચાર હજાર
રૂપિયા જેટલો ફાયદો થાય. પોરબંદરના રાજાસાહેબે
તો સાંઠના રૂપિયા ચારસો આપ્યાં, પણ રૂપિયા
બસોમાં સારો સાંઠ મળે અને છ વર્ષની તેની
ખોરાકીના રૂપિયા છસો ગણીએ તો રૂપિયા આઠ-
સોના ખર્ચમાં રૂપિયા ચાર હજાર જેટલો લાભ થાય.
એટલે એક માંઢ ઓખા રૂ. ૩.૨૦૦ જેટલો
લાભ ગણાય.

સારા સાંઠ રાખવાથી ખીજે એક મોટો લાભ
છે. તેનું દર્શન એક ગામડાંના ખેડૂતો સાથે વાત
કરતાં અમને થયું. એ ગામનાં લોકોએ કહ્યું કે 'દેવે
આ દરજારી સાંઠ અમારી ગાયોના ખપનો રહ્યો
નથી. કારણ બહુ માતી ગયો છે અને વજનદાર
થઈ ગયો છે. તેથી નાના કદની અને નખળી ગાયોના
ઉપયોગમાં આવી શકતો નથી. ગાયોની આજ્ઞતમાં
આપણી સામે એક પ્રશ્ન એ છે કે કદમાં છેક નાની થઈ
ગયેલી અને નખળી ગાયો જે કદી દૂધ આપતી નથી
એટલે કે નિયાય ત્યારે માંઢ પોતાનું વાછડું ધાવી
શકે તેટલું દૂધ ત્રણચાર મહિના કાઢી શકે છે અને
જેનાં વાછડાં પણ કમતાકાત જ થાય છે એવી ખાતલ
ગાયોનું શું કરવું? કેવળ આર્થિક દૃષ્ટિએ વિચાર કરનાર
તો કહે કે એવી ગાયો કતલખાને જ જવી જોઈએ. પરંતુ
હજારો વર્ષો થયાં ગામ ઉપર આધાર રાખીને જે દેશ
આગાદ થયો છે અને જે દેશ પોતાની ઉપર ગાયો
કેરલા અનહદ ઉપકારને કારણે ગાયને એક દેવતા
ગણીને પૂજી છે તે દેશમાં ગાયને કતલખાને મોકલવાની
વાત વાદિયાત છે. આ કાયદાનો અહિંસક ઉકલ એજ
છે કે આવી ગાયોની વંશવૃદ્ધિ થતી ને અટકે તો
એટલી નખળી ગાયો પોતાનું જીવિત પૂરું કરે પણ
તેનો વધુ બોલે દેશ ઉપર પડતો અટકે. આવી
ગાયોને અક્ષય રાખવી અથવા વંધ્ય બનાવવી એ
ઉપાયો માણસને સજે એમ છે પણ તેનો અમલ

કરવેા કહ્યું છે. પણ રખડતા નાના ખૂંટને ખસી કરી નાખવામાં આવે તો ગાયોની વંશવૃદ્ધિ આપોઆપ અટકે છે. સારા જાતવાન સાંઢ કદમાં પેલી નાની અને નખળી ગાયના પ્રમાણમાં ઘણું મોટા હોય એટલે એવા સાંઢથી એ ગાય ફળી શકે નહિ. ગામેગામ સારા જાતવાન સાંઢ આપવાની અમે વાત કરતા હતા. તેમાં કેવા સાંઢ આપવા જોઈએ તેના કંઈક ઉદ્દેશ પણ અમને આ વાતોમાંથી સૂઝ્યો. અત્યારે ખાસ સચવાયેલા સિવાયનાં ગાયનાં પણ તો એવી નાની ગાયોનાં યર્ધ ગયાં છે કે તેમાં મોટા કદના સાંઢ કામમાં ન આવી શકે. જે ગાયો તદ્દન જ નાની યર્ધ ગઈ છે તે તો ન ફળે એ જ હજી છે. પણ મધ્યમ સ્થિતિમાં રહેલી ગયો જેનો વશ સારા સાંઢથી અને સાફ ખાણુ આપ્યાથી સુધરી શકે એમ છે એવી ગાયોને અનુકૂળ આવે એવાં મધ્યમ કદના સાંઢની ઘણી જગ્યાએ તો શરૂઆત કરી પડશે.

પોરબંદરમાં રખડતા ખૂંટને ખસી કરવાની અને સાંઢ આપવાની શરૂઆત કરવામાં આવી છે. પણ અત્યારે કોઈ ખાસ માણસ એ કામ ઉપર નથી અને કાંમ એટલેથી અટકી પડ્યું છે. રાણાસાહેબ સાથેની મુલાકાતમાં એ વસ્તુ તરફ તેમનું ખ્યાન ખેંચ્યું અને જેને ગાયનો પ્રેમ હોય અને ગોરક્ષાનું મદદર જે સમજેલા હોય એવા એક ખાસ અંમલદારની નિમણૂક કરી આ કામ તેને સોંપવા સૂચના કરી. રાણાસાહેબ એવા માણસની માગણી કરી અને મેં તેમને નામ પણ સૂચવ્યું છે. આ ઉપરાંત ભામતી (મરી ગયેલાં દોરનાં ચામડાના ધજારાની) બિપજ સાંઢની સાચવણી અને ખોરાકમાં વાપરવા વિષે, શાસ્ત્રીય પદ્ધતિએ ચાલતી ઝોશાળા કાઢવા માટે, ગોચરોની સ્થિતિ સુધારવા વિષે, તથા સારી ગાયો અને પોતાને ત્યાં જ ઉછરેલા સારા જાતના રખતારને જાનામ આપવા વિષે વાતો કરી. પોરબંદરમાં ભાગ્યદાષની પદ્ધતિ છે, પણ ઘાસ માટે વચાતી જુવાર (જેને ત્યાં સેમર કહેવામાં આવે છે) તેના ઉપર વિધેાત્રી લેવાય છે, અને વિધે-

ત્રીના દરમાં પહેલાં કરતાં કંઈક વધારે કર્યો છે, એ તરફ પણ રાણાસાહેબનું ખ્યાન ખેંચ્યું, અને વિધેાત્રીના વધેલા દરને લીધે લોકો સેમર વાવતા અટકી ગયા છે અને ઘાસચારાની તંગી પડે છે માટે એ દર ઘટાડવા વિનંતી કરી. રાણાસાહેબે અમારી વાત લગભગ સવા કલાક સાંભળી હતી, અને અમે કરેલી સૂચનાઓનો અંગત કરવા પણ ખુશી દેખાડી હતી.

જામનગર

પોરબંદરથી અમે જામનગર ગયા. ત્યાં પણ જામસાહેબ સાથે તો એજ વાત કરવાની હતી, પણ અમારી વાતની પૂર્વનૈયારીરૂપે જ જાણે ત્યાં કેટલુંક કામ થયું હતું. જામનગર રાજ્યના ખેતીવાડી ખાતાના ડાયરેક્ટર શ્રી સુરસિંહજી ગોરક્ષાના કામમાં બહુ ઉત્સાહી છે. તેમણે રાજ્યમાં દોરની એક તપાસ (સર્વે) કરીને તે ઉપરથી ગીર ગાયોના વંશની સુધારણા અર્થે એક ઝોશાળા કાઢવાની તથા ગામેગામ સાંઢ આપવાની તેમજ રખડતા ખૂંટને ખસી કરવાની એક યોજના તૈયાર કરી જામસાહેબ આગળ રજૂ કરી હતી. અમે જામસાહેબની મુલાકાતે ગયા તેજ વખતે તેમણે એ યોજના લાખમાં લીધી હતી. એટલે અમને કહ્યું કે તમે જેટલી સૂચનાઓ કરી તેમાંની ઘણીખરીનો અગત કરવાનો તો અમે વિચાર જ કરી રહ્યા છીએ જામસાહેબનો મુલાકાતે જતા પહેલાં દોરની તપાસનો અહેવાલ તથા ગોરક્ષાની યોજના હું વાંચી ગયો હતો. તપાસના અહેવાલમાં જણાવ્યું હતું કે જામનગર રાજ્યમાં દરરોજ વસી હજાર વઢિયારા બળદ અને વાછરા બહારથી આવે છે. આ વસ્તુ તરફ મારું ખ્યાન ખાસ ખેંચાયું, અને જામસાહેબને મેં જણાવ્યું કે વાછરા તથા બળદ યદને સરેરાશ આપ એક દોરની ૫૦ રૂપિયા કિંમત ગણો, તો પણ દરરોજ દશ લાખ રૂપિયા આપતા ખેડુતોના ઘરમાંથી જાય છે તેગની ખાસે સારી ગાયો રખાવો અને તેમને સાંઢ, ગોચર વગેરેની સગવડો આપી સારા વાછરા ઉછેરવો તો એ પૈસા બચાવી શકાય.

મુલાકાત વગેરેના કામમાંથી પરવારી જામનગર રાજ્યનું ખેતી ખાતાનું કાર્મ જોયું. જામનગરમાં પાણીની અહુ તંગી છે. અને ચોમાસુ પાકની આ મોસમ નહિ, એટલે કાર્મ ઉપર ઝાઝી ખેતી નહોતી, પણ જામનગરમાં પાંચ છ. ફીટ લાંબા ફૂંડાવાળી બાજરીનો જે સફળ પ્રયોગ થયો છે તે વિષે હકીકત જાણી, તથા વરસાદનું પાણી કાર્મ પણ ખેતરમાંથી જરા પણ વહી ન જાય એટલા માટે દરેક ખેતરને માટીની પાળો કરવાની તેમજ ચોળના કરી છે તે જોઈ. આ પાળો મજબૂત રહે તેટલા માટે તેના ઉપર તેમજ કેતકીની વાડો કરાવવા માંડી છે. આ કેતકીના રેસાનાં દોરડાં વગેરે અહુ સારાં ચાય છે પણ તે માટે તેને કાવડાવવાની વગેરે ક્રિયાઓ કરવાને બદલે શ્રી. સુરસિંહજીએ એક ચીપિયો શોધ્યો છે. કેતકીનાં પાંદડાંના ઊભા ચીરા કરી એ ચીરાને આ ચીપિયામાં પડેડી ખેંચવાથી પાંદડાંના ઉપર લાગ નીકળી જાય છે અને એકલા રેસા રહે છે. ચીપિયો તદ્દન સાદો છે એટલે કાર્મ પણ લુહાર આના બે આનામાં કરી આપે.

કેતકીના રેસા તે વડે સહેલાઈથી કાઢી શકાય છે, તે સડાવવામાં જે વાસ આવતી તે નથી આવતી, ને સડાવ્યા પછી ફૂટવાની મહેનત બચી જાય છે. એટલે કેતકીના રેસાનાં દોરડાં લાંગવાનો તથા તેની સાદરીઓ બનાવવાનો ગૃહઉદ્યોગ આ રીતથી સારો ખીલતો શકાય તેમ છે.

જામનગર શહેરમાં ત્રણ સારી ગૌશાળાઓ પણ જોઈ. એક હવેલીની, બીજી એક બારિયા ગૃહસ્થની, અને ત્રીજી એક મહંત રામપ્રસાદજીની. ત્રણે ગૌશાળાના સાંઠ તથા ગાયો સારાં હતાં. તેમને રીતસર પત્રકો રાખીને દૂધની મોંઘ રાખવાની તથા તે ઉપરથી ગાયનો વંશ સુધરતો જાય છે કે કેમ તેની તપાસ રાખવાની સૂચનાઓ કરી.

રાજ્યોની સાથે શ્રીમંત શાહુકારો તથા પાંજરાપોળો અને ગૌશાળાના મંચાલકોએ પણ ગોવંશસુધારણાનું કામ તાકીદે ઉપાડવા જેવું છે. હજી સારી ગાયના વેલા નાખ્યા નથી થયા. પણ જે છે તેની સાચવણીની અને સુધારણાની જરૂર બહુ જ છે.

(હરિનનખંધુ)

નાંધ અને ચર્ચા

‘ત્રૈમાસિક’

ગમે વર્ષે ‘દેશી રાજ્ય’ના નવમા વર્ષના ત્રણ અંકો નીકળ્યા પછી કેટલાક જરૂરી સંબંધોસર આરે માસના અંકો પ્રસિદ્ધ થઈ શક્યા ન હતા. અને ગમે તે કારણે પણ એક વખત આવી દીલ થઈ ગયા પછી કેટલીક વખત બને છે તેમ એવી દીલને કારણેજ પછી ઉત્તરોત્તર દીલ થઈ જાય છે. અને એમજ થયું. એટલે ‘દેશી રાજ્ય’ને ત્રૈમાસિક કરવાનો એમાંથી વિચાર થયો. ‘દેશી રાજ્ય’ સમાચાર પત્ર તો ન હતું જ. પણ ત્રૈમાસિક થયું એટલે, તો કાળગતિને કારણે એમાં લગભગ નહોં જેવા જ સમાચાર આવશે. અત્યારે આ હકીકત છે.

‘ત્રૈમાસિકનો’ આ પહેલો અંક છે. માસિક હતું ત્યારે આર માસમાં જેટલું લખાણ આવતું એટલું ત્રૈમાસિકમાં આવશે. ઉલટ, પહેલાં ટપાલખાતા તરફથી રવાનગી અર્થમાં જે રાહત મળતી તે નહોં મળે એટલે ટપાલઅર્થ વધશે. એટલે આ વર્ષમાં તો લવાજમ એનું એજ રહેશે.

હું વિનંતિ કરું છું કે જેમણે આઠ નવ વર્ષ સુધી ‘દેશી રાજ્ય’ને સહાનુભૂતિ ભર્યું ઉત્તેજન આપ્યું છે તેઓ એ પ્રમાણે મહેરબાનીથી આપ્યા જશે.

કેટલાક ગ્રાહકોનાં પાછલા વર્ષનાં લવાજમ બાકી છે. એ માટે એમને વખતસર યાદી પત્ર લખી શકાયા નથી; તો વિનંતિ કે પાછલા વર્ષનું બાકી રહેલું તેમજ ચાલુ ૧૯૩૭ના વર્ષનું લવાજમ તેઓ મહેરબાની કરી મોકલી આપશે.

તંત્રી.

અ. સૌ. લેડી રમાબા પટ્ટણી: એક આદર્શ સત્તારીનો સ્વર્ગવાસ.

એપ્રિલ માસની ૨૧મી તારીખે મધ્યાહ્નોત્તર, ભાવનગર ખાતે અ. સૌ. લેડી રમાબા પટ્ટણીનું

૬૫ વર્ષની વયે ખેદજનક અવસાન થયું છે. તા. ૩ ૭ એપ્રિલે સ્ટીમર ‘વાઈસરોય ઓફ ઈન્ડિયા’માં એન. સર પ્રભાશંકર પટ્ટણી સાથે, તેમની તખીયતની સંભાળ રાખી શકાય એટલા માટે તેઓ વિલાયત જવાનાં હતાં. અને તે માટે પેસેજ વગેરેની બધી ગોઠવણ થઈ ચૂકી હતી, પરંતુ પ્રજાની ઇચ્છાનુસાર બંધ બને છે.

માર્ચ મહિનામાં દિલ્હીથી ભાવનગર આવ્યા પછી તેઓને ઇન્ડિયન એસોસિયેશનની બિમારી થતા પામી હતી. અને તેથી, તેમનું વિલાયત જવાનું મુલતવી રહ્યું હતું. તા. ૩ ૭ એપ્રિલ, શનીવારે રાત્રે લેડી પટ્ટણીની તખીયત જોખને એન. સર પ્રભાશંકર એરોપ્લેનમાં ભાવનગરથી મુંબઈ ગયા હતા. આ વખતે એમ લાગતું હતું કે પ્રકૃતિ સુધારા પર આવી જશે પરંતુ કમનસીબે છેલ્લાં બે ત્રણ દિવસમાં જ રોગે ફરી ઉભયો ખાધો અને બધા ઉપચારો નિષ્ફળ ગયા.

અ. સૌ. રમાબા પટ્ટણીના અવસાનથી માત્ર એમના વિરુદ્ધ કુટુંબને જ નહોં પણ સમગ્ર ગુજરાત કાઠીયાવાડને એક આદર્શ સત્તારીની ખોટ પડી છે. એમની અગ્ર ધાર્મિકતા, સાદાઈ, વ્યવહારદક્ષતા, દાનશક્તિ અને નાનાં મોટાં સર્વે તરફ એમના એક સરખા વર્તાવથી પરિચયમાં આવનાર હરકોઈને એમના વ્યક્તિત્વની છાપ પડ્યા વિનાં રહેતી નહોં. આપણી સંસ્કૃતિમાં એમને અટલ શ્રદ્ધા હતી. અને પોતાના કુટુંબનાં દરેક બાળકને એની કેળવણીની શરૂઆતમાં એ પ્રમાણે શિક્ષણ આપવાની એમની પ્રથા હતી.

યુરોપની લગાઇના હંગામમાં ૧૯૧૭ માં જ્યારે એન. સર પ્રભાશંકર, હાંદી પ્રધાનની કૌંસીલના સભ્ય નિમાયા ત્યારે તેઓ પતિની સંભાળ માટે પ્રથમ વાર વિલાયત ગયાં હતાં અને ત્યાં લાંબો વખત રહ્યાં

હતાં. ત્યારપછી પણ અવાર નવાર બેત્રણ વખત એમણે પશ્ચિમની મુસાફરી કરી હતી. પરંતુ જ્યાં ત્યાં જોવામાં આવે છે તેવી પશ્ચિમની છાપની અનિ-ચ્છનીય અસર એમનાં સંસ્કૃત જીવન ઉપર પડવા પામી ન હતી. કિલટ એમના જીવનમાં આપણી સંસ્કૃતિની સાથે પશ્ચિમની સંસ્કૃતિનાં ગ્રાહ્ય તત્વોનો સુમેળ સધાયો હોઈ હાલનાં સંયોગ્યતા એમણે સરસ રીતે પારખી લીધાં હતાં.

સ્ત્રી-કેળવણીનાં તેઓ હોમાયતી હતાં. આપણા ઈલાકાની કવે વિદ્યાપીઠથી માંડીને નાની મોટી ઘણી એવી સંસ્થાઓમાં પોતા 'તરફથી' યોગ્ય ફિરસો તેઓ વારવાર આપે જતાં. સ્ત્રીઓ, હોંદુ ઘરસંસારને અનુરૂપ કેળવણી પ્રાપ્ત કરી પોતાનો બ્યવહાર શોભાવે એવો એમનો દૃઢ અભિપ્રાય હતો તથા એ રીતે તેમણે પોતાના જીવનને ધડયું હતું. ભાવનગરે અત્યારે સ્ત્રી-કેળવણીમાં ખૂબ પ્રગતિ કરી છે, તેના મૂળમાં અ. સૌ. રમાખંડેન પટ્ટણીનું પરાક્ષ પ્રોત્સાહન હતું, પટ્ટણીજીના જીવનની દરેક દીક્ષામાં લેડી પટ્ટણીનો હીસો પડે, એમની શુદ્ધિ અને શાજપણે ગૃહબ્યવહારની ચિંતાઓમાંથી શ્રીપટ્ટણીજીને હમેશાં મુક્ત રાખ્યા છે. આદર્શ હોંદુ ગૃહણીને શોભે એવી રીતે, સર પટ્ટણીનાં વેશવાળાં જીવન કાર્યોમાં કશાની પણ દરકાર કર્યા વગર લેડી રમાખંડેન પટ્ટણીએ અનુકૂળ રહી પોતાના પતિ ઉપરનો ભાર હળવો કરવામાં પોતાની જીંદગીની છેલ્લી પળો સુધી મદદ કરી છે.

એન. સર પ્રભાશંકરને તો સદાયની ખોટ પડી છે. સ્ત્રી અને મિત્ર બેય એમણે ગુમાવ્યાં છે. એમના પુત્ર, પૌત્રાદિ અને કુટુંબનાં સંખ્યાબંધ માણસોનું જીવ ચાલ્યું ગયું છે. પિતૃપક્ષે તેઓ ધનવંતરીવૃપ સ્વ. ઝંડુમટ્ટજીના કુટુંબનાં હોદ્દા એ કુટુંબને પણ એમના અવસાનથી અસાહ્ય ખોટ પડી છે. તે કરતાં વિશેષ કેટલાંય સાધન-હીન માણસોનાં લેડી પટ્ટણી આધારે સ્તંભ હતાં અને દુઃખી માણસો એમની પાસેથી પોતાનું દુઃખ રડી આશ્વાસન મેળવી હરતે ચહેરે નીકળતાં. આ બધાનો વિસામો જતો રહ્યો છે.

સ્વર્ગસ્થતા બ્યેષ્ટ પુત્ર રા. રા. અનંતરાય પટ્ટણી પોતાના પિતાની સાથે આ સમયે રાજકાર્ય પ્રસંગે વિલાસતમાં હતા. બ્યારે ન્હાના પુત્ર રા. રા. બટુકરાય પટ્ટણીની ભાવનગરમાં હાજરી હતી.

દેશના લુહા લુહા ભાગોમાંથી, આ દેશના આગેવાનો તરફથી, રાજકર્તાઓ તરફથી આશ્વાસન આપનારા મેખ્યાબંધ તારો અને પત્રો સદગતના પુત્ર શ્રી બટુકરાય પટ્ટણીને મળ્યા હતા. અને નામદાર ભાવનગર નરેશ લેફ. કૃષ્ણકુમારસિંહજી સ્વયં પોતાના બંધુઓ સાથે આશ્વાસન આપવા એમના મકાને પધાર્યા હતા.

દેશી રાજ્યો અને ઈન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ એકસેશન

'ઈન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ એકસેશન'ની યોજના પ્રમાણે દેશી રાજ્યોને અમુક મુદ્દનમાં પોતાના નિર્ણયો જાહેર કરી ફેરેશનમાં જોડાવાની 'દા' 'ક' 'ના' ના ઉત્તરો આપી દેવાના હતા. એ મુદ્દત હવે પૂરી થવા આવી છે. જતાં રાજ્યોના મોટા ભાગે પોતે શું કરવા ઇચ્છે છે તે ચોકધું કર્યું નથી. કાઠીઆવાડનાં રાજ્યોના પ્રતિનિધિઓ ગયા જાનેવારી માસમાં રાજકોટ ખાતે એકત્ર થયા હતા. એ વખતે એમણે આ વિભાગના તાજના પ્રતિનિધિ (એ. જી. જી.) ને રાજ્યો તરફથી એક કાગળ મોકલ્યો હતો. આ કાગળમાં 'ઈન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ એકસેશન દ્વારા ફેરેશનમાં દાખલ થવા બંધી પોતાની સ્થિતિની ચોખવટ કરી હતી આ કાગળની મતલબ આ નીચે આપવામાં આવી છે.

"આપણા વચ્ચે જે ચર્ચા થયેલી, તેમાં ઘણી બાબતો રાજ્યના હિતો સાથે જીવન મૃત્યુના પ્રશ્ન જોવા સંબંધ ધરાવે છે. એટલે અમારે અતિ વિચારવંત, કાયદાની સલાહની જરૂર છે. એટલે જે મેળબા બાદ અમો તે સંબંધમાં જવાબ આપી શકશું. દરમિયાન આપણા વચ્ચે થયેલી ચર્ચાનો નોંધ આપે વાઘસરોય સાહેબ તરફ મોકલી હશે, જે ઉપરથી ચર્ચા દરમિયાન જે સમજૂતી તથા પ્રતિજ્ઞા અને મત્ત્યા છે તે આપના તરફથી મળી શકે. ઉપરાંત આપ જાણે છો કે નરેન્દ્ર મંડળે, નાણાં વિષયક તથા બધાજ

સંબંધી બાબતોનો વિચાર કરવા, જે કમિટી નીમી છે. આ કમિટીઓના રિપોર્ટ થોડા વખતમાં મંડળ આગળ રજૂ થશે. તેથી શ્રુત્યવશ ભરેલી આર્થિક બાબતો ઉપર પ્રકાર પડશે. અને અમને ચોક્કસ નિર્ણય થપર આવવા સહાયક થશે. ઉપરાંત એન્ટ્રસ્ટી ગવર્નર જનરલે અમને એન્ટ્રસ્ટ એક ઈડીયા એક્ટની કલમ ૧૪૭ ને લખતું 'ડીપોઝિટ' અને 'કેરીયર'નું એક નિવેદન પૂરું પાડવાનું વચન આપ્યું છે. જે મળ્યા પછી આપના અને વાઈસરોય સાહેબના પત્રોના અમે જવાબ આપશું. ઉપરની નકીલત ઉપરથી આપ તેમ જ રાજીવે કે અમારા રાજ્ય ઉપર કાયદેસર રીતે તથા નાણાં પ્રકરણી બાબતની યતાર અસર એ, ફેડરેશનમાં અમારા પ્રવેશ થવાના નિશ્ચય પરત્વે ધણી અગત્યની બાબત છે. અને આપને ખાતરી આપીએ છીએ કે બીન જરૂરી વિલંબ વગર બને ત્યાં સુધી વહેલામાં વહેલી સગવડે આપને જવાબ આપશું. અને અમારા જા જવાબ આપ વાઈસરોય સાહેબને ચોક્કસ આપશો, તો અમે ધણી આભારી થઈશું."

"આ પત્રની સાથે રોડબુલ્ડ ડેવિડ ટેરીઅલ ટ્રસ્ટી લીસ્ટ) પણ મોકલવામાં આવેલ છે. તેમા ૨૨ મુદ્દાઓ છે"

અમને લાગે છે કે હજી સુધી જમા ખર્ચના આંકડાઓ બધા રાજ્યોને પૂરા પાડવામાં નહીં આવ્યા હોય. માર્ચ માસમાં વડોધારામભાઈ શ્રીયુગ સત્યમૃતિએ પૂછેલા પ્રશ્નના જવાબમાં સરકાર તરફથી જાહેર કરવામાં આવ્યું હતું કે 'ફેડરેશનમાં જોડાયા સંબંધી હજી દેશી રાજ્યો સાથે વાટાઘાટ ચાલુ છે.' અને અમને લાગે છે કે આ રિપોર્ટ અલ્પ કાયમ છે સમગ્ર હિંદની રાજકીય એકતાનો હેતુ ફેડરેશનમાં છે. એટલે સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ અને દેશી રાજ્યોને શોભાસ્પદ રીતે આપ લે ની નીતિ સ્વીકારવી જોઈએ. અને એ સાથે એટલું માન્ય રાખવું જોઈએ કે સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ હિંદના પ્રતિનિધી માફક ફરેક દેશી રાજ્ય ભવિષ્યના ફેડરલ બંધારણમાં સ્વતંત્ર, સમાન અને માનભર્યું સ્થાન મેળવવાને હકદાર છે.

ગુજરાત સ્ટેટ ફૅસીલીટી સ્થાપનાનો વિચાર.

ગુજરાતનાં તોપોની સલામી ધરાવનારાં રાજ્યોની એક સભા મુંબઈ ખાતે બંધાતના નામદાર નવાજ સાહેબના પ્રમુખપણા નીચે મળી હતી, આ સભામાં ગુજરાતનાં સલામી ધરાવનારાં દેશી રાજ્યોની 'ગુજરાત સ્ટેટ્સ ફૅસીલીટી' સ્થાપવાનો દરવા કરવામાં આવ્યો હતો. ફેડરલ સરકાર સાથેના સંબંધોને અંગે ભવિષ્યમાં ધણી એવા પણ પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થશે કે જે વખતે દેશી રાજ્યોના એકમતી અભિપ્રાય અસરકારક થઈ પડે. એટલે 'ગુજરાત સ્ટેટ્સ ફૅસીલીટી'ની સ્થાપનાનો વિચાર આવકારપ્રદ છે. ગુજરાતમાં, વડોદરાને બાદ કરતાં સલામી રાજ્યોની સંખ્યા બાર જેટલી છે. અને તેમાં ઇડર વેસ્ટન ઈંગ્લેન્ડ એજન્સિસ સાથે અને દાંતા-ભવાનગઢ રાજપુતાના એજન્સિસ સાથે રાજદ્વારી સંબંધ ધરાવે છે. એટલે ગુજરાતનાં સલામી ધરાવનારાં રાજ્યોની સંખ્યા એટલી ઓછી છે કે સમગ્ર ૧૨ મા વિભાગનાં રાજ્યોનું એક મંડળ સ્થપાય એ ઈષ્ટ છે. જે પ્રમાણે અત્યાર સુધી થયું છે. જો કે આ વિભાગની એક માટે રાજકોટ સ્થળ ગુજરાતનાં રાજ્યોને વેગળું પડે એ સ્વાભાવિક છે. પરંતુ અવારનવાર જેમ મુંબઈ પસંદ કરાય છે, તેમ અમદાવાદ કે વડોદરા ફેસીલીટી પણ પસંદ કરવામાં આવે તો તે સ્થળો અનુકૂળ પડે ખરાં.

ગુજરાતનાં રાજ્યોએ પ્રધાનોનું એક મંડળ સ્થાપવાનો પણ નિર્ણય કર્યો છે આ મંડળ અને ફૅસીલીટી બંધારણને વિસ્તૃત કરી ગુજરાતનાં નાનાં મોટાં બધાં રાજ્યોને એમાં સામેલ કરવામાં આવે એ ઇચ્છવા જોગ છે. રાજપૂતવાના દાવાન સાહેબ ખાન બાગેડાવાળા, આરવાના દાવાન સાહેબ રાન બાગેડા, ફેડરેશન પરત્વે દેશી રાજ્યોના પ્રશ્નોમાં ખૂબ રસ લે છે. અને અનુભવી પણ છે. એવા ગૃહસ્થો જે આમાં અભિવાની ભરો લાગ લે અને બીજાઓને માર્ગદર્શક થાય તો અમને લાગે છે કે 'ગુજરાત સ્ટેટ્સ ફૅસીલીટી' જેવી સંસ્થા પગભર રહી શકે.

x x x

કૌંસીલની આ સભામાં સચીનના નામ નવાજ સાહેબે, છોટાઉદેપુરના નામ મહારાજ સાહેબના અનુમોદનથી નીચે પ્રમાણે ઠરાવ મૂક્યો હતો.

“ગુજરાત સ્ટેટ્સ કૌંસીલની આ પ્રથમ સભા તાજને વફાદાર રહેવાની પોતાની નીતિ જાહેર કરે છે. તેમજ બંધારણ માર્ફત તાજની અમૂલ્ય સલાહને અનુસરવાનો તેમજ બ્રિટિશરોદ્ધ અને દેશી રાજ્યો વચ્ચે ઉત્તમ સહકારની ભાવના જળાવવાનો પોતાનો નિશ્ચય જાહેર કરે છે.”

નરેશોની કૌંસીલે આ ઠરાવ પસાર કર્યો, એ એમના તાજ સાથેના સંબંધને અંગે સ્વાભાવિક છે.

x x x

આ સંબંધમાં અમને એક વિશેષ સૂચના કરવી યોગ્ય લાગે છે. અત્યાર પહેલાં, ૧૯૩૫ ના કાયદામાં સૂચવેલા દેશી રાજ્યોના ૧૨ મા વિભાગમાં આવેલાં ગુજરાત-કાઠીયાવાડનાં ૨૯ મોટાં રાજ્યોના પ્રતિનિધિયો ફરસલ વિધેયો અને ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટ ઓફ એક્સેશનની અર્થાને અંગે ધણીવાર એકત્ર થયાં છે. આ રાજ્યોના મીનીસ્ટરોની સ્ટેન્ડીંગ કમિટીએ પણ એક કરતાં વિશેષ વખત મળી કેટલાક સલાહોનો ઉકેલ કર્યો છે. અને આ માટે ૧૨ મા વિભાગનાં રાજ્યોએ ફાળે પડતો ફાળો પણ આપ્યો છે. એટલે આ આખા વિભાગની એક કાયમી કૌંસીલ સ્થાપનામાં આવે તો તે ભવિષ્યના બંધારણમાં, ફેડરલ ધારામંડળોમાં, નરેન્દ્રમંડળમાં અને રાજદ્વારી ખાતાના નિર્ણયોમાં અસરકારક હાથ પાડી શકશે. કારણ કે ગુજરાત અને કાઠીયાવાડમાં આવેલાં દેશી રાજ્યો સંખ્યા, સુધારો, કેળવણી અને રાજ્ય વહીવટની દ્રષ્ટિએ હિંદનાં ખીજાં રાજ્યો કરતાં પ્રમાણમાં ઠીક પ્રગતિમાન થયેલાં છે. તેમ આ રાજ્યોના રાજકર્તાઓ પણ જમાનાને જોળખી ગયા છે. રાજપણાનું મિથ્યાભિમાન, પ્રજા ઉપરની જહાંગીરીશક્તિ, ‘હમ કરે સો સમ્ય’ એવો દુરાગ્રહ, ઉડાઉગીરી અને પરસ્પરની સ્પર્ધા વગેરે દોષોથી એમાંના ઘણા મુક્ત છે. ઘણા રાજ્યો આરિયદોષ અને દાડ વગેરે દુર્વ્યસનોનાં માકાં

પરિણામો સમજી ગયા છે. અને એમાંના કેટલાક તો વર્તનથી, નીતિથી અને પ્રજાપ્રીતિથી, પ્રભુએ એમને જે સ્થાન આપ્યું છે એને શોભાવે એવા છે.

ફેડરેશનમાં નાનાં રાજ્યો (તાલુકદારી, ભાગદારી)નું સ્થાન.

ફેડરેશનને અંગે જેમ દરેક મોટા રાજ્યને તેમજ એજન્સિની હકુમતમાં આવેલા તાલુકદારો, ભાગદારી રાજ્યોને પોતાના સ્થાનો માટે વસવસો ઉત્પન્ન થયો છે. કાઠીયાવાડમાં આવેલાં આ વર્ગનાં રાજ્યોને પોતાની હકુમત તજે લાવવા માટે વડોદરા રાજ્ય તરફથી કેટલાક વખત પહેલાં કાંઈક પ્રયત્ન પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો હતો. અને લીંબડા, જળીયા, ડેડાણ સોનગઢ વગેરેના ખીન અખત્યારી તાલુકદારો સાથે વડોદરા રાજ્યના અમલદારોએ વાટાઘાટ ચલાવી હતી. જ્યારે બીજા બાજુ તાલુકદારોની એસોસીએશન તરફથી કોન્સીડરેશન માટે યોજના તૈયાર કરી બધા ખીન અખત્યારી તાલુકદારોએ એકત્ર રીતે ફેડરેશનમાં ભળવાનો અને પોતે પોતાનો વહીવટ સ્વતંત્રપણે ચાલત રીતે કરવાનો ઠરાવ કરવામાં આવ્યો હતો. આ પ્રવૃત્તિના આગેવાન દેવળીઆના તાલુકદાર રાણાશ્રી. જોશવરસીંહજી છે.

કોઇપણ મોટા રાજ્ય સાથે જોડાવું કે સ્વતંત્ર રીતે ઉભા રહેવું કે જોમ છે તેમ ચાલવા દેવું એ માર્ગમાંથી એક માર્ગ ખીનઅખત્યારી તાલુકદારોએ પસંદ કરવાનો છે. આ તાલુકદારો પૈકી કેટલાક ટર્નલ વાંકરના સમય પહેલાં સ્વતંત્ર સત્તા ધરાવનારા હતા. જ્યારે કેટલાક મુખ્ય રાજ્યમાંથી લાંબા વખત પહેલાં છુટા થઈ એજન્સિમાં ભળેલા છે. ખીજાં મોટાં રાજ્યોમાં ભળવાની પ્રવૃત્તિ સંબંધી એજન્સિ તરફથી તાલુકદારોને જણાવવામાં આવ્યું હતું કે એજન્સિની પરવાનગી સિવાય કોઈ તાલુકદારોએ આવી ખાખતમાં વાટાઘાટ કરવી નહીં. એમ લાગે છે, કે એજન્સિની એ સૂચનાની તાલુકદારોને અસર થઈ છે. કેટલાક

તાલુકદારોમાં મોટા રાજ્યો સાથે લાળી જવા સંબંધે, એમના મનમાં એવી જાતની શંકા છે કે લવિષ્યમાં એમના ઉપર ગેરરીતિ ચલાવવામાં આવે. સમય જેમ બદલાતો જાય છે તેમ, જે ધણી લોકોનું હિત હોય તે રાજ્યના ધારાધારણમાં પણ ફેરફાર કર્યા વગર છૂટકા રહેતો નથી. એટલા માટે અમને તો લાગે છે કે, તાલુકદારો ગમે તેટલી સલામતીઓ મેળવશે પણ એમને કાળની પરિસ્થિતિને વશ થયા વગર છૂટકા નથી.

મહીકાંદા રેવાકાંકાના સોળકલમી કરાર થયા પહેલાં એ વિલાગનાં બધાં રાજ્યો ગાયકવાડ સરકાર સાથેના સીધા સંબંધમાં હતાં. અને ગાયકવાડ સરકારનું વર્ચસ્વ એ બધાં રાજ્યોએ વધતા ઓછા પ્રમાણમાં સ્વીકાર્યું હતું. સરકાર સાથેના સંબંધ શરૂ થયા પછી કલા-રીશીકેશન, તોપેની સલામતી અને દીવાની ફેજદારી અખત્યારો જે, પ્રમાણમાં આ વિલાગનાં રાજ્યોને મળ્યા તે પ્રમાણમાં એમનું મહત્ત્વ નક્કી થયું. આ રાજ્યો પૈકીનાં કેટલાંક નાનાં રાજ્યોના કાંદારોએ વડોદરા રાજ્ય તથા જવાની આમુક શરતોએ ધુલ્લા દર્શાવી છે એવી હકીકત બહાર આવી છે. વળી આ રાજ્યોનો ગાયકવાડ સરકાર સાથેનો રાજદ્વારી પ્રતિહાસ કાઠીઆવાડ કરતાં જુદા પ્રકારનો છે. મહીકાંકા-રેવાકાંકાનાં રાજ્યો ભૌગોલિક રીતે અને સામાજિક રીતે વડોદરા રાજ્ય સાથે વિશેષ સંબંધ ધરાવે છે. એટલે એ રાજ્યો પૈકી કેટલાંક રાજ્યો વડોદરા સાથે બેઝાઈ ગય એ બનવા બેગ છે. વડોદરા રાજ્ય તરફથી આ માટે એક મુસદ્દો પ્રકટ થયો છે અને તેમાં નાનાં રાજ્યોને શું શું સલામતી મળશે એ પણ એમાં જણાવ્યું છે. બનવા બેગ છે કે કેટલાંક રાજ્યો વડોદરા રાજ્ય સાથે બેઝાઈ ગયાં. નાનાં રાજ્યોને માટે તો, એમણે કાઈ પણ મોટી સત્તા સાથે સંકલન કરવો એમાં લાંબ છે. નહોં તો લવિષ્યમાં બંધારણીય દબાવો એમના ઉપર એવાં આવશે કે તેઓ કાલ જે લાભો મેળવી શકે એમ છે તે લાભો એ વખતે કદાચ નહોં મળે. લવિષ્યના અર્થાળ રાજ્ય-તંત્રની અસર તાલુકદારો છૂટા રહેશે, કે સંયુક્ત થઈ

ફેરફારમાં બેઝાઈ તો પણ એમની ઉપર થશે. તેમ શીકર તંત્ર નીચે રહેલી પ્રજાની પ્રવૃત્તિઓની અસર પણ એમના તાલુકાઓની પ્રજા ઉપર થયા વગર નહોં રહે. આ બધી મુશ્કેલીઓ વચ્ચેથી એમણે ધીર-પણે માર્ગ કાઢવાનો છે, જે સ્થાયી પણ મળવી રાખવું હોય તો !

વાહુન વ્યવહાર અને જનતા

ગાલીવર રાજ્યના પોલીસ ઇન્સ્પેક્ટર જનરલે રસ્તાના વાહનવ્યવહાર સંબંધી એક લેખ લખી, લોકો પોતાની ફરજ નહોં સમજવાના કારણે વાહનવ્યવહારમાં કેટલી મુશ્કેલી નડે છે, એ જણાવ્યું છે. તેઓ કહે છે, કે દ્રાક્ષિને લગતા જે કાયદાઓ કરવામાં આવે છે તે કાયદાઓનું પાલન કરવાને બદલે તેનો ભંગ કરવા તરફ લોકોનું વિશેષ વલણ રહે છે. આ સ્થિતિ માત્ર ગાલીવર રાજ્યમાં જ છે એવું નથી. દેશી રાજ્યોમાં બધે જ છે. દ્રાક્ષિના કાયદાનો જે લોકો ભંગ કરે છે, તેના તરફ કોતિ પોલીસના માણસો એ દરકાર રહે છે, અને જે એવા માણસોને ગુલનાના ભંગ માટે મેજસ્ટ્રેટ આગળ રજુ કરવામાં આવે છે તો મેજસ્ટ્રેટ એમને નજીવી સજા કરાવે છે. વાહનોની જેમ ઝડપ વધે છે તેમ દ્રાક્ષિને અંગે પોલીસની જવાબદારી વધે છે. જે પોલીસ એ દરકાર અને રસ્તો ખોલે હોય છે તો દ્રાક્ષિના કાયદા ભંગને અંગે ગમે તેટલી ભારે સજાનો દાખલો બેસાડવામાં આવે તો પણ તે નિરર્થક નિવડે છે. પણ આ સંબંધમાં લોકોની બેજવાબદારી પણ કાંઈ ઓછી નથી. સાયકલ ચલાવનારાઓ અને ગાડીવાળાઓ, વગર બતીએ સાયકલ અને ગાડીઓ લમ્બમાંટ ચલાવે જાય છે. એટલું જ નહોં પણ રસ્તાની ખોટી બાલુએ ચલાવે છે. પરિણામે જન માલનું નુકસાન થાય છે. અને જ્યારે તેઓને પકડવામાં આવે છે, ત્યારે ગમે તે રીતે છુટી જાય છે.

આલીયર રાજ્યના ઈન્સ્પેક્ટર જનરલ, પોલીસનાં માણસોને ટ્રાફિકનાં વ્યવહાર માટે કેટલીક સૂચના કરતાં જણાવે છે, કે "તેમણે હંમેશાં હોશિયાર અને સાવચેત રહેવું જોઈએ, ખરાબ શબ્દો ન બોલવા જોઈએ, દરેક પ્રકારની સવારીઓની સંભાળ રાખવાની એમની ફરજ છે, એટલે દરેક સવારીને વખતસર પ્રસારો આપવો જોઈએ, અને ઇશારો આપતાં દરેક સવારીને માફકમર વખત આપવો જોઈએ, તેમ એમણે બીજો ક્યાંઈ ધ્યાન ન રાખવું જોઈએ." આ સાથે તેઓ ત્રણેર જનતાને પોલીસ સાથેના બંધ પરત્વે જણાવે છે કે "કમનરીબીની વાત છે, કે ટ્રાફિકને અંગે જેટલી સખ્ત સગ્ન કરવામાં આવે છે એટલા પ્રમાણમાં લોકો, પોલીસને લાલચમાં નાંખવાનો પત્ત કરે છે. અને પોલીસ પણ એવી ભુરાઈમાં ફસાઈ પડે છે. અને પ્રોત્તીક્રય કરવાને અંગે વિશેષ રૂચવત મગવા લાગે છે. લોકોની ફરજ છે, કે પોલીસને આવી લાલચમાં પડતા રોકવા. કારણ કે જે લોકો રૂચવત પાપતા બંધ થાય તો આપોઆપ પોલીસમાંથી આ યુથુ નાશ પામશે. જે કે પોલીસખાતાની જવાબદારી થી કાંઈ ઓછી થતી નથી." એ વાત ખરી છે કે ટ્રાફિકના વ્યવહારની અવ્યવસ્થામાં મોટે ભાગે જનતાની ખેદરકારી છે. ઉપરાંત સાંકડા રસ્તાઓ, વાહનોને જવા આવેવાનો એકજ રસ્તો, રસ્તા વચ્ચે દુકાનો આગળ વાહનો ઉભાં રાખવાની અનિષ્ટ પ્રથા, રસ્તા વચ્ચે ઠોળાં વળીને વાતો કરવા ઉભા રહેવાની લોકોની ટેવ, રસ્તાની ખરી બાજુએ ચાલવાની લોકોની ખેદરકારી તથા ફરજનું અજ્ઞાન એ વગેરે કારણો પણ જવાબદાર છે. જેમ જેમ વાહન વ્યવહાર વધે તો અથ તેમ સરકારની અને દેશી રાજ્યોની ફરજ છે, કે એ સંબંધી લોકોમાં શિક્ષણ ફેલાવવું. પોલીસો રૂચવતથી દૂર રહે એટલા માટે એમને પેટપૂરતો પગાર આપવો અને કેળવણી પામેલા માણસોને પસંદગી આપવી. ગામમાં અને ગામની બહાર તેમજ ચોકસ રસ્તાઓ ઉપર વાહનોનો વેગ ઓછામાં ઓછો રખાવવો વગેરે

સુધારાઓ ઉપર ધ્યાન આપવામાં આવે તો ટ્રાફિકના વ્યવહારમાં સરળતા થાય અને હોનારતો થતી અટકે.

લાડી કાકોર સાહેબનું પ્રશસ્ત્યકાર્ય.

"આ રેટની ઓફીસમાં હરિજનો આવે તો તેઓને ઓફીસમાં આવવા માટે કોઈ એ અટકાવવાના નથી. અને હરિજનો ઓફીસમાં આવતાં તેને કોઈએ અટકાવવાનું અમારી ગણમાં આવશે તો સખ્ત પગલાં લેવામાં આવશે. હરિજનોની અરજીઓ પણ હાથેહાથ લેવાની છે." એવો એક સરકયુધાર ના. લાડી કાકોર સાહેબે દોટક વરસ પહેલાં પોતાના રાજ્યમાં તમામ ખાતાઓ માટે દાહ્યો હતો, અને ત્યાર પછી હમણાંજ તે નામદાર પોતાનું 'અનક્ષેવ મંદિર' હરિજનોને દર્શન માટે ખુલ્લું મૂક્યું છે. હરિજનો માટે મંદિરમાં છૂટથી દર્શન આવવાનો કરાવ કરવામાં નાવલુકાર પછી દેશી રાજ્યોમાં લાડી આવે છે. પોતાના રાજ્યનો પ્રગ્નમત કેળવી, એની હરિજનો તરફ સહાનુભૂતિ વાળવામાં લાડી નરેશ સફળ થયા છે એ અભિનન્દનીય છે. મહાત્મા ગાંધીજીએ આ સંબંધમાં 'હરિજન બંધુ'માં 'લાડીનું દર્શન' એ મથાળાથી કાકોર સાહેબે હરિજનોને મંદિર પ્રવેશ કરાવવાનું પગલું ભરવા બદલ ધન્યવાદ આપ્યો છે. એ લેખ અમે આ નીચે આપીએ છીએ. અને એમ ધ્વજીએ છીએ કે જ્યાં જ્યાં અનુકૂળ સંચોએ અને લોકમત સહાનુભૂતિ ધરાવનારો હોય ત્યાં હરિજનોને સાર્વજનિક મંદિર પ્રવેશ કરવાની છૂટ આપવામાં આવે.

"લાડીના કાકોર સાહેબે એમનું એક મોટું મંદિર હરિજનોને માટે ખુલ્લું મૂક્યું જેની ખબર આ પત્રમાં આવી ગઈ છે, તે ઉપરાંત આજના અંકમાં મહાદેવ દેસાઈના સાપ્તાહિક પત્રમાં જેનો ઠીકઠીક ઉલ્લેખ કરેલો વાચક જોશે આ બનાવ કાઠિયાવાડને માટે ખુબ અગ્રમનો છે. અને કાકોર સાહેબ પ્રહલાદસિંહજીને, હિંદુધર્મને અને માનવજાતિને ચાહનાર સૌના તરફથી ધન્યવાદ ધરે છે. જે અહેવાલો પ્રસિદ્ધ થયા છે તે ખતાવે છે કે આ પગલાંની સામે કોઈએ જતા સરખો ગણગણાટ કર્યો નહોતો અને સર્વજ્ઞ હિંદુઓએ કયા સંકોચ વિના મંદિર ખુલ્લું મૂકવાના સમા-

નોંધ અને ચર્ચા

રંભમાં લાગ લીધો હતો. ત્રાવણકોરના ઢંઢેરામાંથી જે જે સાર કાઢ્યો હતો તે જ આમાંથી પણ દુઃ કાદુ' છું. શોડને માટે રાતના ઢંઢેરા સ્મૃતિ લેટલા જ પ્રમાણભૂત દોષ છે. લાહીના કાઠાર સાહેબના આ હદાર કાર્યને પ્રયત્ને એકે અવાજે વધાવી લીધું છે એનો આ સિવાય બીજો કોયે ખુલાસો મને નહતો નથી. લાહીના સવર્ણોની દલીલાઈના મને કરવા અનુભવ છે. તેઓ દરિયનોના વાસમાં પગ મૂકતા નહોતા, એક દરિયન સ્ત્રી ન્યુમેનીયાથી મરવા પડેલી તેને માટે ડાકડી સાવવા મેળવતા મુશ્કેલી પડેલી રાજવના દવાખાનામાં દરિયનો પ્રત્યે એકમાત્ર રખાનો. હા, એટલું કહેવું જોઈએ ખરું કે આવા પ્રતિજ્ઞા એકલા લાહીમાં જ દતા એવું નહોતું; એ આખા કાઠિયાવાડમાં ઠેઠેર દતા ને કાઠિયાવાડની બહાર ગુજરાતમાં પણ દતા. કેટલીક બહુ અગત્યની બાબતોમાં અરુપરૂપતા બીજા પ્રાંતોં કરતા ગુજરાતમાં વધારે છે ને કાઠિયાવાડમાં તો ઓછી વધારે છે. તેમજ સહીમાં એક મંદિર ખૂદ્યું એટલાથી બધા પ્રતિજ્ઞા

તે મંદિરમાં નિરાશો કેમ બસાવવી રોડું વહેવાર શિક્ષણ આપવામાં આવે. એક જ માણસ શિક્ષક તે પૂતરી બાળોં કામ કેમ ન કરી રહે? જરૂર કરી રાહે, હજીપની સાક્ષિ પૂતરી ને શિક્ષક બનોમાં રાખી દેવાં નેતાં. તેમજ પૂતરીમાં શિક્ષણ કરાવું કેમ જ અજ્ઞાન ને દેવાં નેતાં. આયારે તો સાચી વખતે દુખની વાત બે કે કે મંદિરના પૂતરીઓ અજ્ઞાન ને મારિયદિલ માણસો જ દેવા કે, જે જે શિક્ષણકમ રાખ્યાં કે તે સાચા દેવાની જરૂર નથી; કે મંદિરમાંથી વધારે બે ન બસાવે નેતાં. આ કામને માટે કમળેલા વખતે જે આર્થિક દોષ તો કુશિકિલ ને મારિયવાન ન્યુનો બે રાખ્યાં જરૂર આવે, મારી-સુખ નાતા બર્મમાં બે વસ્તુ તો કહેલી જ કે જે લાહીના મુશ્કાલું મૂળ આપવાનિકતામાં કહેલું છે."

A. K. K. K.

વેળવળ: કમિટીના આંદેશ

ના પસંદગી દર્શાવી છે, 'ધણા વર્ષો - સુધી બ્યાજ અને ઘસારા ફંડ પૂરતી રકમ કરતાં વધારે આવક રેલ્વેમાં થવાનો સંભવ નથી.' એવો એ નિષ્ણાતી અભિપ્રાય જાહેર કરે છે. વેજવુડ સમિતિનો આ ભલામણને માન્ય રાખવામાં આવે તો આવક વેરામાંથી પ્રાંતોને હીસ્સો સર ઓટોનેમિયરની ભલામણ પ્રમાણે ન જ આપી શકાય, જે ભલામણને દૃષ્ટિ આગળ રાખી પ્રાંતિક સ્વાતંત્ર્યની નાણાં પ્રકરણી વ્યવસ્થા અંદાજવામાં આવી છે. વેજવુડ કમિટીએ રેલ્વેની આવકને મહેસુલની આવક તરીકે નહીં મણવી જોઈ એ એવો અભિપ્રાય આપ્યો છે. દેશી-રાજ્યોમાં દા. ત. ભાવનગર રાજ્યમાં-તો રેલ્વેના જાજેટને રાજ્યના જાજેટથી અલગ રાખવામાં આવે છે. આ પ્રથા એક રીતે ઇષ્ટ છે. અને 'શીડરલ રેલ્વે' authority થયા પછી તો લગભગ અર્ધા દેશી રાજ્યોની રેલ્વે વ્યવસ્થા, સમગ્ર હોંદની રેલ્વેના સામાન્ય વહીવટને અનુસરતી કરવી પડશે અને એ દૃષ્ટિએ રેલ્વે જાજેટ અલગ રાખવાની ફગ પડશે. વેજવુડ કમિટીએ મોટા હોદ્દાદારના પગારમાં કાપકુપ કરવાની નીતિને યોગ્ય ગણી નથી. પરંતુ મોટર વ્યવહારની સ્પર્ધાને અંગે વાર્ષિક ૪૬ કરોડ જેટલું રેલ્વેને જે નુકસાન થાય છે તે સંખંધી વ્યવહાર ઉપાયો લઈ આવકની જુદી કરવાની સૂચના કરી છે. જે દેશી રાજ્યો વધારે સંખ્યાના માઇલોમાં રેલ્વે ધરાવે છે, એ રાજ્યો એ પણ મોટર વ્યવહાર પરત્વે રેલ્વે દૃષ્ટિબિદુથી જેવું જોઈએ. અને દેશના અંદરના વ્યવહારને માટે પણ રેલ્વે સાથે સંબંધ હોય એવી મુસાફરોને જવા આવવાની કોઈ યોજના વડી કાઢવી જઈએ.

રાજકર્તાની કસોટી !

માંગરોલના યુવરાજશ્રીના કુમાર નાસીરહીન સાહેબ ઇંગ્લેંડ વિશેષ અભ્યાસ અર્થે જવાના પ્રસંગે એક સમારંભમાં યુવરાજ સાહેબે રાજકર્તાની કસોટી વિષે બોલતાં કહ્યું હતું કે :— " રાજકર્તા બરાબર

ન્યાય આપે છે, કે નહીં, એને મન મરીખો. અને શ્રીમંતો સરખા છે કે નહીં ? એ અધિકારીઓ અને સેક્રીટારીઓને જ માંભળે છે કે દેહ-ધાંચી વગેરેને બરાબર ન્યાય આપે છે, પ્રગળે રાગને આ-કસોટીથી કસવો જોઈએ." રાજકર્તાની, એક રાજકર્તા તરીકેની આ કસોટી બરાબર છે. એ પ્રમાણે જો બધા રાગસાહેબો વર્તે તો અત્યારે 'રાગ' નામ સાથે જે અણગમ્યાની લાગણી છે તે ઓછી થઈ જાય. યુવરાજ સાહેબ કહે છે તેમ રાજકર્તાઓ પણ મનુષ્ય છે. અને મનુષ્ય ભૂલ કરે છે પણ તે ધરાદા પૂર્વક કરવામાં આવી છે કે કેમ તે જોવું જોઈએ. અમે પણ કહીએ છીએ કે તે જોવું જોઈએ. પણ ક્યનરસીખી એ છે કે કરવામાં આવેલી ભૂલોનો મોટો ભાગ ધરાદા પૂર્વક-અન્યાયપૂર્વક કરવામાં આવેલો હોય છે. અને એને જાવરવા પછી કુશળ રાગસાહેબો અને એમના અધિકારીઓ શબ્દજાળો પાયરે છે. દેશી રાજ્યોમાં અસંતોષનું કારણ આ છે.

અસવર મનુરાજા.

જન્મ્યા, ભોગવ્યું અને ગયા ! 'લેફ. કર્નલ. હીજ લાઇનેસ સર્વાઈ મહારાજશ્રી. જયશીલજી જી. સી. એસ. આર્મી; જી. સી. આર્મી. ઈ"—અસવરના મહારાજા-પેરીસમાં ટેનીસ રમી, લપસી જવાથી નિઃસંતાન પડેલા પામ્યા છે. મૃત્યુ સમયે એમનું વય ૫૫ વર્ષનું હતું ૧૯૦૩માં લોર્ડ કર્નલ એમને માદીનશીન કર્યા. ૧૯૨૯માં એમણે પોતાની જ્યુનીલી ઉજવી. ત્રણવાર પરવયા. તેમાં બીજી અને ત્રીજીવાર તો કાઠીયાવાડમાં. અસવર 'મૃત્યુ'એ પોતાની રહેણી-કરણીથી નરેશ, મંડળમાં અને સર્વજ્ઞ ભાત પાડી હતી. એઓ છટાદાર વક્તા હતા. અંગ્રેજી, સંસ્કૃત અને હોંદી ભાષાના વિદ્વાન હતા. એમની શુદ્ધિની તેજસ્વીતાની મહૂંમ મી. મોટેચુએ પણ ખૂબ પ્રશંસા કરી હતી. આમ છતાં પ્રત્યક્ષ રાજકર્તા તરીકે મહૂંમ અસવર નરેશ પ્રતિસંપાદન કરી શક્યા નથી. એમનામાં દોષો હતા, એ સામે ફરીઆદો પારંવાર બહાર આવતી, પરંતુ

એ હોયો છતાં એનામાં સ્વાભિમાન-હુપદ જેવું લાગે એવા આગ્રહવાળું હતું. અલવર 'પ્રભુજી'ની કારકીર્દીની નિષ્ફળતા એ હુપદથી જ થઈ. સરકારે જયસીંહજીને એના જ રાજ્યમાંથી ખસેડ્યા. એમના ખર્ચ ઉપર કાપ મૂક્યો. આખરે તેમણે સરકારને વિશ્વસ્તિ કરવાના પણ્ય પ્રવર્ત કરી જોવા છતાં એ તરફ કશું લક્ષ આપવામાં ન આવ્યું.

મહુમઅલવર મહારાજ સંસ્કૃત વિદ્યાના ઉપાસક હોઈ, એમણે એમના શહેરની ઓફિસોને અને અધિકારીઓને બધાં સંસ્કૃત નામ આપ્યાં હતાં. તુલસી-કૃત રામાયણનો એમનો અભ્યાસ હતો. અને નિવૃત્તિ કાળમાં ઘણે ભાગે સવાર સાંજ બેઠે વખત તેઓ રામાયણની કથા કરતા. અને એ સાંભળવા માટે એમની સાથેના, એમના આશ્રિતો અને બીજા મિત્રો એકત્ર થતા. મહુમઅલવર નરેશનાં કેટલાંક મંત્રીઓ નિશ્ચિત પ્રકારનાં હતાં. અને એ વૈચિત્ર્ય પણ એમની પ્રસિદ્ધિમાં કારણભૂત હતું, એમ લાગે છે. રાજ્યમાંથી નિવૃત્તિ મળ્યા પછી પણ પોતે રાજકર્તા છે એવો જ કાંક આજ રાખ્યો હતો. પરિણામે એમને આર્થિક અસરણો ઉભી થઈ હતી. અલવર નરેશનો ઉત્તર

દશામાં કોઈ રાજકર્તાએ એમને સાચ આપ્યો હોય એમ જણાતું નથી. અને એનું કારણ એ હોય કે એમનું અત્યાચાર્ય.

અત્યારે અલવરનો વહીવટ સરકાર હસ્તક છે. અલવર મહારાજને વારસા સાંબંધી કાંઈ નિર્ણય કરી રાખ્યો હોય એવું કશું-દંજ બહાર આવ્યું નથી. પણ એ તો જમાનો એવો આવે છે કે હક કરતાં પણ જે પ્રગબક્તિથી રાજ્ય સલાવશે એ રાજ્યગા-દીને માટે વધારે ચોગ્ય લકદાર જણાશે.

રાજકર્તાઓને માનદ લશ્કરી પદવીઓ.

ના. શહેનશાહે, ના. ભાવનગરના મહારાજને લેફ્ટેનન્ટ, ધ્રાંગધ્રાના મહારાજને મેજર, ત્રિપુરાના મહારાજને અને જુનાગઢના નવાબ સાહેબને કેપ્ટન અને સીરમુરના મહારાજને લેફ્ટેનન્ટની માનદ પદવી અર્પણ કરી છે. તેમ જુણવાડાના રાજા સાહેબને લેફ્ટેનન્ટની પદવીમાં એક નંબર તાત્કાલ આગળ લેવાની પણ નાં શહેનશાહે મંજૂરી આપી છે.

આ બધી લશ્કરી પદવીઓ છે. એટલે લશ્કરી નગરે એવું ઘણું મહત્ત્વ છે.

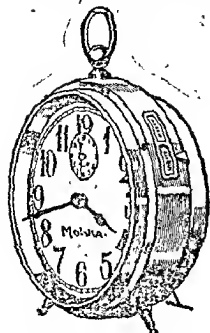
પુસ્તક સ્વીકાર

(૧) ગોરખંડ રાજ્યનો વહોવટી અહેવાલ ૧૯૩૫-૩૬, (૨) જુણવાડા રાજ્યનો વહોવટી અહેવાલ, (૩) સૌરાષ્ટ્રનો ઇતિહાસ-કર્તા ગોરધનદાસ નામદાસ ગહેતા, શિહોર, કોમત શ. ૨-૮૦૦ (૪) ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો. ભા. ૧-૨. કાર્નેસ ગુજરાતી રાજા, મુંબઈ તરફથી પ્રસિદ્ધ કર્તા શ્રી. અંબાલાલ જુલાખીદાસ ખની. (૫) અંબાલનો ઇતિહાસ. કર્તા રાતમણિરાવ ભીમરાવ.

(સમાલોચના 'દેશી રાજ્ય'ના આવતા અંકમાં પ્રસિદ્ધ થશે.)

મોહકા રીપીટીંગ એલાર્મ ટાઇમપીસ

ગરેન્ટી વર્ષ એક

નં. ૫૮૬

રૂ. ૮-૦-૦

રેડીયમ ડાયલનું

રૂ. ૬-૮-૦

નં ૫૮૬ ૭" x ૫ ૩/૪", ૪ ૩/૪" ડાયલ

મારતું એડ્રેસ, 'કલ્કાત ટાવર' }
પોસ્ટ બોક્સ નંબર, ૨૧૩૩.

સચિન મોહકા કેટલોગ મફત મંગાવો

મોહનદાસ કમળશી

મુંબાદેવી, પોસ્ટ બોક્સ પાસે મુંબઈ.

સર્વન્ટસ, ઓફ ઇંડીયા ઇન્સ્યુરન્સ કંપની લીમીટેડ

સર્વીસે

સ્વદેશી

કંપની.

મુખ્ય ડીરેક્ટરે

સર હરીસીંઘ ગોર નાઈક

સર પ્રભાકર પટ્ટણી કે. સી. આઈ. ઈ.

રાવબહાદુર મકેર ચૈનસીંઘજી એમ. એ., એલએલ. બી.

દેશી રાજ્યો સાથે નિકટવર્તી સંબંધ ધરાવનારી તેમજ રાજ-મહારાજાઓના

સહાનુભૂતિને પાત્ર.

અન્ય તથા મંગાવવાથી વિગતસર પ્રોસ્પેક્ટસ મોકલવામાં આવશે. કૃપા કરી નીચેના ઠેકાણે લખો.

મેનેજર. સર્વન્ટ ઓફ ઇંડીયા ઇન્સ્યુરન્સ કંપની લી.

(મુંબઈ બ્રાન્ચ)

૨૩૧, હોર્નબી રોડ મુંબઈ.

દેશી રાજ્ય

“DESHI RAJYA”

દેશી રાજ્યોને લગતા પ્રશ્નોની રચનાત્મક દ્રષ્ટિએ ચર્ચા કરનારું નિર્માણિક

The only Journal discussing questions pertaining to Indian States
From a Constructive Point of View.

તંત્રી
જયંતીલાલ મોરારજી મહેતા

અનુક્રમ

૧	વર્તમાન યુગની કેળવણીની પ્રગતિઓનાં શાસનોના							
	પ્રકાર	વિદુર	૮૯
૨	ફેડરેશન : એના પ્રકારો	'દેશી રાજ્ય' ઓફિસ	૯૩
૩	દેશી રાજ્યો અને ફેડરેશન	તંત્રી: દેશી રાજ્ય...	૧૦૩
૪	અહમદનગર સંસ્થાન કોને સોંપવું એ વિષયને							
	લગતા કાગળો [અપૂર્ણ]	'દેશીરાજ્ય' ઓફિસ	૧૧૧
૫	ગંધારણ પરત્વે મતભેદ	એક અબ્યાસી	૧૨૪
૬	ભાવનગરનો ઇતિહાસ	૧૨૩
૭	રાજશાસન અને પ્રગ્ન	જ.	૧૩૮
૮	ધોરબંદર નરેશના કેળવણી પરત્વે વિચાર	૧૪૩
૯	વડોદરા રેસીડેન્સીની લુકમતનો વિસ્તાર	૧૪૬
૧૦	દાયમ, કાર્ડિયાવાડનું એક પ્રાચીન બંદર	શાન્તિલાલ જગન્નાથ ઉપાધ્યાય	૧૫૫
૧૧	નોંધ અને ચર્ચા	૧૫૮
૧૨	સમાલોચના	૧૬૩

મેન્ડર ધધર્સની છાપવાની શાહીઓ જગમશહૂર છે.

મેન્ડર ધધર્સ શાહી બનાવવાનું ૧૭૯૨માં શરૂ કરેલ છે, અને ૧૪૪ વર્ષથી તેઓ છાપવાની શાહી, તેમાં વપરાતા રંગો તેમજ વારનીશો ઉત્તમોત્તમ બનાવવાનો પ્રયાત કરતા આવ્યા છે, અને તેને પરિણામે અત્યારે છાપવાની શાહીના ક્ષેત્રમાં તેમની અને તેમના માલની પ્રતિષ્ઠા પ્રથમ સ્થાન ભોગવે છે.

દુનિયાના સર્વોત્તમ છાપકાર કરનારા છાપખાનામાં આ શાહીઓ વચસતી આવી છે, કારણ કે મેન્ડર ધધર્સની શાહીમાં છાપેલો માલ વધારે વખત ટકે છે, અને લોકોની આંખોને વધારે પસંદ પડે છે; તેના રંગો આકર્ષક, ટકાઉ અને મનોરંજક છે.

એકવાર જેમણે મેન્ડર ધધર્સની શાહી વાપરી છે, તે બીજાની શાહી વાપરવાનો અખતાર કરતા નથી. કારણ કે વજન, માપ અને કિંમતની સાથે સરખાવતાં મેન્ડરની શાહીમાં વધારે નકલો છાપી શકાય છે, એટલે સરવાળે સસ્તી પડે છે.

સોલ ડીસ્ટ્રીબ્યુટર્સ
પ્રિન્ટીંગ મશિનરિયલ્સ સ્ટોર,
૮૯, પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ - મુંબઈ નં. ૨.

મુદ્રણસ્થાન : આદિત્ય મુદ્રણાલય, રાયપડ રોડ : અમદાવાદ.

મુદ્રક મણિલાલ પ્રકાશક મિસ્ત્રી, બી. એ.

પ્રકાશક : નરસિંહલાલ મેરણજી મહેતા, નાગરવાડા : નડિયાદ.

વા. ૩૨-૧૦-૩૭

દેશી રાજ્ય

(ત્રૈમાસિક)

વર્ષ ૧૦ સુ.]

લુશાર્ધ-સપ્ટે. : ૧૯૩૭

[અંક ૨

વર્તમાન યુગની કેળવાયેલી પ્રજાઓનાં શાસનોના પ્રકાર.

સને ૧૯૩૫માં ગવર્નમેંટ ઓફ ઇન્ડિયા-એક્ટ પસાર થયો અને તેમાં ફેડરેશન સ્થાપવાનો માર્ગ દર્શાવ્યાં આવ્યો; તો પણ ત્યાં સુધી કોંગ્રેસે મહાત્માજીની સલાહથી સહકાર આપવા કરાવ્યું નહીં, ત્યાં સુધી હોંદના તેમજ વિલાયતના રાજનીતિગુરુઓમાં આપણું દેશના અવિષ્ય માટે ધણી ચિંતાગુરુ અનિશ્ચિતતા હતી. પાર્લામેંટે પસાર કરેલા એક્ટ પ્રમાણે પ્રતિનિધિયોગી સુઠાણીમાં કોંગ્રેસ પક્ષના ઉમેદવારો હતા તો રહ્યા અને તેમને સુઠનારાઓએ વધુમતો આપ્યા. પણ જ્યારે આ પ્રમાણે સુઠાયેલા સભ્યોએ, એજ એક્ટ પ્રમાણે જવાબદારી માથે લેવા ના પાડી કે તુરત જ એક મહત્વનો વિરોધ - ઉભો થયો. પાર્લામેંટે જે એક્ટ પસાર કર્યો છે, તેમાં હોંદી પ્રજાના મતને મોટું વજન આપ્યું છે. પરંતુ તે મત પ્રમાણે સુઠાયેલા દેશના પ્રતિનિધિયોગી તુરત જ કહ્યું કે અમુક શરતો સિવાય અમે, તે સત્તાની જવાબદારી લેવા તૈયાર નથી.

આ હતા થયેલા મોટા વિરોધનું મહત્વ, આપણે એક કુટુંબનો દાખલો લઈએ તો તે સરક્ષતાથી સમજી શકાશે. ધારો કે એક પિતાને બહોળો વ્યવહાર છે.

છોકરાઓ નાના હતા ત્યારે, પિતા પોતે જ એકલે હાથે અર્ધું ચલાવતા. જેમ છોકરાઓ બાલ્યુત્તર માં આ અને તેઓ ઉંમર લાયક થતા ગયા, તેમ ધરના કામમાં અને આપણાની મીલકતની વ્યવસ્થામાં લાગ લેવાની તેમને સ્વાભાવિક પ્રેરણા થઈ. આ પ્રમાણે લગભગ દરેક કુટુંબમાં થાય છે, તે આપણે જોઈએ છીએ. અને આપણાં મુશ્કેલી કુટુંબની પદ્ધતિના કશોય અને કંકાસનું મૂળ પણ આ જ છે. વખત જતાં પિતાનો વ્યવહાર, એટલો બહોળો થઈ જાય છે, કે પોતે બધે પહોંચી શકતા નથી. અને છોકરાઓ મોટા થયા હોવાથી એમ માને છે કે પોતે વધારે સારી રીતે બધો વ્યવહાર-જેના ખરા વારસો તો પોતે જ છે તે-ચલાવી શકે એમ છે. આ કલેશ મટાડવા પિતા કેટલાંક કામો છોકરાઓને સોંપે છે. અને કહે છે, કે અમુક બાંહેટોમાં મદદવ્યવહાર મળડે નહીં તે માટે, પોતાની રજા લઈ આજા પ્રમાણે જ કામ કરવું. છોકરાઓ છાના માંના કામ તો હાથમાં લે છે—એટલે કૌંસીલોમાં નિયમસર સુઠાય છે તો ખરા-પણ એ સત્તા હાથમાં લીધા પછી પિતાને કહે છે. કે “તમે કહેતા હતા તેમ તમારે આજા આવવું હોય તો અમે કામ કરવાના નથી.”

પિતા, જેઓ હંમેશાં કામ કરતા આવ્યા છે અને પોતાની ગમે તેટલી જૂલો કે ખામીઓ હોય (જૂલો અને ખામીને પાત્ર કોણ નથી ?) છતાં પોતે તો હંમેશાં એમ જ માને છે, કે અનુભવ ન હોવાથી છોકરાઓ કામ બગાડશે. ભ્યારે છોકરાઓ એમ માને છે, કે કામની બધી જગ્યાઓ અમારા ઉપર, લોકોના પરિચયમાં આવવાનું પણ અમારે, મીલકતનાં ભાડાં, વેરા ઉધરાવવાનું પણ અમારે અને તે છતાં બધું જ કામ કરવાને અંગે 'હા' કે 'ના' કહેવાની તમામ સત્તા કોણા પાસે, એ કેમ બની શકે ? કામ કરવાનું છોકરાઓને કાયદેસર રીતે સોંપાઈ ગયું છે. છોકરાઓએ, તે કાયદેસર રીતે કરવા હાથમાં પણ લઈ લીધું છે. પરંતુ પછી કહે છે, કે 'જે તમે આડા આવવાના હો તો સોંપેલું કામ અમે કરવાના નથી.'

કાયદા વગેરેની બધી બાબતો એક તરફ રાખીએ તો સરકાર અને કોંગ્રેસ વચ્ચેના મતભેદનું ખરું સ્વરૂપ આ હતું.

આ મહત્વના વિરોધમાં દરેક પક્ષ, જે 'સો તુમેરી રામદુવાઈ પણ એક અમાઈ ઉઠું' એ પ્રમાણે પોતાના મતને વળગી રહ્યો હોત તો શું પરિણામ આવત, તે કહી શકાય નહીં. પરંતુ એક વાત તો ચોક્કસ છે કે રાજદારી બાબતોમાં સમજી અને અનુભવી માણસોએ, આપ લે ન કરવાથી બધી પ્રશ્નોએને જે હાનિ થાય છે, તે યથા વિના રહેત નહીં.

ઉપલી દલીલ તો માત્ર ઇતિહાસની પ્રસ્તાવના તરીકે જ આપવામાં આવી છે. કારણકે જે રાજ નીતિને અમલમાં મૂકવાની કોંગ્રેસે જવાબદારી સ્વીકારી છે, તેને સરળ રૂપમાં મૂકવાના હેતુથી જ આ લખવામાં આવે છે.

મર્યાદા ગણવામાં છે, કે હોંદુ સમાજના કૌટુંબિક તેમ જ પ્રાચીન રાજનીતિના કાયદાઓ, એક હથ્થુ સત્તા (autocracy) ની પદ્ધતિ ઉપર જ ઘસાયેલા છે. હોંદુસ્તાનમાં જૂતકાળમાં અનેક પ્રકારનાં રાજ્યો અને સામ્રાજ્યો થઈ ગયેલાં, તે બધાંની-

રાજનીતિ, આ એક હથ્થુ સત્તા (autocracy) ના ક્ષેત્ર ઉપર ઘસાયેલી હતી. આપણા મનનું વલણ જ એ તરફ હતું. ગામડાંઓમાં પંચાયતી કામ ચાલતું હતું ખરું, પરંતુ ભ્યાં 'સુધી મોટી સડકો અને રેલગાડીઓ થઈ નહીં, અને સમાજને અંગે માત્ર થોડી બાબતોની જ જવાબદારીઓ નહીં, પરંતુ ઘણી જાતની જવાબદારીઓ છે, એ વિચાર ફેલાયો નહીં ત્યાં સુધી, ડીસ્ટ્રીક્ટ લોકલ બોર્ડ્સ કે મ્યુનિસિપાલિટીઓ જેવી સંસ્થાઓ હોંદમાં સ્થાપવામાં આવી ન હતી. આનો અર્થ એમ નથી કે તે વખતે સારાં અને સ્વચ્છ શહેરો ન હતાં કે ડીસ્ટ્રીક્ટનાં કામો સારી રીતે ચાલતાં ન હતાં. પરંતુ તે સ્વચ્છતા કે સુવ્યવસ્થા એક હથ્થુ સત્તાની જમાવટ અને છુદ્ધિને આધીન હતાં. ગામડાંઓની જેમ પંચ જેવાં લોકમતને આધીન ન હતું.

જૂના વખતમાં તો મુખ્ય એક રાજ્યસત્તા, જુદા જુદા પ્રાંતોમાં પોતાના અધિકારીઓની નીમણુંક કરતી. અને ભ્યારે મુખ્ય પાટનગરની શક્તિ ઓછી થઈ જતી ત્યારે કાં તો એ અધિકારીઓ પોતે જ રાજ્યો થઈ બેસતા અથવા તો કોઈ બીજું રાજ્ય તે તે વિભાગને સર કરી લેતું. અત્યારનાં આપણાં ઘણા ખરાં જે મોટાં રાજ્યો છે, તે જૂના વખતનાં સામ્રાજ્યો જેવી સત્તાઓના રહી ગયેલા અવશેષો છે. આ બધાંતો અભ્યાસ કરવાથી જણાશે કે લોક શાસન (democracy) ની વૃત્તિ, હોંદુ કે મુસલમાન રાજ્યનીતિમાં ન હતી.

રાજનીતિનું ધોરણ એકમતથી ધડાતું જોઈએ કે જહુમતથી, તે વિષે અત્યારે પણ દુનિયાની જુદી જુદી કેળવણેથી પ્રભુ અને દેશોમાં પરસ્પર ઘણા વિરોધ મત છે. દાખલા તરીકે રશિયા, જર્મની અને મંદક્ષી જેવા દેશોમાં અત્યારે 'એકમત' (Totalitarianism) માં માનનારાઓને હાથે રાજ્યતંત્ર ચાલે છે. જે પક્ષ તે દેશોમાં અત્યારે સત્તામાં છે, તે પક્ષ પોતાના સિવાય બીજા કોઈ પણ મતને સાંભળવા કે પ્રગળે તેની ચર્ચા કરવા દેવા તૈયાર નથી. ઉપરાંત

તે 'એકમત'ની અંદર પણ અમુક ખાખતો પરત્વે અંદરો અંદર વિરોધ પડે તો વધારે સત્તાવાન, પોતાના ખીજ સાથીઓનો વિનાશ કરે છે. આવા દાખલાઓ વત્માન પત્રોમાં રશિયા, જર્મની અને ઈટલીના વારંવાર આવે છે. લોકશાસન (democracy) અને 'એકમત' (Totalitarianism) માં મૂળ તફાવત એ છે, કે એક, મનુષ્યને બધા વિષયો ઉપર ચર્ચા કરી મત બાંધવાની અધિકાર રીતે છૂટ આપે છે. અને ખીજે, જુદા જુદા મતોથી રાજ્ય નળણું બને છે, માટે 'એકમત'થી એ ચલાવવું નોઈએ અને તેમાં હિંસાની જરૂર છે એમ માને છે. લોકશાસનમાં ચર્ચાને પરિણામે, સુઠણીથી-ધારા-સલાઓમાં પક્ષો બદલી-ખીજ રીતે રાજ્ય ચલવી શકાય છે. નરેશતંત્રમાં પણ પ્રજામત ફરે ત્યારે, રાજા દીવાનને બદલી રાજ્યતંત્રમાં ફેરફાર કરી શકે છે. પરંતુ 'એકમત' તંત્રમાં તો ખીજે મત પ્રજામાં થવા દેવો નોઈએ જ નહીં, એ ધ્યેયથી કામ ચાલે છે.

જાપાનમાં લશ્કરી મતને પ્રાધાન્ય છે. વિલાયત અને તેમાંથી ઉત્પન્ન થયેલાં સંસ્થાનો, જેનાં કે કેનેડા ઓસ્ટ્રેલિયા, ન્યુઝીલેન્ડ વગેરેમાં તથા યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સમાં લોકશાસનની પદ્ધતિ મૂળથી જ છે. આ દેશોની પ્રજા એમ માને છે, કે ધરતું કામ ધરનાં માણસોએ કરવું, ગામનું કામ ગામનાં માણસોએ કરવું, પ્રાંતનું કામ પ્રાંતનાં માણસોએ કરવું અને દેશનું કામ દેશનાં માણસોએ કરવું. અને એ કામ કરવું એટલે સમિતિઓમાં અથવા સભાઓમાં ખુલ્લી રીતે ચર્ચા થવી નોઈએ. અને તે ચર્ચાને પરિણામે વધુમતિ પ્રમાણે કામ ચાલે. જ્યારે લઘુમતિવાળોને, પ્રજાવર્ગમાં જઈ, તેને પોતાના મત તરફ વાળવા માટે મનગમતી પ્રવૃત્તિ કરવાની કાયદેસર છૂટ છે.

આપણામાં જેમ મુસ્લીમ અને સીખોના કામને અંગે બાપામાં અને તેઓના કામ તરફના માનમાં ભેદ છે, તેજ જાતનો ભેદ ઉપર કયા તે લોકશાસન વાળા દેશોમાં પણ છે. મુસ્લીમ કામ (civil) તે, સીખો કામ (military) કરતાં વધારે સારું ગણાય છે, પરંતુ આપણામાં અને તેઓમાં આને અંગે મૂળ

તફાવત તો એ છે, કે એમનાંમાં કોઈ પણ સિપાઈ (soldier) સીખો કામ છોડી મુસ્લીમોમાં દાખલ થઈ શકે છે. અને દેશને જરૂર પડે ત્યારે, સંખ્યાબંધ મુસ્લીમો સિપાઈ બની જાય છે. આ હકીકત કહેવાનું કારણ એ છે, કે તેઓ સીખોઓને પ્રજાના નોકર માને છે. જ્યારે લોકમતથી સુઠાયેલા મુસ્લીમો અને તેઓ પ્રજાના પ્રતિનિધિઓ માને છે. એટલે જો કાલ સવારે યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સના પ્રેસીડેન્ટ રૂઝવેલ્ટ કે વિલાયતના માજી પ્રધાન બોલ્ડવિન, તે તે દેશોના લશ્કરના ઉપરી બની જાય, તો તેઓ એમ જ કહે કે અમે તો અમારા દેશની પાલ્કાને ટંકા ચાકર છીએ.

આ ઉપરથી સમજી શકાયું હશે કે ત્યાં લોકશાસનથી દેશનો અને સમાજનો વ્યવહાર ચાલે છે, ત્યાં રાજ્યમાં એવું વાતાવરણ છે કે લોકોને બધા પ્રશ્નો ઉપર છૂટથી ચર્ચા કરવાનો તથા ચર્ચા કરી કાયદાઓ ધડવાનો હક હોવો નોઈએ. અને જે કાયદાઓ ધડાયા હોય તે પ્રમાણે અમલ પણ બરાબર થવો નોઈએ. પણ એકમતી પક્ષવાળાઓ તો એમ જ માને છે કે હિંસા (Force)થી પોતે સત્તા હાથમાં લઈ લેવી નોઈએ. રશિયા, ઈટલી અને જર્મનીમાં આમ જ થયું છે. આવા એકમતી રાજ્ય તંત્રવાળા દેશોમાં પ્રજાને આવી ચર્ચા કરવાની છૂટ નથી. ત્યાં જે પક્ષના હાથમાં સત્તા છે, તે પક્ષના સિદ્ધાંતોથી વિરુદ્ધ હોય એવા કોઈ પણ મત કે સિદ્ધાંત ધારણ કરવાની પણ છૂટ નથી.

જ્યારે આપણે લોકશાસન અને એકમતી શાસનનો વિચાર કરીએ છીએ, ત્યારે સાથે સાથે રાજ્યને અંગેની એક ખીજ બાજત પણ વિચારી લઈએ. આ જુદાં જુદાં રાજ્ય તંત્રોનું કાર્ય તો કાયદા કાનુનો કેવી રીતે ધડાવી નોઈએ એટલું જ માન દર્શાવે છે. એટલે કે સી પ્રજાને પરસ્પર કાયદેસર હકો થું હોવા નોઈએ, મનુષ્યને પોતાની મીલકત ઉપર થું હક હોવો નોઈએ, વેપારી અને ખેડૂતને પોતાના પંધામાંથી થતા નફા ઉપર કેટલો હક હોવો નોઈએ

વગેરે ખાખતોના કાયદાઓ ધડવા એ રાજ્ય સંત્રોનાં ધારા મેડળનું કાર્ય છે. પરંતુ ખીજી એટલી જ અમ-
ત્યની વાત એ છે, કે તે કાયદા-કાનુનોના અમલ થાય તેવું વહીવટી અંધારણ હોવું જોઈએ. એક કાયદો ધડાયો એટલે કામ ચર્ધ ગયું એમ સમજવાનું નથી. શબ્દ અને કાર્યમાં ઘણો ફેર છે. જેમ સામાન્ય પ્રકારના માણસોના આશીર્વાદ કે શાપ ફળતા નથી— એ તો સિદ્ધિ મેળવેલા ઋષિમુનિઓના જ ફળ છે— તે પ્રમાણે સામાન્ય કોટિના રાજ્યવહીવટ, ગમે તેવા ઉત્તમ પ્રકારે ધડાયેલા કાયદાઓને અમલમાં મૂકવા શક્તિમાંનું ચતો નથી. દાખલા તરીકે મેક્સિકો રાજ્યનું અંધારણ ઉત્તમમાં ઉત્તમ પ્રકારનું છે એમ રાજ્ય અંધારણોના નિષ્ણાત વિદ્વાનો કહે છે, છતાં પણ જોશો તો દુનિયાના વહીવટી અંધકારવાળા દેશોની સંખ્યામાં મેક્સિકોનું સ્થાન છે. ત્યાં બળવા અને ખુનખરાખી સામાન્ય રીતે થાય છે અને પ્રધાનોનાં ખુનો પણ ઘણી વખત થાય છે. ખર્ડ પૂછો તો જેમ સંગીતમાં “એ સુરા ચલેગા મગર એ તાલા નહીં ચલે” એમ છે, તેમ રાજ્યમાં પણ કાયદા ધડનારી સુખાઓ એસરી હોય તો ચાલી શકે છે, પરંતુ જો રાજ્ય વહીવટ ખેતાલો હોય તો તે રાજ્ય કોઈ રીતે ચાલી શકતું જ નથી. આ હકીકત એટલે રાજ્ય વહી-વટની- સંપૂર્ણતા (efficiency)ની અગત્યતા જો પાંચવાર સમજશો નહીં તો રાજ્ય એટલે શું તેનો ખૂરો લાવાયું સમજી શકાશે નહીં.

છેવટમાં એક જ હકીકત કહેવાની રહે છે. આપણી એક જીતી કહેવત છે, કે “સુતારનું મન બાવળીએ” અંગ્રેજ લોકો ગમે તેવા હોય તો પણ તેઓના હાડમાં

તો વિલાયતની જે, રાજ્યનીતિમાં તેઓ ઉછર્યા છે, તે રાજ્યનીતિ છે. એટલે ગવર્નમેંટ એક ઇડિયા એકટ સ્થિતિ પાછાંમેરે ધડયો હોવાથી, જે સુંદર મકાનમાં તે સજા ખિરાજે છે, તેનું વાતાવરણ એકટમાં આવ્યા વિના રહ્યું નથી. તેમાં ખાખીઓ લલે હોય, તેમાં વાડા-આડશ લલે હોય, પણ મૂળ ખીજ જે છે, તે લોક શાસન (democracy) નું છે. તે એકલથ્યુ કે ‘એકમત’ શાસનનું નથી. ખાખી તો હીંદી પ્રજામાં લોકશાસનનું બળ કેટલું છે, તે જોવાનું રહે છે. જો આપણે તે બળ જોયું કરી, તેને ગતિમાં મૂકી શકીએ અને આપણાં વહીવટી ખાતાઓની પ્રામાણિકતા તથા સંપૂર્ણતા (efficiency)ને લોકશાસન ખરાખર કાખૂમાં ગખી શકે તો, લોકશાસનમાં મૂળથી જ માન-નારી અંગ્રેજ પ્રજામાં એટલું તો ડહાપણ છે, કે રસ્તો મોકળો કરી આપે. અને દુનિયાને કહે કે ‘અમે અમારા લોકશાસનના કાયદાઓ હીંદુસ્તાનની પછાત પ્રજાને શીખવી દીધા’ અંગ્રેજ પ્રજાને આમ કહેવાનો વખત આવે તો હું પોતે તો દીવગીર ચાઈ નહીં.

પરંતુ અહીં આપણે એકાંતમાં હૃદય ઉપર હાથ મૂકી જો પૂછવાનું છે કે શાસન પદ્ધતિમાં, લોક શાસનની પદ્ધતિ એ, સૌથી ઉત્તમ પદ્ધતિ છે એમ આપણે માનીએ છીએ કે નહીં? જો માનતા હોઈએ તો એક વાત તો સ્પષ્ટ છે, કે તે પદ્ધતિને સફળ બનાવવામાં આપણને અધાયને, અત્યેક વ્યક્તિ તરીકે અને સમગ્ર પ્રજા તરીકે ચારિત્ર્ય તથા ઈશ્વર કૃપાની જેટલી જરૂર રહેશે તેટલી જરૂર ખીજ કોઈ પણ પ્રકારની રાજ્યનીતિમાં રહેશે નહીં.

‘વિદુર’

ફેડરેશન : એના પ્રકારો

ફેડરલ બંધારણ પરત્વેનાં વિચારણા અને ચર્ચા ધણાં અગત્યનાં છે. આ પ્રકારના રાજ્યબંધારણનું મૂળ અને તેનું હાલનું સ્વરૂપ, એ ખરેખર, ઇતિહાસના સંખ્યાસક્રમ માટે રસપ્રદ વિષય છે. હાલમાં ચર્ચાતા રાજકીય વિષયોમાં ને અભ્યાસ કરવા યોગ્ય કોઈ રસિક વિષય હોય તો તે ફેડરલ બંધારણમાં મધ્યસ્થ તંત્ર અને પ્રાંતિક તંત્ર વચ્ચે કેવા પ્રકારનો સંબંધ હોવો જોઈએ એ છે. અત્યારનાં હયાતિ ધરાવનારાં રાજ્યતંત્રોમાં ફેડરેશનના સિદ્ધાંતને ધણું અગત્યનું સ્થાન છે. આ સિદ્ધાંતથી, યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સનાં જુદાં જુદાં સંસ્થાને અને જર્મન મહારાજ્યમાં આવેલાં સ્વતંત્ર રાજ્યોને તથા ત્યાંના અસમાન કાલિના રાજ્યોને એકત્ર થવામાં અસાધારણ બળ મળ્યું છે. મેક્સિકો, ઇટાલિ અને સ્વીટ્ઝરલેન્ડ, આ ત્રણેય પ્રગતંત્રવાળાં ફેડરલ રાજ્યો છે. અને રાજકીય દૃષ્ટિબિંદુથી જોતાં ને જગતનું મહારાજ્ય સ્થાપવાના સાચા દીક્ષના શક્ય પ્રયત્નો કરવા હોય તો, તે ફેડરેશનના ધોરણ ઉપર જ થવા ધટે એમ લાગે છે. અત્યારે ને ને સ્થળે ફેડરલ ધોરણ ઉપર રાજ્ય બંધારણ તથા બંધારણ રચવામાં આવે છે તથા તેમાંથી ને અનુભવ પ્રાપ્ત થાય છે, તે અનુભવ, લવિષ્યમાં ફેડરલ ધોરણ ઉપર જગતનું મહારાજ્ય સ્થાપવાની હાલની સુધરેલી પ્રજાને કેળવણી આપે છે એ નિઃસંશય છે.

રાજદ્વારી ઇતિહાસ અને તેના વિકાસમાં ફેડરેશનનું ને સ્થાન છે તે અસાધારણ મહત્વનું છે. ખરે જોતાં અત્યારનાં સુધરેલાં તંત્રોને, ફેડરેશનના ધોરણ ઉપર વિકાસ થઈ રહ્યો છે. અને જેમ અને તેમ વધારે રાજ્યોને એકજ પ્રકારની રાજ્ય વ્યવસ્થા તળે મૂકવાનો પ્રયત્ન-ને કે આ ત્રણેય પ્રયત્ન સતત ચાલુ રહી શકે નથી છતાં પણ-થાય છે.

રોમન સામ્રાજ્યની સરખામણીમાં સ્વીટ્ઝરલેન્ડ તો ધણું નાનું રાજ્ય ગણાય, પણ એટલું તો ચોક્કસ જણાય છે, કે એ દેશના રાજકીય વિકાસમાં જે સિદ્ધાંતને મહત્વ આપવામાં આવ્યું છે તે તો એજ છે, કે જેમ અને તેમ વધારે પ્રદેશ અથવા વિસ્તારને એકજ સત્તા અથવા એક રાજ્ય નીચે મૂકવાં. આ કાર્ય સાધવા માટે જૂતકાળમાં જે પ્રકારનો ઐતિહાસિક બળોએ કામ કર્યું છે. (૧) જીત મેળવવી, પ્રદેશો ખાલસા કરી નાંખવા કે પડાવી લેવા અને રાજ્ય વિસ્તાર વધારવો. ફ્રાંસ અને બ્રિટિશ રાજ્યોનો આ ધોરણે વિસ્તાર વધ્યો છે. ત્યારે (૨) ખીજે માર્ગે ફેડરેશનનો છે. ફેડરેશનના સિદ્ધાંત પ્રમાણે ભાષા, રીતરિવાજ અને હૈયોગોલિક રીતે એક બીજાની સ્થિતિને અનુકૂળ હોય એવાં રાજ્યો, પરસ્પર જોડાઈ સંઘને સામાન્ય બાબતો ઉપર પોતાનું સંયુક્ત બંધારણ ધટે છે. ઉપર્યુકત બે બળો પૈકી એક બળ એ શાંતિનો માર્ગ છે. તો બીજું હોંસાનો માર્ગ છે. અત્યારે ધ્રુવ કરી રાજ્યોની એકસંધી કરવામાં આવે છે, તે એક-સંધી કાયમ ટકી રહેશે એમ કહી શકાય નહીં. એક સંધીમાં જોડાયેલા દેશોની રાષ્ટ્રીય અસ્મિતા અને સ્વાતંત્ર્ય જળવાઈ રહેવાં જોઈએ. તે યુદ્ધથી થયેલા રાજ્યોના જોડાણમાં જળવાતાં નથી. એટલે આ બંને ગુણો જળવાઈ રહે તે રીતેજ એકસંધીનું બંધારણ રચાવું જોઈએ.

ફેડરેશનનો વિસ્તૃત અર્થ એ થાય છે કે જે અથવા વધારે સ્વતંત્ર રાજ્યોનું જોડાણ. ફેડરેશનના આ અર્થને અસંખ્ય ઐતિહાસિક દાખલાથી ટકો મળે છે. પ્રાચીન ગ્રીસમાં એકાધન લીગ નામક સંસ્થા હતી, અને તેમાં 'પેલોપોનીસીસ' પ્રદેશનાં બાર શહેરો પરસ્પર રક્ષણ કરવાના હેતુથી બંધારણ પૂર્વક

એકઠાં થયાં હતાં. પાછળથી ઈ. સ. પૂ. બીજા અને ત્રીજા સૈકામાં એકાધિપતી લીગનું સ્વરૂપ વિસ્તૃત થયું. અને તેમાં ફેરીન્ય, મેથ્રા તથા દક્ષિણ ગ્રીસનાં બીજાં મોટાં શહેરો જળ્યાં. આ જોડાણમાં દરેક શહેર પોતાની આંતરિક વ્યવસ્થા અને તેને લગતા નિયમોનો કાળૂ પોત પોતાના હસ્તક રાખ્યો હતો. પણ યુદ્ધને લગતી તથા પરદેશો સાથેના સંબંધોની બાબતો લીગને સુગ્રંથ કરી હતી. પ્રો. ફ્રીમેન કહે છે કે “એકાધિપતી પ્રજાને પોતાની રાષ્ટ્રીય સલાહ હતી. અને કોઈ પણ વ્યક્તિગત શહેર રાજ્ય-પોતાની મેળે યુદ્ધ કે સુલેહ જાહેર કરી શકતું નહોતું”. જો રોમન સામ્રાજ્યની ઉપસ્થિતિ ન થઈ હોત તો આ સંસ્થા, ગ્રીસનાં નગર રાજ્યોને એક સંયુક્ત રાષ્ટ્રમાં ફેરવી નાખવા સક્તિમાન થાત. આ પછીના ઈટલીનાં રાજ્યોના થયેલા જોડાણને પણ ફેરફારન કહી શકાય. આ જોડાણ લાંબો વખત ટકી શક્યું નહોતું. પરંતુ ફેરફારનનો તાજો દાખલો તો સ્વીટઝરલૅન્ડના હાલના બંધારણમાંથી મળે છે. ઈ. સ. ૧૨૯૧માં યુરી વગેરે ત્રણ જંગલ પ્રદેશો પાદશાહની સત્તા કબ્જા રાખી પરસ્પરના રક્ષણ માટે એકત્ર થયા. થયેલું આ જોડાણ આગળ જતાં સત્તા અને વિસ્તારમાં વધવા લાગ્યું. અને સ્વીટઝરલૅન્ડના બીજા દેશો તેમજ બર્ન, બ્યુરીય વગેરે સ્વતંત્ર શહેરો પણ એમાં જોડાયાં. ૧૪મી સદીના પાછલા ભાગમાં ઓસ્ટ્રીયાના પરાજન્યને લીધે આ રાજ્યો લગભગ સ્વતંત્ર થઈ ગયાં અને એમનાં એ સ્વાતંત્ર્યને, ૧૬૪૮માં ‘વેસ્ટફેલીઆના કરાર’થી માન્ય રાખવામાં આવ્યું. આ પ્રકારના જોડાણમાં દરેક શહેર પોતાનું સ્વાતંત્ર્ય જાળવી શકાય એ રીતે માત્ર પરસ્પર સ્વરક્ષણના હેતુથી જ જોડાયું હતું. પણ ૧૯મી સદીમાં (સને ૧૮૪૮ અને સને ૧૮૭૪માં) સ્વીટઝરલૅન્ડના રાજ્ય બંધારણમાં થયેલા ફેરફારને લીધે જુદાં જુદાં રાજ્યોના એકઠા મળવાથી માત્ર બમાવ પૂરતીજ થયેલી આ જૂની સંસ્થાનું બંધારણ ફેરવાયું.

ઈ. સ. ૧૭૮૧-૮૯ના અરસામાં, કોન્ફેડરેશનના

નિયમાનુસાર રચાયેલી ઉત્તર અમેરિકાનાં સ્વતંત્ર રાજ્યોની એક લીગ અસ્તિત્વ ધરાવતી હતી. આમાં પ્રત્યેક રાજ્ય રાજકીય દૃષ્ટિએ સ્વતંત્રતા ભોગવતું હતું. એના ઉપર સામાન્ય કાળૂ પ્રતિનિધિયોની બનેલી કોન્ફેડરેશન હતો. પણ કોન્ફેડરેશન લીગમાં જોડાયેલાં તેર રાજ્યો પૈકી કોઈના ઉપર કશી જાતનું દબાણ લાવવાની સત્તા નહતી. તેમ કોઈ પણ રાજ્યની પ્રજા ઉપર કશું નાંખવાની સત્તા નહતી, કે અંકુશ મૂકવાનો કશો અધિકાર ન હતો. પરંતુ ૧૭૮૭માં રચાયેલું નવું ફેડરલ બંધારણ, ૧૭૮૯માં અમલમાં આવ્યું, તેમાં એક મહત્વનો ફેરફાર એ થયો કે જેના પરિણામે આજુ બંધારણને સ્થાને એક ફેડરલ સ્ટેટ અસ્તિત્વમાં આવ્યું અને બધાં રાજ્યોના શહેરીઓ, અધ્યક્ષ સરકાર સાથે સીધા સંબંધમાં આવ્યા. આ રીતે ૧૯ મી સદીમાં ઐતિહાસિક મહત્ત ધરાવનારાં બધાં ફેડરેશનો થયાં. આમાંના કેટલાંકનાં નામ આ પ્રમાણે છે. (૧) ૧૮૪૮ અને ૧૮૭૪ નું સ્વીસ ફેડરલ બંધારણ. (૨) કેનેડાના પ્રોવિન્સ ફેડરેશન, ૧૮૬૭. (૩) ઉત્તર જર્મન કોન્ફેડરેશન ૧૮૬૭. (૪) જર્મન ફેડરેશન ૧૮૭૧ (૫) ઓસ્ટ્રીયાનું કામનવેલ્થ ૧૮૦૦. ઉપરાંત બ્રિટિશ અને મેક્સિકોએ પણ ફેડરલ રાજ્ય બંધારણનો સ્વીકાર કર્યો હતો. પરંતુ તે સ્વીકાર, રાજ્ય વિસ્તાર માટે નહોતું પણ પ્રાંતિક અને સમગ્રરાષ્ટ્રના હિતની એકતા કરવાના ઉપાય માટે.

આવા જુદા જુદા રાજકીય વિભાગોની એકત્રીય સંબંધો વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે છૂટાં છૂટાં રાજ્યો ધીમે ધીમે કેવી રીતે એક બીજાના વિશેષ સંપર્કમાં આવ્યાં તેનો ખ્યાલ આવે છે. શરૂમાં તો માત્ર બંધાવ અને યુદ્ધને માટેજ બધાં રાજ્યો એકઠાં થયેલાં હોય એમ જણાય છે. ૧૮મા સૈકામાં ક્રાન્સ અને સ્પેનનું બોર્બોન રાજકર્તાઓનું ફૅરુબિક જોડાણ આ પ્રકારનું હતું. આવા પ્રકારનું જોડાણ કેવળ ભ્રામક ગણાય. કારણ કે તેની પાછળ કોઈ પ્રકારનું સંયોજન બંધા રણીય રાજ્યતંત્રનું બળ ન હતું. આથી આગળ વધતાં એકાધિપતીય, ૧૮૧૫નું જર્મન કોન્ફેડરેશન.

વગેરે બંધારણને કોન્ફીડરેન્સમાં ગણી શકાય. આ બંધારણમાં નોડાયેલું દરેક રાજ્ય પોતાની કુલસત્તા (sovereignty) પોતાના હસ્તકે રાખે છે. પછી જાણે તે નામની રહેતી હોય. એમ પણ બને છે, કે આ રીતે એક સંપીથી નોડાયેલાં રાજ્યો સંબંધી થયેલા નિયમો, જ્યારે કાયદાનું સ્વરૂપ લે છે, ત્યારે દરેક રાજ્ય પોતાની રાજત્વની સત્તા અખંડિત પણ રાખી શકે છે, પણ આ જાતની બંધારણીય રચના બહુ અસંપૂર્ણ લાગે છે. કારણ કે તેમાંથી એવો પણ અર્થ નીકળી શકે કે જેમ દરેક રાજ્ય આ બંધારણમાં સ્વતંત્ર રીતે નોડાર્ન શકે છે તેમ જ્યારે ઇચ્છામાં આવે ત્યારે એ બંધારણમાંથી છૂટું પણ થઈ શકે છે. ૧૭૮૧ થી ૧૭૮૯ સુધી અમેરિકામાં “અમેરિકન ડેકલેરેશન ઓફ કોન્ફીડરેન્સ” અમલમાં રહ્યું તે આ પ્રકારનું બંધારણ હતું. આવી જાતનાં બધાં બંધારણોથી જુદી જાતનું બંધારણ, એ ફેડરલ બંધારણ છે. એક ફેડરલ સ્ટેટ એટલે, જુદાં જુદાં સ્વતંત્ર રાજ્યોનું બનેલું એક રાજકીય અંગ. આ અંગને વિશિષ્ટ પ્રકારની સાર્વજિકભણાની ખાસ સત્તા બંધારણમાં સુપ્રત કરવામાં આવે છે. અને ફેડરેશનમાં નોડાયેલું દરેક રાજ્ય, ન્યાય સત્તાથી અસ્પૃશ્ય એવી-મધ્યસ્થ સત્તાની કુલકુલાં રાખા કબ્જા રાખે છે. મુનાર્ષટો સ્ટેટ્સનું હાલનું બંધારણ આ રીતનું છે. આથી બીજી રીતનું ફેડરેશન તે, કરારને ધોરણે થયેલું ફીડરેશન છે. એમાં રાજ્યો રાજ્યોનું કરારથી નોડાય થાય છે. આના નોડાયણમાં પ્રદેશ વિસ્તારવાનો કે રાજ્ય વધારવાનો હેતુ હોતો નથી. પણ કેવળ સ્વતંત્ર ઇચ્છાથી જ રાજ્યો એક બીજાની સાથે નોડાય છે. ૧૭૦૭ ના કાયદાથી ઇંગ્લેન્ડ અને સ્કોટલેન્ડનું નોડાય થઈ મુનાર્ષટો હોગમ બન્યું. અને એજ રીતે ૧૮૦૦માં ઇંગ્લેન્ડ અને આયર્લેન્ડનું નોડાય થયું. આવા પ્રકારનાં નોડાય દરેક દેશની પાર્લામેંટે અમુક શરતો પ્રમાણે પસાર કરેલા કાયદા પ્રમાણે બને છે. અને તેથી બંધારણમાં એક પ્રકારનો ઐદિતિક ફેડરલ થાય છે. અને એટલે અંશે એ બંધારણ ફેડરેશનના સ્વરૂપથી

જુદું પડે છે. અર્થાત્ કે જે પાર્લામેંટોએ આવા આવા નોડાય માટે કાયદાઓ પસાર કર્યા તે પાર્લામેંટોનું અસ્તિત્વ એ કાયદાઓ થયા પછી બંધ પડી અને તેને બદલે નવા કાયદામાં નિર્દિષ્ટ કર્યા પ્રમાણે અપર કુલસત્તા (Sovereignty) ધરાવનારી નવી પાર્લામેંટ હયાતિમાં આવી ઈ. સ. ૧૮૦૦ની શરતોમાં આયર્લેન્ડનું એપીસ્કોપલ ચર્ચ નાબૂદ ન કરવાની બાંહેધરી આપવામાં આવી હતી છતાં ૧૮૬૯માં બ્રિટિશ પાર્લામેંટે એ ચર્ચ નાબૂદ કર્યું. ત્યાર પછી ૧૮૫૯-૬૦માં ઇટલીનાં જુદાં જુદાં રાજ્યોએ એકત્ર થઈ ઇટલીનું સામ્રાજ્ય ઉભું કર્યું. નોડાયના આ બધા પ્રકારને એકતંત્રી (unitary) કહી શકાય પણ ‘ફેડરલ’ ન કહી શકાય.

રાજ્યોનાં જે જુદા જુદા પ્રકારનાં નોડાયનો ઉપર ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે એ ઉપરથી એક વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે ‘કોન્ફીડરેટરી’ સ્ટેટ અને ‘ફેડરેટડ’ સ્ટેટ બંધારણની દૃષ્ટિએ એક બીજાથી જુદાં પડે છે. આ સંબંધી વર્ગીકરણ કરવું અગત્યનું છે. જર્મન લેખકોએ આ વિષયમાં ખાસ રસ લીધો છે. અને લેખકો, જેલોંક વગેરેએ, ફીડરલ બંધારણના જુદા જુદા પ્રકારો તથા તેનું સ્વરૂપ નિર્દિષ્ટ કરી, એનું વર્ગીકરણ કર્યું છે. રાજ્યો રાજ્યો વચ્ચે કાયદાથી થયેલા નોડાય અને કેનેડા તથા ઓસ્ટ્રેલીઆ (જે એકતંત્રી બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના ભાગ છે) એ દરેકનાં રાજ્યો વચ્ચે થયેલા નોડાયણમાં જેલોંક અમુક પ્રકારનો તફાવત માને છે. કાયદાથી જે રાજ્યો પરસ્પર નોડાય છે તેને આ લેખક નીચે પ્રમાણે વિભક્ત કરે છે, (૧) મેરક્ષણ સત્તાક રાજ્યો. (૨) નાનાં અને મોટાં રાજ્યોનું નોડાય. દાંત. તુર્કી અને ઇજીપ્ત. (૩) રાજ્યોની એકસંપી. જેમાં જુદા જુદા એ સ્વતંત્ર રાજકર્તાઓ એક જ સામાન્ય સત્તા માન્ય રાખે છે. કેટલીક વખત આવું નોડાય સંપૂર્ણ વિચારણા પૂર્વક કાયદાના ઘડતરથી કરવામાં આવે છે. દા. ત. ૧૯૦૫ પહેલાં સ્વીડન અને નોર્વેનું એકત્ર થયું. કેટલીક વખત ઇંગ્લેન્ડ અને હેનોવરની એક

સંપીની મોઢકે દક્ષત, સંયોગવચાત જ એક બીજાં શાન્ત્યોત્તુ જોડાયુ કરવામાં આવ્યું હોય છે. (૪) કોન્ફીડરેશન, (૫) કાયદા અન્વયે થયેલું ફોડરલ સ્ટેટ.

આ ઉપરાંત બીજા પશુ ધણા પ્રકાર છે. પશુ તે નહવા છે. અમેરિકન અને અંગ્રેજ લેખકો ઉપરના ૪ અને ૫ માં વર્ગ સિવાય બીજાને મહત્વ આપતા નથી. અત્ર 'કોન્ફીડરેશન' અને 'ફોડરેશન'માં શું તફાવત છે તેનો ઉલ્લેખ કરવે આવશ્યક છે. 'કોન્ફીડરેશન' એ એક રાજ્ય નથી પરંતુ અમુક ખ્યેયને માટે અમુક શત્રોથી કેટલાંક સ્વતંત્ર રાજ્યો એક બીજાની સાથે જોડાય છે, એને કોન્ફીડરેશન કહેવાય છે. આમાં દરેક રાજ્ય, જ્યારે પોતાની ઇચ્છામાં આવે ત્યારે કોન્ફીડરેશનમાંથી છૂટ પડી શકે છે. એટલે ખરું જોતાં કોન્ફીડરેશન હંમેશને માટે સ્થાયી રહી શકે એવું કોઈ નથી. અને જો કોન્ફીડરેશન સ્થાયી સ્વરૂપ ને તો તેમાં જોડાયેલાં રાજ્યોનો સ્વતંત્ર સત્તા નાશ પામે છે. જ્યારે ફોડરલ સ્ટેટ એ એક જ રાજ્ય છે. ફોડરેશનમાં જોડાયેલાં રાજ્યો, ફોડરેશન હયાતિમાં આવ્યા પહેલાં કદાચ સ્વતંત્ર હોય ચા ન હોય પણ ફોડરેશનમાં જોડાયા પછી તો તે સ્વતંત્ર રહી શકે નહીં. તેમ ફોડરેશનમાં જોડાયેલાં કોઈ એક રાજ્યની સંતોના કાર્યથી અથવા મધ્યસ્થ ફોડરલ સરકારના કાયદાથી ફોડરલ બંધારણમાં કશો ફેરફાર થઈ શકતો નથી. સિવાય કે ફેરફારની એવી કોઈ સત્તા, એ બંધારણના કાયદામાં આપવામાં આવી હોય ! યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સના બંધારણમાંથી છુટા પડેલાં દક્ષિણનાં રાજ્યોએ બંધારણના કાયદાનો જે અર્થ કયો તે ઉપરથી એ બંધારણ કોન્ફીડરેશનમાં મૂકી ચકાય, જ્યારે ઉત્તરનાં રાજ્યોએ કરેલા અર્થ પ્રમાણે તે ફોડરલ બંધારણ પશુ ગણાય.

આ ઉપરથી ફોડરલ સ્ટેટની સાર્વભૌમસત્તા (sovereignty) પરત્વે સહજ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે. અમેરિકાનાં ઉત્તર તેમજ દક્ષિણ સંસ્થાનો વચ્ચે જે તફાર ઉપસ્થિત થઈ હતી તે આ સત્તા સંબંધી

જ હતી. એક જાગની માન્યતા એવી હતી કે જે રાજ્ય ફોડરેશનમાં જોડાય તેને અમુક અંશે પોતાની કુલસત્તા રાખવા દેવામાં આવે છે. અર્થાત્ કે એ રાજ્યને ફોડરેશનમાંથી છૂટા પડી જવાનો પણ અધિકાર છે. જ્યારે બીજા ભાગની માન્યતા તે કરતાં જુદી હતી. તદ્દન સ્વતંત્ર રીતે આ પ્રશ્નનો વિચારણા કરીએ તો એમ લાગે છે કે ફોડરલ સ્ટેટ ઉત્પન્ન થયું એટલે તેમાં જોડાયેલાં દરેક રાજ્યની સાર્વભૌમ સત્તા નષ્ટ થાય છે. તેમ તેમાંથી એવો અર્થ પણ ન નીકળી શકે કે એ સત્તા અમુક અંશે મર્યાદિત થાય છે કે વિશાળ અને છે. વસ્તુતઃ બ્યક્ટિગત રાજ્યનું સાર્વભૌમપણું તો ફોડરલ સ્ટેટ થઈ જાય છે. ફોડરલ બંધારણમાં સર્વોપરિ સત્તા મધ્યસ્થ સરકારના હાથમાં નહીં પણ એક મંડળના હસ્તક એ સત્તા ગળ્ય છે, જે મંડળને બંધારણમાં સુધારો કરવાનો અધિકાર છે. સર્વોપરિ સત્તા ધરાવતું આણું મંડળ જો એને એમ લાગે કે ફોડરેશન સફળ નથી તો તે દરેક રાજ્યને એનું અસહનું સ્વાતંત્ર્ય પાછું પણ સોંપી શકે છે. તેમ થતાં એ રાજ્ય ફોડરેશનમાંથી વધેજ છૂટું થયું છે એમ ન ગણી શકાય. કેમકે કાયદાની દૃષ્ટિએ ફોડરેશનનું સ્વરૂપ અવિચ્છિન છે. કોન્ફીડરેશનમાં પ્રત્યેક રાજ્ય એક સ્વતંત્ર રાજ્ય છે. એ કાયદાથી થયેલું બંધારણ નથી. પરંતુ કોન્ફીડરેશનના મધ્યસ્થ મંડળે જે સામાન્ય નિયમો ઘડ્યા હોય છે તે નિયમો, એ બંધારણમાં જોડાયેલાં રાજ્યોએ સ્વીકારેલા હોઈ, તે તે રાજ્યોના શહેરીઓને લાયક પડે છે. જ્યાં કાયદો છે ત્યાં સ્ટેટ છે અને જ્યાં સ્ટેટ ત્યાં સર્વોપરિ સત્તા છે. પણ કોન્ફીડરેશન એ એક સ્ટેટ નથી. એમાં જોડાવું કે એમાંથી છુટા પડવું એમાં કાયદાની દૃષ્ટિએ કશો ફેર નથી. દક્ષત છુટા પડવામાં કોઈવાર બળનો પ્રશ્ન આવે ખરો ! ઇ. સ. ૧૮૧૫ થી ૧૮૪૮ સુધી સ્વીટ્ઝરલેંડમાં કોન્ફીડરેશન હતું. પણ જ્યારે સાત રામન કથોલીક પ્રજાઓએ તેમાંથી છૂટા પડવાનો પ્રયત્ન કર્યો ત્યારે તેમને તરવારના બળથી અટકાવવામાં આવ્યાં.

યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં મનભેદ ફેડરેશન એને કાન્ફી-
ડરેશન પરત્વે ન હતો. ત્યાં તો મુખ્ય પ્રશ્ન એ હતો
કે યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ એક કે બે ? ૧૭૮૧-૮૬ના કાન્ફી-
ડરેશનન પછીના ઇતિહાસને લક્ષ્યાં રાખી ત્યાંના
બંધારણમાં વાપરેલી ભાષાનો અર્થ કરવામાં આવે
તો તેમાંથી સંદિગ્ધ અર્થ નીકળે છે. રાજ્યોના છુટા
પડી જવાના પ્રશ્નને અસંગ રાખી ધણા અમેરિકન
લેખકોએ કબૂલ રાખ્યું છે, કે અમિરિકાનું ફેડરલ
બંધારણ કાયમી છે. પણ સાથે સાથે આ લેખકોએ
સાર્વભૌમપ્રતાનો અર્થ લુટી કર્ચો છે. સાર્વભૌમપણાના
આ સિદ્ધાંતને દ્વિમુખી અથવા વિભાજ્ય સર્વોપરિસત્તાના
સિદ્ધાંતથી ઝાળખવામાં આવે છે. આ લેખકોના
વિધાન પ્રમાણે સાર્વભૌમસત્તા, ફેડરલસ્ટેટ અને તેમાં
નેડાયેલાં રાજ્યોની સરકાર વચ્ચે વહેંચાયેલી હોય.
પણ આવી રીતે-ને સાર્વભૌમત્વના વિભાગ થાય તો
તે સાર્વભૌમત્વ એ, ખરૂં સાર્વભૌમત્વ ન કહી શકાય.
એથી તો ઉત્પન્ન સાર્વભૌમપણા પરત્વે સંદિગ્ધતા
ઉત્પન્ન થાય છે. કારણકે સાર્વભૌમપણું એ બંધારણ
પૂર્વકની સંપૂર્ણ સ્વતંત્ર-સત્તા છે. ને એ સત્તાને
ફેડરલ સ્ટેટ અને બીજાં રાજ્યો વચ્ચે વહેંચી નાંખવામાં
આવે તો તે સત્તાની સાથે સંબંધ ધરાવતી બીજી
કારિગારી, ધારાવિધાયક અને ન્યાયવિધાયક સત્તાઓના
પણ વિભાગ થઈ જાય. આ રીતે સાર્વભૌમપણું
દ્વિધાપણું સાત અસંગત છે. છતાં પણ ધણા લેખકો
એને ટેકા આપે છે, પ્રેસીડેન્ટ મેડીસન મનતો હતો
કે સાર્વભૌમપણું વિભાગ છે અને તેનો સ્વીકાર કર્યા
વગર યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સની સરકાર સંબંધી વિચારણા
થઈ શકે નહીં. એ વખતની અમેરિકન કોર્ટોએ પણ
કબૂલ કર્યું હતું કે યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સને જે સત્તાઓ
સુપ્રત કરવામાં આવી છે તે પરત્વે એ સ્વતંત્ર છે
અને તેમાં નેડાયેલાં રાજ્યો માટે જે સત્તાઓ અનામત
રાખવામાં આવી છે તે પરત્વે એ રાજ્યો સ્વતંત્ર છે.

ફેડરલ સ્ટેટના સામાન્ય સ્વરૂપનો અને તેના
સિદ્ધાંતનો વિચાર, કરીએ તો આપણને જણાય છે,
કે એ સ્વરૂપ અને સિદ્ધાંત રાજ્ય બંધારણના પ્રશ્નોમાં

આપણેના માર્ગ કાઢે છે. ખરૂં જોના ફેડરેશનના
સિદ્ધાંતમાંજ આંધણીની ભાવના રહેલી છે. જોકે અત્ય
સંખ્યાકે કોઈ એક પ્રજાના ભાગને કોઈ બીજી
મોટી પ્રજા સાથે કે નાના રાજ્યોને બીજા મોટા
રાજ્યો સાથે પોતાના રક્ષણ માટે જોડાવાની અગત્ય
લાગે છે, પરંતુ એ પ્રકારના નેડાયણથી જો પોતાના
સ્વાતંત્ર્યના કે સ્વતંત્ર રીતે રાજ્ય વહીવટ ચલાવવાની
ફિટિનો નાશ થતો હોય તો એવું નેડાયણ એ પ્રજા
કે નાનું રાજ્ય ભાગે જ આવકારદાયક લેખે છે. જ્યારે
અસમાન વિસ્તારવાળાં રાજ્યોનું નેડાયણ થાય છે
ત્યારે મોટાં રાજ્યો નાનાં રાજ્યોને ગળી જવાનો ભય
રહે છે અમેરિકામાં જ્યારે નવું બંધારણ ધડાતું હતું
ત્યારે ન્યુજર્સી ડેમેરે વગેરેની આવી રિયલિટ હતી.
આ કસતાં પણ વધારે અસમાનતા જ્યારે જર્મનીમાં
રાજ્યોનું ફેડરેશન થયું ત્યારે ઉભી થઈ હતી. ૧૮૭૧માં
જર્મન રાહેનશાહત ઉભી થઈ ત્યારે એમાં નેડાયેલાં
રાજ્યો પૈકી રૅમ્બર્ગની વસ્તી ૩૧,૧૮૬ની અને
સ્ટ્રાસબર્ગ ૨૧૨ ચો. મા. હતું. જ્યારે પ્રશિયાની વસ્તી
૨૪,૧૦૬,૮૪૭ની અને સ્ટ્રાસબર્ગ ૧૩૭,૦૬૬ ચો. મા.નું
હતું. આમ છતાં પણ ફેડરેશનના સિદ્ધાંતના સ્વીકારથી
એક એવું રાજ્ય અસ્તિત્વમાં આવે છે કે જેને પરિણામે
એમાં નેડાયેલાં દરેક રાજ્યના સામાન્યહિત માટે અને
એમના આંતરરાષ્ટ્રીય રક્ષણ અર્થે એમાં નેડાયેલાં
બધા અંગોની સત્તા એકત્ર થાય છે. વળી ફેડરેશનમાં
નેડાયેલા છતાં રાજ્યોની સ્થાનિક રાજકીય બાબતો
કે લોકોના વ્યક્તિગત જીવનને કશી અસર થતી નથી.
ગમે તેવું સામાન્ય ક્રાંતિનું રાજ્ય હોય તો પણ એ
રાજ્યના સ્થાનિક રીત રિવાજો, આબો હવા તથા,
કોમ્પોઝિટોને અંગે એ રાજ્યને સંયોગાનુસારે કાપદા
ધડવાની છૂટ મળે છે. અને યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સના
ફેડરેશનમાં આ છૂટનો પૂરેપૂરો ઉપયોગ થાય છે.
યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સનો ઇતિહાસ એ ખરૂં જોતાં ફેડરે-
શનનો જ ઇતિહાસ છે. સાંસ્થાનિક ઇતિહાસની
શરૂઆતમાં લુદ્ધાં લુદ્ધાં શરેશો એક બીજાની સાથે
સંપર્કમાં આવ્યાં તથા પરસ્પરના રક્ષણની દૃષ્ટિએ

૧૯૪૩માં એ બધાં શહેરોનું “ન્યુ ઇન્ડિય રીડરેશન” હયાતિમાં આવ્યું. ૧૯૫૦ સુધીમાં ઐટલિટન સાથેના યુદ્ધને પરિણામે અમેરિકાનાં બીજાં ૧૩ સંસ્થાનો ન્યુ ઇન્ડિય રીડરેશનના એક સંખીના મંડળમાં જોડાયાં અને ત્યાર પછી ‘કોન્ડીનેન્ટલ ડિવિઝન’ના રૂપમાં એ સંસ્થાનોના બંધારણના નિયમો રચાયા. ૧૯૮૧માં કોન્ડીડરેશન થયું અને ત્યાર પછી હાલનું ફેડરલ પ્રમસત્તાક રાજ્ય બન્યું. ૧૯૫૦ સુધીમાં યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સના જે બંધારણીય વિકાસ થયો તેમાં ૧૯૮૬ના ત્યાંના કોન્ડીડરેશનના બંધારણે તથા તે સમયનાં રાજકીય વિચાર બળોએ ખૂબ અસર કરી છે.

ફેડરલ બંધારણમાં, મુખ્ય ફેડરલ સત્તા અને તેની નીચેનાં બીજાં રાજ્યો વચ્ચે, સર્વોપરિ ખજાની વહેંચણી કેવી રીતે થવી જોઈએ એ પ્રશ્ન વિશેષ મહત્વનો છે. યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સનું હાલનું બંધારણ હયાતિમાં આવ્યું તે પહેલાંના કોન્ડીડરેશનની એકસપીમાં ફેડલીક પ્રાથમિક અને આવશ્યક રાજકીય સત્તા, મધ્યસ્થ તંત્રને સુપ્રત કરવામાં આવી હતી. પરંતુ ૧૯૮૬ના ફેડરેશનમાં અને ત્યાર પછી ૧૯૫૦ સદીમાં એ દેશના વિકસિત થયેલા બંધારણમાં, મધ્યસ્થ તંત્ર અને તેનાં કાર્યોની વચ્ચે થયેલી-સત્તાની વહેંચણીમાં, ભૂતકાળના અનુભવે કીક અસર કરી છે. ફેડરેશન રચનાના પ્રધાન ઐતિહાસિક હેતુ દેશના રક્ષણનો છે. એટલે એ તો સ્પષ્ટ છે કે જમીન અને દરીઆ ઉપરની સૈનિકસત્તા ઉપર, ફેડરલ-સરકારનો કાબૂ હોવો જોઈએ. પરદેશી સાથેનાં રાજદ્વારી કાર્યોસંબંધી પણ ફેડરલ સરકારની ઉપર જવાબદારી છે, એટલે પરદેશી સંબંધી નીતિ પરત્વે પણ ફેડરલ સરકારનો જ કાબૂ આવશ્યક છે. પણ પરદેશી સાથેનાં બધાં કામો અથવા લડાઈ નાણાં વગર થઈ શકતાં નથી. એટલા માટે ફેડરલ સરકારને દેશના દરેક નાગરિક ઉપર કર નાંખવાની સત્તા હોવી જોઈએ. ફેડરેશનમાં જોડાયેલાં બીજાં રાજ્યો પાસેથી પણ જરૂરે પ્રસંગે નાણાં મેળવવાનો તથા બીજાંથી નાણાં ઉઠીતાં લેવાનો મધ્યવર્તી ફેડરલ તંત્રનો અધિકાર હોવો જોઈએ. અર્થાત્ કે (૧) રક્ષણ અને યુદ્ધનીતિ,

(૨) પરદેશી સાથેના સંબંધો ઉપર સંપૂર્ણ કાબૂ, અને (૩) નાણાં મેળવવાનો કાબૂ આ ત્રણ બાબતો ઉપરની સંપૂર્ણ સત્તા વિના કોઈ પણ ફેડરલ સ્ટેટનું અસ્તિત્વ ટકા શકે નહીં.

આ ઉપરાંત ફેડલીક બીજા સામાન્ય જવાબદારી પણ ફેડરલ સરકાર ઉપર હોવી જરૂરની છે. જેમાં દેશાળ, કોપીરાઈટ, પેટન્ટ સંબંધીના નિયમો, પોસ્ટને લગતી નીતિ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. ત્રીજું એ કે પ્રજાહિતની ધણી. બાબતો એવી છે કે રાષ્ટ્રીય હિતની ખાતર જેના ઉપર ફેડરલ સરકારનો કાબૂ આવશ્યક છે. આવી બાબતોમાં રહેલે રસ્તાઓ, નહેરો, તાર વ્યવહાર વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. મેંડોંગ પદ્ધતિ તેમજ ટેરીફને લગતી બાબતો ઉપર પણ આર્થિક કારણોને અંગે ફેડરલ સરકારની સત્તા હોવી જોઈએ. ટેરીફ જગત ઉપરનો કાબૂ આર્થિક કારણોને અંગે મધ્યસ્થ ફેડરલ સરકારનો સત્તામાં અગત્યનું સ્થાન ધરાવે છે. ટેરીફ એ, એક પ્રકારનો કર છે. મધ્યસ્થ સરકારને આ વિષય ઉપર કાબૂ હોવો જોઈએ એનું જો કે સિદ્ધાંતમાં સ્વીકારવામાં આવ્યું નથી છતાં વસ્તુતઃ એ પ્રમાણે નથી. આમન સામન જગતની દીવાલો ઉભી કરવી એ દેશના રાષ્ટ્રીય ધડતરમાં અને તેના વિકાસમાં અડચણ કરનારું છે, અને કોન્ડીડરેશનના નિયમો તથા અમેરિકાનાં જે તે સંસ્થાનોએ એકો કંઈ હતા, તેમાં વારંવાર કરવામાં આવેલા ટેરીફને લગતા ફેરફારો ઉપરથી આ વાતનું સમર્થન થઈ શકે છે. ૧૮૧૫ના જર્મન સ્ટેટોના કોન્ડીડરેશનમાં પ્રથિયા, એક રાજકીય વિભાગ હતા, પણ તેમાં ટેરીફના કારણે ૬૭ ભાગ પડી ગયા હતા, આ બીજા દાખલામાં તો પ્રત્યેક રાજ્ય પૂરની જ જગતની કોઈ નોંખી લાઇનદોરી નહતી પરંતુ એકજ રાજ્યમાં જગતની ધણી ફિવાલો ઉભી કરવામાં આવી હતી.

ઉપર કહ્યા તે સિવાય પણ બીજા ફેડલાક એવાં વિષયો છે કે જેનો કાબૂ ફેડરલ સરકારના હાથમાં રહેવો જોઈએ, કે પ્રાંતિક સરકારના હાથમાં, તે તત્કાલિન સંયોગો ઉપરથી નક્કી કરવામાં આવે છે.

દાખલા તરીકે લગતી બાબતો, લગ્ન વિગ્રહ (છુટાછેડા)ને લગતી બાબતો અને કેળવણી વિષયક પ્રશ્નો વગેરે. સ્થાનિક બાંધકામોની બાબતો, પ્રવૃત્તિય ફરોનો વહીવટ અને દારૂ સંબંધી નિયમો ઉપરની સત્તા પ્રાંતિક સરકારના અંકુશ તથા સામાન્યરૂઢિ મૂકાવાં જોઈએ. જે કે દેશીક જગ્યાએ આ સંબંધી પશુ મતભેદ છે.

ફેડરેશનની સર્વોપરિ સત્તાની વહેંચણી પરત્વે આટલી સામાન્ય ફરોઆ દોઝી પછી યુનાઇટેડસ્ટેટ્સના બંધારણમાં ત્યાંની કોંગ્રેસને આ સત્તા જે જે બાબતો માટે આપવામાં આવી છે તે આ પ્રમાણે છે:—

(૧) કોંગ્રેસને કરવેરા અને અબકારી જગત વગેરે નાંખવાની અને ઉધરાવવાની સત્તા રહેશે. યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સના બચાવ માટે અને તેના સામાન્ય હિતની ખાતર બધા પ્રકારની ગોઠવણ કરવાની અને ફેંડું આપવાની સત્તા રહેશે. પશુ આખા યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં કરવેરા વગેરેની રાજનીતિ સામાન્ય અને એક સરખી રહેશે.

(૨) યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ, પોતાની શાખ ઉપર નાણાં ઉછીતાં મેળવશે.

(૩) બીજાં રાજ્યો તથા પરદેશો સાથે વેપારનું નિયમન કરવાની સત્તા રહેશે.

(૪) વતનીપણાની બાબતમાં એક સરખો કાયદો કરવાની સત્તા રહેશે. અને યુનાઇટેડસ્ટેટ્સમાં સર્વજન નાદારીની બાબતમાં એક સરખા કાયદો કરવાની કોંગ્રેસની સત્તા રહેશે.

(૫) નાણું પાડવું, એની કીમત આંકવી અને પરદેશી સીકાની કીમત નક્કી કરવાની તથા તેલ માપનું ધોરણ નક્કી કરવાની સત્તા રહેશે.

(૬) યુનાઇટેડસ્ટેટ્સના સીકાઓ તથા જમીન-ખીરીઓનાં ખેાટાં ચલણ માટે શિક્ષા કરવાનો હક રહેશે.

(૭) પોસ્ટ ઓફીસો અને પોસ્ટના રસ્તાઓ ઉપર સત્તા રહેશે.

(૮) થોડા સમયને માટે અમુક લેખાકો અને શોધખોળો કરનારને એમનાં પ્રકાશનો તથા શોધખોળો માટે સ્વામીત્વ આપીને વિજ્ઞાન તેમજ બીજી ઉપયોગી કળાઓનો વિકાસ કરવાનો હક રહેશે.

(૯) સુપ્રિમ અદાલતથી ઉતરતા દરજ્જાની ટ્રિબ્યુનલ્સ નિમવાનો હક રહેશે.

(૧૦) રાષ્ટ્રને લગતા કાયદાઓની વિરુદ્ધના યુદ્ધાઓ માટે અને દરીયાઈ ચાંચીયાઓ માટે શિક્ષાનું ધોરણ નક્કી કરવાની અને શિક્ષા કરવાની સત્તા રહેશે.

(૧૧) દરીઆ ઉપર અને જમીન ઉપર પકડાયેલા યુદ્ધગારો માટે નિયમો નક્કી કરવાની સત્તા રહેશે.

(૧૨) યુદ્ધ જાહેર કરવાની સત્તા રહેશે. લશ્કર ભેડાં કરવાની સત્તા રહેશે. પશુ લશ્કરના ઉપયોગ માટે બે વર્ષ કરતાં વધારે સમય માટે નાણાં વિપવક ગોઠવણ કરવામાં નહીં આવે.

(૧૩) નીકાસૈન્ય માટે વ્યવસ્થા કરવાની અને તેને નિભાવવાની સત્તા રહેશે.

(૧૪) યુનીયનના કાયદાઓનાં અમલ માટે લશ્કર બોલાવવાનો, હુલ્લડો દાખી દેવાનો અને બહારનાં આક્રમણોનો સામનો કરવાનો અધિકાર રહેશે.

(૧૫) સૈનિક તાલીમ આપવાનો, લશ્કરને બ્યવસ્થિત કરવાનો અને યુનાઇટેડસ્ટેટ્સની નોકરીમાં હોય તેઓના ઉપર અમલ ચલાવવાનો હક રહેશે. કોંગ્રેસે સીસ્ટ પાલનના જે નિયમો નક્કી કર્યા હોય તે નિયમો પ્રમાણે દરેક રાજ્યને લશ્કરી અધિકારીઓ નિગવાનો અને લશ્કરી તાલીમ આપવાનો હક રહેશે.

(૧૬) જે જુદાનું દસ માઈલ કરતાં વધારે ક્ષેત્રફળ ન હોય અને જે જુદાની બેકકનો સ્ત્રીકાર યુનાઇટેડસ્ટેટ્સની સરકારે કરેલો હોય તે જુદાની બંધી બાબતો માટે ધારા ધરાવના કોંગ્રેસનો હક છે. તેમ કોઈ સ્ટેટની ધારાઓનાં અનુમતિથી જે જગ્યાઓ ખરીદાયેલી હોય, તેમાં સામયિકાના પ્રકાશન સંબંધી, કાદવો ઉતાર કરવા સંબંધી, બંદરી દફ સંબંધી, જરૂરીઓત, પ્રમાણે મકાનો બાંધવાની કોંગ્રેસની સત્તા રહેશે. તમા તેના ઉપર તેનો અમલ ચાલશે.

(૧૭) યુનાઇટેડસ્ટેટ્સના બંધારણ પ્રમાણે જે સત્તાઓ સરકારને સુપ્રત કરવામાં આવી છે તેનો અમલ કરવા માટે યોગ્ય અને આવશ્યક કાયદાઓ રચવાની કોંગ્રેસને સત્તા રહેશે.

કોલમ્બીયા પ્રાંત અને ત્યાંના હિંદીઓ સંબંધી યુનાઇટેડસ્ટેટ્સના કાયદામાં જે ખાસ ગેઝટરણ કરવામાં આવી છે તે માત્ર અપવાદ રૂપ છે. બીજા કોઈ ફેરેશનમાં આવી જતો અપવાદ રાખવામાં આવ્યો નથી. એટલે ખરૂં જોતાં રાજ્ય યથાવત્તા માટે જોઈતી બધી સત્તાઓ મધ્યસ્થ સરકારને આપવાની જરૂર છે.

કેનેડા સંસ્થાનની ફેડરલ સરકાર અને ત્યાંના પ્રાંતો વચ્ચે સત્તાની જે વહેંચણી કરવામાં આવી છે, તે ૧૮૬૭માં ધરાયેલા 'સિટિશ નોર્થ અમેરિકા'ના કાયદા અન્વયે રચાયેલા બંધારણને અનુસરીને છે. આ કાયદાના ૯૧, ૯૨ અને ૯૩મા ધારામાં મધ્યસ્થ સરકાર અને પ્રાંતો વચ્ચે આ વહેંચણી નિર્દિષ્ટ કરવામાં આવી છે, અને તે યુનાઇટેડસ્ટેટ્સના નવા બંધારણને અનુસરીને છે. કેનેડામાં કોંગ્રેસને જેટલી જેટલી સત્તાઓ છે તે ઉપરાંત કેનેડાની સાંસ્થાનિક પાર્લામેન્ટને ફોજદારી કાયદો, લગ્ન, છુટાછેડા, બાળ અને વયેચ્છ કર નાંખીને પૈસા ઉધરાવવાની સત્તા આપવામાં આવી છે. આ ઉપરાંત ઝેકોંગ વગેરેને લગતી બાબતોનો પણ સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. જ્યારે યુનાઇટેડસ્ટેટ્સમાં એ વિષય ઉપરની સત્તા કોંગ્રેસ હસ્તક નથી. કેનેડાના બંધારણના કાયદામાં એવું જણાવ્યું છે, કે પ્રાંતિક ધારાસભાઓને કાયદાની રૂએ જે વિષયો સુપ્રત કરવામાં આવ્યા છે તે વિષયોમાં પછુ કાયદા કરવાની ફેડરલ સરકારની સત્તા રહેશે. અર્થાત્ કે કેનેડામાં મધ્યવર્તી સરકારને જે પ્રમાણમાં સત્તાની સોંપણી કરવામાં આવી છે તે યુનાઇટેડસ્ટેટ્સ કરતાં ઘણી વિશેષ પ્રમાણમાં છે.

આ ઉપરાંત બીજાં જે અગત્યના ફેડરલબંધારણ છે, એક જર્મનીનું ૧૮૭૧નું અને બીજું સ્વીટ્ઝરલેન્ડનું ૧૮૭૪નું. આ બંને દેશોના શીડરલ બંધારણમાં પણ

મધ્યવર્તી સરકારને યુનાઇટેડસ્ટેટ્સ કરતાં કાયદામાં સ્વિશેષ સત્તા સુપ્રત કરવામાં આવી છે. જર્મનીના ૨૦મી ડીસેમ્બર ૧૮૭૩ના સુધારેલા બંધારણમાં ફેડરલ મધ્યવર્તી સરકારને—યુનાઇટેડસ્ટેટ્સની કોંગ્રેસને જે વિષયોમાં સત્તા આપવામાં આવી છે તે ઉપરાંત—ફોજદારી કાયદો, દીવાની કાયદો, મેડીકલ પ્રેક્ટીસ, રેલ રસ્તાઓ (બેવેરિયા સિવાય) છાપખાનાનો કાયદો, વેપારનો કાયદો, વીમાને લગતો કાયદો (મજુરોનો વીમા, અને પેન્શનના નિયમો) અને એવી બીજી બાબતોમાં સત્તા આપવામાં આવી છે. તથા અમેરિકામાં છે તેના કરતાં કાયદા ધર્યાંની સ્વિશેષ સત્તા જર્મનીની મધ્યસ્થ ફેડરલ સરકારને છે. પણ વહીવટી બાબતોમાં અમલ કરવા માટે ત્યાં વહેંચણીનો સિદ્ધાંત સ્વીકારવામાં આવ્યો હોવાથી વહીવટી કામેને અંગે ફેડરલ સરકારની સત્તા સંકુચિત રાખવામાં આવી છે, અને તેથી મધ્યસ્થ તરફ આધીન હોવી જોઈતી ટેરીટરી વગેરે બાબતો ઉપરની સત્તા જર્મનીમાં પ્રાંતિક વહીવટ હેઠળ છે. અને આ કારણે જર્મનીમાં મધ્યવર્તી તંત્રની એક સરખી હકુમત હોવી જોઈએ એ સિદ્ધાંત, કાયદાઓનો અમલ કરાવવા પરત્વેની વહીવટી સત્તાને અંગે સંકુચિત હતી જાય છે. વળી ઉપર દર્શાવેલી બધી બાબતોમાં ફેડરલ તંત્રને હંમેશા સત્તા હોવીજ જોઈએ એવું જર્મનીમાં નથી. જ્યાં ફેડરલ સરકારને ધારે ધર્યાંનું યોગ્ય નથી લાગતું ત્યાં વ્યક્તિગત રીતે દરેક પ્રાંત ધારે ધર્યા માટે સ્વતંત્ર છે. રેલના, રસ્તાઓ ઉપરનો કાયદો, મેડીકલ પ્રેક્ટીસ, ફોજદારી કાયદો અને દીવાની કાયદો વગેરે બાબતોમાં ઉપરોક્ત ધોરણને અનુસરવામાં આવે છે. અસુક વિષયોનું મહત્ત્વ પ્થાનમાં લઇનેજ તે વિષયો પૂરતો હક જર્મનીમાં ફેડરલ સરકારને સુપ્રત કરવામાં આવ્યો છે. દા. ત. દેશની શાખ ઉપર નાણાં લેવાં તેમજ કાયદામાં જે જે બાબતો પરત્વે સ્પષ્ટ ઉદ્દેશ્ય કરવામાં આવ્યો હોય તે તે બાબતો પૂરતોજ કાયદો લખવામાં તકરાર થતી અટકાવવા ખાતર એટલું પણ જર્મન બંધારણના કાયદામાં સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે કે ફેડરલ સરકારનો

કોઈ પણ કાયદો, તેના ભાગોના કોઈ પણ કાયદા કરતાં વિશેષ માન્ય છે, એક સરખી હકુમતનો આ સિદ્ધાંત (Concurrent Jurisdiction) યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સના બંધારણમાં પણ કેટલેક સ્થાને છે. બેશક અંદેશ પ્રમાણમાં. યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સના બંધારણમાં જે સત્તાઓ કોંગ્રેસને આપવામાં આવી છે તે તેના પ્રતિનિધિ નથી. પણ નાદારીને લગતા કાયદા જેવી બાબતોમાં જે ફેડરલ ધારામંડળે કોઈ કાયદો ન કર્યો હોય તો તેમાં પ્રાંતો સ્વતંત્ર રીતે વર્તી શકે છે.

સ્વીડ્ઝરલેન્ડનું હાલનું ફેડરલ બંધારણ સુધારા વધારાયા ૧૮૭૮માં ધડાકું છે. આ બંધારણમાં પણ ફેડરલ સરકારના હસ્તક ધણી સત્તા મુકવામાં આવી છે. પ્રો. એ. લોરેન્સ લેખક કહે છે કે સ્વીડ્ઝરલેન્ડમાં રાષ્ટ્રીય સરકારને જે જે સત્તા આપવામાં આવી છે તે ધણી વધારે છે. અને યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સની કોંગ્રેસને જે વિષયો સંબંધી સત્તા આપવામાં આવી છે, તે ઉપરાંત ધાર્મિક મંડળો માટેના કાયદાઓ, દારૂ બનાવવાની બંધી, અને તેનું વેચાણ, એપી રોગોની અટકાવત સંબંધી નિયમો, રમતગમત વગેરેના નિયમો, રેલ્વે રસ્તાઓ, કારખાનાઓના મલુરો સંબંધી નિયમો, કામદાર વર્ગનો વામો, રેલ્વે ઉધારાવવાનું અને વેપારી કાયદાઓ વગેરે બાબતો સ્વીડ્ઝરલેન્ડમાં રાષ્ટ્રીય સરકારને હસ્તક છે. આ ઉપરાંત બંધારણ પ્રમાણે કેન્ટોનીની અથવા નાનાં રાજ્યોની પ્રાથમિક શાળાઓમાં ફરજિયાત ધાર્મિક કેળવણી આપનારું દંપણ કરવાનો પણ સ્વીડ્ઝરલેન્ડની ફેડરલ સરકારને હક છે. આમ છતાં સ્વીસ સરકારને લોકો ઉપર સીધા કરો નાંખવાની સત્તા નથી.

ઈ. સ. ૧૯૦૦માં બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટે કરેલો કાયદો (Common wealth of Australia Act) અન્વયે ઓસ્ટ્રેલીયાના ફેડરેશનનું બંધારણ રચાયેલું છે. ઓસ્ટ્રેલીયાનું ફેડરેશન છ પ્રાંતોનું બનેલું છે. એ બંધારણમાં ફેડરલ પાર્લામેન્ટની કાયદા ધડવાની સત્તાને વિસ્તારપૂરક આલેખવામાં આવી છે. અને તેમાં પાર્લામેન્ટને, બંધી બાબતો જેવી કે રક્ષણ, કરવેરા,

પોસ્ટલ સર્વિસ, ટેલીફ, આંતરવ્યાપાર વગેરે સંબંધી ધારાઓ ધડવાની સત્તા આપવામાં આવી છે. મિલાઈ ફેડરલ સરકારને નિકાસ, વીમો, લક્ષ વિચ્છેદ, અશક્તો તથા જહોને પેન્શન, ફેરીન કોરપોરેશન, સ્ટેટોની સંમતિથી રેલ્વે લઈ લેવી અને રેલ્વે બાંધવી, સ્ટેટોની સંમતિ વગર લશ્કરી કામો માટે રેલ રસ્તાઓ ઉપરનો અંકુચ, સ્ટેટોની અંદર અંદરના ઔદ્યોગિક કળ્યાણોનું સમાધાન અને એવી બીજી નાની બાબતોમાં પણ ઓસ્ટ્રેલીયાની ફેડરલ સરકારને સત્તા આપવામાં આવી છે. પણ આપતામાં આવેલી આ સત્તાઓનો ઉપયોગ ઓસ્ટ્રેલીયામાં ફેડરલ સુરકાર અને પ્રાંતો વચ્ચે સમાન હકુમતના સિદ્ધાંતને અનુસરીને થાય છે, એ ખાસ નોંધવા જેવું છે. ૧૮૭૧ના જર્મન બંધારણમાં આ ધોરણ દાખલ કરવામાં આવ્યું હતું. જ્યારે બીજી બાજુ 'બ્રિટિશ નોર્થ અમેરિકા એક્ટ' થી કેનેડા સંસ્થાનની મધ્યસ્થ સરકાર અને પ્રાંતિક સરકાર વચ્ચે ચોક્કસ સત્તાઓની વહેંચણી કરવામાં આવી છે. જેના પરિણામે ત્યાં વારંવાર સત્તાના વપરાશ પરત્વે સંઘર્ષ થાય છે. જ્યારે ઓસ્ટ્રેલીયામાં ધણી ઓછી સત્તા સ્વતંત્ર રીતે એકજ સરકાર ભોગવી શકે છે. કારણ કે ફેડરલ સરકાર અને પ્રાંતિક સરકાર વચ્ચે સમાન હકુમતના સિદ્ધાંતને અંગે ધણી સત્તાઓ, એ અને સરકાર ભોગવે છે. એટલે કે જે બાબતો સંબંધી ત્યાં ફેડરલ સરકારે કોઈ પગલાં લીધાં નથી હોતાં, ત્યાં પ્રાંતિક સરકારને કાયદા કરવાની છૂટ છે. પણ જર્મનીની માફક ઓસ્ટ્રેલીયામાં પણ "જે પ્રાંતિક સરકારનો કાયદો ઓસ્ટ્રેલીયાના કોમન વેલ્થની સરકારના કાયદા સાથે અધોસ્તો ન હોય તો કોમન વેલ્થની ફેડરલ સરકારનો કાયદો વધારે પ્રજાળ મળાય છે." પરંતુ આ સંબંધી ખોટો અર્થ ન થવો જોઈએ, કોમનવેલ્થની કોઈ પણ પ્રાંતિક સરકારનો કાયદો એવો ન હોવો જોઈએ કે જેથી ફેડરલ સરકારને બંધારણ નીચે જે સત્તા આપવામાં આવી છે, તે સત્તાની ઉપરબટ એ કાયદો જતો હોય. અને જો તે પ્રમાણે થાય તો જેમ અમેરિકામાં થાય છે તેમ કાયદાની ન્યાયકોર્ટો એવા કાયદાને ગેરકાયદેસર ઠરાવે છે.

ઝોગણીસમી સદીનાં ઉપર દર્શાવેલાં, જુદા જુદા દેશોનાં ફેરેશનની સરખામણી કરતાં એક વાત સ્પષ્ટ જણાય છે કે મધ્યવર્તી અથવા રાષ્ટ્રીય સરકારના હાથમાં જેમ અને તેમ વિશેષ સત્તા હોવી જોઈએ. આનાં ધણું કારણ છે. પહેલું તો એ કે એ પ્રમાણે હોવું સ્વાભાવિક છે, કારણકે ફેરેશનનાં જુદાંજુદાં જાંઝો એક-વાર સંબંધમાં આવે છે, ત્યારે એકઠાં મળી એક સંયુક્ત સંસ્થા તરીકે વધારે નિકટ પરિચયમાં આવે છે. અને બ્યક્તિગત વિલાસો વચ્ચે રહેલી અયોગ્ય સ્પર્ધા અને સ્વાર્થ દૂર થઈને, સમગ્ર રાષ્ટ્રના જીવનના ઉત્કર્ષમાં તેઓ એકબીજાને મદદ કરે છે. પ્રત્યેક બ્યક્તિ જીવન સાથે રાષ્ટ્રીય સરકારનો સંબંધ રહે છે, અને તેથી દરેક વિલાસ પોતાના સમૂહના સ્વાર્થને અજાણ રાખી રાષ્ટ્રના ધડતરમાં સહાયરૂપ અને છે. ત્યારે કુદરતી વિસ્તારનો પ્રશ્ન ઉપરિચય થાય છે, ત્યારે પ્રજાની સંમતિથી બંધારણીય મર્યાદાઓનું ઉલ્લંઘન થઈ શકે છે, યુનાઈટેડ સ્ટેટસમાં હુસીયાનાનું આ રીતે થયું છે. મધુખ જીવનના અનેકવિધ સંયોગોનું ફેરેશ સત્તાના વિસ્તારમાં અગત્યનું સ્થાન છે. શીઘ્ર ગતિવાળાં જવા આવવાનાં સાધનો, તાર, મોટા પાયા ઉપર વેપાર, ધોરેએ, પહેલાંની આર્થિક મર્યાદાઓને તોડી નાંખી છે. પરસ્પર આર્થિક અને સામાજિક રીતે પ્રજા જે એકબીજાથી જુદી હતી તેમાં અત્યારે ધણું ફેરફાર થયો છે. પ્રજાઓમાં ઔદ્યોગિક સંબંધો જોડાયા છે. તે એક બીજાની જરૂરીઆતો પૂરી પાડે છે. અને બદલામાં હાલ પણ મેળવે છે. ખેતીવાડી અને શહેરોમાં આલતાં કારખાનાઓ અત્યારે એક બીજાના આધારે ટકે છે. ત્યારે આ પ્રમાણે વેપાર અને ઉદ્યોગ એકજ આર્થિક ધોરણે સંકળાયેલાં હોય ત્યારે પ્રદેશોના જુદા જુદા ભાગો કરીને તે ઉપરનો અંકુશ-વિમુક્ત કરી દેવો એ અશક્ય છે. અર્થાત્ કે એ તો ખાસ જરૂરનું છે કે ફેરેશ સરકારની સત્તાઓ એવી ચોક્કસ રીતે નિયત થયેલી હોવી જોઈએ અને તેના કાયદામાં એવી રીતે સ્પષ્ટ નિર્દેશ કરેલો હોવો જોઈએ કે જ્યાં તેમાં રાષ્ટ્રના-જાગોના આર્થિક જીવન સાથે સંબંધ ધરાવતી બધી બાબતોનો સમાવેશ થઈ જતો હોય, અને એ

રીતે ફેરેશ સરકાર એ સાચી રાષ્ટ્રીય સરકાર બની હોય. આ કારણથી બવિધ્યને માટે પણ જેમ આસા રાખી શકાય કે હુનિયાની હાલની ફેરેશ સરકારને જે સત્તાઓ છે તેનાં કરતાં પણ વિશેષ સત્તાઓનો ઉમેરો બવિધ્યમાં થતો જશે. દેશના ઔદ્યોગિક જીવનની બધી નીતિમાં ફેરેશ સરકારને સત્તા હોવી જોઈએ. આ બાબતમાં દરેક ફેરેશ સ્ટેટની બ્યક્તિગત અને જુદી રાજ્યનીતિ રાખવી એ નકામી અને અર્થ વગરની છે. આ સિવાય એક બીજો માર્ગ છે. અને તે જર્મનીના તથા ઑસ્ટ્રેલીયાના ફેરેશ બંધારણમાંથી સૂચિત થાય છે. તે કાયદા ધડવાની સમાન હકુમતનો માર્ગ. એથી સમગ્ર રાષ્ટ્રની પ્રગતિ માટે આવશ્યક હોય તેટલા પૂરતું ક્ષેત્ર ફેરેશ અથવા મધ્યસ્થ સત્તાને સોંપી દઈ પ્રતિભા યાજી વિકાસનો માર્ગ ખુલ્લો રહે છે. અને કાયદાનું અર્થો-કરણ કરવાની કે તેમાં સુધારા વધારા કરવાની બહુ આવશ્યકતા રહેતી નથી.

અમેરિકામાં ત્યારે સ્થાનિક સ્વાયોતેલીયે સરકારની સત્તા મર્યાદિત થતી હતી ત્યારે અમેરિકન બંધારણ, તે વખતના સંયોગો અને રિયલિને અનુકૂળ થઈ ગયું હતું. પણ મૂળ કાયદામાં સુધારા વધારા કરવાથી એ પ્રમાણે થયું નહતું. કારણકે બંધારણમાં સુધારો, વધારો કે ફેરફાર કરવો એ ત્યાં એટલું મુશ્કેલ છે, કે જે સહેલાઈથી થઈ શકતું નથી. એટલે એવો કોઈ ફેરફાર કરવાને બદલે અમેરિકાની કોર્ટોએ બંધારણની કલમોનો વારંવાર જે કાયદેસર અર્થ કર્યો તે પ્રમાણે ૧૯મી સદીમાં ત્યાંના કાયદામાં ફેરફાર થઈ ગયો. જો કે આ બંધારણ, જડ છે. પણ એ બંધારણનો કાયદો, એ એક એવો દસ્તાવેજ છે કે જેમાંથી સંયોગો અને રિયલિ પ્રમાણે તેમાં વપરાયેલો લાપામાંથી અર્થ નીકળી શકે છે. અને અમેરિકાની કોર્ટોએ, એ દષ્ટિ રાખી વારંવાર બંધારણના કાયદાનો અર્થ કર્યો છે. તથા બંધારણમાંથી અર્થ નીકળતો ન હોય એવી ધણી બાબતોનો સમાવેશ પણ આ કોર્ટોએ બંધારણમાં કરી દીધો છે. સ્પીક જરડીસ માર્શલ કહે છે, કે "અમુક સત્તા આપવામાં આવે છે, તેની સાથે સાથે તે સત્તાને"

સારો અને સંપૂર્ણ અમલ કરવા માટે તેની સાથે બીજી સત્તાઓ આપવાની પણ જરૂર રહે છે” હુસીયાનાની ખરીદી, ૧૮૦૭નો એમ્માર્ગો ઑક્ટ, નહેરો અને રેલ્વે માટે જમીન આપવી ખેતીનાડીની કોલેજ માટે જમીન આપવી વગેરે બાબતો એવી છે કે જે માટે ફેડરલ સરકારને સત્તા નથી છતાં બંધારણના કાયદામાંથી અર્થોંકરણ દ્વારા ફેડરલ સરકારની એ સત્તા માન્ય રાખવામાં આવી છે. બંધારણના કાયદામાં જો કે નથી પરંતુ તેમાંથી નીકળતા અર્થથીજ કેમ્પેસને નોટો પાડવાની સત્તા છે. એ નોટોનું ચલણ સર્વમાન્ય બનાવવાની પણ સત્તા છે. નેશનલ-બેંકો ઉપર નિયમન કરવાની સત્તા છે. પોસ્ટલ-સર્વિસ

માટે મોનોપોલીની સત્તા છે. અને એટલું પણ સંભવિત છે, કે જો ભવિષ્યમાં જરૂરીયાતો ઉભી થાય તો રાષ્ટ્રીય સરકારને રેલ્વેઓને ખરીદવાની, બાંધવાની અને તારખાતાની મોનોપોલી કરવાની સત્તા બંધારણના એના એ કાયદાથી પ્રાપ્ત થાય.

આ પ્રમાણે બંધારણનો વિસ્તૃત અર્થ કરવાની કરવાની જે રીત છે, તે ઘણી ઉપયોગી છે. એમ્માર્ગો-સેક્સન સ્વભાવમાંથી આ ઉત્તરી આનું છે. અને આવા જરૂર બંધારણમાં ભૂલને યોગે જો મુશ્કેલી ઉભી થઈ હોય તો તે મુશ્કેલી દૂર કરવા માટે સાદો અને સરળ ઉપાય આ એકજ છે. જો કે જૂલ તે જૂલ રૂપે તો રહે છે જ.

‘દેશીરાજ્ય’ આફ્રીસ

દેશીરાજ્યો અને ફેડરેશન

બૌદ્ધિક રીતે હોંદુસ્તાન એક અને અવિભાજ્ય ખંડ છે, પરંતુ રાજકીય ધોરણે બ્રિટિશ હોંદ અને દેશી રાજ્યો એવા એના બે વિભાગ છે. નહેરૂ રિપોર્ટમાં હોંદુસ્તાન માટે ફેડરલ બંધારણની યોજના ૧૯૨૬માં સૂચવવામાં આવી હતી પરંતુ ત્યાં સુધી હોંદુસ્તાનનાં દેશીરાજ્યો ફેડરેશનમાં જોડાવાને સંમત ન થાય ત્યાં સુધી આવી વળતની કોઈ ફેડરલ યોજનાનો સ્વીકાર ન કરી શકાય એમ કહી સરકારે નહેરૂ રિપોર્ટની ફેડરલ યોજનાને માન્ય રાખી ન હતી. હોંદુસ્તાનનાં દેશી રાજ્યો પ્રથમ તો આવા પ્રકારની ફેડરલ યોજનાની સામે હતાં. સને ૧૯૨૮માં ‘ઇડીયન રોટ્સ તપાસ સમિતિ’ એ કહ્યું હતું કે “રાજકીયોને ખરેખરી રીતે જે ગંભીર ભય છે, તે તરફ લક્ષ બેંચવાની અમને જરૂર જણાય છે. અને અત્યારે રાજકીયો તથા સાર્વભૌમસત્તા વચ્ચે જે ઐતિહાસિક સંબંધ છે, તે ખ્યાનમાં લેતાં તેઓના અભિપ્રાયનો ઉદ્બેધ કરવાની અમને જરૂર લાગે છે. અને તે એ કે નરેશો ત્યાં સુધી સંમત ન થાય ત્યાં

સુધી તેમનો રાજદ્વારી સંબંધ, બ્રિટિશ હોંદની ભવિષ્યની સરકાર, જે ધારાસભાઓને જવાબદાર હશે તેની સાથે જોડવો ન જોઈએ.”

ત્યાર પછી સરકારને આશ્ચર્ય થાય તેવી રીતે અમુક શરતોએ દેશી રાજ્યોએ ફેડરેશનમાં જોડાવાનું કબૂલ કર્યું. આ પ્રમાણે બ્લાઈટ પેપરમાં અને જોઈન્ટ પાર્લામેન્ટરી કમિટીના રિપોર્ટમાં ફેડરેશનની એવી યોજના ઘડી કાઢવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું. હોંદી સરકારે ૧૯૩૫નો કાયદો દરેક પક્ષને અસ્વીકાર્ય છે, તેમ હોંદુસ્તાનના કોઈ પણ રાજદ્વારી પક્ષને એ તરફ માન થવું નથી. છતાં પણ ફેડરેશન દ્વારા હોંદુસ્તાન એક થાય એવી કોઈ પણ યોજનાની ઉપયોગિતા સ્વીકારવામાં આવી હતી. જેમણે રાઉડેન્જલ કોન્ફરંસમાં બાગ લીધો અને જોઓ, એ કોન્ફરંસોમાં ચાલેલી ચર્ચાનો કાં તો પ્રસંગ કરે છે કે અથવા તો અવગણના કરે છે, તે સર્વ એક મતે એટલું તો જરૂર ધ્રુવે છે, કે ફેડરેશનની કોઈ પણ યોજનાથી હોંદુસ્તાનનું એકમ

કાય એ સારી વાત છે. પરંતુ કાષ્ટ એ એમ તો ન હતું કાર્ય કે રાજનીતિશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતોથી વિપરીત રીતનું, આવા પ્રકારનું ફેરેશન થશે!

જે કાયદાથી તાજ અને દેશી રાજ્યો વચ્ચેનો સંબંધ જળવાય છે, તે કાયદો એવો છે કે કુનિવાના કોઈ પણ દેશના બંધારણીય ઇતિહાસમાં એનો જોડો મળ્યો મુશ્કેલ છે. જે કે દેશી રાજ્યો તાજની સાર્વભૌમસત્તાને અધીન છે. છતાં અમુક અંશે દેશી રાજ્યોને પણ પોતાનું સાર્વભૌમપણું છે. જુદી જુદી જાતના કરારો, સંઘો, કબજાતખતો વગેરેથી દેશી રાજ્યોનો તાજ સાથે સંબંધ જોડાયેલો છે. અને એ બધાનું પાલન કરવાને તાજ બંધાયેલ છે. અને તાજ સાર્વભૌમ સત્તા ધરાવે છે છતાં, એ વાત ક્ષિટિય સરકારે માન્ય રાખી છે.

ઉપર કહી તેવી સાર્વભૌમ સત્તા, કોઈ લેખિત કાયદાથી ઉત્પન્ન થઈ નથી. અર્થાત્ કે રાજકર્તાઓ અને તાજનો સંબંધ આથી આવેલો રહે અનુસાર ચોખ્ખો છે. અને સરકારથી પણ એમ જાહેર કરવામાં આવ્યું છે કે ફેરેશનમાં જોડાવું કે નહીં તે દરેક રાજ્યની ગરજની વાત છે. કોઈ રાજ્યના રાજ્યને એ માટે ફરજ પાડી શકાય નહીં. અને એટલા માટે ૧૯૩૫ના હોદી સરકારના કાયદામાં કોઈ પણ રાજ્યને ફેરેશનના સભ્ય તરીકે ગણવામાં નથી આવ્યું. એ કાયદામાં માત્ર, કોઈ પણ રાજ્યને ફેરેશનમાં જોડાવું હોય તો તે ક્યે ધોરણે જોડાઈ શકે એનોજ માત્ર ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે.

હોદી સરકારના કાયદાની પમી કલમમાં ચોક્કસ કહેવામાં આવ્યું છે કે નાં ચહેનચાહ જાહેરનામું કરશે, પછી ફેરેશન અમલમાં આવશે. પણ ફેરેશન માટે નીચે પ્રમાણે ત્યાં સુધી નહીં થાય ત્યાં સુધી નાં ચહેનચાહ એ પ્રકારનું જાહેરનામું કરશે નહીં.

(૧) ઉમરાવની સભા અને આપની સભા (પાર્લામેન્ટ) તરફથી નિર્દેશને ફેરેશનમાં જાગવાનું કહેવામાં આવે.

(૨) દેશી રાજ્યોની એકંદર વસતી પૈકી અર્ધાં અર્ધ કરતાં ઓછી વસતી ન થતી હોય એટલાં દેશી રાજ્યો, અને ઉપલી સભામાં દેશી રાજ્યોને ફાલે આવેલી કુલ બેઠકો પૈકી અર્ધાં કરતાં ઓછી બેઠકો ન થાય એટલાં દેશી રાજ્યોની સંખ્યા ફેરેશનમાં જોડાય.

૧૯૩૫ના હોદી સરકારના કાયદામાં દેશીરાજ્ય માટે ફેરેશનમાં જોડાવાની શરતોનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. એ શરતો પ્રમાણે કોઈ પણ રાજ્ય, જે ફેરેશન તરફ જોડાના માગતું હશે તો તે ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટ ઓફ એક્સેશનથી જોડાઈ શકશે. ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટ ઓફ એક્સેશનમાં અનિર્દિષ્ટ બાબતો સિવાયની જે બાબતો ફેરેશન વિષય તરીકે ગણવામાં આવી હોય તે બાબતો ઉપરની દેશીરાજ્યોની સત્તા અને હકુમત, ફેરેશન સરકાર ભોગવશે. આ પ્રમાણે ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટ ઓફ એક્સેશનનો મુસદ્દો ઘડી કાઢવામાં આવ્યો છે. જે કે દરેક રાજ્યે કબજા રાખેલા ફેરેશન વિષયો એક સરખા ન હોય છતાં અને ત્યાં સુધી એ-મુસદ્દો સ્વીકારવાની દેશી રાજ્યોને જાણમણ કરવામાં આવી છે. દેશી રાજ્યોને લગતી અમુક બાબતોમાં, અમુક કાર્યકરવા અથવા અમુક કાયદો કરવા ફેરેશન સરકાર કાયદેસર રીતે વાજગી છે, કે નહીં એવા પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થશે અને એવા પ્રશ્નોનો નિકાલ ફેરેશન કોર્ટ કરવો પડશે. જોર્મન્ટ પાર્લામેન્ટરી કમિટી, આ સંબંધમાં એક પ્રસ્તુતી દર્શાવે છે અને તે એક દરેક રાજ્યના ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટ ઓફ એક્સેશનની રાજ્ય રચનાના આધારે ફેરેશન કોર્ટને પોતાના ચુકાદા આપવા પડશે. અરજીકે દરેક રાજ્યના ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટ ઓફ એક્સેશન ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનાં હોય અને જે તે પ્રમાણે કરવું પડે તો તે એક કમનસીમીજ ગણાય. કોઈ રાજ્ય પોતાના ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટ ઓફ એક્સેશનમાં ચોક્કસ પ્રકારની સલામતીઓ અને અપવાદો રાખી ફેરેશનમાં જોડાવા માગતું હોય તો તેની તે માગથી તાજ સ્વીકારવાને બંધાયેલ નથી. આ પ્રશ્ન પરિવે આમની સજામાં સર સેમ્યુઅલ હોર અને મી.

બીન્સેન્ટ ચર્ચીલ વચ્ચે જે ચર્ચા થઇ હતી તે મળ્યુવા જેવી છે.

સર સેમ્યુઅલ હોર.—અમે એવી આદા રાખીએ છીએ કે ફેડરલ લીસ્ટમાં જે ૧ થી ૪૫ વિષયો છે તે સામાન્યતઃ એવા છે કે જે સંબંધી રાજ્યો પોતાથી સત્તા ફેડરલ સરકારને આપી દેશે. જો કે રાજ્ય, રાજ વચ્ચે આવા વિષયોની સંખ્યામાં અથવા તો આવા વિષયો સ્વીકાર્ય થાય તે માટે જે અપવાદો રાખવામાં આવશે તેમાં થોડો ધક્કો તકાવત રહેશે.

મી. ચર્ચીલ.—૪૫ વિષયોમાં ?

સર સેમ્યુઅલ હોર.—હા, આ ૪૫ વિષયોમાં. તેમાંનો ફેડરલ દેશી રાજ્યોની લિસ્ટ લિસ્ટ પ્રકારની રિયલિટ અને પોતાના કરારી હક્કો મળતી રાખવાને અંગે રહેશે. અને તે એકે અમુક રાજ્યની ફેડરેશનમાં જોડાવાની દરખાસ્ત સ્વીકારવી કે નહીં.

સર ચર્ચીલ મીડલેડે એક સવાલ પૂછ્યો હતો તેના જવાબમાં સર સેમ્યુઅલ હોરે જણાવ્યું હતું કે એક વાર તાજેની જે સત્તાઓ. સુપ્રત કરી દીધી તે સત્તા ફરીવાર દેશી રાજ્યને પાછી સોંપવામાં નહીં આવે. રાજ્યો, પોતાની ખીંટ સત્તાઓને સુપ્રત કરવા ઇચ્છે તો તે હોદ્દો સરકારના કાયદાની કલમ ૬ (૨) પ્રમાણે આવી શકે છે.

ફેડરેશન અમલમાં આવ્યા પછી જો કોઈ રાજ્યની ફેડરેશનમાં જોડાવાની ઇચ્છા હશે તો ગવર્નર જનરલ દ્વારા તે રાજ્ય ના. શહેનશાહને વિનંતિ કરશે. તેમ ફેડરેશન અમલમાં આવ્યા પછી વીસ વરસ પછી જો કોઈ રાજ્યને ફેડરેશનમાં જોડાવું હશે તો તે રાજ્યે અને ફેડરલ ધારામંડળોદ્વારા એ વિનંતિ કરવી પડશે. જેથી ફેડરલ ધારામંડળો ગવર્નરને એ રાજ્યની વિનંતિ ના. શહેનશાહ આગળ મૂકવાની જાણમણ કરે.

ઈન્ડિપેન્ડેન્ટ એન્ડ એકસેશન અનુસાર દરેક દેશી રાજ્યની સત્તાની જે પ્રકારની મર્યાદા આંકવામાં આવી હશે તે મર્યાદાની બહારના તાજ સાથેના એ રાજ્યના સંબંધોને આ આંકથી કોઈ પણ પ્રકારનો બાધ આવશે

નહિ. ઇન્ડિપેન્ડેન્ટ એન્ડ એકસેશનના મુદ્દામાં આ મતલબનું સ્પષ્ટ કહેવામાં આવ્યું છે કે “જો અને જ આથી બહાર કરે છે કે ઇન્ડિપેન્ડેન્ટમાં જણાવવામાં આવ્યું છે તે સિવાયની બાકીની બાબતો ઉપર એની સાવંભીમત્તા ગણેલી છે.”

હોદ્દો સરકારના ૧૯૩૫ના કાયદાની ૩૭ કલમમાં દેશી રાજ્યો પ્રત્યેની અને ફેડરેશન પ્રત્યેની તાજની જવાબદારીઓનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે. ફેડરેશન પરત્વેની ફરજો ગવર્નર જનરલ અદા કરશે અને દેશી રાજ્યો તરફની ફરજો “તાજની પ્રતિનિધિ” અદા કરશે આ કાયદાની ૨૮૬ (અ) કલમમાં ઉપરોક્ત બંને તત્વની ફરજોના પરસ્પર અંબંધ દર્શાવવામાં આવ્યો છે, અને એટલા માટે કાયદામાં એવા પ્રકારની ગોઠવણ કરવામાં આવી છે. કે આ બંને પ્રકારની ફરજો બદા કરવા માટે તાજ એક જ માણસને નીમશે. અંધારાચુતા કાયદાનો હુકમમાં સાર આટલો છે.

ફેડરેશનમાં કોઈ રાજ્યે જોડાવું કે નહિ તેને અંગે નિર્ણય કરવાનું રાજ્યની ઇચ્છા ઉપર રાખવામાં આવ્યું છે. મંચુક્ત પાર્લામેન્ટરી કમિટીના અભિપ્રાય પ્રમાણે બ્રિટિશ પ્રાંતોને અને દેશી રાજ્યોને તાજ તરફથી સીધી સત્તા મળવી જોઈએ. અર્થાત્ કે હિંદુસ્તાનના નવા અંધારણ અનુસાર કાયદેસર રીતે બ્રિટિશ હોદ્દાના બાધા પ્રદેશની હકુમતી સત્તા તાજના હાથમાં હોવી જોઈએ અને કાયદામાં નિર્દેશ કરવામાં આવ્યું છે તે પ્રમાણે સત્તાની વહેંચણી મધ્યવર્તી સરકાર અને પ્રાંતિક સરકારો વચ્ચે થવી જોઈએ. પરંતુ મંચુક્ત કમિટીની આ જાણમણને પાશ્વર્ભિટે પ્યાનમાં લીધી નહીં. કારણ કે તેના અમલ એકપક્ષી થયો અને દેશી રાજ્યોએ ફેડરેશનમાં જોડાવું નહિ તે તેમની ઇચ્છા ઉપર રાખવામાં આવ્યું. આ રીતે બ્રિટિશ સરકારે દેશી રાજ્યો પરત્વે ઉદાર નીતિ રાખવા પ્રયત્ન કર્યો છે. છતાં પણ એમ લાગ્યા વગર રહેવું નથી કે સરકારની આ ઉદારતા ક્યાં સુધી રહેશે ? જ્યારે સરકાર અને દેશી રાજ્યો નવા મંચ- ધોથી જોડાશે ત્યારે શું એ ઉદારતા આજુ રહેશે ?

અને શું એ સંબંધ ખરેખર રીતે દેશી રાજ્યોની મરજી ઉપર અવલભે છે ?

દેશી રાજ્યો અર્ધ-સાર્વભૌમ સત્તા ધરાવે છે. સાર્વભૌમ સત્તાને તેઓ આધીન છે. ૧૮૬૪માં હેનરી મેઈને કાલિવાગડ સંબંધે પોતાની નોંધમાં કહ્યું છે કે:- “પ્રકારકોની અમુક ભાષામાં કહ્યું છે તે ઉપરથી એમ માલમ પડે છે કે રાજસત્તા અવિભાજ્ય છે પણ સ્વતંત્ર નથી, જો કે ‘અર્ધ સ્વાતંત્ર્ય’ એ પ્રકારનો શબ્દ વાપરવામાં આવ્યો છે પરંતુ તે ખરાબર નથી. અને આ મુજબ હિંદુસ્તાનમાં જુદા જુદા પ્રકારની રાજસત્તા જોવામાં આવે છે, પણ સ્વતંત્ર સાર્વભૌમ-સત્તા તો બ્રિટિશ તાજમાં જ રહેલી છે.” કાયદેસર થયેલા સુકાદાઓમાં પણ દેશી રાજ્યો ઉપર તાજની સાર્વભૌમ સત્તા નિશ્ચિત થયેલી છે. comity ના સિદ્ધાંત પ્રમાણે એક સોવરીનસ્ટેટ સામે બીજા સ્ટેટની કોર્ટમાં કાયદેસર કામ ચાલી શકે નહિ, અને આ સિદ્ધાંત દેશી રાજ્યો પરત્વે પણ કાય ચાલે છે. દેશી રાજ્યોને આંતર રાષ્ટ્રીય સંબંધ જેવું કહ્યું નથી. એટલું જ નહિ પણ સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટ વિરૂદ્ધ કાગામી બોક્સી સાહેબાના કેસમાં એ પ્રમાણે નિર્ણય થયો છે કે દેશી રાજ્યોમાં રહેલી સત્તાની રૂએ સાર્વભૌમ સત્તા વિરૂદ્ધ-અર્ધા કાગો એ જોવા કાગો છે કે જે સંબંધી-બ્રિટિશ હોદ્દા કોર્ટમાં અથવા ગ્રેટબ્રિટનની કોર્ટમાં કાર્મ અપીલ થઈ શકે નહિ. એટલે સાર્વભૌમસત્તાએ અર્થાત્ તાજે, મમાન રાજ્યવ્યવસ્થા હેઠળ દેશી રાજ્યોને લાવવા માટે કોર્ટ પ્રકારની ઉતાવળ કરવાની જરૂર નથી.

બ્રિટિશ રાજ્યનીનિતિ પુરુષો, દેશી રાજ્યો સાથેના કોસકરો, સનદો વગેરે ઉપર ખૂબ લાર મૂકે છે. પણ મમમ હિંદુસ્તાનની મુગ્યવસ્થા ટકાવી રાખવા માટે અને -શાનિ જળની રાખવા માટે કગરોની મયાદાઓ જોખગીને -સાર્વભૌમ સત્તાએ કેટલીકવાર પોતાના નિર્ણયો અને કાર્યો કર્યા છે. આ સંબંધી ઘણા દાખલા આપી શકાય એમ છે. સાર્વભૌમ સત્તા ગેરવ્યવસ્થા અને અંધાધુધી તરફ દર્શાવે ન રાખી શકે

એ દલીલ નીચે હિંદી સરકારે નિઝામ રાજ્યની આંતર વ્યવસ્થામાં દરમિયાનગીરી કરી હતી. ૧૮૪૫માં મહારાવને ખરાબ રાજ્ય વ્યવસ્થાને કારણે રાજગાદી ઉપરથી ઉઠાડી મૂક્યા હતા, અને તા. ૧૬મી એપ્રિલ ૧૮૭૫ના બહેરનામાંથી જણાવ્યું હતું કે:-“વડોદરા રાજ્યની રાજ્યસત્તા ઉપરથી મહારાજ મહારાવને ઉઠાડી મૂકવામાં આવે છે અને તેની રાજસત્તા તેની પછીના ગાદી વારસને સોંપવામાં આવે છે.”

દરેક જાણે છે કે હમણાં હમણાં દેશી રાજ્યોની આંતરિક વ્યવસ્થામાં હોદ્દી સરકારે દરમિયાનગીરી કર્યાના ઘણા ખતાવો ખ્યાલ છે. લગભગ દસકા પહેલાં તાજ અને દેશી રાજ્યોના સંબંધની ચર્ચા ઉપરિચય થઈ હતી, પણ ૧૯૨૬માં લોર્ડ રીડિંગે આ સંબંધી પરત્વે કંઈકી વ્યાખ્યાને અંગે એ બધી ચર્ચા બંધ પડી હતી નિઝામ સરકારને લખેલા એક પત્રમાં લોર્ડ રીડિંગે લખ્યું હતું કે બ્રિટિશ તાજની સત્તા હિંદુસ્તાનમાં સર્વોપરિ છે, અને તેથી દેશી રાજ્યોને કોઈપણ રાજકર્તા બ્રિટિશ સરકાર સાથે સંદેશા ચલાવવાનો અધિકાર ધરાવતો નથી. બ્રિટિશ તાજની સર્વોપરિ સત્તા કોઈ કેલકરારોને આધારે રચાયેલી નથી પરંતુ તે કરતાં સ્વાતંત્ર રીતે રચાયેલી છે. અને તે સંસ્થાનો તથા પરદેશો પરત્વેની રાજનીતિ અને સત્તા સંબંધી તાજને જે વિશિષ્ટ અધિકાર છે, તેવાથી ભિન્ન છે. કરારો તથા બંધન ખતોને માન આપવાની સાથે બ્રિટિશ સરકારની ફરજ છે, કે હિંદુસ્તાનમાં શાંતિ તથા વ્યવસ્થા જળવી રાખવાં.”

આ ઉપરથી એટલું ચોક્કસ જણાય છે કે તાજની સાર્વભૌમ સત્તા, આ કરારો, સનદો અને બંધન ખતોથી સ્વતંત્ર છે. અને કરારો વગેરેથી દેશી રાજ્યોને જે હકો આપવામાં આવ્યા છે હકો સાર્વભૌમ સત્તાની આધીન છે. અર્થાત્ જે આ કરારો વગેરેને કાયદાર્થ સ્વરૂપ ન અપી શકાય. બ્રિટિશ રાજદ્વારી પુરૂષો રૂમાધાનકામાં ટવાયેલા છે. પણ દુનિયા, દિવસે દિવસે વધારે કુશળ થતી જાય છે. અને હિંદોસ્તા રાજદ્વારી પુરૂષો ઉપર એકદમ ખબ્બ વિશ્વાસ મૂકી શકાતો નથી.

દેશી રાજ્યો અને ફેડરેશન

ફેડરેશન ફરજિયાત અગત્યમાં આવશે એવું જાહેર નથી થયું તેનું કારણ સોધવા જવું પડે એમ નથી. પહેલું એક હોંદુસ્તાન આખું એક જ પ્રકારની રાજ્ય-વ્યવસ્થા તળે મૂકાય એ કેટલાકને જોઈતું નથી. અને બીજું કોટાડીના પ્રયત્ને દેશી રાજ્યોના સહકારની સરકાર કીમત મળે છે. ૧૮૫૭ના યજ્ઞમાં આ રાત સાબીત કરી હતી કે જે દેશી રાજ્યોએ સરકારને મદદ ન કરી હોત તો યંબાન છે કે કદાચ બ્રિટિશ રાજ્યની હયાતિ ન હોત ! અને તેથી જ ૧૮૫૭ના દંડેશમાં દેશી રાજ્યો કાયમ રાજ્યોની ખાતી આપવામાં આવી હતી. ત્યાર પછી પ્રયોગનુસાર દેશી-રાજ્યો સાથે આંધ્ર દાંડની નીતિ અખત્યાર કરવામાં આવી હતી. અને એટલા કારણસર, ત્યારે દેશીરાજ્યોએ એવી માગણી કરી કે ફેડરેશનમાં જોડાવું કે નહીં તે એમની ઈચ્છા ઉપર રહેવું જોઈએ ત્યારે સરકારે એ વાત માન્ય રાખી.

જે રાજદ્વારી એકમે સ્વરૂપમાં અને સ્થિતિમાં અસમાન છે તેનું ફેડરેશન થઈ શકે નહીં. રાજ્યોના ફેડરેશનમાં જોડાવાનો હક સ્વીકારવાથી હોંદને નુકસાન થયું છે. કારણ કે બ્રિટિશ પ્રાંતોને સ્વાભાવિક રીતે એમ લાગે કે ફેડરેશનમાં તેઓના દરજ્જા, દેશીરાજ્યો કરતાં ઉતરતી ધિક્કતને છે સિવાય બીજી ધણી બાજોમાં દેશીરાજ્યો તરફ સહાનુભૂતિ જતાવવામાં આવી છે. કાઉન્સિલ ઓફ સ્ટેટની ૨૬૦ બેઠકોમાંથી દેશીરાજ્યોને ૧૦૪ બેઠકો આપવામાં આવી છે. અને ફેડરલ એસેમ્બલીની ૩૭૫ બેઠકોમાંથી ૧૨૫ બેઠકો રાજ્યોને આપવામાં આવી છે. હિંદુસ્તાનની વસ્તીના ફે લાગથી વધારે દેશી રાજ્યોની વસ્તી નથી. છતાં પણ ફેડરલ ધારાસભાની નીચલી સભામાં અને ઉપલી સભામાં અનુક્રમે ફે અને ફે બેઠકો દેશીરાજ્યોના હાથમાં જાય છે. કૌન્સિલ ઓફ સ્ટેટમાં દેશી-રાજ્યોની બેઠકો નક્કી કરતી વખતે જોઈન્ટ પાર્લામેન્ટરી કમિટીએ એમ કહ્યું હતું કે “દેશી રાજ્યોનું સ્થાન અને ઉપયોગિતા નક્કી કરતી વખતે તેની વંશપરંપરાની તોષોની સલામી તેમજ બીજાં કારણો ગણતરીમાં લેવાં જોઈએ.”

આ પ્રમાણે બ્રિટિશ હોંદની પ્રગતિને અસમાનતા તથા અન્યાયની લાગણી થાય એવું કરવામાં આવ્યું છે, અને તેથી એ પ્રગતિ ફેડરેશનની સઘળી યોજના નરક અવિશ્વાસ અને સંક્રાંતી નગરથી લુગે છે. ફેડરેશનની સફળતા માટે શું આપું વાતાવરણ હોઈ શકે ?

ફેડરલ ધારાસભાઓમાં બેઠકોની સુરક્ષી કરવાની પદ્ધતિ પણ આશ્ચર્ય પમાડે એવી છે. બ્રિટિશ હોંદની આજ્ઞામાં, તે પ્રગતિથી ધોરણે સુરક્ષી કરવામાં આવશે. ત્યારે દેશી રાજ્યોના પ્રતિનિધિઓ રાજકર્તાઓના નીમેલા હશે. નીમવાની આ પદ્ધતિને લીધે સરકારને લાલ છે. આથી રાજ્યોને પોતાના પ્રતિનિધિઓ સુરવાળો હક મળે છે. અને ફેડરલ ધારાસભાઓના ક્ષેત્રની જવાબ રાજ્યો સાર્વભૌમસત્તા નીમે હોવાને લીધે, દેશીરાજ્યોના પ્રતિનિધિઓ દ્વારા-રાજકર્તાઓની માફતે-નીંદી સરકાર ધારાસભા ઉપર ઓકસ પ્રકારની અસર કરવા શક્તિમાન થશે. એથી જલં ધારાસભામાં સરકારને સારા પ્રમાણમાં ટેકા મળશે. રાજ્યવર્ણધારણના અભ્યારીઓને માટે હોંદનું ફેડરેશન એ એક એવું તંત્ર છે કે જેમાં એક જ સરકારની નીમે પરસ્પર વિરોધી શિક્ષાંતો કામ કરે છે,

ફેડરલ ફાઈન-મનની યોજનામાં પણ અસમાનતા રહી છે. સર સેમ્યુઅલ હોરે એવી ધારણા રાખી હતી કે ફેડરલ લીગટની ૧ થી ૪૫ બાજોના પરત્વે દરેક દેશીરાજ્ય પોતાની સત્તા ફેડરલ સરકારને સુપ્રત કરશે. આ બાજોમાં આવકવેરાનો સમાવેશ થતો નથી. સીધા કરોની બાજોમાં દેશી રાજ્યો સખત અણગમે દર્શાવે છે. અને તેથી ફેડરલ વિધાયોમાં આવકવેરાનો સ્વીકાર કરવા માટે સરકાર દેશી રાજ્યો ઉપર દયાણ કરી રાખી નહીં. અર્થાત્ત ફેડરેશનના હિતને માટે બ્રિટિશ પ્રાંતની આવકવેરાનો રકમ આપવી પડશે ત્યારે દેશી રાજ્યો તેમાંથી મુક્ત રહેશે, નાણાં પ્રકરણી બાજોનાં કોઈ પણ અભ્યાસી આવા પ્રકારની યોજના તરફ હસશે. છતાં પણ બ્રિટિશ રાજદ્વારી પુરૂષો ઉપર એની કોઈ અસર થવા પામી નથી. સર સેમ્યુઅલ હોરના કહેવા પ્રમાણે “કાર્પોરેશન

ટેક્સ, સક્સેશન ટેક્સ, મીઠા વેરો એ વગેરે કેટલીક બાબતો એવી છે કે જે દેશી રાજ્યોને લાગુ નહીં પડે." આ રીતની ફેરવ ફાઈનન્સની યોજના એ ખરાબર નજ કહેવાય.

બધા કરતા મુશ્કેલ સવાલ તો બંદરો ધરાવતાં દેશી રાજ્યોનો છે. સર સેમ્યુઅલ હારે જે ટપ બાબતો ગણાવી છે તે પૈકી કસ્ટમ્સ ડ્યુટી એક છે. પણ દેશી રાજ્યોને પોતાના હકો સાચવી રાખવાના હોઈ આ ટપ વધારોમાં ફેરફાર થશે. પોતાના કરારી હકો મુરક્કત રહે એ ઇરાદાથી દેશી રાજ્યો ઈન્સ્ટ્રુમેન્ટ ઓફ અક્સેશનમાં આ વધારામાંથી કસ્ટમ્સ ડ્યુટીને બાદ રાખશે. સિદ્ધાંત પ્રમાણે તો બંદરી રાજ્યોને પોતાના રાજ્યની હદમાં જે જરૂરી માલ વપરાયો તે તે ઉપર જ નજાત રાખવા દેવો જોઈએ. તેથી ધારે નહીં. એમ કેટલાક કહે છે, "જતા પણ કોઈ પણ એક કેસમાં કરારી હકો ગળગી રાખવાના આગ્રહને વિ આવી વ્યવસ્થા શક્ય ન હોય ત્યાં દેશી રાજ્યને ડરેશનમાં દાખલ કરવું કે નહીં તે સંજોગો ગંભીર ચારણી થશે" એ પ્રમાણે જોઈએ પાર્લામેન્ટરી કમિટીમાં હવામાં આવ્યું હતું. પણ કોઈ દેશી રાજ્યને ડરેશનમાં દાખલ કરવું કે નહીં તે વચાર સોડાએ કરવાનો નથી પણ પાર્લામેન્ટ સરકારે કરવાનો છે. જતાં પણ અત્યારે પ્લેટલ સરકાર દેશી રાજ્યો તરફ જે સહાનુકૂળભૂત વતન બતાવે રહ્યાં છે તે જોતા દેશી રાજ્યોના કોઈ પણ પ્રકારની માગણીનો સરકાર સ્વીકાર કરશે. અને ફેરેશનમાં એગતું જોડાણ માત્ર નામનું જ હશે તો પણ તેમને ફેરેશનમાં લાવવા પ્રયત્ન કરશે.

હુંકામાં દરેક પગલે ફેરેશનની હાલની યોજના, પ્લેટલ હોદ્દાના પ્રાંતોને હાનકારક અને દેશી રાજ્યો તરફ પક્ષપાતવાળા છે. આ બંધારણ જોતાં એમ લાગે છે, કે કેનડાના શીડર બંધારણ કરતાં આ બંધારણ ઘણું મુશ્કેલવાળું છે. કેનેડીઅન બંધારણની આડીધુડીઓથી

લોર્ડ ડી. વીધર્સ, એ બંધારણનો કહો વિરોધી થયો હતો. અને સાઉથ આફ્રિકન કોન્ફરંસના પ્રમુખ તરીકે સાઉથ આફ્રિકાની એકતાની ચળવળમાં એણે પોતાની લાગવગ વાપરી હતી. આમ કહેવાનો આશય એવો નથી કે આપણે ફેરેશનની વિરુદ્ધ અને યુનીટરી બંધારણની તરફેણમાં છીએ. યુનીટરી બંધારણના લાભમાં ગમે તેટલું કહેવામાં આવે જતાં પણ એટલું તો એકસ છે કે હોદ્દાની એકતા ફેરેશ બંધારણમાં રહેલી છે. પણ હોદ્દા સરકારના ૧૯૩૫ના કાયદામાં જે બંધારણ નિર્દિષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે તેને તો લાએન્ડ ફેરેશ બંધારણ કહી શકાય. કારણ કે આ બંધારણમાં ફેરેશનના મૂળમૂલ સિદ્ધાંતો સચવાયા નથી. જેમાં દેશી રાજ્યો અને બ્રિટિશ પ્રાંતો એક રાષ્ટ્રી ભાગીદારીથી જોડાયાં હોય એજ ફેરેશનની સાચી યોજના છે. નેમ પ્રતિનિધિત્વનું ધોરણ પણ વસ્તીના પ્રમાણમાં હોવું જોઈએ. પ્રતિનિધિઓ મુદ્દણીના ધોરણે ચૂંટાયા જોઈએ. અને નિશ્ચિત થયેલા બધા ફેરેશ વિષયો દેશી રાજ્યોએ માન્ય રાખવા જોઈએ. નાણાંપ્રકરણી બાબતમાં દેશી રાજ્યોએ સીધા કરોની સામે ન પડવું જોઈએ. આ પ્રમાણે અસમાનતાની લાગણી દૂર થઈ શકે તથા શંકા અને અવિશ્વાસ પણ દૂર થાય. એ પ્રમાણે થાય એટલે જે રાજકીય એકતાનો આદર્શ હોદ્દુસ્તાન લાંબા કાળથી ઈચ્છી રહ્યું છે તે પાર પડે."

નોંધ:—

૧૯૩૫ના કાયદા પ્રમાણે હોદ્દુસ્તાનનું જે ફેરેશન થાય છે તે યુનાઇટેડસ્ટેટ્સ, કેનેડા અને ઓસ્ટ્રેલીઆના કોમનવેલ્થ કરતાં ભિન્ન પ્રકારનું છે. અત્યાર સુધી બ્રિટિશ હોદ્દાના પ્રાંતોને સ્વાતંત્ર્ય ન હતું. ત્યારે દેશી રાજ્યોને સ્વાતંત્ર્ય (સેલ્વરીન રાઇટ્સ) હતું. પાર્લામેન્ટ સમક્ષ મૂળ પ્રશ્ન એજ હતો કે કેના પ્રકારનું ફેરેશન કરવું કે નેથી 'સેલ્વરીન' અધિકાર ધરાવનારાં રાજ્યો, જેમનો તાજ સાથે મૈત્રી સંબંધ છે તેનું અને એ

અધિકાર વગરના બ્રિટિશ હોદ્દાના પ્રાંતોનું વહીવટી ગોરણ એક સરખી રીતે ચાલે. બ્રિટિશ હોદ્દાના પ્રાંતો પર પાર્લામેન્ટની કાયદેસર સત્તા હતી. પણ એવી યુક્તા દેશી રાજ્યો ઉપર ન હતી. અર્થાત્ દેશી રાજ્યોએ તો સ્વેચ્છાપૂર્વક શ્રીફેરેશનમાં જોડાવાનું હતું. એમના પર પાર્લામેન્ટ કાયદાનું બધન નાંખી શકે એમ ન હતું. સામાન્યતઃ ૧૯૩૫નાં વહીવટી કાયદામાં પણ એવી રીત અપ્ત્યાર કરવામાં આવી છે. આખા વહીવટી તંત્રમાં તાજને કેન્દ્ર ગણી બ્રિટિશ પ્રાંતોએ પોતાની બધી સત્તાઓ તાજના હાથમાં સુપ્રત કરી છે અને દેશી રાજ્યોએ પોતાની ઇન્જીનુસાર અમુક અંગે એ સત્તા તાજને સોંપી છે કે સોંપારો. તાજના હાથમાં એકંત થયેલી આ સત્તા, શ્રીફેરેશનની રચના કરવા માટે સરકારનાં બિન બિન ખાતાંઓ—ધારાખંડો, ધારાખારીમંડો, ન્યાયખાતાંઓ વગેરેમાં વિભક્ત કરી છે. કાયદાની પખી કલમમાં, આ સત્તાની વહેંચણી 'under the crown' કરી છે, એમ જાહેર થયું છે. એનો અર્થ એ કે આખા બંધારણમાં તાજ સર્વોપરિ છે. અને તે બંધારણનો અગત્યનો ભાગ છે. ૧૯૩૧ના વેસ્ટ-મીનીસ્ટરના કાયદા પ્રમાણે સંસ્થાનો તેના હાલના સામ્રાજ્ય સાથેના સંબંધથી છૂટાં થઈ શકે છે. પણ ને દેશી રાજ્યો ૧૯૩૫ના કાયદા પ્રમાણે રચાયેલા ફેડરેશનમાંથી છૂટાં થઈ જાય તો આખું ફેડરલ તંત્ર સ્વયમેવ તૂટી જાય. દેશી રાજ્યોને બંધારણના કાયદા અન્વયે ફેડરેશનમાં દાખલ થવાની ફરજ પાડવામાં નથી આવી. પરંતુ તેમને પોતાની ઇન્જીન પ્રમાણે 'ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટ ઓફ એકસેશન' થી દાખલ થવાનું છે. 'ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટ ઓફ એકસેશન' એ તાજ સાથેનો એક પ્રકારનો કરાર છે. છતાં તેને 'કરાર' એ નામ નથી આપવામાં આવ્યું તેનું કારણ તો એ છે કે સંયોગો અનુસાર ને બજે પક્ષો સામાન્યતઃ સંમત થાય તો કરારમાં ફેરફાર થવાનો સંભવ છે, ત્યારે ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટ ઓફ એકસેશનમાં તો જ્યાં સુધી ફેડરેશન હયાત છે ધરાવે ત્યાં સુધી ફેરફાર ફેરફાર થઈ શકે નહિ. એટલે એક વખત

ફેડરેશનમાં દાખલ થવા પછી કોઈ રાજ્ય એમાંથી અલગ થઈ જવા ઇન્જીન છે તો તે માટે કાયદામાં કંઈય છૂટ નથી. કાયદાની ૪૫મી કલમમાં પણ ફેડરલ બંધારણ અટકી પડે તો એમણે શું માર્ગ સ્વીકારવો? એમણે પણ છુટાં પડ્યું કે નહિ? એ સંબંધી કંઈ ઉલ્લેખ કર્યો નથી. પણ ધારો કે એવી સ્થિતિ ઉત્પન્ન થાય તો રાજ્યોનો તાજ સાથેનો સંબંધ તો જોમનો તેમજ રહે છે, અર્થાત્ કે અત્યારે હવે છૂટા પડવાની માગણી ઉપર જાર મુકવામાં આવે એ નિર્ધાર છે. કારણ કે કાયદામાં એ સંબંધી ફેરફાર કરવાની સ્થિતિ ઉભી થાય અને તે ફેરફાર પાર્લામેન્ટની સંમતિ સિવાય થઈ શકે નહિ. કાયદાની કલમ ૧૨૪. ૧૨૫ અને ૬ (૨) માં દેશી રાજ્યોને આંતરિક વહીવટમાં સ્વાતંત્ર્ય આપવામાં આવ્યું છે, પણ રાજ સાહેબોએ ફેડરેશનમાં જોડાતા સંબંધી કાયદાના સલાહકાર મી. મોરગનની સલાહ લીધી છે. મી. મોરગનના અભિપ્રાય પ્રમાણે ફેડરેશનમાં જોડાવું એ એક પ્રકારનું જોખમ વહેરવા જેવું છે. એથી દેશી રાજ્યોના 'સિવરીન' હકોને હાનિ પહોંચે છે, રાજ્યોને એ સલાહ માન્ય રહી નહિ. પરંતુ એટલું ખરું કે દેશી રાજ્યો અત્યારે ફેડરેશનમાં જે સલામતીઓ પ્રાપ્ત કરે તેને જો કાયદાનું સ્વરૂપ આપવામાં આવે તો તેઓને સંતોષ થાય ખરો. ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટ ઓફ એકસેશનમાં નિર્દિષ્ટ બાબતો પરત્વે જ્યારે પ્રીવી કૌન્સિલ સમક્ષ મતભેદ ઉપસ્થિત થશે ત્યારે પ્રીવી કૌન્સિલ, કાયદાના હેતુ અને એ વખતે આપાયેલાં વચ્ચેના કરતાં એની ચાલી આવેલી પ્રથા પ્રમાણે કાયદાના શબ્દો તરફ નજર રાખશે, એમ બંધારણના અનુચલોઓની માન્યતા છે. એટલે ફેડરેશનમાં જોડાયા પહેલાં ઉપર કહ્યું તેમ સરકાર અને રાજ્યો વચ્ચે પરસ્પરની સંમતિથી જે નિર્ણયો કરવામાં આવે તેને અને ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટ ઓફ એકસેશન દ્વારા દેશી રાજ્યોના જે હકો અનામત રાખવામાં આવે તેને, કાયદાનું સ્વરૂપ આપવામાં આવે તો બધી બધાં કાઈ પ્રકારના મતભેદને ઓછું સ્થાન રહેશે એમ અમને લાગે છે.

દેશી રાજ્યોએ કેટલાક કાર્પાનિક ભયો ઉભા કર્યા છે, એ હકીકત ખરી છે. અને કાષ્ટપણુ નવા બંધારણ પરત્વે હમેશાં એવા ભયોને સ્થાન મળે છે. પરંતુ કેટલાક નાણાં પ્રકરણી સવાલો પરત્વે એમનો ભય-સમૂહો કાર્પાનિક નથી. એટલે જો તે સંબંધે દેશી રાજ્યો અગાઉથી કંઈ ચોજના નહિ કરે તો કાયદાની ૧૩૭ અને ૧૩૮ કલમો હેઠળ બ્રિટિશ પ્રતિષ્ઠાએ જે કરવેરા સ્વીકાર્યા છે તેનો ભાર કદાચ દેશી રાજ્યો ઉપર પણુ આવશે. બ્રિટિશ પ્રતિષ્ઠાની આંતરિક અને બીજી નાણાંવિષયક પરિસ્થિતિને મુકામને દેશી રાજ્યોની પ્રજા કેટલી ગરીબ છે તેનો ખ્યાલ નજરે જોવા વગર આવી શકે એમ નથી. એટલે દેશી રાજ્યોએ, ફેડરલ સરકારના તાજના પ્રતિનિધિ સાથે પોતાના જમા-ઉધાર પાસાંની નિશ્ચયાત્મક ગોઠવણ કાયદેમર રીતે પ્રથમથી કરી નાંખવી જોઈએ. જોકે કાયદાની ૧૪૦મી કલમમાં જરૂરનાં પદ્ધતિ કે ખંડણીની માફી આપવાનું ના. શહેનશાહની મુન્સફી ઉપર રાખવામાં આવ્યું છે. પરંતુ એવા પ્રકારનો આશા રાખવી એ અમને સુશ્રેય લાગતું નથી. કારણકે દેશી રાજ્યોના પ્રજા કરતાં ના. શહેનશાહની સરકાર સ્વાભાવિક રીતે સમગ્ર હિંદના હિતની દૃષ્ટિએ આવી આવતોનો પ્રથમ વિચાર કરશે. એટલે જો કોઈ પણુ દેશી રાજ્યને એમ લાગતું હોય કે ફીડરેશનમાં જોડાવાથી તેના ઉપરનું ભારણ વધશે અને એટલે ઝંશે તે પોતાની

પ્રજાની જરૂરીઆતને નહીં પહોંચી વળી શકે તો તે રાજ્ય અસમ્ય રહી શકે છે. પણ તે સાથે સાથે એટલું પણ જોવું જોઈએ કે જો વધારે રાજ્યો ફેડરેશનમાં જોડાશે તો ચોક્કસ પ્રકારના લાભો મેળવી બહાર રહેનારાં જોઈમાં રાજ્યો ઉપર જોખમ વધશે. એટલુંજ નહીં એ રાજ્યો સામે બ્રિટિશ પ્રતિષ્ઠા અને જોડાએલાં રાજ્યોનો સામો પક્ષ ઉભો થશે. એટલે હજી પણ દેશી રાજ્યોને વિચારણાનો સમય છે. બ્રિટિશ સરકાર પાસેથી તેઓ કાયદાથી અનાધિત એવા યોગ્ય લાભો મેળવી શકે છે. અને એ પ્રમાણે કરાવવામાં રાજ્યો કંઈક ઝંશે સફળ પણ થયાં છે. બેશક, આ માત્ર સાવચેતી છે. તે હમેશાં ટકી રહેશે એમ કહેવાય એમ નથી. કારણકે રાજ્યવંધારણ કયા માર્ગે પ્રગતિ કરશે, એવું નિશ્ચય પૂર્વક કોઈ કહી શકે એમ નથી. પરંતુ એટલું ખરું કે દરકોઈ રાજ્ય વંધારણને પ્રભાવહી બન્યા વગર છૂટકો નથી. દરેક દેશી રાજ્ય પણ આ બાબત નજર આગળ રાખી ફેડરેશનમાં જોડાશે તો તેને નિરાશ થવાનું કારણ નહીં રહે. રાજ્યોએ, જેમ અત્યારે જોઈ રહ્યાં છે તેમ ટુંકી મર્યાદામાં ન જોતાં લીધેદૃષ્ટિથી જોવું જોઈએ. અને પોતાના વંશવારસોના વિચાર કરતાં પ્રજાનો વિચાર કરવો જોઈએ, કારણકે વંશ વારસો પણ આખરે પ્રજામાં જ ભળે છે.

તંત્રી: દેશી રાજ્ય.

મહીદાંડા એજન્સીમાં આવેલા અહમદનગર સંસ્થાનના રાજકર્તાની
 જોધપુરની ગાદી ઉપર, રાજ તરીકે પસંદગી થયા પછી
 અહમદનગર સંસ્થાન કોને સોંપવું એ વિષયને લગતા
 કાગળો ઇ. સ. ૧૮૪૭ થી ૧૮૪૯

— ૦ —
 મુંબઈની કાઉન્સીલના એન્ડર એનરેબલ સી. વીલોખીની
 તા. ૬ સપ્ટેમ્બર ૧૮૪૭ની મીનીટ

— ૦ —
 (ગતિક્રમી આદ)

૮. ઈંડરનો વર્તમાન રાજવંશની સ્થાપના મૂળ
 કેવી રીતે થઇ તેનો નિર્ણય કરવા માટે એ આ પ્રમાણે
 ખાસ વિશેષ પ્રયત્ન કર્યો છે. કારણ કે આ આગળના
 અનુસંધાનમાં કર્નલ સધરલેન્ડ* જે એક મુદ્દો ઉપસ્થિત
 કર્યો છે તેનો આધાર અને જોતા હિસ્સેબ હવે પછી
 કરવાનો છે, x ને પ્રશ્નનો ઘણો આધાર મુખ્યત્વે
 ઈંડરનું રાજ્ય તેના વર્તમાન મુખ્ય રાજવંશના હાથમાં
 જે રીતથી આવ્યું હોય તે રીત ઉપર રહે છે.
 પોતાના મોટાભાઈ અબેસીંગનો, દીકરી સહેનશાહના
 ગુજરાતના મુખેદાર તરીકે ઈંડરના રાજ્ય ઉપર જે
 કહેવા પુરતો નામનો દરક દતો, તે દરક આણંદસીંગને
 તથા રામસીંગને ઈંડર પોતાને હાથે કરવામાં મદદ
 થયો હોય એ ઘણું સંભવિત છે. પણ આથી તો જે

પ્રમાણે જોધપુરના મહારાજાઓ મારવાડ ઉપર
 વિજેતા તરીકેના હકથી રાજ્ય ભોગવે છે તેજ પ્રમાણે
 ઈંડરનો વર્તમાન રાજવંશ વિજેતા તરીકેના હકથીજ
 હંમેશાં ઈંડરનું રાજ્ય સ્વતંત્રપણે ભોગવતો આવ્યો
 છે. જોધપુરનું રાજ્યકુટુંબ અને ઈંડરનું રાજ્યકુટુંબ
 એ બંને એકજ વંશનાં છે અને મૂળ એકજ મૂળ
 પુરુષગાંધી ઉતરી આવેલાં છે. પણ આથી બધી રીતે
 એ બે રાજ્યકુટુંબોએ સ્થાપેલાં રાજ્યો પરસ્પર તફા
 લુદાં છે અને એક બીજાથી તફા સ્વતંત્ર રાજ્યો છે.

૯. દબં પાછું પૂતાં આગળ ચલાવાયો. અણુંદ-
 સીંગ અને રામસીંગને ત્યાંના ભુમિયાઓ સાથે એટલે
 ત્યાંની જમીનની મૂળ માલેકી ધરાવનાર રજપૂતો
 સાથે ધણીકાર લગાઈઓ થતી. + ત્યાંના ભુમિયાઓ

* જુઓ કર્નલ સધરલેન્ડનો ગવર્નમેન્ટ આફ ઈન્ડિયા ઉપરનો તા. ૨૭ ઓક્ટોબર ૧૮૪૩નો કાગળ.

x જુઓ આ યાદીના પેરેગ્રાફ ૧૩૦, ૧૩૧, ૧૩૨.

+ કેપ્ટન લેંગના કાગળો તા. ૨૭ જુલાઈ ૧૮૪૨ તથા ૧૮મી ડિસેમ્બર ૧૮૪૩. કર્નલ માઈલસ
 તેના આગળ જણાવેલા હીસ્ટોરીકલ રેકૉર્ડમાં આ સમ્મતતા બનાવેલું જ્ઞાનું જુદી રીતે આપે છે. તે
 જણાવે છે કે આણંદસીંગ અને રામસીંગ એ બે ભાઈઓએ ઈંડરનો દરબાજો લીધો ત્યાર પછી થોડાંક
 વર્ષો બાદ દામાજરાન ગાયકવાડની તોફારીમાંના એક અમલદારે જુના વખતના ઈંડરના 'રાવ'ના અનુયાયી
 કેટલાક સેનાર રજપૂતોની મદદથી ઈંડર છતી લીધું. અને સંવત ૧૮૦૯ ઇ. સ. ૧૭૫૨માં એ ઈંડર
 પોતાને કબજે કરવાના પ્રયત્નમાં આણંદસીંગ માર્યો ગયો. રામસીંગ વિશેષ પ્રારબ્ધી નીવડ્યો. અને તેણે
 ઈંડર પાછું સાર કર્યું. તેના મરણ બાદ સંવત ૧૮૨૨માં તેનો ભંત્રીજો અને આણંદસીંગનો દીકરો શીવસીંગ

સાથેનો એવી એક લઘાઈમાં રામસીંગ મરાયો. તેની પાછળ કાંઈ સંતાન ન હતું. બે ભાઈઓમાંથી બાકી રહેલા આણંદસીંગે લગભગ ૨૦ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. અને તે દરમિયાન અત્યારનાં ઈડર તથા અમનગર સંસ્થાનોમાં જે પ્રદેશનો સમાવેશ થાય છે તે અંધા પ્રદેશ ઉપર પોતાની સત્તા સ્થાપી. ત્યારબાદ તેના મરણ પછી તેનો દીકરો શીવસીંગ ગાદીએ આવ્યો. આ રાજકર્તા ૪૦ વરસ રાજ્ય કરી, પાછળ પાંચ પુત્રોને મુકી સવત ૧૮૪૮ ઈ. સ. ૧૭૬૧-૬૨ની સાલમાં મરણ પામ્યો. તેના પછી પાંચ દીકરાઓમાંથી મોટો બવાનસીંગ ગાદીએ આવ્યો.

૧૦. શીવસીંગના મરણને લીધે ઈડર રાજ્ય ઊભલિત થયા હાજુ. અને રાજ્ય કુટુંબમાં આંતર કલહ શરૂ થયો. જે વચમાં લેશમાન અટક્યા મિત્રાચ આજસુધી ચાલુ રહ્યો. શીવસીંગના મરણ પછી તેનો દીકરો જીવનસીંગ પણ થોડા દિવસોમાં મરણ પામ્યો. તેની પાછળ તેનો દીકરો ગંભીરસીંગ જે માત્ર દસ અગિયાર વર્ષનો રાજીર હતો તે આવ્યો. તેથી કુટુંબ કલહમાં ઘણો વધારો થયો. આ રાજકર્તા ૪૦ ઉપરાંત વરસ રાજ્ય કરી બાર મહાનાના આગક જીવાનસીંગ નામના પોતાના એકના એક દીકરાને પાછળ મુકી ઈ. સ. ૧૮૩૩માં મરણ પામ્યો. એ જીવાનસીંગ ઈડરના અત્યારના વર્તમાન રાજ્યકર્તા છે. ન્યારે ગંભીરસીંગ પોતાની મરણ શય્યા ઉપર હતા

ગાદીએ આવ્યો અને તેણે આગીસ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. બીજી આબોતામાં, ઉપર મૂળમાં જેઓના અભિપ્રાયોનો આધાર લેવામાં આવ્યો છે. તેમના મત સાથે કર્નલ માર્છેન્ડને મત મળતો આવે છે.

ફુ તેના ગાદીએ આવવાની ચોક્કસ તારીખ સંબંધે થોડો મતભેદ છે. સર આર. આરજીયનોડ પોતાના ૧૦-૧૨-૧૮૩૮ના કાગળમાં જણાવે છે. કે, તે સંવત ૧૮૪૦, ઈ. સ. ૧૭૮૩માં બન્યું. કર્નલ માર્છેન્ડ પોતાની ઇડર રાજ્ય કુટુંબની ઐતિહાસિક રૂપરેખામાં તે સમય સંવત ૧૮૪૬, ઈ. સ. ૧૭૯૨ હરાવે છે.

* આ સપાણુ ન્યારે લખાયું હોય ત્યારે.

x કેપ્ટન લેંગના કાગળો તા. ૧૮-૧૨-૧૮૪૩ તથા તા. ૨૦-૬-૧૮૪૫.

+ અંગ્રેજ સરકારે.

÷ કેપ્ટન લેંગના કાગળો તા. ૨-૭-૧૮૪૨ અને તા. ૨૦-૬-૧૮૪૫ના.

○ કર્નલ માર્છેન્ડ પોતે ૧૮૨૧નાં તૈયાર કરેલા 'હીસ્ટોરીકલ સ્કેચ'માં તેમજ કેપ્ટનક્રીલી, તેના 'રિપોર્ટ' આન ધી પ્રીન્સીસ એન્ડ બીક્સ ઓફ ગુજરાત'માં અહમદનગરને એક 'પુર' તરીકે અથવા વરીષ્ટ રાજકર્તાએ પોતાના તાબાના સરદારને લઘાઈના પ્રમુખમાં મદદ કરવાની શરતે આપેલી નગીર તરીકે ઓળખાવે છે.

ત્યારે તેણે પોતાના બાળપુત્રને પોલીટીકલ એજન્ટ મી. અસીકીનના બોળામાં મુક્યો. અર્થાત્ વધાવિધિ તેને બ્રિટિશ ગવર્નમેન્ટના વાલીપણામાં સોંપ્યો. ત્યારપછી તરતમાંજ એ ગાદીએ આવનાર આગક જીવાનસીંગની માતા ઈડરની રાણીની અરજ ઉપરથી ઈડરનો રાજ્યવહીવટ સરકારે પોતાના હાથમાં લીધો. અને અને ત્યારથી એ બાળરાજાની વતી ઈડરનો રાજ્ય કારાગાર આપણે આજસુધી ચાલુ રાખ્યો છે.

૧૧. અહમદનગર, મોડાસા અને બાંધડા ઇડરમાંથી કેવી રીતે છૂટાં પડી ગયાં તે વાત હવે આપું છું. ઇડર રાજ્ય તેના વર્તમાન રાજ્યકર્તાના કુટુંબના હાથમાં આવ્યું. ત્યાર પછી એણામાં-એણાં પચાસ વર્ષ પર્યંત અથવા લગભગ ઈ. સ. ૧૭૮૪ની સાલ સુધી અહમદનગર, મોડાસા અને બાંધડા એ ઈડર રાજ્યના અંતરગત વિભાગો હતા. કેપ્ટન લેંગ જણાવે છે કે અહમદનગર, મોડાસા અને બાંધડા સાથે ઇડરના એકત્ર સરદાર ઉપર રાજ્ય ભોગવનાર મહારાજા શીવસીંગ ગુજરી ગયાને આજે પચાસેક વર્ષ થયાં છે. પોતાના મૃત્યુ પહેલાં થોડાં વર્ષ અગાઉ તેણે અહમદ નગર પોતાના બીજા દીકરા સમ્રામસીંગને જીવાઈ તરીકે આપ્યું. તેના મરણ પછી તરતજ રાજ્યકુટુંબમાં કલહ ઊભો થયો અને ત્યારથી અહમદનગર એક રાજ્ય તરીકે લેખાતું આવ્યું છે. "જોકે મને પોતાને એ બાળતમાં બેશ પણ શંકા નથી કે અહમદનગર

અહમદનગર સંસ્થાન કેને સોંપવું ?

સમ્રામસોંગને પટામાં આપવામાં આવ્યું હતું. અને જ્યારે મુળ અહમદનગર તેને એમ પટામાં આપવામાં આવ્યું ત્યારે સમ્રામસોંગ ઈડરના રાજકર્તાનો એક પટાવત અથવા તેના તાજાનો એક સરદાર બન્યો. તોપણ એટલું તો તુરત માન્ય કરી સહાય એવું છે કે ગંબીરસોંગની સગીર વધનો લાજ લઈ અહમદનગરનો રાજ ઈડરના રાજપથી તુરત વસ્તુનઃ સ્વતંત્ર બની ગયો. જે વાતનો વધારે વિગતપૂર્વક ઉદ્દેશ્ય કરવાનો પ્રયત્ન અમારી યાદીના પાછલા ભાગમાં આવશે. ઈ. સ. ૧૮૨૧માં મી. એલ્ફીન્સ્ટન જણાવે છે કે + ઈડરના રાજ અને રાઓના પટાવત ઉપરાંત બીજા ત્રણ સરદારો એવા છે, કે જેના પ્રદેશનો સમાવેશ ઈડર સંસ્થાનમાં થાય છે. જો કે વસ્તુતઃ તેઓ ઈડર રાજ્યથી લગભગ તદ્દન સ્વતંત્ર છે. એ ત્રણ તે અહમદનગર, મોડાસા અને આયડ. જેની ત્રીસ હજારની વાર્ષિક ઉપજ છે. અહમદનગરનો રાજ, મુળ રાજ્ય વંશના મુખ્ય પુત્ર ઈડરના રાજનો મદદગાર રહેવા કરતાં વધારે બંધો તેના સમેવડીઆ દરીફ તરીકે જ હમેશાં રહ્યો છે. અને મોડાસાનો સરદાર તેમજ બણાખરા પટાવતો પણ ઈડરના રાજની સગીર ઉમર દરમિયાન સ્વતંત્ર બની ગયા.

૧૭. ગંબીરસોંગ માદી ઉપર આવતાં પરિસ્થિતિ અને સંયોગો એવા ઉપરિચિત થયા કે જેમાં મુળ રાજ ઈડરની સત્તાનો અનિકમ સંસ્થાનું અને તેની સામે અક્રમણ કરવાનું મહેલું બની ગયું. સમ્રામસોંગને ત્રણ ભાઈ એ હતા. (મલકોમસોંગ, અમીરનોંગ અને ઈન્દરસોંગ) રાજપૂત રૂઢિ પ્રમાણે અમુક યોગ્ય પ્રમાણમાં જવાઈના પ્રથમ માટે તેઓ મેળ કરદાર હતા. પણ તેમને માટે જમીન નાગીરનો ફાઈ પણ પ્રથમ કરવ માં આવ્યો ન હતો. તેથી નજોના મનમાં અસંતોષ પ્રસર્જો. ગંબીરસોંગની જિદગો સામે તેઓ કાવતું કરે છે એવી શંકા આવવાથી ઈડર રાજ્યના સરદારો અને પટાવતોએ તેમને ઇડરમાંથી કાઢી મૂક્યા અને તેઓએ અહમદનગરનો આશ્રય શોધ્યો. અહીં આવી તેઓએ સાથે મળી પોતાના બત્રીસ ગંબીરસોંગ પાસેથી ફાઈ પણ રીન પોતાની જીતમાં માટે અમુક પ્રદેશ પરાણે જાવવા પ્રવૃત્ત આરંભ્યો અને સમ્રામસોંગની મદદથી મના એક ભાઈ જલ્દીમસોંગે, અમુક અંશે બળતેરીથી અને અમુક અંશે ઈડર રાજ્યે નમતું મુકવાથી મોડાસામાં હકુમત સ્થાપી અને બીજા ભાઈ અમીરસોંગે એજ પ્રમાણે આયડ પોતાને કબજે કર્યું. પણ મોડાસા

+ મુંબઈના ગવર્નર તરીકે કરેલી મીનીટ તા. ૨૮-૧૨-૧૮૨૧.

† કેપ્ટન કીલી જણાવે છે, કે "સમ્રામસોંગની ઉશ્કેરણીથી તેઓએ, તેઓના બત્રીસ (ઈડરના રાજ્યકર્તા ગંબીરસોંગને) ને મરાઠી નાખવા માટે કાવતું રચ્યું. પણ એક ગુજામ બાળાએ આપેલી માહેતી ઉપરથી તેઓના કાવતારી અજર પડી ગઈ. અને તેમને ઈડરમાંથી કાઢી મૂકવામાં આવ્યા. (તા. હમી મે ૧૮૪૫નો રિપોર્ટ).

* કેપ્ટન લેંગ પોતાના તા. ૨૦મી જૂન ૧૮૪૫નાં કાગળમાં જણાવે છે કે, "હાલના ઈડરના રાજ્યકર્તાના પ્રપિતામહે (બાપના દાદાએ) અહમદનગર પોતાના બીજા દીકરાને જવાઈ તરીકે આપ્યું હતું, અને મોડાસા તથા આયડ તો, અત્યારના ઈડરના રાજ્યકર્તાઓના બાપ (ગંબીરસોંગ)ની સગીર ઉમર દરમિયાન તેના કાકાઓ પૈકી બે કાકાઓએ અહમદનગરની મદદથી, ઇડરમાંથી પરાણે ખુંચવી લીધાં હતાં. અને પાછળથી મોડાસાના રાજ્યકર્તાની વિધવાને અહમદનગરના રાજ્યકુટુંબમાંથી એક પુત્રને દત્તક લેવા દેવામાં આવ્યો તેથી તે અહમદનગરમાં બળી ગયાં. સર આર આરબથનોટ પોતાના તા. ૧૦મી ડીસેમ્બર ૧૮૩૮ના રિપોર્ટમાં જણાવે છે, કે "અહમદનગર શહેર અને અર્ધ માટે વાર્ષિક રૂ. ૧૨૦૦૦ એટલું સમ્રામસોંગ માટે મુકરર કરી તેને આપવામાં આવ્યું હતું. પોતાના બાપના મરણપૂર્વે સમ્રામસોંગે

અને બાપક કબજે કરવાનું આ કામ વિના વિરોધે થયું ન હતું. એ બાબતમાં ગંભીરસીંગ અને તેના કાકાએ વચ્ચે ઘણા લાંબા વખતથી વિરોધ ચાલ્યો હતો. અને ગંભીરસીંગ એ પ્રગણમાં પાછાં મેળવવા માટે વારંવાર પ્રયત્નો પણ કર્યા હતા. પણ છેવટે પરસ્પર સમજુતી યર્ષ હતી. એ સમજુતીની શરતો ગંભીરસીંગ માટે ઘણી જ ગેરલાભવાળી હતી. અને ઈડર સરથાન ત્યારથી ઈડર, અહમદનગર, મોડાસા અને બાપક એવા ચાર વિભાગોમાં વહેંચાઈ ગયેલું છે. મોડાસા અને બાપકના રાજ્યો શા માટે હમેશાં મૂળ રાજ્ય ઈડરની વિરૂદ્ધ અને અહમદનગરના પક્ષમાં રહ્યા છે તે આ હકીકતથી સ્પષ્ટ કદરવામાં આવી શકશે. આ પ્રમાણે હોવાથી એ ત્રણ ભાગો વચ્ચે પરસ્પર ઘણો ગાઢ સંબંધ ગમશેલો હતો. અને તે એટલો બધો ગાઢ હતો કે ન્યારે સમ્રામસીંગ મરણ પામ્યો ત્યારે તેના દીકરા કરજીસીંગનું વાલીપણું જાણીમસીંગે લીધું અને ન્યારે કરજીસીંગ યોગ્ય ઉમરનો થયો ત્યારે તેને અહમદનગરનો રાજ્યવહીવટ સુપ્રત કર્યો*.

૧૩. ત્રીજો ભાઈ હિન્દરસીંગ જે જન્મથી જ આંધળો હતો. તે પોતાને માટે આનું કાર્પ રત્નંત્ર લુહું પ્રગણું મેળવી શક્યો નહીં. તે ઈડર પાછો આવ્યો. ત્યાં પ્રથમ તો તેને છવાઈ માટે વસાઈ ગામ મળ્યું. પાછળથી તે ગામને બદલે સુઅર અને બીજાં ત્રણ ગામો આપવામાં આવ્યાં હતાં. અચૂક વખત

પછી ગોરવાડા પડાનો ઈડરનો ભાગ લેને સોંપવામાં આવ્યો. આથી ગોરવાડાનો કાકાર બારવટે નીકળ્યો. એટલે હિન્દરસીંગ પાસેથી એ ભાગ પાછો લઈ તેને બદલે તેને આમલીઆરા ગામ આપવામાં આવ્યું. આ કુટુંબ હજુ ઈડર રાજ્યને આશ્રયે છે. તેને કુંવરા છે. પણ તેમની આવક વાર્ષિક ત્રણ ચાર હજાર રૂપીઆથી વધારે નથી, જેથી તેઓને ઘણું જ અસંતોષ છે. વસ્તુતઃ તખ્તસીંગ અહમદનગરથી બેધપુરની ગાદી ઉપર ગયા તે અરસાની લગભગમાં એ કુટુંબના બે સહુધી નાના કુંવરા બહારવટે નીકળવાની તૈયારીમાં હતા. પણ પોતાને માટે હવે કાંઈક યોગ્ય વ્યવસ્થા યર્ષ શકશે એવી આશા અને શક્યતા દેખાવાથી તેમ કરતાં તેઓ અટકી ગયા. તેઓની આર્થિક સ્થિતિ ઘણી નબળી હોવા છતાં તેઓ 'મહારાજ'ના માનવંતા પદથી સંબોધાવાનો હક ધરાવે છે. હમેશાં તેઓ ઈડર કરતાં અહમદનગરના જ પક્ષમાં વધારે રહ્યા છે. અને ન્યારે તખ્તસીંગ મોરવાડના મહારાજ બન્યા ત્યારે હમીરસીંગે અહમદનગર દરબાર પાસેથી તોફારી સ્વીકારી, જેને અંગે ઈડરના રાજ્યાધિકારીઓનો એ કુટુંબ તરફના ચાલુ અવિશ્વાસમાં વધારો થયો છે.

૧૪. અહમદનગરનો રાજા સમ્રામસીંગ ઈ. સ. ૧૭૯૮માં મરણ પામ્યો.† અને તેના પછી તેનો સૌથી મોટો દીકરા કરજીસીંગ ગાદી ઉપર આવ્યો. એની ઉંમર એના બાપના મરણ વખતે માત્ર અગીયાર

ઈડરમાં જ રહેવાનું ચાલુ રાખ્યું હતું. પણ સમ્રામસીંગનો બાપ મરણ પામતાં ઉચ્ચપ્રાથમ ઘર થઈ અને એમ ધારવામાં આવ્યું કે સમ્રામસીંગ તથા તેનાં ભાઈઓ પોતાના બનોઓને મરાઠી નાંખવાનો અને ઈડર પોતાને કબજે કરવાનો હરાજો રાખે છે. તેઓને ઈડરમાંથી કાઢી મૂકવામાં આવ્યા. અને તેઓ ત્યાંથી અમદનગર ગયા. ત્યાં રહી ગંભીરસીંગની સમીર વચનો લાલ લાલ જાણીમસીંગે મોડાસા કબજે કર્યું અને અમીરસીંગે બાપક લીધું.

* પ્રીન્સીસ એન્ડ વોકસ એન્ડ ગુજરાત ઉપરનો કેપ્ટન ક્રીસ્ટીનો રિપોર્ટ તા. ૯-૫-૧૮૪૫.

† હમીરસીંગ, નારસીંગ, સરદારસીંગ અને બીજાં.

+ કેપ્ટન ક્રીસ્ટીનો રિપોર્ટ એન પ્રિન્સીસ એન્ડ વોકસ એન્ડ ગુજરાત તા. ૯મી મે ૧૮૪૫.

વર્ષની હતી. તેનો કાઢા નલીમસીંગ તેનો વાલી બન્યો. અને તેણે પોતાની લાગવગથી મરાઠાઓની મદદ મેળવી. અને ગંભીરસીંગે કરણસીંગની સગીરવય દરમિયાન અહમદનગરને પાછું છતી ઇસ્લામ તાજામાં લાવવા માટે જે પ્રયત્નો કર્યા તે બધાની સામે કરણસીંગની હકુમતને ટકાવી રાખી. કરણસીંગ ઇ. સ. ૧૮૩૫માં મરણ પામ્યો. તે પાછળ બે પુત્રો મૂખી ગયો. નેમાં એક પૃથ્વીસીંગ અને બીજા ઇસ્લામ વર્તમાન મહારાજ તખ્તસીંગ. કરણસીંગના મરણ પછી પૃથ્વીસીંગ ગાદી ઉપર આવ્યો. પણ તે ઇ. સ. ૧૮૩૬માં મરણ પામ્યો. જ્યારે તે મરણ પામ્યો ત્યારે તેની વિધવા રાણીઓમાં એક ગર્લવંતી હતી. આથી તખ્તસીંગ વસ્તુતઃ અહમદનગરનો ગાદીપતિ બન્યો. પણ પૃથ્વીસીંગની ગર્લવંતી વિધવા રાણીએ પૃથ્વીસીંગના મરણ બાદ થોડા માસ પછી એક પુત્રને + જન્મ આપ્યો. તેથી અહમદનગરની ગાદીનો કાયદેસરનો પ્રથમ હકદાર તખ્તસીંગને બદલે તે પૃથ્વીસીંગનો પુત્ર બન્યો. પૃથ્વીસીંગના આ પુત્રને ગવર્નમેંટે, પૃથ્વીસીંગના ગાદીના વારસદાર તરીકે સ્વીકાર્યો. અને તેની સગીર વય દરમિયાન તખ્તસીંગને તેનો રીજન્ટ વાલી નીમવામાં આવ્યો. પરંતુ આ બાબત ઇ. સ. ૧૮૪૧માં મરણ પામતાં તેના સહુથી નજીકના કુટુંબી તરીકે તખ્તસીંગ અહમદનગરની ગાદીનો કાયદેસર હકદાર તેમજ ખરેખરો વારસદાર ગાદીપતિ બન્યો. અને અહમદનગરની ગાદી ઉપરથી તે ભેષપુરની ગાદી ઉપર આવ્યો, ત્યાંસુધી બ્રિટિશ સરકારે તેને એ પ્રમાણે માન્ય રાખ્યો.

૧૫. આ પ્રમાણે એ રાજ્યશાસન અહમદનગરની

+ પૃથ્વીસીંગનો આ પુત્ર તા. ૨૩મીએ ૧૮૪૦ ને રાજ બન્યો હતો. અને તા. ૨૩મી સપ્ટેમ્બર ૧૮૪૧ ને રાજ મરણ પામ્યો હતો. જુઓ મી. વેલેટનો તા. ૧૭મી જૂન ૧૮૪૦નો કાગળ તથા સીક્રેટરી મી. રીડનો બરોડા રેસીડેન્સી ઉપરનો તા. ૩૧મી ઓગસ્ટ ૧૮૪૦નો કાગળ.

* ઇસ્લામ ગાદીપતિએ ત્રધારામાં એમ પણ જણાવ્યું હતું કે આવા પ્રસંગમાં દત્તકવિધાનની ક્રિયા બાજબી રીતે કરી શકાય જ નહિ. અને છતાં કદાચ કરી શકાય એમ માનીએ તો કાંઈપણ રીતે પટાવત તરીકે તેનો પોતાનો મત તેમાં જરૂર લેવો જોઈતો હતો.

સાખાનો હુકમ અહેવાલ આપી હવે હું ગોડાસાના અહેવાલ ઉપર આવું છું. આમલીવારાના બળવાન કાળા કાકરે, જેણે ગાયકવાડ સામે બળનો કર્યો હતો, તેની સામે સંવત ૧૮૬૩, ઇ. સ. ૧૮૦૬-૭માં ગાયકવાડ તરફથી જે હરકત મેદલવામાં આવ્યું હતું તે હરકત સાથે નલીમસીંગ પણ જોડાયો હતો. અને આમલીવારા ઉપરની ચડાઈના પ્રસંગમાં મરાયો હતો. તેને પાછળ કાંઈ સંતાન ન હતું એટલે રૂઢિ પ્રમાણે સીધા વારસે બાબાવે મોડાસા પાછું મૂળ રાજ્ય ઇસ્લામ રાજ્ય સાથે ભળી જવું જોઈતું હતું. પરંતુ મોડાસાના વારસા ગંબીરોના આ કેસ ખાસ વિશિષ્ટ પ્રકારનો હતો. મોડાસાના શુજરનાર ગાદીપતિ ગાયકવાડ સરકારની સેવા કરતાં મરણ પામ્યો હતો. અને તેની વિધવા રાણી ચાવડીજીને સગામસીંગના બીજા દીકરા અને અહમદનગરના ગાદીપતિ, કરણસીંગના નાના ભાઈ પરતાપસીંગને દત્તક લેવાની પરવાનગી આપવામાં આવી હતી. અને “દત્તકવિધાનની ક્રિયા તેમજ ગાદી સોંપવાની ક્રિયા, ઉપરી રાજસત્તા તરીકે કીક હાથનેસ નામદાર ગાયકવાડ સરકાર વતી તેમના એક અધિકારી નામે ગાપુ કારીએ કરી હતી.” ઇસ્લામ ગાદીપતિની સગીર ઉંમરને લીધે આ દત્તક વિધાનનું કામ વિના વિરોધે થવાની સરલતા થઈ હતી. તો પણ એ દત્તક લેવાની ક્રિયા આમ થયા દેવામાં આવી એ ઇસ્લામ ગાદીપતિ ઉપર એક જબરી મુશ્કેલીરૂપ હતું. તેમ છતાં ગંભીરસીંગે તેની સામે સખત વિરોધ કર્યો હતો. તેનો દાવો એવો હતો * કે નલિમસીંગનો મોડાસામાં હિતાધિકાર માત્ર તેના જીવન પુરતો જ હતો. અને તેના મરણબાદ મોડાસા આપોઆપ એ રાજ્યવંશના

મુખ્ય પુરુષ અથવા પટાવત તરીકે તેની પોતાની (ગંભીરસીંગની) હકુમતમાં જ પાછું આવી જવું જોઈએ. શરૂઆતમાં ગંભીરસીંગે કરેલી આ વિરોધ અને તેની દલીલ સફળ થયાં હતાં એમ લાગે છે. કારણ કે સંવત ૧૮૭૨ અથવા ઈ. સ. ૧૮૨૫-૨૬ની સાલમાં એટલે જાલીમસીંગના મરણ પછી આઠ વર્ષે પ્રતાપસીંગના દત્તકવિધાનને રદ કરવામાં આવ્યું હતું અને ગંભીરસીંગ, ગાયકવાડને તથા તેના અમલદારને અમુક મોટી રકમ નજરાણા તરીકે આપે એટલે મોઝાસા, બાયડ અને મેધરજ ગંભીરસીંગને પાછાં સોંપી દેવાં. એવા ખરેખર હુકમો પણ કાઢવામાં આવ્યા હતા.

૧૬. ત્યારપછીના વર્ષમાં ગુજરાતની અંદર પેશાના જે જે હકો અને પેશાના તાબામાં જે જે મુકદ્દા હતા તે બધા વિજેતા તરીકેના હકની રૂએ સ્થિટિશ ગવર્નમેંટે પ્રાપ્ત થયા. અને આમાં મોઝાસા, બાયડમાંના અર્ધભાગનો પણ સમાવેશ થતો હતો. આપણા સ્થાનિક અમલદારોને પાકી તપાસ કરતાં ખાત્રીબંધ જાણવામાં આવ્યું હતું કે ગાયકવાડે પ્રતાપસીંગ પાસેથી પાછું ખુંચાવી લઇને પોતાની જમીનમાં રાખેલ મોઝાસાનો કબજો પાછો મેળવવા માટે પ્રતાપસીંગ બહારવટે નીકળવાની લગભગ અણી ઉપર હતો. આ રીતે દેશમાં સ્થાપત થયેલી શાંતિને જાળવી રાખવા માટે ગવર્નમેંટે વચમાં પડી. પ્રતાપસીંગના દત્તકવિધાનના પ્રશ્ન ઉપર શાસ્ત્રીઓનો મત લેવામાં આવ્યો. અને એ દત્તકવિધાન કાયદેસર છે એમ જાહેર કરવામાં આવ્યું. અને પછી બરોડાના

રેસીડેન્ટ * તથા અમદાવાદના કલેક્ટરની દરમિયાનગીરી દ્વારા ગાયકવાડ સરકાર પાસેથી પ્રતાપસીંગના દત્તકવિધાનને ટેકા આપનારા અને તેના મોઝાસા ઉપરનો હક પાછો સ્થાપિત કરવો જોઈએ એવી મતલબના હુકમો પાંછા મોકલવામાં આવ્યા. સં. ૧૮૭૮ ઇ. સ. ૧૮૨૧-૨૨માં આ બન્યું. પણ પ્રતાપસીંગ પાછો મોઝાસા પહોંચે ત પહેલાં તો તે મરણ પામ્યો. અને તેને પરિણામે મોઝાસા, એ પ્રતાપસીંગના મોટા ભાઈ અહમદનગરના ગાદીપતિ કરણસીંગને મળ્યું. પ્રતાપસીંગનું દત્તકવિધાન કાયદેસર બાબતી છે એવો મત જોધપુરના મહારાજ માનસીંગે પણ જાહેર કર્યો હતો એમ કહેવામાં આવ્યું છે. તે જ પ્રમાણે કરણસીંગે પણ પોતાના સંવત ૧૮૬૪ના ભાદરવા શુદ્ધ પાંચમ ઇ. સ. તા. ૨૬મી ઓગસ્ટ ૧૮૦૮ના જાલીમસીંગની વિધવા ઉપર લખેલા કાગળમાં * એ દત્તકવિધાનના કામનું બાબતીપણું સ્વીકાર્યું છે. પ્રતાપસીંગના આ દત્તકવિધાનનો ઉલ્લેખ આગળ ફરીવાર કરવો પડે કારણકે એ જ દાખલા અનુસાર અહમદનગર પોતાના કબજામાં રહેવા દેવું જોઈએ એવો જે તખ્તસીંગનો દાવો છે તેના ટેકામાં મારવાડના પોલીડીકલ અમલદારો ** પ્રતાપસીંગના દત્તકવિધાનના મુદ્દા ઉપર બહો ભાર મૂકે છે.

૧૭. ઇ. સ. ૧૮૩૯ના ડીસેમ્બરની ૬ઠી તારીખે પૃથ્વીસીંગ મરણ પામતા એક એવી ચર્ચા ઉભી થઈ કે * ચર્ચામાંથી આ પ્રશ્નને લાગુ પડતી બધી કીમતી માહિતી પ્રકાશમાં આવી. એ ચર્ચા અને તેમાંથી મળેલી માહિતી આ પ્રશ્ન ઉપરિચિત થતાં પહેલાંકું

* અમદાવાદના કલેક્ટર મી. ડાલોપનો જૂન ૧૮૧૮નો રિપોર્ટ. કર્નલ બેલેનટાઇનનો તા. ૬ઠી માર્ચ ૧૮૨૪ના રિપોર્ટ. અને કેપ્ટન લેંગનો જુલાઇ ૧૮૪૦નો કાગળ.

× જુઓ ક્રાંચેડનો તા. ૨૪મા ઓક્ટો. ૧૮૪૫નો રિપોર્ટ.

÷ આ વિગત ઉપર જણાવેલા રિપોર્ટમાં જોવામાં આવશે.

+ જુઓ ઉપરનો મી. ક્રાંચેડનો રિપોર્ટ તથા કર્નલ સંધરવેડનો રિપોર્ટ.

કું આ હક પ્રથમ ૧૮૩૯ના ડીસેમ્બર માસમાં રજુ કરવામાં આવ્યો હતો. ગવર્નમેંટે, કલેક્ટરે રજુ કરેલા તે હક પિંડ સુધારો આપ્યો તે ઇ. સ. ૧૮૪૩ના જૂન માસમાં અને ચાલુ ચર્ચા શરૂ થઈ ૧૮૪૩ના ઓક્ટોબરમાં.

નોંધાયેલી છે. એટલે કોઈપણ પક્ષનાં દષ્ટિગિહ્નને અનુકુળ થાય એ ગતની ત્રિકૃતિ અને ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યાં હોય એવો શંકાથી એ મુક્ત છે. આ ચર્ચા ઉભી થવાનો મૂળ પ્રસંગ નીચે પ્રમાણે છે. 'દત્તવિધાનથી મોડાસાની ગાદી ઉપર આવેલ રાજ્ય-કુટુંબમાં કોઈ સીધો વારસા અવરોધ ન રહેતાં એ વંશનો અંત આવેલો હોવાથી એ પરિસ્થિતિમાં મોડાસા ઉપર બ્રિટિશ ગવર્નમેંટનો હક છે એવો જે દાવો અમદાવાદના કલેક્ટરે રજુ કર્યો તેમાંથી મૂળ આ ચર્ચા ઉદ્ભવી. એણે એવો દાવો કર્યો કે ચાલુ રાજવંશમાં સીધો વારસ ન હોવાથી મોડાસા પાણું મૂળ વરિષ્ઠ રાજસત્તાના હકની રૂએ બ્રિટિશ ગવર્નમેંટની હકુમતમાં લઈ જવું જોઈએ. અમદાવાદના કલેક્ટરે રજુ કરેલા આ હક સામે અહમદનગરના રાજકુટુંબ તરફથી કેપ્ટન લેંગે સખત વિરોધ કર્યો. પૃથ્વીસીંગના મરણ પછી થોડા માસમાં તેના પુત્રનો જન્મ થતાં સ્વાભાવિક રીતે આ ચર્ચાનો અંત આવ્યો. પંથુ એ પુત્ર પાછળથી મરી જતાં અમદાવાદના કલેક્ટરે ફરી એ પ્રશ્ન ઉઠાવ્યો. અને ઘણા પત્ર-બ્યવહારના અંતે જો કે અમદાવાદના કલેક્ટરે રજુ કરેલો એ હક ગેરવાજબી છે એમ તદ્દન નિઃશંકપણે સિદ્ધ થતું નથી એટલું તો જો કે ગવર્નમેંટે કબૂલ કર્યું તોપણ તેણે એ હકને માન્ય ન રાખ્યો. અને એવો સુકાદા આપ્યો કે તખ્તસીંગને અહમદનગરની ગાદી સાથે મોડાસાનો મરિવાડી ભાગ રાખવા દેવો. આ ત્રિપલ ઉપરના પત્ર-બ્યવહાર સંબંધે ફરી આગળ ઉલ્લેખ કરવામાં આવશે.

૧૮. ચાલુ ચર્ચા સાથે સંબંધ ધરાવતી એક ઘણી મહત્વની હકીકતનો આ સ્થળે ઉલ્લેખ કરવો એ, આ વિચારણા માટે સંગતકર્તૃય થશે એમ લાગે છે. હકીકત મારવાડના પોલીટીકલ અમલદારોને તદ્દન નજર બહાર રહી ગઈ હોય એમ લાગે છે. અને

સુજરાતના પોલીટીકલ અમલદારોએ પણ એનો ઉલ્લેખ ઘણા ઓછા પ્રમાણમાં માત્ર નહિ નેટલો ન કરેલો જણાય છે. હું જે હકીકત સંબંધે આ ઉલ્લેખ કરું છું તે હકીકત એ છે કે આ કેસમાં સામસામા દાવા રજુ કરનાર જે એ પક્ષો છે તે બન્ને પક્ષ કાં તો ગાયકવાડના અથવા તો બ્રિટિશ ગવર્નમેંટના તાખાના ખંડિયા રાજ્યકર્તાઓ છે, આના અનુસંધાનમાં આગળ હું એ ૨૫૪ કરીશ કે પોતાના પુત્રના કહેવાતા દત્તવિધાનને આધારે અહમદનગર પોતાની હકુમતમાં રહેવું જોઈએ એવો જે તખ્તસીંગનો દાવો છે તે આટલી માત્ર એક જ હકીકતથી પણ સંપૂર્ણપણે તૂટી નાથ છે.

૧૯. મેં આગળ જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે જ્યારે અમેસીંગ મરાઠાઓના હુમલા સામે પોતાની રાજધાની જોધપુરનું રક્ષણ કરવા માટે સુજરાત છોડી પાછો ચાલ્યો ગયો અને તેના પ્રતિનિધિ કેપ્ટનને પણ સુજરાતમાંથી કાઢી મૂકવામાં આવ્યો ત્યારે અમેસીંગના એ બે ભાઈઓએ ઇંદર રાજ્ય તથા તેના તાખાનાં અહમદનગર, મોડાસા, હરસોલ અને બાયડ 'પ્રગણા'ઓ પોતાની હકુમતમાં જળવી રાખ્યાં. ઇ. સ. ૧૭૩૫થી ૧૭૫૫ના સમય દરમિયાન જ્યારે પેશ્વા અને ગાયકવાડના લશ્કરોએ સાથે મળી સુજરાત જીતી લીધી હતો તે સમયે પણ આ રાજવીઓએ પોતાના સ્વાતંત્ર્ય માટેની સતત ઝુંબેશ ઘણી બહાદુરીથી ચાલુ રાખી હતી. અને માત્ર સામા દુસ્મન પક્ષની ઘણી પધારે પ્રયત્નતા આગળ તેમને હેવટ પરાણે તાબે થતું પડ્યું હતું. પેશ્વા (રઘુનાથ) અને ગાયકવાડ વચ્ચે પુનામાં પરસ્પર કોલકરાર થયા. તેને અંગે ઇંદરનો સુલક એ બે વચ્ચે વિભાગ પાડીને વહેંચી લેવામાં આવ્યો. અને એ રીતે દરેકને-પેશ્વાને અને ગાયકવાડને-મોડાસા, બાયડ અને હરસોલનાં

× જુઓ કર્નલ લેંગનો રિપોર્ટ તા. ૨૮મી જાન્યુઆરી ૧૮૪૦, તા. ૨જી જુલાઈ ૧૮૪૨, અને તા. ૧૮મી ડીસેમ્બર ૧૮૪૩. અને ગવર્નમેંટના હેવટના સુકાદા માટે જુઓ ચીફ સેક્રેટરી મી. રીડનો તા. ૧-૧-૧૮૪૩નો કાગળ.

ગામડાંઓમાં સરખો ભાગ મળ્યો. અને એ પ્રદેશના કસબાનાં મોટાં શહેરો પણ સરખે ભાગે વહેંચી લેવામાં આવ્યાં. પણ એ બંનેએ જીતાયેલા તરફ જુદી જુદી વહીવટી પદ્ધતિ અપાત્ત્યાર કરી. પેશ્વાએ પોતાના ભાગમાં આવેલો બધો મુલક તુરત જ પોતાના કબજામાં લીધો અને પોતાની સત્તા દૃઢ બળબળી રાખવાને મુખ્ય મુખ્ય શહેરોમાં ચાલુ રચાયાં. જ્યારે ગાયકવાડે જુદી પદ્ધતિ અપાત્ત્યાર કરીને મુલક ઉપરનો સીધો કબજા હક જતો કરીને ઈડરના ગાદીપતિએ ગાયકવાડને વાર્ષિક પેશકર્શી ભરવી એ શરતે પોતાના ભાગનો ભોગવટો ઈડરના ગાદીપતિને રહેવા દીધો. શરૂઆતમાં ભરવાની આ પેશકર્શીની રકમમાં

વધવટ થતી હતી. પણ ઇ. સ. ૧૮૧૨માં બ્રિટીશ ગવર્નમેન્ટની દરમિયાનગીરીથી અને તેની બાંધધરીથી આ રકમ હંમેશને માટે અક્ષર નક્કી કરીને વાર્ષિક રૂ. ૨૪૦૦૧ કરાવવામાં આવી. * પણ ભરણું કરતી વખતે અમુક રકમ શીરપાવ તરીકે આપવામાં આવતી. અને બીજી પણ કેટલીક નાની રકમો પણ મળતી. એ બધી બાદ જતાં મૂળ બાંધધરી રકમમાં ઘટાડો થઈને ગાયકવાડને નક્કી રૂ. ૨૧૮૬૬ મળતા. આ રકમનો એક ચતુર્થાંશ ભાગ ઈડરનો ગાદીપતિ ભરતો. અને ત્રણ ચતુર્થાંશ ભરણું તેના પટાવતો અથવા જમીનદાર સરદારો તરફથી થતું. ઈડરની અત્યારની વાર્ષિક ઉપજ * એક લાખ રૂપિયાથી ઓછી રહે

* કેપ્ટન ફીલી જણાવે છે, કે પેશકર્શીની રકમને વધારીને રૂ. ૨૪૦૦૧ જેટલી કરાવવામાં આવી. અને તે પ્રમાણે લેવામાં આવી. તે પ્રથમ ઇ. સ. ૧૮૦૨ની સાલમાં બન્યું, અને ગાયકવાડે ઈડરને પાલજીપુર રાજ્ય સાથે જે મદદ આપી હતી તે બદલ એ રકમ એમ વધારવામાં આવી હતી. (હમી મે ૧૮૪૫નો રિપોર્ટ) અગાઉ જ્યારે દામાજીરાવ ગાયકવાડની સરકારી નીચે એક મોટું લશ્કર ઈડર ઉપર ચઢી આવ્યું હતું ત્યારે શીવસીંગ તેનો સાગનો કરી શકે એવું ન હતું. તેથી શીવસીંગ પાસેથી ઈડરની ઉપજમંદી અર્થે ભાગ મરાડાએ લીધો હતો. શીવસીંગ ઇ. સ. ૧૭૬૧માં મરણ પામ્યા.

* જોન. મી. એલ્ફીન્સ્ટન તા. ૨૮-૨-૧૮૨૧ની યાદીમાં આ રકમ વધારે મોટી હોવાથી મળુના કરે છે. અને જણાવે છે કે “ઈડરનાં પેટાં રાજ્યો અહમદનગર અને મોડાસાના મળુઓમાં સમાવેશ ન કરતાં ઈડર રાજ્યની આમદાની લગભગ ૪ લાખ જેટલા થવા ગય છે. પણ રામને પોતાને ભાગે રૂ. લાખ દોઢ લાખ રૂપિયા કરતાં વધારે આવતા નથી. આઝીની રકમ તેના સરદારો વચ્ચે વહેંચાઈ ગય છે. સરદારો પટાવત કહેવાય છે. તેઓ લશ્કરી સેવા અને નાની જેવી રકમ ભરવાની શરતે રાજ્ય તરફથી મળેલા જમીન ઉપરના હકો ભોગવ છે. આ આઠ સરદારો કે જેઓ બધા રોઝાડ વંશના છે. અને જેઓના વડાઓ, ઈડર રાજ્યના સ્થાપક મળ પુરૂષ સાથે બોધપુરથી ઉતરી આવેલા છે, તે સરદારો ઉપરાંત રાજ્યોના પોતાના બીજા વીરથી ત્રીસ જેટલા પટાવતો છે. જેઓ જરૂરની વખતે લશ્કરી સેવા કરવા બદલ રાજ્યો તરફથી આપવામાં આવેલા જમીનના હક ભોગવતા પણ હવે તેઓ લશ્કરી સેવાને બદલે રામને વાર્ષિક બાંધી ખંડણી આપે છે. આ લોકો જતે રજપુત અને કેળી છે.

જેજ યાદીમાં જોન. મી. એલ્ફીન્સ્ટન ઈડર, અહમદનગર અને મોડાસા એ ત્રણ રચનાની આમદાનીની વિગત નીચે પ્રમાણે આપે છે:—

ઈડર	૧,૭૫,૦૦૦ ઉપજ	૨૪૦૦૧ ખંડણી	૬૦૦ હથિયારબંધ તોફારો
અહમદનગર	૫૦,૦૦૦ ”	૫૦૦૧ ”	૧૫૦૦ ”
મોડાસા	—	૭૩૦૧ ”	૨૫૦૦ ”

મોડાસા પ્રગણું પણ મોડાસા ઉપરાંત માખટ અને વજીયાદ નામનાં બે ગામો મળી બનેલું છે. આ પ્રગણામાં વાર્ષિક રૂ. ૪૦૦૫ની આવક જેટલા ભાગ બ્રિટીશ સરકારનો છે, અને તે પ્રગણાની

અહમદનગર સંસ્થાન કોને સોંપવું ?

છે. અહમદનગરની વાર્ષિક ઉત્પન્ન રૂ. ૪૦ લાખરથી વધારે નથી. જેમાંથી ૮,૯૫૨ ખંડણી તરીકે ભરાય છે. આ ખંડણી તરીકે ભરવાની રકમમાં મોડાસા તથા બાયડ તરફથી ખંડણી તરીકે ભરવાની રકમોનો પણ સમાવેશ થઈ જાય છે. આ બે પ્રગણ્યાં, પેશ્વા અને ગાયકવાડે ગુજરાતના વિભાગ પાડી તેને આપસ આપસમાં વહેંચી લેવા મંજૂર થઈ. સ. ૧૮૫૫માં કરેલા ફાલકરારની રૂએ પેશ્વાના ભાગમાં આખ્યાં હતાં. એટલે મોડાસા અને બાયડ પાસેથી ખંડણી લેવાનો ગાયકવાડનો કોઈ હક ન હતો. પણ પેશ્વાએ પોતાના ભાગે આવેલો ગુજરાતનો પ્રદેશ અમુક બાંધી રકમ લેવાની શરતે ગાયકવાડને અમુક વર્ષને પટ્ટે આપ્યો હતો. અને તેથી એ પદ્ધતી મુદત દરમિયાન ગાયકવાડે મોડાસા અને બાયડ પાસેથી ખંડણી લેવાનો પોતાનો હક સ્થાપિત કર્યો અથવા ખર્ચ જોતાં એમ કરવાનો હક પરાણે પચાવી પાડ્યો. અને ત્યારે પેશ્વાના પ્રદેશો પરતી હકુમત, પેશ્વાના હાથમાંથી આપણા હાથમાં આવી ત્યારે આ વ્યવસ્થા આપણા અમલદારોની નજર બહાર જ ચાલી ગઈ. અને આવી રીતે ખંડણી ઉધરાવવાનો હક ગાયકવાડે ગેરબાજબી રીતે પચાવી પાડ્યો છે. એ વાત જાણવામાં આવી તે પહેલાં તે આપણે ગાયકવાડના આ ગેરવાજબી દાવાને વાજબી હક તરીકે માન્ય કરી સ્વીકારી લીધો હતો. જે કે પાછળથી, ગાયકવાડને એવો કોઈ હક નથી અને હોય તો તેણે રાજાની કરવો એ જાતની ચર્ચા ઉભી થઈ હતી. તોપણ એ બાબતમાં હવે તો ગાયકવાડને એ ખંડણી મળવી ચાહુ રહે તેમ કરવા આપણે પ્રમાણિકપણે બંધાયેલા

છીએ, એવો હકાપણ બરલો નિર્ણય અખત્યાર કરવામાં આવ્યો હતો.

૨૦. આગળ બારમા પેરમાકમાં કહેવાઈ ગયું છે, કે અજીતસીંગના દીકરાઓ પંડોના એક અમીર-શીંગે બાયડમાં પોતાની ગાદી સ્થાપી આ ગાદીપતિ સંવત ૧૮૭૮ ઈ. સ. ૧૮૨૩માં મરણ પામ્યો. તેને પાછળ સંતાનમાં એકે દીકરો ન હતો. માત્ર બે દીકરીઓ હતી. આ બનાવ બનતાં ઈડર તથા અહમદનગર બંને રાજ્યોએ બાયડ પાછું પોતાની હકુમતમાં બળી જતું જોઈએ એવો દાવો કર્યો. ઈડરે એવો દાવો રજુ કર્યો તેનું કારણ એનું આપણું કે બાયડ, પહેલાં ઈડર રાજ્યના એક અંદરના ભાગરૂપ હતું અને તેથી વારસદારને અભાવે તે પાછું ઈડર રાજ્યમાં બળી જતું જોઈએ. અહમદનગરે દાવો કર્યો તે એવા કારણસર કે બાયડ, એ ઈડર તરફથી શુભાર્થ તરીકે પદ્મામા અપાયેલ નહતું પણ છત્તથી મેળવેલું હતું. આ તકરારની તપાસ મહીકાં પોલિટીકલ એજન્ટે ચલાવી હતી અને સંવત ૧૮૮૩ ઈ. સ. ૧૮૨૭ની સાલમાં ઈડર અને અહમદનગર વચ્ચે સમાધાનનો કરાર કરવામાં આવ્યો હતો. જેમાં એ બે સંસ્થાનો વચ્ચેની સર્વ તકરારોનો નિવેડો કરવામાં આવ્યો હતો. આ કરારથી ઈડરે મોડાસા ઉપરનો પોતાનો સર્વ હક છાડી દીધો અને તેના કુલ ભોગદારી સંપૂર્ણપણે અહમદનગરને સોંપી દેવાનું નક્કી થયું. અને બાયડના ભાગ પાડી તેમાંથી કે ભાગ ઈડરને મળે અને કે ભાગ અહમદનગરને મળે એ પ્રમાણે તેને વહેંચી લેવું એમ કરાવવામાં આવ્યું. અને તેની સાથે અમીરસીંગની બે દીકરીઓના નિવાહનો ખર્ચ આપવાની તેમજ તેઓની માતાને

દીવાની ફાજલારી હકુમત પણ બ્રિટીશ સરકારની છે. પરંતુ રાજા પોતાના ભાગની ઉપજ પોતે જ સીધી રીતે વસૂલ કરે છે. અને એ વ્યવસ્થા વારંવાર વિશેષો ઉત્પન્ન કરતી રહી છે. જુઓ કલેક્ટર ફેમિનનો તા. ૨૧મી જુન ૧૮૪૨નો કાગળ તથા સીક્રેટરી મી. વીલેમીની તા. ૨૧મી ફેબ્રુઆરી ૧૮૪૧ની સમરી લુક નોંધ.

† જુઓ કર્નલ લેંગેના તા. ૬ ફેબ્રુઆરી ૧૮૪૧નો કાગળ. જેની સાથે આ સમાધાનના દસ્તાવેજની નકલ. અહમદનગર તરફથી રાજા કરજુસીંગ અને તેના બે દીકરા અમીરસીંગ તથા તખ્તસીંગે સહી કરી છે.

(અમીરસીંગની વિધવાને) ખર્ચ માટે વાર્ષિક રકમ બાંધી આપવાની એ બન્ને પક્ષોએ કબજાત આપી. આ પ્રમાણે સમાધાનોના દરોવો થયા પણ વસ્તુનાં આ દરોવો કદીપણ અમલમાં ન મૂકાયા. અને ઇ. સ. ૧૮૩૩માં, અમરસીંગની વિધવા રાણીએ પોતાની દીકરીઓના ભરણપોષણનો પ્રખંધ ઇડરના રાજ્યએ કરવો એટલી એક જ શરતના બદલામાં આખું બાયડ ઇડરના રાજ્યને લખી આપ્યું. પરંતુ ત્યારપછી અમુક સમયમાં એક દીકરી ગુજરી ગઈ અને ઇડરના રાજ્યએ પોતાનો દરોવ પાલ્લે નહિ તેથી અમીરસીંગની વિધવા રાણી પોતાની એક દીકરી હતી તેને લઈ અહમદનગર ગઈ, અને જે શરતે તેણે ઇડરના રાજ્યને બાયડ લખી આપ્યું હતું તે જ શરતે અહમદનગરના રાજ્યને પણ બાયંડ લખી આપ્યું. ત્યારપછી અમીરસીંગની એ વિધવા રાણી ગુજરી ગઈ અને બાયડનો કબજો મેળવવા માટે ઇડર તથા અહમદનગર એ બન્ને પ્રતિ-પક્ષીઓએ પોતપોતાના હકો રજુ કર્યા અને તકરાર ઉઠાવી તેથી ઇ. સ. ૧૮૩૭માં બ્રિટિશ ગવર્નમેંટે બાયડ ઉપર પોતાની જમી મૂકી, * અને ત્યારથી સરેરાશ વાર્ષિક લગભગ રૂ. ૫૦૦૦ જેટલી રકમની બાયડના મારવાડ ભાગની આમદાની * અમીરસીંગની દીકરી બાઈ કુંદજીને અપાય છે અને તેની હયાતી સુધી તેને તે મળ્યા કરશે.

૨૧. મોડાસાના ગાદીપતિ તેમજ બાયડના ગાદી પતિ બંને અપુત્ર મરણ પામવાથી આ બંને પ્રગણના કબજા તથા હકુમત માટે ઇડર તથા અહમદનગરના રાજ્યકર્તાઓ વચ્ચે આજસુધી તકરાર ચાલી આવે છે. ઇડર પોતે મૂળ રાજ્ય છે. અને તેથી લેખતની પદ્ધતિ પ્રમાણે મોડાસા અને બાયંડ પાછાં ઇડરની હકુમતમાં ભળી જવાં જોઈએ એવો ઇડરનો દાવો છે. અહમદનગર પોતાના દાવાના સમર્થનમાં બે કારણો રજુ કરે છે; તે એ કે મોડાસાના ગાદીપતિની વિધવા રાણીએ અહમદનગરના રાજ્ય કુટુંબના એક કુંવરને દાતક લીધો હતો; જે બાબત વિષે આમાં આગળ જતાં ઉલ્લેખ * કરવામાં આવશે. એ દાતક વિધાનની રૂઢીએ મોડાસા ઉપર અહમદનગરનો હક લાગે છે એવી અહમદનગરની એક દલીલ છે. અને બીજું અહમદનગરની સહાયથી મોડાસા ઇડર પાસેથી પરાણે હસ્તગત કરવામાં આવ્યું હતું. તેથી પણ મોડાસા ઉપર અહમદનગરનો હક છે એમ જણાવે છે. અમીરસીંગની દીકરીએ પણ બાયડની હકુમત પોતાને મરજીમાં આવે તેને આપવા પોતે મુખત્યાર છે એવો દાવો રજુ કર્યો છે. પણ રાજ્યરથાનોની પ્રચલિત રૂઢિ પ્રમાણે એકે દાવો માન્ય રહી શકે એવો નથી. કેમકે રજપુત રિવાજ મુજબ કોઈ પણ ઓ પોતાના અંગત હકની કાંઈ પણ જાગીરની

* જુઓ કેપ્ટન લેંગનો તા. ૧૮મી ડિસેમ્બર ૧૮૪૩નો કાગળ.

x પેલીડીકલ એજન્ટના તા. ૨૯મી એપ્રિલ ૧૮૪૭ના છેલ્લા વાર્ષિક રિપોર્ટ પ્રમાણે બાયડના છેલ્લા ચાર વરસના ઉપજ ખર્ચના આંકડા નીચે પ્રમાણે છે.

આવક	ખર્ચ
૧૮૪૨-૪૩	૩૭૮૩-૮-૧૦
૧૮૪૩-૪૪	૬૭૮૪-૦-૪
	૪૨૪૪-૪-૩
	૫૭૭૭-૬-૧૦
	૨૭૭૬-૮-૨
	૬૫૫૩-૦-૫
	૪૧૭૦-૧૪-૨
	૫૬૩૦-૫-૫

+ જુઓ આ મીનીટનાં પાના ૬૬, ૮૪ અને ૮૫.

= જુઓ કેપ્ટન લેંગના કાગળો, તા. ૨ જુલાઈ ૧૮૪૩, અને તા. ૧૮ ડિસેમ્બર ૧૮૪૩.

વારસદાર બની શકતી નથી. ઉદેપુરના રાણા તથા પ્રતાપગઢના રાજા એ બન્નેએ, તે કુટુંબના વડા તરીકે ઈંદરના રાજ્યકર્તાના પક્ષમાં પોતાનો નિર્ણય આપ્યો છે. પણ મારવાડના મહારાજા માનસીંગનું મરણ થતાં, તે કુટુંબની મૂળ મોટી શાખાના પ્રતિનિધિ ઈંદરના રાજાને હક જુભાવીને જોધપુરની ગાદી ઉપર મહારાજા માનસીંગના વારસ તરીકે તખ્તસીંગની વરણી તથા દત્તક વિધાનની ક્રિયા કરવામાં આવતાં આ મોડાસા અને ખાણડના વારસા સંબંધીની તકરારનો અંત આવ્યો. અને તખ્તસીંગ જોધપુરની ગાદી ઉપર જતાં અહમદનગરની ગાદી ખાલી પડવાથી આખું અહમદનગર સંસ્થાન પોતાને મળવું જોઈએ એવો ઈંદરના રાજ્યકર્તાએ જે દાવો રજૂ કર્યો તેમાં મોડાસા અને ખાણડના વારસા સંબંધીના પ્રશ્નના ઉવટના નિકાલનો સમાવેશ થઈ ગયો, કેમકે જો અહમદનગર ઈંદરને સોંપવામાં આવે તો મોડાસા અને ખાણડનો વારસો, એ બાબતના ખાસ જુદા નિર્ણય વિના પણ, આપોઆપ ઉવટ ઈંદરને જ મળે.

૨૨. આ ઐતિહાસિક ટુંકી રૂપરેખાઓ જો કે સંપૂર્ણ નથી તોપણ આ પ્રશ્ન સંબંધે નિર્ણય બાંધવાનું કામ એથી સરલ થશે. આ તકરાર ઉભી થયા પહેલાં જે હકીકતો અને માહિતી નોંધાયેલ છે તેના ઉપરથી આ ઐતિહાસિક નોંધ તૈયાર કરવામાં આવી છે. વળી, તખ્તસીંગ પોતે સરકારને માહિતી પૂરી પાડી છે તે પણ ઘણી બાબતોમાં આ ઐતિહાસિક હકીકતને ટેકા આપે છે. તેના પહેલા ખરીતામાં * તે કહે છે કે:—
“આણંદસીંગને એક પુત્ર હતો જેનું નામ શીવસીંગ હતું. તે શીવસીંગને પાંચ દીકરા હતા—(૧) ભવાનસીંગ, (૨) સંપ્રામસીંગ, (૩) જાલીમસીંગ, (૪) અમીરસીંગ, (૫) ઈંદરસીંગ. આ પૈકીના બીજા દીકરા સંપ્રામ-

સીંગને બે દીકરા હતા, કરણસીંગ અને પ્રતાપસીંગ. તેમાંથી સંપ્રામસીંગ પછી તેનો પહેલો દીકરો કરણસીંગ અહમદનગરની ગાદી ઉપર આવ્યો. શી. ૧૦૧૧ના બીજા દીકરા જાલીમસીંગે મોડાસામાં પોતાની ગાદી સ્થાપી અને પોતાને દીકરો ન હોવાથી (અહમદનગરના સંપ્રામસીંગના બીજા દીકરા) પ્રતાપસીંગને દત્તક લીધો. આથી વખત જતાં પાછળથી કરણસીંગ એ, અહમદનગર, મોડાસા અને ખાણડ, એ ત્રણેનો રાજા થયો એ કરણસીંગને બે દીકરા હતા એક પ્રધીસીંગ અને બીજો હું પોતે (તખ્તસીંગ).” એ જ રીતે અહમદનગર ઈંદરના મૂળ રાજ્યથી કેવી રીતે છૂટું પડ્યું એ બાબતમાં કેપ્ટન લેંગે જે બ્યાન આપ્યું છે તેને પણ તખ્તસીંગે પૂરી પાડેલી હકીકતથી ન ટેકા મળે છે. માત્ર એક જ બાબતમાં તખ્તસીંગે આપેલી માહિતી કેપ્ટન લેંગના બ્યાનથી જુદી પડે છે અને તે એ કે તખ્તસીંગ આ બનાવ કેપ્ટન લેંગે જણાવ્યું છે તે કરતાં અધિક વર્ષ વહેશે બન્યો હતો એમ જણાવે છે. “આણંદસીંગના દીકરા શીવસીંગે અહમદનગર પ્રગણું પોતાના બીજા દીકરા અને મારા (તખ્તસીંગના) દાદાના બાપ (પ્રપિતામહ) સંપ્રામસીંગને પોતાના અવસાન પહેલાં ૧૭ વર્ષ, સરત ૧૮૩૦. ઈ. સ. ૧૭૭૩-૭૪માં આપ્યું.” પણ તેની સાથે તે ઉમેરે છે કે “શીવસીંગના બધા (રાજ્યકર્તા) દીકરાઓ પોતપોતાની હકુમતના પ્રદેશમાં પોતાને યોગ્ય હાથે તે પ્રમાણે કાંઈ પણ જાતની દબલગીરી કે અકુચ વિના કુલ સુખત્યારીથી રાજ્ય કરતા હતા. અને એક બીજાથી તફાવત રતન હતા.”

૨૩. હવે હું, અહમદનગરના માજી રાજ્યકર્તા તખ્તસીંગ, ઈંદરના વર્તમાન રાજકર્તા જુવાનસીંગના હકની ઉપરવટ મૂકને, સામાન્ય પ્રચલિત ધેરણીથી વિરૂદ્ધ અને અને અને હાથે છે તે પ્રમાણે રાજ-

* જુઓ કેપ્ટન લેંગનો તા. ૨૩મી ડિસેમ્બર, ૧૮૪૩નો કાગળ.

ન તખ્તસીંગનો બીજો ખરીતા, તા. ૬ ઓક્ટોબર-૧૮૪૫નો, જે મી. પ્રિયિડના તા. ૨૪ ઓક્ટોબર ૧૮૪૫ના રીપોર્ટ સાથે પરિચિત બી. તરીકે છે.

સ્થાનના કાયદાઓ અને રૂઢી તેમજ રીતરીવાજોથી પણ વિરુદ્ધ રીતે, (સરદારોએ કરેલી વર્ણપ્રાપ્તિ) મહારામ્મની ગાદી ઉપર જે રીતે આવ્યા તેને લગતાં મંત્રોએ સંબંધી વિવેચન કરે છે.

૨૪. બોધપુરના મહારામ્મ માનસંગે તા. દેવી સપ્ટેમ્બર ૧૮૪૩ ના રોજ મરણ પામ્યા. એની પાંછળ કાંઈ સંતાન હયાત ન હતું, અને કર્નલ ટોડનો મત

પ્રમાણે પોતાનો વારસ નીચી જવાનો ફરક રાખ્યું રાજ્યકર્તાની જે પ્રથમ ફરજ છે તે ફરજ મુજબ તેમણે પોતાની પાંછળ પોતાની ગાદીએ આવવા માટે કોઈ વારસદાર નક્કી કર્યો ન હતો. આ અગત્યનું કામ તેમણે કેમ નહિ કર્યું હોય તેનો ખુલાસો તેમની માનસિક સ્થિતિખ્યાલમાં + લેતાં સંપૂર્ણ પણે મંજૂર રહે છે. એમની લાંબા સમયની કારકીર્દી દેશીયાન

x કેપ્ટન હલોનો આ તારીખનો કાળ.

+ કર્નલ ટોડનો રાજસ્થાનનો ઇતિહાસ (વોલ્યુમ ૨ પાનું ૧૧૦,) માંથી ટીકણા નીચેના ફકરાઓ માનસંગની વિશિષ્ટ પ્રકારની માનસિક સ્થિતિનો ખ્યાલ આપે છે.

“દેવનાયના અવસાને રામ માનની મગજશક્તિ ઉપર ઘણી ખરાબ અસર કરી હોય એમ જણાયું. તે પોતાના રહેવાના ખંડોમાં જ એકલો પુરાઈ રહેવા લાગ્યો, કોઈની પણ સાથે કંઈ પણ વાતચીત કરવાની તેણે ના પાડી અને રાજકીય કે ધાર્મિક કોઈ પણ પ્રકારનું કંઈ પણ કામ કરવાનું કે કર્તવ્ય બંને વચ્ચે તેણે બંધ કર્યું. આખરે ઉવટ ન્યારે તેના એકના એક દીકરા હનસંગને તેના ઉત્તરાધિકારી તરીકે નીમવાની તેને બહામણ કરવામાં આવી ત્યારે તેણે તેમ કરવાની હા પાડી અને તેને એ પહેલું સંપાદન થિફ્ટ તરીકે પોતાને સ્વહસ્તે તેના લાસમાં રાખતિભક્ત કર્યું. પણ યુવાનીએ અને તેની વાસનાઓ પોષનાર હક્કા ખુશામત ખોરાએ હનસંગને તેની ફરજો અને કર્તવ્યોમાંથી બદલ કરી બધે માર્ગે વાળી દીધી અને તેથી તે થોડા વખતમાં મરણ પામ્યો.

પોતાનો એકનો એક દીકરા, હજુ તો રાજ્યની લગભગ હાથમાં લેવા જેટલી પુખ્ત ઉંમરે પહોંચ્યો નહતો તે પહેલાં મરણ પામવાને લીધે રામ માનનું મન રાજકાંડમાંથી વધારે વિમુખ બની ગયું અને પોતાની જાતને માટે પણ, પોતાને મારી નાખવા દેખાઈમાં પ્રવૃત્તો કરવામાં આવે છે એવો વહેમ તેના મનમાં જોડ્યો વધી ગયો કે પોતાની રાણી સુધાને માટે પણ તેના મનમાં એ વહેમ રહેતો. પોતાનો એક જ વધારા માણસ જે લાવી—આપે તે સિવાય બીજો કંઈ પણ ખોરાક ન લેતો. તેણે સ્વચ્છ અને પવિત્ર થવા માટે નહાવા ધોવાનું પણ છોડી દીધું, અને પોતાના વાળ પોતાના અહેરા ઓડા પથરાઈ રહે તેમ તેને પડ્યા રહેવા દેવા લાગ્યો અને આખરે કંતો ખરેખર ગાંડો બની ગયો અથવા તો ગાંડો હોય એવો દેખાવ કરવા લાગ્યો. એ કાંઈ સાચું બોલતો નહિ અને પોતાના રાજ્યના મંત્રીઓ જે કાંઈ વિવેકન કરે તે જાણે પોતાને કંઈ તેમાં લેવા દેવા નહોય એમ કાંઈ જડમૂઢ માણસની માફક શબ્દ મનરક પણ સાંભળી રહેતો અને તે મંત્રીઓને રાજ્યનાં કામો પોતાની મેજે જેમ બની શકે તેમ અલાયે જવાની ફરજ પડતી, ઘણા એમ ખાતરી પૂર્વક માને છે કે તે ગાંડો જેવી જે મેણ કરતો તે માત્ર પોતાનો જલ લેવા માટે જે કાવનાં રચાતાં હતાં તેમાંથી જયવા માટે છરાદા પૂર્વક કરેલો બાજી દેખાવ હતો, ન્યારે બીજાઓ એમ પારે છે કે ઈન્દુરાજને મારી નાખવાના કામમાં જે પોતે સમ્મતિ આપી હતી અને જેને અંગે સાચેસાચે પોતાના ગુરૂનું પણ મરણ ઉપરિચિત થયું હતું, તેને લીધે થતા પશ્ચાતાપને પરિણામે અતિ ઉદાસીન ગાંડપણ તેને થયું હતું.”

માનસંગના જીવન સંબંધની વધારે વિગતો અને માહિતી માટે કર્નલ સધરલેન્ડે લખેલ “રેગીસ

અનેક વખત તેમના મનની રીતિ અત્યંત ઉદાસીનતા-વાળી, લગભગ ગાંડપણને મળતી થઈ ગઈ હતી. રાજ્યના કામકાજ કરવામાં તે લાજ આપતા નહતા, અને છેવટ ધાર્મિક એકાન્તવાસી સાધુ કે ભક્ત જેવું એનું જીવન થઈ ગયું હતું. ઈ. સ. ૧૮૧૭-૧૮માં તેના એકનાએક દીકરા અતુરસંગતું મરણ થતાં તેના આધાતથી તેનાં માનસિક દર્દમાં ધણી વધારો વધારો થયો અને એ દુઃખદ પ્રસંગની થયેલો અમરમાંથી તેનું મન કદી પ્રાપ્તુ સ્વસ્થ થયું નહિ. એની કારકીર્દીના સમયના અંતિમ ભાગમાં તેના મનની અવ્યવસ્થિત રીતિ—(ગાંડપણ) ધણી રીતે જોવામાં આવતી હતી.

ઈ. સ. ૧૮૪૩ ના જૂન માસમાં તે પોતાની રાજધાની છોડીને ચાલ્યો ગયો અને વસ્તુતઃ ગાદીને પોતે ત્યાં ક્યાં જેવી રીતિ ઉભી કરી જેથી પીટીશ ગવર્મેન્ટે એવી પરિસ્થિતિમાં શું પગલાં લેવાં એ વિચારવા જેવું થયવામાં બરેલું બની ગયું. આ પ્રસંગે ગવર્મેન્ટના સેક્રેટરી મી. થોમસને સરકારના

રજીસ્ટ્રારના આજ્ઞાએ લખી જણાવ્યું કે :—
“ ગવર્નર જનરલ લાંબા વખતથી એવા નિર્ણય ઉપર આવ્યા છે કે મહારાજાનાં આવાં વિચિત્ર વર્તનનું કારણ માત્ર ધેરછા જ હોઈ શકે, અને ત્યારે મહારાજા પોતે પણ પોતાની માનસિક રીતિ અંબધમાં એજ નિર્ણય ઉપર આવ્યા છે એમ ખુલ્લી રીતે કબુલ કરે છે ત્યારે એમ આશા રાખી શકાય કે રાજ્યના કાર્યો હવે તત્કાલ એ મહારાજાની ગાદી ઉપર તેના હકદાર વારસને ખેસારવાની ગાંઠવણ કરશે અને એ નવા ગાદીપતિની સગીર ઉમર દરમિયાન રાજ્ય વહિવટ ચલાવવા માટેનો પ્રયત્ન કરવાનું હાથમાં લેશે; જેને માટે ચિત્તશ્રમિત મહારાજાને સમજાવીને જેટલા પ્રમાણમાં પોતાના મોજા અનુસાર અને સુખ સગવડમાં રહેવાનું તેની પાસે સ્વીકારાની શકાય તેટલા પ્રમાણમાં સંપૂર્ણ મોજા સહિત તથા સુખ સગવડમાં તેનો નિર્વાહ કરવા માટે દરેક પ્રકારનો ધરતો બંધાવસ્ત જરૂર થઈ જશે તેમજ.”

[અપૂર્ણ]

બંધારણ પ્રત્યે મતભેદ

(એક અવલોકન)

આપણા દેશના રાજદારી ઇતિહાસમાં પહેલી એપ્રિલ ૧૯૩૭ ચિરસ્મરણીય રહેશે. કારણ કે એ દિવસથી ૧૯૩૫ નો ગવર્નમેન્ટ ઇંડીયા એક્ટ, જેના મુજબ માટે છેલ્લાં દસ વર્ષથી હોંડુસ્તાન અને ઇન્ડો-ચીના રાજદારી પુરૂષો પરિશ્રમ કરી રહ્યા હતા, તે કાયદાનો અમલ કેટલાક પ્રાંતોમાં ચાલુ થયો છે, અને તે દિવસથી કંઈક અંશે પ્રાંતિક સ્વરાજ્યનો પાયો નખાયો છે. આ પ્રસંગે સંદેશો આપતાં ના. શહેનશાહે કહ્યું છે કે “ એક નવું પ્રકરણ ઉઘડ્યું છે. અને હું

આશા રાખું છું કે નવા વિધાનથી જે પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો છે તેના ઉપયોગ મારી હોદી પ્રજાના હિતને માટે, સુદિપ્તેષ્ઠ કરવામાં આવશે.” અહીં પ્રાંતિક સ્વાતંત્ર્યનો સ્પષ્ટ અર્થ કરવાની જરૂર છે. અંગ્રેજીના Provincial autonomy એ શબ્દનો અર્થ, પ્રાંતિક સ્વાતંત્ર્ય કરવામાં આવે છે. અર્થાત કે પ્રાંતોની-ધારાસભાઓમાં બધા સભ્યો ચૂંટાયેલા હોય અને તે પેટા જે પક્ષના સભ્યોની અધુનિતિ હોય, એ પક્ષના નેતાને ગવર્નર પ્રધાન મંત્રીની રચના કરવાનું આમ-

ઓફ ધી રીસેશન્સ સપ્લિસ્ટેટીંગ પીટીવન ધ ડિપ્રિશ ગવર્મેન્ટ ઓફ ઇન્ડિયા એન્ડ ડીરેક્ટ નેટિવ રેપ્રેસેન્ટેશન્સ ” (હિન્દી ડિપ્રિશ ગવર્મેન્ટ અને જૂદાં જૂદાં દેશી રાજ્યો વચ્ચે હયાતિ ધરાવતા સંબંધોની રૂપરેખાઓ) એ નામનો ચિત્તાકર્ષક અને સમર્થ અર્થ લેવો.

તણ આપે. અને એ પ્રધાનમંડળ બહુમતિની મદદથી પ્રતિનાં વહીવટ કરે. ૧૯૩૫ ના નવા કાયદામાં ગવર્નરને નિશ્ચિત અધિકાર આપવામાં આવ્યા છે. જેને એ અધિકાર પ્રાંતીય સ્વાતંત્ર્યમાં ક્ષતિકારક છે પણ હીંદુસ્તાનના વિશિષ્ટ સંચાલનસાર એ અધિકાર આપવાનું યોગ્ય લેખવામાં આવ્યું છે. વિભાગતમાં સામાન્ય રીતે એવો નિયમ છે કે પ્રધાનમંડળ બહુમતિ પક્ષનું હોવું જોઈએ. તેમ તેઓની જવાબદારી પણ સમાન અને સંયુક્ત હોવી જોઈએ. અર્થાત્ કે પ્રધાનમંડળ સામે આમની સભામાં જે અવિશ્વાસનો કરાવ પસાર કરવામાં આવે તો એક સામટા બક્ષા પ્રધાનોએ રાજીનામું આપવાની ફરજ છે. ૧૯૩૫ના હોદ્દા કાયદામાં પ્રધાનમંડળના વહીવટમાં ગવર્નરને તેના વિશિષ્ટ અધિકાર આપવામાં આવ્યા છે. અને નિયમો કલમ ૫૦ તથા ૫૧ માં એ અધિકારનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. આ એ કલમો નીચે પ્રમાણે છે.

કલમ ૫૦—ગવર્નરને તેની ફરજે બળવશ માટે ને સલાહ અને મદદ આપવા એક પ્રધાન મંડળ હશે. પણ વિષયો એવા હશે કે જેમાં ગવર્નર પોતાની વિવેક મુદ્દિનો કપધાન કરશે. પ્રધાનમંડળને રચવામાં આવશે તેને અર્થ એવો નથી કે ગવર્નરને આ કલમ અન્વયે પોતાની વ્યક્તિગત ખાસ વિવેકમુદ્દિ વાપરવાનો અધિકાર નથી. જે બાબતો માટે તેની ખાસ જવાબદારી છે તેમાં પ્રધાનમંડળ ગવર્નરને સલાહ આપી શકશે નહીં.

જે ગવર્નરને વ્યક્તિગત રીતે જરૂર હોય તો તે પ્રધાન મંડળની સલાહોનું પ્રમુખ સ્થાન લઈ શકશે.

કલમ ૫૧—જે પ્રધાનોને ગવર્નર જોલાવશે અને કૌંસીલના સભ્ય તરીકે તેમની પાસે સોગલ લેવરાવવામાં આવશે. તેમની પ્રધાનપદ્ધતિ મુદત, ગવર્નરની ઇચ્છા વપર રહેશે.

ગવર્નરનો સંબંધ પ્રધાન મંડળ સાથે કયા પ્રકારનો છે અને પ્રધાનમંડળની સ્થિતિતાનો આધાર શા ઉપર છે તે ઉપરની કલમોમાં સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે. ૧૯૩૫ ના કાયદામાં ઇંગ્લાંડના વહીવટી ધોરણનું અનુકરણ કરવામાં આવ્યું છે. છતાં જવાબદારીની સમગ્ર ભાર ગવર્નર ઉપર લાદવામાં આવ્યો

છે. એટલે જે ગવર્નરને પ્રધાનમંડળનું કાંઈ કામ ગૈર-મુનાસજ લાગે તો તે કાયદા અન્વયે હસ્તક્ષેપ કરી શકે છે. આ મૂળગત ભેદ ઉપર લંગાણ પડ્યું હતું. અને તે એ પ્રકારનું કે જે પ્રધાન-મંડળનાં કામોમાં ગવર્નર હસ્તક્ષેપ કરી શકે અથવા પ્રધાનમંડળની ઉપર વટ ચર્ચ-એને બરતરફ કર્યા વિના પોતાના વિશિષ્ટ અધિકાર વાપરે તો તેથી પ્રાંતિક સ્વાતંત્ર્યના સિદ્ધાંતનો ભંગ થાય છે.

પ્રાંતોમાં પ્રધાનપદાના સ્વીકારનો પ્રશ્ન બહો મહત્વનો છે. અને ધારાસભાઓમાં જે પક્ષની બહુમતિ હોય, તે પક્ષ ન્યાં સુધી પ્રધાનપદાનો સ્વીકાર ન કરે, ત્યાં સુધી ખર્ચ પ્રાંતિક સ્વરાજ્ય કહી શકાય નહીં. નવા કાયદા પ્રમાણે બંગાળ, પંજાબ, સૌંધ, સરહદના પ્રાંત, આસામ, મુંબઈ, મદ્રાસ, સંયુક્ત પ્રાંત, બિહાર, મધ્ય પ્રાંત અને ઝોરિસા: એ પ્રમાણે ધારાસભાઓ ધરાવનારા અગીયાર પ્રાંતો બનાવવામાં આવ્યા છે. ગયા ફેબ્રુઆરી મહીનામાં આ બધા પ્રાંતોની ધારાસભાઓ માટે જે ચુટણી થઈ તેમાં મુંબઈ, મદ્રાસ, સંયુક્ત પ્રાંતો, બિહાર, મધ્યપ્રાંત અને ઝોરિસા એ પ્રમાણે છ પ્રાંતોમાં કોંગ્રેસ પક્ષના સભ્યોની નીચલી પ્રાંતિક ધારાસભાઓમાં બહુમતિ આવી છે. આ બહુમતિની સંખ્યા નીચે આપી છે.

મુંબઈ પ્રાંત (૧૭૫ બેઠકો)	સંયુક્ત પ્રાંત (૨૨૮ બેઠકો)
કોંગ્રેસ પક્ષ ૮૭	કોંગ્રેસ પક્ષ ૧૩૭
બાકીના પક્ષો ૮૮	બાકીના પક્ષો ૯૫
મદ્રાસ પ્રાંત (૨૧૫ બેઠકો)	મધ્ય પ્રાંત (૧૧૨ બેઠકો)
કોંગ્રેસ પક્ષ ૧૫૯	કોંગ્રેસ પક્ષ ૭૧
બાકીના પક્ષો ૫૬	બાકીના પક્ષો ૪૧
બિહાર પ્રાંત (૧૫૨ બેઠકો)	ઝોરિસા, (૬૦ બેઠકો)
કોંગ્રેસ પક્ષ ૯૫	કોંગ્રેસ પક્ષ ૩૧
બાકીના પક્ષો ૬૭	બાકીના પક્ષો ૨૧

હવે કોંગ્રેસ સમક્ષ એ પ્રશ્ન આવી ઉભો રહ્યો કે જે પ્રાંતોની નીચેની ધારાસભાઓમાં કોંગ્રેસપક્ષની બહુમતિ છે, તે પ્રાંતોમાં પ્રધાનપદાનો સ્વીકાર કરવો કે નહીં? ઉદ્દેશ બે ત્રણ વર્ષથી આ પ્રશ્ન કોંગ્રેસના મંડળોમાં ચર્ચાતો હતો. અને છેલ્લા દસકામાં લોકોએ જે અનુભવ લીધો તેના પરિણામે કે ગમે તે કારણે પણ કોંગ્રેસમંડળમાં એક વળનહાર પક્ષ ધારાસભા પ્રવેશ તરફ સહાનુભૂતિવાળો ગંધારો જતો હતો. દીલ્હીમાં ભરાયેલી એક ઇંડિયા કોંગ્રેસ કમિટીમાં ૧૮મી માર્ચે મહાત્મા ગાંધીજીની સૂચનાથી એવો ઠરાવ પસાર કરવામાં આવ્યો કે જે પ્રાંતોમાં કોંગ્રેસ પક્ષની બહુમતિ છે, એ પ્રાંતોમાં પ્રધાનપદાનો સ્વીકાર કરવો, પણ તે એ શરતે કે એ પ્રાંતોના ગવર્નર એવી ખાત્રી આપે કે પ્રધાનોનાં બંધારણીય કાર્યોમાં પોતે હસ્તક્ષેપ નહીં કરે. આ ઠરાવનો આ બાબતને લગતો ભાગ નીચે પ્રમાણે છે.

“ધારાસભાની અંદરના તેમજ બહારના તમામ મહા-સભાવાદીઓને આ સભા કૃપાએ કરે છે કે જનતા-સંપર્કની તેમજ ધારાસભાની જે કાર્યનીતિ, વર્ધા મુકમિ કાર્યવાહક સમિતિએ ઠરાવમાં મૂકી છે, તેની સુચના આવશે જ સંબંધે લેવાનું છે.

ઉપલા કૃષ્ણાઓમાં સમાવેલી નીતિને આગળ ધપાવવાની પ્રવૃત્તિ રૂપે આ સભા મહાસભાની બહુમતીવાળા તમામ પ્રાંતોમાં હૈદરાબાદની ખરાબની તેમજ સત્તા આપે છે, પણ તે આટલી શર્તે કે પ્રધાનમંડળ ન્યાં સુધી બંધારણની અંદર રહી કામ કરે ત્યાં સુધી ગવર્નર પોતાની દારવાન-ગીરીની સત્તાઓ નહિ વાપરતાં પ્રધાનોની સલાહને અનુસરશે, એવી પ્રશ્ન તસદ્દી પ્રત્નને આપવાની સ્થિતિમાં મહાસભા-પક્ષનો આગેવાન હોય.”

પરંતુ આ આપો ઠરાવ નેતાં એમ લાગે કે કોંગ્રેસ, બંધારણને નષ્ટ કરવા માટે ધારાસભા પ્રવેશ અને પ્રધાનપદાના સ્વીકારને અગત્ય આપે છે. સ્વાભાવિક રીતે આથી વિરોધાભાસ લાગે, પરંતુ રાજનીતિના કૌશલ્યના એ પ્રયોગે તત્કાલ તો સમગ્ર બંધારણને ક્ષતિ પહોંચાડી એમ માન્યા વગર છૂટકો નથી. અને પ્રગતિવાદી ઇંગ્લેન્ડના રાજદારી

પુરૂષો ઉપર પણ તેની અસર થઈ છે. નરેશાની એકંદ્રશ્યુ સત્તાથી દેશ ટેવાયેલો છતાં પણ, હવે હૌદુરતાનમાં લઘુમતિનું તંત્ર ચાલી જ નહીં શકે એવી માન્યતાને પરિણામે, ત્યાંના રાજનીતિજ્ઞો પણ આ ભંગાણમાં સમાધાની બાંધે સંધાણ કરવા કેટલા ઇંતેજનર હતા એ છેલ્લા બે ત્રણ માસના બનાવો ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે.

માર્ચ મહીનાના છેલ્લા સપ્તાહમાં પ્રાંતોના ગવર્નર દરેક પ્રાંતમાં ધારાસભાઓના બહુમતિ સમયોના આગેવાનોને પ્રધાનમંડળની રચના કરવા માટે આમંત્રણ આપ્યું. પહેલાં ઉદેશ્ય કર્યો છે એ રીતે છ પ્રાંતોની ધારાસભાઓમાં કોંગ્રેસપક્ષની બહુમતિ હોવાથી એ પ્રાંતોના આગેવાનોએ ગવર્નર સાથેની મુલાકાતમાં, તેની પાસે બંધારણીય કામોમાં હસ્તક્ષેપ નહીં કરવાની ખાત્રી માગી. છએ પ્રાંતોના ગવર્નરોએ આવી ખાત્રી પરંતુ લગભગ એક સરખો ઉત્તર આપ્યો કે “હૌદી-સરકારના નવા કાયદામાં તેઓના ઉપર જે વિશિષ્ટ જવાબદારીઓ નાંખવામાં આવી છે તે પ્રમાણે હસ્તક્ષેપ નહીં કરવાની ખાત્રી આપવાને તેઓ અસમર્થ છે.” પરંતુ સમાધાનીનો માર્ગ સરળ કરવા માટે તે સાથે ગવર્નરોએ એટલું પણ કહ્યું કે તેઓ પ્રધાનમંડળને તેમના કાર્યમાં ‘સહકાર, મદદ અને સહાનુભૂતિ’ આપવા તત્પર છે. કોંગ્રેસના આગેવાનોને આટલાથી સંતોષ ન થયો. પરિણામ એ આવ્યું કે આ છએ પ્રાંતોમાં બહુમતિના પીઠબળવાળું પ્રધાનમંડળ સ્થાપી શકાયું નહીં અને ગવર્નરોને અહીં તહીંથી લગભગ પરાણે લઘુમતિવાળું પ્રધાનમંડળ રચવાની ફરજ પડી.

કોંગ્રેસપક્ષની બહુમતિ ધરાવનારા પ્રાંતોમાં એ પક્ષનું પ્રધાનમંડળ ન થવાથી એક વિચિત્ર પ્રકારનો બંધારણીય સવાલ ઉભો થયો, કારણ કે જે પ્રધાનો પાછળ લોકોની સહાનુભૂતિ ન હોય કિંવા જેઓ ધારાસભાઓમાં બહુમતિ પ્રાપ્ત કરવાને શક્તિમાન ન હોય તેઓ ગમે તેટલા યોગ્ય હોય છતાં નવા કાયદા પ્રમાણે લડીવટી તંત્ર તેઓ સારધાર ચલાવે શકે નહીં એ સ્વાભાવિક છે. આ બાબતમાં કેટલાક,

પોતાના ગવર્નરને કોઈ કાંઈ છે, તો કેટલાક કોંગ્રેસ આગેવાનોને દર્શાવે છે. આ સંબંધમાં ગાંધીજીએ લખ્યું કે, “હસ્તક્ષેપ નહીં કરવાની કોંગ્રેસે માંગેલી ખાત્રીમાં કોઈ અસંભવ જેવું ન હતું. એવી ખાત્રી માગવામાં બંધારણના કાયદાની એક પૃષ્ઠ કલમ રદ કરાવવાનો કે એનો ભંગ કરવાનો લેશમાન હેતુ ન હતો. તેમ આવા પ્રકારની ખાત્રી આપવામાં કોઈ એવું ન હતું કે જે ગેરકાયદેસર હોય. વળી જ્યારે બ્રિટિશ સરકાર તરફથી એમ દાવો કરવામાં આવે છે કે નવા કાયદામાં પ્રાંતિક સ્વરાજ્ય આપવામાં આવ્યું છે ત્યારે જો એ વાત ખરી હોય તો પ્રાંતિક વહીવટની બધી જવાબદારી પ્રધાનો ઉપર છે. અને જો પ્રધાનોને પોતાના કર્તવ્યનું જ્ઞાન હશે તે પોતાના ચાલુ વહીવટમાં સંધર્ષણ યોજી શકે એ રીતે વર્તશે.” કોંગ્રેસપક્ષ તરફથી પંડિત જવાહરલાલ નહેરૂ, પંડિત ગોવિંદવલ્લભ પંત, સત્યજીતિ, જુહાપાર્કા દેસાઈ, રાજગોપાલાચાર્ય, બાણુ મુરુગોતમદાસ ટેકન વગેરેએ પોતાના અભિપ્રાયો દર્શાવી આ સંબંધી સરકારની નીતિરિતિ સામે તેમજ નવા કાયદાના સ્વરૂપ પર એ અણગમો પ્રકટ કર્યો અને તે, એ દર્શાવવા માટે કે નવા કાયદામાં વહીવટની તત્વતઃ જવાબદારી લેકોના હસ્તક મૂકવામાં નથી આવી.

સરકાર પક્ષે નામજ દિંદી વજર મી. બટલરે તા. ૧૬મી એપ્રિલે આમની સભામાં કહ્યું કે પ્રાંતિક ગવર્નરને કોંગ્રેસ પક્ષના આગેવાનોને જે પ્રત્યુત્તર આપ્યા છે તે વાર્ષિકરે અને દિંદી પ્રધાનની સલાહ અન્યથે અપાયા છે. અને તેઓની તેમાં અનુમતિ છે. લોડ લોધીઅન જે આ પ્રશ્નની મર્યામાં પ્રથમથી અગ્રણી છે, તેણે એક ઓક્ટોબર બાપણ કરતાં કહ્યું કે “ગવર્નરે એવું વચન ન આપી શકે કે તે પોતાના વિશિષ્ટ અધિકારોનો ઉપયોગ નહીં કરે.”

આ બધાનો સાર એટલો કે દરેક પક્ષે એક બીજા ઉપર આ લંગાણની જવાબદારી નાખી દીધી. એટલું જ નહીં પણ વર્તમાનપત્રોમાં પણ આવી પક્ષગત ચર્ચા આવવા લાગી. અને તેથી કેટલેક અંશે

સમાધાની મુશ્કેલ બની. કોંગ્રેસ પક્ષનાં છાપાંઓ, ગવર્નરને પ્રધાનોનાં બંધારણીય કાર્યોમાં હસ્તક્ષેપ નહીં કરવાના કરેલા ઇન્કારને અયોગ્ય ગણ્યો. જ્યારે બીજા પ્રકારનાં છાપાંઓએ કોંગ્રેસ પક્ષે કરેલી માગણીને અયોગ્ય જાહેર કરી. પરંતુ આવી પ્રાપ્તિમાંથી સત્ય શું છે તે જરૂર મુશ્કેલ છે. ગવર્નરનું કહેવું એવું હતું, કે “તેઓ ૧૯૩૫ના હાઈ કાયદાની મર્યાદા બહાર” બીલકુલ બહાર શકે નહીં. આ વાત બંધારણની દૃષ્ટિએ ખરાબ છે. પરંતુ કોંગ્રેસની માગણીનો સ્વીકાર કરવો એટલે એ કાયદાની મર્યાદાને ઓળંગી જવી, એ વિધાન ખરાબ નથી. અને તેમાં ખાસ કરીને ગાંધીજી જ્યારે એમ કહે છે, કે “આવા પ્રકારની માગણી કરવામાં કોંગ્રેસનો હેતુ ૧૯૩૫ના કાયદાનો કે તેના કોઈ ધારાનો ભંગ કરવાનો કે તેમાં ફેરફાર કરવાનો નથી” ત્યારે. બીજે પક્ષે એ પણ ઉપેક્ષા કરવા જેવું નથી કે જો કોંગ્રેસપક્ષ સુધારાના કાયદાની મર્યાદામાં રહેવા ઇચ્છે છે અને કોઈ પ્રકારનો કાનુન ભંગ કરવાનો તેનો ઇરાદો નથી તો પછી ગવર્નર પાસે ખાત્રી માગવાની જરૂર શું છે? અને તેમાં જ્યારે જો તે પ્રાંતના બધા ગવર્નર કાયદાની મર્યાદામાં રહી પ્રધાનમંડળને બધા પ્રકારની મદદ અને સહકાર આપવાનું વચન આપે છે અને કોંગ્રેસપક્ષ બંધારણની મર્યાદામાં રહી કામ કરવાનો છે, ત્યારે ના. વાર્ષિકરે કોંગ્રેસ આ રીતે એક સમારંભ પ્રસંગે કહ્યું હતું કે “ગવર્નરે તેમજ ગવર્નરજનરલ પોતાપોતાની ધરીત ક્ષેત્ર મર્યાદામાં પ્રધાનોની જોડે સહાનુકૂળતા, સહાયતા અને સહકારભાવે સહકારી બનશે. એવી મને ખાત્રી છે.” એટલે પહેલું તો એ લાગે છે કે જ્યારે બંધારણનો ઉપયોગ ધારાસભામાં પ્રવેશ, એ માટે કાયદેસર કાયદાત મેળવી કરવામાં આવ્યો છે ત્યારે આવા પ્રકારની માગણી કરવાની જેમ ખાસ આવશ્યકતા ન હતી, તેમ જોનો ઇન્કાર કરવાની પણ જરૂર ન હતી. અને પછીથી ગાંધીજીએ જાહેર કર્યું તે પ્રમાણે “જીહ્વાઈની ખાત્રી” આપી હોત તો કોંગ્રેસપક્ષ ઉપર વહીવટની જોતી જવાબદારી આવી પડત અને એ પક્ષની

મોંઘમાંની કસોટી થાત એમાં શંકા નથી. અને એટલે અંશે જે તે પ્રાંતોના વહીવટ પરત્વે ગવર્નરો નમિત રહેત. તેમ છતાં જો બહુમતિ પક્ષવાળાં પ્રધાનમંડળો જૂલ કરત તો ખાત્રી માગવાની માગણી કરી અપ્રસ્તુત હતી તે દર્શાવી શકાત. એટલે ખાત્રી મેળવવાની માંગણીનો વાત નહીં હતી છતાં આટલો અધો ઘટાટો પ કેમ થયો ? એમ થવાનું ખરું કારણ એ લાગે છે, કે જૂતકાળના અનુભવે સરકાર અને કોંગ્રેસ-પક્ષને પરસ્પર અવિશ્વાસ અને કેટલેક અંશે કોંગ્રેસના ઠરાવના જે ભાગમાં ગવર્નરો પાસેથી ખાત્રી મેળવવાની માગણી કરવામાં આવો છે તેમાં રહેલી શાબ્દિક અસ્પષ્ટતા છે. એટલુંજ નહીં પણ એ ઠરાવનો પૂર્વભાગ એ અવિશ્વાસને દબ કરે એવો છે. જો કોંગ્રેસ-પક્ષે તુરંત પ્રધાનપદનો સ્વીકાર કર્યો હોત તો અમને લાગે છે, કે ભવિષ્યમાં કોંગ્રેસ અને સરકાર વચ્ચે કંદાચ વિશ્વાસ દદિમૂત થાત. રાષ્ટ્ર યોગ. ધીનિવાસ સામીએ આ ચર્ચાઓના સંબંધમાં કહ્યું હતું કે “કોંગ્રેસે ગવર્નરો પાસે માગેલી ખાત્રીના સંબંધમાં જે કાંઈ કહેવામાં આવ્યું છે, એ ઉપરથી મને તો લાગે છે કે એવી ખાત્રી માગવાની કશી આવશ્યકતા ન હતી. જ્યારે ખીજ બાલુએ પણ અપ્રસેસકારક વાત છે, કે હોદીસરકાર અને હોદીપ્રધાન પોતાના જૂના વિચારોને એટલેજ અંશે ચોંટી રહે છે કે એને જો નથી લાગતું કે હોંદુસ્તાન બંધારણને મુંગે મોઢે નહીં સ્વીકારી લે. કોંગ્રેસના ઉપર વહીવટી જવાબદારી નાંખી એની શક્તિ અને નીતિને અંગે રહેલા સારા નરસા પછાતો અનુભવ કરવા દેવાની તક નહીં દેવાની સરકારે જૂલ કરવી જોઈતી નહતી. અને તેથી સરકારના માર્ગમાં વિશેષ મુશ્કેલીઓ ઉભી થશે.” કોંગ્રેસ પક્ષના પ્રધાનો વહીવટી સુકાન હાથમાં લેન અને અમલી કામ કરત એટલે એમને સામાન્યતઃ ગવર્નરોની વિશિષ્ટ સત્તાની આવશ્યકતા જણાઈ આવત. અને જવાબદારીના બાનને અંગે તેઓ એવી રીતે બંધારણીય કામો કરત કે ગવર્નરને કબજગીરી ન કરવી પડત. અને જ્યારે એવો પ્રશ્ન આવત-

ત્યારે લોકો કયા પક્ષની દાંડાઈ છે એ સહેલાઈથી સમજી શકત. સર તેજબહાદુર સમુએ કહ્યું કે “કોંગ્રેસ પક્ષની ખાત્રી-મેળવવાની માગણી ભલે ન્યાય સંગત નહીં હોય પણ એટલું ન જુલનું જોઈએ કે તેના ઇન્કારથી ફરીથી પરસ્પર સંબંધણ અને તોફાનનું વાતાવરણ ઉભું થયું છે. તે સાંધે કોંગ્રેસ પક્ષની આટલી બહુમતિ છતાં એ પક્ષે ખીન જરૂરી ખાત્રી મેળવવાની માગણી કરી એ આશ્ચર્યકારક છે.” સર તેજબહાદુરે એક વિશિષ્ટ સૂચના કરી. અને તે એ કે આ સવાલના મંતોપકારક નિર્ણય માટે એક બંધારણીય કોન્ફરેન્સ ભરવી. આ સૂચના ઉપરથી કોંગ્રેસ અને સરકાર વચ્ચે બંધારણના આ પ્રશ્ન પરત્વે સમાધાન થશે એવી આશા બંધાણી અને એવી માન્યતા રાજદારી મંડળોમાં પ્રસરી કે સર સમુ અને મી. જયકર અને જણુ વાઇસરોય સાહેબને મળી આ સંબંધી સમાધાન કરવા પ્રયત્ન કરશે, લોકો માને છે તે પ્રમાણે જેવો પ્રયત્ન તેમણે ગાંધી-અરવીન કરાર વખતે કર્યો હતો. એટલુંજ નહીં પણ કેટલાક એમ પણ ધારતા હતા કે દેશના જુદા જુદા રાજદારી પક્ષના નેતાઓ ના. વાઇસરોય સાહેબને એક નિવેદન કરી, વિનંતિ કરે કે તે નામદારે ગાંધીજીને મુલાકાત માટે આમંત્રણ આપવું. જેથી આ આંદોલનમાંથી માર્ગ નીકળે. આ આખા સવાલમાં કોંગ્રેસ પક્ષે ગાંધીજી અગ્રણી હતા. કારણકે ધારાસભા પ્રવેશના ઠરાવના પ્રણેતા તેઓ હતા. અને કોંગ્રેસની કારોબારી સમિતિ એમની હાથ તળે હતી. એટલે તેમનું અને વાઇસરોયનું જો મીલન થાય તો સત્તર સમાધાન થશે એમ લોકો ધારે એ સ્વાભાવિક હતું. પરંતુ આ આખી ઘટના પાલમિટે પસાર કરેલા કાયદાને વિરૂદ્ધ કરનારી હતી, એટલે હોદી સરકાર કેટલેક અંશે નિરૂપાય હતી.

હોદી પ્રધાન લોર્ડ એટલેડે તા. ૮મી એપ્રિલે ઉમરાવોની સભામાં જે બાજણ આપ્યું, તેથી સમાધાનની બધી આશા નષ્ટ થઈ. લોર્ડ એટલેડે કહ્યું કે “કાયદામાં ફેરફાર કર્યા વિના કોંગ્રેસ પક્ષની માગણી માન્ય રહી શકે એમ નથી. ગવર્નરોની ખાત્રી સત્તા

તો કાયદાનું એક અંગ છે. પાર્લામેન્ટ સિવાય બીજું કોઈ એમાં ફેરફાર કરી શકે નહીં, ગવર્નર, કોંગ્રેસ પક્ષની સાથે એવી સમજુતી નજ કરી શકે કે કાયદાની અમુક કલમો એ પક્ષને લાગુ નહીં થાય." હોદી પ્રધાને વધારામાં એ પણ કહ્યું કે "વાઈસરોય અને ગાંધીજીની મુલાકાતથી કશો લાભ નથી? કારણકે આ પ્રશ્ન તો પ્રાંતિક સરકારને લગતો છે. ગવર્નરે એ કાયદાના અન્વયે તો કોંગ્રેસ પક્ષના નેતાઓને બોલાવી, પ્રધાન મંડળ રચવાનું કહ્યું પરંતુ એ નેતાઓએ એનો અસ્વીકાર કર્યો. એટલે ન્યાં સુધી કોંગ્રેસ પક્ષ પોતાની માગણી સિધ્ધિ ન કરે ત્યાં સુધી આ બાબતમાં કોઈ વિશેષ કહેવું નકામું છે. પણ ગાંધીજી અથવા કોઈ કોંગ્રેસ આગેવાન ગવર્નરની બંધારણીય રિયતિ બરાબર સમજવા માટે, વાઈસરોયને મળવાની માગણી કરશે તો મને આશા છે કે વાઈસરોય, એ માગણીને સ્વીકારી, પ્રતિનીધી ધારાસભાઓમાં કોંગ્રેસ પક્ષના સંખ્યાનું ખાંડે સ્થાન થું છે, તે સમજવા જરૂર પ્રયત્ન કરશે."

હોદી પ્રધાનનું ભાષણ જોકે સ્પષ્ટ હતું પરંતુ પ્રધાને એમ લાગ્યું કે એ ભાષણ એમના જેવા મોટા દરજ્જાના તાજના પ્રતિનિધિને કોણે એવું ન હતું. કારણ કે એ ભાષણની જોરદાર શબ્દરચના એ વિષયના જાણકારને અગ્નિકાર થઈ. આશ્વાસનની ગંધ કરતાં સત્તાની ગંધ એમાં વિશેષ હતી. પણ ત્યારપછી હોદી એટલેકે બીજા વખત નિવેદન કર્યું તેમાં સાધ્યેતી પૂર્વક સહાનુભૂતિની વૃત્તિ જળવી હતી. અને બંધારણની મર્યાદામાં રહી સમાધાનની આશા દર્શાવી હતી. પણ રાજકારી ક્ષેત્રમાં એમના પહેલાના ભાષણથી ઘણી નિરાશા ઉત્પન્ન થઈ. અને એવી માન્યતા પ્રસરી કે એ ભાષણથી સમાધાનનો માર્ગ બંધ થઈ ગય છે. પરિણામે પરિસ્થિતિ ખેદકારક ઉભી થઈ. આવી રિયતિ કોઈપણ દેશ અને તેની સરકાર માટે હિતકર નથી. એટલે જ એ અને તેમ તેનો સંતોષકારક રીતે જલદી ફરજો આવે એ ઇચ્છવા જોઈ હતું. અત્યારે માત્ર એટલો સંતોષ આમાંથી મળે છે કે વિકૃત-સ્વરૂપમાં

પણ આ છ પ્રાંતોમાં લઘુમતિ પ્રધાન મંડળો દ્વારા પ્રાંતિક સ્વાતંત્ર્યની શરૂઆત થઈ ચૂકી છે. એટલે કોઈ વખત એવો આવશે કે ત્યારે પ્રાંતિક સ્વાતંત્ર્યનું શુદ્ધ અને વાસ્તવિક સ્વરૂપ-એવું બીજા પાંચ પ્રાંતોમાં છે તેવું સ્પષ્ટ પારો.

કોંગ્રેસ પક્ષના અગેવાનોએ પ્રધાનમંડળ મહત્વ કરવાનો અસ્વીકાર કરવાથી છ પ્રાંતોના ગવર્નરે એ બીજા પક્ષોની મદદથી-મંત્રીમંડળ બનાવી લીધાં. અને એ પક્ષોનાં નવાં મંત્રી મંડળ બનાવવામાં ગવર્નરેને ઠીક માનસિક તકલીફ ઉઠાવવી પડી. સંયુક્ત પ્રાંતોમાં તો નવું મંત્રી મંડળ તા. ૧ લી એપ્રિલ પછી રચાયું. આ છએ મંત્રી મંડળોને બહુમતિનો ટેકા નહોતો. અને તેથી કોંગ્રેસપક્ષે કહ્યું કે એ મંત્રી મંડળો ગેરકાયદેસર છે. કારણ કે ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટ ઓફ ઇન્સ્ટ્રક્શનના ઉમા ધારા પ્રમાણે ગવર્નરે એ બહુમતિવાળા પક્ષની મદદથી મંત્રી મંડળ રચવું જોઈએ. આવા સંયોગે ત્યારે ઉપરિચિત થાય છે, ત્યારે હોદી કાયદાની હરમી કલમના આધારે પ્રાંતોના વહીવટ પોતાના એકલા હાથમાં લેવાની ગવર્નરે સત્તા ધરાવે છે, પરંતુ એ કલમનો આશ્રય લઈ લઘુમતિવાળું પ્રધાન મંડળ બનાવવાની ગવર્નરેને સત્તા નથી. આ સંબંધમાં આંધ્રિયા માછ ત્રીજે જુલાઈ સર વજીર હુસેન કહે છે, કે ગવર્નરેનું, લઘુમતિ પ્રધાનમંડળ નીમવાનું આ પગલું ન્યાય યોગ્ય નથી. ત્યારે સર તેજબહાદુર સમુદો અભિપ્રાય એ કરતાં વિપરીત છે. એને તેમ હોય પણ આ પ્રકારના પ્રધાન મંડળની હવાતિનો આધાર પોતાની શક્તિ ઉપર નહીં પરંતુ ગવર્નરેની મહેરબાની ઉપર હોય એ સ્વાભાવિક છે.

જે પ્રાંતોમાં ગવર્નરે એ લઘુમતિ પ્રધાનમંડળો રચ્યાં છે. એ પ્રધાનોની ચોગ્યતા વિષે એ મત નથી. એમાંના કેટલાક તો ઘણા લાંબા વખતથી બ્રિટિશ પ્રાંતોના વહીવટથી માહીતગાર છે. અને જે તેઓ કોંગ્રેસપક્ષમાં હોત તો એ પક્ષ પણ એમનેજ પસંદગી આપત. પરંતુ આ આખો પ્રશ્ન, પ્રધાનમંડળની રચના કરતાં નવા કાયદાની અપૂર્ણતા જણે દર્શાવનારો

છે, અને એ કાયદાના સૌંદર્ય વિષે જે માન્યતા બંધાઈ હોય તે કેટલી બીનપાયાદાર છે તથા ખરેખરી રીતે એથી પ્રાંતિક સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્ત હતું નથી એમ દર્શાવવા ઉપરિચત થયો હોય એમ લાગે છે.

એવી માન્યતા ધણી જગાએ હતી કે સરકાર અને કોંગ્રેસ પક્ષ વચ્ચે સમાધાની થશે, પરંતુ લોર્ડ કેટલેડના બાયબે ઉલટ એ રામાધાનીના માર્ગમાં મુશ્કેલી ઉભી થઈ. સર સમુએ કહ્યું કે “હોદી પ્રધાને રાજદ્વારી સંમતિ આપવામાં લઈ કાંઈક બીજો માર્ગ અપત્ત્યાર કરવાની જરૂર હતી.” ગાંધીજીએ ૨૫૪ કહી દીધું કે “લોર્ડ કેટલેડે નવા કાયદાનો જે અર્થ કર્યો છે તે અયોગ્ય, મનસ્વી, અને સ્વાર્થપૂર્ણ છે, અને તે અર્થમાં તરવારથી દિલ્લું ડાસન ચલાવવાનો આભાસ થાય છે. ન્યાયથી નહીં.” ગાંધીજીએ વધારામાં એ પશુ માર્ગ દર્શાવ્યો કે સરકાર તથા જડનેનું પંચ નીમે. જેમાં એક જડને કોંગ્રેસ નીમે, બીજો સરકાર નીમે અને એ બંને જડને મળીને ત્રીજો નિયુક્ત કરે. બંધારણના આ અધ્યાય પરત્વે આ પંચ જે નિર્ણય આપે તે બંને પક્ષોને માન્ય રહે. દિલ્લી પ્રધાનના બાયબેનના સંબંધમાં ઘડિત જવાહરલાલે પશુ જાહેર કર્યું કે ‘સરના પ્રકાશની માફક સાફ સાફ જણાઈ આવે છે કે અમારા માર્ગો એક બીજાની ઉલટા છે. હોદ અને સ્થિતિના હિતોમાં કાંઈ સમજાવતી યાદ રાખે એમ નથી.’ અંગ્રેજી વર્તમાનપત્રોએ પશુ બિન ભિન્ન વિચારો પ્રકટ કર્યા. તે બધાનો સાર એ હતો કે કોંગ્રેસ પક્ષે હવે પોતાની માગણી છોડી દેવી જોઈએ. અને પ્રાંતોમાં પ્રધાનમંડળોની રચના કરવી જોઈએ.

આ બધી ચર્ચા થયા પછી તા. ૧૩મી એપ્રિલે લોર્ડ લોધીએ ‘લંડન ટાઇમ્સ’ને એક પત્ર લખ્યો. તેમાં તેણે કહ્યું કે “ગાંધીજીની પંચ નીમવાની સ્થાના નિચાર કરવા યોગ્ય છે. જે કે આવી બાબતોમાં છેવટનો નિર્ણય તો ગતદારોનો જ હોવો જોઈએ.” કોંગ્રેસ પક્ષને લોર્ડ લોધીએનું આ વિચાર પસંદ પડ્યો. અને જવાહરલાલ નહેરુએ “કોંગ્રેસને આ

વાત કબૂલ છે, કારણ કે તેની નીતિનો ખરો આધાર મતદારો ઉપર જ છે.” એમ કહ્યું. તેમ સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ વગેરે આગેવાન કોંગ્રેસ મુદ્દસતોએ મતદારો સમક્ષ પ્રસંગોપાત એવી ઉદ્ઘોષણા પશુ કરી કે અંધ સમયમાં પુનઃ ચુંટણી થવાનો પ્રસંગ આવશે એટલે મતદારોએ તૈયાર થઈ રહેવું.

આ બાબતે હોદી નાયબ પ્રધાન મી. બટલેરે, એક પ્રજાના ઉત્તરમાં આમની સલામાં જણાવ્યું કે ‘સરકાર, ગાંધીજીની પંચ નીમવાની દરખાસ્ત ઉપર વિચાર ચલાવી રહી છે.’ પરિણામે કોંગ્રેસ પક્ષ, પ્રધાનપદનો સ્વીકાર કરશે એવી આશા ફરીથી સર્જાઈ બંધાઈ. પરંતુ ત્યાર પછી સરકાર પક્ષે મીન જળવી રાખ્યું તા. ૧૫મી એપ્રિલે ગાંધીજીએ લંડન ટાઇમ્સ ઉપર એક તાર મોકલ્યો તેમાં જણાવ્યું કે “ગવર્નરો તરફની આત્રી ભેગબા વગર પ્રધાનપદનો સ્વીકાર કરવો એ ભારી ભૂલ છે. ગવર્નરો અને કોંગ્રેસ પક્ષમાં એથી હમેશાં કષ્ટ થશે એટલે એ કરતાં તો હાલ જે સ્થિતિ છે તે વધારે ઇચ્છ છે.”

ત્યાર પછી મદ્રાસ પ્રાંતના કેટલાક આગેવાનોએ એક નિવેદનપત્ર પ્રકટ કર્યો. તેમણે લોર્ડ કેટલેડના બાયબેનને સહાનુભૂતિ વગરનું કહી ઉભી થયેલી બંધારણની મુશ્કેલીમાંથી નીકળવાને માટે ગાંધીજીની પંચ નીમવાની સ્થાનાનો ‘સ્વીકાર કરતાં જણાવ્યું કે ‘ફેડરલ કોર્ટના જડનેનો પંચ તરીકે સ્વીકાર કરવામાં આવે, અને એમનો નિર્ણય બંને પક્ષો માન્ય રાખે. કારણ કે દિલ્લી કાયદાના ૨૧૩મા ધારામાં ફેડરલ કોર્ટને બંધારણીય પ્રશ્નો પરત્વે પશુ નિર્ણય આપવાની સત્તા આપવામાં આવી છે.” ના. વાલ્મીકીય અને દિલ્લી પ્રધાનને, આ મદ્રાસી આગેવાનોએ આ અધ્યાનો જાહેર અંત લાવવા માટે પોતાના નિવેદનમાં વિનંતિ કરી હતી. અને સાથે સાથે જણાવ્યું હતું કે જે એનો સંતોષપ્રદ નિર્ણય લાવવામાં નહીં આવે તો સ્થિતિ કદાચ ગંભીર બનશે. પશુ ફેડરલ કોર્ટ પાસે આ સલાહ મૂકવાની ભેગમાંથી એકેય પક્ષે તત્પરતા દર્શાવી નહિ. આના કારણમાં એમ પશુ

હોય કે આપ સંવાલનો ઉકેલ આ કોર્ટના કાર્યક્ષેત્રની બહાર હોય. અર્થાત્ કાયદામાં પાર્લામેન્ટ સિવાય કોઇને ફેરફાર કરવાની સત્તા ન હોય.

આગ્રહ ન રાખવો એ બુદ્ધિનું લક્ષણ છે. એટલે કાયદાના શબ્દોને સંદર્ભ વળગી ન રહેતાં સંયોજાને અનુસરી વર્તવામાં આવે એ કોંગ્રેસ અને સરકારપક્ષે ઉચિત છે. પરંતુ જાણે પક્ષ સંદિગ્ધતામાં છે. ઇંગ્લેન્ડ અને હોંદુસ્તાનમાં આ પ્રશ્ન પરત્વે નિવેદનો થયા હશે છે. પરસ્પર એના ઉત્તરો આપાય છે એ ઉપરથી એટલું સ્પષ્ટ થાય છે કે ઉભયપક્ષ ઇચ્છે છે કે પ્રધાનમંડળો, બહુમતિના ટેકાવાળાં રચાયાં જોઈએ. કારણ કે તેમાં ઈસકાઓની પ્રજ્ઞના દિતનો સલાહ છે. જે છ પ્રતિમાં બહુમતિ પ્રધાનમંડળો રચાયાં છે. ત્યાં ધારાસભાઓની એકા ધાર્યા પ્રમાણે બરવામાં આવી નહીં. ધારાસભાના કોંગ્રેસ આગેવાનોએ એ પ્રતિના ગવર્નરને તાકીદે એસેમ્બલીની એકા બોલાવવાનું જણાવ્યું છે. મધ્યપ્રાંતના આગેવાન ડૉ. અરેએ તો ગવર્નરને, એસેમ્બલીની મીટિંગ બોલાવવા માટે લખેલા પત્રમાં જણાવ્યું કે જે તાકીદે એસેમ્બલીની સભા નહીં બોલાવવામાં આવે, તો પોતે બહુમતિ પક્ષના આગેવાન તરીકે એસેમ્બલી બોલાવશે. જે માટે એસેમ્બલી હોલ ત્રાપરવાની એમણે માગણી પણ કરી. મદ્રાસ, સંયુક્તપ્રાંત વગેરે પ્રતિના આગેવાનોએ પણ ગવર્નરને એસેમ્બલીની સભાઓ બોલાવવા પત્રો લખ્યા પરંતુ તે સંબંધમાં જે પ્રકારનું સરકારી વલણ છે એ ઉપરથી જણાય છે કે છ મહીના કરતાં વહેલી એસેમ્બલીની સભાઓ, કોંગ્રેસની બહુમતિવાળા આ પ્રતિમાં, અત્યારના સંયોગો ન્યાં સુધી દબાત છે, ત્યાં સુધી નહીં બોલાવવામાં આવે, અને બહુમતિ પ્રધાનમંડળોની મદદથી આ દરમિયાન એ પ્રતિમાં વહીવટ ચલાવવામાં આવશે.

બંધારણની બાબતોમાં પ્રમાણબૂત ગણાતા ડૉ. ડ્રાયે 'સ્કોટમેન' નામના એક પત્રમાં આ બંધારણીય સલાહ સંબંધી પોતાનો મત પ્રદર્શિત કર્યો હતો. તે કહે છે કે "ગવર્નરને બહુમતિપક્ષમાંથી પ્રધાનમંડળ

રચવાનો અધિકાર છે, પરંતુ ત્યાર પછી તુરંતજ તેણે એસેમ્બલીની સભા બોલાવવી જોઈએ. નવા શાવદાનો એવો હેતુ તો છે જ નહીં કે બહુમતિ પ્રધાનમંડળ વહીવટ ચલાવે." કોંગ્રેસપક્ષની માન્યતાને આથી વિશેષ પુષ્ટિ મળી છતાં એટલું તો કહેવું જોઈએ કે બંધારણમાં (૧) લોકો અને (૨) એમનો મત. એ બે અગત્યનાં અંગો છે. લોકનાં બંધારણોના જન્મ આગે તત્તોમાંથી થયો છે. લોકોને રાજ્ય ચલાવવાનો અધિકાર છે. અને રાજ્ય પોતાના મત પ્રમાણે ચાલે એવી એમની ઈચ્છા હોય છે. એમાંથી બહુમતિ અને લઘુમતિનાં ધારણા ઉદભવ્યાં છે. એટલે કેમકે સીના સિદ્ધાંત પ્રમાણે જે કોઈ રાજ્યતંત્ર ચાલવાનો હાલો કરતું હોય તો તેણે વહીવટમાં બહુમતિના વિચારને પ્રે. કામ કહે છે, તેમ અવશ્ય માન આપવું જોઈએ.

પાંચ પ્રતિ કે ન્યાં કોંગ્રેસપક્ષની બહુમતિ નથી ત્યાં, એ પ્રતિનો વહીવટ તો બહુમતિના પ્રેરણે ચાલે છે. પરંતુ કોંગ્રેસપક્ષની બહુમતીવાળા બાકીના પ્રતિમાં ઉપર કહ્યું તેમ કામચલાઉ પ્રધાનમંડળો જે તે પ્રતિના ગવર્નરને રચ્યાં છે અને તે તે પ્રતિના પ્રધાનો કામ કરતા થઈ ગયા છે. એ પ્રધાનો એમના કામને માટે અયોગ્ય છે, અથવા તો તેઓના કરતાં કોંગ્રેસ પક્ષના પ્રધાનો વધારે લોકહિતવાદી આવશે એમ કહેવું વધાર્થ નથી. આ આખી વાટાઘાટમાં, વહીવટી સત્તા અને જવાબદારી, બંધારણના નિયમો પ્રમાણે બહુમતિની હાંસી જોઈએ કે બહુમતિની, એ પ્રશ્ન મહત્વનો છે. કારણ કે ગવર્નરના નીમાયક્ષા પ્રધાનો—જેમ રાજ્યો પોતે નીમેશા દોવાતો કારો પ્રધાનો ચલાવે છે તેમ—વહીવટ ચલાવે તો લોક-શાસનવાળા બંધારણનો શુભ હેતુ નષ્ટ થાય છે.

કામ ચલાઉ પ્રધાનમંડળોને પીડાળા જોઈએ છે એ તો નિર્વિવાદ છે. અને એટલે જાણે એ પ્રધાનો વહીવટી તંત્રમાં લોકોના નામે જોરે જોઈએ કરી શકે અને સરકારી મંડળો ઉપર આધાર રાખવો પડે, એ સ્વાભાવિક છે. બ્રિટિશ રાજ્યનીતિજ્ઞોને આં રિયલિ પક્ષે નથી. લોડ લોધી અને એકવાર ફરીથી

ન્યુસકેનીકલમાં લખ્યું હતું કે “કોંગ્રેસ પક્ષને માટે સારામાં સારો ઉપાય એ છે કે કોઈપણ પ્રકારની ગવર્નર પાર્ટીથી ખાત્રી મેળવવા વગર પ્રધાનપદનો સ્વીકાર કરી કોંગ્રેસના કાર્યક્રમનો વહીવટમાં અમલ શરૂ કરવો અને ગવર્નરને બે હસ્તક્ષેપ કરે તો નવી ચુંટણી કરાવવી.” આ વાત બંધારણ પ્રમાણે જરાજર છે. પણ નવી ચુંટણી કરવા પાછળ, લાખેશ મતદારોને પોલીંગ સ્ટેશને આવવા જવામાં ખર્ચ અને હાડમારી કેટલી થાય એ બાબતનો પણ વિચાર કરવો જોઈએ. એટલે આ મતદારો એટલું ઉચ્ચ સ્વરૂપે આપતું જોઈતું નથી કે જેમાંથી નવી ચુંટણીનું ખાસાંકું જન્મ પામે.”

આ આખા સમાચારને અંગે સરકારની રિધિત જેમ વિચિત્ર રૂઠું પડી છે તેમ કોંગ્રેસના સચવાતક કાર્યને તેથી હાનિ પહોંચી છે. ‘સામાન્યતઃ ગવર્નરે હસ્તક્ષેપ કરવાના પોતાના અધિકારનો ઉપયોગ નહીં કરે.’ એ ગાંધીજીએ ટાંકેલા સર સંમુચલ હોરનાં વચનોહાર કોંગ્રેસ પક્ષને જો ખાત્રી આપવામાં આવી હોત તો ગાંધીજી જોને ‘ગૃહસ્થાઈના કરાર’ કહે છે તેનો અર્થ જરાજર સરી જત એમ લાગે છે. અને ખરેખર સાગસામી ચર્ચા કરવામાં મતદારને વિશેષ સુરક્ષેષ ખનાવવામાં આવ્યો છે. થોડા દિવસો પહેલાં આમની સભામાં નાયબ હિંદો પ્રધાન મી. બટલેર, પ્રમોત્તરી વેળા ફરીથી કહ્યું હતું કે સરકાર ગાંધીજીની પંચ નીમવાનો વાત ઉપર વિચાર કરી નંથો છે ને તે સચવાત સ્વીકારવા અચકત છે. પણ તેણે સાથે સાથે એમ પણ કહ્યું કે આ સંજોગમાં વાઈસરોયની સુલાકાતની માગણી કરવામાં આવશે તો તેનો સ્વીકાર થશે. નાયબ હિંદો વજરનું વજણ સમાધાનના વિષ રૂપ નહીં પણ તેના ઉકેલ રૂપ થઈ પડે એવું હતું. પણ માગણી કાણ કરે ? ગાંધીજી કહે છે કે જહુમતિ ધરાવનાર પક્ષે આ માટે વાઈસરોય પાસે અરજદારી રૂપ જતું જોઈએ ? અર્થાત્ કે વાઈસરોય સાહેબે આગેવાનોને આમંત્રણ આપતું જોઈએ. કોંગ્રેસની કારોબારી હમિરીની બેઠક-એગિસતા હેલા સમાદમાં

અદલાખાદ ખાતે મળી હતી, તેમાં- થણા કલકોની ચર્ચા પછી નોંચે પ્રમાણે દરાવ પસાર કરવામાં આવ્યો હતો.

“મદાસમિતિના કરાવનો આશય જોઈતી ખાત્રીઓ મેળવવા માટે કાયદામાં કોઈપણ પ્રકારનો સુધારો કરાવવાનો નથી.

સમિતિ માને છે કે હિંદી વજીર લોર્ડ એટલે અને મી. બટલેર સિટિસ સરકારની નીતિ વિષે કરેલી જાહેરાતો અખૂરી અને એસસ્તે દેવવનારી છે.

ગવર્નરે પાર્ટીથી ખાત્રી માગવાનો હેતુ ગવર્નર અને એના પ્રધાનો વચ્ચે ગંભીર મતભેદ હોવા થાય એ વખતે પ્રાંતિક માદારાજા વિચાર્નન કરવાના અજર તો પ્રધાનમંડળ ખરતર કરવાના ગવર્નરના હક્કને નાણુદ કાચવો નથી. પરંતુ ગવર્નરે પ્રધાનોને જરતર કરવાનું પગલું ભરે એને ખરે પ્રધાનો ગવર્નરની દરમિયાનગીરીને લાગે થાય અને પરિણામે એમને રાજીનામું આપતું પડે એ સામે સમિતિનો સખત વાંધો છે.”

આ દરાવમાં કોંગ્રેસની માગણી વિશેષ રૂપે કરવામાં આવી છે. એટલું જ નહીં પણ નાયબ હિંદો વજરની વિચારણા અને કોંગ્રેસની હમિરીના આ કરાવ વચ્ચે ઝાણું અંતર નથી. એટલે હવે તો કોંગ્રેસ અને સરકાર આ બે પક્ષમાં કોઈ મધ્યસ્થ રહી સમાધાનની રસ્તો કાઢવા પ્રયત્ન કરે તો આ ધમાધમીમાંથી અને તેના પરિણામમાંથી દેશ ઉગરી જાય. સર સમુએ વિલાયત જતાં જતાં કહ્યું છે કે તેઓ સિટિસ રાજ્યનીતિજોને મળી આ સંખંધી ઉકેલ લાવવા પ્રયત્ન કરશે. વિલાયતમાં પણ ત્યાંના રાજ્યનીતિજોની આ સમામનો સંતોષકારક રીતે ઉકેલ થાય એવી જ્વતિ છે. લોર્ડ જ્યોર્જ કહ્યું છે, કે “હોંદુસ્તાનની સૌથી જળવાન રાજદારી સંસ્થાનું દીમ જતી લેવા જોતું નવા. કાયદામાં કંઈ જ નથી અપાયું, એથી ઉચ્ચ અસંતુષ્ટ માણસો થયુ ભાવે હોલા હોલા ભાંજોડ કર્પા કરે એવું એમાં ઘણું આપનામાં આવ્યું છે. બંધારણ કોપી ગેસાડવાનો નહીં પણ સમાધાનની સદેશ ચલાવવાનો આ પ્રસંગ હતો.” તા. ૫ મી મે એ ઉમરાવોની સભામાં લોર્ડ રોસે, કોંગ્રેસ સાથેના બંધારણીય સ્થપાની ચર્ચા

પરિચિત કરી હતી. તેણે કહ્યું કે “હું સરકારને બરબ કહું છું કે જે કાંઈ ગેરસમજીતી ઉભી થય હોય તે દૂર કરીને શુભેચ્છાની લાગણી દર્શાવવી અને ગવર્નરની સત્તાનો ખીન જરૂરી ઉપયોગ કરવામાં આવશે નહીં, તથા નવા બંધારણની રૂએ જે જે બાબતો પરત્વે ધારાસભા અને પ્રધાનોની સત્તામાં હોય તેમાં તેઓની ધૃષ્ટિને માન આપવામાં આવશે, એવી શક્ય ખાત્રી કોંગ્રેસ આગેવાનોને આપવી. વિલંબથી પરિસ્થિતિ વિશેષ મુશ્કેલ અને ગંભીર બનતી જાય છે.” સાથે સાથે લોર્ડ રનેલે કોંગ્રેસના આગેવાનોને પણ વિનંતિ કરી કે તેમણે “પ્રજાને ગેરરસ્તે દોરવવી નહીં. હું હોદ્દાની પ્રજાને ખાત્રી આપવા ઈચ્છું છું અને મારી દૃઢ માન્યતા છે કે પ્રધાનોની ધૃષ્ટિને ગવર્નરે નિરર્થક અવગણે ને બ્રિટિશ પ્રજા સહન કરી લેશે નહીં.” ઉમરાવોની ત્રણમાં લોર્ડ રનેલ વગેરેએ ઉપરિચિત કરેલી ચર્ચાનો ઠીક પ્રધાન લોર્ડ એટલે કે જે અત્યુત્તર આપ્યો એ ભેમના અગાઉના કરેલા ભાષણ કરતાં ઘણી સહાનુ-મુતિવાળો હતો. એમણે કહ્યું કે “કોંગ્રેસ ગવર્નરની ખાસ સત્તા પરત્વે જે વિરોધ ઉઠાવ્યો છે તે ખાસ સત્તાઓના સાધારણ રીતે ઉપયોગ કરવામાં આવશે નહીં, ગાંધીજીએ એક પગલું આગળ આવી. “પ્રધાનોને અને ગવર્નરને મતભેદ પડે ત્યારે ગવર્નરે પ્રધાનોને બરતરફ કરવા અને તેમ નહીં તો એમને રાજીનામું આપવાની ફરજ પાડવી.” એમ કહ્યું. ગવર્નરે જે પ્રધાનોને રાજીનામું આપવાની ફરજ પાડે કે પ્રધાનોને બરતરફ કરવાનું પગલું લે તે તો તેનો અર્થ એ થાય કે પ્રાંતિક વહીવટની સત્તા, ખરેખરી રીતે - ગવર્નરના હાથમાં, એક હથ્થુ રીતે રાખવામાં આવી છે. અર્થાત્ કે લોર્ડ

તંત્રવાદ કે પ્રાંતિક સ્વાતંત્ર્ય જેવું એમાં કશું જ નથી. આવા પ્રકારના આક્ષેપમાંથી સરકાર મુકત રહેવા ઈચ્છે છે. વળી પાછું ગાંધીજીએ ફરી બંદરે કહ્યું છે કે “કોંગ્રેસ હોદ્દાઓ સ્વીકારે એ માટે હું આતુર છું.” ત્યાર પછી લોર્ડ એટલે કે ત્રીજી વખત આ બંધારણીય પ્રશ્ન ઉપર પોતાનું મંતવ્ય દર્શાવ્યું. અને નવા નાયબ હોદ્દા વજર લોર્ડ રેન્ડોએ તો બહુમતિ પક્ષ સાથે અર્થે રસ્તે મળવાની ખરેખર તત્પરતા દર્શાવી. જ્યાં સુધી કોઈ કાર્યનો અમલ ન થાય ત્યાં સુધી એ કાર્ય સંબંધી પ્રસિદ્ધ ચતા અભિપ્રાયો ઉપર ભરોસો રાખવો એ હકાપણ ભરેલો માર્ગ નથી. વચન મેળવ્યા પછી કે આખા પછી એના પાલન વિશે શંકા રીક રહેવા કરતાં એવા સંયોગો ઉઠા થાય એવું પગલું ભરવું જ સુનાસીય નથી એમ એમને લાગે છે.

આ ચર્ચા ત્રણ માસ કરતાં વધારે ચાલી ત્યાં સુધી જેણે કાંઈ કહેવું જોઈએ એવા એક મૂક ગૃહમંત્રે આખરે આ પરત્વે પોતાના વિગતેસર વિચારો જણાવ્યા છે. આ ગૃહમંત્રે લોર્ડ લીન્ડોયગો, હોદ્દાસ્તાનની પ્રજાને લોર્ડ લીન્ડોયગોની સહકૃપતામાં ભરોસો છે. એમનું નિવેદન કોંગ્રેસપક્ષને જે જોઈએ છીએ તે આપે છે કે નહીં એ અલગ પ્રશ્ન છે. પણ એ નિવેદનમાં સહકૃપતા તો અવશ્ય તરી આવે છે. કશું છપાવ્યા વિના વાઈસરોય સાહેબે પોતાના મનની વાતને કહી નાંખી છે. અને આખું એમનું નિવેદન વાંચનારને એમ પણ લાગ્યા વગર નહીં રહે કે વાઈસરોય સાહેબ ગવર્નરે વતી જાણે ખાત્રી પણ આપતા હોય નહીં.

પરિણામ સાંઝે આવશે એ સંબંધી શંકા નથી.

તા. ૨૩-૧-૩૭

એક અધ્યાસી.

ભાવનગરનો ઇતિહાસ

(ગતાંકથી આશુ)

વખતસીંહજીએ સ્વર્ગવાસ કર્યો. તેમની ઉત્તર કિયા પછી ઠાકોર પદ ધારણ કરીને વિજયસીંહજી પોતાની ૩૬ વરસની ઉંમરે ગાદી નશીન થયા. અને વખતસીંહજીએ જે પોતાના ખીન્ન બે કુટાયા કુંવરોને માટે મામ્રમાં આપવાનાં ગામો મુકરર કરી રાખેલાં તેના વહીવટ નીચે પ્રમાણે વિજયસીંહજીએ પોતાના ભાઈઓને સુપરત કર્યાં. બાપજીરાજને (૧) મોળે તરસરા, (૨) મોળે વાવડી (૩) મોળે રોહલ. રાય-ગિહજીને એક ગામ મોળે ભાલવાવ આપ્યું અને ખીન્ન બે ગામોનો વહીવટ આપનાં પહેલાં તેઓ દેવશરણ થવાથી એ ગામો મળ્યાં નહોં.

સં. ૧૮૭૩ ની આખરમાં વિજયસીંહજીને રાજ દ્વારી પ્રસંગે લોધે નેડીઆ મુકામે ધિટિશ સરકારના પાલીકીકલ એજન્ટ બાલેનટાઈન સાહેબની પાસે જુનાગઢ જોરતલખીની ચરેલી રકમનો ફરિયા કરાવવા વગેરેના કામ સાથે જવાની જરૂર પડી તેથી તેઓ ત્યાં ગયા. તે વેળા દીવાનગીરીના કામ ઉપર નાગર ઘાતિનો જબાઈ રાખવજી કરીને એક ગૃહસ્થ હતો. તે પશુ સાથે ગયો હતો. ત્યાં સાહેબ મોસુરે ઘણા સન્માનથી મુલાકાત કરી અને જોરતલખી વગેરે જે જે કામો બાબતમાં સાહેબે સલાહ આપી તે પ્રમાણે ખટતા નીકાલો કર્યો. બાદ નવાનગરમાં જન્મસાહેબ જસાજી વેરે પોતાની બહેન કેસાબાને પરણાવેલાં તેમને મળી પછી દારકાનાથજીની યાત્રા કરવા જવા સાથે તેડવા માટે નગરના મુખ્ય દીવાન મોતી મહેતા વિજયસીંહજી પાસે નેડીએ આવેલા તે સુધાં ઠાકોર સાહેબ નવાનગર ગયા. તે વેળાએ જસા જન્મ ગુજરી ગયેલા અને જન્મ રજીમલ નાની ઉંમરના હતા. તેથી ત્યાંના સર્વ કારભાર માંગ્રાના રાજ સાહેબનાં દીકરી આણુયા

જે જસા જન્મનાં વિધવા યાગ તેમના હાથમાં આવેલો હતો. તેમણે પોતાના આશ્રલ પ્રમાણે આગળના જુના જમાનાની રગમને મજબૂત રીતે વળગી રહી એકલા વિજયસીંહજી સિવાય તેમના ખીન્ન કોઇ કુટુંબીને કેમળાની મુલાકાત લેવાની ના કહી. એથી વિજય-સીંહજીને માફુ લાગ્યું અને તેઓ કેસાબાને મળવાનું છોડી ૬૪ તુરત દારકાનાથજી જવાને માટે નીકળ્યા. ત્યાં યથાવિધિ યાત્રા કરી, ધણું દાન પુણ કરી ત્યાંથી પાછા-વળતી વખતે રસ્તે જુનાગઢમાં ગિરનારનો દુગર જોઇ, પ્રાચી, પાટણ, સોમનાથ આદિનાં દર્શન કરી મહુવા ઉપર ચઢને ભાવનગર આવ્યા.

ઉપર કહી ગયા કે કુંડલા પરગણાના ખુમાણુ હાદા વગેરે આજા પેટ જેમણે ફરજારની સામે ખાર વટે નીકળી કેટલુંક નુકસાન કરેલું હતું. તે પછી-પાછા ઠાકોરથી વખતસીંહજીને શરણ આપી કમુખો પીધાથી તેને બરખટાણા, બાગરીયાધાર વગેરે ગામો જવાઈમાં આપી સુલેહથી રહેવા સાથે ત્યાં મોકલેલા. તે લોકોએ વિજયસીંહજીની કારકીર્દીને નબળા સમજીને તેઓ ગાદીએ બેસાં પછી થોડી મુદતે એટલે રાવત ૧૮૭૩ની શાકમાં એ ખુમાણુએ પછી પોતાની જતી ખસલતી ચાલ ઉપર લૂંટ મોરીનો ધધો કરવાનો આરંભ કર્યો. અને જાણે પોતાની ઉપર કોઇની સત્તા છે જ નહોં એવી સ્વચ્છંદી ગતિથી જતાયા લાગ્યા. તે આખત ઠાકોરે શુભળ ગઢરી વગેરેને એ ખુમાણુને સમજવવા સાથે મોકલી તેમની સાથે ઘણી રીતે વીંધી ચલાવી, પણ તેના દીલમાં ઠાકોરના તાગામાં નહોં રહેવાનું હોઇને તેમણે ઠાકોરની વીંધીને સ્વીકારી નહોં અને આખરે પાછા ફરીથી ઠાકોરથી વિજયસીંહજીની ઉપર એ સર્વે ભાઈઓ તેના રહે-

વાના ગામ ખાખરીયાધાર તથા ખરગટાણાથી બહારવટે નીકળ્યા અને પહેલ વહેલું કુંડલા પરગણાનું મીતી-યાળા ગામ તેઓએ માયું (સં. ૧૮૭૬માં) ને તુરત પાછું નેસડી ગામ માયું. તેની ખખર કુંડલા યાણામાં પડવાથી ત્યાંના કેટલાક સવારો તેની પાછળ ચયા. તેમ જો ગામ મરાયાની અમરેલી, લાડી જાણુ યવાને લીધે ત્યાંના સવારો પણ તેની સાથા ચયા નીકળી પડયા. અને કુંડલાના સવારોએ જો હાદા વગેરે ગીરમાં નાસી જયા પામે નહોં તેટલા સાડ તેની સરહદ ઉપર તેમાંના કેટલાક સવારોને આડ બાંધો ઉભા રાખેલા તેને મારી કાઢી, હાદા વગેરે ગીરમાં આવી ભરાઈ ગયા. પણ હાદાના વડા દીકરા ધેના ખુમાણુથી તેમ ખતી ચકયું નહોં. એટલે તે ફક્ત ાંચ સતારથી રહી જતાં ત્યાંથી નાસી છુટ્યો અને પીલીઆ પ્રગણાના આંગા ગામમાં ગયો છે એવી ંડલાના સવારોને ખાખરી મળવાથી તેઓ ત્યાં ગયા અને તે જ વેળાએ લાડીના સવારો પણ આવી હોંઘ્યા એટલે ધેલો ખુમાણુ ભાગવા સાડ ગામ બહાર નીકળનાં જ તેને લાડીના સવારોએ બંદુકનો ંબો છોડી દેર કંઈ. *

તે પછી તે વરસે એટલે સ. ૧૮૭૭ની સાકની શિયાળા તથા ઉનાળાની સંયુક્ત મોસમમાં, ધેલો ખુમાણુ મરાણાની દાંડે તેના બાઇએ જોગીદાસ-ભાણુ, હાદો તથા જસો, જોગીદાસના દીકરા માણુસુર તથા લાળો, જોગીદાસના કાકો વાગે ખુમાણુ તથા તેના દીકરા જીમ અને વીસામણુ અને મરનાર ધેવા ખુમાણુના દીકરા ચાંપો તથા ગમ, જેઓ ગીરમાં છુપાઈ રહ્યા હતા તેઓ મર્ચ પાછા કુંડલા પ્રગણામાં ફેરા દેવા સાડ નીકળી પડયા. અને વડા ગામમાં દોર વગેરે માક લઈ ગીર તરફ ભાગનાં તેની પાછળ કુંડલાની બહારના રવાર કાળુગડી તથા સંધીઓ વગેરે ચયા. અને ખુમાણુ, ડેવાણુ નજીકમાંની એક ધાર પાસે દોરને આગળ ભાગનાં રાખી વીસામો

ઉતરેલા ત્યાં આગળ આ વાર એકઠી ઘઈ ગઈ, એટલે તેને જોઈ તેમનાથી ધોડાં નહોં લેવાયાં અને પાસેના નહેરામાં પેદલ જઈ પડયા. તે જ વેળાએ તેની ઉપર બહારનાં માણુસોએ બંદુકનો તાસીરો કર્યો. તેમાં જોગીદાસના દીકરા માણુસુરને પડખામાં ગોળી વાગવાથી તે તે જ જગેએ દાર રહ્યો. અને લાખાને ભાગતાં ભાગતાં હાથના કાંડામાં ગોળી લાગી. અને તેઓ ઉભે નહેરે નાસી ગીરમાં અલેખ ચઈ ગયા. નયા વહાર પાછી કુંડલે આવી. ત્યાર પછી માણુસુરની લામને એ લોદાએ પગમાં પહેરેલા ત્રોડા ઉપરથી વેજલ કાંડા નજીક ઝાળખી. ત્યાં તેની દ્વનકિયા કરી. તેનો પાળીયો હજી તે કાંડા ઉપર છે. ને તેને તેના વારસો વરસમાં એક વાર સોંદુર ચડાયા નાચ છે.

ખુમાણુ તરફથી આ મુજબ શીતવા ઉકયો અને તેઓએ વખતે વખતે ગામે મારી માણુસોનાં ખુનખરાયા તથા હુરો કહેવા માંડી તેમજ ખીન પ્રાંતોમાં પણ બહારવટાં જરી હતાં તેથી તેનો અંત આણુવાને ચાંપના ઉપાય લેવા તરફ રાજકોટના પોલીસીકેસ એન્ટ કપ્તાન બારનેવેસ સાહેબનું લક્ ખંચાયું. અને તે કામ સાડ પોને જને દેશી પાદલની રેજમેંટ તથા દૂપ સવારોનું લશ્કર લઈ સંવત ૧૮૭૮ની સાલમાં અમરેલી મુકામે આવી જાવણી કરી અને કાલીવાવાડના સર્વ રાજ્યોને પોતાની જાવણીમાં આવવાનું આમંત્રણ કરી, જેની ઉપરનાં જ જે જારવડાં હોય તેનું જજદીથી પારિપત્ય કરવાને સલાહ આપી. અને તે કામમાં પોતાથી જોઈએ તેટલી મદદ આપવાને વચન આપ્યું. આ ઉપરથી અમરેલી મુકામે ગાયકવાડ સરકારના મુજા ગોવીંદરાવ દેવાજી અને - ખીન કાલીવાવાડના લણુ રાજ્યો, તાલુકદારો અને ભોખીઆ એકડા ચયા. તે જ પ્રમાણે પોલીસીકેસ એન્ટ સાહેબના આમંત્રણ મુજબ કોઝરશી વિજયસિંહજી પણ તે વેળાના પાતાના મુખ્ય દીવાન

* આ બાબત હજી મુધી એ ખુમાણુને લાડી સાથે અર્પેલો છે.

નંરસીંહદાસ લાધારામ સહિત પ્રથમ અમરેલી ગયા. ત્યારપછી સાહેબને મુકામ ત્યાંથી ઉપડી બગસરે ગયો, ત્યારે તેમના ફરમાવ્યા મુજબ ખુમાણેનું પારિપત્ય થતાં મુધી વિજયસીંહજી પોતાના મદાય કુંડે રહેવા સારૂ ગયા. અને કારભારી દેસાઇ સેવકશામ રાત્રનામને સાહેબ મોસુકની ચવારીમાં મોકલ્યા. તેમણે ભાવનગરનાં મુલક ઉપર આજ્ઞા ખુમાણના જે વંશને બહારવટે નીકળીને તુકસાન કરે છે તેને જેતપુરના મુળવાળા મદદ આપે છે અને એ હરામખોરોને આશ્રય આપે છે તેથી એ ખુમાણેનું પારિપત્ય બરાબર થઇ શકતું નથી. માટે મુળવાળા વગેરેને તાકીદ કરી ગજકુર હરામખોરોને તે લાપી સોળે એમ થવું જોઇએ, ઇત્યાદિ હકીકત આનવેલ સાહેબને જાહેર કરી. સાહેબે તે બાબત મુળવાળા વગેરેને પૂછ્યું ત્યારે તેમણે સંધળી વાતનો ઇન્કાર કરી તેના મુલકમાં ક્યાંય એ ખુમાણે છતા થાય તો સરકાર ફરમાવે તે સુ-હેગારી ભાગવથી એવી રીતનો મુચરકો લખી આપ્યો.

આણી કેાર કાકીરકી વિજયસીંહજીએ કુંડેથી આજ્ઞા ખુમાણના વંશને હાલ તથા જોગીદાસ વગેરેને છતાં કરી તેના ઉપર જય મેળવવાને ચોતરફ બાનખી-દારો મોકલી કાઢીશ મનાવી હતી એવામાં ધારી ગુંદાળી મુકામે આનવેલ સાહેબની જાણી હતી ત્યાં સેવકશામ દેસાઈ પાસે જીવનવદરનો રહેનાર મેચ રાઠોડ, જેની લેસો જોગીદાસ વગેરે ખુમાણે પ્રથમ એ માગે ફેરા ફરી લઈ ગયેલા, તેની શોષ માટે આવ્યો. તેણે બાતખીદાર તરીકે ખુમાણેના રહેઠાણ વગેરેની તપસીલથી બીના જાહેર કરી. એ ઉપરથી સેવકશામ દેસાઈની નજરમાં આવ્યું કે આ વાત દરબાર તરફથી જ ખરી કરી આપવી. તથા તેનું પારિપત્ય પણ દરબાર તરફથી ક્યાં બાદ પોલીટીકલ એજન્ટને જાહેર કરવું. આથી તેમણે એ બાતખીદારને કામળ લખી આપી કુંડે કાકીર પાસે મોકલ્યો. તેણે જો કે રસ્તામાં એ કામળ પાડ્યો તોપણ તેણે કુંડે જઈ કાકીરનો કાસદાર જોડો મહેતા જેઓ ભેળા હતા,

તેને વિગતથી વર્તમાન કહ્યું, એટલે કાકીરે જોડો મહેતા, તથા કાકીરના સાળા પરમાર વલ્લભાઈ તથા બાબાન જેડીભાઈ અને ૧૫૦ સવાર સહિત જમાદાર અબ્દુલ હંબીય એટલાને મોરાપીની સાથે મોકલ્યા. તેઓ બીજે દિવસે સુપ્રોદય થવાની લગભગ અઢાર ગાઉ ઉપર જેતપુરના ગામ વલારડી પહોંચ્યા. ત્યાં એક ઘરમાં જોગીરોએ બેઠેલ જોગીદાસના દીકરા દરસર તથા ગોસણ અને તેની દીકરી કમરીબાઈ જેઓ છેક નાની ઉંમરનાં દત્તાં તેમને તથા ઘેસા ખુમાણનાં યોદ્ધાને પકડી લીધાં. પછી તે ગામથી આગળ સાલતાં ગયું ગાઉ ઉપરના એક જેતપુરના ગામ ઘુઘગળે આવ્યા. ત્યાં પાદરમાં એક રખારણ અડવા હાથે મળી. (આ લોકો સુવાસણ હેલ છે તોપણ કેટલાંક હાથમાં બલૈયાં પહેરતાં નથી) તેને જોઈ મીરતમાને એક બારીગર બોલ્યો કે શુકન ધણી ખરાબ થાય છે. તે સાંભળી એ ખાઈ બોલી કે કાઈ શુકન ખરાબ થતા નથી. તમે જે કામે જાઓ છો તે ગામમાં છે. તે સાંભળી મોરાપી આગળ અને બીજા પાછળ એમ ગયેં ગામમાં પેસા. ત્યાં મોરાપી બેઠેલ એક બે સીપાઈ આડા ફૂંકાં તેથી મીરતમાને આલતાં જરા અટકવું પડ્યું. તેપણ તે ચોખીદારોને બંદુકના કુંડા મારી દૂર ખેસાવ્યા, તેની હુકમ થઈને એમને એમ એ મોરાપીની સાથે એક ઘર નાટક ગયા. આ વેળાએ અસુર થઈ જવાથી જોગીદાસ વગેરે તમામ ખુમાણે જાણ પીને ફેરા દેવા સારૂ જાદાર નીકળી ગયેલા દત્તા. ને માત્ર એકલો હાલો ખુમાણ આ ઘરમાં રહેલો હતો. તે હુકમ સાંભળી તેની સાથેના આરણ હીપા સુદાં તરત તે ઘરનું છાપડે ખુદ્દ કરી તેની પાછળની પછીને ખેડ કરવાનું હળ મૂકી નીચે ગયા. ને તેની પાસે જ એક પાણ કાંદેલ ઘઉંની વાડી હતી તેમાં જતા રહ્યા. મીરતમા સવારોએ ઘરની આસપાસ ફરી વળી ઘરમાં જોયું પણ ત્યાં કોઈ માણસ દીકામાં આવ્યું નહોતું. અને પછી છાપરા લગતું હળ મૂક્યું ને નીચે બે માણસના સગડ ઘઉંની વાડીમાં ગયેલા હોઈ નક્કો કર્યું કે કોઈ

પ્રમાણ હાલમાં જ આ વાડીમાં જતો રહ્યો જણાય છે. તે ઉપરથી તુરત એ સ્થળના સવારે વાડીએ આવી ફરતો ઘેરા ઘાલ્યો ને જુમ કરી એટલે હાદા પ્રમાણ તથા હીમો ચારણ ઉભા થયેલા દેખાયા. તેને જોઈ મહેતાએ પોકારી કહ્યું કે "સાસરે જતાં વહુને કોઈ ખરાગ કહે નહીં" અને વિજયસીંહજી કાકોર તો તમારાં માવતર છે તેની પાસે શરણ થઈ આવવામાં તને મહેણું નથી. માટે ચાલ્યો આવ. પણ એ વાત તેની નજરમાં ન હતી અને જગણ દીપો કે હવે ધરડે ધડપણે ખેડી પહેરયા હું આજર ખોવા સાડ નહીં આવું. જ્ઞાનામાં જોર હોય તે આગળ આવો એમ કહી ખુલ્લી તરવારથી સામે થયો. આ વખતે હાદા પ્રમાણે હીમા ચારણને જતા રહેતા કહ્યું. પણ તેણે તેની બેળા જ મરવાતો નિશ્ચય ખતાવ્યો. આ ઉપરથી ગીસ્તના સવારોની તેની ઉપર બંદુકો છટી. તેમાં આરણ માછતની જોળી હાદા પ્રમાણને પેટમાં લાગી ને તુરત તે જમીન ઉપર પડી મરણ પામ્યો. તે મુજબ દીપો પણ મરાયો. એટલે માછતે હાદા પ્રમાણનું માથું કાપી લઈ ધુધરાળામાં જે બીજા કાઠીઓ હતા તેમને આ બનાવ તેજ ગામમાં બન્યાનું ગહેર કરી ત્યાંથી આ સર્વ બીનાનો જોઈ મહેતાએ લશ્કર સુકામ ધારી રૂંદાળીએ સેવકરામ દેસાઈ ઉપર કાગળ લખી સવાર મોકલ્યો ને હાદા પ્રમાણના માથા મહિત જોગીદાસનાં છોકરને લઈ ગયેલી ગીસ્ત પાછી કુંડલે કાકોરથી વિજયસીંહજી પાસે આવી.

સેવકરામ દેસાઈને ઉપરનો પત્ર પહોંચ્યો કે તુરત તે લઈ બારનવેલ સાહેબ પાસે ગયા. અને જેતપુરના મુળવાળાએ પોતે બાવનગર ઉપરના બારવડીવાને આશ્રય તથા મદદ આપવાની ઇન્કારી કરી મુચરકો લખી આપેલ તેજ જેતપુરના ધુધરાળા ગામમાં હાદા પ્રમાણ રહ્યો હતો. ને ત્યાં મરાણો, તથા તેના બીજા ગામ વલારડોમાં રહેલાં જોગીદાસનાં છોકરાં પકડાણું તે સર્વ બીના કાગળ વંચાવી કહી દેખાડી તે ઉપરથી બારનવેલ સાહેબે જેતપુરના મુળવાળા

વગેરેને બોલાવી તેના ઉપર અત્યંત નાખુદી બતાવી અને મુળવાળા વગેરે જેતપુરના ધરડેરાઓને ત્યાં જ સંજીના પહેરાનીએ કેદ કરી લીધા. અને જેતપુર ગામ ઉપર દેસાઈ સેવકરામ બવાનીશંકરને ૫૦૦ પાવળના લશ્કર સહિત જમીએ મોકલી એવો હુકમ કર્યો કે જેતપુરના ઘરખારમાં કોઈને જવા દેવા નહીં.

આ પછી થોડા દિવસ વીત્યા બાદ મુળવાળાએ બારનવેલ સાહેબને અરજ કરાવી ત્યારે તેને ફરમાવ્યું કે તમે એ તમામ પ્રમાણને લાવી સોંપો તથા તેઓ બાવનગર જઈ તેણે કૌશી તુકસાની વગેરેની કાકોર સાથે સમજણ કરીને કાકોર પાછા તેની તરફનું ફેલ નહીં થવાની મારી ઉપર કાગળ લખી ખાતી કેરે ત્યાં સુધીના તમે પક્કા જમાન આપો તો તે પછી તમારો ખુલાસો થાય. આ ઉપરથી બારનવેલ સાહેબની સવારી રાજકોટ ગઈ એટલે તેણે તાંકુકે જેતપુરના વાળા મુળ તથા વીકમસી તથા જસલજીના મેલા ખાતર તથા બપ્પીનાં ભાણ ખાતર તથા બજસરા વાળા હરસુર અને કેડાણાના કોટીશા હંતાને જમાન આપ્યા. તથા નીચે મુજબના પ્રમાણને પોતે લાવી પોલીસીકલ એજન્ટ સાહેબને સોંપ્યા.

(૧) પ્રમાણ જોગીદાસ હાદા, (૨) પ્રમાણ ભાણ, જોગીદાસનો ભાઈ, (૩) પ્રમાણ પીઠો જોગીદાસનો કાકાઈ ભાઈ, (૪) પ્રમાણવીરો, જોગીદાસનો કાકો, (૫) પ્રમાણ બીલ, જોગીદાસનો કાકાઈ ભાઈ, (૬) પ્રમાણ લાખો, જોગીદાસનો દીકરો, (૭) પ્રમાણ રામ, જોગીદાસનો ભત્રીજો, (૮) પ્રમાણ દીપો, જોગીદાસનો ભાઈ. આ બધાને સાહેબ મોસુકે સંભાળી લઈ જેલમાં મોકલ્યા.

થોડા દિવસ પછી એક કેદખાનામાં વીરો તથા પીઠો પ્રમાણ મોતથી મુજરી ગયા. અને બારનવેલ સાહેબે એ લોકો કાકોર પાસે જઈ સમજણ કરે એ માટે તો પ્રથમથી જ જમીન લીધેલા હતા. એટલે તેમને કેદમાં રાખી મૂકવાનું તે વખતે વાજબી નહીં વિચારી સદરહુ પ્રમાણને જેતપુર વગેરે જમાની દારોને સોંપી દીધા.

ત્યાર પછી સંવત ૧૮૭૬ નું આખું વરસ આઘ્યુ. ગયું પણ એ ખુમાણે ભાવનગર સમાધાની કરવા સાફ આવ્યા નહોં. અને સંવત ૧૮૮૦ ની સાલની શરૂઆતમાં સદરહુ પંચે જમાનીદારો મજકુર ખુમાણોને લઈ ઠંકાર પાસે આવ્યા. અને પરસ્પર, એ ખુમાણોએ કરેલી નુકસાનીની સમજણ કરવા વગેરેની વાત ચલાવી. પણ તે આખરે બંધ ખેડી નહોં. એટલે ખુમાણો સુધાં જમાનીદારો પોતપોતાને ગામ આપ્યા ગયા.

આટલું થવા છતાં પણ હજી મજકુર ખુમાણોનો ધરોહો નરમ પડ્યો નહોં. અને પાછું એમણે એજ સાલની આખરે બારવડું કરવું જારી કર્યું. અને રાજુલા ગામ માંયે. તેમાં બોલો ધાંખડો તેનાથી મરણ પામ્યો. તથા કેટલીક હુંટ કરી ખુમાણો ગીરમાં ચાલ્યા ગયા. પછી એજ વરસમાં મજકુર ખુમાણોએ એકત્ર. યદ્ય એકદમ જેમર ઉપર આવી તે ગામ, માંયે, અને કેટલાકને જખમી ફોતી કરી ઘણી કોમતનો. માલ. લઈ તેઓ પાછા ગીર તરફ જવા રવાના થયા. આ વાતની કુંડે તથા મહુવે ખજર પડવાથી ત્યાંની વહારો, ઘણી ઝડપથી પાછળ આવી પહોંચી. અને મીતીયાળા ગામની લગભગ આગળ ખુમાણો અને પાછળ વહારના સવાર દોડ્યા જાય છે. એવામાં દરબારી સવારોમાંથી એક. જણે પોકારીને કહ્યું કે "નાગીનાં-છોડો. લાગ્યાં જાય છે." એ સાંભળી બીજાં તો કોઈ પાછું વળ્યું નહોં. પણ મરણ-ચનાર ઘેલા ખુમાણનો દીકરો ચાંપો પાછો વળ્યો. તેને જોગીદારે ઘણી ના પાડી પણ ઉપરનું વેણ સાંભળી તેને અતીશય ચડી ગયેલી જાંઝથી તે બંધ રહ્યો નહોં. અને એકદમ વહારના સવારોની સામે ચર્ધ જેવો ધા કરવા જાય છે તેવીજ કાઠી બડીની બંદુકમાંથી ગોળા છુટી તે તેના પેટમાં લાગતાં તે ધોડી ઉપરથી નીચે પડી મરણ પામ્યો. તે જોઈને તેનો ભાઈ રામ નજીક આવતાં ધોડી ઉપરથી પડી ગયો. તેને દરબારી સવાર અજાહેજીએ પોતાના રક્ષણમાં લઈ, તેને બાંજ મારવા આવતા હતા તેને

મના કરી. તથા પાછો તેને તેના સાથમાં જવા દીધો. પછી પાછળ ગયેલી વહાર ટોરો વગેરે માલ પડ્યો મૂકાવી પાછા કુંડે આવ્યા આવ્યા.

પહેલાં કહેવામાં આવ્યું છે કે ઠંકારશી ભાવ-સોહજીએ ભાવનગર શહેર વસાવી તેનું બંદર આખાદ કરવાના હેતુથી ગોધાના બાબી અને સુરતના કીલ્દે-દારની સાથે ટ્રીટી કરી. તેની પૂરતી મદદ રહેવા ખાતર એ બંદરમાં તેમને હક્ક કરી આપ્યા. તથા ચાંચીયા કોળાઓનો પરાજય કરી દરીઆની કુંડને બંધ પાડી વ્યાપારીઓના માલનું રક્ષણ કર્યું. જેને લીધે ધણાજ સુખ અને શાંતિ બરેલી રીતે ભાવનગરના બંદરનો વેપાર સુરત, ભરૂચ, મલબારકાંઠો અને આફ્રિકાના કિનારાના મરકત, જંજીબાર, મોઝામ્બીક, પીનાંગ વગેરેનાં બંદરોએ ભર સુવાવસ્થામાં ચાલતો હતો. તેનો લાભ ભાવસોહજીના વંશજ વિન્યસોહજીને લેવાનું દીલ થતાં પોતાની કુંવરપદાંની યુવાન અવસ્થામાં જીલ્લીઆ, રણછોડપાસા, બવાનીપાસા, કારેલી, દાર-શણગાર, આડોઆ, મક્લાઇ, કાચેરી, પ્રેમખોટ, રેશમખોટ, તાજખોટ વગેરે મોટાં ઝાંઝો રાખી ઉપરનાં બંદરોએ વેપાર ચલાવવો જારી કરેલો. જેથી તેમની ખાનગી નાણાં પ્રકરણી દાલત ધણીજ સારી અવસ્થાએ પહોંચી. અને તેમણે પોતાના પિતા વખતસોહજીને તેમના વેરાન અને વગર સુલેહવાળા મુલકના રક્ષણને માટે, ફોજ રાખવામાં જે ભારે ખર્ચ થતો તેમાં વખતો વખત મદદ આપી હતી. વિન્યસોહજી આવી સારી રિયતિમાં હોઇને ૧૮૮૧ની સાલમાં વૃષ્ટિ નહોં થવાને લીધે કાઠીયાવાડના મુલકમાં દુષ્કાળ પડ્યો અને અનાજનું ઉત્પત્ત ચડ્યું નહોં તેથી કેટલાક લોકો તે વગર જીખમરાથી મરણ પામ્યા. આ પ્રસંગે વિન્યસોહજીએ પોતાનાં સદરહુ, વહારો માર્ફત સામા બંદરોમાંથી કેટલુંક અનાજ મંગાવી રાંક લોકોમાં મફત વહેંચ્યું. અને તવંગર માણસોને વગર નફે આપ્યું. એથી લોકોનો નાશ થતો અટક્યો. અને વિન્યસોહજીનું આ કામ કીર્તિકર ગણાયું.

વરસ્યો ન મેઠ મલક હક વાગી લડયક માનવ હે ઠપ લાગી,
ભુખે અજ વણ દુનિયા લાગી સધન દીપે વજમાલ સુવાગી.
વાહાણ હલાયાં સમુદ્ર વચાણે ખસક નભાડી ભાવનચ ખાણે,
ટંક ટંક રાંકાં ભુખ તપ ટાણે કીધો નામ એકાશયે કાણે.
ધરમી ધરમ કીધો તપ ધારી ભુપત દાણું દીધો બહુ ભારી,
એવી દુનિયા પાર ઉતારી કાળ તણી નહ લાગી કારી.
વસવે કીરત એમ વખાણી અજ દર્ધ કીધો સગાળ આતાણી,
નમ નવા ને વાતો નાણી પેરમ તણે મઠાયો પાણી.

(અપૂર્ણ)

રાજશાસન અને પ્રજા

(૨)

આ ઉપરથી સહજ વાચકો નોંધ શકે એમ છે કે દેશી રાજ્યો સામેના લોકોના વિરોધનું મૂળ તેના અંગતપણામાં અને તેના લીધે તત્કાલ જે ધાલમેલ થાય છે તેમાં રહેલું છે. રાજ્યતંત્રની ભાવના, વિશાળ કુટુંબ ભાવનામાંથી ઉત્પન્ન થયેલી છે, અને જો એ ભાવના અનુસાર નરેશો રાજ્યતંત્રમાં અનુસરે તેો દેશી રાજ્યો સામેનાં જુમાટો ઝાઝો ચઢી જાય. નીચેનાં સુત્રો અનુસરનાં છે.

(૧) પોતાની 'પ્રજા' પ્રમાણે નરેશ પ્રજાનું પાલન કરવું નોંધે. ગરીબોનાં છાકરાઓ દૂધ વગર મરતાં હોય અને રાજમહેલમાં પાણીની માફક દૂધ ટોળાતું હોય, પાંચને બદલે પાંચસોની રસોઈ થતી હોય, દરબારી કોકરો અને ભંડારોનો ઉપયોગ સ્વચ્છતા પૂર્વક થતો હોય ત્યાં કોઈ રાજા પોતાની પ્રજાને "મારી વ્હાલી પ્રજા" એમ કહે તો તે શબ્દ છત્ર છે. ન્યાયથી ભાવણોનો જમાનો આવ્યો ત્યારથી શબ્દ છત્ર વધતું ચાલ્યું છે. વર્તન અને વાણી વચ્ચે મેળ ન હોય તો પણ ચાલ્યું જાય એમ ભાવણ કરનારાઓ પૈકી ધણીની જણે સમજણ હોય એમ નેવામાં અનુસર્યું છે. અને તેમાં દેશી રાજ્યોના અધિકારી-

ઓથી માંડીને જેઓની દેશ સેવકોમાં ગણના થાય છે એવા બધા આવી જાય છે. દુષ્કાળના સમયમાં અધિકારીઓ અને આ લોકસેવકો ચોરામાં કે ધર્મેશાળામાં આનંદથી મીઠખાનીઓ ઉડાવતા હોય છે. અને વ્યાસપીઠ ઉપરથી કહેતા ફરે છે કે "જુખમરાથી થયેલાં હાડપીંજરો અમારાથી જોયાં જતાં નથી." માટે નરેશોએ અને એમના અધિકારીઓએ જો સારું રાજ્ય ચલાવવું હોય તો રાજ્યની પ્રજાને પોતાની સંતતિની નજરથી જોતાં રહેવું નોંધે. પ્રજાને જે સામાન્ય ખોરાક હોય તે ખાવાની ટેવ પાડવી નોંધે, લોકોના જેવાં સાદાં કપડાંથી ચલાવતાં શિખવું નોંધે. આ પ્રમાણે થાય તોજ લોકો અને અધિકારી વર્ગ વચ્ચે દાર્દ્રિક એકતા બંધાય. લોકોને પણ એમ લાગે કે રાજ્યની નજર આપણા તરફ સહાનુભૂતિવાળી છે. આ બધું બહારના દેખાવ માટે નહીં પણ અંતરની ઈચ્છાથી થવું નોંધે. અને વર્તન માત્રથી લોકોની ખાત્રી કરી આપવી નોંધે કે રાજશાસકોનો આપણા ઉપર સારો પ્રેમ છે. અધિકારીઓનું વર્તન એવું હોવું નોંધે કે પ્રજાના મનમાં ખરેખરી એવી લાગણી સ્વયં અનુભવ થાય. ગામડામાં અધિકારીઓ જાય ત્યારે

લોકોને એમ યાચ કે “આ પાછી વેઠ આવી,” એમ. ન થવું જોઈએ. અધિકારીઓએ સાથે દમામ ન રાખવો જોઈએ. કેટલાક અધિકારીઓ જાણે જ્ઞાન જોડીને નીકળ્યા હોય એમ આખા કુટુંબ કપીલા સાથે મુકામો નાંખે છે. એવા સ્થળે દિવસોના દિવસો રહે છે. પ્રજાને બોળરૂપ થઈ પડે છે. અને રાજ્યને પણ હાનિ કરે છે. કારણ આવા અધિકારીઓનો અર્થ વખત, પ્રજાની ફરિયાદો સાંભળી તેને દૂર કરવાને જાહેર પોતાના ઘર ખટલાનો વ્યવહાર કરવામાં જતો રહે છે. દેશી રાજ્યો ભૂતકાળમાં સુખરૂપ ચાલતાં હશે તેનું મુખ્ય કારણ તો એ હતું કે નરેશ અને લોકો વચ્ચે કશો બેદલાવ ન હતો. ખોરાક, પહેરવેશ રહેણી કરણી એ બધું સમાન હતું. રાજના દીકરાઓ ગામની નિશાળમાં સૌની સાથે ખેતી લખતા. આ રીતે પ્રથમથીજ પ્રજામાં, ભવિષ્યના નરેશ સંબંધી એવા સંસ્કાર પડતા કે “આ આપણાંમાંના એક છે” એમ પ્રજા માનતી. આ પ્રમાણે રાજ-પ્રજા સૌ સરખી રીતે લગભગ રહેતાં હતાં. રાજ્યને નાણાંની તંગી રહેતી નહીં. અને કોઈક રાજક દૈવક યાચ તો પ્રજા રાજ પુરીથી રાજ્યને છૂટે હાથે નાણાંની મદદ કરતી. એનાં કાંઈ દર દસ્તાવેજી થતા નહીં, રાજ્યમાં આજ છે, એટલાં બધાં ખાતાં, ઢગલાબંધ ખાતાના ઉપરીઓ અને પાછા એની નીચેના ઉપાધિકારીઓ, એમના ભારે ભારે પગારો, એ ઉપરાંત ભત્રીયાની મોટી કાચગી રકમો, મુસાફરીઓ, આટલાં બધાં દફતરો અને પાર ન આવે એવી લખાપટ્ટીઓ વગેરેમાંથી જૂજ જૂજ હતું. બધી મોઢાની વાતો-પણ લખાણ કરતાં સોગણી ભરાયાપાત્ર-થી રાજ્ય વહીવટ ચાલતો. લખાણ નામનુજ થતું, આવા રિથિત-સંચિઓમાં દેશી રાજ્યો એ સબજ ઉફલ્યો નહોતો. અંગ્રેજ રાજ્યની રચાપનાને પરિણામે “નેટીવ રેટ્સ” એ નામ જુદું પડ્યું. રાજ્ય તંત્રની સરખામણી થવા માંડી, અંગ્રેજ રાજ્યનીતિ, એમનો રીતરિવાજ, એમના સંબંધો, એમની રેવો એ બધું રાજ્યોને સ્પર્શવા લાગ્યું. પરિણામ એ બાબત કે નરેશોના દીકરા દીકરીઓના પરણવાના

વ્યવહારમાં પણ સરકારનો હસ્તક્ષેપ દાખલ થયો. સરકારી ઓફીસરો સાથે નરેશો અને એમના દીવાનોને જેમ જેમ લાઈબ્રેરી વધતી ગઈ તેમ તેમ તેઓ પ્રમથી વિચુપ થવા માંડ્યા. કેટલાક દેશી રાજ્યના અધિકારીઓ-દીવાનો મુખા-માત્ર સરકારી અમલદારના ઓળખાણને લીધેજ રાજ્યોને દબાવા, લાગ્યા. સરકારની હસ્તક્ષેપની નીતિ પણ જોર કરવા લાગી. આ રીતે નવો પુલ બાંધતા ગયા તેમ જૂનો પુલ તુટતો ગયો. હવે એમ લાગવા માંડ્યું છે કે આ નવો પુલ ક્યાંક તુટી પડશે તો શું કરશું? એટલે પાછું જુના પુલમાં સમારકામ શરૂ થતું જોવામાં આવે છે. જુના પુલને જો ફરી ઉપયુક્ત બનાવવો હોય તો તેનો અચુક ઉપાય એ છે કે દરેક રાજ્યો અને એના અધિકારીઓ, પ્રજાને પોતાની ન્યાયવૃત્તિની ખાતરી કરી આપવી જોઈએ.

રાજની રહેણીકરણમાં એના દરમિયાને થોડા વિશિષ્ટતા તો જોઈએ. પણ તે એવી નહીં કે પ્રમથી તે સાવ અલગ થઈ જાય. પહેરવા વાપરવાને બદલે હાથે રૂપીઆનું કાપડ પરદેશમાંથી મંગાવવાને બદલે તેણે પોતાના દેશમાંથી ખરીદ કરવું જોઈએ. અને એ તો પોતાના રાજ્યનું. વપરાશની દેશી યીજો ખરીદ કરી, વાપરવાથી પ્રજાને નરેશ તરફ એની સ્વદેશભક્તિ માટે માન રહ્યા કરે છે. રાજ્યમાં ખનતી યીજોને ઉત્તેજન આપવું. રાજ્યના કારીગર વર્ગના પરિચયમાં આવી એમને એમની કલાનો વિકાસ કરવા ઉત્તેજવા. નરેશો પોતાક પણ દેશી ઢગનો પહેરવો કે પ્રજાને લાગે કે તેઓ આપણાંમાંના એક છે. વિદેશી પોશાક મોંઘો છે. ખરચાળ છે. અને તેમાં કશું આકર્ષણ નથી. કાપડ, રમકડાં, વધારે મોટા વગેરે ખીન ઉપયોગી થઈ પડે એવી વસ્તુઓ ખરીદ કરી દબાવે અનુરૂપાદક બધા ન કરવો. ઝવેરાત પણ પ્રસંગોપાત દરબાર વખતે કે કોઈ એવા ખીન રાજદારી પ્રસંગ વખતે જ જરૂર પુરતો ઉપયોગ થઈ શકે એટલું જ ખરીદવું. વાંટીઓ, વેઠ, સીરપેચ, હીરા મોતીની માથાઓ વગેરે વારંવાર અપ્રસૂત

પહેરી રાજ્યોએ ઝાકઝમાળ ન થવું જોઈએ. કારણ કે રાજ્યોનું 'ભુપણ' અવેરાત નથી પણ તરવાર એટલે પ્રગ્નરક્ષણ છે. રાજ્યની આસપાસ લામરીઓની માફક ફરનારા કેટલાક માણસો પોતાના સ્વાર્થને અંગે તેમને અવેરાતના શોખને રવાડે ચડાવી દે છે. ખરીદ વેચાણ કરાવે છે અને તેમાંથી પોતે ખાનગી રીતે દલાલી લે છે. એમાંથી એવું પણ બનવાનો સંભવ છે કે અવેરાતને બદલે જામદાર ખાનામાં કાચનાં હીકરાં જ નીકળે. હીરા, મોતી, માણિક, નીલમ વગેરે ચીજોના પારખુ કરતાં લેલાણુ માણસો ત્યાં ત્યાં વધારે જોવામાં આવે છે. અને અત્યારે તો અવેરાતની સાચી ચીજોનું ધુબણુ એવું અતુકરણુ કારીગરો કરે છે કે સાચી ચીજ કષ્ટ અને ખોટી કષ્ટ તેની પારખ કરવી બહુ મુશ્કેલ થઈ પડે છે. ક્યંત વધારે હોય, તો સોના ચાંદીમાં એને સંધરી રાખવું એ વધારે સલામત માર્ગ છે. પરંતુ અવેરાત નહોં. વળી રાજ્ય દરબારના કાંઈ પ્રમાણે અવેરાત વગેરેની જરૂર પડે એ સ્વાભાવિક છે. તો જોઈએ તે પ્રમાણમાં ખાત્રી લરી રીતે એકવાર ખરીદ કર્યા પછી તેમાં ભાંગફોડ ન કરવી. તેમજ લેવેચાણુ કે અદલોબદલો ન કરવો. તેથી આખરે સોના સાક થાય છે. ટુંકામાં રાજ્યનું વર્તન અને તેની રહેણી-કરણી એવાં હોવાં જોઈએ કે પ્રજાને એમ ન થાય કે તે રાજ્ય બહારના કોઈ પરદેશી જેવા છે.

રાજ્યકર્તાની પ્રગ ઉપર અંતઃકરણની પ્રીતિ હોવી જોઈએ. "મારી વહાલી પ્રગ" "મારાં બાળકો" વગેરે મોટા મોટા શબ્દો વાપરવા કરતાં તેનો અમલ કરવો. વચન કરતાં ક્રિયા અસરકારક છે, એ સ્વ ખ્યાનમાં રાખવું. પ્રજાનો અદનામાં અદનો મનુષ્ય પોતાના ધણીને મળી શકે, તેની સાથે ખુદલા દીવથી પોતાના સુખદુઃખની વાત કરી શકે અને સલાહ લઈ શકે એવી વ્યવસ્થા જોઈએ. સાગવગવાળા અને મોટાઈના કાલવાળા માણસો રાજદરબારે સહેલાઈથી જઈ શકે અને ગરીબોને કે ખેડૂતાને ધક્કે ચડવું પડે અને ટાઢ તાપમાં કલાકોના કલાકો ઉભા રહેવું પડે એવી

સ્થિતિ જે રાજ્યમાં હોય તે રાજ્ય ખરું રાજ્ય નથી. મળવા આવવાનારાઓની સગવડ માટે કેટલાક મોટા સરકારી અમલદારો રાખે છે એવી 'વીઝીટર્સ ક્લક' જે રાખવામાં આવે અને જેને મળવાની 'ઈચ્છા' હોય તેઓ તેમાં પોતાની હડીકત, નામ, કામ, કામની વિગત વગેરે લખે એવી ગોઠવણુ કરવામાં આવે અને પછી તે હંમેશાં નિયત વખતે નરેશ આગળ જાહેર કરવામાં આવે તો તેથી ધણીને સંતોષ મળે. અર્થાત્ કે ધનાઢય, ગરીબ, અબલુ કે બલુદા અને બાળક કે વૃદ્ધ એ બધાં રાજ્યની પ્રગ છે અને તે 'ફરેક' તરફ રાજ્ય તરફ રાજ્યનું બેઠલાવ વગરનું વર્તન જોઈએ.

કોઇના ઉપર રાજ્યની અંગત કૃપા હોય અથવા તો કોઈ રાજ્યનો કે એના કૃપા પાત્રનો મહેરબાનીતી માણસ હોય, સગો સંબંધી હોય, મહારાણી કે રાજ-કુટુંબમાંના નજીકના માણસનો કોઈ કૃપાપાત્ર હોય, એવાઓને અંગત લાભ અપાવો જોઈએ. પણ રાજ્યની વ્યવસ્થામાં રાજ્યની મહેરબાની પ્રત્યવાવડપ ન થવી જોઈએ. જે એમ થશે તો એવા કૃપાપાત્ર માણસો રાજ્યને નામે ગમે તેમ છુકમો કરશે. અને બેકાલકારી રીતે વર્તન ચલાવશે. આનાં માણસોને રાજ્યની મહેરબાનીને અંગે વખત જતા રાજ્ય વહીવટમાં માણું મારવાની, સલાહ આપવાની લાલચ થઈ આવે છે. નરેશ પોતાની કૃપાનાં પાત્રોને ખાવે પીવે અને પૈસે ટકે સુખી રાખવાં. એમને પ્રસંગોપાત થોડ મદદ કરવી. એમને દુઃખી થવા ન દેવાં પણ સાથે સાથે એમને સાવચેત રાખવાં જોઈએ કે રાજ્ય વહીવટમાં એમની ડખલગીરી સાંખી રાકાશે નહોં.

રાજ્યોએ અલરનિશ પોતાના સુખનો નહોં પણ પ્રજાના સુખનો વિચાર કરવો જોઈએ. પ્રજાની જરૂરીઆતો શુ શું છે. અને કયા કયા પ્રકારની હાકમરી છે. આધિકારીઓનું વર્તન પ્રગ તરફ કેવી રીતનું છે. પ્રજાના જનમાલની સલામતી બરાબર જળવાય છે કે નહોં અને રાજ્યનાં જે ખાતાઓ છે તે બધા ખાતાના અધિકારીઓ પ્રજાની કુખ સગવડ માટે કામ કરે છે કે નહોં એની સતત

સંભાળ રાખવી જોઈએ. અધિકારીઓ અને ખીજા નોકરો બરાબર હાજરી આપે છે કે નહીં એ બધાં ખાતાની એકીસોમાં કોઈ કોઈ વખત જઈ ચાનક આપતા રહેવું જોઈએ. રાજને લીધે રાજ્ય નથી પણ પ્રજાને લીધે રાજ્ય છે. અને પ્રજા છે તો રાજ છે. પ્રજાવગર કોઈથી રાજ્ય થઈ શકતું નથી. રાજ્ય પણ પ્રજાવગર બની શકે નહીં! આખા રાજ્યમાં વરિષ્ઠ સ્થાનિક ખીરાજવાને ચોગ્ય પ્રજા છે. એટલે જ રાજને પોતાનું રાજપણું સાચવવું હોય તેણે શરીરના અંગની માફક પ્રજાનો વિચાર કરવો જોઈએ. પ્રજાને કોઈ દિવસ રાજ્ય નથી જોઈવું. પણ પ્રજાની જીંદગાની સુખમાં વ્યતિત થાય માટે સાંચે રાજ્ય ચલાવનાર તો એને અવશ્ય જોઈએ છે. કેટલાક રાજાઓ અને અધિકારીઓ જવાબદારીના ભાનના અભાવે પ્રજાનાં માથાસો સાથે વિવિધ રીતે વર્તે છે. અને તેથી પ્રજામાં અસંતોષ ફેલાય છે. જે અસંતોષનો ભે ઉપાય લેવામાં નથી આવતો તો બહાર છુટાડો થાય છે. અને હાલના જમાના પ્રમાણે જ્યારે સરકારના કાન સુધી વાત પહોંચે છે ત્યારે મુશ્કેલી તો એકલા નરેશને જ રહે છે. અને ખીજા બધા આધા પાછા થઈ જાય છે. સરકાર માને છે કે દેશી રાજ્યોમાં સાંચે ત્રણ ચાલે તેની જવાબદારી પોતાના ઉપર છે એટલે સરકારને જરૂર લાગે ત્યારે દરમિયાનગીરી કરવાનો હક છે એમ મનાઈ ગયું છે અને રાજાઓ મને કમને પણ એ વાત માન્ય રાખે છે.

“મારી બહાલી પ્રજા, મારાં બહાલાં બાળકો” એવા એવા શબ્દો રાજા સાહેબો વારંવાર ઉચ્ચારે છે. પણ અત્યાર સુધીના ઇતિહાસમાં એક પણ પ્રસંગ એવો નથી નોંધાયો કે જ્યારે સરકારે, કોઈ દેશી રાજ્યના વહીવટમાં હસ્તક્ષેપ કર્યો હોય ત્યારે પ્રજાએ સ્વયંરક્ષણથી એવા હસ્તક્ષેપ સામે અમલી વિરોધ ઉઠાવ્યો હોય, કે “મારી બહાલી પ્રજા” કહેનાર નરેશાની પછવાડે ચાલો નીકળી હોય! મતલબ કે રાજાએ નિરપદવી વહીવટ ચલાવવો હોય તો દેશ છોડી દઈ પ્રજાને હાથપૂરક ચાહતાં રીજવું જોઈએ. પોતાનું જીવન પ્રજા માટે છે એવું પ્રજાને જાન કરાવી દેવું જોઈએ.

નરેશાએ ન્યાયના કામમાં બીલકુલ અખલગીરી ન કરવી જોઈએ. ન્યાયાધીશ પોતાનો નોકર છે માટે પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે તેણે ન્યાય કરવો જોઈએ એવી માન્યતા કેટલાક નરેશાની બધાઈ ગઈ છે. “આપ તો ધણી છો.” “અનદાતા છો.” “રાજ્ય તો આપનું જ છે માટે આપની ઈચ્છા પ્રમાણે થવું જોઈએ.” એવાં એવાં ખુશામદનાં વાક્યો સાંભળી કેટલાક નરેશો ઉધું સમજી બેઠા હોય છે. ધણી રાજ્યોમાં ન્યાયખાતામાં અધિકારીઓ ટકતા નથી તેનું કારણ આ સિવાય બીજું નથી. ગુહનેગાર, લાગવગથી રાજા કે વરિષ્ઠ અધિકારી સુધી પહોંચી જાય અને ગુહનાની માફે મેળવી આવે એટલે બિચારા ન્યાયાધીશની રિયતિ કંદેડી થઈ જાય. અને પોતે ન્યાયાધીશ નથી પણ ગુહનેગાર છે એવું એને લાગ્યા કરે. લોકોમાં પણ તેનાં કાંઈ માન આજરૂં રહે નહીં. કેટલાક નાનાં રાજાઓ તો ગુહનેગાર પાસેથી રક્ષત લઈને તેને છોડી મૂકે છે. કેટલાક વાઢી પ્રતિવાદી બનેને દંડે છે. અને તે ન્યાયના રક્ષણ માટે નહીં પણ પૈસા એકઠા કરી રંગરાગમાં ઉડાવવા માટે.

દેશી રાજ્યોમાં ન્યાયાધીશની પસંદગી બહુ સાવચેતીથી કરવી જોઈએ. સ્થાનિક ન્યાયાધીશોને પસંદ કરવા તો સ્થાનિક સંબંધોની અને પક્ષપાતની જમના ઉપર બીલકુલ અસર ન થાય એવા સ્વભાવવાળા પસંદ કરવા. ન્યાયના કામમાં પોતે સ્વતંત્ર છે એમ એમને લાગે એવા પ્રકારનું એમના તરફ નરેશનું વર્તન જોઈએ. રાજકુટુંબને અને ગરીબ પ્રજાજનને એક મરખું કાપદાનું બંધન છે અને કાયદો સર્વને માટે સરખો છે એવું વાતાવરણ રાજ્યમાં હોવું જોઈએ. કાયદાના અમલમાં શિથિલતા ન જોઈએ. કારણ કે એથી પ્રજામાં આંતર અવ્યવસ્થા અને ગુહનેગારી માનસ પેદા થાય છે. ન્યાયાધીશોને ન્યાયના કામ સિવાય બીજા કામો ન સોંપવાં જોઈએ. વળી તેઓએ માત્ર કાયદાની એકાદ બે પરીક્ષા પસાર કરી છે માટે ન્યાયના કામને માટે ચોગ્ય છે એમ ન હોવું જોઈએ. તેઓ અભ્યાસક જીદના, ધીરજવાળા, સભ્ય રીતજાતવાળા, લાગણીઓ

સુધારણાની તાલીમ માટે પણ તેટલોજ પ્રયાસ થઈ રહ્યો છે. આ હકીકત તમે સાતમ આઠમની મયદાની રમતોના મેળાવડા, ઉપરથી જોઈ શક્યા હશે. એક આખો અપાર, પોરબંદર સ્ટેટની સમસ્ત પ્રજાને અર્થે યોગ્યતા મયદાની રમતગમતના મેળાવડા માટે રાજ્યમાં આવેલ હતા તેમજ આ વર્ષે આ રમતોને માટે અપાયેલ ધનાગો ભૂતકાળની સરખામણીમાં ઘણાજ લાંબા અને વિદેશ આકર્ષક હતાં તે તમે જોઈ શકો છો. પોરબંદર સ્ટેટની સમસ્ત પ્રજા માટે રમતગમતના આ મેળાવડાએ હવેથી દર વર્ષે થશે એમ જાહેર કરતાં મને ઘણાજ આનંદ થાય છે. કારણ કે એથી કરીને પોરબંદર સ્ટેટની અંદર રહેનાર દરેક સપ્તમે વ્યાયામ અને શરીર સુધારણા તરફ પ્રાણવા. અર્થે સ્ટેટ પોતા તરફથી સંપૂર્ણ પ્રોત્સાહન આપી, શકશે.

મિ. માંકડ, ચિદ એન્ડ્યુકેશનલ એડિસર તરીકેનો હોદ્દો તમે સંભાળ્યા પછી તમારા ખાતામાં કેટલીએ તદ્દન નૂતન પ્રવૃત્તિઓ તમે જોઈ શકો છો. અને તે સર્વે યોગ્ય રીતે વિકાસ પામતી જાય છે એ જોઈને મને ખૂબ હર્ષ થાય છે; એટલુંજ નહિ પરંતુ તમારા પોતાના અંગત ઉત્સાહથી કેળવણીખાતાની જુદી જુદી શાખાઓમાં એક સરખી પ્રગતિ જોવામાં આવે છે તે પણ કંઈ ઓછા સંતોષની વાત નથી. હું આશા રાખું છું કે તમારો આ ઉત્સાહ જાવજમાન ખૂબ લાંબો વખત સુધી કાયમ રહેશે અને તમારા ખાતાની જુદી જુદી શાખા પ્રશાસકોમાં અને તેને લગતી વિવિધ પ્રવૃત્તિઓમાં તમને તમારા સાથીઓ તરફથી સંપૂર્ણ સાથ મળતો રહેશે.

અને હવે સત્તારીઓ અને સફળદરથી, મારા જાણીતા હું જોઈ શકું છું કે તમે સર્વેને સમજાવવા માટે હું જોઈ શકું છું કે તમે સર્વેને સમજાવવા માટે હું જોઈ શકું છું કે તમે સર્વેને સમજાવવા માટે હું જોઈ શકું છું.

એવટનાં કેટલાક વર્ષો થયાં હું જોઈ શકું છું કે સૌ કોઈને માટે દિવસે દિવસે “જીવન સંગ્રામ”

વધારે ને વધારે કઠીન થતો જાય છે. આ મુશ્કેલીઓનાં કારણો શું હોઈ શકે તે તપાસવાને માટે મેં ખૂબ પરિશ્રમ લીધો છે, અને તેને પરિણામે હું મારા અમુક સ્વતંત્ર વિચારો તથા મતોથી ઘડી શક્યો છું. મને એમ લાગ્યું છે કે કેળવણીનો અર્થ બરાબર સમજાયો નથી, તેમજ જે દૃષ્ટિથી તે સમજાયો જોઈએ તે દૃષ્ટિ આપણમાં કેળવણી નથી. પહેલી વખત સંજ્ઞાતાં મારા વિચારો કદાચ તમને વધારે પડતાં ઉદ્ધામ લાગશે, છતાં પણ એ વિચારોને વ્યક્ત કરવા માટે હું હિંમત ધરું છું અને તેમ કરતાં વિદ્યાર્થીઓ કે જેઓ હું સમજાવું છું તેમજ આ નિશાળ છોડીને “જીવન સંગ્રામ”માં દાખલ થશે તેઓને સંજ્ઞાતાં કેળવણી એટલે, શું તે વિષે કંઈક કહેવાની હું તક લઉં છું. તમારામાંના ઘણાખરા એમ માને છે કે એવટની પરીક્ષા પસાર કરતાં તમારી કેળવણી પૂરી થાય છે અથવા તો તમારી એવટની કસોટી પૂરી થાય છે. પરંતુ ખરી રીતે તો નિશાળની એ એવટની પરીક્ષા પૂરી થયાં પછીજ તમારી જીવન સંગ્રામની પહેલી પરીક્ષા શરૂ થશે અને ત્યારથી જ તમારું જીવનપુરું શરૂ થશે. આ વાત નજરમાં રાખીને હવે આપણે કેળવણીનો અર્થ સમજીએ. કેટલીએ વખત કેળવણી શબ્દની વ્યાખ્યા કરતાં લોકો કહે છે કે કેળવણી એટલે કે અ. પ્રત્યેક વ્યક્તિને મળેલી હુદરતી બક્ષિ સોનો વિકાસ, બ. દરેકની અંદર સુખ. સ્વરૂપમાં રહેલી શક્તિનું જ્ઞાન અને તેનો વિકાસ, ક. પોતાના આદર્શોને કાર્યમાં મૂકવા, માટેની શક્તિઓની બિલ્લવણી, ડ. સત્યપરાયણતા, ઈ. શિસ્ત, વગેરે વગેરે. આ સર્વ વ્યાખ્યાઓનો અર્થ હું બરાબર સ્વીકારું છું અને આવા વિશાળ શબ્દની અનેક વ્યાખ્યાઓ થઈ શકે. એ હું કમુલ કરું છું. છતાં કેળવણી તરફ એક તદ્દન નવા દૃષ્ટિકોણથી જોવાને માટે હું તમને નિર્દેશ કરું છું. આ દૃષ્ટિકોણ કેવળ સિદ્ધાંત ઉપરજ રમાયેલ નથી પરંતુ વ્યવહારથી પણ સમર્થિત છે, અને આ દૃષ્ટિએ કેળવણીનો અર્થ થશે તે કદાચ તમારે માટે અપરિચિત હશે. દુનિયાના ગમે તે ભાગની

અંદર કૅળવણીનું જે સ્વરૂપ પ્રચલિત હશે તેના ઉદ્દેશ પાછળ સ્થિત તેમજ સમષ્ટિના મુખ્યતો ખ્યાલ જરૂર હરિત ધરાવતો હશે. પરંતુ “સુખ” એટલે શું? એ શબ્દનો અર્થ કરવા છતાં એની પાછળ વિચાર અને કલ્પનાનો એક વિશાળ મહાસાગર આપણે ઉછળતો જોઈ શકીશું. માટે ચાલો એ વિચારમહાસાગરને આપણે ધટાવીએ અને બાકી શકે તેટલો તે શબ્દનો અર્થ સરળ બનાવીએ. મને લાગે છે કે મુખ્ય શબ્દનો અર્થ સમજવાને માટે તેને ઉલટી બાળુએથી નિહાળી સુખથી ઉલટું દુઃખ એટલે શું અને તેના મુળમાં ક્યાં દારણો રહેલાં છે તે સમજવાને માટે આપણે વિચાર કરીએ. આ શબ્દના અર્થને ધટાડતા માટે ગમે તેટલો પ્રયાસ કરીએ તો પણ તેનો અર્થ બહુજ વિશાળ છે એમ આપણે જરૂર કબુલ કરવું પડશે. માટે સુખ શબ્દની પાછળ ક્ષિણસૂચીનો જે વાધો ઓઢાડવામાં આવે છે તે દૂર કરીને જે ફેટલાક તેના બ્યવહાર અર્થ આપણી સમજમાં આપણે કરતા આવ્યા છીએ તે ઉપરજ હું વિશેષ લક્ષ આપીશ. સુખ કે દુઃખને હું માત્ર માનસિક સ્થિતિજ સમજું છું કે તેમો સર્વ પણ એ વાત ચોક્કસ સ્વિકારશે કે માનસિક સુખ એજ અર્થ અને દીર્ઘજીવી સુખ છે.

આ બાબતની ચર્ચા કરતા હું એકજ વસ્તુ ઉપર આપતું લક્ષ દેરવા માંડું છું અને તે વસ્તુ તે નમ્રતા. એ મારી સમજ પ્રમાણે કાયિક, વાચિક અને માનસિક હોતી જોઈએ નમ્રતાનો અભાવ એટલે જ “ગર્વ” અને અહંકાર” કે જે વડે માણસ પોતાની જાતને હોય તે કરતાં વિશેષ ઉચી અને મહત્વની લેખે છે. દુનિયા અને જીવનનાં ચક્રજ અમંતોષમાં અહંકાર મુખ્ય લાગ લાગે છે. મારા બ્હાલા વિદ્યાર્થીઓ, વિદ્યાર્થી તરીકેની જૂતકાળની તમારી કારકીર્દી તરફ જવા નજર કરો અને તે દરમ્યાન કોઈ વખતે શિક્ષા કે કપકા થઈ તમોને થયેલ દુઃખના સંનેગો વાદ કરશો તો મને ખાતરી છે કે આ સંનેગોની પાછળ ધણે લાગે તમારા પોતાનાજ વર્તનની કે વાચાની ઉદ્ધતાઈ અથવા તો

અનાર્ગીકિતપણું જ જવાબદાર હશે. એટલે કે નમ્રતાનો અભાવ, વિનયનો અભાવ, એ જ તેના મુળમાં હશે જે તમે નમ્ર હો તો તમારું વર્તન તેમજ વાચા કોઈને પણ દુઃખદાયક ન બની શકે અને તમારું વર્તન જરૂર સ્વચ્છ અને વિનયશીલ બને. અને મારી દૃષ્ટિમાં તો “શિરત”નો પણ અર્થ અર્થ છે. હું તો તમોને જરૂર સૂચન કરું કે તમારા મુરખીઓ તરફ આ પ્રકારની શિરત જાળવવાનો તમે બને તેટલો પ્રયત્ન કરો તો જ હંમેશાના જીવનમાં જે કલેશ અને કલહ આપમ આપસમાં થયા કરે છે તે અવશ્ય બંધ થશે, અને તો જ તમને માનસિક શાંતિ પ્રાપ્ત થશે.

અત્યારમુખી વિદ્યાર્થી અવસ્થા કે જે મનુષ્ય જીવનમાં જવાબદારીની દૃષ્ટિએ સૌથી વિશેષ સુખી અવસ્થા છે, જ્યારે તમારા નિર્વાહનો જોગ તમારા માળાપો ઉઠાવે છે અને તમારા કુટુંબના નિર્વાહ માટે તમારે કરી પણ ચિંતા કરવી પડતી નથી તેજ અવસ્થા પુરતી મેં વાત કરી છે. પરંતુ તે પછી તમારામાંના ઘણાખરા જીવનના એ કાળમાં દાખલ થશે કે જ્યારે તમારી ઉપર તમારા વૃદ્ધ માળાપો અને કુટુંબનાં અન્ય સગાંઓની, પોતાના મુજરાન માટે ગીઠ ગંડારો. ત્યારે પણ તમને એ ખાતરી થશે કે વિચારની નમ્રતા કે જે થઈ તમે તમારી શક્તિ અને ક્રિયતનો દહમાં રહીને આંક કાઢતા રહેશો તો તમારા તેમજ કૌટુંબિક જીવનના મુખ્યને માટે અતિ ઉપયોગી વસ્તુ નીવડશે. જે તમે નમ્ર હશે તોજ જીવનમાં આગળ વધવાને માટે, કે શારીરિક, માનસિક અને આત્મિક દૃષ્ટિએ પ્રગતિ કરવાને માટે, તમને કુદરતી રીતે પ્રેરણા થશે. પરંતુ જે તમારામાં અહંકાર, ઉદ્ધતાઈ અને આત્મલાધા હશે તો તે તત્ત્વો તમારા વિકાસપથમાં હંમેશાને માટે અવરોધક નીવડશે અને પરિણામે નિરાશા અને અસંતોષ, જેણે અત્યારે સમગ્ર જગતમાં એક ભયંકર રોગનું સ્વરૂપ પકડ્યું છે, તેજ તમને પ્રાપ્ત થશે. મારા બ્હાલાં વિદ્યાર્થીઓ, હું એમ નથી ઈચ્છતો કે તમારા જીવનની

અંદર તમારે કંઈ મહત્વાકાંક્ષા ન કરવી. જરૂરી એ મારો ઉદ્દેશ નથી, તેમજ “સ્વમાન”ને બોલે તમે નહીં બનેા એમ પણ હું ધ્વજીતો નથી. કારણકે નમ્ર હોવા છતાં માણસ પોતાનું સ્વમાન સાચવી શકે છે. પરંતુ હું તમને ભારપૂર્વક અને દહતાથી એમ સલાહ આપું છું- કે પહેલાં લાયક બનેા અને પછી જ વાંછના કરો” જે તમારા જીવનમાં આ સચનને તમે ધ્યાનપૂર્વક અને ખૂબ દહતાપૂર્વક અજમાયશ કરશો તો સૃષ્ટિ જીવનના સુંદર ચિત્રમાં તમે તમારું સ્થાન યોગ્ય રીતે પ્રાપ્ત કરી શકશો અને તો જ જીવનની લવાટવિની કુંચી સરળતાથી મેળવી શકશો. નહિ તો તમે પોતે જ સર્જેલા મિથ્યા કલ્પનાના સમુદ્રની અંદર (તમે) નિરાધાર અર્ધ-તહીં ફેંકશો અને પરિણામે અનહદ દુઃખના બોક્કા બનશો. તમારી દષ્ટિ સમક્ષ એવા કેટલાયે કિસ્સા તમે જોઈ શકશો જેમાં કેટલાયે ખૂબ કેળવાએલ ખૂબ લણેલ માણસો જીવનસંઘ્રહમાં અહીં તહીં હેરાન થતા હશે જ્યારે તેઓના કરતાં થોડું લણેલા અરે! કેવળ અચ્છુઝ (અનલિસ) લોકો પણ ગિલકુલ સુખી અને મનોથી જીવન ગાળતા હશે. આમ થા માટે અને છે એમ જો કોઈ પૂછે તો એનો એક જ જવાબ મળી આવે છે કે આ ખોટી બાબત અને અલકાર તેમજ પોતાની ગત વિશે જોઈએ તે કરતાં બહુ હચો ખ્યાલ એજ બધાં દુઃખનું કારણ છે. આપણા દેશના યુવાનોમાં આ મહકારના લાવનાની સાથે નેડાએલ ખાસ દરીને એક વસ્તુ બહુ જોવામાં આવે છે અને તે હાથ મહેનત તન્દ્ર અમાવ. આજનો લણેલ યુવાન એમ માને છે કે હાથમહેનતનું કામ કરવું એ તેને, શરમભરેલું છે. ઓફિસમાં ટેબલ પુરશી ઉપર એરીને કામ કરવું એજ તેને માટે યોગ્ય છે, અને પોતાના બાપદાદાનો ધધી દરવો એની અંદર ધણીજ શરમ માને છે.

જ્યારે હું આ વાત કરું છું ત્યારે મેં કેટલાક રસુજી કિસ્સાઓ જોયા છે તે મારી દષ્ટિ ગમત્ર બાડ થાય છે, જેમાંનો એક હું અત્યારે તમને

કહીશ. આજથી વીશ વર્ષ પહેલાં જ્યારે હું સગીર હતો ત્યારે એક વખત મોટરમાં હું પૂનાથી મહાબલેશ્વર જતો હતો. રસ્તાની બાજુમાં એક સુંદર જમ્મી છાયામાં એક ફળ વેચનારને વિવિધ ફલફલાદિ અને બહુજ સ્વાદિષ્ટ દેખાતાં સ્ટ્રોબેરીઝથી ભરેલી ટોપલીઓ પોતાની પાસે રાખીને બેઠેલાં જોયા. આ જોઈને થોડાં ફળ ખરીદવાને હું અટક્યો. થોડાજ વખતમાં મેં જોયું કે ફળ વેચનાર કાંકડું ગંજેજી બોલી શકતો હતો અને તેણે કહ્યું, કે તે પૂનાનો એક ઐન્લુએટ હતો, અને એક વર્ષ સુધી મુંબઈ અને પૂનાની ઓફિસમાં તેણે નોકરી શોધવાને અહીં તહીં રખડપટ્ટી કરી હતી, જ્યારે તેનો પિતા તેની ખેતી પાછળ લક્ષ આપતો હતો. મુંબઈ અને પૂનામાં માસિક રૂ. ૩૫ના પગારથી તેને વિશેષ કાંઈ પણ મોટી નોકરી મળી નહિ અને આટલી નાની રકમથી આવા મોટાં શહેરોમાં પોતાનું કુટુંબનું ગુજરાન કેવી રીતે કરવું તેનો ખ્યાલ તેને મુશ્કેલ થઈ પડ્યો. આટલી ઉંમરે અને આટલી કેળવણી પછી જ્યારે તેણે પોતે પોતાના માળાપનું ગુજરાન કરવું જોઈએ, ત્યારે તેણે પોતાનું ગુજરાન હજી તેનાં માળાપો કરે તે ખ્યાલ શરમભરેલો લાગ્યો અને તેથી તેણે કહ્યું કે પોતાના બાપદાદાની ખેતી તરફ વળવાનો અને ખેતીનો ધધી શરૂ કરવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો, અને તે કાર્યમાં બની શકે તેટલી સુંદર રીતે પોતાની કેળવણીનો ઉપયોગ કરવો એમ તેણે નિર્ધાર કર્યો. બાગકામ અને કૃષિ વિધાને લગતાં પુસ્તકો ખરીદ કરી તેણે તેનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો અને પોતાની જમીનની પેદાશ હુંક સમયમાં તેણે એટલી સુધારી દીધી કે તેનું આખું કુટુંબ તેમાંથી બહુજ સારી રીતે રળીને પોતાનું ગુજરાન કરી શકતું.

હવે હું તમને એટલુંજ પૂછું છું કે એ યુવાન ઐન્લુએટ થયા પછી ફરી પાછો પોતાના બાપદાદાનાં ખેતીના કામમાં લાગુ થયો એમાં કંઈ શરમભરેલું હતું ખરું? ઓફિસના ટેબલ પુરશીથી ફર રહી આવી રીતે મુંબઈપ ગુજરાન મેળવવું એમાં કંઈ શરમ ખરી? નહીં. શરમભરેલું તો એ કે પોતે કમાઈ શકે એવી

સ્થિતિમાં હોવા છતાં પણ પોતાનાં માળાપની કમાણી ઉપર આધાર રાખે.

ચનારીઓ અને સદ્ગુણરસો, જીવનની જાગૃતમાં તેમજ ધંધા અને કમાણીની જાગૃતમાં જે ખ્યાલ આજે પ્રવર્તે છે તે યકી જીવનની સમગ્ર પ્રવૃત્તિઓમાં બિલકુલ ઉચિતપાત્ર યર્થ રહી છે અને તેથીજ જીવન વિષેનો ખ્યાલ સમાજમાં ચોગ્ય રીતે પુનઃસ્થાપિત કરવાની ઉતાવળેથી જરૂર છે. મારા વ્હાલા વિદ્યાર્થીઓ, તમે કે જેઓ ભવિષ્યમાં અમારા સમૃદ્ધ શહેરીઓ બનશો એમ અને આશા રાખીએ છીએ તેઓએ જીવન તરફના પોતાના દૃષ્ટિકોણમાં વિરાળ અને મંદગતનો પડઠો કરવાની જરૂર છે. અને કદાચ તેમ નહિ થાય તો મને બીતી છે કે ભવિષ્યમાં દિનપ્રતિદિન બહુજ વિચિત્ર પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન થશે. એક મુંદર ખુરશી બનાવવી એ મુચારકાંજાની દૃષ્ટિએ કેળવણીનું કર્તવ્ય નથી? અને એવીજ રીતે એક મુંદર શિક્ષકૃતિ બનાવવી એ શિક્ષકાંજાની દૃષ્ટિએ કેળવણીનું કર્તવ્ય નથી? અને એવીજ રીતે એક મુંદર ચિત્ર આલેખનું અગર તો કોઈ સ્વાદિષ્ટ ભોજન વાતી બનાવવી એ ચિત્રકળા અથવા તો પાકશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ શું કેળવણીનું અંગ નથી?

એક પણ પહેલાંજ હું કહી ગયેલા કે જીવન અને રહેણીકરણોને અંગે આપણામાં પ્રચલિત ખ્યાલ એટલો ખોટો છે કે તેથી કરીને મનુષ્ય જીવનની સર્વ પ્રવૃત્તિઓ અસ્તવ્યસ્ત યર્થ ગઈ છે.

તેમાં મારા વક્તવ્યનું તાત્પર્ય એજ છે. અને હું જે કંઈ કહેવા માગું છું તે આજ છે. અને તેથી એમાં આપણે કંઈ રીતે સુધારો કરાવી શકીએ, ફેરફાર કરી શકીએ તે સમજાવવા હું પ્રયાસ કરીશ. આપણું જીવન સમાજનાં કેટલાંક અંગ ઉપજોની સાથે સંયોજિત અને અવલંબિત છે તેનો આજે અહીં એક જ ધ્યેય આપણામાંથી બરાબર ખ્યાલ કેટલાંકે કર્યો હશે?

આ રીતે જે વિચાર કરીએ તો આપણને સ્પષ્ટ થશે કે ગામડામાં કે શહેરમાં રહેનાર હરકોઈ વ્યક્તિ દર એક દેશમાં, અરે, સમગ્ર દુનિયામાં એક બીજા સાથે જીવનની દૃષ્ટિએ ખૂબ સંકળાયેલ છે. આપણે આપણાં સંધવાનાં વારણો તેમજ જલપાત્રો માટે કુભાર ઉપર આધાર રાખીએ પડે છે, ચનાજ અને શાકપાન માટે ખેડૂત ઉપર આધાર રાખીએ પડે છે, કપડાં અને પગરખાં માટે દંડુ અને ગોમી ઉપર આધાર રાખીએ પડે છે, હરવા ફરવા માટે ગાડી કે મોટર કારનાર ઉપર આધાર રાખીએ પડે છે, હરવા ફરવાનો આનંદ ચોગ્ય રીતે લઈ શકીએ તે માટે મહેનત મજૂરી કરનારા રસ્તા ઉપરના મજૂરો ઉપર આધાર રાખીએ પડે છે, મકાનો માટે કડીઆઓ ઉપર આધાર રાખીએ પડે છે, અને આવી રીતે આપણું જીવન સુખમય બનાવવા માટે સમાજના અનેક ધંધાદારીઓ ઉપર આપણું આધાર રાખીએ પડે છે. હવે એમ માનો કે એજ લોકો તેઓનાં છોડકાંઓને પોતાના વંશપરંપરાના ધંધાઓમાંથી વછોડી કંઈક બીજું કરવાને માટે નિર્ણય કરે, તો તેના પરિણામે સમાજમાં કેટલી અંધાધુંધી અવ્યવસ્થા પ્રવર્તે? પણ સદ્ગુણરસો, તેજ અત્યારે બની રહ્યું છે, અને તેથીજ અત્યારે આપણા દેશની અંદર અવ્યવસ્થા અને અસુવો પ્રવર્તી રહ્યાં છે. અત્યારનાં અચોતપ, અંધાધુંધી અને રોજની અસ્તવ્યસ્તતાની પાછળ જે કોઈ પણ તરખ જવાબદાર હોય તો જીવનના ચિત્રવર્ણનમાં અથવા જીવનની બુદ્ધિરચનામાં જે અયોગ્ય ગોઠવણ થઈ રહી છે તેજ છે. જ્યારે માનં એકેજ વાધ, હીપડો કે સિંહ પોતાનું કોતર છોડીને પરાયા સ્થાનમાં પોતાની આજીવિકા માટે કોઈક વખત ફરવા નીકળેથી કેવો શોરબકાર અને ગભરામણ યર્થ રહે છે, ત્યારે પોતાનું સ્થાન છોડી અન્ય સ્થાન મેળવવાના આપણામાંનાં હાનરો મનુષ્યોના વર્ષ પ્રતિવર્ષના પ્રયાસોનું પરિણામ "અવ્યવસ્થા અને કલેશ"માં આવે, તેમાં તમને કંઈ આશ્ચર્ય લાગે છે? સમાજઅવ્યવસ્થાને અંગે જે નિયમન થયેલ છે તેનું

સમતોલપણું આમ થવાથી તદ્દન ઉલટપાલટ થઈ ગયું છે એ તદ્દન સ્પષ્ટ છે. અત્યારે આપણે બેઠકો છીએ કે સમાજના કેટલાક કાર્યક્ષેત્રો હારપુર થઈ ગયેલાં છે. જ્યારે ખીન્ન ક્ષેત્રોમાં તંગી બેવામાં આવે છે. આનું પરિણામ સ્વભાવિક રીતે બહુજન્ય અસતોષકાર આવે અને જો આનો ઇલાજ તુરતાતુરત નહીં થાય તો પરિસ્થિતિમાં કશો પણ સુધારો ચંવાનો સંભવ નથી.

હવે આનો દોષ ક્યાં છે? એ દોષ કેળવણીમાં નથી. પરંતુ જો એ દોષ ક્યાંય હોય તો કેળવણીને જ અર્થ આપણે કરીએ છીએ તેમાંજ (તે રહેલો) છે. પિતા અને પુત્ર, શિક્ષક અને વિદ્યાર્થી કેળવણીને ખોટી રીતે સમજી હંમેશાં આ દોષ કરે છે. વિદ્યાર્થીગણ, હું એમ નથી કહેતો કે ૧૫૮૮ની સાલમાં 'આરમેડા'નું યુદ્ધ થયું. તેમજ પૃથ્વીનો વ્યાસ ૮૦૦૦ માઈલ છે. તેમજ બે સમાંતર લીટીઓ ગમે તેટલી લંબાનીએ તો એ મળતી નથી એવી એવી બાબતો લાજવી એ

તમારે માટે અનાવશ્યક છે. પણ લાજતરું ઇતિવૃત્ત આમાં સમાઈ જતું નથી. નિશાળનો અંદર તમને જે કેળવણી મળે છે અથવા તો વર્ગમાં તમને જે શિખવવામાં આવે છે, એમાં બધી કેળવણીનો સમાવેશ થઈ જાય છે એમ તમે માનશો નહીં. તમારી આખી જીંદગી એક સતત અભ્યાસક્રમ છે તે દૃષ્ટિએ તમારું બાકીનું જીવન ગાળજો. કેળવણી પરત્વેની તમારી દૃષ્ટિ વિશાળ બનાવો, વિચાર અને વર્તનમાં નમ્ર બની મિથ્યા અભિમાનનો ત્યાગ કરી, કુટુંબ તરફની તમારી પ્રાથમિક ફરજનો ખ્યાલ એક પળભર પણ છોડ્યા વગર જીવનમાં બની શકે તેટલી રીતે અને જેટલાઓને બને તેટલાઓને ઉપયોગી થવા માટે તત્પરતા દાખવીને તમારા કુટુંબના ઉપયોગી અંગ બનવા ઉપરાંત સમાજ તેમજ સમસ્ત દેશના ઉપયોગી અંગ બનો. તેવા ઉપયોગી તથા સેવાપરાયણ પ્રજાજન તરીકેનું સ્થંભ, જીવનમાં આપ સૌને પ્રાપ્ત થાઓ.

વડોદરા રેસીડેન્સીની હુકુમતનો વિસ્તાર

(લિખક: પટેલ હાથીભાઈ અમથાભાઈ એડવોકેટ, વકીલ વરીષ્ટ કોર્ટ વડોદરા અને રેવાકાંઠા એજન્સિ કોર્ટ-કાંપવડોદરા)

(ગતોક્તી ચાલુ)

રેવાકાંઠા એટલે કયો પ્રદેશ ?

વડોદરા રેસીડેન્સી સાથે બેડાયલાં સંસ્થાનોમાં ૬૧ સંસ્થાનો તો રેવાકાંઠા એજન્સીનાંજ છે. જેથી રેવાકાંઠા એજન્સી ગ્રંથે પ્રથમ માહોતી આપતી આવશ્યક છે. પુરાણા વખતમાં ભારતવર્ષમાં જે નદી રેવા નામે ઓળખાતી તેને દાલ નર્મદા કહે છે. પુરાણા વખતમાં ' ભારતવર્ષે રેવાલંબે ' આ રાખ્દો પુરાણોમાં ઘણી વખત વપરાયલા છે. તે વખતમાં ભારતવર્ષમાં હિંદુસ્થાનમાં-રેવાખંડ એ ગણીતો હિંદુસ્થાનનો ભાગ હતો. હવે રામગરી કે નર્મદા નદીના કાંઠા ઉપર અને આલુગાલુ આવેલો પ્રદેશ તે રેવાકાંઠાના નામથી આધુનિક વખતમાં ઓળખાય છે. રેવાકાંઠા એજન્સીની શરૂઆત કયારથી થઈ?

મુંબઈ સરકારના તાજા નીચે સને ૧૮૨૧-૨૬ ના અરસામાં ૬૧ સંસ્થાનોની એક એજન્સી રાજ-કાંપ કારણેને માટે બનાવવામાં આવેલી, તે રેવાકાંઠા એજન્સીના નામે ઓળખાય છે. નવીન ચોજનામાં રેવાકાંઠા એજન્સી ઉપરનો મુંબઈ સરકારનો તાજો લેઈ લઈ મુંબઈ સરકારને જાહેલે વડોદરા રેસીડેન્સીનો તાજો રાખવામાં આવ્યો છે. રેવાકાંઠા એજન્સીનો પ્રદેશ ૨૧°૨૩' અને ૨૩° ૩૩' અક્ષાંસ (N) અને

૭૩° ૩' અને ૭૪° ૨૦' રેખાંશ (E) વચ્ચે આવેલો છે. રેવાકાંઠા એજન્સીનું કુલ ક્ષેત્રફળ ૪૬૭૨ ચો. માઈલ છે. નર્મદા નદીના દક્ષિણ ભાગને લગતા ૫૦ માઈલના પ્રદેશની જમીન ઉપરાંત રેવાકાંઠામાં મહી નદીની સામી પારનો ૧૨ માઈલ જેટલો અને નર્મદાની ઉત્તર તરફનો ૧૦ થી ૫૦ માઈલની પહોળાઈનો અનિયમીત પ્રદેશ આવેલો છે.

રેવાકાંઠાની અણીસીમા.

રેવાકાંઠાની ઉત્તરે રજપુતાના રાજ્યનાં ડુંગરપુર અને વાંસવાડા સંસ્થાનો આવેલાં છે પૂર્વમાં પંચમહાલ જિલ્લાના દાહોદ, ભોપાલ એજન્સીનાં અક્ષીરાજપુર અને ખીજનં નાનાં સંસ્થાનો અને ખાનદેશ જિલ્લાનો કેટલોક ભાગ આવેલો છે. દક્ષિણે વડોદરા રાજ્ય અને સુરત જિલ્લો; અને પશ્ચિમે ભરૂચ જિલ્લો, વડોદરા રાજ્ય, પંચમહાલ, ખેડા, અને અમદાવાદ જિલ્લો આવેલા છે. ઉત્તરદક્ષિણની લંબાઈ ૧૪૦ માઈલ અને પૂર્વથી પશ્ચિમ પહોળાઈ ૧૦ થી ૫૦ માઈલ સુધીની છે.

સંસ્થાનોનાં ગામો વગેરે સંખ્યાની હકીકત.

રેવાકાંઠાનાં સંસ્થાનોના રામચોની ગત, રાજ્યમાં ગામની સંખ્યા અને ખંડણી કાને કેટલી ભરે છે તે હકીકત નીચે પ્રમાણે છે:—

અનુક્રમ નંબર	સંસ્થાનનું નામ	રાજકર્તા યાત્રિ	ગામોની સંખ્યા	ખંડણી		મીલીટરી ફોર્સ	પોલીસ ફોર્સ
				કેટલી	કાને		
૧	રાજપીપળા	રજપુત	૬૨૭	૫૦૦૧	ગાયકવાડ	૧૬૦	૨૮૦
૨	હોટાઉદપુર	"	૫૪૬	૭૮૦૬	"	૧૦૫	૧૭૬
૩	ખારીયા	"	૪૯૫	—	—	૧૨૭	૨૧૧
૪	હુણવાડા	"	૩૪૮	૫૦૦૧	ગાયકવાડ	૮૫	૧૩૧
				૬૨૩૧	બીટીશ		

देशी राज्य

५	आवासीनोद	मुसलमान	१०२	३१७८	गायकवाड	—	११३
६	संत	रजपुत	२६१	६७६६ ५३८५	खीटीश	—	२६६

नाना संस्थानो

७	कडावा	रजपुत	१०६	—	—	—	४२
८	बादरवा	"	१५	१४६७४	गायकवाड	—	२५
९	उमेडा	"	१४	५८६८ ३२६३	गायकवाड खीटीश	—	१५
१०	संजेली	"	५२	—	—	—	३१
११	(नाइकोट) नरभुमोडा	परमार रजपुत	५७	३२	गायकवाड	—	३१
१२	वजरीमा	मुसलमान	२१	३८५२	गायकवाड	—	—

संभेडा मेवास

१३	भांडवा	रजपुत	८	१७०४	गायकवाड	—	—
१४	गजपरीआड	"	१२८	३६५	छाटाछिट्टपुर	—	—
१५	शजोर	"	७	१२१४	गायकवाड	—	—
१६	नसवाडी	"	२७	१३०१	"	—	—
१७	पन्नासवाडी	"	१३	१६३६	"	—	—
१८	बांलोडीआ	"	८	१८६६	"	—	—
१९	छिआड	मुसलमान	१३	६७१	"	—	—
२०	नानगाव	"	४	६६५	"	—	—
२१	वासणवीरपुर	"	२२	३३२	"	—	—
२२	अगर	"	२८	१४३	"	—	—
२३	वोरा	"	२	६५५	"	—	—
२४	अलवा	"	८	५२	"	—	—
२५	वासणसेवडा	"	६	८८५	"	—	—
२६	गोरगवा	रजपुत	१६	७३	"	—	—
२७	वजुगावा	मुसलमान	१०	१०२	"	—	—
२८	भोटीआपुर	"	६	४४	"	—	—
२९	गिहोरा	"	२	३६	"	—	—
३०	वडीया वीरभपुर	"	१	७६	"	—	—
३१	दुधपुर	"	१	२७	"	—	—
३२	रामपुरा	रजपुत	४	१०६४	"	—	—
३३	जराव कंसेली	मुसलमान	१०	२५६	"	—	—
३४	सुडेसर	"	४	२३६	"	—	—
३५	रेगण	"	२	३५५	"	—	—
३६	नवीआ	"	१	२८	"	—	—
३७	पान तधावडी	"	६	१७१	राजपीपसा	—	—

વડોદરા રેસીડેન્સીની હુકુમતનો વિચાર

પાંકુ મેવાસ

૩૮	પાંકુ	મુસલમાન	૧૭	૩૪૬૨	ગાયકવાડ
૩૯	શોહારા	ખારીયા	૨૩	૩૬૯૩	"
૪૦	છાલીયાર	રજપુત	૧૭	૨૬૧૬	"
૪૧	નરા	ખારીયા	૧	૧૬	"
૪૨	વરહોલમલ	"	૨	૬૫	"
૪૩	ભુખમા	"	૧	૩૬	"
૪૪	પટ્ટવડ	રજપુત	૧૦	૪૬૨	"
૪૫	વખતપુર	રજપુત	૧	૧૧૬	"
૪૬	મેવલી	પગી	૨	૧૧૫૫	"
૪૭	કસલા પગીનું મુવાડા	પગી	૧	૫૦	"
૪૮	કનોરા	ખારીયા	૬	૧૨૩૨	"
૪૯	પોર્ણ્યા	રજપુત	૬	૧૧૫૫	"
૫૦	ગોટાડો	પગી	૧	૩૨૭	ગાયકવાડ
૫૧	મોખાપગીનું મુવાડા	પગી	૧	૬૬	"
૫૨	જેસર	"	૨	૧૧૬	"
૫૩	વજોલી નાની	રજપુત	૧	૧૯	"
૫૪	ધારી	"	૫	૭૨૧	"
૫૫	વજોલી મોટી	"	૧	૭૮	"
૫૬	રાજપુર	"	૧	૩૯	"
૫૭	ગોડડા	કોલી	૧	૧૫૫	"
૫૮	અમરાપુર	ખારીયા	૨	૧૫૫	"
૫૯	દોડકા	પાટીદાર	૧	૮૫૦	"
૬૦	અણુથ્રક	કોલી	૧	૧૩૪૩	"
૬૧	રાયડા	રજપુત	૧	૪૪૩	"

રેવાકાંઠાનાં ગોટાં સંસ્થાનો ૬ અને નાનાં ૫૫ છે.

રેવાકાંઠાનાં ૬૧ સંસ્થાનોમાં ૬ ગોટાં અને ૫૫ નાનાં છે. ગોટાં સંસ્થાનોમાં દક્ષિણમાં આવેલું રાજ-પીપલા (ફર્ટ કાસ) પહેલા વર્ગનું અને પાંચ-છોટાઉરપુર અને ખારીયા મધ્યમાં અને સંત, લુણાવાડા અને બાલાશીનોર ઉત્તર અને (ઉત્તર પશ્ચિમ) વાયવ્યમાં આવેલાં (સેકન્ડ કાસ) બીજા વર્ગનાં સંસ્થાનો છે.

દોડકા મેવાસ મહી નદીના કિનારા ઉપર છે.

પંચાવન નાનાં સંસ્થાનોમાં ઉત્તરમાં કાણ્યા અને સંજેલી, પશ્ચિમમાં ભાદરવા અને ઉગેકા, (દક્ષિણ

પુર્વ) અગ્નિમાં નારકોટ (ભંજુધોડા) અને મેવાસ અગર તોફાની ગામેના ત્રણ જગ્યા આવેલા છે. નર્મદા નદીના જમણા કિનારા ઉપર સંખેડા મેવાસ આવેલો છે. જ્યારે દોડકા, અણુગઢ, અને રાઈકા સુદાંત પાંકુ મેવાસનાં નાનાં સંસ્થાનો દોડકા મેવાસ સાથે મહી નદીના કિનારા ઉપર આવેલાં છે.

રેવાકાંઠાનો પ્રદેશ

મહી નદી ઉપર પશ્ચિમ ભાગે આવેલાં ગામે અને ઉત્તર અને દક્ષિણે રેવાકાંઠાનો જે ભાગ મુજરાતને લાગુ થાય છે, તે પ્રદેશ સપાટ અને ખુલ્લો છે. પણ સામાન્ય રીતે એન્સીનો ભાગ

ખાડાટકરાવાળો છે. રાજપીપલાના ડુંગરા, સાંતપુડા અને વીંધ્યા પર્વતોની હાર રેવાકાંઠામાં છે. રેવાકાંઠામાં મહી નદીનું વહેણ ૧૨૦ માઈલ જેટલું છે. મહી નદી ઉપરનો પૂર્વ તરફનો ભાગ જંગલ, ઝાડી, ડુંગરાવાળો હોઈ, તે જમ જમ પશ્ચિમ તરફ જાય છે તેમ તેમ સપાટ મેદાન જેવો થતો જાય છે તેનો હિંડાણવાળો કીનારા વાવેતર માટે પાણી લેવા નકામો છે. વળી, વહેણ જાઝૂં અને પટ ખાડાટકરાવાળો હોવાથી વહાણ ફેરવવા નકામો છે. નર્મદા નદી એજન્સીના ડુંગરા અને જંગલવાળા ભાગમાં થઈ દાખલ થાય છે. તેના છેવટના ૪૦ માઈલના વહેણમાં પ્રદેશ ધરાવાળો અને ખુલ્લો થાય છે, કીનારા નીચાણમાં આવતો જાય છે, તથા પટ પહોળો થતો જાય છે. વહેણ ઉંડું અને શાંત જણાય છે.

ઝાડ.

રેવાકાંઠાના મોટા ભાગમાં જંગલ છે. છોટા ઉદેપુર અને બારીયા સંસ્થાનોમાં મહુઆ (મહુડી) નો ઝાડ ઘણા પ્રમાણમાં જણાય છે. સાગ પુષ્કળ છે. સીસમ, આમલી, આંબા, રાયણ, સાંઢો, ટીમર, બીલી, ખેર વગેરે ઝાડ પણ ઘણાં છે. જંગલમાં વનસ્પતિ અને દવાની ઔષધિ પણ ઘણી છે ધાતુમાં પીરણ અગર ખમખમ મોટા પ્રમાણમાં થાય છે; જેમાંથી સાદી ખનાવવામાં આવે છે.

જાનવર.

વાઘ જ્યાંદલે જ જણાય છે; પણ મીતા-હજી ઘણા છે. રીંછ અને જંગલી ભુંડ સામાન્ય છે. સાગર, મુગ, અને નીલગાય ('રોમ') એજન્સીના ઘણાં ભાગમાં હોય છે.

હંવામાન.

પૂર્વ રેવાકાંઠાના જંગલવાળા પ્રદેશમાં જનનુઆરી માસમાં કંડી સમ્પત હોય છે. તળાવમાં ઉપર અરક જંગી જાય છે, અને હીમથી પાકને નુકસાન થાય છે. કેટલીક વખત ગરમી પણ સમ્પત પડે છે. લુણવાડા અને બારીયામાં ૧૦૮ થી ૧૧૦° સીમાં હોય છે. હવામાન ખુલ્લા પ્રદેશમાં સારું હોય છે. પરંતુ

પૂર્વ તરફનાં ડુંગરા અને 'જંગલ' પ્રદેશનાં, ખાસ કરીને બારીયા અને રાજપીપલાનાં, શરીરને માફક ન આવે તેવાં હોય છે.

વરસાદ.

એજન્સીમાં સરેરાશ વરસાદ ૩૮ થી ૪૮ ઈંચ હોય છે. લુણવાડા, રાજપીપલા અને ખાલાસીનોરમાં સરેરાશ ૩૮ ઈંચ અને બારીયા અને છોટાઉદેપુરમાં ૪૮ ઈંચ હોય છે.

રેવાકાંઠાના પહેલાંના રાજા.

અણહોલવાડાના શરૂઆતના રાજાઓના વખતમાં (૭૪૬-૯૬૧) ચાંપાનેર શિવાયતી રેવાકાંઠાની લગભગ તમામ જગીર બારીયાની સરકારના હાથ નીચે હતી. બાળીયામાં ઢાળી અને બીલનો સમાવેશ છે. ૧૧, ૧૨ અને ૧૩મી સદીમાં રજપુતોના આગેવાનો મુસલમાનોના હુમલાથી તારી દક્ષિણ અને પૂર્વ તરફ નાઠા અને આ રીતે રાજપીપલાના રાજાની વડીલોએ પ્રથમ રજપૂત રાજ્ય રેવાકાંઠામાં સ્થાપ્યું. તેરમી સદીના અરસામાં પંચમહાલના ઝોલોદ કર્જાના સ્થાપનાર જલમસિંહના નાના ભાઈ હીમરવજીએ કાણુના રાજ્યની ભુદી સત્તા સ્થાપી. તેમ અરસામાં જલમસિંહના છોકરાએ બીલના બ્રહ્મપુરી નામના ગામનું નામ બદલી સંત નરું નામ આપી સંત મંરથાન સ્થાપ્યું. સોળમી સદીમાં અમદાવાદના સુલતાનના તાગા નીચે આખું રેવાકાંઠા લાવવામાં આવ્યું હતું. સત્તરમી સદીમાં બાળી કુટુંબના રાજ્યે ખાલાસીનોર વસાવ્યું. તે વખતે ગુજરાતના સુલતાનોની સત્તા અસ્ત પામવાની શરૂઆત થઈ હતી. આ અરસામાં મરાઠાની સત્તા આ પ્રદેશ ઉપર નમવા લાગી અને ('ગીલીટરી ફોર્સ') સેન્યથી સહાયથી તેઓ ખંડેણી ઉધરાવવા લાગ્યા.

રેવાકાંઠા એજન્સીનાં સંસ્થાનો કેવી રીતે અસ્તિત્વમાં આવ્યાં ?

આ વખતમાં ઘણી વખતે આગેવાન કુટુંબના કેટલાકને ધરખાર છોડ્યા પડતાં અને તે નવી સત્તા

વડોદરા રેસીડેન્સીની હુકુમતનો વિચાર

નવા સંસ્થાન જમાવતા. આ અને અસલી કેટલાક આગેવાનોના વારસોનાં તે હાલનાં રેવાકાંઠા એજન્સીનાં સંસ્થાનો મરાઠાની તાબેદારી નીચે તે હુકમ લાવવાતા. શ્રી ગાયકવાડ સરકારે જ્યારે બંદોબસ્ત રાખી શક્યા નહિ ત્યારે બ્રિટીશ સરકારે તે કામ ઉઠાવ્યું.

ધ. સ. ૧૮૨૨માં 'શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકાર' સાથે તહનાતું થયું. જેમાં ગાયકવાડ સરકારના ખંડણીઆ રાજાઓના તાબે મુંબાઈ સરકારને સોંપવામાં આવ્યો. આ વર્ષમાં મી. લીલોખીને એ પ્રદેશની વ્યવસ્થા કરવા માટે નીમવામાં આવ્યા. ધ. સ. ૧૮૨૩માં સંજેડા મેવાસના રાજા રજવાડાઓની ખંડણી વગેરેની મુકરરતા કરી. ઇ. સ. ૧૮૨૫માં પાંડુમેવાસ બ્રિટીશ સત્તાના તાબા નીચે મુકવામાં આવ્યો. ધ. સ. ૧૮૨૬માં રેવાકાંઠાનો તાબો લેવા માટે રેવાકાંઠા એજન્સી સ્થાપવામાં આવી.

લુણાવાડા અને સેત જે બ્રિટીશ સત્તા નીચે સને ૧૮૧૬થી હતાં તે મહીકાંઠા એજન્સીમાંથી રેવાકાંઠામાં લાવવામાં આવ્યાં. ધ. સ. ૧૮૨૯માં રેવાકાંઠા એજન્સીના પોલીટીકલ એજન્ટની જગા કમી કરવામાં આવી અને થોડાં વર્ષો સુધી આગેવાનોને સ્વતંત્ર રાખવામાં આવ્યા. સને ૧૮૪૨માં રેવાકાંઠામાં પોલીટીકલ એજન્ટની ફરીથી નીમણૂક કરવામાં આવી અને દરેક રાજ્યની, ફોજદારી શુન્દાઓના કામમાં, મર્યાદા ફરતી. સને ૧૮૫૩માં ખેડાના હલેકટરના તાબામાંથી બાલાસીતોર લઈ રેવાકાંઠા એજન્સીના તાબામાં મુકવામાં આવ્યું.

રેવાકાંઠામાં હુકુમત

સને ૧૮૨૫ પછી રેવાકાંઠામાં હુકુમત તથા વખત થયું. ૧૮૩૮માં બારીયા, હાટાઉરપુર અને નારકેટના નાયકડાને બળવો થયો. ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં બગેલો સને ૧૮૫૭નો બળવો જેની અસર આખા હિંદુસ્તાનમાં પડી હતી તે બીજો બળવો ગણાયો. અને સને ૧૮૬૮માં નારકેટના નાયકડાઓએ કરેલું તોફાન એ ત્રીજું હતું.

જમીન સંબંધે માહિતી

રેવાકાંઠામાં જમીનની ધણી જત છે. ઉત્તરમાં

મહી નજીક અને દક્ષિણમાં નર્મદા નજીકની ભાકાની જમીન ઉત્તમ પ્રકારની છે. ઉત્તરમાં લુણાવાડા અને બાલાસીતોરની જમીન જરા ભુરાશી પડતી ગોરાકુ છે પણ તે મધ્ય શુભસતના જેવી ફળદ્રુપ નથી. કાળી ખેતર જમીન પણ કેટલીક છે અને તેમાં ડાંગર થાય છે. શેદી નદીની નજીક જમીનનો કેટલોક ભાગ છે, તેને બેજવાળા જમીન કહે છે અને તેમાં ઘઉં અને કઠોળ થાય છે પણ કપાસ થતો નથી. સંત સંસ્થાન (સુધ)માં કાળી જમીન હોઈ બેજવાળા છે અને તેમાં પાણી પાયા સિવાય બે પાક વર્ષમાં થાય છે.

બારીયાની જમીન રહેજ ભુરાશ પડતી ગોરાકુ, વધારે કાળી, અને રેતાળ પણ છે. અને તેમાં તંબાકુ સિવાય કોઈ પણ પ્રકારનો પાક થઈ શકે છે. સંજેડા અને પાંડુ મેવાસની કાળી જમીન ભરૂચના આગેદ અને જલુસરની જમીન માફક કપાસને માટે વધારે માફક આવે છે. રાજપીપળાનો નર્મદાના કિનારાનો ભાગ ધણો જ ફળદ્રુપ છે. પથ્થર ખાડાઉકરાવાળી અને થોડી હલકા પ્રકારની કાળી જમીન સિવાય રેવાકાંઠાની જમીન એકંદરે ફળદ્રુપ છે.

પાક

રેવાકાંઠાના મુખ્ય પાક મકાઈ, ચોખા છુવાર, બાજરો, કાદરા છે. કઠોળમાં તુવેર, મક અને ચણા છે. તેલી બીમાં દીવેલા, આદુ અને તલ છે. રેભાવાળા પાકમાં કપાસ અને શણ થાય છે. એજન્સીમાં વાજાઆ અને કાંકા બે પ્રકારના ઘઉં થાય છે. વારી જતના હલકા પ્રકારની ડાંગર થાય છે. મરચાં, કેળાં વગેરે પણ લોકો કરે છે.

રેવાકાંઠાની બહાર જતો અને અંદર આવતો માલ

સાગ, બળતણ, મહુડાં રેવાકાંઠામાંથી બહાર જાય છે. જ્યારે કાપડ, મીઠું, ખાંડ અને લોખંડી સામાન રેવાકાંઠામાં આવે છે.

રેલવે અને રસ્તા

સને ૧૮૯૦ સુધી રેવાકાંઠાના કોઇ સંસ્થાન તરફથી રેલવે ગાડીનો વ્યવહાર ન હતો. બોમ્બે એન્ડ સેંટ્રલ ઈન્ડિયા રેલવેની આણંદ-ગોધરા શાખાના સને

૧૮૯૩માં રતલામ સુધીના વધારાથી મુખ્ય લાઈન સાથે ખારીયા રેલ્વેનું જોડાણ થયું છે. તેવીજ રીતે ડોહા અને વડોદરા-ગાંધી લાઈનથી છોટાઉદેપુર, રાજપીપલા અને ખારીયા સંસ્થાનોનો વહેવાર વડોદરાના પ્રદેશ સાથે બંધાયો છે. સને ૧૮૯૬માં રાજપીપલા રેલવેથી બરૂચ જીલ્લા અને જોખો, બરોડા અને સેન્ટ્રલ ઇન્ડિયાના મોટા કરખાઓ સાથે સંબંધ થયો છે.

સને ૧૮૯૬થી ૧૯૦૨ સુધીમાં એટલે જાપનીયા કાળમાં ધણા નવીન રસ્તા કરવામાં આવ્યા છે અને ધણા સુધારવામાં આવ્યા છે. રેવાકાંઠામાં ૪૫૦ માઈલ જેટલા પાકા રસ્તા છે.

ફાજદારી અને દીવાની કોર્ટની સ્થાપના હમણાનીજ છે

રેવાકાંઠામાં દીવાની કોર્ટની સ્થાપના હમણાનીજ છે. પ્રથમ લહેણદારોનું લહેણું પંચથી નક્કી થઈ વસુલ થતું. સને ૧૯૦૮માં એન્જનીયરીમાં ૩૨ દીવાની કોર્ટ હતી, જેમાંથી ૧૭ બ્રિટિશ સરકારના પ્રત્યક્ષ તાગા નીચે હતી અને ૧૫ સંસ્થાનોમાં હતી. ફાજદારી ગુન્હાના નિકાલ માટે રેવાકાંઠાની વ્યવસ્થા પાંચ ભાગમાં વહેંચાયેલી છે. નાના મેવાસ કાંકોરોના થાણુદારો બીજા અને ત્રીજા વર્ગના અધિકારથી કામ ચલાવે છે. કડાણા, સંજેલી, બાદરવા અને ઉમેકાના કાંકોરોને બીજા વર્ગના અધિકાર મળેલા છે. ખારીયા, બાલાશીનોર, રાજપીપળા, લુણાવાડા, સંત અને છોટાઉદેપુર સંસ્થાનોને તેમની રૈયત ઉપર ફાજદારી ગુન્હા માટે સંપૂર્ણ અધિકાર છે.

મહેસુલ માટે રાજવહીવટ.

જમીન મહેસુલની વસુલ માટે મોટા સંસ્થાનોમાં તાલુકા પાડવામાં આવ્યા છે. દરેક તાલુકામાં થાણુદાર હોઈ મુલકો વસુલ ઉપરાંત પોલિસ અને મેજિસ્ટ્રેટનું કામ પણ તેમને કરવાનું હોય છે. કેટલોક જગ્યાએ વસુલાત માટે ઈન્ટરમીડિયટ (middle men) પણ રાખવામાં આવે છે. થાણુદારના હાથ નીચે

એક કે બે જરૂર પ્રમાણે તલાટી રાખવામાં આવે છે. નાના મેવાસ સંસ્થાનોમાં માસિક જતેજ થાણુદાર અને તલાટીનું કામ કરે છે. જે સંસ્થાનો જમીનમાં હોય છે ત્યાં જમીનીદાર વહીવટ કરે છે.

ગામોના પ્રકાર

રેવાકાંઠાનાં ગામડાંના બે મુખ્ય ભાગ થઈ શકે. (૧) સંસ્થાનનાં ગામો જેનો વહીવટ કાંકોર અગર રાજ્યો કરે છે અને (૨) ખાનગી ગામો જે ખાસ કરારથી આપવામાં આવ્યાં હોય તે. ખાનગી ગામોના ૭ પ્રકાર છે: (૧) ઈનામ (૨) પટાવત (કરારથી આપેલાં) (૩) જીવરાખ, જીવપાઠ અગર નિર્વાહ માટે આપેલાં ગામો (૪) દેવસ્થાન (૫) ધર્મોદા (૬) ઉપા મોકસ આંકડો નક્કી કરી આપેલાં.

જમીન મહેસુલની પદ્ધતિ

જમીન મહેસુલની પદ્ધતિ જુના વખતના હજારો વેરાથી શરૂ કરી હાલ બ્રિટીશમાં ચાલતી પદ્ધતિ પ્રમાણેની પણ છે. હજારો વેરા આનાથી ૨૦ રૂપિયા સુધીનો છે. જ્યારે રૈયતવારી પદ્ધતિ દર એકરે સગા વાર આનાથી પચીસ રૂપિયા સુધીનો દર છે. બાજબી વહીવટ બાલાશીનોર, સંત, મુકેસર અને સંજેલી મેવાસના માંડવાની ભાડાની જમીનમાં છે. ધારે જમીન ન ખેડતા હોય તેવા બીજા કાળીથી પણ લેવામાં આવે છે અને દાતરડી, પાણી, કાદાળી, વિગેરે વેરાના નામે જોળખાય છે. તેમના કરતાં જે સારી સ્થિતિના બળદ અને હજારો રાખે તેવા હોય તેમની પાસેથી હજારો લેવાય છે. તેમના કરતાં વધારે જુદામાં ખેડૂતોની જાત હોય તેમની પાસેથી ખાતાબંદી (એકર ખાતા ઉપર દરેકી ૨૫૫) લેવામાં આવે છે. જ્યારે કેટલાકની પાસેથી વીથોટી વહીવટના ધોરણે પણ દર લેવામાં આવે છે. આવા પ્રકારમાં જમીનની અંદાજ ગાપણી કરવામાં આવે છે.

રેવાકાંઠામાં નોંદાદ, રાજપુર, લુણાવાડા આ બાલાશીનોર વાર સુધરાઈ છે. [સંપૂર્ણ]

હાથળ, કાઠિયાવાડનું એક પ્રાચીન બંદર

(લેખક : શાન્તિલાલ ઇગનલાલ ઉપાધ્યાય એમ. એ.)

કાઠિયાવાડ દ્વીપકલ્પમાં અद्याપિ વિદ્યમાન એવાં અનેક સ્થળો છે, કે જે અતિપ્રાચીન કાળથી આપણા સાહિત્યમાં પ્રસિદ્ધિ પામેલાં છે. મહાભારત, ભાગવત, રકંદપુરાણ, વિષ્ણુપુરાણ તથા બીજાં કાવ્યોમાં પણ દારકા, પ્રભાસતીર્થ વગેરે સ્થળોના અનેક ઉલ્લેખો છે. જોનાના સાહિત્યમાં રૈવતક અને શત્રુજય વગેરે પર્વો અને દારવતી પણ ખાસ જાણીતાં છે. બૌદ્ધોના સાહિત્યમાં પણ કાઠિયાવાડ દ્વીપકલ્પનાં અમુક સ્થળોના ઉલ્લેખો છે.

કાઠિયાવાડ દ્વીપકલ્પ ઉપર જે અનેક રાજા મહારાજાઓએ શાસન કર્યું છે તેમાંના ઘણાખરાના શિક્ષાલેખો, તામ્રપત્રો, સિક્કાઓ વગેરે આપણને પ્રાપ્ત થયા છે. મૌર્યવંશી સમ્રાટ અશોક, મહાકવચ રદ્દામન, ક્ષત્રપ જયદામનના પૌત્ર, સ્વામી રદ્દસિંહ રજો, ગુપ્તવંશી રકંદગુપ્ત વગેરેના જુનાગઢ પાસેના લેખો જાણીતા છે. વદ્ધબીજરાના દ્રોણસિંહ, મુવસેન ૧લો, શુકસેન, ધરસેન રજો, શિક્ષાદિત્ય ૧લો, ખરમહ ૧લો, ધરસેન રજો, મુવસેન રજો, ધરસેન ૪થો, મુવસેન રજો, શિક્ષાદિત્ય ૪થો અને પમો વગેરે રાજાઓનાં તામ્રપત્રો કાઠિયાવાડ દ્વીપકલ્પના અમુક પ્રાચીન ગામોમાંથી પ્રાપ્ત થયેલાં જાણીતાં છે. વળી સિદ્ધરાજ, કુમારપાળ, ભીમદેવ રજો વગેરેના લેખો પણ કાઠિયાવાડમાંથી મળેલા જાણીતા છે.

આ ઉપરથી એટલું તો ચોક્કસ છે કે કાઠિયાવાડ દ્વીપકલ્પ પ્રાચીન કાળથી જ સંસ્કૃતિપુનિત પ્રદેશ હતો અને તેથીજ અનેક રાજાઓનાં મન આકર્ષાયાં હતાં. પ્રાચીનકાળમાં ઇ. સ. પૂર્વે આશરે બીજી સદીમાં કાઠિયાવાડને પૂર્વ દિગ્ગરે હસ્તવપ્ર-હસ્તકવપ્ર-હસ્તકપ્ર નામનું એક અતિપ્રખ્યાત બંદર હતું. હાલમાં તે

જગ્યાએ હાથળ નામનું ગામ છે. તે ભાવનગર રોડને તામે છે. ભાવનગરથી આશરે ૧૫-૧૬ માઈલ દૂર છે. ત્યાં આજળ ભાવનગરના મહારાજા સાહેબનો એક બંગ્લો છે, કે જે હવાખાવાના સ્થળ માટે વપરાય છે. ભાવનગરથી હાથળ સુધીની એક સડક છે. હાલમાં ત્યાં હલકા લોકોની જ વસ્તીનું વધારે પ્રમાણ છે. ત્યાંથી ખાડી નજીક છે.

પ્હાની, રટ્ટો, મેગેરથીતીસ, ટોલેમી વગેરે ગ્રીક લેખકોએ તેમના ગ્રંથોમાં દિંદિ વિષે થોડુંકણું લખ્યું છે. ગ્રીક ભાષામાં પેરિપ્લસ નામનો એક ગ્રંથ છે. તેનો કર્તા અદ્યાત છે. તેનું અંગ્રેજી ભાષાંતર થયું છે. તેમાં હસ્તકવપ્ર-હસ્તકવપ્ર-હસ્તકવપ્રનો ઉલ્લેખ થયો છે. ઉપર્યુક્ત ગ્રીક લેખકોમાંના ઘણાએ જુગુપ્ત એક મોટું બંદર હતું એમ ઉલ્લેખ કર્યો છે અને "અષ્ટકપ્ર"નો પણ તેજાજ ઉલ્લેખ થયો છે. આ પેરિપ્લસ નામનો ગ્રંથ પણ ટોલેમીએ લખેલા ગ્રંથ જેટલોજ પ્રાચીન છે. પેરિપ્લસનું આ કથન અરહકપ્ર-હસ્તવપ્રની પ્રાચીનતા અને ખ્યાલિના પુરાવાં મારે પૂરતું છે. પેરિપ્લસમાં એક જગ્યાએ લખ્યું છે કે ઇ-ડોલેક્ટ્રીઅન રાજાઓ એપોલોડોટસ અને મીનેન્ડર કે જે ઇ. સ. પૂર્વે ૧૫૦ના અરસામાં થઈ ગયા તેમના સિક્કાઓ ઇ. સ. પછીની પહેલી સદીમાં પણ ભરથમાં જડતા હતા. આ વાત એ બતાવી આપે છે કે તે રાજાઓનું આ બંદર તરફ ધ્યાન અચુક ખેંચાયું હતું. ઇતિહાસવેત્તાઓ એમ કહે છે કે એપોલોડોટસ અને મીનેન્ડરનું રાજ્ય ઉત્તરમાં પંજાબથી માંડી યમુના તટ સુધી પહોંચ્યું હતું. આ લેખમાં એ બતાવવાનું છે કે એપોલોડોટસ પણ અષ્ટકપ્રથી આકર્ષાયા હોયો નેહએ.

તેજ પ્રદેશમાંથી પ્રાપ્ત થયેલા એક રૂપાનો નાનો ગોળ પાવલી જેવો સિક્કો છે. તેનું વજન આશરે ૩૦ ગ્રેન હશે. તેના આગળના ભાગમાં જમણી બાજુ તરફ બેતી એપેલોડાટસની સુંદર અડધી આકૃતિ છે. આ આકૃતિ કલામય છે. તે રાજ્ય પ્રતિભાશાળી પુરૂષ હશે એમ અનુમાન કરી શકાય છે. આકૃતિની આજુબાજુ ગોળાકારમાં થ્રોકે અક્ષરો છે. પાછળના ભાગમાં વચ્ચે પેલાસે જમણા હાથમાં વજ્ર લીધું છે, ડાબાં હાથમાં હાલ છે. જમણા હાથની નીચે ટંકશાળની નિશાની છે. પેલાસની આજુબાજુ ગોળાકારમાં જમણી બાજુથી શરૂ થતી ખરાદી લિપિમાં પ્રાકૃતમાં લખ્યું છે. “મહારાજસ ત્રાતારસ અપલદતસ.”

કાઠિયાવાડ દીપકદ્વપમાંથી ક્ષત્રપો અને મહાક્ષત્રપોના સિક્કાઓ પ્રાપ્ત થયા છે. ભાવનગરની આજુબાજુમાંથી પણ મળેલા છે. મારા નાજુવા પ્રમાણે ગુપ્તરાજ્યોના સિક્કાઓ પણ ભાવનગરની આજુબાજુમાંથી મળેલા છે. સ્વયં લેખકે તેજ સ્થળના બે સિક્કાઓ કુમારગુપ્ત ૧લાના સમયના હમણાં જોયા છે. કુમારગુપ્ત ૧લો ઇ. સ. ૫૪૩-૪૫૫ના અરસામાં ધર્મ ગયો. તેણે સમુદ્રગુપ્તના જેવાજ “અશ્વમેધ સિક્કાઓ” પડાવ્યા હતા. તેણે બીજા અનેક આકૃતિવાળા સિક્કાઓ પણ પડાવ્યા હતા. ઉપર્યુક્ત બે સિક્કાઓ તાંબાની મિશ્ર ધાતુના હોય તેમ લાગે છે. કદમાં બહુજ નાના છે. વજનમાં પણ બહુજ હલકા છે. આ બધું એજ સાબિત કરે છે કે જેમ ક્ષત્રપો અને મહાક્ષત્રપો આ સમૃદ્ધિશાળી પ્રદેશવડે આકર્ષાયા હતા તેમ ગુપ્તરાજ્યો પણ આકર્ષાયા હતા. સંભવ છે કે હસ્તવત્ર ખંદર સંપૂર્ણ નહોત્તાલીધીમાં તે સમયે પણ ચાલુ હોય અને તેથી તેઓ આકર્ષાયા હોય.

વલ્લભીવંશના રાજ્યોના સમયમાં તે એક પ્રખ્યાત શહેર હતું, તે વાત ચોક્કસ છે. હસ્તવત્ર તે સમયે હસ્તવત્ર-આહરણી (જહોલી)નું મુખ્ય શહેર હતું. તેમાં એક પ્રખ્યાત શિવાલય હતું કે જે નીલકંઠ મહાદેવ તરીકે અગ્રપિ વિદ્યમાન છે. હાલમાં તે શિવાલયમાં

જે લિંગ છે તેના ઉપર અલ્પાલિપ્ત ખીલણએ ચુંકા મારી હતી એમ ત્યાંના લોકો વાતો કરે છે, અને તેની સાબિતી તરીકે તે લિંગ ઉપર નિશાનીઓ ખતાવે છે. આ શિવાલયની સામે અને બાજુમાં જરાક છે બે મોટાં લિંગો છે. નીલકંઠ મહાદેવથી આશરે એકાઠ માઈલ દૂર ‘પણબલીયાપણબલીયા’ (પર્બનીય) મહાદેવનું આશરે તેવડુંજ હતું અને કદમાં પણ પેલાં બે લિંગો જેટલુંજ એક લિંગ છે. આ મામની આજુબાજુ બીજા અવશેષો માલમ પડતા નથી. ‘બૂખી દેવીની વાવ’ તરીકે એક દટારી ગચ્છલી મોટી વાવને લોકો ઝોળખાવે છે. બીજા એક ‘કાળી વાવ’ અને ‘કાળી હાટડી’ છે પણ તે તો એક વિશ્વામરયાન જેવુંજ લાગે છે. ‘કાળી વાવ’ અને ‘કાળી હાટડી’ તો પત્થરના રંગ ઉપરથીજ કહેવાય છે. તેના બીજે કાઈ અર્થે હું મેળવી શક્યો નથી.

વલ્લભી સંવત્ ૧૮૪ એટલે ઇ. સ. ૫૪૩ ૫૦૨મ દ્રોણસિંહે હસ્તવત્રાહરણીમાં આવેલું ત્રિસંગમક ગાં દાનમાં આપ્યું હતું. મહાસામન્ત મહારાજ મુસે પહેલાએ હસ્તવત્રાહરણીમાં આવેલાં અમુક ગાં વલ્લભી સંવત્ ૨૦૬માં દાનમાં આપ્યાં હતાં. વલ્લભી સંવત્ ૨૦૭, ૨૧૦, ૨૫૬ વગેરેમાં આવેલાં તાં પત્રોમાં હસ્તવત્રાહરણીનાં અમુક ગામે દાનમાં અપાયાં છે.

ગુજરાત ચાલુક્યવંશ, ગુર્જરવંશ, રાષ્ટ્રકુટવંશ, ચૌલુક્યવંશ વગેરે વંશોના રાજ્યોના સમયમાં હસ્તવત્રની શું સ્થિતિ હતી તે વિષે હું કંઈ પણ માહિતી મેળવી શક્યો નથી. સંભવ છે કે બીજા પ્રવાસે માહિતી મળે કારણ કે આ લઘુ લેખમાં તો પ્રથમ પ્રવાસનુંજ ફળ આલેખાયું છે.

આ શહેર માટે ગુજરાતના સ્વતંત્ર સુલતાનોના સમયની, તેમના તે સ્થળની, આજુબાજુથી પ્રાપ્ત થયેલા સિક્કાઓ ઉપરથી માહિતી મળે છે. જાદરખાનના પિતાએ ઇસ્લામ ધર્મ સ્વીકાર્યો હતો અને તેને શીરઝ તખલ્લુસ તરફથી સાદું માન મળ્યું હતું. ઇ. સ. ૧૩૬૧માં જાદરખાનને ગુજરાતનો સુબો બનાવવામાં આવ્યો હતો. ઇ. સ. ૧૩૯૮માં તેમજલગની સફર

પછી દિલ્હીના બાદશાહો સુબાઓને કાશુમાં રાખી શક્યા નહિ. 'ઇ. સ. ૧૪૦૩ સુધી જાહરખાને બાદશાહની સાર્વભૌમ સત્તા માન્ય રાખી, પણ ઇ. સ. ૧૪૦૭માં 'સુલતાન મુજફ્ફરશાહ' એવું નામ ધારણ કરીને સ્વતંત્ર સુલતાન થયો. તેના મૃત્યુ પછી તેનો પૌત્ર અહમદશાહ સલ્તનતનો માલિક થયો. જાહરખાન સ્વતંત્ર થયો ત્યાર પહેલાં યુજરાતમાં દિલ્હીના બાદશાહોના સિકાઓ પ્રચલિત હતા. યુજરાતમાં સ્વતંત્ર સુલતાન થયા પછી નવા સિકાઓ પાડવાની અને ચલણી નાણાતરીકે ચલાવવાની જાહરખાન (મુજફ્ફરના દિકરા તાતારખાને મુહમ્મદશાહ તરીકે પ્રખ્યાત થએલાએ) પહેલ કરી હતી. થોડા સમય પછી ઈ. સ. ૮૧૦ (ઇ. સ. ૧૪૦૭)ના અરસામાં તેના પિતા જાહરખાને (મુજફ્ફરશાહે) પોતાના નામના સિકાઓ પાડાવ્યા. અહમદશાહ અને ત્યારપછીના સુલતાનોએ (અકબરે ઈ. સ. ૯૮૦, ઇ. સ. ૧૫૭૨માં યુજરાત છોડ્યું ત્યાં સુધી) યુજરાતમાં તાંખાના સિકાઓ પાડાવવાનું ચાલુ રાખ્યું હતું. જાહરખાન અને તાતારખાનના સિકાઓ આ લેખકના જોવામાં આવ્યા નથી. આ લેખકે સુલતાન અહમદશાહ (૧૪૧૧-૧૪૪૩)ના સિકાઓ તે રચળની આસપાસથી મળેલા

જોયા છે. અહમદશાહ પછી મહમુદ બેગડાના સિકાઓ મળેલા છે. તેનો સમય ૧૪૫૮થી ૧૫૧૧નો છે. તેની મુસ્તકાબાદ અને મુહમ્મદાબાદની ટંકશાળોના સિકાઓ જાણીતા છે, પણ આ સિકાઓ દીવની ટંકશાળના છે. હાથળ અને દીવની વચ્ચે અત્યુજ મોટું અંતર નથી. બન્ને દરીઆકાંઠે છે એટલે તે સમયમાં પણ હાથળ જાણીતું હશે જ. અને તેના વેપાર દરીઆમાંજ દીવ અને ખીજા બંદરો સાથે હશે જ. મહમુદ બેગડા પછી. મુજફ્ફરશાહ (ઈ. સ. ૯૧૭થી ૯૩૨)નો રૂપાનો સિકો એક જોવામાં આવ્યો છે. તેમાં ટંકશાળનું નામ "મુરદાનપુર" છે કે કંઇ ખીજું છે તે હું ચોક્કસ કહી શકતો નથી. વળી ખીજે એક સિકો પણ મહમદશાહ (ખીજે કે નીજે)ના જોવામાં આવ્યો છે. આ ઉપરથી આપણે જાણી શકીએ છીએ કે હાથળ ગામની એક સુંદર બંદર અને સહેર તરીકે ખ્યાતિ ધણી વર્ષો સુધી ટકી રહી હતી. સંભવ છે કે તે ખ્યાતિ એકધારી ટકી શકી નહિ હોય, પણ યુજરાતના સ્વતંત્ર સુલતાનોના સમય સુધી તે જાણીતું હતું. એ વાત ઉપરનાં પ્રમાણોથી જાણી શકાય છે.

“દેશી રાજ્ય”ને લગતો જયો પત્ર વ્યવહાર નીચેના સરનામે કરવો. તેમજ દેશી રાજ્યનું લવાજમ સમાલોચનાથે પુસ્તકો, બહલાનાં પત્રો વગેરે પણ એજ સરનામે મોકલવા મે. કરવી.

સરનામું

જયંતીલાલ મોરારજી મહેતા
ઘોઘાગેટ, ભાવનગર

નોંધ અને ચર્ચા.

નરેન્દ્રમંડળના બંધારણમાં ફેરફારની અગત્ય.

પ્રાંતિક વહીવટને જે સફળતા મળશે તો સંભવ છે કે થોડા સમયમાં ફેરફારતંત્રની સ્થાપના કરવામાં આવશે. અને એમ બનશે એટલે દેશીરાજ્યોનું હાલનું જે પ્રકારનું અસ્તિત્વ છે તે ફેરવાઈ ફેરેશનના એક ભાગ જેવાં તે થઈ રહેશે. ફેરફાર ધારા મંડળોમાં જે કે રાજ્યોને સુયોગ્ય પ્રમાણમાં પ્રતિનિધિત્વ-મળ્યું છે પરંતુ રાજ્યોના પ્રતિનિધિઓ પરત્વે જે એક સરખું નિયમન નહીં હોય તો તે પ્રતિનિધિત્વ ઉલટું રાજ્યોને ગળેફાંસા જેવું થઈ પડશે. આ નિયમન ભળવવાનો ઉપાય એ છે, કે નરેન્દ્ર મંડળના અત્યારના બંધારણમાં ફેરફાર કરવો, અને તેમાં જે નીતિ (Policy) નક્કી કરવામાં આવે તે પ્રમાણે રાજ્યોના પ્રતિનિધિઓએ ફેરફાર ધારામંડળમાં પ્રતિનિધિત્વ ભળવવું.

નરેન્દ્રમંડળની સ્થાપના કરવામાં આવી ત્યારે તેના બંધારણ અન્વયે ૧૦૮ સભ્યોને તેમાં સ્થાન મળ્યું હતું. બંધારણની ખીજ ક્ષમ આ પ્રમાણે છે.

(1) Rulers of States who enjoyed permanent dynastic salutes of 11 guns or over on the 1st of January 1920 and

(2) Rulers of States who exercised such full or practically full internal powers as in the opinion of the Viceroy qualify them for admission to the Chamber, are entitled to be permanent members of the Chamber.

ઉપરના નિયમ (૧) પ્રમાણે ૮૫ અને નિયમ (૨) પ્રમાણે ૨૩ રાજ્યો નરેન્દ્રમંડળના કાયમી સભ્ય તરીકે થયા હતાં. અને ત્યાર પછી માત્ર એક જ

રાજ્ય મધુરભંજને ૧૯૩૧માં નરેન્દ્રમંડળના સભ્ય તરીકે સ્વીકારવામાં આવ્યું હતું. ત્યાર પછી દક્ષિણનાં કેટલાંક રાજ્યો કે જે મરાઠા કાળથી યોતાની ગમી-રેમાં સ્વતંત્ર વહીવટી સત્તા ધરાવે છે એ રાજ્યોએ નરેન્દ્રમંડળના કાયમી સભ્ય થવા માટે માગણી કરી હતી. ગુજરાતનાં અને કાકિયાવાડનાં કેટલાંક રાજ્યો એવાં છે કે જે આંતરિક વહીવટમાં સ્વતંત્રતા ધરાવે છે. તેમ તેમના હસ્તકનો પ્રદેશ, અને વાર્ષિક આવક પણ એટલી છે કે એવાં રાજ્યો નરેન્દ્રમંડળના સભ્ય થવા માટે યોગ્ય છે. અને નાં વાઇસરોય ઉપર (૨)માં નિર્દિષ્ટ કર્યા પ્રમાણે આવા રાજ્યોને નરેન્દ્ર મંડળના સભ્ય તરીકે માન્ય રાખી શકે છે, પરંતુ અમને લાગે છે, કે જે હાલ યોગ્યતાનું ધોરણ છે તેમાં ફેરફાર કરી નરેન્દ્રમંડળમાં જમ બને તેમ વધારે રાજ્યોનું પ્રતિનિધિત્વ સંયુક્ત થાય એમ કરવાની જરૂર છે. કારણ કે એથી દેશી રાજ્યોની એક સમૂહ તરીકેની કાર્યનીતિનું સંગઠન થશે, અને તેની છાપ શીઝલ ધારામંડળો ઉપર પણ પડશે. વળી એથી નરેશો, નરેશો વચ્ચેનો સહકાર વધશે અને અત્યારે જે સંપ કરતાં કુસંપ, મતએકતા કરતાં, મતભેદ અને નઅતા કરતાં દંભ નજરે પડે છે તે દૂર થશે.

નરેન્દ્રમંડળની આવતી બેઠકમાં કોઈ નરેશ સભ્યે આ સંબંધી કાંઈ પ્રવૃત્તિ ઉપાડવી જોઈએ. અથવા તો જે રાજ્યો નરેન્દ્ર મંડળનાં સભ્ય ન હોય-તે રાજ્યોના નરેશોએ એકત્ર મળી એક સંયુક્ત નિવેદન દ્વારા ના. વાઇસરોયનું ધ્યાન ખેંચવું જોઈએ. અને મંડળની હાલના સભ્યોની સંખ્યામાં વધારો કરી ૧૫૦ જેટલી કરવી જોઈએ.

“૧૯૩૪-૩૫ હું હોંદ.”

હોંદી સરકારના પ્રકાશન ખાતા તરફથી “૧૯૩૪-૩૫નું હોંદ” એ નામનું પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થયું છે. તેમાં દેશી રાજ્યો અને ફેડરેશન” સંબંધી નીચે પ્રમાણે માહિતી આપવામાં આવી છે. અગર જો આ માહિતી ઘણી જીજ્ઞાસુ જેવી લાગે એવી છે છતાં તેમાંથી હોંદી સરકારનું દષ્ટિબિંદુ સમજાય છે.

“નરેન્દ્રમંડળની સલામાં નામનાર વાઘસરોયે લાપલ્સ કરતાં નવા બંધારણ સંબંધી વિવેચન કરતાં એવી આશા દેખાડી હતી કે બ્રિટીશ હોંદ અને દેશી રાજ્યોના સામાન્ય હિત માટે બંધારણીય પ્રગતિને આગળ વધારવામાં દેશી રાજ્યો પોતાનો યોગ્ય હિસ્સો આપશે. નરેન્દ્રમંડળમાં એક કાયમ પસાર કરવામાં આવ્યો હતો. જેમાં જોઈએ ખાતા-મંદરી કમિટીના રિપોર્ટ તરફ દેશી રાજ્યોની વલણ જાહેર કરવામાં આવી હતી.

જોષ્ટ પાર્લામેન્ટરી કમિટીની, ફેડરેશનને લગતી દર-ખાસતો ઉપર દેશી રાજકર્તાઓના પ્રધાનોની કમિટીએ વિચાર ચલાવ્યો હતો. અને પોતાની તપાસનું પરિણામ હીંદી સરકારને જણાવ્યું હતું. દેશી રાજ્યોએ ગવર્નમેન્ટ ઝોન્ડ ફરિયા બિલને તેના હાલના સ્વરૂપમાં” સ્વીકારવાની પોતાની અસક્તિ જાહેર કરી હતી, અને ફેડરેશનમાં તેઓએ જોડાવા માટે વધુ સહયોગની માગણી કરી હતી. જેમાંની કેટલીક માગણીઓ બિલના હેતુની બહારની હતી. બાકીની મુશ્કેલીઓની ગોખવટ તા. ૧૯ મી માર્ચના સ્વેતપત્રમાં કરવામાં આવી હતી. આ સ્વેતપત્રના ખરડાને સામટી રીતે લેતાં અસવીકાર્ય, ગણવામાં આવ્યો નહતો; જો કે રાષ્ટ્રવાદી મંડળોમાં એવી ટીકા કરવામાં આવી હતી કે દેશી રાજ્યોને ખુશી કરવા માટે જોઈએ તે કરતાં વધુ છુટકાઓ આપવામાં આવી હતી.”

નરેશોને સલામતીની વ્યાકૃત્ત

ફેડરેશનમાં ‘ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટ ઓફ એકસેશન’ દ્વારા દાખલ થવા સંબંધી અને તેના સ્વરૂપ સંબંધી નરેશોમાં હજી પણ ગડબાજ ચાલ્યા કરે છે. આ પ્રવેશ પત્રના હેતુ પરત્વે કેટલાક નરેશોને મનઘેદ છે અને તે એકે એક કાયદાના ખરડામાં રાજદ્વારી આદર્શને દાખલ કરવાથી બાંધવ્યમાં કેટલીક મુશ્કેલીઓ ઉભી થવાનો

શંકાવ છે. વળી તેઓ “પ્રવેશ પત્રના પહેલા પરિ-શિષ્ટમાં જણાવેલી અથવા એ પ્રવેશ પત્રની રૂએ રાજ્યોને લાગુ પડતી કાયદાની કોઇ પણ કલમ પરત્વેની, કોઈ પણ બાબતના સંબંધમાં ફેડરલ સત્તા સિવાયની બીજી કોઈ સત્તા હસ્તક્ષેપ કરી શકે નહીં, અને ફેડરલ સત્તા પણ પ્રવેશપત્રમાં દર્શાવેલા ધોરણે જ હસ્તક્ષેપ કરી શકે.” આવા પ્રકારનો આગ્રહ રાખવાનો હેતુ રાજ્યોનો એવો લાગે છે, કે ફેડરલ સત્તા સિવાયની બીજી સત્તા, દા. ત. રેલ્વે ત્રીબ્યુનલ જેવી સત્તા, રાજ્યની આંતરિક સત્તામાં દરમિયાનગીરી કરી શકે નહીં. કાયદાની કલમ ૨૯૪ (૨) માં જો કે આ સંબંધી ગોઠવણ છે પણ રાજ્યોને એવી સંતોષ હોય એમ જણાતું નથી. વધારામાં ફેડરેશનમાં દાખલ થવા પહેલાં નરેશો એવું ઇચ્છે છે, કે “ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટ ઓફ એકસેશનના નિયમે અથવા ફેડરેશન કે તેની કોઈ સત્તા અન્વયે જે કાર્યો થવાનાં હોય તેમાં, રાજ્યોના તાજ સાથેના સંબંધને અંગે જે તે નરેશના હકો અને અધિકારો હોય તેને કાંઈ અડચણ ન આવવી જોઈએ. તેમજ કોઈ પણ ફેડરલ સત્તાને રાજ્યના આ હકો અને અધિકાર પરત્વે કોઈ પણ પ્રકારની હુકમત ન રહેવી જોઈએ.” જો કે કાયદાની કલમ ૨૮૫માં આ સંબંધી વિધાન કરવામાં આવ્યું છે. પણ રાજ્ય સાહેબો તેથી સંતુષ્ટ નથી. રાજકર્તાઓના અધિકાર પરત્વે અને તેમના સ્વાતંત્ર્ય પરત્વે સલામતી રાખવા હોંદી કાયદાની કલમ ૧૦૧માં નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે તે છતાં ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટ ઓફ એકસેશનમાં નરેશો એકાધું કરવા ઇચ્છે છે. અને તે નાના મોટા દરેક રાજ્ય, કે “ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટ ઓફ એકસેશનથી, મારા રાજ્યમાં અને રાજ્યની અંદરની મારી સર્વોપરિ સત્તાને કોઈ પણ રીતે અલવલ આવતી નથી. તેમ ફેડરલ ધારામંડળો, નિશ્ચિત કરવામાં આવ્યું હોય તે સિવાય રાજ્યના હકો અને સત્તાધિકાર સ્થાયી રહે છે.”

એકાદ એટલું ખરું કે જે રાજ્યોની સાથે સાર્વ-ભૌમ સત્તા દરારથી બંધાયેલ હોય તે કરારોનું પાલન કરવું એ તેના ધર્મ, ફરજ અને જવાબદારી

છે. કારણકે ફેરેશનનું સ્થાયીત્વ કરારોના પાલનમાં છે. પરંતુ ફેરેલ બંધારણમાં પ્રવેશ કર્યા પછી ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટ ઓફ એક્સેશનમાં એવી ગોઠવણ થાય એમ ઇચ્છું કે જેથી એ આખું બંધારણ લૂલું થઈ જાય, તે કરતાં તેનો અસ્વીકાર કરી રાજ્યોએ અલગ રહેવું અને બ્રિટિશ હોદ્દા પરતો જ એ બંધારણનો અમલ થાય એમ ઇચ્છવું, અને એવી પ્રવૃત્તિ કરવી એ ઇચ્છના જોગ છે. કારણકે જે અશક્ય એવી સલામતીઓની આગળીતો આગ્રહ કરવામાં આવશે તો તેથી ભવિષ્યમાં દેશી રાજ્યોને નુકસાન છે એમ અમે માનીએ છીએ.

કચ્છના નાઠ મહારાવશ્રી

પરદેશ ખાતેની મુસાફરી કરી કચ્છના નાઠ મહારાવશ્રીનું તાજેતરમાં સ્વદેશામન થયું છે. મહારાવશ્રીએ 'હેલ્થ' એ ત્રણ વર્ષોમાં ગુજરાત-કાઠીઆ-તાડના નરેશોમાં ફેરેશનના પ્રશ્ન પરત્વે વિચારણાની એકતા કરવામાં જે પ્રયત્ન કર્યો છે તે હકીકત જોયો જાય છે તેઓજ જાય છે. 'તેઓએ આ પ્રશ્ન પરત્વે પશ્ચિમ હોદ્દા બધાં રાજકર્તાઓને ફેરેશનને લગતી સર્વ સામાન્ય બાબતોમાં, એકત્ર કરવામાં અને ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટ ઓફ એક્સેશન પરત્વે કાઠીઆવાડ અને ગુજરાતનાં નાનાં મોટાં રાજ્યોની એકમતિ સાધવામાં દેશીરાજ્યોની અમુલ્ય સેવા કરી છે, એમ કબૂલ કરવું પડશે. ૧૯૩૬ના આગસ્ટ અને ઓક્ટોબર મહીનામાં મુંબઈમાં સર પ્રભાશંકર પટેલની પ્રમુખપદે સમગ્ર હોદ્દા પ્રધાનોની અને ધોલપુર મહારાજના પ્રમુખપદે નરેશોની તથા સ્ટેન્ડીંગ કમિટીઓની જે કોન્ફરન્સ ભરાઈ હતી તે પરોક્ષ રીતે કચ્છના મહારાવશ્રીના પ્રયત્નને આભારી હતું. આ કોન્ફરન્સમાં, પશ્ચિમ હોદ્દાનાં રાજ્યોએ ફેરેલ વિષયે પરત્વે જે અભિપ્રાયો માન્ય રાખ્યા હતા તે સ્વીકારવામાં આવ્યા હતા. અને એ રીતે આખા હોદ્દા નરેશ મંડળમાં દેશી રાજ્યો સાથે સંબંધ ધરાવતા ગવર્નમેન્ટ ઓફ ઇન્ડિયા એકત્રના ચોક્કસ ભાગ સંબંધી એક અભિપ્રાય વ્યક્ત

થવા પામ્યો હતો. સાર પછી લગભગ એક વર્ષના ગાળા પછી કમનસીબે અત્યારે નરેશમંડળમાં મતભેદ થતો જોવામાં આવે છે. અને જ્યારે પ્રાંતોમાં નવા કાયદા પ્રમાણે તંત્ર રચના થઈ છે, ત્યારે પણ ફેરેશનમાં દાખલ થવાના પ્રવેશપત્ર ઉપર સધળા નરેશો એકમત ઉપર આવી શક્યા નથી. અત્યારે કચ્છના મહારાવશ્રી હોદ્દામાં છે. એમનો રાજદ્વારી અનુભવ, દીર્ઘદર્શિતા અને નરેશમંડળ ઉપરની એમની લામવગ જાણીતી છે એટલે જે તેઓશ્રી એકવાર ફરીથી આ અપૂર્ણ રહેલી વિચારણાને હાથમાં લે તો તેનું અવશ્ય વ્યવહારૂં પરિણામ આવશે એમ અમને લાગે છે.

મુંબઈની સીધી સુધી રેલવે.

આ રેલવે બાંધવાની ચર્ચા ધણી વર્ષોથી થાય છે. પરંતુ હજી તેનું કશું વ્યવહારૂં પરિણામ આવ્યું નથી. ૧૯૦૬માં લોર્ડ લેમિંગ્ટને આ રેલવે બાંધવાની યોજના ઘડી હતી અને રેલવેબોર્ડની પણ તે માટે સલાહજુતિ મેળવી હતી. પરંતુ કશુંજ પરિણામ આવ્યું નહતું. અત્યારે હવે કચ્છ રેલ, કચ્છમાંથી રાજપુતાનાના કોઈ ભાગની સાથે યોજાતી રેલવે જોડાય તો નેડવી એવી ઇચ્છા ધરાવે છે. જ્યારે બી. બી. સી. આર્થ. કંપની પણ એ માટે પ્રયત્ન કરે છે, એમ પહેલાં વાત બહાર આવી હતી. પ્રાંતમાં રાજ્ય જે યોજાતી રેલવે હળવદથી આગળ લઈ જાય તો સીધી સાથેનો રેલવેનો વ્યવહાર વધારે સરલ અને એમ પણ લાગે છે. જે કે તેમાં કરોડો રૂપિયાનું ખર્ચ છે. પણ અત્યારે જે સીધેનો માર્ગ છે તેને બદલે જોછા ખર્ચાળ અને જોછી તકલીફ વાળો માર્ગ તૈયાર થાય. પરંતુ આ સવાલને અંગે મૂળ મુશ્કેલી રેલવેના માર્ગની છે. અને જૂતકાળમાં આ રેલવે બાંધવાની યોજના ધણી લાંબા વખતથી ચાલે પછી જુદી જુદી વખતે જુદા જુદા રસ્તેથી લઈ જવાની યોજના થયેલી હતી. પરંતુ એક અથવા બીજા કારણોથી તે યોજનાઓ પડતી મૂકાઈ હતી. આ રેલવે માટે મુંબઈના જૂતપૂર્વ ગવર્નર લોર્ડ લેમિંગ્ટન

સાહેબે જાતે પાટણથી રાધનપુર થઈ સુરજામ નજાએટ
 મળે તે હા નગરપાલિકા સુધી પચ રસ્તે મુસાફરી કરીને,
 સને ૧૯૦૬ની સાલમાં તે રસ્તો નગરે જોડો હતો
 અને તે રસ્તો પણ છેવટે પડતો મુસાફરો હતો.
 છેવટે ૧૯૧૬માં રેલવે લોઈ તરફથી એક નવી
 યોજના આમળ મુકામાં આવી હતી. તે પ્રમાણે
 વિરમગામથી ષોડ ગેઈજ લાઈન આમળ વધારવી.
 અને તે રાધનપુર, ઘરાદ થઈ બાગમેર અથવા
 બાલોતરા આમળ મેળવવી. આ યોજના ઉપર મુંઝવે
 સરકારે જુદા જુદા અધિકારીઓ તથા રાજ્ય અને
 વેપારી સંસ્થાઓના અભિપ્રાય મંગાવેલા હતા. પાલ-
 ણપુર, રાધનપુર, ઘરાદ અને વાવ રાજ્ય તરફથી
 તેમજ પાલણપુરના પોસ્ટીટીશ્વ એન્ડ સાહેબ અને
 બીજા અધિકારીઓએ આ યોજનાને ટેકા આપી,
 તેના લાભમાં પોતાના અભિપ્રાયો અનેક મંજૂર
 કારણો જતાવીને આપેલાં હતાં. આગળથી વીસ વર્ષ
 પહેલાં આ યોજનાની ત્યારે પૂર્ણ થઈ ચાલે હતી
 ત્યારે મુંજવણની એન્ડર જોઈ કોમર્સ એ સંસ્થામાં
 પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો હતો કે "વિરમગામથી
 રાધનપુરવાળો રસ્તો હાલકારક થઈ પડશે." એન્ડરના
 અભિપ્રાય પ્રમાણે સાગરમતીથી પાલણપુર
 સુધી હાલ મીટરગેઈજ લાઈન છે. તેનો લવિષમાં
 વેપાર વધે ત્યારે ડબલ લાઈન કરવી પડે, તેને જાણે
 હાલજ સાગરમતીથી પાલણપુર થઈ વડામળે રસ્તે
 ષોડ ગેઈજ લાઈન કરવી, અને તે બાલોતરા મેળવવી.
 આ પ્રમાણે કરવાથી કેટલા હાલકારક વચ્ચે વેરસાલ
 છે. તેના વધી બાલુથી એન્ડરે તે વખતે લંબાણથી
 વિચાર કર્યો નજાતો નથી. કારણકે રેલવે બાંધવામાં
 થઈ જુદી જુદી બાજનોનો વિચાર કરવાનો છે.

મુંજવણથી સિંધ સુધીની રેલવે ખાસ કરીને
 ઘરાદી અને રાજકીય કારણસર બાંધવામાં આવે છે.
 એ અભિપ્રાય કંઈક અંશે ખરો છે. પણ હવે સંધેઓ
 જાલવામાં છે. અને ઘરાદી કારણ કરતાં બંધારી
 કારણ વધારે વજરતું છે. વિરમગામથી રાધનપુર-
 વાળો રસ્તો જ માલક દુકા છે. વળી વિરમગામ,

રાધનપુર, વડીવાર, અને કાંકરના કુટુંબ અને
 ખેતીવાડીવાળા પ્રદેશમાંથી તે પસાર થાય છે.
 વિરમગામથી રાધનપુર, બાલક, ઘરાદ મળે જવાનો
 આખો પ્રદેશ વસ્તીથી આબાદ છે, તેથી કરીને મુકા
 અને પેટેન્ડરની કમાણી સારી થવાનો સંકલ છે.
 વળી એક બીજો રસ્તો સાગરમતીથી છે. પણ તે
 રસ્તે આ પૈકી કાંઈ નથી. વડામળ, બાલોતરાનો
 બાય જુદો મોટી વસ્તીવાળો છે, અને ખેતીની પણ
 તેની આબાદી નથી. તેની સાથે લાંબો રસ્તો અને
 નદીઓ તથા નાળાં વધારે, એટલે રેલવે બાંધવાનું
 ખર્ચ પણ વધારે થાય.

હવે સાગરમતીથી પાલણપુર સુધી વડામળ ઉપર
 મીટર ગેઈજ લાઈન બેવડી કરવી પડશે કે કેમ ?
 તે સવાલનો વિચાર કરતાં મોક્ષ રીતે જણાય છે
 કે ત્યારે રેલવે લોઈની યોજના પ્રમાણે વિરમગામથી
 રાધનપુર, ઘરાદ થઈ બાગમેર અથવા બાલોતરા સુધી
 ષોડ ગેઈજ લાઈન થશે, ત્યારે રજપુતાના રેલવે
 ઉપરથી પડે બોલે એટલો થઈ જશે. અને હાલમાં
 જે મીટર ગેઈજ લાઈન બેવડી કરવાની જરા પણ
 જરૂર દેખાતી હતી, તે તદ્દન મટી જશે. દુકા રસ્તો
 અને ડબલ મુસાફરીનું સાધન મળવાથી રાધનપુર
 કાંકર, ઘરાદ, વાવ અને જોધપુર રાજ્યના સાગર,
 અને બીજા ધણા કારના મુસાફરો અને માલ
 વિરમગામને રસ્તેથી જશે અને તે તમામ બોલે
 રજપુતાના સાગર રેલવે ઉપરથી એટલો થશે એટલે
 હાલની મીટર ગેઈજ લાઈન બેવડી કરવાનો સવાલ
 રહેશે જ નહિ."

રાજ્યોના રૌપ્ય મહોત્સવો

નરેશમાં હમણાં હમણાં રૌપ્ય મહોત્સવો ઉજવાતા
 જોવામાં આવે છે. એમ થાય એ જાણે થાય. પણ
 એ નિમિત્તે લોકો પાસેથી કેટલીક વખત દબાણ થઈ
 દબ એક કરી એવા સમારંભો ઉજવવામાં આવે છે
 એ ઇન્જના એજ નથી કારણ કે એથી ઉપર લોકોમાં
 અપ રીતે રાવની લાગણી પ્રગટે છે. ખરે જોનાં

આવા ઉત્સવો માટે આગ્રહ કે અચારકાર્ય ન હોવું જોઈએ. પણ રાજ તરફની પ્રગતી કેટલી પ્રેમાળ વૃત્તિ છે તે આપોઆપ માલુમ પડી આવે એવી રીતે એ ઉત્સવો થવા જોઈએ.

ચોડા મહીનાઓ પહેલાં વાંસદાના નાગ મહારાજની રાજ્ય કારકીર્દિને પચીસ વર્ષ થયાં તે માટે એ રાજ્યની પ્રગતિ તરફથી રૌપ્ય મહોત્સવ ઉજવવામાં આવ્યો હતો. વાંસદા એ નાનું રાજ્ય છે. પણ વાંસદા નરેશની રાજ્યની પ્રગતિ તરફની પ્રેમાળ વૃત્તિ અને એમનામાં સ્વભાવજન્ય રહેલી કામળતાને પરિણામે એ રાજ્યની પ્રગતિએ કેવળ સ્વયં સ્ફુરણાથી આ મહોત્સવ ઉજવ્યો હતો એવી અર્થને માહેતી છે. અને એ પણ માહેતી છે, કે આ માટે નરેશની પોતાની અનિચ્છા હતી. અત્યારે રાજસાહેબોમાં આવા ઉત્સવો ઉજવવાની પ્રવૃત્તિ આવે છે. પણ આવા ઉત્સવોને ઉદ્દેશ તો લોકોનું હિત સધાય અને આવા પ્રસંગોએ તેઓને વહીવટી દૃષ્ટિએ લાભ મળે એવો હોવા જોઈએ અને તે પ્રગતી સ્વયં સ્ફુરણાથી ઉજવાવા જોઈએ.

પ્રધાનપદાનો સ્વીકાર

આ અંકમાં અન્યથા અંધારણું સંબંધે એક લેખ રજૂ કરવામાં આવ્યો છે. પરંતુ ત્યાર પછી કેમિસ પક્ષે પ્રધાનપદાનો સ્વીકાર કર્યો છે. અને એ પક્ષ તરફથી ગવર્નરની દરમિયાનગીરીના જે ભય રાખવામાં આવતો હતો તેવું હજી સુધી કશું અનવા પામ્યું નથી. નાની નાની બાબતોમાં કેમિસ સમ્યો લાગણી વશ થયા વગર જે નવા અંધારણુંને લોકહિત અર્થે ઉપયોગ કરવાનું ચાલુ રાખશે તો ઘણી બાબતોમાં તેઓ દાખલો બેસાડવા યોગ્ય દેશસેવા કરી શકશે, અમલી કામો ઉપરની ટીકા અને એ કાર્યની જવાબદારી, એ બે વસ્તુઓ જુદી છે. અને જ્યારે હવે કેમિસ પક્ષે જવાબદારી સ્વીકારી છે ત્યારે એ જવાબદારીને પાર ઉતારવામાં કેટલા પ્રત્યવાનો નડે છે એનો પણ એમને સહજ ખ્યાલ આવી શકશે. આ પક્ષમાં સેવા, ત્યાગ અને લોકહિતની સમગ્ર વૃત્તિ રહેલાં છે. એટલે જે રાજકીય બાબતોમાં જે કેટલીક વાર નિરર્થક દુરાગ્રહ

અંધારી જાય છે, એવા દુરાગ્રહને વશ ન થતાં કેમિસ પક્ષના પ્રધાનો પોતાના સદ્ગુણથી રાજ્ય કારાખારમાં સારી છાપ પાડશે તો તેઓ આ દેશની અત્યુત્તમ સેવા કરી શકશે એ વિશે શંકા નથી.

હોંદી બનાવટની ખાંડ ઉપર પ્રતિબંધ

હોંદી બનાવટની ખાંડનો પાંચ વરસ સુધી નિકાસ ન કરવો એવો પ્રતિબંધ મુક્યો છે. ખાંડનું ઉત્પાદન અને તેના વેચાણના સંબંધમાં જે કારણે લંડનખાતે ખાંડની આંતરરાષ્ટ્રીય કોન્ફરન્સમાં કરવામાં આવ્યા છે તેને અંગે ઉપયુક્ત રિથિતિ ઉભી થવા પામી છે. પરંતુ આ પ્રતિબંધ માત્ર બ્રિટિશ હોંદ પૂરતો નહીં પણ દેશી રાજ્યો પૂરતો પણ મુકાયો છે. હોંદુસ્તાનમાં હવેલાં પાંચેક વરસથી ખાંડના ઉત્પાદનમાં વધારો થતો ગયો છે અને એ ખાંડ પરદેશો ખાતે પણ નિકાસ થઈ શકે એવા સંયોગો છે. પણ ઉપરના પ્રતિબંધના કારણે હોંદુસ્તાનની ખાંડ એના વધારા છતાં નિકાસ થઈ શકે એમ નથી. એકલું છઠ્ઠાં જ દર વરસે ૨૦ લાખ ટન કરતાં વધારે ખાંડ આયાત કરે છે અને એમાંથી એણું છઠ્ઠાંડે તો હોંદુસ્તાન ખાંડ પૂરી પાડી શકે એમ છે. વળી દેશી રાજ્યોને માટે તો ખાંડના ઉદ્યોગનો વિકાસ કરવાની આ સારામાં સારી તક છે. મહેસોર રાજ્યે આ તકનો ઉપયોગ કરવાનો નિર્ધાર કર્યો છે. કાઠીઆવાડ અને ગુજરાતનાં રાજ્યોમાં એડવાયજને યોગ્ય છતાં માત્ર બેડુતોના અબાવે ધણી પડતર જમીન છે, તેનો ઉપયોગ શેરડીના વાવેતરને માટે કરવામાં આવે એ હિતાવહ છે. હોંદની વહી-ધારાસભાએ આ કારણે નાકબૂલ કર્યો છે, અને નહેરુ ક્યું છે કે હોંદી પ્રગતિ પૂછ્યા સિવાય સરકાર બીજા સંસ્થાનો કે રાજ્યો સામે કારારમાં ઉતરી શકે નહીં. જા કે નિકાસના પ્રતિબંધને લીધે ખાંડના ભાવો જામીએ તેવા સારા નહીં ઉપજે, પરંતુ કાયમને માટે આ ઉદ્યોગ પગલાર કરી દેવાનો આ સારામાં સારી તક છે કે જ્યારે પરદેશમાં જાતા અને મોરશીપસની ખાંડનું અત્રે પોષાણું થતું નથી.

સમાલોચના

ચિત્રમય જગત (યુરોપ અંક) જૂન અને જુલાઈ ૧૯૩૭. સંપાદક તુળજીશંકર ગૌવરીશંકર યાસિક.

ચિત્રમય જગતનો આ અંક યુરોપનું રાજકારણ જાણનાર માટે ઘણો ઉપયોગી છે. યુરોપના નાના મોટા દરેક દેશના આંતરિક અને આંતરરાષ્ટ્રીય રાજકારણનો એમાં પૂર્વાપર સંબંધવાળો ઇતિહાસ આપવામાં આવ્યો છે. અને એ વાંચતાં યુરોપનાં રાજ્યોમાં અત્યારે દિસકવૃત્તિ વાળી કેવી ચડસા ચડસી ચાલી રહી છે તેના સહજ ખ્યાલ આવી જાય છે. અંકમાં દેશોના નકશાઓ પણ આપવામાં આવ્યા છે જે વાચકોને મદદરૂપ થઈ પડે એવા છે. યુરોપના રાજકીય સંયોગો સંબંધી જાણવા ઇચ્છનારાઓ માટે આ અંક ઉપયોગી છે. અને એ ચિત્રશાળા ગ્રેસ, પૂનાથી મળે છે.

—

ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો, ભા. ૧-૨. કોમત પ્રત્યેકની રૂ. ૪-૮-૦

સુબંધની કાર્યસ ગુજરાતી સભા તરફથી ગુજરાત અને કાઠિયાવાડના ઐતિહાસિક અન્વેષણ સંબંધી જે પ્રયત્નો થાય છે તે પ્રશસ્ત છે. છેલ્લા ત્રણ ચાર વર્ષમાં સભા તરફથી મહત્વનાં જે પ્રકાશનો થયાં છે તે પૈકી ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખોના બે ભાગ છે. બન્ને ભાગોમાં મૌર્ય, ક્ષત્રપ, ત્રૈલોક્ય, શુભ, વલ્લભી, ચાલુક્ય, ચાલુક્ય, ગુર્જર અને રાષ્ટ્રકૂટ રાજ્યોના અને પ્રસિદ્ધ રાજપુત્રોના સઘળા મળીને ૨૦૬ લેખો, શિક્ષાલેખો, દાનપત્રો, તામ્રપત્રો, લોટ-નો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે. અગ્રહ લેખો અને તેનું ભાષાન્તર આપવામાં આવ્યું હોઈ ઉભયકંથોની વિશેષ ઉપયોગિતા સિદ્ધ છે. જ્યાં જ્યાં ટીપ્પણી કે વિવેચનની જરૂર પડી છે ત્યાં તે પ્રમાણે આપવામાં આવ્યાં છે. કાર્યસ-

સભાએ આવા બે બૃહદ્દમથી પ્રસિદ્ધ કરી ગુજરાતના ઇતિહાસ માટે ખરેખર ઉપયોગી સાહિત્ય પૂરું પાડ્યું છે. અને તેનો યશ જેમ સભાને છે તેમ તેના હાલના સંચાલક સાક્ષર શ્રી. અંબાલાલ જાનીને પણ આપવો ઘટે છે કે જેઓએ પોતાની ઉત્તર વયમાં સભાને પોતાની સેવા અર્પી આપી પ્રકાશનો પ્રસિદ્ધ કરવાની પ્રવૃત્તિ હાથ ધરી છે. દરેક દેશી રાજ્યની લાયબ્રેરીમાં આ લેખસંગ્રહ હોવો જોઈએ એમ અમે માનીએ છીએ. હજુ ઘણાં દેશી રાજ્યોમાં કુવા,વાવો,પાળીઆઓ અને દંડરથાનોના લેખો અણઉઠેલી સ્થિતિમાં છે, એ બધાનો જો સંગ્રહ કરવામાં આવે તો અમને લાગે છે, કે ગુજરાતનો સીતસીંહા ઇતિહાસ કરવામાં એ એ બધાથી પૂરવણી થાય. કાર્યસ સભાએ આવા કામો ઉપાડી લેવાં જોઈએ અને તે તે વિષયના નિષ્ણાતોને રાખી ઐતિહાસિક લેખોનો વિશેષ-સંગ્રહ કરવો જોઈએ. જો કે આમાં દ્રવ્યની જરૂર છે પણ અમને લાગે છે કે જે તદ્વિષયક કામ કરનારાં માણસો હશે તો આર્થિક મુશ્કેલી, મુશ્કેલી રૂપે નહીં રહે.

—

સૌરાષ્ટ્ર ઇતિહાસ દર્શન (ભાવનગર રાજ્યના સામાજિક અને આર્થિક પરિચય સહિત) રાયત આઠ પેજ ૧૬૪ પૃષ્ઠનું આ પુસ્તક તૈયાર કરવામાં એના કર્તાએ પોતાની વ્યાપારી-પ્રવૃત્તિમાંથી સમય મેળવી ઠીક પરિશ્રમ લીધો છે. પુસ્તકનું નામ જો કે 'સૌરાષ્ટ્ર ઇતિહાસ દર્શન' છે. પરંતુ ભાવનગર રાજ્યના ઇતિહાસ તરફ લેખકે વિશેષ લક્ષ આપ્યું છે અને બીજી શકે એટલી કાળજીથી પ્રમાણિક હકીકતો એકત્ર કરી છે. શહેરનું મહેતા કુટુંબ કે જેણે જૂનકાળમાં ભાવનગર રાજ્યના વહીવટમાં અગ્રણી ભાગ લીધો હતો એ

‘દેશીરાજ્ય’ ત્રૈમાસિક જાહેર ખર્ચના દર અને નિયમો

જગ્યા “૮x૬”નું આખું પૃષ્ઠ	વાર્ષિક	છ માસિક	ત્રૈમાસિક
આખું પૃષ્ઠ અથવા બે કોલમ	૬૦	૩૦	૧૬-૮-૦
અર્ધું પૃષ્ઠ અથવા એક કોલમ	૩૨-૮-૦	૧૬-૮-૦	૮-૮-૦
૩/૪ પૃષ્ઠ અથવા અર્ધું કોલમ	૧૮-૮-૦	૧૦-૮-૦	૬-૦-૦
કવરની ચોથી, ખીણ અને આખી બાજુ	૭૨	૩૬	૧૮

૧. જાહેર ખર્ચનાં નાણાં હપ્તાથી પણ અગાઉથી લેવામાં આવશે. તે સિવાય જાહેર ખર્ચ સેવામાં કે ચાલુ રાખવામાં આવશે નહિ.
૨. બાર માસના કોન્ડ્રાક્ટની જાહેરખર્ચની એક સામગ્રી અગાઉથી રકમ ભરપાઈ થશે, તે તેમાંથી ૧૫ ટકા અને છ માસની જાહેરખર્ચની અગાઉથી ભરપાઈ થએલી રકમમાંથી ૬૬ ટકા વળતર આપવામાં આવશે.
૩. બાર માસના કોન્ડ્રાક્ટની જાહેર ખર્ચ, દર ત્રણ માસે ફેરવી શકાશે; પરંતુ દરેક માસે ફેરવવા માટે ભાવમાં ૧૦ ટકા વધારે ગણવામાં આવશે.
૪. હેન્ડબીલની વહેંચામણી રૂપીઆ બીજા.
૫. કોઈ પણ કારણે અમુક સુદતા સુધી અથવા બંધ રાખેલી જાહેરખર્ચ મળતે આપીશું.
૬. વધુ ખર્ચ આપવામાં ન આવે ત્યાં સુધી ઉપર જણાવેલા દર છેવટના જ સમજવા.

સન્ત જો અન (સચિત્ર).

(સરકારી કેળવણી ખાતાએ ધનામ લાયબ્રેરી માટે મંજૂર કર્યું છે.)

બાષાન્તર કર્તા : શ્રીયુત અનંતરાય પ્રભાશંકર પટ્ટણી

(1) ' Mr. A. P. Pattani's translation of Bernard Shaw's Saint Joanis done in simple, idiomatic and forceful style and I am sure it will be appreciated as a valuable addition to the translation branch of our literature.....'

A. B. Dhruva.

(2) ' It is a production of considerable literary merit and I am sure it will find deservedly a place in Gujarati literature.'

Sir Chimanlal H. Setalvad.

(3) ' The work will be received...with appreciation and understanding and ought to enrich Gujarati literature.'

Sir Chunilal V. Mehta.

(4) ' You have been able to preserve the spirit of the original in toto.'

K. M. Jhaveri.

(5) ' Your association with English life for a pretty long period and...have enabled you to go straight to the very heart of Mr. Shaw's great work.'

N. K. Bhatt.

(6) ' You have succeeded in transferring...the very tone and spirit of the original...because of your simple fluent and idiomatic Gujarati.'

B. K. Thakor.

(7) ' You have thoroughly maintained the spirit of the Author.'

J. P. Trivedi.

(8) ' All of us should be grateful to you for bringing G. B. S. and Saint Joan home to us.'

T. K. Shahani.

કપડાનું પુઠું રૂ. ૬-૦-૦

કાગળનું પુઠું રૂ. ૨-૮-૦

લખો:—

જ્યોત્સ્ના ધર્માર્થ મહેતા.

તંત્રી : 'દેશી રાજ્ય'—ભાવનગર.

રામ રાજ્ય -

(મુખ્ય સરકારના દેશવશી ખાતાએ અને કાઠીઆવાડ એજન્સીએ મંજૂર કર્યું છે.)

નાનાં ખાળકોને ઉપયોગી થાય. એવી સાદી અને સરલ ભાષામાં આ પુસ્તક લખાયું છે. પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શાળાઓમાં ઈનામ તરીકે આપવા લાયક છે. કિંમત ૦-૨-૦.

‘રામ રાજ્ય’ રામ તેમજ પ્રામને એક બીજાના ધર્મે અને કર્તવ્ય સમગ્રવે છે.”

—મુખ્ય સમાચાર

“રામનું રાજ્ય કેવું હતું તેનું ખ્યાન અત્યારના રાજવીઓને ખાસ વાંચવા જેવું છે.”

—પ્રભમંધુ

“ભાષા સાદી તથા અનુકૂળ છે. વાર્તાના પ્રસંગોદ્વારા જરૂરી વિષયો સારા ચર્ચા છે. પુસ્તક ઉપયોગી થશે એમ માનું છું.”

રા. સા. જનુભાઈ અ. નૈયદ, બી. એ.

રામ રાજ્ય પાઠન શા આદર્શ રહેલા છે, તે સમજવા મારું સદરહુ તોંધે બહુ ઉપકારક થઈ પડશે.

—બુદ્ધિપ્રકાશ

રામ રાજ્યની ભાવનાનું જ્ઞાન વિદ્યાર્થીઓને એમાંથી અવશ્ય થશે.”

દી. બા. કૃષ્ણલાલ મો. જવેરી

“શ્રી રાગચંદ્રજીના જીવન વિષે અને તેમના રાજ્ય વિષે આ પુસ્તકમાં સુંદર વિચારો દર્શાવા છે. નાનાં ખાળકોને તો આ પુસ્તક સારી રીતે ગમી જાય એવું છે.”

—બી. ગુજરાતી

મળવાનું ઠેકાણું:—

જયંતીલાલ મોરારજી મહેતા

ધોધાગેટ, ભાવનગર.

પાકા સુશોભિત પુંકાથી બંધાવેલી

‘દેશી રાજ્ય’ની એકથી આઠ વરસ સુધીની ફાઈલો.

જેમાં ફેડરેશનને લગતા પ્રશ્નો, વારસાના હકને લગતા પ્રશ્નો, જીવન ચરિત્રો, રાજ્યોની પ્રાચીન—અર્વાચીન હકીકતો, નરેન્દ્ર મંડળની બેઠકને લગતા સંપૂર્ણ અહેવાલો વગેરે હકીકત છે. દેશી રાજ્યના પ્રશ્નોના અભ્યાસીઓને માટે એમાંથી ઘણું મળી શકે એવું છે. દરેક ફાઈલની કીંમત રૂ. ૬-૧૦-૦ છે. અને આખા સેટના રૂ. ૫૦-૦-૦ છે.

લખો:—

જયંતીલાલ મોરારજી મહેતા.

ભાવનગર.

દેશી રાજ્ય

“DESHI RAJYA”

દેશી રાજ્યોને લગતા પ્રશ્નોની સ્વનાત્મક દૃષ્ટિએ ચર્ચા કરનારું વૈમાસિક

The only Journal discussing questions pertaining to Indian States

From a Constructive Point of View.

તંત્રી

જયંતીલાલ મોરારજી મહેતા

અનુક્રમ

૧	Abhisarika	Sir Manubhai Mehta	...	૧૬૫
૨	Theory & Practice of State	૧૭૦
૩	દરિયાઈ જગત અને દેશી રાજ્યો	૧૭૭
૪	બંધારણ અને નરેન્દ્ર મંડળ પરત્વે વિચારો...	એક અભ્યાસી	...	૧૮૩
૫	રામનો વારસાલક (ઇડર સંબંધી)	જૂનો નોકર	...	૧૮૯
૬	ભાગ્ય પલટાય છે ત્યારે—	૧૯૪
૭	રાજનીતિનું શિક્ષણ	૨૦૦
૮	અહમદનગર પ્રંથાને લગતા કાગળો	૨૦૬
૯	ખેડૂતોની ઋણમુક્તિ પછી શું ?	નટવરલાલ માણેકલાલ સરતી	...	૨૧૫
૧૦	દેશી રાજ્યોના પ્રશ્નો	કાડિયાવાડી વેપારી	...	૨૩૩
૧૧	રાજસ્થાન પોરબંદરની જાહેરાત	૨૩૫
૧૨	તોંધ અને ચર્ચા	૨૪૩

મેન્ડર પ્રધર્સની છાપવાની શાહીઓ જગમશાહૂર છે.

મેન્ડર પ્રધર્સે શાહી બનાવવાનું ૧૭૯૨માં શરૂ કરેલ છે, અને ૧૪૪ વર્ષથી તેઓ છાપવાની શાહી, તેમાં વપરાતા રંગો તેમજ વારનીશો ઉત્તમોત્તમ બનાવવાનો પ્રયત્ન કરતા આવ્યા છે, અને તેને પરિણામે અત્યારે છાપવાની શાહીના ક્ષેત્રમાં તેમની અને તેમના માલની પ્રતિષ્ઠા પ્રથમ સ્થાન લોગવે છે.

હુનિયાના સર્વોત્તમ છાપકામ કરનારા છાપખાનામાં આ શાહીઓ વપરાતી આવી છે, કારણ કે મેન્ડર પ્રધર્સની શાહીમાં છાપેલો માલ વધારે વખત ટકે છે, અને લોકોની આંખોને વધારે પસંદ પડે છે; તેના રંગો આકર્ષક, ટકાવ અને મનોરંજક છે.

એકવાર જેમણે મેન્ડર પ્રધર્સની શાહી વાપરી છે, તે બીજાની શાહી વાપરવાનો અખતરો કરતા નથી. કારણ કે વજન, માપ અને કિંમતની સાથે સરખાવતાં મેન્ડરની શાહીમાં વધારે નકલો છાપી શકાય છે, એટલે સરવાળે સસ્તી પડે છે.

સોલ ડીસ્ટ્રીબ્યુટર્સ

પ્રિન્ટીંગ મટિરિયલ્સ સ્ટોર,

૮૯, પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ - મુંબઈ નં. ૨.

મુદ્રણસ્થાન : આદિત્ય મુદ્રણાલય, રાયગડ રોડ : અમદાવાદ.

મુદ્રક : મણિલાલ પુરુષોત્તમ મિસ્ત્રી, બી. એ.

પ્રકાશક : જયંતિલાલ મેતાલજી મહેતા, નાગરવાડા : નડિયાદ.

ત્ર. ૨૫-૧-૩૯

देशी राज्ञ्य

(त्रैमासिक)

वर्ष १० भु]

अंक १०२-१०३ : १९३७

[अंक ३

ABHISARIKA

(Sir Manubhai N. Mehta, K.T., C. S. I.)

On my visit the other day to the Scindia School on the top of the celebrated hill fort at Gwalior I was particularly struck with the grace, the elegance and the finesse of touch with which a young follower of the celebrated Bengali painter, Nandal Bose, had delineated the pose of a young girl forging out her way half unobserved to her lover. The girl was dubbed an Abhisarika. She sought out her cherished lord instead of her awaiting attentions from him as was her due. "Ease, like a coy maiden, is supposed to retire furthest when courted most." The Abhisarika was neither at ease; nor was she coy. She was rushing to her beloved and had brushed aside all her cold reserve, all her dissem-

bled frigidity. This striking picture was reminiscent of the position the question of Federation in our country has been reduced to. Spurned by every suitor on whom she has been thrust, kicked from pillar to post, the maid of Federation is not wanted by the Congressmen in India; it is not wanted by the Muslim League. It is not wanted by the reactionary Imperialist in the English Parliament and it is not wanted by the Indian States Rulers to whom it has been offered, as a boon flowing with the stream of Manna that is trickling down from the Round Table Conference. Before the Federal idea sprung from the heads of a few Indian Rulers helped by a small band of liberal statesmen

from this country who believed in one combined Fatherland, the idea was considered a mere remote ideal not within the range of immediate possibility even by the highest authority in the Government. Before it was accepted by the liberal statesmen in England under Lord Reading as a happy device to secure some progressive form of responsible self-government and Dominion Status for India and then adopted as their own child by the National Government of Mr. Ramsay MacDonald and Sir Samuel Hoare, it has been a foundling and castaway; until its very name became an anathema to the *Morning Post* and was denounced bell, book and candle by Mr. Winston Churchill. Once adopted by the Government as their own child, Federation had to be fondled and nursed as their pet by the Government of India and even the priests of the Political Department began to look up to her as the coming Saviour. Federation was expected to furnish the one firm rock of friendship with the Rulers of India whose loyal adherence to their Treaty obligations might prove once again a breakwater for the popular fury of freedom to break against. The idea of Federation had seen the light of day in 1917; it had oozed out from the prolific pen of the Ruler of Baroda

who had actually worked out a scheme of Federation and presented it to Mr. Montague on his visit to India in 1917-18. Federation has now entered her twentieth year and the British Government had finally accepted her as their favourite child by enthroning her in the Government of India Act of 1935. As the child had attained its marriageable age, the Viceroy sent round three of his special emissaries to the Courts of Indian Princes last year in order to forge the chains of the new alliances. In medieval tales we read of rulers sending out priests with the cocoanut emblem on an expedition for search of suitable bridegrooms for their daughters. The Viceroy's three Representatives like the three priests moved from one Court to another urging the claims of the bride and her varied accomplishments and excellencies upon the attention of the Royal Suitor. Results of the negotiations are being now hatched and matured and are awaited with keen anxiety by the Rulers of Indian States. It has been only a rare experience of the bride to secure a keen and gushing suitor anywhere in the land.

Meanwhile we read of public repudiation, with scorn and contumely flung at the idea from all sides. The Muslim League has been the latest

insult with which Federation has been denounced. Political motives of a cunning texture lie hidden beneath the so-called love of liberalism that has shaped this policy of the League from the very first. By the appearance of the Indian States on the scene, the representatives of the Indian States would bring in a large and preponderating force of Hindu Legislators, so as to swamp Muslim influence. A large majority of Indian States is Hindu by religion and this influx of Hindu Representatives would leave the Mohamedans in either Legislature at the Centre woefully outnumbered. It was seriously proposed at the Round Table Conference that of the 40% seats promised to the Indian States in the Council of State one-third that number should be the guaranteed reserve for representatives of the Muslim Faith. The idea had only to be enunciated for being summarily rejected. Then once again it was seriously brought on to the anvil before the Consultative Committee at Delhi in 1932, when in the presence of His Excellency the Viceroy Minister, after Minister from the Indian States rose in dignified protest and denounced the idea. It was at this meeting that that remarkable and never-to-be-forgotten episode occurred. Three Muslim Ministers, two of them re-

presenting Hindu States, like Sir Mirza Ismail from Mysore, Sir Liaquat Hayat Khan of Patiala and even Sir Akbar Hydari from the Premier Muslim State of Hyderabad rose to disclaim the proposal and it was there that the idea received its final rites of burial at the hands of Lord Willingdon. Since then Mahomedan statesmen have seen in Federation the danger spot for their communal aspirations. Their astute leader Jinnah had from the very outset seen this fatal potentiality in Federation and he from the very start had hurled his deadly challenge to the Federal India which he swore ever to oppose and run down since his exclusion from the Round Table Conference in 1932. The plea that Federation would only result in diluting the Federal ideals by bringing in a large autocratic element in the form of representatives, not elected by the people from the States, but nominated by their autocratic Rulers is only a camouflage to screen their fear about the failure of their communal or pan-Islamic dream.

Our Hindu Leaders have unfortunately played the part of scapegoats and unwitting tools into the hands of astute Muslim Leaders. According to a common adage prevalent in the country, the Brahmin or Hindu is slow-witted and only wakes up after

the bus has departed. His Muslim brother is ready-witted; he strikes while the iron is hot and gets what he wants. While the Hindu delights to live and glory in the past, the Muslim lives and acts in the living present. The spectacle of the Congress leaders playing in the hands of Jinnah's Unionists at the sessions of the Legislative Assembly in 1936 and denouncing Federation is too well known to need recounting. The plea of the Congress leaders that their dose of democracy has been too much diluted by adding the milk and water representation from the States in the Federal Legislatures is not unanswerable. Their fear that the representatives nominated by the Indian Rulers would be only another substitute for the official block, now being chased away, and that the States Members would only ally themselves with the English upholders of Imperialism has no solid ground for support. They ought to remember that at the very first sitting of the Round Table Conference progressive and liberal Rulers had held out the promise that they would consult their own Legislative Assemblies in choosing a panel of representatives from whom they could nominate their States Members. Assemblies broad-based on an elective basis were being adopted by an

increasing number of States. The Legislative Assemblies of Mysore, Travancore, Kashmir and Baroda were not bodies of yes, yes politicians who shaped their votes according to the patronising nod they received from their presiding bureaucrat. It was in the hands of the States subjects to get their Legislative Assemblies broad-bottomed and really effective. Instead of helping the young idea of responsible Government grow in the Indian States, the President of the Congress has anathematised the States as anachronisms which he has waged a holy war to destroy. This is not an ideal way for consolidating a camaraderie among the Hindu Statesmen and providing a buttress against pan-Islamism. The Congress has only to bear in mind that in opposing Federation tooth and nail it does not again pull the chestnuts out of fire for the benefit of his Muslim brethren. He has also to remember that there is something like Divide and Rule in Imperial politics. Let the Congress Hindu beware of where his country is being unwittingly led and of the drift his aimless leadership is subjecting his country to. The British Statesmen however, are wide awake. The Muslim League has openly accepted the goal of Independence. The only support for the permanence of the British

connection, is the much abused Treaty obligation of the Indian States; and alliance with the Indian States is the one pivot of Federal Constitution.

The new Government of India Act has two fundamental policies to implement. The first is Provincial Autonomy and the second, Federation; the two are inter-dependent and complementary to each other. Already the inconvenience and anomalies of having independent Provincial Governments with a weak Government at the Centre are flashing upon the eagle eyes of the British Statesmen. Let the Congress Hindu not close his eyes to the danger of allowing the Provinces, now made autonomous to wax strong year after year in virtual independence until they become too powerful to be brought under control of a responsible Government at the Centre. The pan-Islamic propaganda only howled out for such a march of their provinces with Muslim majorities so as to enable them to defy Federation in the near future.

The British Government can not be expected to sleep over this possibility that can never be in the true interests of the country. Their endeavour ought to be to secure the speedy accession of the Indian Rulers to the Federal Constitution so as to enable the whole constitution of 1935 to be successfully launched. They have vast resources at their command; and

their armoury is replete with devices to bring about such an accession to Federation. The Abhisarika has been sent out and she is merrily visiting Ruler after Ruler, offering remission of tribute to one, and restoration of ceded territory to another. To the third she promises a return of his acknowledged suzerainty over effete principalities that have become too powerless to hold up their heads in the flood and swim with the others to the goal of Safety. They are bound to sink unless they are taken up within the fold of their old sovereign, from whom they have been torn aside by the pax Britannica. Compensation for salt revenues foregone and restoration of jurisdiction over lands ceded for Railways are only a few of the blandishments the Abhisarika has been charged to employ by way of decoy and the result has not yet been despaired of.

The Congress opposition to Federation need not be unduly feared or magnified. The Congress was determined to wreck the constitution. It had resolved not to accept responsibility as Ministers but while swearing they would never accept, they accepted. We may not take their crusade against Federation too seriously. What is wanted at this juncture is a level head and a keen vision. Opportunism though morally looked down upon has been always held up as a successful political lever in diplomacy.

Jayaji Pratap

Theory & Practice of State.

(Contributed)

A State aims at performing mainly three functions viz, Protection, Legislation and Benefection. and has devised certain sources of revenue to fulfill them.

The functions of the State taken piecemeal require the organization of army and Police for the protection of the people as well as individual. There are certain rules of conduct imposed upon the people by Religion, Society, Ethics and Community which an individual is bound to observe and the state is bound to see that he does so. All offences against religion, society, ethics and community are punishable and State prescribes and enforces penalties for such offences and frames Rules, Laws and Acts for this purpose. Maintains courts for the safety of life and property. This may be termed legislation. There are some corporate functions which an individual cannot perform singly, and the state therefore undertakes to do it for him. They are medical aid, education and sanitation. These being matters solely for the benefit of the people

fall in the category of benefection.

In order that the State may be enabled to perform these functions adequately it has devised ways and means and created sources of revenue by which it can meet the demands made upon its exchequer for performing its functions. Where the sources of revenue yield more income than what is required for the expenses the State is solvent, but more often than not the revenue falls short of the demand and has to be augmented by tapping other sources of revenue.

Viewed in the light of the above mentioned standpoint the task of administering the State by conducting two or three dozen departments from the revenues derived from about a dozen sources looks to be very simple yet it is not so since the complexity lies not only in the proper apportionment of the proceeds but also in finding out an equitable medium for the collection of revenues.

There it would be simpler to examine the incoming sources of the State's exchequer. The main source

of revenue of the State is the land revenue. The State derives its right to take a portion from the proceeds of the soil from time immemorial because the land belongs to the State and the cultivator only possesses it on a perpetual lease from generation to generation. Since land revenue is one of the most ancient methods of taxation an elaborate political machinery has possibly been framed for its levy. Of late the more popular system of land revenue has been what is commonly known as *Vighoti* and the obsolete *Bhagbatai* system has been done away with. From purely academic point of view, the system purely of paying a fixed portion of the total produce had an advantage that it gave a cultivator a real interest in the improvement of the soil. The system of *annavari* requires the cultivator or land holder to pay a fixed sum in money according to the assessment of the holding. This assessment is fixed generally for a period of from 30 to 50 years and its technical and more or less imaginary advantage to the land holder is that while he takes all the produce that the land yields he has to pay only that amount to the State which is fixed for his holding and retain the surplus himself for 29 to 49 years. In actual practice, however, this is hardly the case;

because the cupidity of small authorities of the State has viciated this system into one of extortion. The reason is that the State has the right to fix the amount of assessment every thirty years and every time a revision survey is made the rates of assessment are generally increased. The consequence has been that the more the farmer tries to get the most out of his land by manures and physical labour the higher goes the amount of assessment often quite out of proportion to the producing capacity of the holding. Getting poorer and poorer at every turn of the wheel of Revision Survey the farmer is at last driven to relinquish the soil and become a labourer in a mill or work-house. This increase of gain in land revenue is apparent only and necessarily of a short duration because the land remains fallow for some time after the evacuation by the farmer and the succeeding incumbent does not necessarily take possession the next year nor does its amount of assessment remain at the same high figure. Thus there is no real gain on one hand while there is considerable loss in the accruable revenue from indirect taxations which depend upon the general prosperity of the people. *Bhagbatai* on the other hand is not a better system because, as the state can only

claim a share of the produce it obviously encourages farmers to indolence. If the produce is more the State takes away its legitimate proportion and if the produce is less then the State share remains at the same ratio. Bhagbatai is bad because it fixes no limit to the maximum that a farmer should pay nor to the minimum that the state must take. Thus both industry and indolence bring precisely the same amount of gain or loss to the farmer and give him no incentive to the betterment of soil nor inflicts penalty for its neglect which latter affects the State more than the farmer. The solution does not lie in supplanting another system but in maintaining a generous and elastic policy towards the farmer whatever the system of Revenue collection may be. Because a prosperous farmer is an asset to the state in more ways than one.

Oliver Goldsmith, who had not even an elementary knowledge of economics but a wonderful poetic insight was very right in condemning that state of affairs "Where wealth accumulates and men decay." It is especially true of an entirely agricultural country like India because the breaking of peasantry strikes at the every root of the mainstay of a state and jeopardizes its common wealth and therefore its prosperity. In a

country which erratic seasons, and without perennial rivers the State should be particularly careful to keep its peasantry in a flourishing condition.

There is another form of taxation which is indirect and therefore less burdensome to the people. It is levied by way of duty on all the produce of the State going out or that of other States coming in either by sea or rail. As these duties are collected from traders on the goods they export or import the consumer is not aware of it and as the total amount is distributed over several consumers the taxation does not become conspicuous even when its rate is increased. Thus cloth, cotton, sugar and such articles are taxed with duties which yield to the State a good amount of revenue but as the retail price of these articles remain almost stationary the people are content and they do not feel the pinch. Of late owing to the unprecedented development of ports in some of the Indian States the customs revenue on imports of foreign produce have begun to yield considerable customs revenue and these States are therefore naturally anxious to exploit this particular source above others. But as trade follows the natural course only like the river the result of competition between rival maritime States can only be in favour of the State

who has geographical advantage over others. Meanwhile it would be a wise policy to consider the customs revenue as a lucky windfall and not to depend too much upon it and not to give the entire amount a permanent place in the budget.

There is a third kind of tax which is levied for actual or theoretical services rendered. For instance the people using the road spoiling it by hoofs of their horses or tires of their trucks and wagons have to pay some amount by way of license and toll to the State for the facility. Similarly conservancy tax, water cess, drainage cess are levied upon those only who are benefitted by the convenience while others have to pay nothing at all.

It is necessary here to take note of an Indian characteristic which wants everything for nothing. This desire to get all things gratis is not only ridiculous but also sinful. Diplomats and administrators in the past knew this very well and therefore devised such means of taxation that brought them popularity and did not allow the people to know that they were taxed at all. There is a State in India where the higher education is given free and the Ruler of the State gained popularity by making it so. But ethically it was a very bad thing to do

because the College was available in the Capital only and the sons and daughters of well-to-do people alone could take advantage of it; while the huge expenditure of the college was met with, from the pockets of the peasants who get no benefit at all. It is an essential point in fixing all modes of taxation to see that the tax payer genuinely derives some benefit from the proceeds of the tax; for, otherwise any taxation is likely to create discontent among the intelligent proletariat. There is one tax, however, which is levied by very few Indian States and that is the income tax. Income tax is one of the most equitable taxes, which brings to the State an income without disturbing in any way the prosperity of a class. In a State where the people do not come forward with donations for charitable purposes, where father's income goes to his sons from generation to generation, where abundance might have created an idle rich class who simply hoard up their money, it behoves the State to levy an income tax or educate this idle rich class with a sense of their civic duty and responsibility. But it is regrettable that most States fail to do so.

A general survey of administrations in various States in India indicates that their policy, rules, attitude and

governance are mostly for the satisfaction of the richer class. The needs of this class are provided free or at a lesser cost while those of the poorer class are not fulfilled at all. The administrative and economic machinery also is so devised as to benefit the rich. The poorer class, devoid of education, devoid of money, devoid of opportunities is the weaker of the two and is therefore allowed to go to the wall. This state of things is unfair, if not cruel and it is upto the State to see that no power whether of might, money or land should get an upper hand as a birth right.

A fourth kind of taxation aims at achieving a moral purpose by imposing duty on hemp and other dangerous drugs as well as on articles like opium, liquor, ganja, toddy and such intoxicants. Where such articles are produced or manufactured in the State limits they fall within the per-view of excise and are taxed as such. The idea of taxing these articles is to make, by a heavy taxation, costly and difficult to get. Some of the Governments however with a heavy expenditure by stretch of imagination have included salt, cotton and matches in the excisable articles and thus done away with the ethical distinction which exists between the intoxicants and necessities. In practical politics this

purpose is not fulfilled at all. Because the contractors who trade in these things took to their own profit and try to sell most of their wares and foil the very purpose for which the duty is levied. Any way the levy of excessive duty is always a strong persuasion to bootleggers who try to smuggle the article and sell it surreptitiously, and it pays them more than honest trade.

It is very often forgotten that collection of revenue is not, as it should not be, an aim by itself but only the means to an end. But administrators very often forget this. The aim of revenue collection is to provide the State with adequate funds, to meet the demands of various departments on its coffers and a little more to lay by as a reserve for a "rainy day." As the expenditure gets heavier the State imposes more taxes but they are not reduced, suspended, remitted or repealed when expenditure gets light again. As the only judge of a State's policy is the State itself, as the consequences of a good or a bad policy become apparent after about a generation the administrators are prone to get short-sighted and even where that is not so the absence of a traditionally developed concept of a healthy and well governed State they become opportunists at the cost of permanent good of the State.

Therefore it has been pointed out at the beginning that in practice the performance of the three main functions and the collection of revenue in order to defray expenses contingent thereon involving inter alia a variety of ways in which that could be achieved is not as easy as it looks on paper. It is therefore necessary to view the expenditure side.

Protection, technically called defence in political brochures of recent origin comprise of army and police. Police is maintained for internal discipline and protection of person and property while army assumes responsibility of people as a whole particularly in times of war or insurrection and have little or only ceremonial duties in peace time. Philosophers and Politicians have held diverse opinions on the maintenance of an army in times of peace. In a country where no conscription exists the maintenance of an army for a probable contingency of war is obviously a necessity; but even then the cost and evils of maintaining an army as a precaution against a probable and remote contingency of self defence needs more than ordinary justification. Leo Tolstoy in his remarkable story of Ivan the Fool has condemned and rightly condemned the unnecessary maintenance of an army. Philosophers

have been against it all long and the Victorian diplomats also voted against increased armaments. War, being, after all, an unnatural condition of a temporary duration any permanent establishment can have no economic justification. Even apart from the question of cost there is another factor which deserves consideration and it is that of finding work for a large number of idle men to do, which is all the more necessary for such sturdy men since the absence of occupation leads them to a life of crime and immorality. Even when it is admitted that the institution of army is a complete waste both of money and human energy it is suffered as a necessary evil. The riddle what to do without an army if and when there is war has remained unsolved, for, politicians have failed to find a solution. Conscription and maintenance of a small peace time establishment is one alternative but it is not a solution.

Police have not contributed to the reduction of crimes because their duties end with the apprehension of offenders. Want of any sense of civic responsibility in people and the convenient assumption of the Police that all men are bad has made the department so monstrous that it cannot lead to any advancement of life's ideals. Never-

theless it is necessary to maintain Police for the detection of crime, protection of property and regulation of traffic which the people cannot undertake to do without certain powers. The State does not levy any direct tax for Police arrangements and it cannot do so because it cannot make households immune from thefts altogether. There is a story prevalent about Bombay that a group of thieves gathered together and levied a certain ransom from each house on condition that it will not be burgled and thus eaked out an honest livelihood and people gladly paid their share. For the same guarantee the State can do the same.

Legislation includes two functions. One is to frame laws of conduct for the people and the other the establishment of courts to see that they are observed. The cost of judiciary is more than the income derived by the State from the fees, stamps, papers and such litigation charges indicating that the surplus expenditure is met from other resources. This is undesirable and the income from courts should be commensurate with the expenditure either by raising fees or by reducing expenditure. The argument against former that it increases the cost to the people and against that it increases corruption

is only half true because the enhancement of court charges will prevent corruption and reduction in judicial expenditure will decrease the cost of litigation, and both measures may be followed with advantage. In States where court charges are adapted from British Courts the rates can be enhanced because the prevalent rates are prohibitive for the poor and enticingly low for the rich. Since defence in criminal cases is provided by the State there is little danger of justice becoming dear.

Benefaction includes Education, Medicine and Sanitation, though the last is not quite on a par with the other two. Tendency is growing to transfer these departments from the control of the State to that of representative bodies from the people as a thin end of the wedge. At the same time the percentage spent by most States on these matters is negligible and these States are condemned by a certain section of the press for not spending enough on benefaction. The press is not justified. Whenever there is deficit budget the axe first falls on these departments; the State on the other hand is not justified in piling up its treasury and starve these institutions. Another misapprehension in the minds of the people is that the State is bound to

supply these facilities at their doors. The people are, of course right in a way but not in the way they would have us think. The class from whose pockets the money for expenses of Education and Medicine come is the peasant from the village who needs neither hospitals nor colleges and therefore the bourgeois has little title to clamour for such facilities for his family. But Ruling Princes and Chiefs can find a via media should they only

wish to do so, and so can the richer class. The former by earmarking all money presented to the Ruler's person on ceremonial occasion for educative or medical purposes only and the latter by contributing munificent donations for corporate purposes.

Sanitation should be separated from this category because Municipalities exist to-day who trade for sanitation with a profit with ultimate benefit to the people.

દરીઆઈ જગાત અને દેશી રાજ્યો

આ જમાનાની જરૂરીયાત અને રાજ્યોના વધતા જતા વહોવટી ખર્ચ તથા લડાઈના દેવાને પહોંચી વળવા માટે દરેક મોટા રાજ્યને આવક વધારવાની જરૂર રહે છે. આવક વધારવાનો એક સંમાન્ય માર્ગ દરીઆઈ જગાત છે. કારણ કે તે લોકો ઉપરનો પ્રેરણ કરે હોઈ વસુલ કરવામાં સરળતા પડે છે. અને લોકોનો કચવાટ બહુ થતો નથી. હિંદી સરકારની લગભગ દોઢઅબજ જેટલી વાર્ષિક ઉપજમાં લગભગ ૬ જેટલી આવક દરીઆઈ જગાતની છે. પરદેશી માલ જે પ્રમાણમાં વપરાય તે પ્રમાણમાં તે વાપરનારાઓ ઉપર કર પડે છે.

મૂળથી બ્રિટિશ સરકારની નીતિ, વ્યાપાર સ્વાતંત્ર્યની છે. પણ સમય ફેરવાતાં વ્યાપાર સ્વાતંત્ર્યના સિદ્ધાંત ઉપર પણ અસર થઈ છે. હિંદી સરકારે આ સિદ્ધાંતને અનુસરી રાજ્યની વાર્ષિક આવક વધારવાની દૃષ્ટિથી અને લડાઈઓના ખર્ચના ભોગને પહોંચી વળાય એ હેતુથી દરીઆઈ જગાત નાંખી હતી. પરંતુ વખત

જતાં વ્યાપાર-સ્વાતંત્ર્યના સિદ્ધાંતને મજી દેવાની ફરજ પડી હતી. તેમ જ નીચે ઉપર ખીલકુલ જગાત ન હતી તેના ઉપર જગાત નાંખવામાં આવી. સ્થાનિક બનાવટની ચીજોને રક્ષણ મળે એ હેતુ આવી જગાત નાંખવાનો હોય છે, પરંતુ વસ્તુતઃ એવું રક્ષણ મળતું નથી. અને ઉલટું પરદેશી માલ હિંદુસ્તાનમાં વિશેષ પ્રમાણમાં આવતો જોવામાં આવે છે. કાર્ય ચામડા પરત્વે હાંદી શરકારે રક્ષણાત્મક નીતિ સ્વીકારી હતી પરંતુ તેના પરિણામ ઉપરથી તે નીતિ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના હિતને વિશેષ પોષનારી જણાઈ છે. ખાંડની રક્ષણાત્મક જગાત નાંખવામાં પણ ખાંડના સ્થાનિક ઉદ્યોગના વિકાસની દૃષ્ટિ કરતાં, આવક વધારવાના સાધન માટે તેની અગત્ય લેખવામાં આવી છે. ખરું જતાં દરીઆઈ જગાત એ આવક વધારવાનું સાધન ભલે હોય પરંતુ તેનો મુખ્ય હેતુ તો સ્થાનિક ઉદ્યોગો, ખેતી અને લોકોની દુનિયર કરવાની શક્તિને પ્રોત્સાહન આપવાનો હોવો જોઈએ.

એમ કહેવામાં આવે છે કે પ્રગતી વધતી જતી જરૂરીઆતને પહેંચી વળવા માટે દરીઆઈ જગત ઉપયોગી સાધન છે. ઔદ્યોગિક રીતે વિકાસ પામેલા દેશોમાં મહેસુલનું પ્રમાણ, ખીજી રીતે થતી આવકના પ્રમાણનાં ઓછું હોય છે. સરકારની વાર્ષિક આવકમાં ૬ લાગ લગલગ જમીન મહેસુલનો છે. જે કે સામાન્ય રીતે સુધરતી જતી પરિસ્થિતિને અંગે અને યીજોના ભાવેમાં વધારો થવાને અંગે દેશના એકંદર જમીન મહેસુલની આવકમાં વધારો થવાનો સંભવ છે, છતાં હાંદુસ્તાન ખેતી પ્રધાન દેશ છતાં અત્યારે ઔદ્યોગિક માર્ગે ગતિ કરી રહ્યું છે. દેશી રાજ્યોમાં પણ મીલો, કારખાનાઓ વગેરે થાય છે. એટલે એવો સંભવ છે કે હાંદુસ્તાનની વાર્ષિક આવકમાં ખીજા માર્ગો દ્વારા વધારો થશે.

લોકોની જરૂરીઆતને પહેંચી વળવા માટે આવકમાં વધારો કરવા બ્રિટિશ હાંદની સરકારે તો વરસોથી પ્રયત્ન કરી દીધો છે. અને ખેતી સિવાયના આવકના ખીજા માર્ગો ખોલ્યા છે. આમ કરવાનો હાંદી સરકારને હક છે. પણ તે હકનો ભોગવટો ખીજાને ભોગે કરી શકાય નહિ. અર્થાત હાંદુસ્તાનનાં દેશી રાજ્યોના ભોગે સરકાર આવક ન વધારી શકે. કારણ કે એ એક પ્રકારની અનોતિ છે. ભૌગોલિક, રાજકીય અને એવાં ખીજાં કારણોથી બ્રિટિશ સરકાર હાંદુસ્તાનમાં અગત્યનું અને સર્વોપરિ સ્થાન ભોગવે છે. છતાં યત્ન કરારો અને તહનામાઓથી બ્રિટિશ સરકારનો સંબંધ દેશી રાજ્યો સાથે હદ અને નિયમિત થયેલો છે. એટલે કે કરારી રિયતિ એવી છે, કે યુરોપનાં ખીજાં રાજ્યોની દક્ષામાં દેશી રાજ્યો પણ ઉત્તર રહે છે. સર્વોપરિપણની નીતિનો જે દાખથી અને એ નીતિમાં બંધ રહેલું છે. એટલા માટે તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવે તો જુદી વાત છે. સ્વીટ્ઝર્લેન્ડ જર્મનીના લશ્કરી બળ સામે ટકી શકે નહિ એ દેખીતું છે. પણ એથી સ્વીટ્ઝર્લેન્ડની નીતિ ઉપર જર્મની આક્રમણ ન કરી શકે.

દરીઆઈ જગતની બાબતમાં દેશી રાજ્યો

સાથેના સંબંધની આ મહત્વની બાબતમાં દુર્લભ કરવામાં આવ્યું છે. આ જગત ટ્રાન્ઝીટ ડ્યુટીના સ્વરૂપમાં ધણી જગ્યાએ બ્રિટિશ હાંદમાં નાંખવામાં આવી પરંતુ તેની અસર વેપાર ઉપર અનિષ્ટ થવાથી હાંદી સરકારે ૧૮૭૦ સુધીમાં બધા પ્રકારની ટ્રાન્ઝીટ ડ્યુટી કાઢી નાંખી. પરંતુ ૧૮૮૭ સુધી દેશી રાજ્યોને એ ડ્યુટી કાઢી નાંખવા માટે સરકાર સમજાવી શકી નહિ. ત્યાર પછી કેટલાંક રાજ્યોએ એ ડ્યુટી હંમશ માટે સમૂળગી કાઢી નાંખી. ત્યારે કેટલાંક રાજ્યોએ પોતાની ઈચ્છા ધાય ત્યારે ફરીથી નાંખી શકે એ રીતનો અનામત હક રાખીને કાઢી નાંખી. હવે અત્યારે વ્યવહારનાં સાધનો અને માર્ગ વધતાં બધ છે એટલે લોકોની હાડમારીનો વિચાર કરતાં દેશી રાજ્યો ભવિષ્યમાં એ પ્રકારની ડ્યુટી લઈ શકશે એમ માનવામાં આવતું નથી. પણ સાથે સાથે એમ ન પૂછી શકાય કે ટ્રાન્ઝીટ ડ્યુટી લેવાતી બંધ થયે હોઈ સરકાર પણ એના સ્વરૂપની કોઈ બીજી ડ્યુટી ન નાંખવા શું બંધાયેલ નથી ?

હાંદુસ્તાનની અંદર આવેલાં ખીજાં બંદરી દેશી રાજ્યોનો વેપાર બંદરો સાથે છે. બંદરોએથી બંદરમાં જે માલ આવે છે તેના ઉપર એક વખત તો દરીઆઈ જગત લેવામાં આવી હોય છે. અને ત્યાર પછી તે માલ આ દેશી રાજ્યનો હક્કમાં આવે છે. હવે જે આ દેશી રાજ્યોની પ્રગતિ પરદેશમાંથી સીધો માલ લાવવાની અને ત્યાં વિકાસ કરવાની સીધી યોગવશ્ય કરે તો પણ સરકારી જગત ખાતાના અધિકારીઓ એ માલ બંદરે આવતાં તેના ઉપર જગત વસુલ કરશે. પણ આનું પરિણામ એ છે, કે માલ નિકાસ કરવાનો અને આયાત કરવાનો સીધો સંબંધ દેશી રાજ્યોની પ્રગતિ કરે તો પણ માલ ઉપરની દરીઆઈ જગત ભરવામાંથી તે મુક્તિ મેળવી શકે નહિ. વળી દેશી રાજ્યો પણ પોતાની પ્રગતિ ઉપર કરના વધારે બેજો પડે એટલા માટે મુંચવામાં રહે છે. અને તેથી રાજ્યોને કરો દ્વારા મળતો આર્થિક લાભ મળી શકતો નથી. કે રાજ્યોના-સ્થાનિક-

ઉદ્યોગોને રક્ષણ આપી શકાતું નથી. વળી જે દેશી રાજ્યો તરીકે જગાત લે છે એ રાજ્યોની પ્રજા ઉપર પણ એ જતનના કરોનો બોલો પડે છે. અને તેથી આવા રાજ્યોને Bond to Bond નહિ આવતા પરચુરણ માલ ઉપર ટ્રાન્ઝીટ ડ્યુટી ન નાંખવાના કરારનું પાલન કરવા-છુટી રાખવી પડે છે.

આવા સંયોગો અમેરિકામાં અને યુરોપમાં ઉપરિચિત થયાં છે. પણ તેનો ઉદ્દેશ નિષ્પક્ષપાતપણે કરવામાં આવ્યો છે. કેનેડા માટે ન્યુયોર્કના બંદરે આવ્યાત થયેલો માલ ન્યારે Bond to Bond જાય છે ત્યારે તેના ઉપર જકાત લેવામાં આવતી નથી. સ્વીટઝરલેન્ડની બાજતમાં પણ આવા પ્રકારની ગોઠવણ કરવામાં આવી છે. બાલ્કન સુદ્ધ પહેલાં સરવીઆની બાજતમાં એવી પદ્ધતિ હતી કે સાલોનીકાને બંદરે માત્ર લાવવા એ દેશને અમુક જગીનનો ભાગ આપવામાં આવ્યો હતો. અને ત્યાં માલ ઉતારી રેલ્વે રસ્તે સરવીઆ પરભારે લઈ જવામાં આવતો હતો. બ્રિટિશ સરકારે હિંદમાં પણ કેટલેક અંશે આ સિદ્ધાંતનો સ્વીકાર કર્યો છે. ૧૮૭૦માં હિંદી સરકારે સાય ટ્રાન્ઝીટ ડ્યુટી દાંડી નાખી ત્યારે કાશ્મીર રાજ્ય સાથે ખાસ પ્રકારની ગોઠવણ કરી હતી. અને નક્કી કરવામાં આવ્યું હતું કે અફઘાનિસ્તાન માટે જે માલ કાશ્મીરની હદમાંથી જેટલો માલ પસાર થાય તેના ઉપર ટ્રાન્ઝીટ ડ્યુટી લેવી નહીં. ત્રાવણકોર રાજ્યે સરકારી દરો પ્રમાણે પોતાના બંદરોએ જગાત લેવાની કબજાત આપી ત્યારે હિંદી સરકારે એ રાજ્યની સામે જગાતની લાઈન દોરી ન મૂકવાનો કરાર કર્યો. અને ગુજરાત તથા કાઠિયાવાડનાં બંદરી રાજ્યોએ ૧૯૧૭માં સરકારી દર પ્રમાણે જગાત લેવાની કબજાત આપી ત્યારે પણ વીરમગામની લાઈનદોરી ઉઠાવી લેવામાં આવી. અને એમ માનવામાં આવે છે કે મહેસાર રાજ્ય જે ભાટકલ અથવા મેંગોર સુધી પોતાની રેલ્વે બાંધે તો તેને પણ આ પ્રકારની જ મગવા મળે. આ ઉપરથી જણાય છે કે હિંદુસ્તાનમાંના બંદરી દેશી રાજ્યોના સંબંધમાં જે સિદ્ધાંત સ્વીકારવામાં

આવ્યો છે તે જ પ્રમાણે બીનબંદરી રાજ્યો પરત્વે એકસાઈક ડ્યુટીના સંબંધમાં પણ એ સિદ્ધાંત માન્ય રાખવામાં આવ્યો છે. અર્થાત્ કે રાજ્યોમાં આવેલી મીલોમાં જે કાપડ સ્થાનિક પેદા થાય છે તેના ઉપર રાજ્યે જે એક વાર એકસાઈક જગાત લીધી હોય તો તે કાપડ બ્રિટિશ હિંદમાં વગર જકાતે જઈ શકે.

દેશી રાજ્યોને, દરીઆઈ જગાતની બાબતમાં આવી કાઈ રીતની રાહત મળે એવી તેઓની માગણી થાય છે. આ સંબંધી વ્યવસ્થા કરવી એ જે કે મુશ્કેલ અને શંકાસ્પદાળું કામ છે પરંતુ વ્યવસ્થામાં આજામાં એાઈ મુશ્કેલી પડે એવા રસ્તા નીકળી શકે એમ છે. (૧) તો એ કે બીજા દેશોમાંથી આવેલો માલ, Bond to Bond, જે બંદરે આવેલો હોય ત્યાંથી મોકલવો. તે બંદરના જગાતી ઓશીસરો માલનાં પાર્સલો ઉપર અગર રેલ્વેનાં વેગનો ઉપર ચોક્કસ પ્રકારના કરટમ્સનાં સીલ કરે. અને રેલ્વે સત્તાવાળાઓએ મૂળ મીલ એમને એમ રહે તે રીતે માલ લઈ જઈ દેશી રાજ્યમાં એના મંગાવનાર ઘણીને સુપ્રત કરવો. અને એમ કરતાં બ્રિટિશ હદ આગળથી પડે તો પણ. (૨) બીજી રીત એ છે, કે દરેક દેશી રાજ્યને માટે શક્ય હોય તો બંદરની હદમાં અમુક જગા અનામત રાખવી કે જેથી તે રાજ્ય ત્યાં પોતાનાં ગોડાઉન અને કરટમ્સનાં નાકાં ઉઠાં કરી એ જગ્યાએ જગાત ઉધરાતી લે. જ્યાંથી એ સ્ટેટના કરટમ્સ સીલથી માલ મજબૂર સ્ટેટમાં લઈ જવામાં આવે. આ પ્રમાણે કરવામાં એક પ્રકારનો ફાયદો છે. અને તે એ છે કે બંદરમાં ઉતરેલા માલને છૂટા પાડી તેના ભાગલા પાડી શકાય. પણ બંદરેથી જે માલ ગોડાઉનમાં ન પડ્યો હોય તેમ સ્ટેટમાં પણ ન ગયો હોય તો તેના બ્રિટિશ જગાત વસુલ કરવી. (૩) ત્રીજી રીત એ છે કે સરકારે દેશી રાજ્યમાં જેટલો માત્ર ગાય તેના ઉપર બ્રિટિશ ટેરીફના દરે જગાત લેવી. અને દેશી રાજ્યમાંથી જે માલ બહાર જાય તેની નિકાસ જગાત લેવી. અને પછી જગાતો બંધી રકમ એ રાજ્યને પાછી આપી

દેવી. (૪) ચોથી રીત એ છે, કે અત્યારે જેમ લેવાય છે તેમ સરકારે બધી જગાત ઉધરાવવી અને કુલ જગાની આવકનો અમુક ભાગ સરકારે એ રાજ્યને આપવો. આ છેલ્લી રીત એ અત્યારે હોંદની દરીઆઇ માગે અને નિયત કરેલા જમીન માગે ફરીવાર નિકાસ થતા માલના સંપર્કમાં પ્રચલિત છે. જે દરીઆઇ રસ્તે માલ re-export થાય તો બ્રિટિશ સરકાર દરીઆઇ આયાત જગાતનો ટૂંકાગ પરત કરે છે,* અને જે જમીન માગે re-export થાય તો આ Drawback ત્યારેજ પરત કરવામાં આવે છે કે જે તેવો માલ મુકદરાખાદ, જમ્મુ (કાશ્મીર) અને અઘીબાગ્ર ખોન્ડ દુ ખોન્ડ જન્ય અથવા તો બ્રિટિશ હદમાં થઈને કાશ્મીર અને હોશિયારપુરને માગે કર્ટમસના સીલ નીચે એ માલ જાય તો. તેમ એ માલ જે દેશી રાજ્યમાં ગયો હોય તે દેશીરાજ્યના એ. જી. જી ઉપર, મોકલેલા માલના ઈન્વોઇસની નકલ દાખલો રહેવા માટે મોકલવામાં આવે છે. ઈન્દોર રાજ્યની ખાખતમાં આ ધોરણનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. અને બીજી બધી રીતો કરતાં બીન બંદરી દેશી રાજ્યોમાં જતા માલ માટે આ રીત પ્રશંસનીય છે. કારણ કે તેમાં બંદરી જગાતની વહેંચણી રાજ્યની વસ્તીના ધોરણે કે રાજ્યની આવકના ધોરણે થતી નથી. પણ વેપારના કદના ધોરણે થાય છે. જેથી એ રાજ્યનો આર્થિક વિકાસ કેવો થાય છે એ પણ એ ઉપરથી સાખીત થાય છે.

જ્યારે બ્રિટિશ હોંદમાં તરી જગાતના દરો ધણા ઓછા હતા ત્યારે દેશી રાજ્યોની પ્રજાને એ સંબંધી બહુ માહિતી ન હતી. તેમ એ તંરક મહત્વનું ખ્યાન પણ ખેંચાયું ન હતું. પરંતુ હવે તરી જગાતના દરો ધણા વધી ગયા છે. વહીવટને અંગે દેશી રાજ્યોની અને ત્યાંની પ્રજાની જરૂરીઆતો પણ

ધણી વધી ગઈ છે. અને ખર્ચને પહેંચી વળવા તેમને નાણાંની જરૂર પડ્યાજ કરે છે. એટલે બંદરી જગાત જેવી સારી આવકના માર્ગમાંથી લાંબા વખત સુધી હવે દેશી રાજ્યોને દૂર રાખી શકાશે નહિ.

આ ખાખતમાં દેશી રાજ્યોની માગણીઓનો કયા સિદ્ધાંત ઉપર સ્વીકાર કરવો એ વાત એક વખત નક્કી થઈ ગયા પછી તેને અંગે ઉપસ્થિત થતી નાની ખાખતોનો આપોઆપ નિકાલ થઈ જશે. જે સમગ્ર હોંદની આર્થિક આખાદી કરવી હોય તો તે સંસ્કૃત રીતે જ કરવી જોઈએ. પણ એક ભાગને ભોળે હિંદોને બોળે ભાગ આખાદ થઈ શકે નહીં. એટલે આ મહત્વના પ્રશ્નોનો ઉકેલ હિંદના અર્થ-શાસ્ત્રીઓએ અને રાજ્યનીતિજ્ઞોએ કરવો જોઈએ.

યુરોપનું મહાપુદ્ધ થયા પછી ત્યાં જે રાજ્યો હયાતિમાં આવ્યાં છે, અને એ રાજ્યોને જગાતી સગવડો આપવાની લીજઓક નેશન્સ જે યોજનાઓ ધડી છે એવું કંઈકે હિંદુસ્તાનમાં પણ કરવું જોઈએ. પુદ્ધ પહેલાં, યુરોપમાં સ્વીટઝરલેન્ડ જ એક એવો દેશ હતો કે જેની ચારે બાજુ જમીન હતી. પશુ પુદ્ધ પછી એવાં બીજાં ધણાં રાજ્યો હયાતિમાં આવ્યાં છે. દા. ત. ઝેકાર્લોવેટ્ઝા અને બીજાં કેટલાંક સોવીયેટ પ્રજાસત્તાક રાજ્યો. પોલેન્ડ અને બલ્ગેરીયા જેવાં રાજ્યોને જે કે જમીનમાર્ગે સીધી દરીયાઈ સંબંધ છે. પણ સ્વીટઝરલેન્ડ અને એના જેવાં બીજાં રાજ્યોને બીજા દેશના બંદરેએ વેપાર માટે જવું પડે છે.

અલ્પાખાદ યુનિવર્સિટીના પ્રોફેસર મી. જેવન્સે શીરકલ કમીશન સમક્ષ જે જીબાની આપી હતી તેમાં આ વિષય પરત્વે સંપૂર્ણ ચર્ચા કરી છે, વીરમગામ ખાતેની કર્ટમસ લાઈન દોરી કાઢી નાંખવાને અંગે ભાવનગરનાં તથા વડોદરા રાજ્યનાં બંદરો જેઓ વર્ષો પહેલાંથી ચોક્કસ પ્રકારના જગાતના કરારી

* ૧૮૭૮ના સી કર્ટમસ ઍક્ટ, સેક્શન ૪૨.

* સી કર્ટમસ ઍક્ટ પાનું ૮૬, પેરા ૨૨૪ (અલીબાગ એક વખત દેશી રાજ્યનું બંદર તેમજ શહેર હતું) અને કલકત્તા કર્ટમસ હાઉસ મેન્યુઅલ સ્ટેન્ડિંગ ઓર્ડર્સ પેરા ૨૨૩, પાનું ૮૫.

હકો ધરાવે છે તે સિવાયનાં કાઠીયાવાડનાં બ્રીજી રાજ્યોનાં બંદરો સાથેના વીરમગામની લાઇનદારીના પ્રશ્નને અંગે આ આખો સવાલ ધણો ગુંચવણુ બરેલો બન્યો છે.

હીંદુસ્તાનમાં નાનાં મોટાં ધણાં રાજ્યો હતાં ધરાવે છે. એ રાજ્યો પૈકીનાં કેટલાંકની સાથે સંબંધ ધરાવતો જગાતી ઇતિહાસ ધણો રસપ્રદ છે એટલું જ નહીં પણ એની ઉપયોગિતા પણ ઘણી છે. તરી જગાતને મુકાબલે ખુશ્કી જગાતની આવક સરકારને નહીં જેવી છે. તરી જગાતના હોદી સરકારને વરસ દહાડે લગભગ રૂ. ૪૫ કરોડ આવે છે જ્યારે જમીન માર્ગે મળતી જગાત માત્ર એક કરોડ જેટલી છે. દિવસે દિવસે તરી જગાતની આવક સરકારને વધતી જાય છે. ૧૯૧૬માં જે આવક થતી તે કરતાં ત્રણ ગણી આવક અત્યારે થાય છે. હીંદુસ્તાનમાં બંદરી દેશીરાજ્યો અને હીંદમાં આવેલાં બ્રીજી પરદેશી સંસ્થાઓની આવક બારં કરતાં અત્યારે સરકારને માયાદીક આ આવક સવા રૂપીઆ જેટલી છે. અર્થાત્ કે બ્રિટિશ હકુમતમાં નથી એવી દેશી રાજ્યોની પ્રજા પાસેથી કોઈ પણ પ્રકારનો બદલો આપ્યા વગર આ આવકને મોથો ભાગ સરકાર વસુલ કરે છે.

ઉપર જે માથા દીક તરી જગાતનું પ્રમાણ કાઢવામાં આવ્યું છે તે જે રાજ્યો પોતાના બંદરોએ જગાત ઉપરાંતે છે તેના સંબંધમાં પણ લગભગ એક સરખું જ આવે છે. કાઠીઆવાડનાં બંદરી રાજ્યોનાં બંદરોનો જે વિકાસ થતો જાય છે અને તેને અંગે એ રાજ્યોને મોટા પ્રમાણમાં જે તરી જગાત મળે છે તે જોતાં આ પ્રાંતમાં આવેલાં બ્રીજી બંદરી રાજ્યોને જે ખોટ સહન કરવી પડે છે, એ તરફ દુર્લક્ષ રાખવું ન જોઈએ. કારણ કે આ રાજ્યોની પ્રજા ઉપર બેવડો કર પડે છે. આ સંબંધી થોડી ઘણી છુટછાટ મૂકી તેના તુરત નિકાલ લાવવાની જરૂરીઆત છે. અને જે એમ થશે તો કાઠીયાવાડનાં બંદરો પરત્વે અત્યારે જે મુશ્કેલીઓ ઉભી થઈ છે તે દૂર થવાનો સંભવ છે.

મદ્રાસ ખાતે ૧૯૨૦માં બરવામાં આવેલી 'ઇન્ડી-યન ઇકોનોમીક કોન્ફરન્સ'ની ત્રીજી બેઠકમાં દેશી રાજ્યો અને બ્રિટિશ હોદની દરીયાઈ જગાતના સંબંધમાં એક નિબંધ વાંચવામાં આવ્યો હતો. અને તેમાં આ સવાલનું નિરાકરણ કરવા માટે કોર્ટકે અંશે માર્ગ સૂચન કરવામાં આવ્યું હતું. અને તે એ કે (૧) દેશી રાજ્યોમાં બોન્ડ હુ બોન્ડ માલ જાય તેને એમને એમ જવા દેવો. (૨) બ્રિટિશ હોદનાં બંદરોએ દેશી રાજ્યો માટે એમનાં પોતાનાં જગાતી નાકાં સ્થાપવાં, જ્યાં તેઓ પોતાની જગાત વસુલ કરી શકે, (૩) બ્રિટિશ બંદરોના જગાતના અધિકારીઓએ દેશી-રાજ્યો વતી કામ કરવું. (૪) દરીઆઈ જગાતની કુલ આવકમાંથી અમુક પ્રમાણસર ભાગ દેશી રાજ્યોને આપવો. (આ માટેની ચર્ચા કરવાથી એ ભોગની રકમ સહજ નક્કી થાય એમ છે.) (૫) માલ re-export થાય છે અને જેમ વળતર આપવામાં આવે છે તેમ દેશી રાજ્યોમાં બ્રિટિશ બંદરોએથી જે જે માલ જાય તે માલ માટે જગાતી ખાતાએ વળતર આપવું. પ્રો. જેન્સે ૧૯૨૦ માં અલ્હાબાદ ખાતે બરાયેલી ઇકોનોમીક એસોસીએસન આગળ આ સંબંધમાં પોતાના વિચારો પ્રકટ કર્યા હતા. તેમાં તેણે ઉપરની પૈકી ચારની રીતનો સ્વીકાર કરતાં જગાતની વહેંચણી કરવાની પદ્ધતિને વ્યવહાર દર્શાવી હતી. અને તે માટે એ વહેંચણી શી રીતે કરવી તેનો ઉદ્ઘોષોદ કર્યો હતો. એણે પહેલાં વસ્તીના ધોરણે જગાતની વહેંચણીનું સૂચન કર્યું હતું પણ તે શક્ય ન હતું. કારણ કે જો એમ કરવામાં આવે તો વધારે વસ્તીવાળાં પણ પછાત રાજ્યોને, જોછી વસ્તીવાળાં પણ પ્રગતિકારક દેશી રાજ્યો કે જ્યાંની પ્રજા વધારે માલ ખરીદ કરતી હોય કે જ્યાં વેપારનું કદ વધારે હોય તેવાં રાજ્યો કરતાં જગાતની રકમ વધારે મળે. બીજી દેશી રાજ્યોના તરફથી શ્રીસ્કલ કમીશન આગળ જે નિવેદન રજુ કરવામાં આવ્યું હતું તેમાં વસ્તીના ધોરણે જગાતની વહેંચણી કરવાના ધોરણનું સૂચન કરવામાં આવ્યું હતું. દેશી રાજ્યોના બંદરોએ થયેલી

કસ્ટમ આવક હોય કે ક્ષિતિશ હોદ્દાના બંદરોએ થયેલી આવક હોય તે બધી ભેગી કરવામાં આવે અને તે દેશીરાજ્યો અને ક્ષિતિશ હોદ્દા વચ્ચે ફેરવે અને ફેરવે પ્રમાણમાં દેશીરાજ્યોનો મોટો ભાગ કબ્જા રાખે તે પ્રમાણે વહેંચી દેવામાં આવે. જે દેશી રાજ્યોનાં પોતાનાં બંદરો છે તે રાજ્યો કુલ સ્થાનિક કરો વગેરેની આવક રાખે. અને તેથી તેમને પોતાની જાતે જાતે સ્થિતિને અંગે જે લાભો મળવા જોઈએ તે મળી રહે.

એક અશ્રમ એવો ઉપસ્થિત થાય છે કે હોદ્દા સરકાર જ્યારે કસ્ટમ ટયુડીને અમુક ભાગ દેશી રાજ્યો વહેંચી આપે ત્યારે કસ્ટમને લગતા વહીવટી ખર્ચમાં પણ દેશી રાજ્યો શા માટે ફાળો ન આપે ? પણ આ દલીલ બરાબર નથી. કારણ કે દેશીરાજ્યોમાંથી ટ્રાન્ઝિટ ડ્યુટી કાઢી નાંખવામાં આવેલી હોવાથી ક્ષિતિશ સરકાર જે કસ્ટમ લે છે તે દેશી રાજ્યો પરત્વે તો ટ્રાન્ઝિટ ડ્યુટીનું બીજું સ્વરૂપ માન છે. અને જેને લીધે દેશી રાજ્યોને નાણાં પ્રકરણી નુકસાન વર્ષોથી સહન કરવું પડે છે. વળી લગભગ બધાં દેશી રાજ્યોમાંથી ટકશાળો કાઢી નાંખવામાં આવી છે અને તેને લીધે રાજ્યોને ધાતુની આયાત અને નિકાસને અંગે આર્થિક નુકસાન થાય છે. મશીનરી ઉપર જે ભારે જકાત લેવામાં આવે છે તેથી દેશી રાજ્યોની ઔદ્યોગિક પ્રગતિમાં અવરોધ થાય છે. આવી બધી બાબતો ઉપર સરકારે ધ્યાન આપવું નથી. કેટલાંક વરસો પહેલાં પાર્લામેન્ટની એક બેઠકમાં હોદ્દા સભ્ય મહુર્મ સકલાતવાળાએ, દેશી રાજ્યોની પ્રજા ઉપર જકાતના વધારાના કર માર્ફતે જે પૈસા ઉધરાવવામાં આવે છે તે દેશી રાજ્યોને પાછા આપવાનો અશ્રમ ઉપસ્થિત કર્યો હતો ત્યારે હોદ્દા નાયબ વજીરે માત્ર એટલું કહ્યું હતું કે “સી કસ્ટમ એકટ પ્રમાણે એ પૈસા પાછા આપી શકાય નહીં.” આનો અર્થ એ કે જે કાયદામાં પૈસા આપી શકાય એવું નિર્દિષ્ટ

કરવામાં ન આવ્યું હોય તો તે કાયદો સુધારવો જોઈએ. ૧૮૬૩ પહેલાં જે કસ્ટમ એકટ હતો તેમાં આ પ્રકારની કલમ હતી અને હાલનો જે કાયદો છે તેની પ્રસ્તાવનામાં પણ આ સંબંધીની જરૂરીયાત સ્વીકારવામાં આવી છે.

વળી જ્યારે ફ્રીટ્રેડ કમીશન પોતાની તપાસ ચલાવી રહ્યું હતું ત્યારે એ કમીશન આગળ આ આખો સવાલ શી રીતે મૂકવો તેની વિચારણા ચલાવવા એક કમિટી નીમાઈ હતી. અને ત્યાર પછી સર મનુભાઈ મહેતાએ હોદ્દાનાં ૩૨ દેશી રાજ્યો વતી કમીશન સમક્ષ એક નિવેદન રજુ કર્યું હતું. પણ મુખ્ય સવાલ ઉપર મૌખિક જુખાની આપતાં તેમને અટકાવવામાં આવ્યા હતા. જ્યારે, કમીશનની તપાસના અંગેના બીજા મુદ્દાઓ પરત્વે એમના વિચારોની ચર્ચા કરવામાં આવી હતી. મહેસેરાના ઉદ્યોગ ખાતાના વડાએ પણ કમીશન સમક્ષ આ સવાલ મૂક્યો હતો. પરંતુ ત્યાર પછી ફ્રીટ્રેડ કમીશન એવાં નિર્ણય ઉપર આવ્યું લાગે છે કે “આ સવાલ પરત્વે હોદ્દા સરકાર અને દેશી રાજ્યો એક બીજાની સાથે અંતર્યાયેલાં છે. એટલે દેશી રાજ્યો જે ઔદ્યોગિક નિવેદન રજુ કરે તે કરતાં વિશેષ કાંઈ કરવાની અગત્ય નથી.” ૧૮૬૪ નો ૮ મો એક્ટ, જે એક્ટ કસ્ટમ ડ્યુટી અને તેના purposesમાં સુધારણા કરવા માટે ઘડવામાં આવ્યો છે તેના હેતુઓમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે “આ કાયદો લાઈસેન્સરી ઓળંગતા માલ ઉપર જગત લેવા માટે, અમુક દેશી રાજ્યોના પ્રદેશોની હદ ઓળંગતા માલ ઉપર જગત લેવાં માટે અને એ માટેની ગોઠવણ કરવા માટે ઘડવામાં આવ્યો છે.” ફ્રીટ્રેડ કમીશનના તપાસ ક્ષેત્રમાં પણ આ કાયદાને સ્થાન હતું; એટલે કમીશને દેશી રાજ્યો પરત્વે નિર્ણય કરવાની જે અશક્તિ દર્શાવી તે બરાબર ન હતું.

(અપૂર્ણ)

અંધારણ અને નરેન્દ્રમંડળ પરત્વે વિચારો

(આ લેખનો (૧) ભાગ નરેન્દ્રમંડળની બેઠકો, આ વરસની પૂરી થઈ ત્યાર પછી તુરંતજ લખાયા હતા પરંતુ તેની પ્રસિદ્ધિને વિલંબ થયો છે. પણ ચાર છ માસનો ગાળો વિત્યા પછી પણ સ્થિતિમાં કશો ફેરફાર થયો નથી એટલે આ (૧) ભાગ પણ પાછળના (૨) ભાગની સાથે પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. લેખક)

૧

આ લખાણની પ્રસિદ્ધિ થશે તે પહેલાં નરેન્દ્રમંડળની ૧૯૩૭ની ચૌદમી બેઠક પૂરી થઈ વિસરાઈ ગઈ હશે. પણ નરેશોની ચાલી આવેલી પ્રથા અનુસાર તેમનાથી ફરેશનમાં પ્રવેશ કરવા પરત્વે પોતાનો સ્પષ્ટ અભિપ્રાય એ બેઠકમાં તેઓ વ્યક્ત નહીં કરી શક્યા હોય. ૧૯૨૪ લોર્ડ રૅડ્ડિંગે કાઠીઆવાડની ચુલાકાત લીધી હતી ત્યારે તેણે જાહેર કર્યું હતું તે પ્રમાણે એ જાહેરાતમાં ભવિષ્યમાં હોદ્દરાતાનું રાજ્ય અંધારણ ફેરફાર ધોરણે રચવાનો સ્પષ્ટ જ્ઞેન હતો. પરંતુ તે પહેલાં દેશી રાજ્યોના વહીવટી અને આર્થિક સલાહોત્તેઓએ સંતોષ રુએ તે પ્રકારનો નિર્ણય થવાની આવશ્યકતા હતી. આ માટે શરૂમાં બટલર કમિટી તથા ત્યારબાદ ડેવીડસન કમિટી નીમાઈ હતી. ત્રણે રાઉન્ડ ટેબલ કોન્ફરંસમાં દેશી રાજ્યોના પ્રતિનિધિયોનું સાઈ પ્રમાણ હતું. જોઇન્ટ પાર્લામેન્ટરી કમિટીમાં પણ દેશી રાજ્યોના પ્રતિનિધિઓ અંગ્રેજી જોવા લાગતા હતા. નરેન્દ્રમંડળે, હોડુસ્તાનનાં બધાં રાજ્યોના વતી જોઇન્ટ પાર્લામેન્ટરી કમિટી આગળ નિવેદન રજૂ કર્યું હતું; ઉપરાંત ઘણાં રાજ્યોએ કાયદાના પોતાના સલાહકારો પણ અલગ અલગ રાખ્યા હતા. અર્થાત્ ફેરફાર સંબંધી ચર્ચા અને વિચાર કરવાને માટે ખાસ્સો એક દરજ્જો દેશી રાજ્યોને મળ્યો હતો.

પહેલી રાઉન્ડ ટેબલ કોન્ફરંસમાં દેશી રાજ્યો તરફથી ફેરફારમાં જોડાવાની જે મુખ્ય શરતો દર્શાવવામાં આવી હતી તે નીચે પ્રમાણે હતી:—

(૧) India retains the British connection.

(૨) That an equitable agreement was reached between all the parties concerned of governing the relations of the two Indias, ensuring for the the states their due position in the future constitution as co-equal partners with British India; and

(૩) That the Treaties and the sovereignty and internal autonomy of the States and their interests and those of their subjects would be duly safeguarded and guaranteed. આ માગણીઓ કેટલે અંશે નવા કાયદામાં પાર પડે છે તે જોઇએ. આ માગણીઓ કર્યા પછી નરેશોને વિચારણાનો ખૂબ સમય મળ્યો હતો. સને ૧૯૩૫ના જાનેવારી મહીનાના છેલ્લા અઠવાડિયામાં નરેન્દ્રમંડળની બેઠક મળી તે પહેલાં જોઇન્ટ પાર્લામેન્ટરી કમિટીનો રિપોર્ટ તો પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂક્યો હતો. અને વ્હાઇટ પેપરની પ્રસિદ્ધિ અગાઉ જા. વાઇસરોયે નરેશોની એક ખાનગી સલાહ પણ મેળવી હતી. અને તે સલાહને વ્હાઇટ પેપરના ઇન્ટેખાશની માહેતી પણ આપી હતી. અર્થાત્ પુખ્ત પણે વિચારણા કરી નિર્ણય કરી શકવાની એમની સ્થિતિ હતી. દેશી રાજ્યો રાજદ્વારી રીતે બ્રિટિશ હોદ્દની સાથે ફેરફારમાં જોડાવાથી આખા હોદ્દને

લગતા સામાન્ય શીડરલ વિધેયોમાં દેશી રાજ્યોની સિટિશ હોદ જોડલીજ એક સરખી જવાબદારી હતી. તથા કાયદાઓનું અને રાજ્યવહોવટનું એક સરખું બંધન રવીકારનું પડે એમ હતું. આ હકીકતથી નરેશો અચ્છાત હતા એમ કહેવું એ એમની બૌદ્ધિક-યોગ્યતા વિષે સંદેહ લાવવા જેવું છે. વળી સમગ્ર હોદના રક્ષણને અંગે તેમજ આર્થિક-બાબતો પરત્વે છે તે કરતાં કદાચ વિશેષ જવાબદારી પણ આવશે અને ફેડરલ કોર્ટનું નિયમન દેશી રાજ્યોના સમગ્ર વહીવટ ઉપર અસર કરશે, તેમ રાજ્યોને પણ પોતાના પ્રતિનિધિ દ્વારા ફેડરલ કોર્ટમાં હાજરી આપવાની ફરજ પડશે એ બધું એમના લક્ષ બહાર ન હતું. છતાં પણ નરેન્દ્રમંડળની ૧૯૩૫ની સાલની બેઠકમાં રાજ્ય સાહેબો ફેડરેશનમાં જોડાવા સંબંધી વિધિનિષેધક ઠરાવ કરી શક્યા નહોં. વળી કમનસીમે આ બેઠક એવા સંયોગોમાં મળી હતી સમગ્ર નરેશ મંડળની જાણે બહુ સહાનુભૂતી ન હોય કે તેમ તેનું કારમ પણ માંડ પૂરે થઈ શક્યું હતું. એક્સોવીસમાંથી ત્રીશ જારીશ સભ્યોએ હાજરી આપી હતી. તેમાં મધ્ય હોદના ૭, દક્ષિણનાં રાજ્યોના ૩, બિહાર આસામનાં પૌર્વધ રાજ્યોના ૩, ગુજરાત સ્ટેટ્સના ૧, પંજાબના રાજ્યોના ૬, રાજપૂતાના ૬, પંજાબ પ્રાંત ૨, અને સંયુક્ત પ્રાંતના ૨ નરેશ સભ્યો પહેલે દિવસે હાજર હતા. કાઠીઆવાડનાં રાજ્યોમાંથી એક પણ નરેશ હાજર ન હતા. ગુજરાતમાંથી માત્ર સચીનના નવાજ સાહેબે હાજરી આપી હતી. અને બેઠકનું કાર્ય બે દિવસમાં થોડા થોડાં વખત ચાલી પૂરું થયું હતું. મંડળના ચાન્સેલર તરીકે પતીયાલા મહારાજ અને ઉપ-ચાન્સેલર તરીકે પેલપુર મહારાજની ચુંટણી થઈ હતી. ત્યાર પછી હોદી સરકારનો કાયદો આવ્યો. અને તેને અંગે આખા સમુદાયના અને વ્યક્તિગત રાજ્યોના હકોની જે ચર્ચા ચર્ચો તથા મતભેદો ઉપસ્થિત થયા તેને પરિણામે કે બીજા ગમે તે આંતરિક કારણે પતીયાલા મહારાજે ચાન્સેલર પદનું રાજીનામું આપ્યું. એમની સાથે કાર્યવાહક મંડળના ત્રણ સભ્યો

પણ સ્વેચ્છાએ છૂટા થયા હતા. આ રાજ્યનામ અપાયાં ત્યારે ખૂબ ઉદાપોહ થયો હતો. બહાર એવી હવા આવી હતી કે સમગ્ર નરેશ મંડળમાં બ્યાપક બનેલા અસંતોષનું, બધા નરેશોની આ આખી સંસ્થા તરફની બેદરકારીનું અને કેટલેક અંશે મંડળના સંચાલનમાં અત્યાર નવાર આવતી આર્થિક મુશ્કેલીઓ આ રાજ્યનામોમાં કારણભૂત બાબતો હતી. આસ-પાસની આવી હવાને પરિણામે ૧૯૩૬માં નિયમ પ્રમાણે મળવી જોઈતી નરેન્દ્રમંડળની બેઠક પણ મળી શકી ન હતી.

હોદી સરકારનો નવો કાયદો બહાર પડ્યા પછી દેશી રાજ્યોની ફેડરેશન અંગેની વિચારણામાં એક મહત્વનો ફેરફાર એ થયો છે કે તેઓ અલગ અલગ વિભાગમાં-વધારેમાં વધારે એક સરખાં હિતો બધાનાં હોય એ પ્રમાણેના વિભાગમાં એકત્ર મળી પોતાની ભવિષ્યની સ્થિતિનો વિચાર કરવા લાગ્યાં છે. અને એમાંનાં બધાને ફેડરેશનમાં જોડાવું એ આપવાતક જાણે લાગવું હોય એમ લાગે છે. આ પ્રમાણેની પહેલ કાઠીઆવાડ અને ગુજરાતનાં ૨૯ રાજ્યો (હોદી સરકારના કાયદાના પરિશિષ્ટ પહેલાના વિભાગ બારનાં રાજ્યો) એ એકત્ર થઈ વિચારણાની શરૂઆત કરી છે. અને તેનો બધો પથ અને માન કુચ્છનો નાં મહારાવશી અને નવાનગરના નાં જનમસાહેબને ઘટે છે. રાજકોટમાં એમણે નરેશોની એક સભા બોલાવી હોદી સરકારના કાયદા પરત્વે વિચાર કરવા પ્રધાનોની એક સ્ટેન્ડિંગ કમિટી નીમી હતી. આ કમિટીના ચેરમેન તરીકે સર પ્રભાસંકર પટ્ટણી અને સભ્યો તરીકે પોરબંદરના દીવાનસાહેબ મી. રાજ, મેરખી તરફથી મી. સોલંકી, રાજપૂત-લાના દીવાનસાહેબ ખા. બા. કાકાવાળા અને કમિટીના સેક્રેટરી તરીકે મી. રસાયુક વીલીખમ્સ હતા. કમિટીની એક સભા ગયા જુલાઈ માસમાં રાજકોટ ખાતે મળી હતી.

ગુજરાત કાઠીયાવાડના વિભાગમાં આવેલાં આ-ગણવીશ રાજ્યો બાપા, રાજદારી સંબંધી અને

હિતોની દૃષ્ટિએ લગભગ સમાન કક્ષા ઉપર આવેલાં છે. તેમ એ રાજ્યોને પરસ્પર મેળ હોઈ મતભેદને ઓછો અવકાશ છે. આ રાજ્યોના નરેશો પણ ખદા અર્થમાં કેળવાયેલા અને દાંલિક પ્રતિષ્ઠાના ખ્યાલ કરતાં સામાન્ય હિતની ખાતર ઐક્ય જળવવાની વૃત્તિવાળા છે. તેઓમાં નાના મોટાનું અભિમાન નથી. એક બીજાને માટે માન છે. તેમનો મોટો ભાગ, નરેશોને સહજ સંપર્ક કરે એવાં દ્વપણેથી યુક્ત છે. પ્રજા પણ કેળવાયેલી અને નરેશો તરફ ભક્તિવાળી છે. એટલે નરેશો અને પ્રજા વચ્ચે મતભેદનું ઓછામાં ઓછું અંતર છે.

ચોડાં માણસોની આ કમિટીએ અદ્ય સમયમાં ગવર્નમેન્ટ ઓફ ઇન્ડિયા એક્ટનો જે ભાગ દેશીરાજ્યોની સાથે સંબંધ વાળો હતો તે ભાગની, ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટ ઓફ એકસેશનની તેમજ તેની ભાષા, એની રાજદારી અસર તથા એમાં કરવા જોઈતા ફેરફાર પરત્વે માર્ગદર્શક નિવેદન તૈયાર કરી, ગયા વરસમાં આગસ્ટ, સપ્ટે. અને ઓક્ટો. માં મુખ્ય ખાતે જ્યારે હોદ્દાનાં બધાં રાજ્યોના મીનીસ્ટર્સ અને એમની સ્ટેન્ડિંગ કમિટીની બેઠકો યથ ત્યારે રજુ કરવામાં આવ્યું હતું. શુજરાત કાઠીયાવાડમાં રાજ્યોની આ સેવા સમગ્ર હોદ્દાનાં રાજ્યોને ઉપયોગી થઈ પડી હતી એટલુંજ નહીં પણ રાજ્યોના ખારમા વિભાગનું અતુ-કરણ કરી મધ્યપ્રાંત, દક્ષિણ, પંજાબ વગેરે વિભાગોમાં આવેલાં રાજ્યોએ પણ એકમતિથી આ સલાહનો ઉઠાપોહ કરવાની અગત્ય લેખી હતી. કાઠીયાવાડ અને શુજરાતનાં રાજ્ય એકત્ર મળી ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટ ઓફ એકસેશન પરત્વે જે અભિપ્રાય ઉપર આવ્યાં હતાં તે અભિપ્રાય સમગ્ર નરેશમંડળે લગભગ માન્ય રાખ્યો છે. તેમ શુજરાત અને કાઠીયાવાડને પગલે ચાલી હોંદુસ્તાનનાં બીજા દેશી રાજ્યોએ પણ ચોતાના વિભાગના સમૂહમાં એકત્ર થઈ એક સર ખેંચવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે એ ખુશી થવા જોગ બીના છે. આ સરનો ખનિ એવો છે કે શીડરેશનમાં જોડાવા કરતાં નહીં જોડાવાનું રાજ્યો વિશેષ પસંદ કરે છે.

૧૯૩૬માં મુખ્યમાં જે સલાહો મળી તેમાં ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટ ઓફ એકસેશનની કલમો સુધારવા સંબંધી ઉઠાપોહના પરિણામે રાજ્યોએ જે બાબતો પરત્વે પોતાનાં દૃષ્ટિ-શિદ્ધ રજુ કર્યાં હતાં. અને વિષયો પરત્વે પ્રશ્નપત્ર તૈયાર કરી બધાં દેશી રાજ્યો ઉપર મોકલવામાં આવ્યો હતો, પરંતુ એ વાત વાદ રાખવા જેવી છે, કે શીડરલ વિષયો કરતાં, જ્યારે મતભેદો ઉભા થશે ત્યારે અના-મત વિષયો પરત્વે ઉભા થશે. જંગલ, એકસાઈઝ, આબકારી અને હદની તકરારો એ એવાં વિષયો છે. અને ભલે, આવા વિષયો દેશી રાજ્યોની સ્વતંત્ર માલિકીના હોય છતાં પણ આખરે તો એ બાબતોના નિર્ણયમાં તેમને ફીડરલ સરકારની ઇચ્છાને આધીન થવું પડશે એમ લાગે છે. આવા સલાહોનાં જ્યાં સુધી રાજ્યોને મંતોષ મળે એવો નિકાલ ન આવે ત્યાં સુધી સ્વાભાવિક છે, કે ફેડરેશનમાં જોડાવા પરત્વે તેઓનું મન શંકાશીલ રહે.

હોદ્દો સરકારના કાયદામાં જે ફીડરલ વિષયો દર્શાવ્યા છે તે વિષયોમાં દેશી રાજ્યો સલામતી માગે છે. લગભગ દરેક વિષયમાં દેશી રાજ્યોને સલામતી જોઈએ છીએ. ફેડરેશનમાં એવી સલામતીઓ કર્યાં સુધી શક્ય છે એ વિચારનું જોઈએ. વળી દરેક દેશી રાજ્ય જુદી જુદી સલામતીઓ માગે છે. એ શક્ય છે? આ કરતાં તો વધારે સુધારિત માર્ગ એ છે કે સમગ્ર હોદ્દાનાં દેશી રાજ્યો વતી નરેશમંડળનું પ્રતિ-નિધિત્વ ધરાવનારી સ્ટેન્ડિંગ કમિટીએ સરકાર પાસે નીચેની ખાત્રી માગવી. અને જે એ ખાત્રી મળી જાય તો દેશી રાજ્યોએ સમૂહગત ફેડરેશનમાં જોડાવું.

(૧) રાજકીય-ત્યાપારી કારો, લઝાઈનાં તહનામાઓ, બંધનખતો, પ્રધા, સમજુતીઓ ગોઠવણો વગેરે જે જૂતકાળમાં થયાં હોય અને જે અત્યાર સુધી ચાલ્યાં આવતાં હોય તેમાંથી નિષ્પન્ન થતી કારોખારી પ્રયા-અને સ્વાતંત્ર્ય જેમનું તેમ ચાલુ રહે. ભવિષ્યની ફેડરલ સરકાર તેમાં હસ્તક્ષેપ કરી શકે નહીં.

) દેશી રાજ્યો ઉપર હાલ જેટલી આર્થિક જવાબદારી છે તેમાં તેમની સંમતિ વિના ભવિષ્યમાં કરો વધારો નહીં કરવામાં આવે.

૩) રાજ્યોના આંતરિક વહીવટમાં એમને હાલની માફક સ્વાતંત્ર્ય રહે. અને એમનાં માન, અકરામ જેમનાં તેમ ચાલુ રહે.

(૪) હોદી સરકારના બંધારણીય કાયદામાં દેશી રાજ્યોને લગતા કોઈ ભાગ પરત્વે ફેરફાર કરવાની જરૂર ઉપસ્થિત થાય તો તે દેશી રાજ્યોની કાયદેસર સંમતિ અને તાજની મંજૂરીથી કરવામાં આવે.

આ ચાર મુદ્દાઓ જે માન્ય રાખવામાં આવે તો દેશી રાજ્યોને તેઓ માગે છે તેવી ફેરફારનાં સલામતીઓ મળી રહે છે. ૧૯૧૯થી ૧૯૩૭ સુધીમાં હોદના વાઇસરોય સાહેબોએ અવાર નવાર પોતાનાં પાપણામાં રાજ્યોનો દરજ્જો અને તેમના કરારી કો અક્ષત રહેશે એમ જણાવ્યા કર્યું છે. પરંતુ હાલ જે બંધારણ હેતુ થયું છે એ બંધારણ એવા પ્રકારનું છે કે જેમાં સમગ્ર રાષ્ટ્રનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય ત્યારે બહિષ્કાર કે અધિક વર્ગ સમૂહનાં હિતોને પ્રાધાન્ય આપી શકાય નહીં. વળી હવે આ આખો રાજકીય પ્રશ્ન એટલી હદે પહોંચેલો છે કે માત્ર નરેશોના મંડળના સતોપની આતરજ તેમાં કોઈ મહત્ત્વનો ફેરફાર કરવામાં આવે એ સંભવિત નથી. વળી હોદી સરકારના કાયદામાં વચગાળાના કાળ દરમિયાન રાજ્યતંત્ર ચલાવવાની ગોઠવણ કરવામાં આવી છે. એટલે મંજૂરતી સરકારના જૂના કારોબારી તંત્રનો, નવા કાયદા હેઠળનાં પ્રાંતિક તંત્રો સાથે કાયદામાં એવો સુમેળ કરવામાં આવ્યો છે કે જેથી એ તંત્ર એમનું તેમ ગતિમાં રહ્યા કરે. અર્થાત્ કે નરેશો ફેરફારનાંમાંથી અલગ રહે તો પણ હોદી સરકારનો ૧૯૩૫નો કાયદો સ્થિતિ રહી શકે એ માન્યતા બરાબર નથી. દેશના મોટા ભાગનો એની સામે વિરોધ થાય તો પણ જે રાજદ્વારી ફેરફારો થશે તે પણ આ કાયદાના પાયા ઉપરજ થશે, લોકોનો જે કોઈ તંત્ર-સામે અણગમો હોય તો

તેનું કારણ તંત્રનું બંધારણ કદંબુ હોય છે એટલા માટે નહીં, પણ તેનો અમલ કદંબુ હોય છે એટલા માટે એ વિરોધ જાગૃત થયેલો હોય છે. શબ્દ રચનામાં કોઈ તંત્ર આપણુ કે જુલમી હોય પણ જે તેનો અમલ સહાનુભૂતિવાળો હોય તો શબ્દો અને તેના અર્થની કાંઈને પડી હોતી નથી.

સમગ્ર હોદના અને શહેનશાહતને લગલગ સામાન્ય હિતના પ્રશ્નોમાં રાજ્યોના સહકારની અગત્ય લોઈ મીન્ટોને લાગી હતી. ઇ. સ. ૧૯૧૩, અને ૧૯૧૪ માં લોર્ડ હાર્ડિંગે હોદના નરેશોની એક કોન્ફરંસ બોલાવી હતી. તે વખતે એને લાગ્યું કે આવી કોન્ફરંસ જે પ્રતિવર્ષ બોલાવવામાં આવે તો ધણી ઉપયોગી થાય. લોર્ડ હાર્ડિંગની આ પ્રથા ત્યાર પછીના વર્ષસરોય સાહેબ લોર્ડ ચેમ્સફર્ડે ચાલુ રાખી. તેમાં પતોચાલા મહારાજાએ અગ્રણી ભાગ લીધો હતો. અને એ મહારાજાના પ્રચારથી ૧૯૧૮માં નવા બંધારણ સંબંધી વિચાર કરવા નરેશો અને પ્રધાનોની એક કોન્ફરંસ મળી હતી. જેમાં અલ્લવર, બીકાનેર, પતોચાલા વગેરે સંસ્થાનોના નરેશો અને સર વિરેન્દ્રરાયા, કર્નલ હકસર, સર મનુભાઈ મહેતા અને બ્રિટિશ હોદના રાજપુરોહો લોર્ડ સીંહા, સર તેજ બહાદુર સમુ, શ્રીનિવાસ શાસ્ત્રી, પંડિત માલવિય, સર અલી પ્રેમામ વગેરે પણ હતા. હોદી, સરકાર અને રાજ્યોના સંબંધ પરત્વે આ કોન્ફરંસમાં સારી જેરી ચર્ચા ચાલી હતી. તથા એક પરિપત્ર (તર્મીટ) પણ તૈયાર કરવામાં આવ્યું હતું. ત્યાર પછી બીકાનેર તથા અલ્લવરમાં બીજી સભાઓ યથા ત્યારે એ પરિપત્ર ઉપર પુનઃ વિચાર કરી તેમાં સુધારો કરવામાં આવ્યો હતો. અને આ અરસામાં અલ્લવરના મહુમ નરેશો આ વિષય પરત્વે એક પુસ્તિકા લખી પોતાનાથી પ્રસિદ્ધ કરી હતી. પછી ત્યારે મોર્ટ-ફોર્ડ સુધારાની ચર્ચા થઈ ત્યારે નરેશો તરફથી એક આખી યોજના તૈયાર કરી સુધારાના ઉત્પાદકોને સુપ્રત કરવામાં આવી

હતી. આટલા ઉપરથી જણાય છે, કે ફેડરેશનનો પ્રશ્ન સાવ અકરમાત ઉભો થયો નથી પરંતુ નરેશોનો એની ઉપરિચિત્તિમાં ઘણે અંશે હાથ છે. ને કે હોદ્દાની બીજા નરેશો આ બાબત પરત્વે બીલકુલ બેદરકાર રહ્યા હતા. અને રાજકીય વાદાધારોમાંથી કેવાં પરિણામ આવે છે એ યોગના લક્ષ બહાર રહ્યું હતું. પણ ને આ વખતે આવી ચર્ચાઓ ઉપર અંકુશ મૂકવામાં આવ્યો હોત તો, અત્યારે હોદ્દો સરકારનો સુધારાનો કાયદો જે સ્વરૂપમાં છે, તેના કરતાં તેનું સ્વરૂપ જુદી રીતે ધરાવત. પરંતુ એ પ્રમાણે બની શક્યું નહીં. ત્યાર પછી તો ૧૯૧૮ના એપ્રિલ માસમાં મોટ-ફોર્ડ સુધારા પ્રકટ થયા. જેમાં નરેશો, એમની સત્તા, હકો અને એમનું સ્વાતંત્ર્ય કેટલે અંશે છે તે સંબંધી એક આખું પ્રકરણ હતું. ૧૯૧૯ના જાન્યુઆરી મહીનામાં મળેલી નરેશોની કોન્ફરન્સમાં આ સુધારા સંબંધી ચર્ચા થવાના પરિણામે રિપોર્ટની લાલામણોની તપાસ કરવા માટે જુદી જુદી સમ કમિટીઓ નીમવામાં આવી હતી. આ સમ કમિટીઓમાં (૧) રાજ્યોની સ્થાયી કૌંસીલ કરવા સંબંધી, (૨) તપાસ સમિતિના સિદ્ધાંતને માન્ય રાખવા સંબંધી, (૩) રાજ્યોની એક સ્થાયી સ્ટેન્ડિંગ કમિટી રાખવા સંબંધી અને (૪) પ્રાંતિક સરકારો સાથે સંબંધવાળાં મુખ્ય મુખ્ય રાજ્યોનો સંબંધ હોદ્દો સરકાર સાથે ચાલુ કરવા સંબંધી ઠરાવો કરવામાં આવ્યા હતા. તથા આ બધા ઠરાવો હોદ્દો સરકારે પોતાની લાલામણ સાથે હોદ્દો પ્રધાનને મોકલી આપ્યા હતા. પરિણામે રાજ્યોની ઇચ્છાને માન આપવામાં આવ્યું અને નરેન્દ્ર મંડળ તથા તેની સ્ટેન્ડિંગ કમિટીની સ્થાપના કરવામાં આવી.

૧૯૨૧ના ફેબ્રુઆરીમાં તાજના પ્રતિનિધિ રૂપ ડ્યુક ઓફ કોનોટના હસ્તે નરેન્દ્ર મંડળની બેઠક ખુલ્લી મૂકવામાં આવી. આ રીતે હોદ્દો નરેશ મંડળ બંધારણ પૂર્વકની એક સંસ્થામાં બેઠાયું. જે સંસ્થાના મૂળમાં 'ઓગ્રેસીવો'ના સિદ્ધાંત સુદ્ધ રીતે રહ્યો હતો. અત્યાર સુધી રાજ સાહેબોનો સંબંધ સીધી રીતે

બ્રિટિશ હોદ્દ સાથે ન હતો પરંતુ આ મંડળની સ્થાપનાથી એ સંબંધ બ્રિટિશ હોદ્દ સાથે બેઠાયો. અને બ્રિટિશ હોદ્દના વાતાવરણના સંપર્કમાં તેઓ આવ્યા. આ મંડળના આન્સેસર પદે પ્રથમ બીકાનેર મહારાજ બે ત્રણ વરસ સુધી રહ્યા હતા. ત્યાર પછી તેઓ લીગ ઓફ નેશન્સમાં, હોદ્દના પ્રતિનિધિ મંડળમાં બેઠાં, યોગની જગ્યાએ પતીયાલાના મહારાજ આન્સેસર પદે ચુંટાયા. નરેશ મંડળના આન્સેસર પદે અત્યાર સુધીના લગભગ અઢાર વરસના ગાળામાં આ સ્થાનનો ગોગવરો વધારે પતીયાલા મહારાજને કર્યો છે. ગરુડ મહારાજ ગમમ્થી રણજીતસિંહજી અને ધોળપુર મહારાજ એકાદ બળે વખત ચુંટાયા હતા પરંતુ મોટે ભાગે એ પદ પતીયાલાના હાથમાં રહ્યું છે. અર્થાત્ છેલ્લાં દસ વર્ષમાં બે ત્રણ અપવાદ સિવાય પતિયાલા નરેશ અદ્યપિ એ સ્થાને છે. એમનું બંધારણ પરત્વેનું જ્ઞાન અને વહીવટી અનુભવ સર્વને સુવિદિત છે. બ્રિટિશ હોદ્દના અને વિલાયતના રાજનીતિના પુરોગામી વારંવારના સંપર્કથી એમની કુશળતાને અંગે તેઓ જાહેર જનનમાં આવ્યા છે. નવા સુધારાના આગમનથી અને નરેન્દ્રમંડળની સ્થાપનાથી સ્વાભાવિક રીતે બ્રિટિશ હોદ્દ અને દેશી રાજ્યોના સંબંધોના સવાલ ઉભા થયા. રાજ્યોમાં જેઓ લાપણ કરી શકે એવા હતા, તેઓ આ દેશમાં અને વિલાયતમાં અત્યાર નવાર આ સંબંધો પરત્વે વિચારો પ્રસિદ્ધ કરવા લાગ્યા. બ્રિટિશ હોદ્દના રાજપુરોનો એમ થયું કે નવા સુધારાના અમલના પરિણામે બ્રિટિશ હોદ્દને દેશી રાજ્યોના વહીવટમાં હસ્તક્ષેપ કરવાનો અંશતઃ પણ અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે. જે માન્યતા દેશી રાજ્યોને બીલકુલ માન્ય ન હતી. આ અસરમાં પતિયાલા મહારાજે જુદા જુદા પ્રસંગોએ જાહેર કર્યું હતું કે—

"In fact they (British Indian leaders) seem to assume that British India would absorb or at least have full authority over the Indian States.

Such an idea, we of the States, peoples and Rulers alike, are bound to oppose with all our strength."

"I would only ask my readers to consider what happened in 1919. A Reformed Constitution was set up in British India. Did any one in England ask how the rights of the States would be affected? No; and the result is that the popularly elected legislatures in British India to-day are taxing the States, without their consent, in a variety of directions; are penalizing them heavily in the spheres of tariffs, excise rates, salt, opium and the like, for the benefit of the British Indian Exchequer and for the greater prosperity of British India."

૧૯૧૯ના રાજદ્વારી સુધારા પછી દેશી રાજ્યો બંધે, તેઓ પોતાના આંતરિક રાજ્ય કારોબારમાં ઠેકાણા વગરના ગણતારી હોય પરંતુ ઉદ્ધતાં દસ વરસમાં બંધારણીય પ્રશ્નોની એમણે જે અવાર નવાર ચર્ચા કરી છે, એ ઉપરથી જણાય છે, કે તેઓ પોતે ક્યાં ઉભા છે, એ બરાબર રીતે સમજે છે. નવા બંધારણમાં પોતાની સ્થિતિ ખાખાવીખી થઈ જવાનો એમ ભય લાગ્યો છે. અને એ ભય ફેટલેક-અંશે સત્ય પણ છે. નિઝામ, મહેસોર, અને વડોદરા જેવાં મોટાં રાજ્યો શરૂ શરૂમાં જેટલાં ઉત્સાહિત જણાતાં હતાં એટલાં ઉત્સાહિત જણાતાં નથી. ફેડરેશન-હોદ્દાના ફેડરેશન તરફ એમની અપ્રીતિ વધતી જતી હોય એમ લાગે છે. બ્રિટિશ હોદ્દો એમને ભય લાગે છે અને તે પણ ફેડરલ-ધારામંડળોમાં પ્રમાણમાં રાજમંડળના મતોનો અલવત્તર પક્ષ હોવા છતાં.

ગમે તેમ પણ વરસ સવા વરસમાં એક નિર્ણય થયા વગર રહેવાનો નથી.

એક અભ્યાસી

—O—

* આવી બધી ચર્ચાઓ જે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે તો, જેઓ દેશી રાજ્યોનું દૃષ્ટિબિંદુ સમજવાનો પ્રયત્ન કરે છે, એમને એથી અસર થાય. રાજ્ય સાહેબો, બંધારણીય પ્રશ્નોમાં ફેટલા ઊંચા ઉત્તર્યા છે, તેની માહેતી બહાર આવે. રાજ્યોની પ્રજા પરત્વે એમના મતનું પ્રદર્શન થાય. એમની માગણીઓ અને સાચી ધૃષ્ટિઓ સ્પષ્ટ સ્વરૂપમાં બહાર આવે. સિવાય દેશી રાજ્યોનાં જુદાં જુદાં જુથો મળીને, કમિટીઓ દ્વારા જે કામ કરવામાં આવ્યું છે, તેને પણ જે પ્રકટ કરવામાં આવે તો અત્યેક વિભાગની સ્થાનિક સ્થિતિનો પણ એથી યથાર્થ ખ્યાલ આવે.

રાજનો વારસા હક

(છંદર સંબંધી)

લેખક: લુનો નાકર

ભગવાને ન્યારથી તેમની માથેથી મારફતે આ જગતની રચના કરી ત્યારથી આ રાજ-મદારાજને પણ બનાવ્યા છે. દેવતાઓના રાજ ભુદા; રાક્ષસોના ભુદા; પ્રેત-ભૂતોના ભુદા; અને મનુષ્યોના પણ ભુદા. ઈંદ્રરાજ, ધર્મરાજ, યમરાજ એ દેવતાઓના; રાજ રાવણ વિગેરે રાક્ષસોના; બાણાસુર વિગેરે ભૂત-પ્રેતોના; અને રાજ-રામ, જનક, પૃથુ, બોજ વિગેરે મનુષ્યોના થઈ ગયા. સતયુગથી માંડી દ્વાપર સુધી આ નિયમ સચવાયો. પણ કળયુગમાં સેળભેળ રચના થઈ ગઈ અને ત્યારથી અંધારુંથી શરૂ થઈ.

જેમ સ્થાવરજંગમની રચના યુગે યુગે બદલાતી ગઈ, તેમ રાજ અને રાજ્યોમાં પણ ફેરફાર થયા. દિગ્માલ્ય વગેરે પહાડોમાંથી પથરા હુટા પડી, ગંગા વગેરે નદીઓમાં અથડાતા ટીપાતા, ગોળ, લંબગોળ આદિ આકારના—કાળા, ધોળા, ચળકતા, પચરંગી થઈ પડ્યા, તે કંકર એટલા શંકર થયા—અને રામેશ્વર, કામેશ્વર, લોટેશ્વર નામ ધારણ થઈ દેવળોમાં સ્થપાયા, અને પુનઃન્ય છે.

આવી રીતે આ મોટાં નાનાં રાજ્યો પણ સ્થપાયાં છે. તેમના રાજ્યો નાની મોટી સત્તાઓ સાથે જન્મસિદ્ધ રાજ્યહંકો લેઈ જન્મેલા મનાય છે.

આ ઉપરની ઇતિહાસ-પુરાણની વાતો કહેવાય. લખનાર શુજરાતનો છે. તે ફક્ત ત્યાંની અને આજુ-બાજુની વાતો જાણે. 'કાળ ગયો અને કહાણી રહે'. જેમ રાજ્યમાં હાલ સારી વ્યવસ્થા રહી પ્રજા વિગેરે સુખી હોય, તે "રામરાજ્ય" કહેવાય. ન્યાં રાજ બહુ દાતા હોય, તે "રાજ ભોજ" કહેવાય. ન્યાં રાજ આંખ કાનનો કાચો હોય તે "ધૃતરાષ્ટ્ર" કહેવાય. વળી જે રાજ બહુ જીવમી હોય, તે "રાવણ"

કહેવાય. ન્યાં બધું હંગમડા વગરનું ચાલતું હોય, તેને તો લોકો "અંટોળ કાટલું" કહે.

શુજરાત, કાઠીયાવાડ વગેરેના રાજ્યોની, ઉપર પ્રમાણેની દશા હતી. પણ ન્યારથી અંગ્રેજ સરકારની સત્તા શરૂ થઈ ત્યારથી તેમના ઉપર ધીમે ધીમે સમય અનુસાર અંકુશ મુકવામાં આવ્યાં. અંકુશની કડવાશ પ્રથમ તે સહન કરી શક્યા નહીં. તેથી સામા થઈ હુલડો કરી, બંડ જમ્યાં. છતાં સરકાર મક્કમ રહી ધીરે ધીરે, જેમ અલ્પપેટ વાછડાને જેસલા વિગેરેના બંધનમાં નાખી સીધો કરવામાં આવે, તેમ તેઓને પણ સીધા કર્યાં. બહુ દબાણ-માર વડે દુબળા થઈ ગયેલા વાછડાને, ઘી, ગોળ, તેલ, ખવરાવી પાછો પુષ્ટ કરવામાં આવે, તે આવાં લણ્યાં બંધનોથી દુબળા થઈ ગયેલા રાજ્યોને પણ કરજનો બોલો હળવો થવાને માટે, ખુંચી લીધેલા હકા પૈકી, છુટ આપવામાં આવે છે. લોકો અંગ્રેજ સત્તાને માટે કહે છે કે "ઉદર કરડે ખરે, પણ પુંકી પુંકીને કરડે". અંગ્રેજ કહાણી "Slapping one with velvet glove".

શુજરાત, કાઠીયાવાડ વિગેરે રાજ્યોને પણ "સેટલમેન્ટ"ના ધારાધોરણ લાગુ કરી, બાંહેધરીઓ, જમીનગીરીઓ, ખંડણીઓ, શિરબંધી, વિગેરેથી કાણમાં લેવામાં આવ્યાં. તેમને પણ અંકુશો વાગેલાં સાલે નહીં, તે પુરનો મલમપટ્ટો, દત્તક લેવાના હક, તેઓની સલામી, "ફીટ્ડે" વીગેરે આપી કરવામાં આવ્યો.

હવે દાખલા તરીકે દત્ત લેવાનો હક્ક આપવામાં આવ્યો, તે અમર્યાદીત હતો રાજના શુજરી ગયા પછી તેની રાણી પણ ગાદી ઉપર દત્ત લેઈ શકે.

તેના ગેર ઉપયોગ કેટલીક જગ્યાએ જોવામાં આવ્યો. વગવસીલાથી, નજીકનો ખરો હકદાર હોય, તેને બાબુ ઉપર મૂકી દુરના સગાસંબંધીને દત્ત લેઈ ગાદીએ બેસાડવામાં આવ્યા, તેથી લગાઈ ટંટાનાં ખીજ રોપાયાં. સરકારમાં ફરીઆદીઓ થઈ. છેવટે સરકારે કંરાવ કર્યો કે, રાજ પોતાની હયાતીમાંજ દત્ત લેઈ, તેની સરકાર મંજૂરી મેળવી હોય, તેજ કાયદેસર ખરો દત્ત ગણાયો.

આ ઉપરથી રાજ્યો જાગૃત થયા, અને હયાતીમાં દત્ત લેઈ મંજૂરી મેળવવા લાગ્યા. છતાં કેટલાંક રાજ્યો માફક રહી તેમ કરી શક્યાં નહીં તેથી વારસાહકો આખત પાછળથી ધણી અડચણો આવી પડી. સરકારને પણ તકલીફ ભોગવવાના પ્રસંગો બન્યા. બાધરા પાટણ, ઇડર, લીમડીના તામ્ર દાખલા બન્યા છે. તેમાં ઇડરનો દાખલો બહુ રસપ્રદ અને રાજ તેમજ કારભારીઓને લક્ષમાં રાખ્યા જેવો હોવાથી, વર્ણવવા યોગ્ય છે.

ઈતિહાસ પ્રમાણે ઇડરના મહારાજ ગંભીર-સીંગજીને પાંચ પુત્રો હતા. મોટા જીવાનસીંગજી ગાદીના હકદાર હતા. ખીજ દટાયા, જીવક ભોગવનાર હતા. તેમાં ત્રણ જણે જોરજબરીથી, અમનગર, બાયડ, અને મોડાસા દબાવી લીધું, ચોથા ઇંદ્રસીંગજી નામના આંધળા હતા. તેમને રાજ્ય તરફથી સુચર વિગેરે ગામો જીવાનમાં આપવામાં આવ્યાં. અવધની તવારીખ જેતાં, ઇડરની ગાદી ઉપર જોધપુરથી વારસ આવેલો. તેના દાખલો લઈ, જ્યારે ઇડર મહારાજ ખીનનારસે, દત્તક લીધા વગર અને ૧૯૦૧માં જીજરી ગયા, ત્યારે જોધપુરના ભાયાતો પૈકી કેટલાક દાવાદાર જાગ્યા. આ તરફ સુચર મહારાજ જગત-સીંગજી દાવાદાર તરીકે ઉભા થયા. આ પ્રમાણે વારસા હકનો યુગવાડો, મહારાજ કેસરીસીંગે, હયાતીમાં દત્તક નહીં લેવાની ગફલત યાને જીવને લીધે ઉભો થયો.

તેમાં દાવાદારોના દાવપેચો, સરકારી અધિકારી-ઓને વગવસીલાથી ફેડવાં પ્રયાસો થયેલા, છતાં

સરકારે કેવી રીતે, તેના નિવેડો આપ્યો, તે સમજવા જેવું છે.

નાની મારવાડ-યાને ઇડર રાજ્ય ઉપરના પ્રાચીન અને અર્વાચીન ફેરફારો-ધડીકમાં શાન્તી અને ધડી-કમાં અંશાન્તી જેવા હોવાથી પ્રજા તેમજ રાજને ધણી વીતકણાં વેડવાં પડતાં. એક ચારણે ગીતમાં ગાયું છે કે, “ઈડરનો ધમરોળ કણુ મીટ્યો-ન મીટ્યો” ખીજ એક ખારોટે ઇડર રાજને ઉંટની નીચેના નાના કંકણુ લાગ સાથે સરખાવી, તેને એક નાની વાટ-કીના “શીરામણ”ની ઉપમા આપી છે, અને તેના જળરાખલખાટ યાને ટંટા શીસાદોને વર્ણવ્યા છે.

મહુમ મહારાજ કેસરીસીંગજી પાછળના ફેરફારો પણ વારસા હક મંગળીના, તેનાજ ફેપકને પાત્ર છે. પણ હાટ ચારણોની આવી અતીથયોક્તિ વાળી વાતો ઉપર ભારોસો રખાય નહીં. પ્રથમ થઈ મગેશ રાજ્યદારી અધીકારીયો જેવા કે પો. સેફ્ટરીઓ, પો. એજન્ટો, અને ગવર્નરોની મીનીટો, રીપોર્ટો અને ડાયરીઓ વીગેરેના સરકારી દફતરોના, તેમજ તે ઉપરથી લખેલાં પુસ્તકો-સીલેકશન, મેન્યુઅલ, ડીરેક્ટરી, વીગેરેના આધારે ઉપરથી રાજ્યોના હક મંગળી-તદનામાં, બાંધધરીયો, કક્ષમંધીઓ રચા-એલી છે. વારસા હક મંગળી તંકરાદોથી તે વાંધા-ઓનો નીકાલ, તે સઘળી હકીકત ખ્યાનમાં લઈ સરકાર કરે છે.

જોધપુરના પ્રતાપસીંહજીને ઇડરની ગાદી, તે રીતેજ પ્રાપ્ત થઈ છે. તેમાં સરકારે દેશકાળને અનુ-સરી, કેટલોક ન્યાય, કેટલીક રાજ્યનીતી અને કંઈક મહેરબાની ખતાવેલી સમજાય છે. આ ત્રણ ખાતતમાં કેવી ઘટનાથી સરકારે પ્રતાપસીંહજી મહારાજને ઇડરની ગાદી સોંપી, તે વિચારવાનું છે. હવે સરકારે ન્યાય કેવી રીતે આપ્યો, તે તપાસીએ. સુચર મહારાજ કરતાં, પ્રતાપસીંહ મહારાજ નજીકના પીનરાર્થ છે. કારણ, તેમના વડેરા અમનગરની ગાદીવાળા, જેઓ ઇડર રાજ્યના દટાયા, તે નજીકના છે, અને સુચરના દટાયા તેથી દુરના છે. એટલે ન્યાયસર, પ્રતાપસીં-

હજીનો હક છે. આ ધોરણ ઉપર ન્યાય આપ્યો, અને તે સાથેના સુઅર વીગેરેના વાંધાઓ બાલુ ઉપર મુક્યા. બીજી રાન્યનીતી-તેમાં સર પ્રતાપની લશ્કરી કુનેહની ગણના કરી છે. કારણ ઈડરની વસ્તીનો ધણો ભાગ બીલ-ગરાસીયા જેવી તોશાની જાતનો હોવાથી તેને વસ કરી શકે એવા પુરુષની આવશ્યકતા છે. તેવોજ રાજા “ડડો” વાપરીને આ હુંગરી મુલકમાં સુલેહશાન્તી રાખી શકશે. ત્રીજી પોઈન્ટ “મહેરજાની” તેમાં સર પ્રતાપની અડગપણેની વફાદાર રાન્યસેવા છે. તેને સરકાર, ઈડરની ખાલી પડેલી ગાદી તેઓને સોંપી દેઇ વાળ્યો છે. આ સંબંધી જનસમાજ ગમે તેવી વાતો ચલાવે, પણ તે પાયાદાર કહેવાય નહીં.

સર પ્રતાપને ગાદીનશીન કરતી વખતે સરકારના પ્રતીધીઓ, ખરીતો આપીને જે શુભેચ્છાઓ જણાવી, તેના ઉત્તરમાં આભાર દર્શાવી સર પ્રતાપ એ ઓઢ્યો કે “ગાદી ઉપર બેસી વૈભવ ભોગવેા નથી, તેમજ માંદગીની પથારી ભોગવી મરવાની ઈચ્છા નથી. પણ પ્રભુકૃપા તો, સરકાર સેવા બજાવી તથા મહુમ મહારાજા કેસરીસીદ્ધએ ગાદી ખાતી સુધી હોવાથી, મારા માથા પર આવી પડેલો જોખો અને જવાબદારીઓ અદા કરવામાં, મારી આ હંદગી સમર્પણ હો! એજ પ્રાર્થના અને એજ અભ્યર્થના ।” (તાળીઓના અવાજ). એ. મતલબતું છે.

પાટવી-ફટાયાના દક સંબંધી હીંદુઓ અને તેમનામાં પરંપરાથી ચાલતી આવતી રૂઢીને આધીન છે. મોટા ગાદીનો ધણી અને નાના ભાઈઓને, મોટાએ ભાઈએ આપેલું ખાવ. ઈડરમાં પણ આ પ્રમાણેનો વહીવટ ખરે. તેમાં ઈડરની ગાદી ઉપર ગંબીરસીદ્ધ મહારાજા પછી-મોટા ગાદીના ધણી જુવાનસીદ્ધ, અને ચાર ફટાયા, તેમાં એકે અમનજર, બીજાએ ખાવડ, ત્રીજાએ મોડાસા, બજાજેશાઈથી, ચોથા ઈંદસીદ્ધ આંખે આધણા હોવાથી, તેઓને રાન્યમાંથી જીવક બાંધી આપ્યો. આ સુઅર મહારાજા. ઈડરની ખાસી પડેલી ગાદીના હકદાર સુઅરના મહા-

રાજા જગતસીદ્ધ છે, એવી સામાન્ય માન્યતા હોવાથી, તે પ્રમાણે વાતો થવા લાગી. સરકારમાં પણ આ ધોરણે સુઅર તરફથી માગણી થઇ. સરકારે તો નજીકના સર પ્રતાપને ગણી ગાદી સોંપી ન્યાય આપ્યો. રાન્યનીતીમાં તેઓનો હોંશીયારી આગળ પડી. મહેરજાનીમાં સરકાર પ્રત્યે વફાદારીપણે બજા-વેલી લશ્કરી સેવા ધ્યાનમાં લેવામાં આવી.

ઈડરના મહારાજા તરીકે સર પ્રતાપે આ ત્રણે બાબતો સીદ્ધ કરી આપી. કુટકા થઇ છીન બીજાતને પામેલા ઈડર રાન્યમાં, “ખાતુ ખાવ અને ભરતુ ભરે” એ ધોરણને પલટો ખવરાવી દીધો. સર્વોપરી રાન્યસત્તાની છીન ભીજતા મટાડવા સારૂ, સરદારે અને ભાવતો વીગેરેની ફાજદારી દીવાની, કલાલ-બટ્ટીઓ, દાણ જગત ઉપર હાથ નાખ્યા. ધનામી-ઓના ધણા ગામો જમ કર્યા. ધર્મોદી સંરચાઓ વાને મંદીરોના “નેંગો” ઉપર અંકુશ નાખ્યો રાન્ય કુટુંબની નીમણુકાને મર્યાદીત કરી તેમાં પોતાના જ ખાનગી અર્થમાં કાપકુપ કરી. કાકમાક બંધ કર્યા. દરજાર ભરાય ત્યારે ચોગદાર છડીદાર પોતાની આગળ ચાલી છડી પોકારે-“ધીમે કદમ”. તેને કહેવામાં આવે કે ક્યા હમ અંધા હૈ! દરજારમાં રાન્ય આસને બેઠા પછી, સલામી-નજર-નોજાવર રાજ યાવ. તે વખતે ચોગદાર પોકારે-“નજર રખો મહેરજાન સલામ”. તેને કહેવામાં આવે કે, ક્યા હમ-તેદમે પડે હૈ! મતલબ કે તેઓને રાન્યનો જીનો કાકમાક ગમતો નહો. કવીઓની અને ગવૈયાઓની અતીશયોક્તી વાગી પ્રસંસા પણ પર્સદ નહોતી. ધણી વખત આથા ભાટ, ચારણો અને ગવૈયાઓને કહેવામાં આવતું કે, “હમ રાજા લોકકુ બીજાનાર તુમ જદમાસ હો, તુમારા કાલા કરે।” આમ કહી હાંકી કાઢવામાં આવતા. નીયાળો, લાઇબ્રેરીઓ અને દવાખાનાની સુલાકાત વખતે પણ દીકા કરવામાં આવે કે, હાલની શાળાઓ અને આ “ચોથાંપોથા” હાલની પ્રજાને બીકણુ અને ખાવકી બનાવનાર છે. રેંકે હો એ સળ કુવેમે! દવાખાનાની સુલાકાત વખતે

દરદીઓમાં ધણા ટાંકીના દરદવાળા હોય. તેઓ માટે દાકતરને કહેવામાં આવે કે, એ સખકુ સદ્દરીકે એસીક લગાઓ, કે સડેલા ભાગ જલ જાવે, અગર કાટકો ! કે દુસરેકુ એ ખીમારી લગ જાવે નહોં.

મંદીરે તેમજ સાધુઓના અખાડામાં જઈ ચઢે ત્યારે પણ ટીકા થાય. આ શીવ, વીરુ, રામ, ઉનકુ લુદે લુદે કયું હોના ! સખકુ એક ઠેકાને પધરાઓ કે, ખાતાં તો કરે ! દારોકુ બંધ કરી કેદ કરના ઠીક નહોં. ચોર ભોગમે લકુ વીગેરે ખના કે ધરતે હો ! લેકાન ઝો સખ ખાતે નહોં. તુમારે સેવકોકે વારતે સખ હો ! દેખુગા ! પરીણમે નેક ભોગ માટેનાં ગામો જમ કરી થોડી થોડી રોકક રકમે ખાંધી આપવામાં આવી.

કચેરીયો, કોર્ટો, ચોરાઓની મુલાકાત લેવામાં આવે ત્યારે ત્યાં પણ એજ હાલ ! ગાદી તકચા કાપકુ હોના ? અખ અફસર લોક, ચોર કારકુન નોંદમે ધોરતે હો ! સાદી ચુરસી, ટેબલો, ચોર કારકુનેકે લીયે રકુલ, પાટલીઓ. ધોતી, પાધડી નહોં હોના ! અડધે નંગે-ચોર ગંધાતી પધડીમે માકણ ! ખીંચીસ-સાદા પેનકે કચેરીમે આવે ! આ ઓડરોના પણ અમલ થયો. ગલતી કરે તેનો દંડ કરવામાં આવે. ચોરા-ઓમાં પણ ગામ ખરચમાં સુધારા કર્યા તેને નામે ફેરણી ઓફીસર વગેરે મીજાન, પાર્ટી ઉડાવતા અને તેવો ખીજો દુરપયોગ થતો બંધ કર્યો. તલાલીની રેવન્યુ ઉધારતમાં ખાતા દોઢ એક રૂપૈયો લેતા, તે પણ બંધ કર્યો.

ઉપર પ્રમાણેની સર પ્રતાપની કાર્યવાહી સર્વને આકરી પડી, તેથી ઉચ્ચકાર, સરકારમાં ફરીઆદોનું ઉલરાણ થયું. ગવર્નર, સેક્રેટરીઓ અને પો. એજન્ટોને કંટાળો આવ્યો. “એ ક્યા નયા મકાનમે ધુમાડા !” ઈન્ડીઆ સરકારને તેઓએ જણાવ્યું. ખીજે રાજ આ પ્રમાણે કરે, તો પહેલો જતીનો હુકમ ! પણ આ તો “ભારત મીયાની તલવાર.” તેથી ખાનગી રીતે મહારાજને પો. એજન્ટે સમજાવતો, વાત સમાધાની પર આણી. પો. એજન્ટ કનલ

શીટકરાલક હતા. તે પણ મહારાજના સ્વભાવના ડંગોરીઆ સ્વભાવના હતા.

પો. એજન્ટની સવારી અમનગર મુકામે થયો, એવી ખાનગી સુચના કરવામાં આવી. સવારી પધારવાને દીવસે સર પ્રતાપ અને તેમના પાટલી દત્તપુત્ર દોલતસીંહજી વગેરે ગણ્યાગાંઠ્યા—રેશન ઉપર લેવા ગયા, પણ આ તો ચાલેલો કરવા આવ્યા નહોતા. તે જગ્યાએ કંઈ ઉલટું નીશાન થવાનો પ્રસંગ હતો. તેથી સુપચાપ રેશન ઉપરથી સવારી ગામ તરફ વળી. મહારાજએ પોતાના મહેલમાં મુકામ કરવાની વિનંતી કરી. પણ તે માન્ય નહોં રાખતાં અલગ ગામજહાર મુકામ ઠોક્યો. મહારાજને કહેવરાવ્યું કે સાંજનું ખાણું પો. એજન્ટને મુકામે લેશો. સર પ્રતાપ તે પ્રમાણે ખાણું લેવા ગયા, ખાણું અડધું થયા બાદ વાત છેડવામાં આવી. “Your Highness ! what is this now for ? a wrong step ! I have come here, at Govt order, to ‘સમજાવો you ‘to mend your’ mistake.” In reply Sir Pratep rather irritated, said where is your Idar ? Please take it back, I cannot tolerate such interference, in my way of putting my things in order. If you are putting things, fallen here & there topsy-turvy, in your own Bungalow and I interfere with ! will you tolerate ?” આ મતલબની બોલચાલ પહેલે દીવસે જ થઈ. ખીજે દીવસે પણ તેજ પ્રમાણે. આવી રીતે એક પખવાડીકું વોતી ગયું. સાહેમે કંટાળી સરકારમાં જણાવ્યું, પણ ત્યાંથી—No, hurry ! this is quite diplomatic please go on ! patiently and steadily. આ સાહેબ બહાદુરના ઉતાવળા લશ્કરી સ્વભાવને તો, આ કામ ધીરેથી લેવાની વાત કેવી રીતે પસંદ પડે ! પણ આ તો સરકારનો હુકમ, અને તે પ્રમાણે વર્તે નહોં તો, ખામી ગણાય. તેથી રાજ્ય પ્રકરણમાં

જીના અને અનુભવીની સલાહ લેવા ખાનગી રીતે એક બે અમલદારને બોલાવ્યા. તેમાં પ્રથમના એક ઈડર ખાતાના રેટ વકીલ જેમની સાથે, એ સાહેબ બહાદુરને પરીચય હતો, તેને પૂછવામાં આવ્યું. તેમણે સલાહ આપી કે, સાહેબ બહાદુર, એકદમ મહારાજના ઓર્ડર પાછા ખેંચી લેવા મંથ છે. પણ તે બર આવશે નહીં. માટે બીજો હુકમ થતાં સુધી ઓર્ડર મોકલે રાખી, આ હક્ક સંબંધી વગેરે માટે એક કમીટી નીમી તપાસણી શરૂ કરે. દાખલા પુરાવા મળે, અને ચુલ્હોય જીએ. આ સલાહ કંઈક સાહેબને ગમી. તે પ્રમાણે ખાણ વખતે સર પ્રતાપને સમજીત કરી. ચોકડું બંધ બેઠું! મોકુશીના હુકમો થઈ, સરદાર વગેરેના હકો ચાલુ કર્યાં. આ પ્રમાણે રાજ્યો થયો. સરકારમાં સાહેબનો રીપોર્ટ ગયો. સરકારે સર પ્રતાપ અને સાહેબ બહાદુરનાં વખાણ કર્યાં.

ચુલ્હોય તપાસી ઉપર મુજબ કરાઈ નામી કરાવો કરવાનું કામ શરૂ થયું. તેમાં પણ સામ, દામ, ભેદ, દંડની નીતી વાપરી કેટલાક-સરદારને હયાતી સુધી પુરા હક ભોગવવાનું કરાવવામાં આવ્યું. કેટલાકને અડધુ-પડધુ પાછું મળ્યું. અને થોડાક સંપૂર્ણ વંશપરમપરા હકો ભોગવવા સારૂ કરાવ થવાની જીર પકડી સરકારનો આશ્રય લીધો. પેહેલા વળતુ રાજ્ય, તેથી સરકારે હસ્તક્ષેપ કરવાની ના પાડી પણ સલાહ તરીકે મહારાજને લખ્યું. કારણ એક જીના દસ્તાવેજની નકલ રજુ થઈ. તેમાં ઇડરની કબુલત થએલી નીકળી. પરમપરાના હકો સંબંધી રાજ્ય અને સરદાર વચ્ચેની તકરાર ઉભી થાય ત્યારે તેનો નિવેડો કરે. તે આધાર ઉપર અવલંબી, મુકેટી, ઉડણી, ટીટાઈવાળાઓ સરકારમાં આગળ વધ્યા. સરકારે એકદમ તેઓની અરજીની તપાસણી નહીં કરતાં, તે વખતના પો. એજન્ટને ઇડર મુકામ જઈ સમજીત કરવાને હુકમ કર્યાં. પણ મહારાજને માન્યું નહીં. મુકેટી, ઉડણી, ટીટાઈ સાથે કચવાટ વધ્યાં. રાજ્ય તરફથી પગવણી શરૂ થઈ. હવે તેઓને રાજ્યની હદ છોડી, પર હદમાં જઈ રહેવું પડ્યું.

સરદારને પોતાનો તાલુકો છોડી બહાર જવું હોય ત્યારે રાજ્યની મંજુરી મેળવી જવા કરાવ હતો. જેઓ મંજુરી શીવાય ગયા તેમનાં શાસન તરીકે ગામો જમ કરવામાં આવ્યાં, રાજ્યનાં પોલીસ થાણાં મુક્યાં. રાજદ્રોહી ગણી આખા તાલુકા ખાલસે કરવા ધમકીના હુકમો નીકળ્યા. ઉડણી અને મુકેટીએ નમતુ આપ્યું. ફક્ત ટીટાઈ કાકાર દીપસીદજીએ જીર પકડી રાખી સે. ઓફ. રેટ સુધી સુધી આગળ પગલાં લેવાયાં, પણ વાત સમાધાની પર આવી નહીં. ટીટાઈએ બહારવટું જન્મ પર્યંત ભોગવ્યું. સર પ્રતાપ બીજાં બેધપુરનાં કાર્યોમાં રોકાયા. ઇડરમાં દત્તપુત્ર મહારાજ દોલતસીદજીને રાજ્યની સત્તા આપવામાં આવી, ને પોતે વાનપ્રસ્થ જેવા છુટા થઈ ફરવા લાગ્યા. દોલતસીદજીના ઉપરનો સર પ્રતાપનો અંકુશ દુર થયો. જેમ એક જળરા થોડાંને ઘણો વખત બાંધી રાખી છોડવામાં આવે, તેમ દોલતસીદજી મહારાજનું વર્તન શરૂ થયું, ભોગ-વીલાસ અને આનંદમાં ચક્રચર રહેવા લાગ્યા. જે અધીકારીયો તેમને ટોકવા લાગ્યા, તેમને નોકરીથી ખસતા કર્યાં. લોક ભરેલા અને ગાનાર વારાંગનાઓને છુટે હાથે ધનામ છકરામો મળ્યાં. બાંધેલી નીમનોક ખલાસ થવા લાગી. હવે પૈસા બેઠાં. ઇડરના રહીશ એક સાદાણ વર્ણના લડતુભાઈ જ પ્રથમ એક કારકુન જેવી નોકરીમાં હતા. તેઓને દીવાન પદ આપવામાં આવ્યું. રાજ્યના પૈસાપાત્ર આગેવાન શેઠીવાળો વીગેરે ઉપર છુટાં આળ આંભાં થયાં. આવડ અચા-વવા સાડે ત્યાંથી પૈસા એકઠા થવા લાગ્યા. બેબાટ સરકારને કાને ગયો. સર પ્રતાપને સુચનાઓ થઈ. ત્યાંથી પેગામો છુટ્યા. પણ સત્તા હાથમાંથી સોંપી દીધા પછી મહારાજ દોલતસીદજીએ તેમની વીટી તરફ અખાડા કર્યાં. મહારાજ કુંવર હંમિતસીદજી પણ ઉમરે પોહોચેલા છતાં ચાંચુ ફરી શકે નહીં, એવી તેઓની આસપાસ ગુપ્તચરોની કાલે બંધી થઈ સર પ્રતાપે રાજ્ય સેવા, સરકારની ઠેક સુધી કરી. રાજકુમાર કોલેનેની સુધારણા, “કેડકાર” ટેરી-

ટોરીયલ ફોર્સ વોર સર્વોચ્ચ, વીગેરે યોજનાઓમાં સરકારે તેમને જોડ્યા. છેવટે તેમાંજ જીંદગી ખતમ થઈ, હવે દોલતસીંહજી પણ રાજધીરાજ પુરેપુરા થયા. ત્યાં તો પછી હદ મુક્યા જેવું થયું. મહારાજ કુંવરને પો. એન્ટોએ ખાનગી બોલાવી, તેમના પિતાને સમજાવ કરવા કહ્યું. મહારાજકુંવરે સાફ સાફ કહી દીધું, કે મારા હાથમાં બાજી નથી. સરકારે આગળ લખી મંજુરીનો દીવાન મુક્યો, એક યાક્યા પછી બીજો, અને પછી ત્રીજો એમ માલવા માંડયું. છેવટે મહારાજ દોલતસીંહજીને મુંબઈ સરકારે, તબીયતની સુધારણાને બદલે મુંબઈમાં રાખ્યા. ત્યાં વોટસન

દોટલ નીવાસી થયા. મહારાજ દોલતસીંહજી બહુ બાહોશ, રાજ્ય કારવાઈમાં કેળવાએલા મુજરાતના રાજાઓમાં અગ્રણી હતા. પણ “કુસંગ સંગેશીયુ કાષ્ટ ઘેટા વીટમણા” તેમ થવાથી આ દશાની પ્રાપ્તિ થઈ, એમ મુંબઈમાં વોટસન દોટલમાં તેઓને લાન થયું, તેના પરતાવામાંજ પ્રાણ છુટ્યા કહેવાય છે. મહારાજ કુંવર હીમતસીંહજીને ગાદી મળી. તેઓએ દીવાનોની સત્તામાં ડખલ કરી નહીં, ગાકુ ઠીક ઠીક ચાલવા લાગ્યું. હાલ તેઓના દીવાન લોકારી જગન્નાથજી છે.

ભાગ્ય પલટાય છે ત્યારે—

[એક નૂની પ્રચલિત કથા ઉપરથી]

(મળેલું)

શિરામના રાજમાર્ગને એક છેડે એક આવીશાન મહેલ હતો. એ મહેલને બીજે મળેલે આવેશાં દિવાનખાનામાં, મખમલના તકીઆઓને અદેલી એ મુદકમણુર સોદાગર આરામથી પડ્યો હતો. હીરા-જડીત હુકો તૈયાર કરીને બાંદી હમણાંજ આપી ગઈ હતી. એક બીજી બાંદી ત્યાં ચોવીસે કલાક બળ્યા કરતી ધૂપદાનીમાં ધૂપ નાંખી ગઈ હતી. ધોંમે ધોંમે હુકો ગગડવતાં સોદાગર બારી બહાર આસમાન તરફ નેઈ કાંઈક વિચારમાં મસ્કુલ બની ગયો. પાસેજ લાકડાંની ધોરી પર કુરાને શરીફ ખુદ્દું કરેલું પડ્યું હતું.

“ગરીબ પરવર, દિલ્હીથી બાદશાહ સલામતના મુખ્ય વઝીર. આપને મળવા આવ્યા છે.” નોકરે આવી કહ્યું.

“દિલ્હીના મુખ્ય વઝીર...બ...ન...એકદમ ચાન સાથે અહીં તેરી લાવ ને એમની સાથેના રસાલા માટે યોગ્ય બંદોબસ્ત કરી દે.”

“જી હુમૂર” કહી નોકર ગયો. સોદાગરે ધીમેથી બે તાળી પાડી. એક બાંદી હાજર થઈ.

“કુલસુમ, જલદી બ. મહેમાનો માટે શરબત, મેલા મીઠાઈ લઈ આવ.” બાંદી રવાના થઈ.

તરત જ એ દીવાનખાનામાં ચારપાંચ માણસો દાખલ થયાં. સોદાગરે ઉભા થઈ મુખ્ય વઝીરને પોતાની પાસે હેતથી બેસાર્યા. સાથેનાં માણસો નીચે જાગમ પર બેઠાં.

“ઓહો વઝીર સાહબ! આપણે ઘણે વખતે મળ્યા. કેમ દિલ્હીના શું ખબર છે? હું તો ત્રણે મહીનાથી એ તરફ આવી જ શકેલો નથી. બાદશાહ

સલામત તો ખુશ છે ને? બેગમ સાહીબા ઝીંજન મંદાઈ તથા શાહનવાઝ અશરફ મંત્રમાં છે ને?”

સોદાગરે આ પ્રમાણે પ્રશ્નો ઉપરાઉપરી પૂછ્યા માંડ્યા. ત્યાં તો મેઘા મીઠાઈ ને સરખત વિગેરે બે બાંદીઓ ત્યાં લાઇ આવી. એ બંધી સામગ્રી યોગ્ય રીતે ગોઠવી લઇને તેઓ પછી દુકાનની વાટ ભેટી જતા હોઈ જઈ ઉભી રહી.

“મારા પર મોટા અહેદાન કર્યો આપ સૌએ. હાંખી મજલ પછી આપ સૌ થાકી ગયા હશે. થાક ઉતારનાર અમારા શિરાઝી શરાબ આપ પીઓ.

આમ સોદાગર મહેમાનોની આગતસ્વચ્છતામાં ગુંથાયો. કલાકેક ગયો હશે ત્યાં સોદાગરે અહીં આવવાનું કારણ પૂછ્યું.

“આદશાહ શેલાગતે પોતાની શાહી ટૂકડી માટે ખાસ હજાર અરબી ધોડાં તાકીને મંગાવ્યાં છે. તે લેવા માટે અમે આવ્યા છીએ.”

તરતજ સોદાગરે રાગે ઉભેલી બાંદીઓમાંથી એકને ઘોલાવી કહ્યું “મરીયમ, જા મદયુદને કહે કે અમે ધોડાં લેવા આવ્યો છીએ.”

જે મહેલમાં રાજવંશી કાઠથી સોદાગર રહેતો હતો. તેની બેડેજ એક મોડું ઘણુંજ વિશાળ યોગાન હતું. તેની ચારે તરફ એકઠાણીયાં નાનાં નાનાં મકાનો બાંધી દીધાં હતાં. તે દરેક મકાનમાં એક ધોડો બાંધેલો હતો.

થોડીજ વારમાં સોદાગર પોતાના મહેમાનોને લઈ આ યોગાનમાં આવી પહોંચ્યો. તેણે જતે પરીક્ષા કરીને ત્યાં રહેલા હજારો ધોડાઓમાંથી એક હજાર ઉમદામાં ઉમદા તોળામના ધોડા એટ બાળુપર તારવ્યા.

“વઝીર સાહેબ, આ બધાં અસલી અરબી ઓલાદનાં છે. ક્યારેની આઝારમાંથી એ મેં વીણી વીણીને લીધા છે. આ ધોડાઓને ઉપયોગ કરી સદાને માટે આદશાહ સલામત આ સોદાગર અમીર ઇલાહીને વાદ કર્યા કરશે.”

આ પ્રમાણે સોદાગરે કહ્યું. એ વખતની દુનિયામાં સારા પાણીદાર ને પવનવેગી ધોડા ખરીદવાનો

કાંઈ પણ કુલતાન કે બાદશાહને વિચાર થતો કે તરતજ તેઓની નજર ધોડાના વેપારમાં અટળક દોલત મેળવનાર શાહ સોદાગર અમીર ઇલાહી તરફ જતી. તોપતા બડાકાથી પણ ન હોઈ એવો જો કાંઈ ધોડો દેખાય તો સૌ કાંઈ કહેવું કે એ અમીર ઇલાહીનો દીધેલો હોવો જોઈએ. ધોડાની પરીક્ષા અમીરે કરી લીધી એટલે છેવટનો શબ્દ બોલાય ગયો એમ મનાતું.

પાંચ સાત દીવગ અમીરે આગ્રહ કરી પોતાના આ માનવંત પરાયણોને પોતાને ત્યાં રાક્યા. તેઓનાં મનરંજનને માટે મતલબની મહેશીલો ગોઠવી.

નવમે દિવસે મહેમાનો દિલ્હી જવા માટે તૈયાર થયા. વઝીરે અમીરને પોતાની સાથે આવવા કહ્યું, સામાન્ય રીતે અમીર, શિરાઝમાંજ સોદા પતાવી દેતો ને વેચેલા ધોડાનાં નાણાં પણ તેને ત્યાંજ મળી જતાં. પણ દિલ્હી ધણા વખતથી નેએકું ન હોવાથી વઝીરના આગ્રહથી અમીર પણ સાથે જતા; તૈયાર થયો નવમે દિવસે તો સોએક માણસોનો રસાલો આશ્તાય ક્ષિતિજમાં હોય તે પહેલાં તો દિલ્હી જવા માટે ઉપડી ગયો.

x x x

આજ મહેલમાં ધમાલ મચી રહી હતી. જગ-મજબુર અમીર ઇલાહી સોદાગર બાદશાહ સલામત માટે ખાસ હજાર ધોડા લાગ્યો હતો. બાદશાહને ધોડાનો કેટલો શોખ હતો તે સૌ કાંઈ જાણતું. અમીર ને તેની મેડળીને મહેલમાં ઉતારો અપાયો.

સાંજના ભગલલા ઉસ્તાદ પરીક્ષકોની હાજરીમાં એ ધોડાઓની પરીક્ષા લેવામાં આવી. સૌ કાંઈ એ ધોડાઓને ખૂબસુરત દેખાવ અપળતા વિગેરે જોઈ આશ્ચર્ય પામવા લાગ્યા.

રાત્રે બાદશાહ સલામતની હબૂરમાં અમીર હાજર થયો. સુખ્ય વઝીર પણ પાસેજ બેઠા હતા.

“અમીર તે મને આગળ આપ્યા હતા તેથી પણ આ ધોડાઓ ખરેખર સરસ છે. હું ખુશ થયો છું. બેલ એની જે કાંઈ કિંમત લેવી હોય તે.”

“પાક પરવરહિગાર અલ્લાહતાલાની એવી ખ્વા-
હીશ છે કે મારે તેની કીમત ન લેવી.” અમીરે
જવાબ દીધો.

“નહીં નહીં. આ ભેટ હું સ્વીકારવાનો નથી.
જે કીમત હોય તે કહી દે.”

“ગરીબ પરવર, આપની દિલાવરી હું બાણું છું.
પણ મારી એવી ધિરજ છે કે આપ પહેલાં તેઓનો
ઉપયોગ કરી જુઓ. કિમત કાઢક વખત લેવા
આવી ચડીશ.”

બાદશાહે અને વઝીરે અમીરને ખૂબ સમજાવ્યો
પણ તે એકતો બે નજ થયો. બાદશાહ સારી પેઢે
જાણતા હતા કે કાંઈ પણ મુલતાન એ ધોડાઓ
માટે ખ્યાસથી સાઠ હજાર સોનામહેર કુરઆન
કરી દેત.

અમીર ઈલાહી પોતાનાં માણસો સાથે એ પછી
વળતે દીવસેજ શિરાઝ જવા ઉપડી ગયો. દિલ્હીના
માલેતુજ્જર સોદાગરો આ વાત સાંભળી ઉદ્દગાર
કહાડવા લાગ્યા. “અમીર તદ્દન ગણિ લાગે છે. એ
મોઢો ચૂક્યો. આ વખતેજ માગણી કરી હોત તો
બાદશાહ તેને જરૂર પચાસ હજાર સોનામહેર
આપી દેત.”

× × ×
ઉપરની હકીકતો બની ગયા પછી દસ વર્ષ વહી
ગયાં. લાગપચકના એક બે અણુધાર્યા આંટા ફરી
ગયા. એક વખતના શાહ સોદાગર અમીર ઈલાહી
પર આસમાની કેપ ઉતર્યો. તેનો મહેલ ગયો. દૈવલ
ગઈ. બધું જ ગયું. પોતાના પરિવારને લઈ એ
શિરાઝથી એક માર્ગલ છેડે ઝુંપડી બાંધી રહ્યો.
આટલો બધો વિપત્તિઓ વચ્ચે પીસાવા છતાં—
અને હઠહઠતી મુશ્કેલી છતાં તેના ચહેરા પર
ગમગીનીની છાંય સરખી આવી શકતી નહોતી.
આગળની જેમ જ એ સવાર સાંજ નમાજ પઢવાનું
શ્રુલતો નહોતો. બાલખચ્ચાં રોઈરોઈને જુખ્યાં સુધ
ગયા પછી એ ઘાસલેટના ઝાંખા પ્રકાશમાં કુરાને
શરીફ વાંચવાનું ચુકતો નહિ. અમીર ઈલાહીનો

ખ્યાતિ સાંભળી હોય તેવાં ઘણાં એને દિલસોજ
ખતાવવા આવતાં ને મદદ આપવા પણ તૈયાર થતાં
છતાં એ કોઈની પણ મદદ લેતો નહોતો. એના સૌમ્ય
ચહેરા પર ખીટ માંડી જોવારા મિત્રો પાસે એ એકની
એક જ વાત કર્યા કરતો. “ખુદાની એમજ મરજ
છે.” ખસ આ ઉદગાર કરી એ પાછો હાથમાં તસખી
લઈ અલ્લાહના નામોચ્ચાર સાથે એના મણકા ફેરવવા
માંડતો. એની બીબી એને હંમેશાં કહ્યા કરતી કે
બાદશાહ સલામત પાસે લેણા રહેતા પૈસા લેના
નહોતો, અમીર ગંભીર થઈ એક જ રીતે જવાબ
દેતો “તને ખબર નથી. આજ અલ્લાહ ફર્યો છે.
મને કોઈ જ પૈસા નહીં આપે અને કહીકને આ
ચિયરેહાલ દશમાં ગઈ તો પણ મારી વાત કોણ
સાંભળે ? નહીં...નહીં...તે ન ખતે.”

આમને આગ છ મહીના વીતી ગયા. આખરે
બીબીનાં ગેણટાણાંથી—અને બાલકોનાં રુદ્ધથી
કંટાળીને અમીર દિલ્હી જવા તૈયાર થયો.

બહાર નીકળવા પહેલાં તે ઘૂંટણ પર પડ્યો ને
આસમાન તરફ જોઈ બંદગી કરવા લાગ્યો. “ઓ
ખુદા—કાંઈક અણુધાર્યા—અજાણતાં થઈ ગએલાં પાપ
માટે અમારી આ સ્થિતિ તે થવા દીધી. ભલે, તને
એમજ ગમ્યું તો અમને સજા કર ને પાપ ધોઈ
નાંખ....હો અલ્લાહ હું દિલ્હી ગઈ તે દરમિયાન
આ મારા પરિવારને તારી પનાહમાં છોડી ગઈ
હું.” આગ બંદગી કરતાં કરતાં એનાં ચશ્મોમાંથી
આંસુની ધારા આવી. બીબી મુરકે મુરકે રાવા લાગી.
સૌની માફક તે પણ જાણતીજ હતી કે પોતાનો
ખાવિંદ એ ખુદાનોજ બંદો છે. એના સ્ત્રી હૃદયમાં
એક પ્રશ્ન ઘણી વખત પૂછાયા કરતો “અમીર—મારો
પાપો શોદર આટલો પાક હોવા છતાં આ
કુખ કેમ ?”

અમીર તે પછી કુરાને શરીફ ને તસખી લઈ
દિલ્હી જવા માટે એ ઝુંપડી છોડી ગયો.

× × ×
દિલ્હીમાં આગી રહેલ વઝીરના મહેલને યુખ્ય

દરવાજો પહેરેગીરો પાસે આવીને એક ચીથરેલાલ લિખારીએ કહ્યું “ભાઈ જઈને વજીર સાહેબને કહેા કે શિરાઝનો સોદાગર અમીર મળવા માગે છે.” આ સાંભળી પહેરેગીરો ખડખડાટ હસી પડ્યા. મુખ્ય પહેરેગીરે શાંત થઈ ને કહ્યું.

“કેમ અમીર સોદાગરનું નામ લઈ કાંઈ ચોરી લૂંટ કે છેતરપીંડી કરવી છે ? તું છે કાણુ ? આશ્ચર્યજન.”

“ભાઈ હું ખરું કહું છું. હું જ અમીર સોદાગર. તમે ખજર તો આપો. એ મને કદાચ ઓળખશે.”

પહેરેગીરો એની વાત પર ખ્યાન આપવાને બદલે પોતાપોતાનાં કામમાં મંડી પડ્યા. એક જણે આગળ આવી તેનો હાથ પકડી તેને ધક્કો માર્યો. અશક્ત લિખારી પડી ગયો.

“હાય મુફ્ફીસી” એટલું એ બજડ્યો. ઉભો થઈ પારાવાર નિરાશામાં પાછો ફરી એ લિખારીએ ત્યાંથી જતા રહેવા માટે પાંચેક કદમ ભર્યા કે તરત ઉપરનાં ઝરખામાં અચાનક આવી ચડેલા વજીર સાહેબની નજર તેના પર પડી. તે ચોંકી ઉઠ્યો. એ તે સ્વપ્ન કે સાચું ? ચહેરો તો અમીરનોજ. પણ ચીથરેલાલ ! એ થયું શું ? એકદમ નિશ્ચય કરી વજીરે ઉપરથીજ રાડ પાડી એ લિખારીને પોતાની પાસે બોલાવ્યો.

એ માણસો એ લિખારીને વજીર સાહેબ પાસે લઈ આવ્યા. પછી તેઓ વિદાય થયા.

“કાં વજીર સાહેબ ઓળખાણ પડે છે ? અઘ્ઘાહની મરજીથી આ દશામાં છું. મને બાદરાહ સત્તામતની મુલાકાત કરાવો તો મારી લેણી રકમ માગી લઉં.” આતું કાંઈક એ લિખારી બોલ્યો.

પોતાના હૃદયમાં આવેલો કોષક ઉઘરે એકદમ ચમત્કારી દઈ વજીર ગંભીર થઈ ગયો.

“તમે શું કહેા છો તે હું સમજી શકેના નથી. તમારો ચહેરો જરૂર સોદાગર અમીર જેવો છે. તેથી તમે મને છેતરી નહીં શકો.”

અ સાંભળી એ લિખારી-અમીરને તમ્બર આવ્યાં. તે આંખે હાથ દઈ ધડીભર ચૂપ થઈ ગયો.

“વજીર સાહેબ, તમે પંચ પત્રટાંચો. શીકર નહીં. માલીકની ઝોળ મરજી છે.” એમ કહી અમીર ઉભો થયો ને જ્યાં બહાર જવા માટે છે ત્યાં વજીરે કહ્યું.

“મજર, ક્યાં નળ છે. સોદાગર-અમીરના ચહેરાનો માણસ છુટો રાખવો સલામત નથી. અરે કાઈ છે કે ?”

એ ત્રણ નોકરો દોડી આવ્યા. “આ માણસને કેદખાને લઈ જાઓ. છેતરપીંડી કરવા માટે એને શું સજા કરવી તે પછી હું કહેવરાવીશ.”

અમીરને એ નોકરો તે બાદ મહેલમાંથી કેદખાને લઈ ગયા. એ ઘોડાજ શબ્દો ગણગણવા કરતો, “આ અઘ્ઘાહ આ શું થાય છે ?”

બીજો દિવસે કેદખાનામાં હુકમ પહોંચી ગયો કે પોતાને અમીર નામથી ઓળખાવતા કેદીએ રાજ સાંજે સો બકરાં ચારી આવીને બધાં બકરાં પાછાં સલામત કેદખાનામાં પહોંચાડી દેવાં, આ માટે વજીરને ત્યાંથી સો બકરાં તુરતા તુરત કેદખાનામાં પહોંચાડી દેવામાં આવ્યાં.

પહેલીજ સાંજે અમીર-કેદી સો બકરાં લઈ એક સિપાહીની સાથે એને ચરાવવા નીકળ્યો.

સોદાગર ભરવાડ કેરી રીતે થઈ શકે ? પાછાં ફરતાં રાત પડી ગઈ. કેદખાનાના દારોગાએ પાછાં આવેલાં બકરાં ગણી જ્ઞેયાં તો એક ઓછું માલમ પડ્યું. આ વાત તરતજ વજીરને જાહેર કરવામાં આવી.

ઝાડીમાં ઘેસી વજીર એક કોરડો લઈ કેદખાનામાં પહોંચ્યો. તેણે કેદીને પોતાની પાસે બોલાવી સખ્તાઈથી કહ્યું “કેમ બંધવા બકરું એક ઓછું કેમ થયું ? આજ હું તને જગ્યા હઉં છું પણ જ્ઞે કાલે એક પણ ઓછું થશે તો આ કોરડાના ચાર ફટકા તને મારવા પડશે.”

બરા આટલું કહી વજીર રવાના થયો. અમીર વિચારમાં પડ્યો. ક્યાં પોતાનો પરિવાર ? ક્યાં અમીરી સોદાગીરી ? ક્યાં શાહી સન્માનો અને ક્યાં આ મુંકટો ? એક ઉન્હો નિશ્વાસ નાંખી કેદી પોતાની કોટડી તરફ રવાના થયો.

બોલાએલાં બકરાંની જગ્યા પૂરવા એક નવું બકરું

કેદખાને વઝીરને ત્યાંથી મોકલી દેવામાં આવ્યું. બીજી સાંજ થઈ કે કેદી અમીરને સો બકરાં અગાઉની સાંકડેજ લગતે ચરાવવા માટે જવાનું કહેવામાં આવ્યું. બકરાં ચરાવીને પાછાં ફરતાં બીજી રાત્રે પણ એક બકડું એણું થયું. આની ખબર પડતાંજ તાબડોતોળ વઝીર કેદખાને આવ્યો ને તેણે પેલા કોરડાના ચાર સપાટા કેદીને લગાવી દીધા. આ પ્રમાણે રોજ એક એક બકડું ખોવાય અને વઝીર કોરડાના ચાર ચાર સપાટા કેદીને લગાવે એવો લગભગ હંમેશનો કેમ થઈ ગયો.

બીજા કેદીઓ અમીરની કોટડીમાંથી કોઈ કોઈ વખત આવા શબ્દો સાંભળવા લાગ્યા “અય માલીક આ દુઃખ હવે સહેવાતું નથી, હવે તું મને ત્યાં ખેંચી લે.”

બીજા કેદીઓની પણ આ સમ જોઈ માણસાઈ-ધનસાનીયન ગમત થઈ. તેઓ રૂંદે વઝીરને આ ત્રાસ યુગ્મરવો બંધ કરવા આજીજી કરવા લાગ્યા. એક વખત તો દારોગાએ પણ આ સમનો અન્યાય સહન ન થતાં વિનવણી કરી જોઈ. પણ વઝીર કોઈનું પણ સાંભળ્યા વિના રોજરોજ એકેક રીતે કોરડાના સપાટા લગાવતોજ રહ્યો.

આમને આમ છ મહીના પસાર થઈ ગયા. સાતમા મહીનાને પહેલે દિવસે જ્યારે રાત પડી ત્યારે દારોગાએ પાછાં ફરેલાં બકરાં ગણી જોતાં એક નવી વાત તેણે જાણી. તે રાતે એક પણ બકડું ખોવાયું નહીં. એટલુંજ નહીં પણ એક બકરી ખેતરમાંજ વિવાગ્રેલી હોવાથી ઉલટાનો એક જીવનો વધારો થયો. આ નવીજ જાતના ખબર આપવા દારોગા વઝીર સાહેબને ત્યાં જવા ઉપડ્યો.

x x x

દારોગાની વાત સાંભળતાંજ ધરનાં માણસોને ઝડપથી કાંધક હુકમો આપી વઝીર સાહેબ પોતાની ગાડીમાં કેદખાને આની પહોંચ્યા. ચૌને મનમાં કારકો હતા કે આજ વળી નવા ખબર સાંભળી વઝીર સાહેબ શું કાંઈ નવો ત્રાસ તો બિચારા પર નહીં વરતાવેને ?

વઝીર સાહેબ પાસે કેદી-અમીરને હાંજર કરવામાં આવ્યો.

હાજર રહેલા સૌ આશ્ચર્યથી એ જોઈ રહ્યા કે કટકા મારવા માટેનો પેલો કોરડો વઝીરે હાથમાં લીધો ને એકદમ તેના કટકે કટકા કરી ખૂણમાં ફેંચી દીધો.

“કેદી-અમીર-તારે મારી યાચે મારે ધર આવવાતું છે.

આ સાંભળી પોતાને ચઢેલી અગ્નિપ્રીતી દારોગા લગભગ જ્યાં તે જોડો હતો ત્યાંથી માંડ માંડ સમ-તોલપણું યુગાવતાં ગયો.

ને કેદી-અમીર, તેના ચહેરા પર કાંપજ બાવ નહોતો. એ છ મહીનાના ત્રાસ પછી પણ જોવો જતી ગયો હતો. વઝીરે તે બાદ તેના હાથ પકડી પોતાની ગાડીમાં તેને પોતાની પાસે બેસાડ્યો.

ગાડી મહેલે પહોંચી. તોફારો આમતેમ દોડવા લાગ્યા. એ બાંદીઓએ અમીરનો કબજો લીધો. કોણ જાણે કેમ હાજર થઈ ગયેલા નાચી પાસે તેની હાલત કશીયે લેવામાં આવી. તે બાદ તેને ગરમ પાણીએ નવરાવવામાં આવ્યો. પછી તેને સરસ કપડાં પહેરાવવામાં આવ્યાં. ચાટલો વિધિ થઈ રહ્યા બાદ તે કેદી-અમીરને તદ્દન નવાજ લેખાસમાં વઝીર સાહેબ પાસે લેઈ જવામાં આવ્યો.

તેને આવતો જઈ વઝીર ઉભો થયો ને તેનો હાથ પકડી તેને પોતાની ગાડી પર બેસાડી દીધો. હવે અમીર કહ્યું.

“વઝીર સાહેબ, મારા જેવા ગરીબની હાંસી મનક પૂરી થઈ રહી હોય તો પાછો હવે મને જવા દો. મારે ઘોડાના પૈસાએ નથી જોઈતા ને બાદશાહને પણ તેથી નથી મળતું. મને મારાં બાળબચ્ચાં પાસે જવા દો.”

“નહોં, તમે એમ મારી પાસેથી નહોં જઈશો”

“બાઈ હજુએ ધરાણા નહિ, હવે મારા પર શું વિતાવતું છે ?”

“મારે કેટલીક વાત કરવી છે. તે પછી કરીશ,

પણ હમણા તમે જમી લ્યો. અરધા કલાકમાં તો આપણે બાદશાહ સલામતની હજુરમાં જવાનું છે. ”

પોતે હાથે છે કે જાગે છે તેનું પણ લાન અમીરને ન રહ્યું. હવે તે કાંઈ વધારે બોલશે નો વળી નવી સગા ખમ્બવી પડશે તેની દહેશતથી એ મુંગેજ રહ્યો.

ત્યાં તો લાતલાતના પકવાનોથી ભરેલા બે ખુમચા બાંદીઓ ત્યાં લઈ આવી. બંનેએ જમી લીધું કે તરત ગાડી હાજર થઈ.

આજ આખો મહેલ અમીરને વધાવવા માટે જાગે ઉત્સુક થઈ રહ્યો હતો. દરવાજામાંથી પસાર થતાં જ સૈનિકા નીચા વળીવળીને ઝુકાતે સલામ કરવા લાગ્યા. નૌકરોમાં ચારે તરફ એમજ બોલાઈ રહ્યું કે “શિરાઝના પ્રખ્યાત શાહસોદાગર પધાર્યા છે. ”

ખૂદ બાદશાહ સલામતે બહાસોયો આવકાર આપી તેની ખબર ચાંતર પૂછી, અમીર તો ચુપ જ થઈ રહ્યો, પણ બાદશાહના પ્રશ્નોના જવાબો વઝીર જ આપવા ગંડયો.

શાહી હુકમ છૂટયો, કે તરત જ ખજાનચી ત્યાં હાજર થઈ ગયો. ”

“ખજાનચી હાજર થોડાની કિંમત પેટ એક લાખ સોના મહોરો સોદાગર અમીર ઈલાહીને સોંપી દેજો. ”

“હુ હુજૂર. ” કરી ખજાનચી રવાના થયો.

હવે વજીર પાત થયો. અમીરે એટલું બધું દુઃખ સહન કર્યું હતું કે આ શાહી નવાજેશની વાત સાંભળીને તે રોઈ પડ્યો, વઝીર તે બાદ તેને ત્યાંથી લઈ જઈ પોતાને ઘેર લાવ્યો.

“વઝીર સાહેબ આ બધું શું છે? મને સુઝ નથી પડતી. મારા પર દયા લાવી મને સમજાવો કે આ બધું શું થયું? ”

હવે વઝીર ગળગળો થઈ ગયો. તેણે અમીરને પોતાની પાસે બોલાવી ધીમેધીમે વાત કહેવા માંડી.

“જે દિવસે લિખારી દશામાં તમે મારે ત્યાં આવ્યા હતા તેજ વખતે હું તો તમને ખરેખર ઝોળાખી જ ગયો હતો, મારાં મનમાં તો આંચકા જ

લાગી ગયો ને વિભાસણ થઈ પડી કે ખુદાના પાક બંદા અને આવા લાયક માણસ પર આ દુઃખ કેવી રીતે હોઈ શકે? પછી મને લાગ્યું કે અગાણતાં કોઈકે સમયે થઈ ગએલાં પાપ માટે તમારું ભાગ્ય ફર્યું છે. ત્યારે ભાગ્ય ફરે ત્યારે માણસનો કોઈ પાસો સવળો પડતો નથી. તે વખતે તમારા હિતનું કોઈ પણ કામ હું કરવા જાત તો તેનું પરિણામ મુજબ આવત જ નહિ એટલે મને એ જાણવાની ઈચ્છા થઈ કે તમારાં ભાગ્યમાં પલટો કયારે છે? આ જાણવા માટે મારે બકરાં ચરાવવાનો પ્રયોગ કરવો પડ્યો. જ્યાં સુધી તમારું ભાગ્ય અવળું હતું ત્યાં સુધી એક એક બકરું હમેશાં ખોવાયાં જ કરતું..... અને કોરડાના ફટકા મારવાની સગા આ હાથે કરવી પડી. હા તે વખતે એ સગા કરવી પડે તેમજ હતું. પણ તમારા જવાના પવિત્ર શરીર પર કોરડા મારનાર આ હાથને મારે નશીવત આપવી જોઈએ.....”

એમ કહી “સીદી ” એમ વઝીરે ખૂસ મારી. સીદી હાજર થયો. “જા બળતી દીની લઈ આવ. ”

દીની આવી ગઈ. આ શું થાય છે તે સ્પષ્ટ સમજાય તે પહેલાં વઝીરે પોતાનો જમણો હાથ એ બળતી બોલત પર ધર્યો.

“શું કરે છે? ” અમીરે વઝીરનો હાથ પાછો ખેંચી લેતાં રાડ પાડી.

“તમને કરવી પડેલી દૂર સગાનું પ્રાવશિત. તમે મને માફ ન કરો ત્યાં સુધી એ હાથ ખાલ્યેજ છૂટકો. ”

“આમ બોલી વઝીરે ફરી પાછો પોતાનો હાથ દીની પર ધર્યો. ચામડી થોડીક બળી ત્યાં તો અમીરે રાડ પાડી “કોઈ છે કે? ”

પણ નોકરો દોડી આવે તે પહેલાં અમીરે એ દીની કારો તાપ્તી ખૂણામાં ફેંકી દીધી હતી.

જશક સ્વસ્થ થઈ પોતાના દાએજા હાથે કપડું વીંટળી વઝીરે આગળ ચલાવ્યું.

“હા જે રાતે બકરી વિવાવાની ખબર મને મળી ત્યારે મેં જાણ્યું કે હવે તમારાં ભાગ્યે નવો પક્ષો લીધો છે. હવે બાદશાહની મુલાકાત કરાવવામાં વાંધોજ

નથી. પણ ને એ મુલાકાત મેં છ મહીના પહેલાં કરાવી હોત તો આટલી ઈર્ષ્ય તમને કદાચ મળીજ ન હોત અને કદાચ મળી હોત તો પણ તે તમે ભોગવી શકત નહીં.”

હવે અમીર વઝીરને સાચ્યા દીક્ષથી ભેટી પડ્યો. પછી પૂછ્યું.

“પણ શિરાઝમાં મારા પરિવારનું શું થયું તેની મને ચિંતા રહે છે.”

વઝીરે માણસ મોકલી ગાડી મંગાવી. ગાડીમાં વઝીરે પોતાની પાસે અમીરને બેસાડી દીધો. ગાડી ચાલી. આસ્માન સાથે કાંઈ કાંઈ ગુસ્તશુ કરનાર મહેલાતોવાળો ધોરી માર્ગ વટાવી ગાડી રાહેરની બહાર નીકળી. એકાદ ગાઉ છોટે પહોંચ્યા બાદ એક મહેલ નજરે પડ્યો. આ મહેલમાં ગાડી દાખલ થઇ.

બારણે એક છોકરો રમતો હતો. અમીરે તે ચહેરો જાળખ્યો. છોકરો અંદર દોડી ગયો. અંદરથી એક બાનુ બહાર આવ્યાં.

“કાણુ અમીર!! યા પરવર દિગાર!” કહી બીબી અમીરને ભેટી પડી. વઝીરે આંકું નેચું ને આંખમાંથી ખરતાં આંસુ માંડ માંડ રોક્યાં.

“શાહ સોદાગર અમીર ઇલાહી! છ મહીનાથી તમારો પરિવાર અહીં આજ રીતે રહે છે. તેને હું બૂલ્યો નહોતો. અસ હવે હું જાણ. અલ્લાહને ચાહનારાંઓને અલ્લાહ કદી બૂલતો નથી, ખુશ રહે, સલ્લામ આવેકુમ”

“આલેકુમ સલ્લામ” અમીર દંપતીએ કહ્યું.

રાજનીતિનું શિક્ષણ

(ગયાના આજ્ઞા અંકથી ચાલુ)

આગળના અંકમાં રાજનીતિ પોતાની પ્રજા પ્રત્યેની ઈર્ષ્યને સુખી કરવાની પવિત્ર ફરજ અને તેનાં સાધનો સંબંધી વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. પ્રથમ દરજ્જે પ્રજાના જન-માલના રક્ષણ અર્થે પોલીસ-લશ્કર અને ન્યાયતંત્રની ગોઠવણીનું વર્ણન સારી રીતે કરવામાં આવ્યું છે.

હવે ન્યાય કયા ધારા-ધોરણ પ્રમાણે થવો જોઈએ તે બતાવવું જરૂરનું છે. જનસમાજની એવી વિચિત્રતા છે કે દરેક વ્યક્તિ પોતાના સુખને ઈચ્છે છે, તે પ્રાપ્ત કરવા સાથે અનેક પ્રકારનાં સાધનો મેળવવાને પુરુષાર્થ કરે છે. મેળવેલાં સાધનો તેમજ પોતાની જાતનું રક્ષણ તેઓના ઉપર રાજ તરીકેની સત્તા ભોગવનાર તરફથી ઈચ્છે છે. રાજ તેટલા માટે શાસન-પદ્ધતિ બાંધે છે, અને પોતાની પ્રજાને ન્યાય આપે છે. આ પદ્ધ-

તિમાં દેશ-કાળને અનુસરીને ફેરફારો થયા કરે છે. એક સમયનાં ધારા-ધોરણો બીજા સમયને અનુકૂળ થતા નથી, તેમજ એક દેશનાં બીજા દેશને બંધબેસતાં હોતાં નથી. છતાં ધર્મશાસ્ત્રો અને ન્યાય-નીતિશાસ્ત્રોના મુખ્ય મુખ્ય સિદ્ધાન્તો સર્વ દેશ અને સર્વ કાળમાં ગ્રાહ્ય થાય એવા છે.

મનુસ્મૃતિ અને બીજાં હિંદુ શાસ્ત્રોના આધારે, રાજ્યતંત્રીઓના લાંબા વખતના અનુભવ તેમજ શુદ્ધ બળના આધારે ચાલતા રીત-રિવાજો, અને શિશુ ચારોના આધારે તેમજ બીજા મુધરેલી પ્રજાના ધોરણ ધારાને આધારે કાયદાઓ રચાય છે. તે રાજનીતિ પોતાની કલ્પના પ્રમાણે ઘડાતા નથી.

શિસ્તીય હોદ્દામાં હાલ જે કાયદાઓ અને ધારા-

ધોરણો અગ્રમમાં છે, તે ધણાં વરસ સુધીની ધારા શાસ્ત્રીઓની મહેનત અને અનુભવનું પરિણામ છે. દેશી રાજ્યો આ સરકારની સંવર્ધિત સત્તા નીચે છે. દરેક રાજ્યનાં ધારા-ધોરણો જુદાં જુદાં હોવાનો સંભવ છે. પણ બ્રિટીશ હાંદમાં ચાલતા કાયદા-કાનુ-નોના આશય ઉપર તે કાયદા ધડાએલા માલમ પડે છે. દાખલા તરીકે હન્ડીયન પીનલોકોડ, અને ક્રોમીનલ પ્રોસીજરકોડ એવા સારા રચાએલા છે કે, તે થોડા ફેરફારો સાથે દરેક દેશી રાજ્યમાં દાખલ કરવામાં આવ્યા છે. કેટલાંક રાજ્યોમાં તો તેનો પુરેપુરો અમલ થાય છે.

કેટલાંક દેશી રાજ્યોને ઇંગ્લેન્ડ કાયદાઓની નકલ કરવાનો અભાવ જણાય છે. પણ શુદ્ધ ન્યાયના સિદ્ધાન્તો જે પોતાના દેશ અને પ્રજાને બંધ બેસતા જણાય તે દાખલ કરવામાં કંઈ હાની નથી. એમ તો નહોતું કે જેટલું ઇંગ્લેન્ડ તેટલું બધુંએ સાચું છે. એવી એક અન્યોક્તિ છે કે “એક દેશમાં મોટી લોકો અમુક માપના અને અમુક નંબરના મુંદર બેઠાઓ બનાવતા હતા. ગ્રાહકો તે બેઠાઓ લેવા આવે ત્યારે બંધબેસતા કરવા સાચું ગ્રાહકના પગને છાલ-છાલ કરી તે પહેરાવવામાં આવતા હતા. નહીં કે બેઠાએ કાલજીર વિગેરે ઠોડી સરખા કરવામાં આવે. કારણ મોટી લોકો ગ્રાહકોને એમ સમજાવતા હતા કે તેમ કરવાથી બેઠાની મુંદરતા બચે.” રાજ્યના કાયદા ધડારાએ આ મોટીની ઢગ જેવા હોવા બોધ્યું નહીં. અર્થાત્ પોતાની કલ્પના-પ્રમાણે કાયદા ધડી પ્રજાની જરૂરીયાત અને વૃત્તિને અનુસરતા ન હોય છતાં ઠોડી બેસાડાય નહીં.

તેટલા સાચું કાયદા ધડવામાં હંમેશાં પ્રજાનો મત રાજ્યે મેળવવો બોધ્યું. કાયદા પસાર થઈ તેને અમલમાં મુકવામાં આવે, ત્યારબાદ તેમાં સુધારા વધારાની જરૂર હોય તે કરવા બોધ્યું. નવા કાયદાઓ ધડી વખતે પ્રથમના જુના કાયદા, બહેર-નામાં, રાજ્યવહીવટ અને લોકોની અને દેશની તે સમયની પરિસ્થિતિ વિગેરે ધ્યાનમાં લેવાં બોધ્યું.

ન્યાયની કાર્ટો પસાર થયેલા ધારા-ધોરણોને અનુસરીને લોકોને મનસાદ આપે. તેમાં કાઈ પણ પ્રકારની ખાનગી કામચલાવ અગર બલામણને અવકાશ હોવો બોધ્યું નહીં. કેટલાક રવાર્થો માણસો રાજ્ય-ઓને એમ કહી તેઓનાં મન બંભેરે છે કે; “રાજ્યને પોતાની જાણના કાયદો.” પણ આવા ખુશામતી-યાઓથી સાવધ રહેવાની જરૂર છે. તેઓ રાજ્યોની પાસે અન્યાય કરાવે છે અને તેમને અને રાજ્યને બંનેને બેખમમાં નાખે છે.

હોદ્દાશાએ કહે છે કે રાજ્ય એ ‘ન્યાયમૂર્તિ’ છે. તાત્પર્ય એ છે કે ન્યાયનો દાતા રાજ છે. માટે કાયદા અને ન્યાયના નિયમોને અનુસરીને તેણે વર્તવાનું છે. મનસ્વીપણે વર્તવાનું નથી, અને મનસ્વીપણે વર્તે તે રાજ્ય નથી.

આ રાજનીતિને લગતાં પ્રબોધ વચનો, ધણાં વરસ સુધી રાજ્યસેવા બજાવવાને મળેલી તકને લીધે જે અનુભવ પ્રાપ્ત થયો છે તેનું પરિણામ છે. રાજ્યના પ્રધાનોને પણ રાજ્યનીતિને માગે વલન કરવું પડે છે. નિયમોની એકલી ગોખણપટ્ટીથી કંઈ વળે નહીં, પણ એ નિયમો અમલમાં મુકી રાજ્યમાં સાચું પરિણામ આણવું બોધ્યું. ધણા જાણના કલ્યાણ જેના હાથમાં છે, તેવા રાજ્યો અને પ્રધાનો પોતાની પવિત્ર ફરજને બજાવીને સુખ-શાંતિ અનુભવે છે, તેનું અગ્રે વર્ણન કરી શકાય એમ નથી. કહેવત છે કે “Virtue is its own reward” તેવી જ રીતે રાજ્યોને માટે “The happiness of the people is the happiness of the King” છે. મતલબ કે “શૈવતનું સુખ એજ રાજનું સુખ છે.” માટે રાજ્યોનું ખોય પોતાની પ્રજાને સુખી કરવાનું હોવું બોધ્યું. તેજ તેમની કીર્તિ અને તેજ તેમની મહત્વના.

રાજનીતિ પુરૂષોનાં વચનામૃતો પણ તેજ બોધ આપે છે કે “રાજ્યોની પડવી અને સત્તા પોતાની પ્રજાનાં સુખ વધારવા સાચું છે, પણ તે રાજ્યને

પોતાને જ સુખી થવા માટે અને મોગશોખ ભોગવવા માટે નથી. "

હાલના સમયમાં કેટલાંક દેશી રાજ્યોમાં ખુશામત-ખોર મંડળ રામજોને એવો અવળો બોધ આપી રહ્યા છે કે, રાજ્ય તેમજ પ્રજા રામના સુખને માટેજ છે, તેથી તેમાંથી જેટલો પૈસો કઢાય તેટલો કાઢી રામજો તો પુર મોગશોખ કરવો, કંઈજ બાકી રાખવું નહીં. જ્યાં આવી રીતે રામજો અવળે રસ્તે દોરાર્ધ રહેલા છે, ત્યાંની પ્રજાને સુખની આશા ક્યાંથી? અવ્યવસ્થા, અંધેર અને દુઃખ સિવાય બીજું શું હોય?

સર્વોપરી સત્તાવાળાઓ તરફથી વખતો વખત સલાહો અને સુચનાઓ મળ્યા છતાં રામજો અખાડા કરી અંધેર ભરી રાખે છે. પરિણામે ગાદી ત્યાગનો બહુજ કડવો સમય આવી પડે છે. અયોધ્યાના નવાળ સાહેબ અને વડોદરાના મહારાજ મહાવારાવ ગાયકવાડ આવી રીતે ભોજ થઈ પડ્યા હતા. બીજા પણ ધણા દાખલા બન્યા છે.

કાલા અને સમજી રામજો ખુશામતીયાઓથી ભોળવાતા નથી. તેઓ રાજ્ય બંધારણ મુજબ સધળું સુવ્યવસ્થિત રાખે છે, અને પ્રજાનાં સુખનાં મુખ્ય સાધન પોલીસ અને ન્યાયતંત્ર-અને સજ્જ રાખી જન-માલ સુરક્ષિત રાખે છે. ત્યાં લોકો બધા સુખી અને સંતોષી રહે છે. એ રામજો કોઈપણ રીતે ખામી આવવા દેતા નથી. કાયદાઓ પેટે પાળે છે અને પ્રજા પાસે પળાવે છે. તેઓ જાતે કાયદાનું ઉલ્લંઘન કરતા નથી. આવી તેઓની રાજ્યનીતિ છે. ધર્મ અને નીતિશાસ્ત્રોમાં વર્ણવ્યા પ્રમાણે પોતાની પ્રજાનું ચિતાવુલ પાલન કરે છે. સદગુણોને બદલો આપે છે. અને તકસીરવાનને શિક્ષા કરે છે.

આ પડતીના જમાનામાં રામજોએ રાજ્ય કરવું એ કંઈ સહેલી વાત નથી. તેમાં બહુજ વિચિત્રજીવતા, સુશિક્ષિતપણું અને દીર્ઘદષ્ટિપણું જોઈએ છીએ. રાજ્ય-બંધારણ એ પણ એક કળા છે. રાજ્યનોંકા ચલાવનાર રામને તેની સુવ્યવસ્થિત ઘટના ઉપર હંમેશાં લક્ષ

આપવું પડે છે. જો તે પ્રમાણે લક્ષ રહે નહીં, તો જેવી રીતે હોકાયેત્ર અને નકશા ઉપર ધ્યાન રાખ્યા સિવાય નૌકાને હાંકનાર દીશાયુક થઈ તેને જેખમમાં નાખે છે, તેમ આ રાજ્ય-નોંકા પણ જેખમમાં આવે છે.

માટે રાજતંત્રની સુવ્યવસ્થિત ઘટનાનો મુખ્ય આધાર જ પોલીસ અને ન્યાયખાતું છે, તેને કદી વિસારે પડવા દેવાં જોઈએ નહીં. પ્રજાનું સુરક્ષિતપણું આ બંને ખાતાં ઉપર વધારે અવલંબી રહેલ છે આ બંને ખાતાં માટે આગળ બહુ કહેવામાં આવે છે. પોતાના રાજ્યની આખાદી અને સફળતા ઇચ્છનાં રાજ્યકર્તાઓ આ બંને વાત બહુજ લક્ષમાં રાખ જોઈએ. તેઓના ગાદીવારસોને પણ બરાબર શિક્ષ આપવું જોઈએ કે વંશપરંપરા આ સુવ્યવસ્થા ભરી ર

પ્રજાના સુખનું પહેલું સાધન તેઓના જાનમા' રક્ષણ છે. તેને માટે રાજ્યમાં પોલીસ, હરેક ન્યાયની કોર્ટોની સુવ્યવસ્થા વિષે આગળના ભે પાઠમાં યથાર્થિત વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

લોકોની તન્દુરસ્તી એ પ્રજાનું બીજું મુખ્ય છે. અને તેનાં સાધનો રાજ્યમાં પુરાં પાડવાં જોઈએ. દરેક પોતાની તન્દુરસ્તી સારી ખોરાક, પુરતાં કપડાં, કસરત, વિગેરે સાધનોથી સંભાળવી જોઈએ. આ દરેક માથુસની જાતની ફરજ ગણાય. પણ કેટલીક બાબતો એવી છે કે લોકોની તન્દુરસ્તીના રક્ષણ અર્થે સરકારે તેનો બંદોબસ્ત કરવો જોઈએ. મરકાર સિવાય બીજી રીતે તેનો બંદોબસ્ત થતો સુરક્ષે છે.

શહેરો તેમજ ગામોની સ્વચ્છતા રહેવા સારી યોગ્ય ગ્રાંથવજી થવી જોઈએ. દરરોજનો કચરો વિગેરે ઉઠાવી લેવાને સારૂ પુરતાં સાધનો રાખવાં જોઈએ. સારા રસ્તાઓ બાંધવા જોઈએ. પાણીનો હંકાર થવો જોઈએ. શેરાની અજવાળા માટે યોગ્ય બંદોબસ્ત રાખવો જોઈએ. આગના અકસ્માત સારૂ જોઈનાં બંધા-પાણી વિગેરે સાધનો તૈયાર રહેવાં જોઈએ.

બીજી અગત્યનું સાધન લોકોને પીવાના પાણી

પુરતી સગવડ હોવી જોઈએ. જે રાજ્યમાં પાણીની સારી સગવડ હોય છે, તે રાજ્ય પ્રજાનો સારો આશીર્વાદ મેળવે છે, અને અધિયજ્ય ક્ષતિ પ્રાપ્ત કરે છે.

લોકોને દવા ખાવા સારૂ ખાગ અગીયારો, કસરત વિગેરે માટે ખુલ્લાં મેદાનો, અખાડા આદિ સાધનો હોવાં જોઈએ, ત્યાં તેઓ કુરસદનો વખત સુખમય રીતે નિર્ગમન કરે.

ચેપી રોગથી રક્ષણ થવા માટે શીતળા ખાતું અને એવાં જીવં સાધનો પુરાં પાડવાં જોઈએ, કે લોકો તેનાથી નિર્ભયતા ભોગવે.

દરદીઓ સારૂ પુરતાં દવાખાનાં અંકુશવાં જોઈએ, અને તેમાં જોઈએ તે પ્રમાણે ઓગળારો, દવા, દરદીઓને રહેવા સારૂ વોડ વિગેરે તમામ સગવડ પુરી પાડવી જોઈએ.

એક કુટુંબમાં પિતા જેવી રીતે સંઘની સુખાકારીને માટે કાળજી રાખે છે, તેવીજ રીતે રાજ્યએ પોતાની પ્રજાના પિતા તરીકે તેઓની મુલાકાત રાખવી જોઈએ. લોકોની તન્દુરસ્તીની ખાતર રાજ્યએ ઉદાર દીક્ષ રાખવાની જરૂર છે. તે ખાતે વપરાયેલા પંચે પરમાર્થરૂપ હોઈ આવલોક તેમજ પરલોક બન્ને રીતે ઉપકારક છે.

આગળ કહેવામાં આવ્યું છે કે-આગળના પીવાનું સ્વચ્છ પાણી એ તેઓની તન્દુરસ્તી માટે પ્રથમ જરૂરની બાબત છે. દરેક રાજ્યએ આ તરફ લક્ષ આપવું જોઈએ, અને તે આગળ પુરી પાડવા સારૂ ચોગ્ય ઇલાજ લેવા જોઈએ. ગમે તેવું મોટું રાજ્ય હોય, પણ જો તે રાજ્યની પ્રજાને પાણીનું દુઃખ હોય તો તે રાજ્યની મોટપ કશા કામની નથી.

રાજ્યએ પોતાની વતનનું સુખ પણ બાલુ ઉપર રાખી, તેણે પાણીની સગવડતા પ્રજાને કરી આપવા સારૂ સર્વ રીતે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. તે બાબતમાં કોઈ પણ દીક્ષ થવી ઉચિત ગણાય નહીં.

લોકોની તન્દુરસ્તીના સંબંધમાં-રાજ્યને જે જે કરવાનું ચોગ્ય હોય તે બધું જનસમાજની લાગણી દુભાય નહીં, તેમજ સુખ આપવાને બદલે દુઃખનું કારણ ધર્મ પડે નહીં એવો સંભાળ પૂર્વક થવું જોઈએ.

પ્રજાના સુખની અગત્યની બાબત તેઓનો ખોરાક છે. ખોરાક એ દરેક પ્રાણીનું જીવન છે, અને તે મેળવવા સારૂ દરેક પ્રાણી સ્વાભાવિક રીતે પ્રયત્ન કરે છે. કારણ તેના વગર જીવન ટકી શકે એમ નથી આ બાબતમાં પ્રજાની જાત મહેનત મુખ્ય ગણાય છે.

સરકારની ફરજ એટલી કે જે જે માણસ પોતાની જાત મહેનતથી કાંઈ પેદા કરે, તેનો તે નિર્ભયપણે ઉપયોગ કરી શકે. શાહુકાર, તેણે કમાયેલા પૈસાનો, ખેડૂત તેના પકવેલા અનાજનો, અને ગરીબ સ્ત્રી તેણે જાનરમાં વેચવા આવેલી શાક લાજની પેટ પુરતી કમાણીનો સર્વાસલામતીથી ઉપયોગ કરી શકે. અને આગળ કહેવામાં આવ્યું છે તે રીતે સારી પોલીસ, ન્યાય-ખાતું અને કાયદાકાનુનીથી સુવ્યવસ્થિત થયેલા રાજ્યમાં પ્રજા ઉપર પ્રમાણે સુખથી રહી શકે છે.

પ્રજાનો સુખ અને અગત્યનો લાગ ખેડુનો છે. તેઓ ખેતી કરી જે અનાજ પકવે છે, તે દેશનો ખોરાક છે. માટે ખેડુનો હંમેશા સારા, તાજા અને સુખી રાખવા એ રાજની પ્રથમ ફરજ છે. તેઓનું ધન તેમની જમીન અને ઘેર છે. તે બન્નેના સંબંધમાં ખેડુનો કાયમની સહીસલામતી અને નિર્ભયતા આપવી જોઈએ. જમીન તથા ઝાડનો કામજો તેઓને કાયમનો મળવાથી, જે રાજ્યમાં તેઓ વસતા હોય ત્યાં તેમની કાયમની રિયલ્ટી અને આજ્ઞાદી થાય છે.

ખેડુના પોતાની મહેનત અને પૈસાથી જગીનમાં સુધારા કરે અને તે ફળદ્રુપ બનાવે, તેના લાભ સરકારે એવી લેવાના ઇલાજે કોઈ પણ રીતે વાપરવા જોઈએ નહીં. જે રાજ્યમાં ખેડુનો સારી રીતે રાખવામાં આવે છે, તે રાજ્યો બહુજ આબાદ અને સુખી હોય છે, અને ત્યાંના રાજા પણ ધર્મરાજ્ય લેખાય છે.

ધણી રાજ્યમાં આથી વિરુદ્ધની નીતિ ચાલી રહેલી નજરે પડે છે. ખેડુનો પોતાની જાત મહેનત અને પૈસાથી જમીનને સુધારી ફળદ્રુપ બનાવી હોય તેના લાભ સરકાર “Revision Survey” નામથી ઓળખાતી પદ્ધતિ દાખલ કરી અગર બીજા કરવેરા

નાંખી ખેંચી લે છે, અને ખેડુતને તો ભિખારીનો ભિખારીજ રાખે છે.

ન્યાં સુધી ખેડુનોને તેમની જમીન અને ઝાડ વગેરેનું કાયમપણું કરી આપવામાં આવે નહીં ત્યાં સુધી કોઈ પણ રાજ્યની પુરી આબાદી અને અભિ-વૃદ્ધિ થઈ શકે નહીં. આ બાબતમાં રાજ્યોએ ખાસ લક્ષ આપવાની આવશ્યકતા છે.

રાજ્યોએ પોતાનાં ગામો ધનરદારોને આપવાં નોંધ્યે નહીં. ઈન્દરદારો તેઓને ભરવાની રકમ કરતાં હોઠો બમણી રકમ રૂપત પાસેથી કઢાવે છે, અને છેવટે ગામો ખરબાદ કરી સોંપે છે. આ ઈન્દરો પદ્ધતિ તદ્દન ધિક્કારવા નેજા છે, તેને રાજ્યોએ નાબુદ કરી નાખવી નોંધ્યે.

ખીજી બાબત બાગ બટાઈની છે. તે પણ મોટાં રાજ્યો માટે પસંદ કરવા જેવી નથી. રીતીસર સર્વે-સીરિટમ દાખલ કરી દેવી નોંધ્યે. અસખત તેને માટે રાજ્યને પ્રથમ ખરચમાં ઉતરવું પડે છે. પણ પરિણામે લાભ થાય છે. જેને “રૂપતવારી-સીરિટમ” કહે છે તે સારી છે, અને તે દાખલ કરવી નોંધ્યે. સરકાર-મહેસુલ વસુલ કરવા સાથે મહેસુલી ખાતાની બરાબર રચના થવી નોંધ્યે.

કેટલાક જુના રીવાજના ગાદી નજરાણાં, હાય-ગરણાં, દરબાર નજરાણાં વિગેરે કરો કાઢી નાખવા નોંધ્યે. રૂપત ઉપર ગમ્મ ઉપરાંત કરનો બોલો વધી જવાથી રાજ્યની આબાદીને ધોકા પહોંચે છે તે ખાસ ધ્યાનમાં રાખવું નોંધ્યે.

સાધુઓ અગર મંદીરના મહંતો, કેટલીક વખત રાજ્યોની પાસેથી ગામો ઉપર અમુક લાગો અગર ઉધરાણું કરવાના ચંદા અને પરવાના કરાવી લે છે. આ રીવાજ લોકોને અહુજ પીડા આપનારો છે. માટે તે તદ્દન બંધ થવો નોંધ્યે. લોકોની ખુશી હોય તો લાલે ધર્માદા આપે, પણ તેઓના ઉપર ફરજિયાત તરીકે કંઈપણ હુકમ થવો નોંધ્યે નહીં.

ખેડુતોએ પકવેલી પેદાશ બહારગામ નામ, તે ઉપર રાજ્યે કંઈપણ જકાત લેવી નોંધ્યે નહીં, અને

કઢી જરૂર પડે તો ફક્ત હલકા દરની જકાત નાંખવી નોંધ્યે.

સામાન્ય ખેતરો તરીકે વપરાતી ચીજો ઉપર જકાત નાંખવી નહીં. તેમાં ખાસ કરીને ગરીબ લોકોના વપરાસની ખેતરોની ચીજો ઉપર તો કંઈ પણ લેવું નોંધ્યે નહીં. અસખત અંશીય અને એવી કેશી ચીજો ઉપર અંકુશ તરીકે જકાત લેવાય તો વાંધા નથી.

જમીનની પેદાશ ખેડુતોને વધતી નામ એવા ઈલાજો લેવા નોંધ્યે. ખેડ, ખાતર, પાણી વિગેરેની પુરતી સગવડો તેઓને કરી આપવી નોંધ્યે. જે જમીનમાં એકરે ૩, ૨૦) ની પેદાશ થતી હોય તેમાં ૩. ૨૦૦)ની પેદાશ, પાણીની સગવડતા કરી આપવાથી થાય છે. માટે કુવા ઇરોગેશન વિગેરેની તજવીજ થવી નોંધ્યે.

ખેતીની પેદાશને વેચાણ માટે નજીકના બાજારો મધ્યે લઈ જવા સાથે પુરતી સવડ કરી દેવી નોંધ્યે. ન્યાં રસ્તાઓ નથી ત્યાં મજુરોને માથે લઈ જવામાં ઘણું ખરચ થાય છે. તેમજ વજુમરી પોઠો મારફતે પણ ઘણું ખરચ પડે છે. માટે રાજ્યોએ તેને સાથે પાકા રસ્તા બાંધી આપવા નોંધ્યે. વધારે સગવડતા રેલ્વેથી થાય છે.

પડતર જમીનમાં ખેડાણ થવા સાથે અમુક શર-તોએ જમીન રાહતવાળા દરથી કે પડે આપવાની તજવીજ કરવી નોંધ્યે.

ખેડુત સિવાયની ખીજી પરચુરણ વસ્તી માટે ઉલોગ પુરો પાડે એવાં કારખાનાં કાઢવા માટે યોગ્ય ઉત્તેજન આપવું નોંધ્યે, કે જેથી તેઓને પુરતી મજુરીનું માધન મળે. કપાસ લોઢવાનાં છન, મીસો વિગેરે મજુરોને રોજી મળવાનાં સાધનો છે. વળી રાજ્યમાં પેદા થતો કાચો માલ તે કારખાનામાં વપરાઈ ૩, સુતર, કાપડ વગેરે તૈયાર થાય તેથી આબાદી વધે છે. કાચામાલ ઉપર જકાત નાંખવી નોંધ્યે નહીં, અને નાંખવી પડે તો અહુજ હલકા દર રાખવો નોંધ્યે. કારખાના માટે જે મશીનરી વગેરે આવે તેના પર પણ ઉત્તેજન ખાતર પ્રથમ હકસાર્થ માફ થવી નોંધ્યે.

આ બાબતમાં એટલું ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે રાજ્યે પોતે આવાં કારખાનાં કાઢવાં નહીં. તેનો લાભ રૈયત વર્ગનેજ લેવા દેવો જોઈએ. રાજ્યે વ્યાપારી તરીકે કંઈ પણ પ્રવૃત્તિ પોતે જતે કરવી નહીં. રાજનીતિથી, તેમ કરવું, એ તદ્દન વખોડવા લાયક છે. માટે રાજ્યોએ ખાનગી વ્યાપારમાં પડવું નહીં.

રાજ્યની આબાદી અને સુખની વૃદ્ધિ માટે જે જે સાધનો આગળના બોધપાઠમાં વર્ણવવામાં આવ્યાં તેનું હુંક દીગદર્શન નીચે મુજબ છે:—

- (૧) પ્રજાના જનન-માલનું બરાબર રક્ષણ કરવું.
- (૨) લોકો જે જે કમાય અને પેદા કરે તેનો ઉપભોગ તે સ્વતંત્રપણે અને નિર્બંધપણે કરી શકે એવો પ્રબંધ હોવો જોઈએ.
- (૩) પ્રજાની કમાણીનું મુખ્ય સાધન જમીન છે. માટે તેના ઉપરના મહેસુલ વિગેરે દર હલકું હોવા જોઈએ.
- (૪) ખેડુતોનો જમીન ઉપરનો કળમહક કાયમમો હોવો જોઈએ.
- (૫) ખેડુતો જમીનમાં પોતાની મહેનત અને પૈસાથી સુધારો કરી તે કળદ્રુપ બનાવે, તેના ઉપર દરમાં વધારો કરી સરકારે તે ખેતી લેવો જોઈએ નહીં.
- (૬) રૈયતવારી સીસ્ટમ બહુ સારી હોવાથી તે દાખલ કરવી. ઈંગ્લંડ સીસ્ટમ કાઢી નાખવી. કારણ કે તે ધણી જ નુકસાનકારક છે.
- (૭) બાગ બટાઈની સીસ્ટમ મોટાં રાજ્યો માટે સારી નથી. માટે કાઢી નાખવી.
- (૮) રીતીસર જમીનની સર્વે સેટલમેન્ટ થઈ વર્ગવાર મહેસુલ દાખલ થવું જોઈએ.

- (૯) ગાદી નજરાણા અને ખીજ તેવા જુના કરો લેવા બંધ કરવા જોઈએ.
- (૧૦) સાધુઓ અગર મહંતો વિગેરેને ધરમાદા એવા પરવાના વિગેરે કરી આપવા નહીં.
- (૧૧) જમીનની પેદાસ બહાર વેચવા લઈ જાય તેના ઉપર જકાત હોવી જોઈએ નહીં, છતાં હોય તો દર હલકા કરાવવા જોઈએ.
- (૧૨) લોકોની સામાન્ય ખોરાકની ચીજો ઉપર જકાત લેવી જોઈએ નહીં.
- (૧૩) ખેડુતોની જમીન સુધારાને માટે ખેડ, ખાતર પાણી વિગેરેની પુરતી સગવડો થવી જોઈએ.
- (૧૪) કુચા અને ધરીગેશનનાં કામો ખોલવાં જોઈએ.
- (૧૫) ખેતરોની પેદાશ, વેચાણ માટે લેઈ જવા સારું રસ્તા, રેલ્વે વિગેરેનાં સાધનો પુરાં પાડવાં જોઈએ.
- (૧૬) પડતર જમીનો રાહત આપી અમુક મુદતને પછે ખેડવા આપવા તજવીજ કરવી.
- (૧૭) મીલો, જીન વિગેરે કારખાનાં કાઢવા સારું થોડાં ઉત્તેજન આપવું જોઈએ.
- (૧૮) તેમાં મશીનરી વિગેરે વપરાય તેના ઉપર અમુક મુદત સુધી જકાત માફ થવી જોઈએ.
- (૧૯) તેમાં વપરાતા કાચા માલ ઉપર જકાત હોવી જોઈએ નહીં.
- (૨૦) રાજ્યે પોતે આવાં કારખાનાં કાઢવાં નહીં, અગર જતે કંઈ પણ વ્યાપાર કરવો નહીં.

ઉપર પ્રમાણેના મુખ્ય નિયમો રાજ્યોએ બા-
નમાં રાખી પોતાનાં રાજ્યો આબાદ કરવાં જોઈએ,
અને રૈયતને સુખી કરવી જોઈએ. આ સિવાયનાં
ઘણાં સાધનો છે. છતાં જે આ મુખ્ય સિદ્ધાન્તોનું
પાલન કરવામાં આવશે તો ખીજ સ્વાભાવિક રીતે
અમલમાં સુકાઈ જશે.

અહમદનગર સંસ્થાન કેને સોંપવું એ વિષયને લગતા કાગળો
ઇ. સ. ૧૮૪૭ થી ૧૮૪૯

(આન. મી. વીલોખીની મીનીટ)

(ગતીકથી આશુ)

૨૫. માનસીંગ ગુજરી જતાં, મારવાડની ગાદીના વારસા માટે ઇડરના રાજ્ય અને અહમદનગરના રાજ્ય વચ્ચે-સામસામી સ્પર્ધા અને તકરાર આવી. આ બંને કુટુંબો જોધપુરથી ઉતરી આવેલાં છે. પણ આ નિષેદનની સાથે પેશ કરેલાં વંશવૃક્ષો જોવાથી જણાયે છે:—માનસીંગના મરણથી જોધપુરનું રાજ્ય-કુટુંબ અદંતર નાશુદ થઈ ગયું. તે કુટુંબમાં કોઈ ન રહ્યું. અને માનસીંગે પોતાનો કોઈ વારસદાર પણ નીચો નહોતો, એટલે જોધપુરની ગાદી ઉપર ઇડરનો રાજ્યકર્તા, જે તે વંશની જ્યેષ્ઠ શાખાનો પ્રતિનિધિ હતો, તેના હક તખ્તમીંગ કે જે નાની શાખાનો પ્રતિનિધિ હતો, તેના કરતાં વધારે વ્યાજબી હતો. વસ્તુતઃ જીવાનસીંગ એ માનસીંગનો સહુથી વધારે નજીકનો કુટુંબી હતો અને તેથી દિંદુ ધારા અને ફઠી પ્રમાણે માનસીંગનો વારસો તેનેજ મળવો જોઈતો હતો, તેમ છતાં પણ માનસીંગના મરણબાદ થોડાજ દિવસોમાં જોધપુરની રાણીઓ તથા ત્યાંના સરદારોએ સર્વાનુમતે તખ્તસીંગની પોતાના રાજ્ય તરીકે વરણી કરી અને તેની સાથે તેના મોટા દીકરાને યુવરાજ (ઉત્તરાધિકારી) તરીકે સાથે લેતા આવવાનું તેને આમંત્રણ મોકલ્યું.

૨૬. હવે હું, આ અણધાર્યું પરિણામ કેમ આવ્યું તે અતાવીશ અને તે માટે આરંભમાં, માનસીંગની હયાતી દરમીયાન, જોધપુરના વારસાના નિર્ણય માટે દિન્દી સરકારે લીધેલાં પગલાં એવી નોંધેનાં હુંકમાં

ઉલ્લેખ કરીશ. જોધપુરના પોલીટીકલ એજન્ટ કેપ્ટન લડલોએ, એ રાજ્યના સામાન્ય રાજ્યવહિવટ ગ્રંથધીના રીપોર્ટમાં એવો ઉલ્લેખ કર્યો છે કે માનસીંગના મતમાં એવો ખ્યાલ છે કે બ્રિટીશ સરકાર મારવાડની ગાદી ઉપર “અહમદનગર રાજ્યકુટુંબનો એક વંશ વર્ષેતો બાળક, જેનું નામ મદારાજએ પોતે, પોતાના વારસ તરીકે આપેલું છે તેને બેસાડે એવો સંભવ છે.

અહમદનગરના રાજકુટુંબમાંથી વારસ પસંદ કરવાનો ઇરાદો હોય એવું અતાવનાર ઉલ્લેખ હું મેળવી શક્યો છું ત્યાં સુધી આ પહેલો જ છે. એની અગાઉ એવો કોઈ ઉલ્લેખ મારા જ્ઞેતામાં આવ્યો નથી. જે બાળક રાજ્યે તેમાં ઉલ્લેખ છે તે બાળક તો બેશક તખ્તસીંગનો પુત્ર જ છે, અને આ પ્રથમ ઉલ્લેખ વખતે તેને વિષે કેમ કરી વિચાર કરવામાં નહોતો આવ્યો તેનું કારણ સમજવું મુશ્કેલ નથી; કારણ કે તેજ રીપોર્ટમાંથી આપણને માહેતી મળે છે કે માનસીંગ પછી જોધપુરની ગાદી ઉપર ઇડરના રાજ્યકર્તાને જે પ્રથમ હક હતો તે હકને આદર આપવામાં ન આવે અને તે હકની ઉપરવટ યશને અહમદનગરના રાજ્યવંશને જોધપુરની ગાદીના વારસા માટે પસંદ કરવામાં આવે એ માટે પ્રયત્ન કરવા તખ્તસીંગે મોકલેલો તેનો એક માણસ ઇ. સ. ૧૮૪૩ની સાલમાં જોધપુર આવી પહોંચ્યો હતો, તે માનસીંગને મળ્યો હતો અને માનસીંગ તરફથી તેને સારો આવકાર આપવામાં આવ્યો હતો. આ રીપોર્ટ મળતાં સરકાર

તરફથી, ગવર્નર જનરલના રજીસ્ટ્રારના ઓફિસરને, ઇડરની અને અહમદનગરના હકોની તુલના કરી, તે સંબંધે પોતાનો અભિપ્રાય જણાવવાનું, લખવામાં આવ્યું હતું, અને એની સાથે એવો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો હતો કે:—“ગવર્નર જનરલને એવો ખ્યાલ છે કે ઇડરના રાજ્યવંશનો હક રવ પહોંને માન્ય છે.” હર્ને સધરલેન્ડે આ ઇડરના હક સંબંધીના ઉલ્લેખના જવાબમાં એવો રીપોર્ટ કર્યો કે તમારે કેટલાંક વર્ષો પહેલાં માનસંગ ગાદી છોડી દેતા તૈયાર થયો હતો અને તેને પોતાનો વારસ નીમવા માટે આગ્રહ કરવામાં આવ્યો હતો ત્યારે તેણે એમ કહ્યું હતું કે:—“વારસાનો હક એ છોડનારોને છે જે બૂલે નામેરની નજીક રહે છે, અને બીજાઓ કરતાં પ્રમાણમાં ઘણા ઓછા જાણીતા છે.”

જસવંતસીંગ કે જેનું નામ ઇતિહાસમાં સુપ્રસિદ્ધ છે તેણે પોતાના મોટા ભાઈ ગજરાજને પદબદ્ધ કરી તેની ગાદી પચાવી પાડી હતી. આ એ છોડનારો તે, સુપ્રસિદ્ધ જસવંતસીંગ જેને ગોંડી પચાવી પાડી હતી તે જસવંતસીંગના મોટાભાઈ ગજરાજના દીકરા અમૃતસીંગના વંશજ થાય. આ ઉલ્લેખ કરવામાં હર્ને સધરલેન્ડેનો કહેવાનો અનુસંગત આશય એવો હતો કે માનસીંગ એમ કહેવા માગતો હતો કે આ એમાંથી ગમે તે એક છોડનારો દત્તક લઈ શકાય, જે કે તે વખત સુધી તેની પોતાની (કર્નલ સધરલેન્ડની) સમજણ તો એવીજ હતી કે વારસાનો હક ઇડરના રાજ્યકુટુંબનું છે. પરંતુ, ત્યાર પછી એક પ્રસંગે અથવા ઇ. સ. ૧૮૪૨ના માર્ચ મહિનામાં માનસીંગ આપણા ઓફિસર કેપ્ટન લડલોજ ને જણાવ્યું હતું કે—“વારસાનો હક ઇડરના રાજ્ય કુટુંબને છે” અને ગવર્નર જનરલ ઉપર લખેલા એક ખરીતામાં તો

મહારાજ માનસીંગ પોતાનો ગાદીત્યાગ “ઇડરના રાજ્ય કુટુંબના વંશજની તરફથી” વસ્તુતઃ સ્પષ્ટ બહાર કર્યો હતો. આ સમય સુધી કર્નલ સધરલેન્ડે “અહમદનગર રાજ્ય કુટુંબના ત્રણ વર્ષની ઉમ્મરના બાળક”ને જોધપુરના વારસ તરીકે ને તેનો કંઈક હક કે દાવો હોવા સંબંધે કયું સાંભળ્યું ન હતું. અને તે પોતે આવા નિર્ણય ઉપર આવ્યો હતો કે અહમદનગર રાજ્ય કુટુંબના ત્રણ વર્ષના બાળકને જોધપુરનો વારસ બનાવવાનો વિચાર રજૂ કરવામાં માનસીંગનો ઇરાદો માત્ર ઘણા લાંબા વખત સુધીના સગીર રાજ્યવહિવટની પરિસ્થિતિ ઉભી થવાના ખ્યાલથી આપણને (સરકારને) ભડકાવી દેવાનો હતો. ત્યાર પછી થોડાજ સમયમાં માનસીંગનું વર્તન એવું અસાધારણ અને વિચિત્ર બની ગયું કે એકદરે તેને ચિત્તભ્રમજ કહેવાય, જેને વિષે આ નિવેદનના પેરેગ્રાફ ૨૪માં ઉલ્લેખ કરેલો છે; અને તેથી જોધપુરના વારસાનો પ્રથ પાછો પુરત જ ઉદ્ભવ્યો અને કેપ્ટન લડલોજે એક રિપોર્ટ^૧ ધરાયે જેમાં એવું ખતાવવામાં આવ્યું હતું કે:—“ઇડરના રાજ્ય અમૃતસીંગના વંશજે કરતાં, મહારાજ માનસીંગનો વધારે નજીકનો કુટુંબી છે.” આ રિપોર્ટ સરકાર તરફ મોકલતાં કર્નલ સધરલેન્ડે તેણે વિષે એવો ઉલ્લેખ કર્યો છે કે આ રિપોર્ટમાં “જેળવી શાય એવી વધારેમાં વધારે પ્રમાણભૂત માહિતી” છે; અને આ રિપોર્ટ “જતાવે છે કે વારસાનો હક ઇડરના રાજ્ય કુટુંબને છે.” આ રિપોર્ટ ઉપર દ્વિતી સરકારે એવો ઉલ્લેખ કર્યો કે—આ રિપોર્ટ ઉપરથી, એવું જણાય છે કે “મહારાજનું મન તેની ધર્મોપતાયી સાવ એવું ભ્રમિત થઈ ગયું છે કે તેથી હવે સ્પષ્ટ થાય છે કે રાજ્યના સરદારોએ હવે પુરતમાંજ તેના વિના રાજ્ય-કારભાર ચલાવવા માટે પ્રયત્ન કરવો પડશે અને

૧ સેક્રેટરી મી. થોમસોનનો કર્નલ સધરલેન્ડ ઉપરનો તા. ૨૬ મે, ૧૮૪૩, નો કાગળ.

૨ તા. ૪ જુન, ૧૮૪૩.

૩ જુઓ આ આંશીસરનો તા. ૨૬ માર્ચ, ૧૮૪૨નો કાગળ.

૪ તા. ૭ માર્ચ ૧૮૪૨.

૫ તા. ૧૨ જુન, ૧૮૪૩નો કાગળ.

પોતાની ગાદીનો ત્યાગ કરનાર રાજા તરીકે તેની સાથેનો વ્યવહારક્રમ ગોઠવવો પડશે. આ પ્રસંગ માટે અગાઉથી એ નક્કી કરી લેવાની જરૂર છે કે મહારાજાને ખરેખર અને વ્યાજબી વારસ કાણુ છે. માત્ર મહારાજા પોતે એકલા જેને પોતાના વારસદાર તરીકે કબૂલ કરે તેને ખરેખરે વારસ ગણી શકાય એવું નથી. કારણ કે મહારાજાએ તો પોતાનો વિચાર બદલાવ્યો હોય એમ લાગે છે, અથવા એટલું તો સ્પષ્ટ છે કે તેમણે પોતાના વારસદાર તરીકે જે જૂદી જૂદી વ્યક્તિઓનાં નામ આપ્યાં છે. એટલે જોધપુરની ગાદીનો વારસદાર માત્ર મહારાજાને પોતાને માન્ય હોય એવો નહિ પણ ત્યાંના સરદારોના વિશાળ સમૂહને પણ માન્ય હોય એવો જોઈએ.”

પરંતુ ત્યાર પછી જે દિવસ પછી કર્નલ સધરલેન્ડે એમ લખી જણાવવામાં આવ્યું હતું કે “ઇરના રાજ્યકુટુંબનો હક્ક પ્રથમ છે એમ લાગે છે અને પ્રથમ હક્ક તરીકે તેને ટેકા આપવાનો છે.”

૨૭. આ અવતરણ ઉપરથી મને તો એમ સ્પષ્ટ લાગે છે કે ખરેખરા હકદાર વારસને આદર આપીને ચૂંટણી અને દત્તક વિધાનથી કાઢી પીળને ગાદી ઉપર સ્થાપવાનો ગવર્નર જનરલનો વિચાર ન હતો, તેમજ માત્ર ગવર્નર જનરલે પોતે જ નહિ પણ કર્નલ સધરલેન્ડે અને કેપ્ટન લાલોએ પણ ઇરના આજ મહારાજાનો સૌથી નજીકના કુટુંબી તરીકે માનસીંગના ગાદી વારસ તરીકેનો હક્ક અનેક વખત સ્પષ્ટ નિર્ણયાત્મક કરીને સ્વીકાર્યો હતો. તે ઉપરાંત એમ પણ જણાય છે કે તા. ૧૪મી ઓક્ટોબર ૧૮૪૩ના રોજ સુધી એટલે કે માનસીંગના મરણ પછી ૭ અંકવાડિયાં સુધી ગવર્નર જનરલનો વિચાર જોધપુરની ગાદી ઉપર વંશપરંપરાના અનુક્રમ પ્રમાણે જે હકદાર વારસ હોય તેને જ બેસાડવાનો હતો, કારણ કે એ તારીખે જોધ-

પુરની ગાદી ઉપર પોતાનો હક છે એવો ખોટો પાયા વિનાનો દાવો કરનાર ડેકનસીંગ સંબંધે લખતાં તેઓ નામદાર જણાવે છે કે “એની હાજરી જરૂર મારવા પ્રદેશના ગાદી વારસના પ્રજ્ઞાત નિકાલને લંગાણે પાછો અને વ્યાજબી હકદાર વારસને શાન્તિપૂર્વક ગાદી ઉપર સ્થાપવાના કામમાં વિઘ્નરૂપ થશે એ નિઃશંક છે.” કર્નલ સધરલેન્ડે પણ માનસીંગના મૃત્યુ પછી એ દિવસે લખેલા કાગળમાં ઇરના હકને ખીલ બધા કરતાં સ્પષ્ટપણે, વધારે વ્યાજબી ગણ્યો છે. તે જણાવે છે કે:—“જે કે મહારાજા માનસીંગને તેની હૈયાતીમાં દત્તકપુત્ર લેવા માટે વારંવાર આમંત્રણ કહેવામાં તથા સમગ્રવામાં આપ્યું હતું છતાં તેણે તેમ કબુલ નહિ, અને થોડાજ વખત પહેલાં ઉરપુરના મહારાજાએ દત્તકપુત્ર લીધો હતો તેના દાખલાને ન અનુસરતાં એ વ્યતની કંઈ વ્યવસ્થા ન કરી અને એવું અવસાન થયું તેથી અત્યારે મારવાડનો કોઈ રાજા નથી. પોતાની પાછળ વારસા હક ધરાવનાર તરીકે મહારાજાએ જુદા જુદા પ્રસંગોએ ત્રણ રાજ્ય કુટુંબોનાં નામ આપ્યાં છે. (૧) મહારાજા મર્સિંગ કુટુંબ; (૨) ઇરનું રાજ્યકુટુંબ; (૩) અહમદનગરનું રાજ્યકુટુંબ; બેરોડા ખરેખરો વારસા હક્ક તો ઇરના રાજ્યકુટુંબને જ છે; અને આ વાતને, તમને પ્રાપ્ત એવાં માહિતી મારેનાં વધારેમાં વધારે બેરોડાના સ્થાનોમાંથી મેળવેલી જે માહિતી તમે તમારા તા. ૧૨મી જૂનના કાગળદ્વારા પૂરી પાડી છે તે સંપૂર્ણપણે સિદ્ધ કરે છે. એક વ્યાજબી હકની અગત્યની વાત સિવાય બીજી બંધી બાબતોમાં પ્રત્યેક રાજ્યકુટુંબનાં વંશજો, અમારી પુલના પ્રમાણે સમાન છે કારણ કે કાણુ વધારે સારો રાજા નીવડશે એ કહેવું અશક્ય છે, કેમકે એ ત્રણે કુટુંબના બાળકોમાંથી જે મોટામાં મોટો છે તે ઇરનો. કુવર હું મારું છું કે હંણુ તેના ચાદમા વર્ધમાં છે.”

૧ જુઓ સેક્રેટરી મા: ચોમસનનો તા. ૨૧ જુન; ૧૮૪૩, નો કાગળ.

૨ તેનો જ તા. ૨૩ જુન, ૧૮૪૩, નો કાગળ.

૩ કર્નલ સધરલેન્ડે, કેપ્ટન લાલો ઉપરનો, તા. ૭ સપ્ટેમ્બર, ૧૮૪૩ નો કાગળ.

૨૮. આવા ૨૫૪ જોરદાર શબ્દોમાં અને વારંવાર ઇડરના હકનો સ્વીકાર થયેલો છે અને તે ઉપરાંત વધારેમાં પણ ખ્યાલમાં લેવું થયે છે, કેર્નલ ટૉડ જે ઘણાં વર્ષો સુધી આપણા રાજ્યતાનાનો પોલીટીકલ એજન્ટ હતો તેણે હમેશાં અચૂકપણે “માનસીંગની પાછળ ગાદીએ આવનાર વારસે તરીકે ઇડરના રાજ્યકર્તાના જ હક”ની હિમાયત કરી છે. “ઇ. સ. ૧૭૫૦માં કરવામાં આવેલા રાઈન અજીતસીંગના ખૂતના નીચ અને રાક્ષસી કામ તથા એ પિતૃધાતક કામના પરિણામે મારવાડ જે આપત્તિઓમાં ઘેરાઈ ગયું તે આપત્તિઓ” વિષે ઉલ્લેખ કરતાં રાજસ્થાનનો એ ઇતિહાસકાર લાગણીભર્યા શબ્દોમાં એવી આગાહી કરે છે કે “જે યુન્હાના સ્પર્શથી મુક્ત, નિષ્કલંક ઇડર શાખાના કાઈ વંશજને ગાદી ઉપર સ્થાપવામાં નહિ આવે તો” રાઠોડ વંશની પાઘલાલી થઈ જશે, અને તે સાથે એક ઈષ્ટપણમાં હમેરે છે કે:— “ઇડરનો વારસ એ મારવાડની ગાદીનો સહુથી નજીકનો વર્તમાન વારસ છે.” એક બીજે સ્થળે, ભવિષ્યમાં માનસીંગના મરણથી ઉભી થનારી પરિસ્થિતિનો અગાઉથી વિચાર કરતાં તે જણાવે છે કે:— “આવા ખ્યાલો આપણને જે જાતની નીતિ અપભ્યાર કરવાનું મૂલ્ય છે તે એ છે કે રાઠોડોની વિશાળ બહુમતીના મતને આપણે ઠીક આપવો અને જોધપુરની ગાદી માટે રાઠોડવંશની ઇડરશાખા કે જે માત્ર નિષ્કલંક છે એટલું જ નહિ પણ જોધાજીના વંશના હાલના વધારેમાં વધારે નજીકના વારસ તરીકે સહુથી અગ્ર હક ધરાવે છે. તે ઇડર શાખામાંથી દત્તક લેવા માટે વધારે નહિ તો આપણી મેલુરી આપવા માટે આપણને જે વહેલામાં વહેલી પહેલી તક મળે” શકે

તેને આપણે તત્કાલ લાભ લેવો, અને પિતૃધાતક શાખા કે જે દેશ ઉપર હમેશાં આપત્તિ જ લાવવાનું ચાલુ રાખશે, તેને જોધપુરના વારસામાંથી દૂર રાખવી. * * * ઈર્ષા, ઝંખા, ખૂત, અરાખી, એ તેનું પરિણામ થશે કે જે પરિણામ ઇડર રાજ્યકર્તાઓમાંથી જોધપુરની ગાદી માટે વારસ દત્તક લેવાથી, તત્કાલ આપોઆપ અટકી જશે. આ પ્રશ્નનો સરખો નિકાલ લાવવા માટે જે બધા રાજપૂતોની સામાન્ય સમિતિ બોલાવવામાં આવે. તો તેમાંથી નવ દશાંશ ભાગ આમો જે સચ્ચ કહ્યું છે તે પ્રમાણે નિર્ણય આપે.”

૨૯. જેના ગાદીવારસા માટે આ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો છે તે જોધપુરનો રાજ્યપ્રદેશ મારવાડમાં છે તેને બદલે જે ઇડરની માફક ગુજરાતમાં હોત તો એ પ્રશ્નનો નિકાલ વંશપરંપરાગત વારસાહકની રૂઢિએ જ લાવવામાં આવત એમાં કંઈ શંકાને સ્થાન હોઈ શકે નહિ પરંતુ વસ્તુસ્થિતિ એવી છે કે રાજપૂતાનામાં તેથી ભૂદા પ્રકારની એવી રૂઢી પ્રવર્તે છે કે ભ્યારે કાઈ રાજ્યકર્તા કે ગાદીપતિ, પોતાની પાછળ કંઈ પણ સંતતિ મૂકી ગયા વિના, અને પોતાના ઉત્તર-પ્રધિકારી તરીકે કાછને પણ નીમી ગયા સિવાય મરણ પામે ત્યારે ત્યારે ગાદીવારસાનો નિર્ણય તે રાજ્યના સરદારોના મત દ્વારા અને યુજરી જનાર ગાદીપતિની વિધવા રાણીઓની પસંદગી દ્વારા કરવામાં આવે છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો સરદારે વારસદાર ચુંટે છે અને વિધવારાણીએ વારસદારને દત્તક લે છે. એટલામાં માટે ખાલી પડેલી ગાદીઓ કયા સામાન્ય નિયમો અનુસાર પૂરવામાં આવે છે તે હું અહીં બતાવીશ, અને એ સાબીત કરીશ કે જે માણસ વારસદાર તરીકે ચુંટાયો હોય તેને દત્તક લેવાની હિયા

૧ રાજસ્થાનનો ઇતિહાસ, (અનલ્સ ઓફ રાજસ્થાન) વોલ્યુ. ૨ પૃ. ૧૧૪).

૨ રાજસ્થાનનો ઇતિહાસ વો. ૨ પૃ. ૬૧. આ અંકમાં એક બીજે સ્થળે (વો. ૨, પૃ. ૧૩૬) લખ્યું છે કે માનસીંગના મૃત્યુ વખતે અમેસીંગના બધાંયે વંશજને મરી ખૂટયા હશે. અને તેની રાખ પણ પવનમાં ઉડી ગઈ હશે. અને સીધા વારસનું નામ નિશાન નહોતું હોય ત્યારે ઇડર, જોધપુરને ગાદીવારસ આપેલો હોવો જોઈશે.

થવી જ નોંધાયે, અને જે સુદૃષ્ટી થવા છતાં તેની સાથે દત્તક વિધાનની ક્રિયા ન થઈ હોય તો, રાજ-સ્થાનનાં ફઠી રીવાજો અનુસાર એ આખી ક્રિયા રદ થાય છે, જે સુદો આતા અનુસંધાનમાં આગળ જોવામાં આવેશે જે મૌલિક રીતે ઘણો અગત્યનો છે.

૩૦. 'રાજસ્થાનના ઇતિહાસ'ના લેખક જણાવે છે કે:—"મારવાડનો ગાદીપતિ, તેના અધિરાજ (Sovereign)ની માફક કદી પશુ-મરી જતો નથી; તે માત્ર એક સ્વરૂપે અદશ્ય થઈ બીજાં નવાં સ્વરૂપે પ્રાપ્ત થાય છે. મારવાડની રાજ્યગાદી અથવા તો મારવાડમાંની મોટી ગુજીશ કદી બીનવારસ હોતી નથી. દત્તક વિધાન એ ગાદીપતિના માન મરત્યાને હક તથા હોદ્દાને યથારિયત મળવી રાખે છે, એટલે જ રાજસ્થાનની મોટી ગુજીશ કદી પશુ નિર્વચ જતી નથી." એક બીજો સ્થળે એજ અન્યકર્તા જણાવે છે કે:—"કોઈ પશુ ગાદીપતિ કે ગુજીશદારને જ્યારે સંતાન થવાનો સંભવ દેખાતો ન હોય ત્યારે તેના ગાદીપતિ કે ગુજીશદારની હયાતીમાં જ ઘણે ભાગે દત્તક વિધાન કરી લેવામાં આવે છે. પ્રથમ તો ગાદી-પતિ અને તેની રાણી અંદર અંદર પરસ્પર ખાનગીમાં એ બાબતની મચલત ચલાવે છે. ત્યાર પછી એ બાબતમાં (સામંતોની) ગુજીશદારોની બહુ નાની સમિતિને વિચારમાં લેવામાં આવે છે અને એમને એ વાત ખાનગીમાં જણાવવામાં આવે છે. અને જ્યારે આવા પ્રસંગમાં કૌટુંબિક સગપણની નિકટતા સાથે યોગ્યતાનો મેળ હોય છે ત્યારે એ લોકો ઘુરત જ (એવી પ્રસંગી કરી) પોતે કચેલી પસંદગીમાં સમ્મતિ આપવા રાજ્યકર્તાને વિનંતિ કરે છે અને ઘણે ભાગે એ પસંદગી માન્ય રાખવામાં આવે છે, એમાં એટલા બધાં હિતોને ધ્યાનમાં લેવાનાં હોય

છે કે રાજકર્તાના જે કોઈ અમુક વ્યક્તિ તરફ આંધળો પક્ષપાત હોય તો કામના વડેરાઓનું એ પસંદગીમાં જે વજન પડે છે તેને અંગે તે અણુધટતા પક્ષપાતનો પ્રતિકાર થઈ સમતોલ પાંચું જળવાઈ રહે છે, કારણ કે પોતાના ઉપર શાસકરામ તરીકે સ્થાન ભોગવનાર કઠિર, યોગ્યતા વાળો રાજ્યકર્તા હોવો જોઈએ એ જાતનું તેમને સ્વાભિમાન, સ્વાભાવિક રીતેજ હોય છે, અને ઉત્તરાધિકારી, પસંદ કરવામાં વંશપરંપરાના અનુક્રમથી પ્રાપ્ત થતા વારસાહકની ઉપેક્ષા કરવાથી જે ગણડાઓ ઉત્પન્ન થાય તે ઘતા અટકાવવા માટે તેઓ સહુથી પ્રથમ નિકટના સંગ્રામીને પસંદગી આપે છે. ગાદી-પતિના જીવન કાળમાં આવેો પ્રબંધ ઘણે ભાગે થઈ ગયેલોજ હોય છે. જે કોઈ અપુત્ર રાજ્યકર્તા પોતાના જીવન દરમિયાન પોતાનો ઉત્તરાધિકારી નીમી ગયા સિવાય અચાનક મરણ પામે અને તેથી ગાદી એકાએક ખાલી પડે તો તેવે પ્રસંગે, એ ગુજરીજનાર રાજ્ય-કર્તાની વિધવા રાણી એવા ઉત્તરાધિકારીની પ્રસંદગી કરવામાં જેમને મનાધિકાર હોય તેમની સાથે મળીને, એ ખાસી પડેલી ગાદી માટે ઉત્તરાધિકારી નીમી શકે છે. જે કે રાજ્યકર્તાની હયાતીમાં ઉત્તરાધિકારી માટે પ્રબંધ ન થઈ ગયો હોય એવું કોઈક વારજ અને છે. આ રાજ્યોની નાનાસાં નાની પેટા ગુજીશ માટે હમેશાં અચકક ધરાવનાર ઉત્તરાધિકારી સ્પષ્ટ હોયજ છે. ગુજરીજનારની વિધવા રાણી જેને દત્તક લેવામાં આવે તેની સંગીર વય દરમિયાનની વ્યવસ્થામાં રક્ષક વાર્ધો તરીકેનું સ્થાન ભોગવે છે.

૩૧. ઉત્તરાધિકારને લગતા સામાન્ય નિયમો નીચેનાં અવતરણોમાં ઘણા વધારે પ્રબલપણે દર્શાવેલાં રાજ સ્પષ્ટ થાય છે. ૩ રાજ જગતસંગ પોતાની પાછળ અપદેસરનું કે ગેરકાયદેસરનું કોઈ પશુ સંતાન મૂકી

૧ 'રાજસ્થાનનો ઇતિહાસ' વોલ્યુમ ૧ પાનું ૧૯૦.

૨ 'રાજસ્થાનનો ઇતિહાસ' વોલ્યુમ ૧. પાનું ૧૬૨.

૩ રાજસ્થાન વોલ્યુમ ૨, પાનું ૩૭૬

ગયો નહતો. અને તેના જીવન દરમિયાન તેને ઉત્તરાધિકારી કરવાનો પ્રબંધ પણ થયો નહતો. પણ રાજપૂતાનાના રાજકીય કે ધાર્મિક નિયમોમાં, એક રાજા ગુજરી ગયો હોય અને તેને સ્થાને બીજો તેણે ઉત્તરાધિકારી રાજા ન આવ્યો હોય એમ રાજ્યકર્તાનું સ્થાન સાવ ખાલી હોય એવી સ્થિતિને ક્યારે અવકાશજ નથી, અને મૃતરાજાને અગ્નિસંસ્કાર કરવા માટે તેની ચિતામાં અગ્નિ મૂકવાની ક્રિયા, જે એ ગુજરી જનારને કોઈ ઔરસ સંતાન ન હોય તો દત્તક પુત્રજ કરવી જરૂર છે, એટલે રાજા અજીતસિંહ ગુજરી જતાં તત્કાલ તેના ઉત્તરાધિકારની સ્થાપના કરવાનું જરૂરનું હતું, અને એ પદ માટેની પસંદગી નરવરના પદબ્રજ રાજ્યકર્તાના દીકરા મોહનસિંહ ઉપર ઉતરી. આ પસંદગી ઉત્તરાધિકારને લગતા સ્થાપિત, પ્રચલિત નિયમોથી વિરૂદ્ધ હતી અને જે રાજા અજીતસિંહના મરણબાદ તેના પુત્રનો જન્મ થયો તે ન થયો હોત તો આ પસંદગીને અંગે આનંદ દલક અને અંદર અંદર ઝગડા ઊભા થયા હોત, એક જાતની આ ચુંટણી હતી. એટલે રાજપૂતાનામાં રાજકર્તાના ઉત્તરાધિકારી તરીકે વારસાનો અગ્રહક ધરાવનાર કેણુ ગણાય એ વિષય મેં અહીં જરા ટુંકમાં ઉલ્લેખ કરવો યોગ્ય લાગે છે. કોઈ પણ રાજ્યકર્તા મરણ પામે અને તેની પાછળ જે કોઈ તેનું આત્મજ ઔરસ સંતાન નહોય તેમજ કોઈ નજીકના કુટુંબીઓ, લાંછણો અથવા બનિમજાઓ ન હોય તો એવે પ્રસંગે ઉત્તરાધિકારીનો નિર્ણય કરવા માટે રાજવાડાના દરેક સંસ્થાનમાં અમુક કુટુંબો એવાં હોય છે કે આવા પ્રસંગે ઉત્તરાધિકારી માટેની પસંદગીમાં અગ્રહક એ કુટુંબોનોજ ગણાય. ઉત્તરાધિકાર માટે હક ધરાવનાર કે દાવો કરનારની સંખ્યાને મર્યાદિત કરવા માટે પ્રત્યેક સંસ્થાનમાં ધારાઓ સ્થાપિત થયેલા હોય છે, જે ધારાઓથી પ્રત્યેક સંસ્થાનમાં અમુક એકજ કુટુંબના બાળકોને આવા પ્રકારના ઉત્તરાધિકારનો પ્રથમ હક રહે છે એવી મર્યાદા મોકલસ-કરેલી હોય છે. એ રીતે, મેવાડમાં

રાણાવત કુટુંબની બેથ શાખાનાં સંતાનો જેઓ: "બાબા" (અથવા બાળકો) કહેવાય છે, તેઓમાં, આવા પ્રસંગે ઉપરિચિત થતો ઉતરાધિકાર માટેનો અગ્રહક સદજ ગૃહ અનામત દશામાં રહેલો છે. મારવાડમાં, ઇડરનાં સ્વતંત્ર રાજ્યનાં રાજ્યકુટુંબમાં જોધાના વંશમાં એ હક રહ્યો છે" *

"પોકમની જમીર જે અંધાવત કુળની એક નાની (કનિષ્ઠ) પણ સહુથી વધારે બળવાન શાખાની માલેજીની હતી તેને માટે રાજા અજીતસિંહના એક દીકરાને દત્તક લઈ "પોકમની ગાદી ઉપર સ્થાપવામાં આવ્યા હતા. એનું નામ દેવીસિંહ હતું. દત્તક લેવાનો અધિકાર આગળ ૨૫૪ કરવામાં આવ્યું છે તે પ્રમાણે ગુજરી જનાર ગાદીપતિની વિધવા રાણી તથા એ કુટુંબના વડેરાઓના હાથમાં રહે છે. એ અધિકારની રૂઢિ, તેમણે જે જાતની પસંદગી કરી તેવી પસંદગી કરવાનું તેમને શું કારણ હશે તે ૨૫૪ થતું નથી પણ કદાચ ગુજરી જનાર ગાદીપતિને કશું સંતાન ન હોવાથી પોતાના અધીશ્વરનાં વિશાળ કુટુંબ માટે પ્રબંધ કરવાની ઇચ્છા હોય, અને તેથી એ ગુજરી જનારની સુઅના ઉપરથી તેની વિધવા રાણીએ તથા કુટુંબના વડેરાઓએ એ પસંદગી કરી હોય તો એ પણ બનવાનુંજ છે, અથવા નજીકના કુટુંબીઓમાં, મરૂની એક જાતિના નેતાપદ માટે જોષ્ઠતા જરૂરી ગણોની પાત્રતા ન હોય તેથી દેવીસિંહની પસંદગી કરી હોય તો એ પણ અશક્ય નથી. જે કે જ્યારે આવું દત્તકવિધાન થાય અને ગુજરી જનાર જમીરદારની પાસે, "મોકમના નવા ધણીના મસ્તક ઉપર ધરવામાં આવે ત્યારે તત્કાળ તેજ કણે પોતે જેની ગાદી ઉપર આવ્યો તેના સિવાય પોતાને કોઈ પિતા હોવાનું તેણે જુદી જ જગું જોઈએ; તો પણ, આ કિસ્સામાં તો આપણને એ મહેલાઈથી કલ્પનામાં આવી શકે એવું છે કે પોતાના પિતૃધાતક બાઈએ તથા તે બાઈઓના વંશજો મારવાડની ગાદી ઉપર

જે હક દાવાઓ લગાવતા હતા તેને અંગે, પોતે (અજ્ઞતસીંગના પુત્ર તરીકે) એ ગાદીને માટે કેટલો નજીકનો હકદાર વારસ છે તે તેની સ્મૃતિમાં પરાણે વારંવાર ચાલુ અધ્યાપાં કરતું હશે. આ વાત રજપૂત બંધારણ, એક બીજી વિશિષ્ટતાને દાખલો પૂરો પાડે છે કે જે વિશિષ્ટતાને અંગે અજ્ઞતસીંગનો આ પુત્ર (જે પિતૃહત્યાના એ દ્રોહમય કર્મમાં લેશ પણ લાગ હોવાના દોષથી તદ્દન મુક્ત હતો તે) એક અગીરદારનો દત્તક પુત્ર થવાથી એ ક્ષાત્રી ગણ્યોમાં આવી જવાથી મારવાડની ગાદીના વારસા હકમાંથી હંમેશ માટે નીકળી ગયો. ન્યારે તેનો એક બીજો અને તેનાથી નાનોભાઈ જેને તેજ અરસામાં ઇડરના સ્વતંત્ર રાજ્ય કુટુંબમાં દત્તક લેવામાં આવ્યો હતો તેનાં સંતાનોને મારવાડની ગાદી સીધા વારસને અભાવે ખાલી પડે ત્યારે તેના ઉપર ઉત્તરાધિકારનો અગ્ર હક રહ્યો; અને એટલું જ નહિ પણ મારવાડની ગાદી જે સીધા વારસને અભાવે ખાલી પડે તો એવે પ્રસંગે ઇડરને એકજ કુંવર હોય અને એ કુંવરને મારવાડની ગાદી ઉપર મોકલવામાં આવે તો ઇડર માટે બીજા કોઇને દત્તક લેવો પ્રેરે એવી રિયતિ હોય તો પણ ઇડરે મારવાડની ગાદી માટે ઉત્તરાધિકારી પૂરતો પાડવો જ નોંધ્યો એ ફરજિયાત બન્યું.

૩૨. કર્નલ ડોહ એક બીજા એવા પ્રસંગનો ઉલ્લેખ કરે છે કે જે પ્રસંગે, દત્તક વિધાન માટે પસંદગી કરવામાં સૌથી નજીકના કુટુંબીને પસંદ કરવાના સામાન્ય નિયમનું પાલન કરવામાં આવ્યું નહતું; અને એ ઉલ્લેખ તે એવા શબ્દોમાં કરે છે કે જેથી એમ સાબીત થાય છે કે એ અપવાદ સામાન્ય નિયમને સિદ્ધ કરે છે. "મેવાડના સોળ સામંતો પૈકીનો એક દેવગઢનો ગાદીપતિ અપુત્ર મરણ પામ્યો. ન્યારે તે મરણ પધારીએ હતો, ત્યારે તેણે પોતાની રાણીને

અને પોતાના સરદારોને, નહારસીંગને દત્તક લેવાની ભલામણ કરી. આ નહારસીંગ તે સંપ્રામગઢના સ્વતંત્ર રાજકર્તાનો પુત્ર હતો. નહારસીંગ કરતાં વધારે નજીક કૌટુંબિક સંબંધ ધરાવનાર સાતમી આઠમી પેઢીના કુટુંબીઓ હતા અને બાળક નહારસીંગ અગિયારમી પેઢીએ કુટુંબી હતો, પણ સૌથી નજીકનો કૌટુંબિક સંબંધ ધરાવનારાઓ ગાદી ઉપર આવવા માટેની યોગ્યતાવાળા ન હતા; તેમાંના બે તો સાવ અણધાર ગામડીયા બની ગયા હતા, અને બીજા બે જેઓ દેશવરમાં તોફારી કરવા આવ્યા ગયા હતા તેમાંનો એક રાજકુમારના અનુયાયી વર્ગમાં એક ઘોડેસવાર હતો અને બીજો રાજદરબારનો ઉપજીવો હતો અને તે બન્ને ચારિત્ર્યબ્ધ હતા તથા બે હજાર રજપૂતો કે જેઓ મૂળ એકજ પિતાના વંશજો હતા તેમના શિરતાજ બનવાની યોગ્યતા રહિત તેઓ બની ગયા હતા. આમાંના એકને માટે ધણી પક્ષાપક્ષી અને મુકિતઓ અજમાવવામાં આવી હતી પણ પટાવતો મક્કમ હતા અને તે લોકોએ (નહારસીંગને પસંદ કરી) તેના ચત્તક ઉપર ગુજરી ગયેલા રાજકર્તાની પ્રાગ બંધાવી. રાણો આથી ધણો ગુસ્સે થયો અને તેનો ગુસ્સો બ્યાનબી હતો, પરંતુ છેવટે તે શાન્ત થયો, નહારને રાજદરબારમાં લાવવામાં આવ્યો અને ત્યાં રાજકર્તાને હાથે તેને તલવાર સમર્પવાનો વિધિ કરવામાં આવ્યો અને અત્યારે તે દેવગઢ કે જે મારવાડમાં સહુથી વધારે સમૃદ્ધિશાલી અને પ્રભાવશાલી જગીરો પૈકીની એક જગીર છે તેનો ધણો છે." *

૩૩. આ પ્રશ્ન ન્યારે પ્રથમ ઉપરિચિત થયો ત્યારે, આ તકરારની શરૂઆતના સમયમાં, રાજ્ય-સ્થાનમાં પ્રચલિત ગાદીવારસાના નિયમોના સંબંધમાં કર્નલ સધરલેન્ડના અભિપ્રાયો ધણી અગત્યના મુદ્દાઓમાં, કર્નલ ટોડના અભિપ્રાયો સાથે મળતા હતા. ઇ. સ. ૧૮૪૩માં ગવર્નર જનરલના એજન્ટ નીચેના પ્રશ્નો

* ૨૦ મ. વો. ૧ પૃ. ૧૬૨એ ઉપરની હકીકત લખાણથી આપી છે. કારણકે તખ્તસીંગના, અહમદનગરની ગાદી ઉપરથી જોધપુરની ગાદી ઉપર ગયા પછી અહમદનગર પોતાના હાથમાં રાખવાના તખ્તસીંગના હક સંબંધીનો જે પ્રશ્ન, હવે પછી તુરતમાં ચર્ચવામાં આવશે, તેની સાથે એ હકીકત ધણી અગત્યનો મુદ્દાસર સંબંધ ધરાવે છે.

ઉદાહરણ અને તેનો નીકાલ કર્યો. (૧) રાઠોડામાં ગાદી વારસા માટેની ઉત્તરાધિકારીની પસંદગી મતાધિકાર દ્વારા સુંદણીની પધ્ધતિથી થાય છે કે કેમ? અને (૨) જો એમ થતું હોય તો એ મતાધિકારની મર્યાદા શું છે? આ પ્રશ્નોના જવાબમાં તેણે જણાવ્યું છે કે “હું માનું છું કે, ગાદીવારસની પસંદગી અમુક મર્યાદિત પ્રમાણમાં મતાધિકાર દ્વારા થતા સુંદણીમાં મત આપવાનો અધિકાર જગીરદાર સામંતોને તથા ગુજરી જનાર રાજ્યકર્તાના બાપાતોને છે, જે લોકો આ અગત્યની બાબતમાં હમેશાં, ગુજરી જનાર રાજ્યકર્તાની વિધવા રાણી અથવા રાણીઓ સાથે મસલત ચલાવે છે અને તેમની સાથે ગળીને પસંદગી કરે છે, કે કારણ કે ઉત્તરાધિકારી નીમવાના વિધાને સંપૂર્ણ બનાવવા માટે, સુદાયેલા ઉત્તરાધિકારીને વિધવા રાણીઓ પૈકીની મુખ્ય રાણીએ (પટ-રાણીએ) દત્તક લેવો જોઈએ એ આવશ્યક છે.” (પણ) કર્નલ સધરલેન્ડ, કર્નલરોડથી એક બાબતમાં

જૂદો પડે છે અને તે એ છે કે જો કે ગુજરીજનાર રાજ્યકર્તા તથા તેના ઉત્તરાધિકારી તરીકે જેને સુદ-વામાં અને દત્તક લેવામાં આવે તે બંને એકજ મૂળ પુરુષના વંશનાજ હોવા જોઈએ તો પણ ઉત્તરાધિકારી તરીકે સુંદવામાં તથા દત્તક લેવામાં આવનાર, જે ગુજરી જનાર રાજ્યકર્તાનો તે ઉત્તરાધિકારી બનવાનો હોય તેનો સહુથી વધારે નજીકનો કુટુંબી હોવાજ જોઈએ એવી અનિવાર્ય આવશ્યકતા નથી, પણ એથી ઉત્તરું તે સહુથી દૂરમાં દૂરનો કુટુંબી હોઈ શકે. અને આના પુરાવા તરીકે તે એક દાખલો દાંકે છે કે જે હમણાં થોડાજ સમય પૂર્વે કિશનગઢના રાઠોડ સંસ્થાનમાં બન્યો હોવાનું જણાવવામાં આવે છે.

૩૪. એ વાત ૨૫૪ છે કે કર્નલ સધરલેન્ડનો પ્રથમ એ પણ ધરદો દત્તો કે માનસીંગના ઉત્તરાધિકારીની સુંદણી રાજસ્થાનના રૂઢી રીવાજો અનુસાર થવી જોઈએ, કારણ કે એ રાજ્યકર્તા માનસીંગના અવસાન પછી ત્રણ દિવસ બાદ હિન્દી સરકાર ઉપર

૧ હિન્દી સરકાર ઉપરનો તા. ૨, ડીસેમ્બર ૧૮૪૩, નો કાગળ.

૨ જે કુકરા નીચે મેં લોટી દોરી છે તે તરફ હું ખાસ ધ્યાન ખેંચવા માગું છું, કારણ કે પાછળના પત્ર વ્યવહારમાં જોવામાં આવશે કે કર્નલ સધરલેન્ડ એમ ચોક્કસપણે જણાવે છે કે તખ્તસીંગને માનસીંગની વિધવા રાણીઓએ દત્તક લીધો ન હતો. અને તખ્તસીંગની ઉમર એટલી છે કે એ લોકો એને એમ દત્તક લે એમ બનવું સર્વથા અશક્ય છે.

૩ એ સંસ્થાનનો, એક જગીરદાર સામંત કુતોદગઢનો રાજ સહુથી નિકટનો કુટુંબી હતો અને ખાલી પડેલી ગાદી માટે ઉત્તરાધિકારી તરીકે ચોક્કસ દીકરાનો હક છે એમ તેનો દાવો હતો. પણ તેને ઉત્તરાધિકારી ન નીમતાં, કુતોદગઢના રાજના ચોથા ભાઈના ચોથા દીકરાને તે સંસ્થાનના સામંતોએ પસંદ કર્યા અને વિધવા રાણીએ દત્તક લીધો. મોટા દીકરાને વારસા માટે પ્રથમ હક ગણવાની જે આપણી જ્યેષ્ઠતાના હકની દૃષ્ટિ છે તે દૃષ્ટિએ જોતાં જેને ઉત્તરાધિકારી નીમવામાં આવ્યો તે કુતોદગઢના રાજના જ્યેષ્ઠ પુત્ર કરતાં, જ્યેષ્ઠતાના અનુક્રમમાં બેશક, પંદર પગથીયાં છેટે છે. એ પસંદગી અને એ દત્તકવિધાન રજપુતાનામાં સંપૂર્ણ ધારાસર અને વ્યાજબી ગણવામાં આવ્યાં અને એ દત્તક લીધેલો બાળક અત્યારે રાજ્ય કરે છે. જો કે આ પસંદગી સંબંધે અને આ દત્તકવિધાન સંબંધે આપણને કશા પણ ખબર આપવામાં આવ્યા નહતા તો પણ સ્થિતિ સરકારે તેને રાજ્યકર્તા તરીકે માન્ય રાખવામાં લેશ પણ આનાકાતી ન કરી, કેમકે એ પસંદગી અને દત્તકવિધાન સરકારને ખબર આપ્યા સિવાય કરી જ લેવું પડે એવું છે એમાં ખીન્ને માર્ગજ નથી, કારણ કે રજપુતોમાં કાઠી રાજ્યકર્તા કે કાઠી કુટુંબનો મુખ્ય માણસ કદી મરતોજ નથી, (તેનું સ્થાન કદી ખાલી પડતુંજ નથી પણ એકના મરણથી ખાલી પડેલું સ્થાન તત્કાલ ખીજા ઉત્તરાધિકારીથી પૂરાય એવો રૂઢી બંધ છે.)”

અપેલા કાગળમાં તેણે એવી લખામણ કરી છે કે ઉત્તરાધિકારીને દત્તક લેવાના અથવા તેને નીમવાના પ્રસંગે જેટલા સામંતોને હાજર રાખવાનું બની શકે એટલા બધા સામંતોની બને તેટલી સંપૂર્ણ પ્રમાણમાં હાજરી હોય એમ થવું જોઈએ; અને જૂના જૂના ઉમેદવારોના ઉલ્લેખ કર્યા બાદ તેણે એવી સૂચના કરી છે કે “માનસીંગની વિધવા રાણી કે જે દત્તક લેવાનો અધિકાર ધરાવે છે, તેને જે કુટુંબમાં આવા પ્રસંગ માટે ઉત્તરાધિકારનો હક સ્થાપિત રહેલો છે તેમાંથી, મારવાડની માદોના વારસ અને દત્તક પુત્ર બોળે લેવા માટે આપણે પ્રેરક ઉત્તેજન આપવું જોઈએ.”

૩૫. એટલે, ઉત્તરાધિકારીની પસંદગી કરવાને પ્રસંગે કર્નલ સધરલેન્ડ નેધપુરમાં નહતો, એ ઇંડરના રાજ માટે કમનસીબીની વાત હતી, કારણ કે નેધપુરની માદો માટે ઇંડરના રાજનો હક તખ્તસીંગના હક કરતાં ઘણાજ વધારે પ્રમાણમાં ચઢીઆતો હોવા છતાં, તખ્તસીંગ સાત માસ કરતાં પણ વધારે વખતથી એ પદ પોતાને હસ્તગત કરી લેવા માટે તીવ્ર પ્રયત્નમાં લાગી રહ્યો હતો, ત્યારે તેનો પ્રતિ સ્પર્ધી, ઇંડરનો સગીર રાજા જે પોતે સરકારના વાલીપણાં નીચે હોવાથી, અને તેને લીધે પોતાનાં હિતોની અને લોકોની ચોખ્ખ સંભાળ રાખવામાં આવશે તથા તે હિતો તથા લોકોનું ચોખ્ખ રીતે સંરક્ષણ કરવામાં આવશે એવી, કોઈપણ રીતે અનુચિત કે અધિકૃત ન થયું શકાય એવો બાળગી આશા રાખતો હોવાથી પોતાનાં હિતો તથા લોકો સંપૂર્ણ સહિસલામત છે એવા ભાનિતમ વિનાશક ખ્યાલમાં શાન્ત, નિશ્ચિન્ત, નિઃપ્રયત્ન રહ્યો હતો.

૩૬. માનસીંગના મૃત્યુએ, ઇંડરપક્ષને અનુત

કરી પ્રયત્નમાં પ્રેર્યો. ઇંડરની રાણીએ તત્કાલ સાંકારને એક પત્ર લખ્યો જેમાં નેધપુરની માદોના વારસા માટેનો ઉત્તરાધિકાર એ તેના પુત્ર જુવાન-સીંગનો અસંદિગ્ધ નિઃશંક હક છે એવો દાવો તેણે રજૂ કર્યો અને પોતાના પુત્રના હકનાં રક્ષણ માટે તે સરકાર ઉપર આશા અને આધાર રાખે છે, એમ તેણે જણાવ્યું. પણ તેની અરજ ઘણી મોટી મળી. તખ્તસીંગના કાર્યસાધકોએ તે કાર્ય સિધ્ધ કરવાને માટે કેટલાક માંસ અગાઉથી ખર્ચપૂર્વક કામે લાગી ગયા હતા. તેઓના પ્રયત્નોનું પરિણામ ટુંકા વખતમાં જ સ્પષ્ટ બેવામાં આવ્યું.^૪ ઝોકોટોળરની રાજ-આતમાં એવા ખગર જાહેર થયા કે તખ્તસીંગના બાળક પુત્રને, અથવા કેટલાકના કહેવા પ્રમાણે તખ્તસીંગને પોતાને મારવાડ તેડી જવા માટે નેધપુરથી એક મોકું ડાખુટેશન નીકળી ચૂક્યું હતું. આથી ઇંડરની રાણીએ, પોતાના દીકરાના જન્મસિધ્ધિ હકને “કુટુંબગની એક નાની શાખા કોઈપણ ગંતવ્ય શિષ્ટાચારની પરવા કર્યા વિના ધુબ્તતાથી ખચી પાડે તે સામે પોતાનો સખત વિરોધ જાહેર કર્યો. ખાસ વિરોધ કરીને એટલા માટે કે ઘણું વર્ષો અગાઉ માનસીંગના એકના એક પુત્રનું મરણ થતાં ઇંડરના મહામના રાજ્યકર્તાના મોટા દીકરાને દત્તક ઉપરાંત રાણીએ પોતાના પુત્રના હકનું સમર્થન કરવા માટે અમુક માણસો નેધપુર મોકલવાનો નિશ્ચય કર્યો. પણ આ પગલુ ધણે મોકું લેવામાં આવ્યું અને તે લોકો ૧૦મી નવેમ્બર ૧૮૪૩ના રોજ ઇંડર પાછા આવ્યા. ત્યારપછી તુરતમાં જ રાણીએ પોતાની મજબૂત પાવદાર વિરોધની દલીલો ઉપરાંત વધારામાં ધમકીઓ^૫ આપવાનું ઉમેર્યું, એનું જણાવીને કે જે

- ૧ તા. ૮, સપ્ટેમ્બર ૧૮૪૩, નો કાગળ
- ૨ જુઓ તેના તા. ૨૮ તથા તા. ૩૦ સપ્ટેમ્બર, તથા તા. ૩ ઓક્ટોબર, ૧૮૪૩ના કાગળો
- ૩ વડોદરાના રેસીડન્ટનો તા. ૧૧ ઓક્ટોબર ૧૮૪૩નો કાગળ
- ૪ કેપ્ટન લેન્ગનો તા. ૫ ઓક્ટોબર ૧૮૪૩નો કાગળ
- ૫ રાણીનો તા. ૬ ઓક્ટોબર ૧૮૪૩નો પત્ર. હતાશ થઈ ગયેલી રાણી લખે છે, કે મારા પુત્રના હિતોના સંરક્ષણ માટે સરકાર ઉપર આધાર અને લશરોસો રાખીને હું આજસુધી શાંત રહી છું. પણ

તખ્તસીંગને જોધપુર લઈ જવાનો કાઈપણ પ્રયત્ન કરવામાં આવશે તો તેમાંથી અગામણ અને યુદ્ધની રીયતિ ઉભી થશે. પણ આપણા પોલીટીકલ એજન્ટની હાથપણ ભરેલી સલાહ અને ચેતવણીથી રાણી એવા બળજોરીનાં પગલાં લેવામાંથી અટકી; પણ તેની માથેના ક્રાઉન લેન્ડે હંડરના રાજકર્તાના પક્ષનું ખરા દીક્ષથી જોરદાર સમર્થન કર્યું, અને જણાવ્યું કે ઈંડરના હકનું આ અતિક્રમણ એ સુજ્ઞાતામાં “એક ઘોર અન્યાય ભર્યું કામ ગણાશે અને ઈંડરનો રાજ્યકર્તા સરકારનાં વાલીપણાં નીચે અને રક્ષણ નીચે છે. (અને તેના હકો અને હિતોના સંરક્ષણની જાવાબદારી સરકારની છે) એ દૃષ્ટિથી એના તરફ જોવામાં આવે છે એટલે તેના હકનું અતિક્રમણ,

આપણી સરકાર જેટલે આંશે તેની સાથે સંકળાયેલી છે તેટલે આંશે સરકાર ગંજંધી વધારે હાનીકારક અસર ઉપજાવશે.” કારણ કે સાગા પક્ષે પોતાના સ્વાર્થને આગળ વધારી સિદ્ધ કરવા માટે જે જાતના પ્રયત્ન અસરકારક પ્રયત્નો કર્યા હતાં તે જાતના, માનસીંગના મૃત્યુ બાદ ઉપસ્થિત થતા ઈંડરના હકનું સમર્થન કરવા માટેના પ્રયત્નો કરવામાંથી ઈંડરની રાણીને, તથા પ્રજાના લાગવગ ધરાવનાર ઈંડરના બીજા પક્ષકારોને રોકનાર આપણું વાલીપણું, રક્ષકપણું હતું.” તેનીજ સાથે પોલીટીકલ એજન્ટે એવું સૂચન કર્યું હતું કે—“બ્યાંસુધી આ પ્રશ્નો છેવટનો નિર્ણય વરીષ્ટ સરકાર તરફથી ન થાય ત્યાંસુધી તખ્તસીંગને જે તેના પુત્રને જોધપુર લઈ જવો જોઈએ નહિ.

અંપૂર્ણ.

ખેડુતોની મજામૂકિત

પછી શું ?

(રા. રા. નટવરલાલ માણેકલાલ સુરતી)

(૧) ખેડુમૂકિતની અસરનું માપ કાઢવું અત્યારે આકાળ છે.

હિંદુસ્થાનના કેટલાક પ્રાંતો અને દેશી રાજ્યો ખેડુતોની મજામૂકિતનો પ્રશ્ન વિચારી રહ્યા છે; એટલે, ભાવનગર ગંડ્યાને આ પ્રશ્નનો ઉકેલ કેવી રીતે કર્યો છે ? તે સમજવા માટે ધણી રચણેથી પૂછપરછ ચાલે એ સ્વાભાવિક છે, પણ ભાવનગર સંસ્થાનના

ખેડુતોના સમૂહ કરજ નિવારણના પ્રયોગે ગાહેર પ્રજાનું જેટલું ધ્યાન ખેંચ્યું છે તે કરતાં તે પ્રયોગની પાછળની અસર અને ખેડુતો કરજ મૂકત યથા પછી, પ્રથમની આંધળીયા દેવું કરવાની વૃત્તિ તેમણે છોડી દીધી છે કે કેમ ? તે જાણવા વિશેષ ઈન્તેજારી ધણી તરફથી અતાવવામાં આવી છે.

ખેડુતોની કરજમાંથી મૂકિત યથા પછી તેની શું

હવે જોધપુરથી ડિપ્રેશન પહોંચી ગયું છે. અને તખ્તસીંગના પુત્રને જોધપુર લઈ જવા માટે તૈયારીઓ ચાલે છે, એટલે હું તેમને, તે પ્રમાણે કરવા દઈ શકું નહીં. અને જો અહમદનગરનો રાજા અંગેનો ઉપયોગ કરશે તો જરૂર તેમાંથી અગામણ અને વિમુક્તિ ઉભી થશે.

૧ ક્રાઉન લાડલો ઉપરનો તા. ૭ ઓક્ટોબર ૧૮૪૩નો કાગળ.

૨ કર્નલ સધરલેન્ડના હિન્દી સરકાર ઉપરના તા. ૨ તથા તા. ૧૬, મે, ૧૮૪૬નો કાગળો.

અસર થઈ છે તે ચોક્કસપણે જાણવા માટે જેટલા સમવાન્તરની જરૂર હોય તેટલો સમય હજી લાવનચરના ખેડુતોની સંપૂર્ણતઃ કરજ મૂકિત થવા પછી વ્યતિત થયો નથી, એ જાણવવાની લાગ્યે જ જરૂર છે.

(૨) કરજમૂકિતના પરિણામે જમીન મહેસુલની વસુલાત વધારે સારી અને સરળ બની છે.

ઋણમૂકિતનું એક પરિણામ એ આવ્યું છે કે રાજ્યની જમીન મહેસુલની વસુલાતમાં નજર ચડે તેવો સુધારો થયો છે. તે સરળતાથી તેમજ પૂર્વે જેટલી રકમ વસુલ આવતી તેના પ્રમાણમાં વધારે આવે છે બીજા ખાનગી હેલુદારો સામેના દરજારી હેલુદારો કાગળ પર અત્ર હક છે પણ કરજમૂકિતની પહેલાંના વખતમાં બીજા હેલુદારો, દરજારી ગમે તેટલી સત્તા અને વહેદારી છતાં, દરજારીને ઓછા વધતા અંશે છેતરીને પોતાનું હેલુલું પ્રથમ વસુલ લાઇ જવામાં સફળ થતા. તેમ યતાં, ખાડીની તીપજમાંથી દરજારી હેલુલું વસુલ કરવું મુશ્કેલ પડતું.

(૩) ધીરવામાં આવેલ રકમના અઠ્ઠાવીશ ટકા વસુલ આવી ગયા છે.

વર્ષ ૩૧ ઓક્ટોબર ૧૯૩૬ સુધીમાં કરજમૂકિત માટે ધીરાણેલ રકમ પૈકી રૂ. ૫,૭૫૦૦૦ વસુલ આવી ગયા છે, જે કુલ ધીરવામાં આવેલ રકમના ૨૮ ટકા જેટલા થવા ગય છે. આજુ આર્થિક મંદી અને ખેતીની જનશીના લાવો સાવ નીચા જ રહ્યા છે તે ખાનમાં લેતાં; આવેલ વસુલ ઓછું નથી; જે હકીકત પણ ખેડુતોની આર્થિક સ્થિતિમાં સુધારો થવાના પરાક્ષ પૂરાવા રૂપે છે.

(૪) ખેડુત સંરક્ષણનો ધારો ભવિષ્યમાં ખેડુતોને હેલુદારોના ગેરવ્યાજથી લેાગ થતા બચાવે છે.

મોટા દરના વ્યાજથી ખેડુતોએ કરજ લીધાના છૂટા છવાયા કિસ્સા મંત્રાલયમાં આવે છે. પણ તે મુકાબલે બહુ લુગ છે. આ વિષે સર પી. ડી. પટ્ટણી સાહેબે તેમના એક મિત્રને લખેલા પત્રમાં જણાવ્યું છે કે, “જ્યાંસુધી મનુષ્યસ્વભાવ જેવો છે, તેવો રહે

ત્યાંસુધી, વગર વિચારે નહું કરજ કરવાને તત્પર એવા ખેડુતો મળી આવશે અને ન્યાયનીતિનું જેમ્ને કોઈ બંધન નથી તેવા શાહુકારો આગળ ચાલેને નવી રકમો ધીરવાના અને એ રીતે પોતાની વ્યાજ-ખોરીની ગળામાં ખેડુતોને ફરી સપાડવી તેમને ફાલી ખાવાના દાખલા પણ બનતા રહેવાના.” પરંતુ ભવિષ્યમાં આવી બળમાં ખેડુતોને ફસાતા બચાવવા માટે કરજ નિવારણની મોજનાને અમલમાં મુકવાની સાધોસાધ ‘ખેડુત સંરક્ષણના ધારા’થી બનતું રક્ષણ આપવામાં આવ્યું છે.

(૫) કરજમૂકિતથી મળેલી શિખામણ.

લેધિસાં કરજની ભરપાઈ કરવાની પોતાની શક્તિનો વિચાર કર્યા સિવાય આંધળુકીયા જેવું કરવાની લતમાંથી ઋણમૂકિત થયેલા ખેડુતોનો સારો જેવો ભાગ કાયમ માટે છૂટ્યો છે, એમ વાજબી આશા રાખી શકાય. વિદેશમાં, કરજ કમીટીની તપાસણી દરમ્યાન વ્યાજ વટાવ વિગેરેના અસ્થિર મોટા વધારાની જે ચોક્કસનારી હકીકત બહાર આવી છે તેવી ચેતીને અને આર્થિક વિષયમાં વધારે સાવધાન અને દીર્ઘદર્શી બનવા ખેડુતોમાં જે નવાં વૃત્તિવલણ કેળવાયાં છે તેને, અત્યારે શાહુકારોમાં જોવામાં આવતી નવી મોટી ધીરધાર માટે આનાકાતી અને સંકેતવધી, આડકતરી રીતે સારો ટોંકા મળ્યો છે.

અલગત શાહુકારોનો એકદમ હલ્લે પડ્યો થયો એમ કહી ધારવામાં આવ્યું નથી. જો શાહુકારોને સમજ સંચોગ ફરી અનુકુળ થાય તો પોતાની લેજ-હેલુમાં જરા પણ દયા દર્શાવે નહિ; પરંતુ તેમજે લેજ હેલુ અને જમા ઉધારની જે નિલ પદ્ધતિ અખત્યાર કરેલી તે કમીટીની તપાસણીમાં ઉધારી પડી જવાથી, કોઈ નહિ તો થોડા વખત માટે પણ તે વર્ગ ઉપર આવા વાંધા ભરેલા બચકાવમાં ફરી ઉતરતાં તેઓ અચકાવ એવી સારી અસર થઈ છે. અને સાથે સાથે ઉપરાંત ખેડુત સંરક્ષણના ધારાથી શાહુકારોની ચુચલ નીતિ ઉપર ચોગ્ય, થયો જરૂરનો અંકુશ મૂકાયો છે.

(૬) શાહુકારોની નવી લેણદેણ શરૂ કરવા માટેની આનાકાની પરેક્ષ સ્વરૂપમાં આશીર્વાદ રૂપ છે.

મોટા પાયા ઉપર લેણદેણ શરૂ કરવામાં શાહુકારો મોકાય રાખે છે. તેથી બેશક કેટલીક અપરિહાર્ય મુશ્કેલી ઉભી થઈ છે; કાદપનિક દ્રષ્ટિએ ધીરધાર કરવા બાદથી માટી મુશ્કેલી ઉભી થશે તેમ લાગે, પરંતુ હિંદુસ્તાનનો અભણ અને લાંબી ગમ વગરનો ખેડૂત વર્ગ પોતાને મળતી ધીરધારની સરળતાનો ઉપયોગ પોતાનાં લક્ષાં માટેજ કરશે એવાં હંમેશાં ભરોસા રહેતા નથી. રીઝર્વ બેન્કની ખેડૂતોને ધીરધાર કરવા માટેની શાખાએ હિંદુસ્તાનની સરકારને જે રીપોર્ટ તાજેતરમાં પેશ કર્યો છે, તેમાં ધીરધાર ઉપર અંકુશ મૂકવાની લલામણ કરવામાં આવી છે; અને તે એટલે સુધી કે ખેતી સિવાયના ઉપજમાં વળતર ન આપે તેવા કામમાં ધીરધારનો દુરુપયોગ થતો અટકે તે માટે, જમીનની છૂટથી વેચાણ વ્યવસ્થા કરવાનો ખેડૂતોનો દર અમુક મુદત માટે પાછો ખેંચી લેવો.

એ ખરૂં છે કે ધીરધાર કરનાર વર્ગની નવી લેણદેણમાં ઉતરવાની આનાકાનીના પરિણામે ખેડૂતોની તેટલી આંદ (એટલે કે નવું કરજ કરવાની શક્તિ) ઓછી થઈ છે; પણ તેનું એક ગાર્ડ ફળ એ આવ્યું છે કે, લગ્ન કે મરણ પ્રસંગના વરામાં રૂપિયા ધીરનાર મળતાં, ખેડૂતો છૂટે હાથે ગગન ઉપર વટ ખર્ચે કરતા, તે સગવડના અભાવે, હવે તેવા સામાજિક ખર્ચો નિયમિત અને ઓછા થયા છે. આ અત્યંત મહત્વનો સુધારો, કાગળ ઉપર સાતિએ કરેલા માત્ર ધારાથી કે રાત્રીના કામદારી થઈ શકે તેમ નહોતો. વિશેષમાં ભાષણોથી કે બીજા પ્રચાર કાર્યથી તેા થવાનો સંભવજ નહોતો. મરકારી જીલ્લામાં ખેડૂતો Better living Societies સ્થપાઈ છે, તે પણ, મંડળી સ્થાપવાનો કરકસરનો આશય ખેડૂતોના જીવનમાં ભાગ્યેજ સફળતાથી ઉતારી શકે છે, પણ તેવી સફળતા, ખેડૂતો સાથેની ધીરધાર પર આ આડકતરા મૂકાપલા અંકુશથી મળી છે.

(૭) દુષ્કાળ જેવી સ્થિતિવાળા ભાગોમાં પણ ખેડૂતો તેવી પરિસ્થિતિમાં રાખતો કરે છે અને નવું દેવું કરતા નથી.

એમ માની લઈ એ કે ખેડૂતોના થોડા ટકા ફરી પાછા પૂર્વવત દેવાદાર બની જશે; પરંતુ મંદયાનના અમુક અમુક ભાગોમાં એકથી વધારે વખત ઋણનો પ્રતિકૂળ બનતાં, વર્ષ ફરી ગયાં છે, અને છેલ્લું વર્ષ તો એટલું નબળું હતું કે લગભગ બધીજ મહેસુલની વસુલાત પણ મોટા કરવામાં આવી હતી. અને કેટલાક ગામડાનો વસુલનો આંકડો શૂન્ય જેટલો કે બેથી ત્રણ આની સરેરાશ ઉપર હતો, એથી પરિસ્થિતિમાં પણ જે મદદોને દેવા મૂકત થયા લગભગ સાત વર્ષ થયાં છે તે મદદોના ખેડૂતો દેવાઝરત થવાના દાખલા નજરે ચડ્યા નથી, અને તેમણે શાહુકારોના 'પંચમાં સપડાયા સિવાય દુષ્કાળ જેવું વધ વિતાવ્યું છે. દીવાની અદાલતો આ બાબતમાં અત્યંત માપદંશક હોય છે. પણ અત્યારે દીવાની અદાલતોમાં ખેડૂતો વિરૂદ્ધ ધણાં થોડા દાવાઓ દાખલ થાય છે, જ્યારે કરજનો ફરજો થયા પહેલાં, દીવાની કોર્ટોના દાવા રજીસ્ટરમાં ખેડૂતો સામેના દાવાઓનો મોટો ફાળો હતો.

(૮) માર્ગ કરજ નિવારણ બક્ષા નથી.

માત્ર ખેડૂતોના કરજનો ફરજો કરવાથીજ તેમની સ્થિતિ સુધરી જશે એવો ભ્રમ ભાવનગર દરવારે સેવ્યો નથી. કરજ કમિટીના રીપોર્ટના નીચેના ફકરાથી તે સ્પષ્ટ થશે.

“કરજદારી એ રાગ તેમજ રાગનું બાલચિહ્ન બને છે. રાગ તરીકે તેનું નિવારણ ખાસ ઉપાય વડે થવું ઘટે. પણ બીજા વધારે ઉડા રાગનું તે બાલચિહ્ન પણ છે તે બેતાં વધારે ઉડી ચિકિત્સા આવશ્યક છે; અને કરજદારીના પ્રશ્ન સાથે સંબંધ રાખના બીજા પ્રશ્નોનો પણ વિચાર અને ઉકેલ જરૂરી બને છે. બીજા પ્રશ્નોનો અત્રે સામાન્ય નિર્દેષ કરવાથી પણ લંચાણ વિષયનાંતર થવાનો ભય રહે છે પણ ટૂંકમાં કહીએ તો આ આખો પ્રશ્ન, ખેડૂતોને તેમની જમીન

અને મહેનતથી વધારેમાં વધારે ઉત્પન્ન લાઇ શકે તેવા શક્તિશાળી, અને ઉત્પન્નની વધારેમાં વધારે કિંમત ઉપજાવી તે નફો સાચવી શકે તેવા આવડતવાળા બનાવવામાં સમાર્થ જન્ય છે." (કરજ કમિટીનો રીપોર્ટ પૃ. ૪૭)

(૯) બીજા પૂરક ઉપાયોની આવશ્યકતા.

વધારામાં, કમિટીએ બીજા પૂરક ઉપાયોની જરૂર ઉપર નીચેના સંબંધોમાં વાર મૂક્યો હતો :—

"એમ જણાવું હતું અને તે વાત તદ્દન સાચી પણ છે, કે ખેડૂતની કરજદારીના પ્રશ્ન, ગામડાના સમગ્ર આર્થિક જીવનથી નિરાળા પાડીને તેની યથાર્થ વિચારણા સંભવિત નથી. જમી વાતોનો એક સાથેજ ઉપાય યોજાવો જોઈએ. કરજદારી ગમે તેમ તો રાગનું બાહ્યચિહ્ન છે એટલે માત્ર તેનોજ ઉપાય કરવાથી ધારણું પરિણામ આવે નહિ. એ માટે સમગ્ર ગ્રામ્ય જીવનની પૂનર્ધટના ચવાની જરૂર છે; અને તેથી ગ્રામ્ય જીવનના સમસ્ત ક્ષેત્રને એક યા બીજી રીતે સ્પર્શે એવી રીતે ગ્રામ પંચાયતની સપ્રયોજન યોજના કરવામાં આવી છે" (કરજ કમિટીનો રીપોર્ટ પૃ. ૪૮.)

એ ખરૂં છે કે કરજદારી એટલા યોગ્યતાના પ્રમાણમાં વધી હતી કે તેનું સમૂળ નિવારણ, ગ્રામોદ્ધારની બીજી યોજના અમલમાં મૂકતા પૂર્વે, એક તદ્દન આવશ્યક પગલું હતું. પણ એકત્રાર ખેડૂતો ઝણ મૂત થયા, એટલે પછી તેની શુભ અસર થોડા વર્ષોમાં નામ શેષ ન કરવી હોય અને ચિર સ્થાયિ બનાવવી હોય તો ખેતીના બીજા પ્રશ્નોના ઉકેલ પર પણ ધ્યાન આપવું જોઈએ. એ બીજા પ્રશ્નો કયા છે તેનો સંક્ષિપ્તમાં નિર્દેશ કરી, તે સંબંધે જાનનગર રાજ્યે શું પ્રયત્નો કર્યા છે તે તપાસીએ.

(૧૦) ભવિષ્ય સંબંધેની અનિશ્ચિતતાને લઈને વર્તમાન પરિસ્થિતિ જે કર્તવ્ય સૂચન કરે તેની ઉપેક્ષા અવગણ્ય છે.

જાનનગરના સમૂળ કરજ નિવારણના પ્રયોગ

પરત્વે, જ્યારે તે ગતિમાં હતો ત્યારે પણ, એ દીક્રા સતત કથા કરતી કે કરજ નિવારણથી ઉભા થતાં ભવિષ્યનાં જોખમ જવાબદારી પરત્વે ઘટતું વળન આપવામાં આગ્યું નથી. વળી ભવિષ્ય માટે યોગ્ય ખાંદેશરી અને સંરક્ષણ આપવામાં ન આવે તો પછી કરજ મૂકીને કાંઈ અર્થ રહેતો નથી આવતો યોગ્ય ઉત્તર એજ હોઈ શકે કે ભાવિ તો હંમેશા અમુક અંશે અનિશ્ચિતજ રહેવાનું. પરંતુ એ બહાનું આગળ ધરીને વર્તમાન પરિસ્થિતિ, જે નવા સુધારા અને અત્યારની હાલતના ઉપાય માટે પૂકારી રહી છે તેના, સ્પષ્ટ પકારને અવગણીને કરજ નિવારણની તાત્કાલિક જરૂરીયાત ભાગ્યેજ ઈન્કારી થકાથ ખેડૂતોના કરજનો વિસ્તાર અને તેનું પરિણામ વિચાર્યા છતાં તેનો ફરજી કરવામાં આગ્રહાની થવી હોય તો તેનું કારણ તે પ્રશ્નની ગહનતા અને તેના ઉકેલમાં જે મોટી રકમનું શેકાણ કરવું પડે તે કારણભૂત હોય એવી શંકા રહ્યા કરે છે. કરજદારીના ઉકેલ પરત્વે જે નિષ્ક્રિયતા અને નિશ્ચયાત્મક વલણનો અભાવ જોવામાં આવે છે તેમાં પરસ્પર વિરોધી માનસ રહેલું જણાય છે. આ વિષય ઉપર એક મિત્રને પત્ર લખતાં, સર પ્રભાશંકર પટ્ટણીએ નીચે મુજબ અભિપ્રાય દર્શાવ્યો હતો :— "હું માનસશાસ્ત્રી નથી. પરંતુ એ સામાન્ય અનુભવની વાત છે કે જ્યારે કોઈ માણસ અમુક કામ, જે કરવા સરખું હોય પંજુ તે કરવાને પોતે અશક્ત હોય અગર તે કામ કરવાની અનિચ્છા હોય ત્યારે સામાન્યતઃ તે કામ પોતે કરી શકે તેમ નથી એમ ખુલ્લે દિલે કબુલ નહિ કરતાં, જટ ખુલાસો થઈ ન શકે એવા વિચિત્ર માનસિક વ્યાપાર વડે, તે કામ કરવા જેવું જ નથી અગર તો તે કામ માટે હજી યોગ્ય સમય પ્રાપ્ત થયો નથી એમ પોતાની જાતને તે મનાવીને તે છેતરે છે. જે કે તે વાત સ્પષ્ટતા પૂર્વક કોઈ કશું કરતું નથી તોપણ કરજ નિવારણના પ્રશ્ન પ્રત્યેના વલણમાં એવી જ વિચારસરણિ અને કેટલીક વખત ભાસે છે; જ્યારે અંતરાત્મા કરજનિવારણની જરૂરીયાત

સ્વીકારે છે ત્યારે બાહ્ય વ્યવહાર મન એ કામની અશક્યતાથી ભડકે છે. અને પોતાની નિષ્ફળતા કે અરિયરતાને બ્યાંબળી કરાવવા માટે મૂળ પ્રશ્નને દસી કાઢી તેની ગંભીરતા ઓછી કરે છે. અગર કરજ નિવારણ થયા પછી પણ અદ્ય મમથમાં ખેડુતો હતા તેવા જ કંઠજદાર ધરો એમ કહીને પૂર્વ સ્થિતિના પુનરાવર્તનનું ચિત્ર પોતાના માનસચક્ષુ સામે દર્શાવે છે.”

(૧૧) કરજ નિર્વારણ એ જરૂરનું પ્રાથમિક પગલું.

દેવાના પ્રશ્નની ઉપેક્ષા કરવી એ તેની પ્રત્યે ખરાબમાં ખરાબ વલણ લેવા બરોબર છે, એમ કૃષિ ઉપરના શેષલ કમિશને ભારપૂર્વક જણાવ્યું હતું. વિશેષમાં દેવા મંબંધી વર્તમાન અસહ્ય પરિસ્થિતિનો પ્રથમ નિકાલ થયા પછી જ લવિષ્યના સુધારાનો માર્ગ નિષ્કંટક રૂપે તે રાહમાં કાંઈ પગલું ભરવાની સારી તક પ્રાપ્ત થઈ શકે. દૃષ્ટાંત તરીકે—જેમ આગમીડીને અકસ્માત થાય ત્યારે, ભારેલી ટુટેલી વસ્તુઓ દૂર ખસેડી પહેલા પાટા અને સડક સાફ કરવી જોઈએ, તેવી રીતે, બીજા સુધારા અમલમાં મૂકતાં પૂર્વે કરજનો ફડચો કરવાનું પગલું લેવાની પ્રથમ જરૂર રહે છે. વળી જેવી રીતે ગાન રસ્તા-માંથી ભંગાર ઉપાડી લેવાથી જ અટકી પડેલા વ્યવહાર પુનઃસ્થાપિત થતો નથી, તેમ, માત્ર ભૂતકાળના દેવાનો ફડચો કરવાથી જ ખેડુતોની આર્થિક ઉત્તિ ધરે એવી આશા રાખવામાં નહોતી આવી. માન બીજા પુનર્ધટનાનાં કાર્યો કરતાં પહેલાં આર્થિક પુનર્વ્યવસ્થાના કાર્યને ગતિમાં મુકી, પાર ઉતારવા ભૂતકાળને ભુંસી નાખી નવેસરથી શરૂઆત કરવાની ખાસ જરૂર હતી.

ઈન્ટર નેશનલ લેન્ડ રીયુના ૧૯૩૫ના એપ્રિલના અંકમાં લાવનગરના પ્રયોગના એક અવલોકનકારે ટીકા કરેલ છે કે “લાવનગરના કરજ નિવારણના પ્રયોગની મુખ્ય સાર્થકતા, જુના કરજનો હિસાબ મુકાબો આપીને પાટી ભુંસી તે ચોક્ષી કરી છે, તેમાં સમાયેલ છે. પાટી ચોક્ષી હોય તો જ તેની

ઉપર ભાવિ પુનર્ધટનાની દોરવા ધારેલી રેખાઓ સ્પષ્ટપણે દોરી શકાય.”

(૧૨) માત્ર કાયદાનો પ્રબંધ, ખેડુતોને ફરી દેવામાં પડતા અટકાવી શકે નહિ.

શરૂઆતમાં જ એ જણાવવું જોઈએ કે દરબારે આમપંચાયતની સંસ્થાને સજ્જન કરી, તેની ઉપર બહુ મોટો મદાર પાડ્યો છે. આમપંચાયતદ્વારા શી શી બાબતની સિદ્ધિની અપેક્ષા રખાઈ છે, તે રીપોર્ટમાં વિગતથી વર્ણવ્યું છે. કૃષિકારોને લવિષ્યમાં ફરીવાર દેવું કરતાં અટકાવવા માટે તેમના આંતર જીવન ઉપર દેખરેખ રાખવા અને તેનું નિયમન કરવા માટે સખત પ્રતિજ્ઞક કાયદાઓ રચવા કેટલાક અભિપ્રાય આપે છે. કંઠજૂત કરેલા ખેડુતો ઉપર ફરીવાર કરજદારીનાં પૂર ફરી વળતાં અટકાવવા માટે આવાં કૃત્રિમ બંધ બાંધવામાં ભાવનગર દરબારને શ્રદ્ધા નથી. ગમે તેવા શુભ હેતુથી ચોક્ષા આ કાયદાઓને વ્યવહારમાં મૂકતાં કેટલી મુશ્કેલીઓ આવે છે, તેનો હંમેશાં યથાર્થ વિચાર કરવામાં આવતો નથી. ગભ્યસત્તા ગમે તેટલી જનશૂન અને શુભ હેતુવાળી હોય તોપણ પ્રજાના આંતરિક વ્યવહારને નિયમિત કરવાના પ્રયત્નથી સારા કરતાં હુકે કદાચ ન થાય તોપણ પ્રસંગે તે અયોગ્ય સત્તાવર્ણનું કારણ તો બને જ.

(૧૩) આમપંચાયતદ્વારા આર્થિક દૃષ્ટિએ સ્વાશ્રયી સમાજ રચાય એ જ લવિષ્ય માટેની ઉત્તમ આંદોલનો છે.

આમપંચાયત જેવી સ્વયંશાસિત સંસ્થાદ્વારા ધીમા પણ મજબુત પગલે થતા સુધારા ઉપર ભારોસો રાખવાનું ભાવનગર દરબાર પસંદ કરે છે. બ્યારે પંચાયતનો સંપૂર્ણ વિકાસ ધરે ત્યારે આર્થિક દૃષ્ટિએ તે સગીન બનશે, એવી આશા રાખવામાં આવે છે; એટલું જ નહિ પણ તેમાં અવિચારી ઉગાઉગીરી અને દેવું કરવાની વૃત્તિ ઉપર પણ પ્રચલિત ખંદેર મતનો નૈતિક અંકુશ રહેશે. પણ આવો પ્રયત્ન અને સ્વાશ્રયી સમાજનો સંપૂર્ણ વિકાસ કુદરતી રીતે મંદગતિએ જ થવાનો.

આમધંચાલનો પૂરે અડધી વધતી ગય છે. ચાર વર્ષ પહેલાં ફક્ત છની સંખ્યા હતી. અત્યારે ૮૪ ગામડાઓ સ્વયંશાસન તો અધિકાર ભોગવે છે; અને ખીન્ને ૫૫ ગામડાઓએ આમધંચાલ મળવા અરજ કરેલી છે. પૂનર્વિકિતના ભરે પછી એ કહેવું જરૂરનું છે કે આમધંચાલતના અત્યંત કે પરેશ્વરને તે ખીન્ને લાભો હોય પણ ગામડાઓમાં આત્મભાન જગૃત કરવાનો, આમજનતાને પોતાના મુખદુઃખનો સ્વયં વિચાર કરતા બતાવવાનો અને સામુદાયિક કિતના મુશ્કો પરત્વે રસ લેતા કરવાનો બનોળો લાભ તેમાં સામાનો છે.

(૧૪) ગામડાઓમાં અક્ષરજ્ઞાનનો ફેલાવો.

નિરક્ષરતાથી નિપજતા પરિણામની અતિશયોક્તિ કરવી સહેલી છે. હિંદુસ્થાનના ખેડૂતને લખતાં વાંચતા કે હિસાબ ગણતાં આવડતા નથી એ અર્થમાં તે નિરક્ષર છે ખરો પરંતુ નિયમિત રીતે દૈનિક વર્તમાન પત્ર કે સંવિચાર દેવળમાં જર્જાતમક વાંચતા અંગેજ ખેડૂતના કરતાં તે વધારે પ્રમાણમાં વ્યવહારદક્ષ અને સામાન્ય શુદ્ધિ ધરાવે છે, એવો આ વિષયના પત્રકાન વિચારકોનો આલમ્બ છે. એક વર્તમાન પત્રના ખબર પત્રીએ ફરેલ દીકા મુજબ, હિંદુસ્થાનનો સામાન્ય ખેડૂત તેને નુંકસાન થાય તેટલી હદ મુખી પ્રારમ્ભ વાદી હશે. પરંતુ સામાન્ય : તેનામાં વ્યવહાર શુદ્ધિ, ધીરજ, ઉદ્યોગ અને શરકચરની વૃત્તિ અસામાન્ય પ્રમાણમાં હોય છે. પછી તે બધા સાથે તે કેળવણીના સંસ્કારથી વંચિત છે, તેની ના ખાડી શકાય નહિ; તેમ છતાં જ્યારે આ હોય નિર્વૃણ થશે ત્યારે નિઃશંક તે ફુનિયાના કોઈ પણ ભાગના ખેડૂત સાથે સરખામણીમાં ઉભો રહી શકે તેવો નમુનેહાર ખેડૂત બનશે.

ખેડૂતોને પોતાની નિરક્ષરતાની અને અજ્ઞાનની ઘણી ભારે કિંમત આપવી પડે છે. તે હકીકત, એકના એકજ ગામમાં વ્યાજનો દર જે કણખીને આપવો પડે છે, તેની સરખામણીમાં કોણી જેવો પછાત કોમ વધારે આકરો દર ભરે છે. તેથી જણાય છે.

આ બાબતમાં કમિટીના રીપોર્ટમાં નીચે મુજબ ઉલ્લેખ કરેલો છે :—

“કોણી કરતાં કણખીની લાખ મોટી તેમજ જરૂરીયાત વધારે હોય છે. એટલે કોણી કરતાં કણખીએ પ્રમાણમાં વધારે કરજ કરે છે. છતાં કોણી કોમ જે કરજ કરે તેનાં વ્યાજ વટાવ વધારે આકરો તેને ભરવા પડે છે, આ વાત કોણીના ગામનો અને કણખીના ગામનો વ્યાજનો દર અથવા તે એકજ ગામમાં એકજ શાહુકારે કણખી તેમજ કોણી પાસેથી લીધેલા વ્યાજની સરખામણી કરવાથી સાબીત થઈ શકે છે. ઉદાહરણ તરીકે ધાંધળી ગામમાં સારા કણખી ખેડૂતો છથી વાર ટકાના વ્યાજે નવદ રકમ કે સાલ મેળવી શકે છે; જ્યારે કોણી ખેડૂતને સવાળા ખાતા પાડી આપવા ઉપરાંત ખજાણાણીએ રકમ ભરપાઈ ન થાય તો ચવાળા ખાડી પણ કાઢી આપવા પડે છે, બીજી રીતે કહીએ તો એક વરસમાં જે કે ત્રણ વખત નવું ખાતું ખાડવામાં આવે છે અને દરેક વખતે ૨૫ ટકા ઉમેરાય છે. આવી મોલ-સવાળાની રસમ ભાજુગઢ જ્યાં બધા ખેડૂતો કોણી કોમના છે ત્યાં પ્રચલિત છે. ધાંધળીમાં મોલ સવાળાની રીત નથી. ત્યાં કોણી ખેડૂતને દરરૂપીએ દરસામે અડધો ખાતો વ્યાજ આપવું પડે છે; જે દરરૂપે ૭૭૩ ટકા જેટલું થવા ગય છે. વળી સેદરા જ્યાં કણખી હથી ૧૨ ટકા વ્યાજ આપે છે ત્યાંજ કોણીને ધરેણું મીરો મૂકી રૂપીઆ ઉપાડવા હોય તો પણ ૧૮૩ ટકા વ્યાજ આપવું પડે છે.”

આ ઉપરથી આવશ્યક સાર એટલો નીકળે છે કે જેટલી નિરક્ષરતા વધારે એટલો શાહુકારે ઉપર આધાર વધારે રાખવો પડે, અને તેના પ્રમાણમાં તેનો જેરલાલ વધારે લેવાય. જ્યાં દેવાની સંખ્યા અને પ્રમાણ અજ્ઞાનતા અને કેળવણીમાં પછાતપણું સાથે અત્યંત કારણ સંબંધ ધરાવતું હોય, ત્યાં ભવિષ્યમાં દેવું થતું અટકાવવા માટે કેળવણી કામ જાનનો પ્રચાર કરવો એ નિઃસંદેહ રીતે એક અચર કારક હોવા લેખાવો જોઈએ.

પરેશ જુવનની ઉદ્દાઘટન કિવાન પ્રકરે જ્યારે પાછલી સાલોતું મહેસુલ માંડી વાળવાની સત્તાવાર

નહેરાત ચર્ધ ત્યારે ખેડુતોની મલામાં પ્રવચન કરતાં સર પ્રભાસંકર પટ્ટણીએ કહ્યું હતું કે:—

“તમને નાણાં મળ્યાં છે અને દરબારી લહેણા-માંથી તમે મૂકત થયા છે એટલે તમારો હેતુ પરિપૂર્ણ થયો છે એમ ન માની લેતા. અબણ અને હુંકી નજરવાળો કુલણછ પોતાના બાપની લાખો રૂપીઆની મિલકત પણ ચોડા સમયમાં વેંચી નાખે છે માટે આ બધું ચોખ્ખું કેળવણી વગર નકામું છે.”

હિંદુસ્થાનનો ખેડૂત હંડી પહેંચ અને દીર્ઘદષ્ટિ વિનાનો હોવાનું મુખ્ય કારણ તેનું અગાધ અજ્ઞાન અને નિરક્ષરતા છે. પોતાની અશક્તિથી નહિ પણ માત્ર બેદરકારી અને અજ્ઞાનથી મુદતસર નહિં ભરેલા, નણવા દેવાનો વ્યાજ વટારનો ખોળે વધે જાય છે, તેની તેને ઝાંખી પણ સતી નથી. તેનું કારણ પણ આ તેની ગાદ નિરક્ષરતામાં જ રહેલું છે. કમિટીની તપાસમાં એવા ધણા કિસ્સાઓ નજરે ચડ્યા હતા, કે જેમાં મૂળ તો સહેલાઈથી બરી શકાય એવી ધણી નણની રકમ, મુદતસર બરી નહિ દેવાની ગફલતથી વ્યાજ વિગેરે વધીને ધણી મોટી થઈ ગઈ હતી. કમિટીએ તેની મૂળ તપાસણીની મોંઘમાં વ્યાજબી ટીકા કરેલ છે કે આવા કિસ્સાઓ ખેડુતોને બરોબર કેળવણી આપવાની જરૂરીઆતનો સ્પષ્ટ નિર્દેશ કરે છે, જેથી થોડી બાકીની દેવાની રકમ આપવાનું મુલતવી રાખવામાં કેટલું નેખમ સમાયું છે તેનો ખ્યાલ તેને આવે અને મુદત દરમ્યાન દેવુ આપવાની નૈતિક ફરજનું તેને જ્ઞાન થાય. નાણા ધીરનાર રાજ્ય હોય કે મહાયકારી મંડળી હોય ત્યાં એક રીતે આ ખન્ને તરફો વિદ્યમાન હોય છે.

અલગતાં જ્યાં સુધી ખેડૂત વાંચતાં લખતાં અને ગણતાં નહીં શીખે ત્યાં સુધી, અદા કરી શકાય તેવું કરજ અદા નહિ કરવામાં કેટલું મોટું નેખમ રહેલું છે તેનું જ્ઞાન તેને નહિં થાય. જે ગામડામાં નિશાળ છે, ત્યાં પણ ખેડૂતના છોકરાઓ કેળવણીનો મળી શકેતો પૂરો લાભ લેતા જણાતા નથી; એ દિવંગીર થવા જેવું છે. જે ગામને ગ્રામપંચાયત આપવામાં

આવે છે, તે પહેલું સુધારાનું પગલું નિશાળની માગણી કરવાનું લે છે, તે હકીકત આવકારદાયક છે.

નિયમ તરીકે તો જે ગામમાં ૫૦૦ કે તેથી વધારે વસ્તી હોય ત્યાં જ નવી નિશાળ ખોલવામાં આવે છે. પરંતુ ગ્રામપંચાયતના ગામોને એ નિયમનો અપવાદ ગણેલ છે. ત્યાં ૫૦૦ થી ઓછી વસ્તી હોય તો પણ નિશાળનો લાભ આપવામાં આવે છે. આથી કેળવણીનો પ્રચાર ઝડપથી થશે, અને નિરક્ષરતા દૂર થશે;—જે નિરક્ષરતા અબણ અને અગમચેતી વજરના ખેડુતોનો ગેરલાભ લેવામાં, શાહુકારોનું અતિ પ્રયજ દથીઆર ગણવામાં આવે છે.

વિશેષતઃ એ સંતોષપૂર્વક નોંધ લેવા જેવું છે કે ગ્રામપંચાયતવાળા ગામો જ્યાં થાણુદારની દરમ્યાનગીરી વિના દરબારી મહેસુલની વસુલાત થાય છે ત્યાં ગ્રામ પંચાયત સિવાયના ગામો કરતાં ત્વરાથી અને નિયમીત દરબારી મહેસુલની વસુલાત આવે છે. એ બતાવે છે કે એ ગામડાઓમાં મુકેલો વિશ્વાસ નકામો ગયો નથી.

૧૫. છુદ્દિશાળી ખેડૂત કોમ સામાજિક ખર્ચોની મર્યાદા બાંધવા ઉદ્દેશિત હોય છે.

ઉપર ઉલ્લેખ કર્યા મુજબ કરજદારી ઉત્પન્ન થવાનું મૂળ અને મુખ્ય કારણ સામાજિક પ્રસંગો છે. તે નિમિત્તે વધારે પડતું ખર્ચ કરવાથી વારંવાર વધતું જતું દેવુ દરતું પડે છે.

એક સાનંદનોંધ લેવા જેવું છે કે આ સંસ્થાના ખેડુતો દ્વે જગૃત થતા જાય છે. અને સામાજિક ખર્ચોને ઓછા અને નિયમિત કરવાની જરૂરીઆત સમજતા થયા છે તેમ કરવામાં જ્યાં દરબારી દર-મ્યાનગીરીની જરૂર જણાય ત્યાં તે પણ મેળવે છે, કરજની પ્રાથમિક તપાસણી કરનારી કમિટીના રીપોર્ટના પૃષ્ઠ ૪૨ મેં કરેલી વિસ્તૃત ટીકાનું આદિ અવતરણ કરવું ચોખ્ખું ગણાશે.

“સાતિના રીવાજો અને સામાજિક બંધનો જે જે ગળ ઉપરવટ ખર્ચ કરવાની અને ભારે કરજો કરવાની ફરજ પાડે છે તેના જુલમી બંધનના સંબંધે કણ્ણી, પંચોળી વિગેરે સાતિના સમજદાર માણસોનું

માનસ જાગૃત થયું છે. તે જીલ્લામાંથી છૂટવા અર્થે જ્ઞાતિના વ્યવહારોને, કાયદાઓ અને પેટા કાયદાઓથી, નિયમીત કરવા માટે તેમણે પ્રયત્નો કર્યા છે પણ તેવા કાયદા કાનુનો અમલકારક બનાવી શકાય એવી યોજનાના અભાવે ધારાધોરણના પાલન કરતાં તેનો લાભ વિશેષ થતો હતો. આવા સંયોગોમાં કેટલીક જ્ઞાતિઓ, દરબાર તરફથી ધારાધોરણ થાય તેને વધાવી લે છે. જ્ઞાતિના મોટા સમૂહનો મત આ પ્રમાણે હોય ત્યારે દરબારે અધિકૃત દબલગીરી સામે રક્ષણ થાય તેવી રીતે મોગ્ય ધારો ધરી આપી, તેનો અમલ કરાવવામાં આનાકાની કરવી જોઈએ નહિ.

૧૬. ખરક લોકોએ જ્ઞાતિના ધારા પળાવી આપવા અરજ કરતાં તે મુજબનો ધારો કરી આપવામાં આવ્યો.

આ સંસ્થાનમાં ખરક નામની ખેડૂતોની મુખ્ય જ્ઞાતિ છે. તેઓ ખડતલ અને ઉલોમશીલ હોઈ મોટી સંખ્યામાં ભેંશી રાખી ખેતીની આવકમાં ઉમેરો કરે છે. તેઓ આદલા ઉલોગી અને સારું કમાના હોવા છતાં લગ્ન, ધરધરાણું (પૂનર્લેખ), આણા (છોકરીને પહેલી વખતે સાસરે વળાવવાની ક્રિયા) વિગેરે વસા-ઓમાં ગળ ઉપરવટનો ખર્ચ કરવાથી ઘણાં ફૂળી ગયા છે.

સામાજિક અંધનોને વશ થઈને કરના પડતા ખર્ચોમાંથી બચી જવા માટે જીલ્લાજીદ વસા વળતે કેટલો ખર્ચ કરે, તેની નોંધ સાથે, તે મુજબનો ધારો કરી આપવા તેમણે સ્વતંત્ર અરજ કરેલી તે નિયમોનો લાભ થાય ત્યારે જ્ઞાતિનું પંચ કસ્ટરવાનનો દંડ કરે છે અને જે તે મહાલના વહીવટદાર (પ્રગણાના વસુલાતી અમલદાર) તે દંડ દરબારી હોલે જઈને રીતે વસુલ કરવામાં આવે છે તે રીતે વસુલ કરી આપી જ્ઞાતિના પંચને સોંપે છે. આ ધારાને દરબારથી તરફથી મંજૂરી આપવામાં આવતાં, છેલ્લા વર્ષોમાં ખરક જ્ઞાતિમાં ગળ ઉપરના ખર્ચો વધી ગયા હતા તે અંકુશમાં આવ્યા છે.

અલગત, સામાજિક સુધારા બહારથી લાદ્યા એ લાગેજ સલાહકારક અને વ્યવહાર હોય છે. પરંતુ ફરીથી કમિટીના રીપોર્ટના શબ્દોમાં કહીએ તો— “ધારાધોરણનું ઘડતર અને તેની પ્રસિદ્ધિ, એક રીતે જે જ્ઞાતિઓના તે ધારા ધોરણ હોય તે જ્ઞાતિઓનો તેવા સામાજિક સુધારા માટે તૈયારી અને જરૂરીયાત દર્શાવે છે. તેવી જરૂરીયાત અને તૈયારી જ્ઞાતિના મોટા સમુદાયે દર્શાવી હોય ત્યારે, રાજ્યે જરૂર મુજબની કાયદાની મહોર લગાવી આપવી જોઈએ. તેના અભાવે જ્ઞાતિના ધારાઓ અમલ વગરના કાગળ પર રહે છે. અને જેનો વ્યવહાર સાથે સંબંધ ન હોય તેવા શુભ આશયને માત્ર વ્યક્ત કરવા જેટલા ઉપયોગી હોય છે.

ખરકના ઉદાહરણથી એટલું સ્પષ્ટ થાય છે કે જ્ઞાતિના નિયમોમાં દરબારથીની દરમ્યાનગીરી હંમેશાં અસ્થિર નથી હોતી. ઉલટું કેટલીક વખત કણ્ઠથી, પહેલાળ, પચોળી તથા કુંસાર જેવી ઉલોગી અને મહેનતુ જ્ઞાતિઓને, કુરિવાજના પાશમાંથી અલાવતો એ એક માત્ર કારણ ઉપાય હોવાની પ્રતીતિ થાય છે. રાજ્યની મદદ અને દરમ્યાનગીરી વગર જ્ઞાતિના માત્ર કાગળ ઉપરના કાયદાજ જ્ઞાતિના પ્રચલિત કુરિવાજ અને સામાજિક ચૂંસમાંથી ભાગ્યેજ કાઢીને બચાવી શકે છે.

૧૭. ખેતીના અંગની ખરેખરી જરૂરીયાત માટે બહોળે હાથે તગાવી અપાય છે

ગામડાગામી શાહુકારોને દર કરવાનો ધરો હોતો નહિ તેમજ તે સકચ પણ નથી. તે સાથે ખેડૂનો ખેતીના અંગની ખરેખર જરૂરીયાતને લઈને દેવું કરવાના પ્રમંથ ઉપરિચિત થાય ત્યારે તેણે અપેક્ષા ઝેરલાખ લઈ શકાય નહિ, તે માટે દરબાર તરફથી બહોળા પ્રમાણમાં અને ઉદાર શરતોથી તગાવી ધીરવામાં આવે છે. કેટલાક પ્રકારની તગાવી વગર વાલુ ધીરવામાં આવે છે; અને ખર્ચાળ ખેતીન સુધારા માટે મોટી રકમની તગાવી ધીરવામાં આવે છે ત્યારે વ્યાજનો સાધારણ દર લેવામાં આવે છે. સામાન્યતઃ માત્ર ખીયારણની તગાવી માટે જ દર

વર્ષે વાવણી ટાણામાં એક લાખ રૂપીઆ આપવામાં આવે છે. તેનું કંઈ વ્યાજ લેવામાં આવતું નથી. વળી જરૂરીઆતવાળા જેડુતોને નવે કુલે માળવા માટે કે જુનો કુલે ઉડે ઉતારવા માટે, જળદ ખરી-દના કે વાદના બીયારણ માટે પણ પચાસ હજાર રૂપીઆ દર વર્ષે મંજૂર રહે છે. સાધારણ વર્ષોમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબની તગાવી ધીરવામાં આવે છે; તે ઉપરાંત કમી વરસાદ જેના મુશ્કેલીના પ્રસંગે વરસ પૂરે કરવા માટે ખાસ તગાવી પણ ધીરવામાં આવે છે. દપ્તાંત તરીકે, જે વર્ષ પહેલાં રૂપીઆ છ લાખથી વધારે જમીન મહેસુલ લારતા કુલેના અને લીલીયા મદાલના આશરે સીત્તર માગેમાં સખત અનાવૃષ્ટિની અસર હતી. દરબારશ્રીએ પ્રથમ તમામ જમીન મહેસુલ મોકુફ કરી; અને ત્યારબાદ ૭૮ ટકા જેટલી રકમની જમીન મહેસુલ માંડી વાળી. તદ-ઉપરાંત એક લાખ અને પાંચ હજાર રૂપીઆ બીયારણ ખોરાક માટે દાણા તથા ટોર માટે ધામ વિગેરે જુદાજુદા પ્રકારની તગાવીની ખાસ મંજૂરી દરબારશ્રીએ આપી હતી. છેવટે તે તમામ રકમનો જેડુત સંકટ-નિવારણ ફંડના એકઠા થયેલા વ્યાજમાં સમાસ કરી માંડી વાળવામાં આવેલો સફળત નેક નામદાર મહંમ મહારાજ સાહેબે, ઈ. સ. ૧૯૧૨માં નામદાર યુવરાજશ્રીના (વર્તમાન નામદાર મહારાજ સાહેબશ્રી કૃષ્ણકુમારસિંહજીના) શુભજન્મ પ્રસંગે તેઓ નામદારનું મુખ્યારક નામ બેડી દીર્ઘશર્મા જુદિથી આ ફંડ રચાયેલું છે.

૧૮. જુના કરજનો ફરજો થવાથી સહાયકારી મંડળીના વિકાસમાં સરળતા.

સહાયકારી મંડળીના વિકાસમાં મોટા અંતરાય રૂપ જુના કરજનો બોલે હતો. પણ જુના કરજનો સમૂળ ફરજો થતાં સહાયકારી મંડળીયોના વિકાસ અને વિસ્તાર માટે મર્ગ ખુલ્યો થયો છે. સહાયકારી મંડળીની યોજનાથી અને પ્રથમ ઉદ્દેશ કર્યા મુજબ બહોળા પ્રમાણમાં તગાવી ધીરવાથી, જેની સંખ્યા વ્યાજબી જરૂરીઆત પૂરી પડશે એમ આશા રાખ-

વામાં આવી છે. સહાયકારી મંડળીઓએ એકઠી કરેલી રકમ જેટલી બીજી સામી, જે હજારથી વધારે નહિ તેટલી રકમ દરબારશ્રી તરફથી રૂ. ૬૬ ટકાના વ્યાજે કરજ તરીકે ધીરવામાં આવે છે; અને મંડળીના સભાસદોએ એકઠી કરેલ ધાપજુના ૨૦ ટકા જેટલી રૂ. ૪૦૦ થી વધારે નહિ તેટલી રકમ, મંડળીને બહીસ આપવામાં આવે છે. અત્યાર સુધી કુલ રૂ. ૧,૮૬,૭૫૦ સામી રકમ કરજ તરીકે ધીરવામાં આવી છે. અને રૂ. ૨૦,૩૮૯—મંડળીયોને બહીસ તરીકે આપવામાં આવ્યા છે. કરજ ધીરવામાં આવેલ છે, તે ભરી શકાય તેવા મુદ્દર કરેલ રકમના હક્કથી પાછું વસુલ કરવામાં આવે છે, દરબારશ્રીને ભરવાનો કરજનો હક્કો અત્યાર સુધીમાં એક પણ પડ્યો નથી અને મુદતસર ભરી આવેલ છે, એ હક્કિત મંડળી-યોની સદ્વત્તા આપોઆપ સાધીત કરે છે.

૧૯. ખાતાની જમીન પરત્વે વેચાણ અને વારસા હક બક્ષવામાં આવ્યો.

છ વર્ષ પૂર્વે, નેક નામદાર મદારાજ સાહેબના રાજ્યારોહણના પ્રસંગે સમરણીય બનાવવા, દરબારી જેડુતોને તેમના ખાતાની જમીન વેચાણ આપવાનો અને તેમના કાયદેસરના તમામ વંશવારસોનો વારસા હક સ્વીકારવામાં આવ્યો છે. આ નવા હક્કથી કમિત ઉપગતી શકાય નહિ એવી મુદી, જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે ઉપયોગમાં આવી શકે તેવી સવણી બની છે, એ કહેવાની જરૂર નથી. કેમકે ખાતાદારોને આ પહેલાં પોતાની જમીનની વેચાણ વ્યવસ્થા કરવાનો અધિકાર નહોતો. તેમજ તે જમીન સિદ્ધી લોટીના પ્રુવ વારસદારને અભાવે દરબાર દાખલ થવાને પાત્ર બનતી હતી.

આ નવા હક્કથી જેડુતોની મિલકતની કેટલી કિંમત વધેલી ગણી શકાય તેની ચોક્કસ આંકણી કરવી લગભગ અશક્ય છે. પણ કુલ દરબારી ખાતાની જમીન આસરે ૧૮૦૦,૦૦૦ ચીકા છે. સામાન્ય રીતે ગણતરી કરતાં એક ચીકાના રૂ. ૧૦ સરેરાજ ઉપજ એ રીતે ગણતાં જેડુતોની મિલકતની કિંમત અને

સાથેસાથ તેમની શાખ ૧૩ થી ૨ કરોડ જેટલી વધી છે, એમ વ્યાજબી રીતે કહી શકાય.

૨૦. ખેડૂત ન હોય તેવાના હાથમાં જમીન જતી અટકાવવા માટે ખરેખર ખેડૂત સિવાય ખીજને જમીન વેચવાની મનાઈ.

નવા વેચાણ વારસાના બક્ષિસ હકથી ખેડૂતોનું જમીન પરત્વે મમત્વ વધશે એવી આશા રાખવામાં આવી છે, અને ખેતીમાં કાયમી સુધારણા મોટી રકમ ખર્ચાને કરવાની તેની ઈચ્છા થાય તો તેમ કરવાનું તેની શાખ વધતાં શક્ય બન્યું છે.

સાથે સાથે આવી અણધારી રીતે મિલકતની કિંમતમાં વધારો થવાથી તે પરાપૂર્વના જુના સંસ્કાર પ્રમાણે આખો વીચીત્રે કરજના કુવામાં કુદી નહિ પડે એવી પણ આશા રાખવામાં આવી છે. શુભ ઉદ્દેશથી કરેલ નવાજેશનું પરિણામ છુદ્ડ ન આવે તે ખાતર ખરેખરા ખેડૂતોનેજ ખાતુ વેચી શકાય તેવી મર્યાદા અને અંકુશ આપેલા વેચાણ હકમાં, રાખવામાં આવ્યા છે છૂટથી પોતાનું ખાતુ વેચી શકાય, તેવા હક ઉપર આ ફેમીતો અંકુશ ખેડૂતોના પોતાના જ હિત માટે ધણો અગત્યનો છે, એમ જણાવવાની હાલજે જ જરૂર હોય. કોઈ પણ જાતના અંકુશ કે પ્રતિબંધ વીનાનો જમીન વેચાણનો હક અન્ય રચણે છે, ત્યાં જમીનની માલેફી ખરેખરા ખેડૂતોની પાસેથી વધારેમાં વધારે નફો ઉપરથી લઈ જવામાં જ જેમનું માત્ર હિત રહેલું છે તેવા મુડીવાળા અને જમીન આવી હોય તે ગામથી દૂર કાયમ શહેરમાં વસવાટ કરનારા જમીનદારોના હાથમાં ચાલી ગઈ છે, આમ થવાથી જમીન બગડતી ગઈ છે, અને ખેડૂતોને મરજી પડે ત્યારે જમીન છોડાવી લઈ શકાય તેવા ભાડુલ અગર જમીન વીનાના મજૂરની સ્થિતિએ લાવી મૂક્યા છે.

છલ્લામાં તેમજ અન્ય રચણે જમીનના હુંકાહુંકા હાગણા થવાનો પ્રશ્ન વધારે અટપટો બનતો જાય છે, કેમકે ત્યાં મુખ્ય રાજ્ય સત્તા અને ખરેખર જમીન ખેડનાર ખેડૂતની વચ્ચે જમીનદાર અને પેટા

જમીનદારોની પરંપરા મધ્યસ્થા હોય છે. સદ્ભાગે ભાવનગરમાં તેવું નથી. આ સંસ્થાનમાં જમીન ધારણ કરનારને શિર જતે ખેડ કરવાની ફરજ છે. માત્ર કેટલાક મુકદ્દર કરેલા સંયોગમાં પ્રગણના વહીવટી અમલદારની પરવાનગીથી અમુક મુદત સુધીજ પોતાની જમીન બીજાને હાગથી કે પટાથી ખેડવાને આપી શકે છે.

૨૧. જમીનના નાના હાગણા પાડવા સામે પ્રતિબંધક હુંકમ.

ઝોછી જમીનના પોપણ ચર્ષ શકે નહિ તેનાં નાનાં ખાતાં પડવાથી થતા ગેરલાભ તરફ મહત્ત્વ ધ્યાન ખેંચાય છે; જો કે ભાવનગર સંસ્થાનમાં જમીનના નાના નાના હુંકા બહુ પ્રમાણમાં હજી થયા જણાતા નથી; છતાં કરજ કમિટીના રીપોર્ટમાં મહત્ત્વ મહા-લના ભાદરેડ ગામ સંબંધે જે ઉલ્લેખ છે તેથી તેની સ્થિતિનો સંદેહ અભાવ છે એમ પણ કહી શકાય એમ નથી. ભાદરેડ મોડું ગામ છે ખેડૂતોની આર્થિક સ્થિતિ ઉપર પ્રત્યક્ષ અસર કરે એવી એક બે લાક્ષણિક બાબત એ ગામના સંબંધ દ્રષ્ટિ સમક્ષ આવી છે. તેનો નોંધ અને કરવો ઘટે છે. ભાદરેડના ખેડૂતોનો મોટો હાગ પંચોળીનો છે; જેઓ કદાચ કૃષિ-કારોના વર્ગમાં કણુમી પછી ખોટજ કક્ષામાં આવે એવા મહેનતુ અને જુદિસાળી છે. પૂર્વે તેઓ આર્થિક દ્રષ્ટિએ સારી રીતે પોપણ થાય તેવા મોટા ખાતાં ધારણ કરતા હતા. પણ ખાતુ ધારણ કરનાર મૂળ પુરવના વારસદારોમાં જમીન વહેંચાઈ જતાં, પોપણ ચર્ષ શકે નહિ એવાં નાનાં ખાતાંઓની સંખ્યા વધતી ગઈ છે. મૂળ ખેડૂતોનો વંશ વિસ્તાર વધતાં, તેના પ્રમાણમાં વિભાગ પડવાથી ખરેખરા ખેડૂત હસ્તક જમીન એટલી જૂજ રહી છે કે તેથી, ખેતીની હુંડી કમાણીમાં તેમનું પોપણ ચર્ષ શકતું નથી. અને જોછએ એટલું કામ પણ બારે માસ રહેતું નથી, તેમ થવાથી મૂળ સારા ખેડૂતો આજે ભાડે ગામ ફેરવીને બીજાની માલેફીના આંખા ગુંદાનો ઈર્ષ્યો રાખીને કે હેવટ છૂટક મજૂરી કરીને પોતાનો જેમ તેમ ગુજારો કરતા બેવામાં આવે છે.

એક ખાતાદાર પાસે અમુક યીધાની વત્તાથી ઝાંછી જમીન હોય તો તે પૈકીના કેાઇ ભાગ તે વેચી, ગીંદા મૂકી કે બીજી વ્યવસ્થા કરી શકે નહિ તેવો, અમુક દહની નીચે સર્વે નંખરોના ભાગના પાડી શકાય નહિ તેવો તાજેતરમાં મનાઇ હુકમ થયો છે. તેવા પ્રતિબંધક હુકમથી ખાતાંઓ પોષણ ન થઇ શકે તેવાં નાનાં થતાં અટકશે એવી આશા છે.

૨૨. જમીન મહેસુલની વસુલાત વધારે રહેમભરી બને છે.

જમીન મહેસુલ સપ્તાહથી વસુલ કરવાના ઘોરણની ઘણી ટીકાઓ થાય છે. અને નિઃસંશય કેટલીક વખત ખેડૂતોના કરજનું એક કારણ તે પણ હોય છે. હેઠલા વર્ષોમાં બે રીતે તે સપ્તાહ દૂર કરવાના પ્રયત્નો કરવામાં આવ્યાં છે. એક તો, ખાતાનું પાછલી સાલનું હથેણું વસુલ કરવા માટે આખા ગામનું સામાન્ય આનીનું નામ સારી સ્થિતિના પહેંચતા ખેડૂતોને દિલ રાખીપ રાખીને નહિ, પરંતુ મધ્યમ વર્ગના અને ગરીબ સ્થિતિના ખેડૂતો ઉપર સુરત રાખીને પાડવામાં આવે છે. આ લેવાયું શામતા તમામ ખેડૂતો સ્થેલાઈથી ઠારી શકે; એટલું માફક સરનું હોય છે. આ સામાન્ય આની કરતાં પણ વિશેષ રકમ ભરી શકે એવી સ્થિતિના ખેડૂતો પણ હોય છે; તેમની પાસેથી પાછલી સાલના હથેણા પેટે લેવાની વધારાની રકમનું નામ વહીવટદાર, બકિતગત ખેડૂતોનું જુદું જુદું પાડે છે. આ વ્યક્તિગત લેવાયું, સ્થિતિ અંચોપો કરી બંધ તો તે અનુસાર, વહીવટદાર ઝાંછું કે વધારે કરી શકે છે.

કીરતની મુદતને ચોક્કસાઈથી વળગી નહિ રહેવાનું બીજું પગલું લેવામાં આવ્યું છે, અને તે માટે પ્રત્યેક વર્ષે, પાકની સ્થિતિ અનુસાર, ગામ, તપો કે કે મહાલની કીરતની મુદત લંબાવવા વિભાગના મહંનીશ (આસીરેટ) વસુલાતી અધિકારીને ખાસ સત્તા આપવામાં આવે છે.

૨૩. નીચણની તંગીને પહોંચી વળવા માટે

દંગામાં અને ગંજીઓ ખડકી ઘાસનો સંગ્રહ કરવામાં આવે છે.

કપાસ અને શીંગ જેમાં કિંમતી પાક લેવા જતાં પોતાના ઢોરના નિભાવ માટે બેઘએ તેટલા ઘાસનો સંગ્રહ ખેડૂતો કરી શકતા નથી; અને વરસાદ મોડો શરૂ થાય અગર વચમાં લંબાવે ત્યારે ઘાસની ઘણી વખત તંગી પડે છે. ખેડૂતો પાસે ખડ અને કડબનો સંગ્રહ ખૂટી જાય ત્યારે તેમને મદદ કરવાના હેતુથી અનુકૂળ કેન્દ્ર સ્થળોએ ૩ થી ૪ ફરોડ પૌંડ સુધી ઘાસનો સંગ્રહ રાખ્ય કરે છે. જ્યારે ૧૯૩૬ના જુલાઇ અને ઓગષ્ટની વચ્ચે દોઢ માસ કરતાં વધારે મુદત સુધી વરસાદે લંબાવ્યું હતું ત્યારે ખેડૂતોને પચાસ લાખ પૌંડ ઘાસ તગાવી તરીકે દરબારી સંગ્રહમાંથી તાત્કાલિક આપવામાં આવ્યું હતું. આવી સમયસરની મદદના અભાવે મોટો માલદોર રાખનારા ખેડૂતો મુરોલીમાં આવી પડત અને તેના નિભાવ અર્થે ઘાસચારા ખરીદવા માટે મોઢું કરજ કરવું પડત.

૨૪. ગોસંસ્કર્ધન.

કાપદા અગર કાનુનદારા દરબાર તરફથી સંરક્ષણ આપી નહું દેવું ન થાય તે માટે નિયેધાતમક પગલાં લેવામાં છે, તેનો ઉલ્લેખ ઉપર કરવામાં આવ્યો છે હવે ખેડૂતોની આર્થિક સ્થિતિ સુધારવા માટે જે સક્રિય યોજનાઓ હાથ ધરવામાં આવી છે, તે પૈકી મહત્વની અને જેનું તાત્કાલિક શુભ પરિણામ ખતાવી શકાય તેવો ગોસંસ્કર્ધનની પ્રવૃત્તિ છે. અલગત તાજેતરમાં નામદાર વાયસરોય સાહેબ તરફથી જે અપીલ બહાર પડી છે તેથી આ પ્રવૃત્તિને સારો વેગ મળ્યો છે. પરંતુ આ અત્યંત અગત્યની બાજત તરફ લાવનારના દરબારનું ધ્યાન હેઠલા પાંચ કે તેથી વધારે વર્ષોથી ખેંચાયું છે. આ વિષયમાં ધાર્યું પરિણામ લાવવામાં અંતરાય રૂપ, ખસી કરવા સામેનો રૂદ્ધિ સુસ્તોના જુગલુનો બંધાઇ ગયેલો અર્થ ધાર્મિક પૂર્વક્ર છે. 'જર્જો પદ્ધતિ' નામે પ્રસિદ્ધ યથેચ રીતે ખસી કરવાથી, જનવરને જરા પણ દુઃખ થતું નથી એમ દાર્શનિક અતવેશા પ્રયોગો દ્વારા જણાવાથી,

હવે તે વિચારે તદ્દન પાયા વગરના અને જુનવાણી કર્યા છે. જરા સમજાવટથી અને તેમની નજર સમક્ષ 'બડોડો પદ્ધતિ'થી ખસી કરી બતાવવાથી ખેડૂતો તેમના વાછડાને ખસી કરાવવા પ્રેરાય છે; અને એ રીતે વહેમ ઓછો થતો જાય છે. બડોડો પદ્ધતિથી ખસી કરવામાં નિષ્ણાત માણસોને તે કામ માટે રોકવામાં આવ્યા છે. જેમણે ૮,૬૨૪ વાછડાઓને અત્યાર સુધીમાં ખસી કર્યા છે.

ગીરની ઉમદા જાતને હલકી પાડવામાં મહા-જનીયા રખડતા આબલાઓ માટે ભાગે જગાજાદાર છે; અને તેમને ખસી કરી નિહાંપ બનાવવાની ખાસ સાવચેતી લેવામાં આવે છે. ગામડામાંથી રેઢીઆર અને હલકી ઓલાદના ખૂટો ખસી કરવાની સાથેસાથ, સુમજાનન (સારી ઓલાદ) માટે સારા જાતવંત દેખાવડા ધણા ખૂટો પૂરા પાડવાની પણ ગોડવણ કરવામાં આવી છે. આવા ૧૧૦ હાથ ધણુખૂટો હાલુશ સ્થળોએ રાખ્યા છે. રૂપકડા અને જાતવંત રાસા હાથ ખૂટ મેળવવામાં, જે સુરક્ષી નહે છે સ્થાનિક ગૌશાળા સ્થાપનાથી દૂર થઈ શકે; કે માંથી નેદ્રએ તેટલી સંખ્યામાં ભરોસાપાત્ર ધણુખૂટ પૂરા પાડી શકાય, આવી જે ગૌશાળાઓ રચાવવા માટે દરખાસ્ત કરવામાં આવી છે. અને તે બાબત દરખાસ્તોની વિચારણામાંજ છે.

હમ જેવા સામાજિક વરગાઓમાં જે અચ્છાદિત, ગમ ઉપર વડ, ખરચ કરવામાં આવે છે તે બાદ જતાં ખરેખર ખેતીના ખર્ચોમાં સૌથી મોટો હિસ્સો બળદ ખરીદીનો આવે છે. છેલ્લી પંચ વાર્ષિક દોર ગણતરીમાં ભાવનગર સંસ્થાનના ખેડૂતો પાસે કુલ ૮૨,૪૨ બળદ નોંધાયા હતા. એક બળદ મરેશયે દસ વરસ કામ આપે છે એમ માનીયે તો ઉતરી ગયેલા જુના બળદો બદલાવી ૮૨,૪૨ નવા બળદો પ્રતિવર્ષે રાખવા નેદ્રએ. દરેક બળદની મરેશયે રૂ. ૫૦-કિંમત અટકળીયે તો રૂ. ૪,૧૨,૧૦૦ એટલે ચાર લાખ રૂપિયા ઉપરાંત રકમ ભાવનગરના ખેડૂતોને બળદ ખરીદવા માટે ખર્ચની પડે છે. સહેલાઈથી

રાખવી પરવડે તેવી એક કે બે ગાયો બે દરેક ખેડૂત રાખે તો તેમાંથી પોતાને બેઠતા બળદો તે મેળવી શકે અને આ મોટી રકમ બચે; વળી બળદ ખરીદી માટે શાહુકાર પાસે બ્યાળે રકમ લેવાની ઓશીયાળ બોગવવી ન પડે કે બળદ વેચનાર સંધીની ગરજ ન રહે. તદ્દઉપરાંત ઘરે ઉછેરલો બળદ. પૈસા ખર્ચોને ખરીદવા બળદ કરતાં, અવશ્ય ઉત્તમ નિવડવાનો. જે ગામેએ માત્ર છેલ્લા બે વર્ષેની પણ ધણુખૂટ રાખવામાં આવેલ છે ત્યાં દોરની ઓલાદમાં રહેજે નજરે તરી આવે તેજો સુધારો થયો છે અને સંધી સાથેના બળદ ખરીદીના કમાલાઓ ઓછા થયા છે.

૨૫. ખેડૂત સંકટ નિવારણ ફંડનો ખેડૂતોને કુવા પાકા બંધાવી દેવામાં થતો ઉપયોગ.

ખેડૂત સંકટનિવારણ ફંડ વિશે આગળ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. તેના બ્યાજમાંથી કમી તરસાદ કે દુષ્કાળના પ્રસંગે છૂટથી મદદ કરવામાં આવે છે. અનિદષ્ટિ કે અનાદૃષ્ટિના કંઈક પ્રસંગોમાં જરૂરી મદદ આપવામાં ફંડના બ્યાજનો ઉપયોગ કરવા ઉપરાંત, વરસાદ લંખાવે કે કમી થાય તેવા અવાર નવાર આવતા પ્રસંગે પોતાનો ખર્ચા કરી શકે, અને ખેડૂતોને કાયમી દ્રાપદો થાય તેવા કોઈ કામમાં આ રકમ વાપરવાની બાબત દરખાસ્તોની વિચારણામાં હતી. હિંદુસ્થાનની આબોહવાના ત્રિલક્ષણ સંયોગોમાં અને ખાસ કરીને કાઠિયાવાડમાં અનુસવાતી ટુંપી અને અનિશ્ચિત વર્ષાઋતુના સામે, ખેડૂતોને રક્ષણ આપવા માટે કુવાનું સાધન કરાવી આપવાનું દરખાસ્તોને ઉપરોક્ત વિચારણાને અંતે ચોગ્ય જણાયું. કુવાની જરૂરીઆત ભાવનગર સંસ્થાનમાં વિશેષે કરીને છે, કારણ કે ત્યાં પિત કરવા માટે નહેરવી કે પાણીના સંગ્રહની કોઈ ખાસ સગવડ નથી. તેમજ ભવિષ્યમાં મોટા પાયા પર તેવી સફળ યોજના હાથ ધરવાની શક્યતાઓ પણ ઓછી છે.

૨૬. એક વરસમાં ૨૨૩ કુવા પાકા બંધાવવા માટે રૂ. ૭૮૫૦૬-નો ખર્ચ.

ધણી જીના કુવાઓ સજીવન તળ વાળા હોય, પરંતુ તે જાંખ્યા વીનાના કાચા હોઈ-લાડ થઈ જવાથી, તેનો વપરાશ અશક્ય અને બેખમકારક હતો. તેનો ઉપયોગ કરવામાં દરવર્ષે ધણી મહેનત અને ખર્ચ કરવો પડતો હોવાથી, ધણીખરા કુવાઓ નિષ્પયોગી પડ્યા હતા. એથી કહીને જે લાડ કુવાનું તળ માન્યું હોય અને પાણીની આવ સજીવન હોય તેવા કુવાઓ પ્રથમ હાથ ધરવાનું નક્કી થયું; અને ગઈ સાલ ઉમરાળા મહાલના દસા તપામાં આવા લાડ કુવા પાકા બંધાવવા માટે રૂ. ૭૫૦૦૦-મંજૂર રહ્યા. એ પ્રમાણે એક તળામાં કુવા બંધાવવાનો કાર્યક્રમ કેન્દ્રિત કરવા ઉપરાંત સંરચાનના ખીમ્મ રચણાએ છટા છવાયા કુવાઓ બંધાવવા માટે નગરતી રૂ. ૨૦૦૦૦-મંજૂર રહ્યા હતા. ઉપર જણાવ્યા મુજબ જે રકમ મંજૂર રહી હતી તેમાંથી દસા તપામાં રૂ. ૬૨૧૬૧-અર્થો ૧૬૨ અને સંરચાનના છટા છવાયા રચણે રૂ. ૧૭૩૪૫-અર્થો ૫૧ મળી કુલ રૂ. ૨૧૩ કુવાઓનો જીર્ણોદ્ધાર થઈ પાકા બંધાવવામાં આવ્યા છે.

ગઢડા મહાલમાં લાડ કુવાના જીર્ણોદ્ધાર માટે રૂ. ૮૦૦૦૦ ઇ. સ. ૧૯૩૭માં મંજૂર રહ્યા.

ઇ. સ. ૧૯૨૭ની સાલમાં આ રૂ. ૬૩માંથી રૂ. ૮૦૦૦-ગઢડા મહાલમાં લાડ કુવાના જીર્ણોદ્ધાર માટે મંજૂર કરવામાં આવ્યા છે.

ઉપર જણાવ્યા મુજબનો તમામ ખર્ચ ખેડૂત સંકટ નિવારણ ફંડના વ્યાજમાંથી કરવામાં આવ્યો છે. યજ્ઞેલ ખર્ચ પૈકી અર્ધ રકમ ખેડૂતોને ખાતે ધીરવામાં આવી છે; અને તેના ચોગ્ય રકમનાં કાંધા કરવામાં આવ્યા છે. બાકીની અર્ધ રકમ બંધીસ ગણી માંડી વાળવામાં આવી છે.

૨૭. બી. મુધારા અને વચ્ચે સ્વાવલંબની યોજના.

જ્યારે જીવનના કારખાતા નહોતા અને ખેડૂતો હાથે લોદેલા કપાસીયાઓ વાપરતા ત્યારે કપાસનો

પાક ઘણો સારો ઉતરતો. તે સ્થિતિનું પુનરાવર્તન કરવા માટે નિષ્ણાત માણસોને રોકીને વણવાના અને કાંતવાના હુકમને પેટા ઉઘોગ-ગૃહઉઘોગ-તરીકે ઉત્તેજન આપવાના પ્રયત્નો હંદલા થોડા વર્ષોથી થયા છે. ખેડૂતોએ પોતાના તમામ કપાસ હાથેજ લોદવાની જરૂર નથી, પરંતુ કપાસના ઉગેલા છોડમાંથી ચારા ભરાવવાર છોડ પસંદ કરી તેમાંથી ડાળકા ડાળકા કપાસ વીણી, આ રીતે દોદેલો કપાસ એકઠો કરી તેને હાથે લોદી બીયારણ માટે કપાસીયા જુદા કાઢવા. તેવા પસંદ કરેલા કપાસીયાને કપાસ ઉતરોત્તર ઉત્તમ થવાથી વાવેતર સુધરવા ઉપરાંત હાથ લોદના કપાસીયા જીવલોદના કપાસીયા કરતાં વાવેતરમાં ઓછા વપરાતા હોવાથી કપાસના કિંમતી બીયારણમાં સારી રકમનો ખચાચ થાય તેમ છે. ચોકખા અને અને સારા બીની કદર ખેડૂતો જેટલી બીજને જાતી અનુભવ નહિ હોવાથી હોવી ન જોઈએ, છતાં ધણી ખેડૂતો વાવણીની મોશમ ભરાઈ ગયા બાદ છેક અણીને વખતે બીયારણ ખોળવા નીકળે છે, તેથી ખેડૂતોને પણ સારા બીયારણની ખરી કદર હશે કે કેમ, તેની કેટલીક વખત શંકા થાય છે. કદાચ તેમની આ જાણીતી બેપરવાઈનું એક કારણ તેમની આર્થિક નિષ્વનતા હોય. અગવડતા વેળેને પણ ઉચી પ્રકારનું બી મેળવવા જેટલા પ્રયત્નો થાય તે ઓછા છે. સાઈ અને ચોકખું બીયારણ મેળવવા માટે કપાસ હાથે લોદવો અત્યંત જરૂરી છે. કપાસ હાથે લોદવાથી મારૂ બીયારણ મળે એટલુંજ નહિ પરંતુ હાથે લોદેલા કપાસમાંથી રૂ. પિંતળી પૂળીઓ બનાવી હોય તો કરસદના વખતે કાંતી તૈયાર કરેલા સુતરમાંથી રાશ, વગત, મારડાં વિગેરે મોટી કિંમતે ખરીદવા પડતા બેતી ઉપયોગી સાધનો બનાવી શકાય છે. વધારે સુતર થાય તો તેમાંથી કપડાં પણ વણાવી લેવાય. ખેડૂતોને જરૂરીઆત મુજબ ચરખાઓ આપવામાં આવે છે; અને આ કામમાં ઉત્તેજન મળે અને ઉત્સાહ ટકી રહે તે માટે સાઈ કામ કરનારને ઇનામો આપવાની યોજના કરવામાં આવી છે.

૨૮. ખાતરની અછત અને તે ભરવાની આભીવાળી રીત.

ગામડાની આર્થિક ઉન્નતિનો મૂળ પાયો ખેતી સુધારણામાં રહ્યો છે. જમીન સુધારણા વિના ખેતી સુધારણા અશક્ય છે, જમીન સુધારણા વીના ગામડાની આર્થિક ઉન્નતિનાં બીજાં અંગો પણ નિષ્ફળ નિવડે. માટે આગેજાતિના મુખ્ય વિષયમાં સહુથી મહત્વનો પ્રશ્ન જમીન સુધારણાનો છે. મનુષ્ય પોતે જમીનને પણ ધસારો પૂરો કરવા માટે અમુક દ્રવ્યોની જરૂર હોય છે; તે ન મળે તો પછી જમીનનો દસ દિન પ્રતિદિન ઉતરતો જાય એ સ્વભાવિક છે. તે નવું દ્રવ્ય-નવું લોહિ-તે ખાતર છે.

ખેતીની પેદાશ જેટલી થવી એટલે તેટલો થતો નથી એનું મુખ્ય કારણ, જમીનને પુરતું ખાતર મળતું નથી, જે ખાતર મળી શકે તેમ છે તેને ફળવોને પૂરેપૂરો લાભ મળે એવી રીતે ઉપયોગ થતો નથી, એ છે. ખેતીની નિપજ વધારવાનો સફળ ઉપાય જમીનમાં પુરતું અને યોગ્ય રીતે ખાતર નાખવું એ છે. આ ખાતરનું એક દૃષ્ટાંત કરજ કમિટીના ધ્યાન ઉપર મૂકીને આવેલ તેનો અત્રે ઉલ્લેખ કરવો અરજ્યને નથી. વિક્ટર મડાલમાં માંડળ નામે એક ગામ છે. ત્યાં ખોડા ભાગ નામનો ખેડૂલ છે. માંડળના બીજા ખેડૂતોને જેટલા ઘઉં છ થી દસ વીધા જમીનમાં થયા હતા તેટલા-એક ફળશી ઘઉં-તેણે બે વીધા છરાયત જમીનમાં સાડ ખાતર નાખી ઉપગળ્યા હતા. એકજ પ્રકારની જમીનમાં ખાતર નાખવાથી કેટલો તફાવત આવે છે તે આથી સ્પષ્ટ જણાય છે, ખેડૂત સાધન સંપન્ન હોય તો દુરના ગામડામાંથી પણ ગાડા ભરીને ખાતર લાવી શકે. જ્યારે બીજા ગરીબ ખેડૂતો ખાતર નાખવામાં વધારે રકમ રોકી શકે તેવા હોતા નથી. કેટલુંક ખાતર તો ખેડૂતો પ્રયત્ન કરે તો વગર પંસે મેળવી શકે, જેમકે તળાવ, તળાવનો કાંપ, ઝાડ નીચેની માટી, જુના ગામડાંના કે રાણાની માટી, માર્ગ કાંડાની કે વાડ નીચેની દટાચેડી સડેડી માટી વિગેરે રચણાની

કસદાર માટી, ગાય, બળદ, બેંસ, ઘોડા, ઘેટા, બકરાં વિગેરે જાનવરો નીચે પાછરી તેના મુતર મિશ્રીત કરી તે ખાતર તરીકે ગ્રામમાં ભરવા વાપરવાથી વધારે ફાયદા કારક નીવડી છે. કસદાર માટી સાથે ગૌમૂતનું કિમતી ખાતર થાય છે. ગૌમૂત મહાપવિત્ર મનાય છે. વાવણી વખતે બીમાં અદક્ષ જવાતનો નાશ કરવા માટે તેને ગૌમૂતમાં ભીંજી કેટલાક ખેડૂતો વાવે છે. કાષ ઝાડ છોડ કે વેલામાં ફળ સડી કે બગડી અગર ખરી જતાં હોય તો સડો અટકાવવા ગૌમૂત છાંટવાનો અખતરો ઘણી વખત ફતેહમાં ઉતર્યો હો એવો ગૌમૂતમાં જંતુનાશક ખાસ ગુણ છે. અને આ બધું ખેડૂત ધારે તો વગર અર્થે મેળવી શકે છે.

૨૯. બીજા કાંઈ નહિ તો બળતણ તરીકેના ઉપયોગ માટે ખેડૂતો લાકડાં મેળવી શકે તેટલા ખાતર પણ ઝાડો વવરાવવાને ઉત્તેજન આપવા જેવું છે.

જાણ, ખાતર તરીકે વપરાતી, મુખ્ય વસ્તુ છે. પણ તેનો જાણ્યા થાપી બળતણમાં મોટો ભાગે ઉપયોગ થાય છે. ત્યાં સુધી જાણનાં જાણ્યા થાપી બળતણ તરીકે ઉપયોગમાં લેવાની રેવ જશે નહિ ત્યાં સુધી સામાન્યતઃ દરેક ખેડૂતોને પહોંતી વળે તેટલા ખાતરની અછત રહેવાની. બધાય ખેડૂતો અર્થાત્ વૈજ્ઞાનિક ખાતર ખેતરમાં નાખી શકે નહિ. ઉપરાંત વૈજ્ઞાનિક ખાતર ખેતરમાં નાખવાના ખાતર તરીકે બીજા ઉપયોગી છે એમ નિઃશંક રીતે પુરવાર થયું છે. વૈજ્ઞાનિક ખાતરનો અમર એક બે વરસમાં નાણુક થાય છે, જ્યારે ખેતરમાં ખાતરથી ફળદ્રુપ થયેલી જમીન દસ કે તેથી વધારે વર્ષો સુધી સારો પાક આપે છે. ખેતરમાં ખાતર મોટા પ્રમાણમાં મેળવવા માટે ખેડૂતોને બળતણ તરીકે જાણનો ઉપયોગ કરતા અટકાવી લાકડાનો ઉપયોગ કરતા કરવાનો, એક રસ્તો છે. અત્યારે ફક્ત વર્ષાઋતુના સાર માસ, કે જ્યારે આકરો તડકો વગર જાણા સુકાઈ શકે નહિ ત્યારેજ, ટોરના જાણનો ઉપયોગ ખાતર તરીકે થાય

છે. ખાકીના આઠે માસ દોરતું જાણુ જાણુ યામી તેનો બળતણ તરીકે ઉપયોગ થાય છે.

૩૦ ખરાખાની જમીનમાં કાંટોના ઉછેર.

પણ ખેડૂતો લાકડાનો ઉપયોગ બળતણ તરીકે કરે તે માટે લાકડા પૂછકળ પ્રમાણમાં અને સસ્તા હોવા જોઈએ.

બળતણ માટે લાકડાનો મોટો જથ્થો રાખવો હોય તો પોતાના ખાતાની જમીનમાં જે ખરાખાની જમીન આવી હોય અને જ્યાં ખેડ યઈ શકે તેમ ન હોય તેવી જમીનમાં અને શેઠા ઉપર બાવળના ઝાડો ઉછેરવા માટે ખેડૂતોને ઉત્તેજન આપવું જોઈએ. ખીજું પગલું કાંટ બનાવવાનું છે. ગામોની નજીકમાં સગવડ પડતી ખરાખાની જમીનમાં કાંટ બનાવવાથી દોરેને ચરાણુ થવા ઉપરાંત બળતણના ઉપયોગ માટે સસ્તા લાકડા ઉત્પન્ન થાય. આ પ્રયોજન અર્થે સગવડ પડતો વિસ્તાર શોધવા ખાસ તપાસ 'Survey' પણ કરાવવી જોઈએ. બાવળનું લાકડું ખેતી ઉપયોગી સાધન બનાવવામાં પણ કામે લાગી શકે છે. તે આ જાનામાં ઘણી મુશ્કેલીથી મળી શકે છે.

સગવડ પડતા વિસ્તારમાં કાંટ કરવાથી દોર માટે ચરાણુ વધે, બળતણ મળે અને ખેતી ઉપયોગી સાધન બનાવવા માટે લાકડું મળે. એ ઉપરાંત ગીચ ઝાડીઓથી અન્ય અર્થે પણ સરે છે. જંગલો ઝોળા થવાથી થોડા વર્ષો થયા વંરસાદ ઝોળા અને છટે જવાયો થતો હોવાનું ધણાનું કહેવું છે. કાંટ ઉછેરવાથી ફેટલેક અંશે તે ફરિયાદ દૂર થતા, વંરસાદના પ્રમાણમાં પણ વધારો થાય.

ખાતાની જમીનમાં આવેલા ઝાડોનું ચોથ કમી કરવાનો તાજેતરમાં હુકમ થયો છે, તેથી અને ઝાડોની સ્વતંત્ર માલિકી પ્રાપ્ત થવાથી ખેડૂતોને ઝાડો ઉછેરવામાં ઉત્તેજન મળ્યું છે. તે ઉપરાંત દર વર્ષે નવા ઝાડો રોપાવવા માટે વસુલાત ખાતા તરફથી પ્રચાર કાર્ય અને પ્રયત્નો થાય છે.

૩૧ મુઠદાલ માટીનો ખાતર તરીકે ઉપયોગ.

ખેડૂતો મુઠદાલ માટીનું ખાતર વાપરતા થવાથી એ કાયદા થાય છે. એક તો ખાતરની ઉણપ ઉત્તમ રીતે પૂરી પડે છે. તે ઉપરાંત અસ્પૃશ્ય વર્ગ, જુગ-જુની, મુઠદાલ માટી ખાવાની ટેવમાંથી મુક્ત થાય છે. એ કે અસ્પૃશ્યતાનો બચાવ થઈ શકતો નથી; પરંતુ જાહેર જનતાની વૃત્તિનું પૃથક્કરણ કરવામાં આવે તો આપણને જણાય કે અસ્પૃશ્યો સામેની સુગ હેવાનું એક માત્ર કારણ મુઠદાલ માટી ખાવાની તેમની ટેવ છે; જે માંસાહારી પ્રજામાં પણ જણાતી નથી. જો આ તેમની ટેવ છોડાવવામાં આવે તો કહેવાતા અસ્પૃશ્ય વર્ગો સામે જાહેર પ્રજાની વિરોધી લાગણી છે, તે ઘણી ઝોળી યઈ જાય. પરંતુ પડી ટેવ તે તો ટળે કેમ ટાળી? અને વધારામાં મુઠદાલ દોરના ચામડા ઉતારવાનો, વંશપરંપરાનો તેમનો, ધંધો હોવાથી મુઠદાલ માટી સહજ પ્રાપ્ય હોય છે; એટલે સ્વાભાવિક રીતે તે ખાવાની લાલચને, અનેક વર્ષોની જુની ટેવ હોવાથી, તેઓ શકી શકતા નથી. કિન્તુ જો કૃષીકારો મુઠદાલ માટીની ખાતર તરીકેની કિંમત સમજે તો, જમીનને ફળદ્રુપ બનાવવું ખાતર મળવા ઉપરાંત કહેવાતા અસ્પૃશ્યોને તેમના આત્મ સુધારણાના કાર્યમાં મોટો ફાળો આપી ગણાશે. ખેડૂતો મુઠદાલ માટીનો ખાતર તરીકે ઉપયોગ કરે તો ભામનો ઈજારો રાખનારને મુઠદાલ માટીની કિંમત આવે; અને તેમ થાય તો તેનો ખોરાક તરીકે થતો ઉપયોગ સ્વતઃ અટકે. આ બન્ને સુધારા એક સમયાવજેદ કરવા માટે દરખાસ્તી ભામનો ઈજારો (મરેલા દોરના ચામડા લઈ જવાનો), સારી રકમના ભોજે પણ મુઠદાલ માટી નહિ ખાવાની સરતે આપવાનું પસંદ કરે છે. (ભામના ઈજારા-કાઠિયાવાડનાં લગભગ બધાં રાજ્યોમાં મરેલાં દોરનો ભામનો ઈજારો આપવામાં આવે છે. હરિજનો દલીલ કરે છે કે “ઈજારો બોલાતી વખતે એ પક્ષ વચ્ચે સામાન્ય સમજુત હોય છે કે મરેલ દોરના માંસની કિંમત પણ ઈજારામાં ગણાઈ જાય છે. ઈજારો લેતી વખતે

મુઠદાલની કિંમત અચ્ચે રાજ્યને આપી ચૂક્યા હોઇએ અને પછી અચ્ચે મુઠદાલ ન વાપરીયે તો આર્થિક તુકશાન પણ સારી પેઠે વેઠવું પડે." હરિજનોની દલીલમાં વળૂદ લાગવાથી આ વસ્તુ લાવનગર રાજ્યના વડા અમલદારો પાસે રજૂ કરવામાં આવી હતી. જેને પરિણામે ખોટાદ જેવા મહાલમાં, જ્યાં હરિજન શાળાને અંગે હરિજનોની સેવામાં જોતપ્રોત થઈ જનારા લાઇઓ પણ વસ્યા છે ત્યાં તેમની મહેનતને લીધે, લાભનેા ધન્યરો દેતી વખતે રાજ્ય તરફથી મુઠદાલ માંસ ન વાપરવું જોઇએ એવી ખામશરત કરવામાં આવેલી છે. આ શરતથી રાજ્યને એકલા ખોટાદમાં રૂ. ૫૦૦ ની ખોટ ગણ સાલ અમલી પડી છે. પણ આ શરતનું પાલન ચમાર કરે છે કે નહિ તેનું ધ્યાન રાખવાવાળા હરિજન પ્રત્યે સહાનુભૂતિ ધરાવનારા હોય તોજ શરત પાળી શકાય છે. ખોટાદમાં આ શરતનું સામાન્ય રીતે પાલન થાય છે. હરિજન બંધુ તા. ૪ નવેમ્બર ૧૯૩૪ પૃ. ૨૬૭) કેટલેક ઠેકાણે મુઠદાલ માટીનો ખાતર તરીકે ખેડૂતોએ ખૂશીથી ઉપયોગ પણ કર્યો છે.

૩૨ લાદોડાનો ખાતર તરીકે ઉપયોગ.

ગામોગામ મુએલા ઢોર ઉતરડવાની જગાએ એક ખાડો ગામના પ્રમાણમાં નાનો કે મોટો દેઢ લોકોએ કરી રાખવો કે જેમાં લાદોડો તાપ્તી શકાય.

આ ખાડામાં લાદોડાનો થર થયો કે તુરત તેના પર તેટલોજ માટીનો થર કરી દેવો કે જેથી લાદોડો સડતી વખતે દુર્ગંધ ફેલાવી શકે નહિ. તેમજ તેનું એક વર્ષમાં ખાતર પણ થઈ જાય. આ રીતે થયેલ ખાડો લાદોડાથી ભરાયો ત્યાં પડખે જ્યાંથી ધૂળ થર કરવા ખોદી દશે ત્યાં ખીન્ને ખાડો તૈયાર થઈ જશે. અને તે પ્રમાણે ક્રમેક્રમે એક ખાડો પૂરાતા આપો આપ ખીન્ને ખાડો તૈયાર થશે. આ ખાડામાં ચોમાસાનું પાણી પણ ભરાવા દેવું કે જેથી ખાતર જલદી તૈયાર થતાં દીવાળી પર તેને કાઢી ખેતર ભેંચું કરી શકાય. આ ખાતરમાં દસ ટકા જેટલો

નાઇટ્રોજન છે. એટલે ઉકરડાના ખાતર કરતાં અમલું ફાયદાવાળું છે. અને દેઢ લોકો જે આ ખાતર ખેડૂતોને વેચશે તો જરૂર સારી કિંમત તેને મળી શકશે.

૩૩. હાડકાનો ખાતર તરીકે ઉપયોગ.

મુઠદાલ માટીની પેઠે હાડકા પણ કિંમતી ખાતર છે. તેમાં બે ટકા નાઇટ્રોજન ૨.૩ ટકા ફોસ્ફરસ અને ૧ ટકા પોટાસનેા હોવાથી ખાતર તરીકે તે ધણું ઉપયોગી છે. હાડકાનું ખાતર બનાવતાં પહેલાં તેનો ભૂંકા કરવો પડતો હોઈ, તેમ કરવા માટે હાડકાને કારખાનાં સુધી લઈ જવાનું અને ભૂકાને કારખાનાથી ખેતર સુધી લઈ જવાનું અર્થ વધારે પ્રમાણમાં પડે છે. તેથી તે ખાતર ખર્ચાળ થઈ જાય છે. તે અર્થ બચાવી હાડકાનું ખાતર કરવાની બીજી રીત નીચે મુજબ છે.

હાડકાને અધકચરા ખાળવા, "જો તદન બળે જાય તો ખાતર તરીકેનું ઉપયોગી તત્વ નાંસ પામે છે. આ પ્રમાણે અધકચરા ખાળવાથી તેનો જરા ખાંડવાથી ભુકા થઈ જશે, અને તુરતજ ખાતર તરીકે તેનો ઉપયોગ કરી શકાશે, ચોડા ગામડામાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ હાડકા એકઠા કરીને ખેડૂતો ખાતર બનાવે છે.

૩૪. મળોત્સર્ગ માટે સારી વ્યવસ્થા થવાથી ગામડાની સુખાકારી સારી રહેવા ઉપરાંત ખાતરનો સારો જથ્થો મળે તેમ છે.

મળોત્સર્ગ કરવાની વ્યવસ્થા ગામડામાં સંતોષકારક હોતી નથી. ગંદકી થાય તેવી રીતે લોકો મહેર રસ્તા ઉપર મળોત્સર્ગ કરવા એસી જાય છે. આ બાબતની વ્યવસ્થા થાય અને એકઠા થયેલ મળનો ખાતર તરીકે ઉપયોગ થાય તો એક પંથ અને ઠોકાજ થાય. એકંતો ખાતર વધારે મળે અને ગંદકી ઓછી થતાં ગામડાની હવા અને સ્વચ્છતામાં સુધારો થાય. ચાર પાંચખાના વિગેરેની થોજનાથી આ બાબતમાં ઘટતા પ્રયત્નો થાય છે.

૩૫. સારી અને ફાયદાકારક પદ્ધતિએ ખેડ કરવાનો પ્રચાર.

યોગ્ય પ્રચાર કાર્ય કરીને અને ખેતીવાડી ખાતા તરફથી જમીનના યોગ્ય વિસ્તારના ટુકડા ઉપર થતા પ્રયોગો મારફતે કૃષિવિષયક જ્ઞાન જે જે સુધારાકાર્ય છે તે સર્વનું આદિ વિગતથી વર્ણન કરતાં અતિ વિસ્તાર થવાનો સંભવ છે.

તે પૈકી આ બાબતોની સંક્ષિપ્ત નોંધ લેવી યોગ્ય છે. (૧) જમીનમાં ત્રે (ભીનાશ) રહે તે માટે પાળા બાંધવાનો; (૨) સારી અને પદ્ધતિસર ખાતરની મેળવણીનો; (૩) શિયાળામાં જમીન ખેડો લેવાનો, અને (૪) રોપાઓનો પૂરેપૂરો વિકાસ અને વિસ્તાર થાય અને જમીનમાંથી વધારેમાં વધારે પોષણ મેળવી શકે તે માટે છોડની દારો વચ્ચે પૂરતી જગ્યા રાખવાનો.

આ બધા સુધારા સહેલાઈથી થઈ શકે તેવા અને જૂજ ખર્ચે ઉત્તમ પરિણામ લાવે તેવા છે. ખાસ કરીને છેલ્લે સૂચવેલ સુધારા અનુસાર અમલ કરવામાં આવે તો વધારેમાં વધારે પાક ઉતરવા ઉપરાંત ખાતર અને મહેનત પણ બચી જાય.

આ રીતે વાવણી થાય તો અત્યારે પાસે પાસે બી ઝોરવાથી ખેતરમાં સમથળ ખાતર નાખવું પડે છે, તેને જાલે ચાસે ખાતર પૂરી રાકાય, અને પરિણામે, જે ખાતરની મૂળ અછત છે, તેના અકારણ બચ થતા અટકે. જે ચાસ ત્રણથી પાંચ શીટને છેટે નાખવામાં આવે તો તેટલા ચાસના ખાળીયામાંજ ખાતર પૂરવાની જરૂર રહે. એથી ખાતરની કચેસર થવા ઉપરાંત ચાસમાં ખાતર પૂરવાથી તેના તમામ ઉપયોગી તત્વો સત્વદાઈ રહેતા હોઈ, વધારેમાં વધારે ફાયદો થાય છે. અત્યારે મોટા ભાગના ખેડૂતો જેમ તેમ ખાતર વેરે છે તેથી તે તકડામાં અને પવનમાં ખૂદકું રહેવાથી તેમાંના અત્યંત પોષક તત્વો ઉડી જાય છે; અગર ઝોળા થાય છે. વિશેષમાં પહોળા ચાસ લેવાથી વરસાદનું પાણી વધુ ખેડાયેલી જમીન ઉપરથી દડો જઈ ચાસની અંદર

રહેતું હોવાથી અરેખર વાવેલા ભાગમાં ભીનાશ રહે છે; તેથી ઝોળા વરસાદે પણ વધારે ત્રે જામે છે. જે ચાસ વચ્ચેની પડતર જમીન પશીયા જેવીજ રહેવાથી તે બીજે વર્ષે વાવણી માટે વધારે લાયક બને છે. આવા ખેતીના સુધારા ઉપર કંટાળો ઉપજે એટલા લંબાણથી વિવેચન એ માટે કર્યું છે કે સુચવેલો સુધારો રહેલાઈથી ઝોળા ખર્ચે અથવા તો ખર્ચ અને મજૂરી બન્ને તેવી રીતે થઈ શકે તેવો છે.

દિવાળીના અરસામાં ચોમાસું પાક લઈ લીધા પછી શિયાળામાં ખેતર સમા કરી ખેડનાથી ખૂદકી થયેલી જમીન ઠંડી અને તાપ ઝીલવાથી ઝોળા ખાતરનો બદલોવાળી દે, તેવી બને છે. અને અનુભવ કહે છે કે તેથી ૫૦ થી ૧૦૦ ટકા વધારે પાક ઉતરે છે.

૩૬. સ્થાનિક પરિસ્થિતિ વિચાર્યા વિના અન્ય પદ્ધતિનું પુરેપુરું અનુકરણ કરવું સલામતી ભરેલું નથી.

સ્થાનિક પરિસ્થિતિ બરાબર વિચાર્યા વગર અન્ય પદ્ધતિના અંધ અનુકરણનો પવન કુકારો છે, તે તરફ ધ્યાન ખેંચવું યોગ્ય છે. અદ્યતન વૈજ્ઞાનિક શોધખોળની કે સફળ થયેલા અખતરોઓના અભ્યાસની અવગણના થવી ન થટે પરંતુ સાથેસાથ, જદાર જે બેયું હોય તેની ધૂન મગજમાં ભરી હોવાથી દિંદુસ્તાનના સ્થિતિ અંયોગોને અનુકૂળ ન હોય તો પણ મેળવેલ અનુભવ મુજબના વિચારો સેવી, તે મુજબ અમલ કરવા ઉપદેશ કરવો યોગ્ય નથી. ટ્રેક્ટરથી ખેતર ખેડવાની સાર્વજિક ભલામણ થાય છે, તે એનું પ્રત્યક્ષ ઉદાહરણ છે. પરંતુ ફક્ત એ માસ પહેલાં, ટ્રેક્ટરની ખેડ તે પ્રાન્તની જમીનને અનુકૂળ નથી એમ પંખખના પૂદ રેવન્યુ મેન્ચર સાહેબે દિલ્હીથી તે બાબતના નિષ્ક્રાંત આવેલ તેમની સમક્ષ જાહેર અંગીકાર કર્યો હતો. પણ તે દીવા જેવી સ્પષ્ટ વાતને કથુબ કરતાં પહેલાં કેટલા સમયનો બચ થયો અને કેટલી રકમ નવા

કિંમતી ટ્રેક્ટરો ખરીદવા પાછળ ખર્ચવામાં આવી છે તે ખીના ઘણી રસપ્રદ થશે.

સ્થાનિક પ્રશ્ન બરાબર સમજવા માટે જુદા હંમેશાં, કોઈ પણ પ્રકારના પક્ષપાતી કે વિરોધી પૂર્વ અહ વગરની હોવી જોઈએ; અને તેવા માનસથી સ્થાનિક પરિસ્થિતિનો ઝીણવટ બધો અભ્યાસ અને અવલોકન કરવામાં આવે તો તેથી બધી રીતે અનુકૂળ અને યોગ્ય ઉપાયની રચના સ્વતઃ થશે.

બાવનગરમાં ખેડૂતોના કરજનું નિવારણ થયું તે પૂર્વેનું સિદ્ધાવલોકન અને વર્તમાન પરિસ્થિતિનું વિહંગાવલોકન આ પુસ્તિકામાં કરવામાં આવ્યું છે. તેમ કરવામાં સમસ્ત કૃષિ વિષયક પ્રશ્નને તપાસી જવાની આ તક લીધી છે. શરૂઆતમાંજ કહ્યું છે તેમ, કરજ નિવારણ એ ખેડૂતોની આર્થિક સુધારણાનું પ્રાથમિક પગલું છે. પરંતુ તેથીજ બસ થતું નથી. એક રીતે તો તે આ અટપટા પ્રશ્નો માત્ર સ્પર્શ કરે છે. તેના ઉકેલ માટે ખીજા અનેક વિષયો વ્યવસ્થા આવશ્યકતા છે. સાથેસાથ, પ્રશ્નની જટિલતા અને ખીજા પુરક ઉપાયો લેવાની સ્વીકારાયેલી જરૂરીયાતથી બાકીને કરજ નિવારણનું અપરિહાર્ય કાર્ય, જે ખીજા સઘળા સુધારાનો પાયો છે, તેની ઉપેક્ષા કરવી તે પણ યોગ્ય નથી. જૂતકાળના કરજના ભાર નીચે કચરાતા ખેડૂત ઉપર ખીજા કોઈ સુધારા અસર કરે તેમ નથી. પરંતુ એક વખત આ અસર બાર ઉતારી લીધો એટલે ખેડૂતોમાં રસ અને ઉત્સાહ, જે અવારે મૃતપ્રાય છે તેનો પૂનર્જન્મ થશે, નવચેતનાના ફૂવારા ફૂટશે, જે, અન્ય ધ્યેયનીય અને અગત્યના સુધારા અને પૂનર્ગઠના કાર્યક્ષેત્રમાં મદદરૂપ થશે.

ખેતીના પ્રશ્નના અવલોકનમાં જે નાનામાં નાની આખત લાગતી હોય તેનો પણ વિચાર કરવો જરૂરી છે. હિંદુસ્તાનના ખેડૂતોની આર્થિક સુધારણા સાથે અમુક આખતને પ્રત્યક્ષ સંબંધ હોવા છતાં, તે આખત ફક્ત નાની છે એજ કારણ માત્રથી તેના પ્રત્યે દુર્લેક્ષ કરવું યોગ્ય નથી. ખેતીને સંબંધ ધરાવતા આખતોવનના આવા સાદા સુધારા વિના ખર્ચે કે ધણું ઓછા ખર્ચે અને થોડી મહેનત લેવાથી, બહારની મદદ સિવાય પાર પડે તેમ છે.

સ્વાભાવિક રીતેજ આંદોલની સ્થાનિક જે પરિસ્થિતિ છે તેજ લેખકની દ્રષ્ટિ સમિર્પ્ત પ્રધાનતઃ રહી છે; તેમ છતાં ગ્રામ્ય અને ખેતી વિષયક પરિસ્થિતિ, થોડીક સ્થાનિક વિવિધતા બાદ કરતાં, આ ખેતી પ્રધાન દેશમાં, સામાન્ય રીતે અને વર્ણન કરવામાં આવી છે તેથી ખાસ અન્ય પ્રકારની નહિજ હોય એટલે આંદોલન કરેલ વિધાન ઓછા વધતા ફેરફાર સાથે સર્વત્ર લાગુ થશે એમ માની શકાય છે.

૩૭ મનુષ્ય યત્ન અને ઇશ્વર કૃપા.

ઉપર જણાવેલ સુધારાઓના મોટા ભાગનો અમલ, કરજનિવારણની મુલ અસર કાયમ અને દૈનિકીય થાય તે સારૂ આ સંસ્થાનમાં કરવામાં આવ્યો છે, અગર કરવા તજવીજ ચાલુ છે. ભાવિ તો ઇશ્વરને હાથ રહેલું છે એટલે તે અમુક બંધે અદ્યક્ષ રહેવાનું પણ માનવિ પ્રમાણિકતાપૂર્વક બનતા બધા પ્રયત્નો કરે તો જરૂર ઇશ્વરના આશિર્વાદો ઉતરે અને આદરેલ પ્રયત્ન સફળ થાય. બાવનગર સંસ્થાનનો તો સુદાલેખજ છે કે: “મનુષ્ય યત્ન; ઇશ્વર કૃપા.”

દેશી રાજ્યોના પ્રશ્નો

કાઠીઆવાડનો વેપારી પ્રશ્ન

કાઠીઆવાડ ખુદારનો વેપાર એક સમયે ધોલેરા બંદરથી થતો તે કારણે કાઠીઆવાડનું રૂઢિ હતું પણ 'ધોલેરા' તરીકે ઓળખાય છે. તે પછી બીજા બંદરો મારફત પરચૂરણ વેપાર વહાણ મારફત ચાલતો પરંતુ મુખ્યત્વે કાઠીઆવાડનો વેપાર માત્ર રચાનિક ઉત્પન્ન બપતનો હતો. અવર જવરના સાધનો અને બીજા સંજોગો બદલાયા અને હિંદનો વેપાર જગત સાથે સંકળાયો. હિંદના એક ભાગ તરીકે કાઠીઆવાડનો વેપાર પણ જગત સાથે આયાત નિકાસથી સંકળાયો. વેપારના આ ફેરફાર સાથે વેપારીની દ્રષ્ટિ પણ જગતવ્યાપી અને વિશાળ હોવાની જરૂર ઉભી થઈ. શુદ્ધિ, લાગવગ અને નાણાંની શક્તિ જેનામાં વધુ તેજ વેપાર કરી શકે તેવી સ્થિતિ આવી અને તે સ્થિતિને જે વેપારી પહેલો પામ્યો તેણે વેપારમાં ફેરફાર મેળવી. તેજ રીતે જે ક્ષેત્રમાં આ ફેરફારને અનુકૂળ વ્યાપારી સગવડો જાલદી મુલબત્ત બની તે ક્ષેત્રમાં વેપાર જાગ્યો. આ સમય આગાઉ ધણા વખતથી હિંદ સિવાયના જગતમાં આવો જગતવ્યાપી વેપાર જોરશોરથી ચાલુ થઈ ગયો હતો. તે અનુભવનો લાભ લઈને વિદેશી વેપારીઓએ વેપાર માટેજ હિંદમાં યાણાં નાખેલાં જે જાહેર વાત છે. બ્રિટિશ સરકાર પણ તે વેપારીઓના એક અંગ સમાન છે તે પણ ઉધાડી વાત છે. એટલે બ્રિટિશ હિંદમાં દરેક બંદર ઉપર (૧) વેપારીઓને નાણાંની (૨) માલ લાવવા લઈ જવાના સાધનોની અને (૩) આયાત નિકાસ મોટા પ્રમાણમાં એક જ બંદરેથી કરવા સ્ત્રીમરોની નેહએ તેવી સગવડ મળી તેથી આયાત નિકાસનો વેપાર બિંદીશ હિંદના બંદરોએ જાગ્યો. સરકારે

વિદેશી વેપારી પેટીઓને નાણાંની ખાસ સગવડો આપી અને મોટા વેપાર કરનારને રેલ્વે તેમજ સ્ટ્રીમરના નૂરમાંથી વળતર કાપી આપવા માંડ્યા અને હજુ કાપી આપે છે તેથી વેપાર મુખ્યત્વે વિદેશી પેટીઓના હાથમાં ગયો. ધણા વર્ષોની ગમભેલી આ વિદેશી પેટીઓના સાધનો અને લાગવગ પણ જાગ્યાં. હિંદના દેશી વેપારીઓ આ સ્થિતિ સમજ્યા ત્યારથી ભગીરથ પ્રયત્ન કરીને વિદેશી પેટીઓને ઉપરોક્ત ખાસ લાભો હોવા છતાં આ વેપારનો ભાગ ઠીક ઠીક હાથ ઠરી રહ્યા છે. ખાસ કરીને ગરીબ પ્રજા તરીકે હિંદીઓનું જીવનધારણ નીચું એટલે હિંદીઓ તદ્દન દૂંઝા નફે માલની હેરફેર કરે છે તે સામે વિદેશી પેટીઓ હરિક્ષાઈમાં ફાવતી નથી પણ આવો બહારનો વેપાર પરચૂરણ વેપારીઓના હાથમાં નથી જ.

જગતવ્યાપી વેપારમાં અને હિંદમાં આયાત-નિકાસનો વેપાર આટલી રસાકસીએ પહોંચ્યો. અને બીજા દેશોની સરકાર વેપાર વૃદ્ધિ માટે સીધા ભારે પ્રયત્નો કરે છે ત્યારે કાઠીઆવાડમાં જાણે કે નથી વેપારી કે નથી વેપાર? બરાબર શુદ્ધિપૂર્વક અને સહાયભૂત થઈ શકે તેવા સર્વેના સહકારને આપી સ્થિતિ તપાસી, સમસ્ત દેશની દૃષ્ટિએ વેપારવૃદ્ધિ માટે યોજનાપૂર્વકના પ્રયાસો આજ સુધી થયા નથી તે દશા અરેબર દયાજનક છે. સર્વેના હિતની આ વેપાર વિકાસની વાત પ્રત્યે ઉદાશીન રહેવા બદલ જેટલી વેપારીઓની આર્થિક વિષયોની અજ્ઞાનતા સ્વાર્થદૃષ્ટિ અને દૂંઝે શુદ્ધિ જવાબદાર છે તેથી વિશેષ દેશી રાજ્યોની જવાબદારી છે. કારણ કે વેપારીઓ હવે જાગૃત બનતા જાય છે ત્યારે રાજ્યો જૂની રીતે માત્ર સહેલાઈથી મળી જાય તેજ સાચી આમદાની સમજે છે.

આ સ્થિતિમાં બ્રિટીશ હિંદમાં આયાત થતી વસ્તુઓ ઉપર આયાત જકાત નાખવાની નીતિ હિંદી સરકારે ગ્રહણ કરી. ચાંદી, ખાંડ, કાપડ વિગેરે વસ્તુઓની આયાત ઉપર જકાત પડી અને તે જકાત વધતી જ ગઈ. કાઠીઆવાડનો વેપાર વધારવાની આ સારામાં સારી તક હતી.

કચ્છને આયાતથી મોટી આવક થઈ. તેના લાભ લઈ કચ્છની વેપારવૃદ્ધિ અને સમૃદ્ધિ માટે યોજના પૂર્વક પ્રયત્ન થવો જોઈતો હતો. રાજ્યની ઉદાસીનતાથી કચ્છમાં કાચી ચીજોની ઉત્પન્ન અને ગૃહઉદ્યોગ સાવ બેઢાસ થયા છે. મોટા ખર્ચે નહેરની સંગીન યોજનાથી કાચી ચીજોની ઉત્પન્ન વધારી હોત તો વિદેશી વસ્તુઓની આયાત સામે કાચી ચીજોની નિકાસ થતા કચ્છનો વેપાર વધત અને કચ્છની પ્રજા સમૃદ્ધ થાત. અત્યારે પણ મનોકલ્પીત નહેરની યોજનાઓ પાછળ રાજ્ય ખર્ચે તો કરે છે જ તે એટલું ન કરી શક્યું હોત ?

કાઠીઆવાડની ભૌગોલીક સ્થિતિ એવી છે કે દરેક બંદરી રાજ્ય વ્યક્તિગત હરિકાષ્ઠમાં ઉતરે તો પોતે મરે અને પ્રજાને મારે. અત્યારે તેવું બન્યું તેના બદલે બધા બંદરી રાજ્યોનો આયાતનો વેપાર જે માત્ર જકાતી લાભ ઉપર થોડાક વખતની મજાક અતાવી નષ્ટ થયો તેના બદલે સમગ્ર કાઠીઆવાડની સાફ સાફ આર્થિક દૃષ્ટિએ કાઠિયાવાડ અને કાઠિયાવાડના નજીકના ખીજા પ્રદેશોની આયાત જરૂરીયાતો સમજીને વેપારિ દૃષ્ટિએ વધુમાં વધુ ફાયદાથી તે પ્રદેશને કેમ પહોંચાડી શકાય તેવા પ્રયાસો સર્વ રાજ્યોએ ભેગા થઈને યોજનાપૂર્વક કર્યા હોત તો ?

બંદરના વિકાસમાં એક એક કાઠિયાવાડીનું એક સરખું હીત યોગદાન જાત-પ્રજાને કાચી ચીજોની ઉત્પન્નતા આજે ઉપજે છે તેના કરતાં વધારે નાણાં ફાયદામાં આવે તે સંપૂર્ણ જવાબદારી સાથે હું જણાવું છું અને તેની વિગતવાર છણાવટ પણ હવે પછી કરીશ- અને પ્રજાને નાણાં વધુ ઉપજે તેમાંથી રાજ્યને પણ આવક વધે-તેના સૌના એક સરખા હિત ઉપર અને યોજના વ્યાપારિ અને આર્થિક સિદ્ધાન્તો ઉપર બંદરો મર્યાદા હોત તો બ્રિટીશ સરકારનું કે કાઈ

પણ સરકારનું એક હથિયાર કાઠિયાવાડના બંદરી વેપારને તોડી શક્યું નહોત. પણ આપણા બંદરી રાજ્યોએ તેથી ઉલ્ટું જ કર્યું છે. બ્રિટીશ હિંદમાં આયાત જકાત વધી એટલે બ્રિટીશ હિંદના મોટા વેપારીઓની નજર દેશી રાજ્યના બંદરો ઉપર પડી. ગમત રણજીતની વિચિત્રણ બુદ્ધિએ આ માર્ગ મોકળો કર્યો. ખીજાઓએ બુદ્ધિ અને શક્તિ અનુસાર અનુકરણ કર્યું. રાજકોટ-જેતપુરના કુશળ અને શક્તિશાળી વેપારિઓએ પણ તક સાધી. એ વાત કીક છે. પણ એક દરાકાના બંદરી વેપારની વૃદ્ધિ પરપોટાઓ સમાન હતી. વિગતમાં ઉતરીને આ સ્થિતિની છણાવટ કરીએ તો આ બંદરી વેપારના પાંચ વર્ષ દરમિયાન કાઠિયાવાડના વેપારની સારી કે તરસી વેપારની સ્થિતિની હેરફેર આ પ્રમાણે છે.

આયાત જકાતનો લાભ મોટે ભાગે બંદરી રાજ્ય અને આયાત કરનાર વેપારી વચ્ચે વહેંચાઈ જતો અને કાઠીઆવાડને વિદેશી વસ્તુઓ સરતી મળતી તેટલો લાભ કાઠીઆવાડની પ્રજાને મળતો પરંતુ જકાતનો તે લાભ અમુક બંદરો જ આપતા-અમુક બંદરો પૂરી જકાત લેતા એટલે દરેક રાજ્યે પોતાનું બંદર જમાવવા માટે પોતાના જ બંદરનો માલ પોતાના રાજ્યમાં ખપે તે માટે લાઇનબેરી તાબી. પરિણામે કાઠીઆવાડના અમુક ભાગને સરતો માલ મળે એટલું જ નહિ પણ બે માઇલ ઉપરના ખીજા રાજ્યમાંથી સરતો માલ લેવાનું છોડીને પોતાના રાજ્યના દરે દરના ગામથી વધુ ખર્ચે કરીને મેંધા માલ લાવવા પડે તેની હેરાનગતી ઉભી થઈ. સમસ્ત કાઠીઆવાડની દૃષ્ટિએ બંદરો વેપારની આ સ્થિતિ થઈ.

હંમેશનો આયાત-નિકાસનો વેપાર કરનારા બ્રિટીશ હિંદના વેપારીઓ પાસે ભાવનગરનો વેપાર તો રહ્યો પરંતુ ખીજે ઠેકાણે ધીરે ધીરે આ વેપાર ઉભા કરેલા વેપારીઓ અને કૃષાધારને હાથ મેળો. રથાનિક સામાન્ય વેપારીઓનો તો જીજા લાભ હતો. નવલખીનો વેપાર નહી રહ્યો છે. પોરબંદરની ભૌગોલિક સ્થિતિજ એવી છે અને અવરજવરના સાધનો એટલા અગવડવાળા છે કે રાણાસાહેબની ધમ્મક

હોય તો પણ ત્યાંના સ્થાનિક વેપાર જામે નહિ. જુનાગઢ રાજ્યનું અને બંદરનું સુકાન મુખ્યત્વે સિદ્ધીશ અમલદારોના હાથમાં હોવાથી તે બંદરનું હિત સામાન્યની દૃષ્ટિએ જોવાયું. અલખત, તે બંદરથી નિકાશ પ્રમાણમાં ઠીક વધી છે અને તે હજુ ચાલુ છે.

કાઠિઆવાડના બંદરોના કાઠિઆવાડમાંથી કાઠિઓ કાંઈ લાભ લીધો હોય તો તે રાજકોટ અને જેતપુર. ત્યાંના વેપારીઓ સમૃદ્ધ અને શક્તિશાળી હોવા સાથે બંદરી રાજ્યોને હરીકાષ્ઠમાં ઉતારી તેમને મળતી જકાતમાંથી વધુમાં વધુ લાભ આ વેપારીઓને મળે તેવી સગવડો તેમની પાસે હતી. આ રીતે બંદરથી આયાત થતી વસ્તુઓનું મધ્ય બંદર રાજકોટ અને જેતપુર બન્યાં. આજે થોડો વેપાર રહ્યો છે તેમાં પણ હજુ રાજકોટ આયાત થતી વસ્તુઓનું મધ્ય બંદર છે, અલખત, રાજકોટના સામાન્ય વેપારીઓએ સટાથી ધણું ગુમાવ્યું છે અને હવે તેમને સટાનો ચરકો લાગ્યો છે. જુનાગઢના ગામડામાં જેતપુરથી અતિશય માલ જતો તે સામે જુનાગઢ રાજ્યે લાઇન-દેરી નાખી છે તેથી જેતપુરના વેપારને ધક્કો પહોંચ્યો છે છતાં જેતપુરના વેપારીઓ આવી મુશ્કેલી સામે પોતાની સ્થિતિ ટકાવી શકે તેવા સમર્થ છે અને ખીજા પ્રદેશની સરખામણીમાં ત્યાં હજુ વેપાર જેવું કાંઈક દેખાય છે.

આ રીતે માત્ર જકાતનો લાભ ઉઠાવવા માટે વિદેશી વસ્તુઓની આયાત વધારવી, તે આયાત વધે તે ખાતર, અલખત, સિદ્ધીશ હિંદના બંદરો જેવી સગવડો ઉભી કરવી તેટલુંજ યાદિઆવાડના બંદરોએ ધ્યાન આપ્યું. વેપાર માત્ર જકાતી લાભો ઉપર રચાયેલો અને મનુષ્ય સ્વભાવને સંદર્ભ તે લાભ અતિ લોભે મળ્યો અને પરિણામે તે વેપાર તૂટ્યો. સિદ્ધીશ હિંદની આયાત નિકાશ કરનાર મોટી પેઢીઓએ આ માર્ગ શોધ્યો અને સિદ્ધીશ હિંદના વેપારના હીત ખાતરજ તે તૂટ્યો. ન્હાં શરૂઆતથી છેવટ સુધી કાઠિઆવાડના વેપારને ખેંચ નહોતું અને તે હિત માટે કાઠિઓ પ્રયાસ નહોતો, તેઓ કાઠિઆવાડનો વેપાર પાંચ વર્ષની ટૂંક સુદ્ધ માટે બંદરી જકાતમાંથી અણધાર્યો અને નહિ કદપેલો અને નહિ સમજાયેલો મળ્યો. તેટલો લાભ લઇ વધ્યો અને ચાર દિનની ચાંદની જોઇ વેપાર વૃદ્ધિના પરપોટા કુટી ગયા અને આજે તે વેપાર મૂળ હતો તેથી ખરાબ સ્થિતિમાં મૂકાયો છે. તે ઉપર આંસુ સારવા ફોગટ છે. કશી યોજના વિના માત્ર અણધારી આવી પડેલી સ્થિતિથી લાભ હુંડાયો તેણે હુંડાયો. તેમાં હરખ-ચોક શો? અલખત, આવી સરસ સ્થિતિનો કામચી લાભ લેવાની કાઠિની દ્રષ્ટિ કે યોજનાપૂર્વકનાં પ્રયાસ નહોતા એમ તો લાગે છેજ.

કાઠિઆવાડી વેપારી

રાજ્યસ્થાન પોરબંદરની બહેરાત.

[પોરબંદર રાજ્ય તરફથી બેકુતોના હિતને માટે ત્યાંના દીવાન સાહેબની સહીથી નીચેની બહેરાત પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવી છે. ખીજાં રાજ્યોએ પણ આ બહેરાતમાં રહેલા સિદ્ધાંતને અનુસરવા જેવું છે. તંત્રી.]

રાજ્યસ્થાન પોરબંદરની બહેરાત.

નાં. ૪૧૧૭.

આ રાજ્યના ખાતેદાર રાવળા બેકુતોની છુટી છવાઈ જમીનના ટુકડાઓની જેમ અને તેમ એકલકી જમીન થઇ શકે તેને માટે કાંઈ યોજના કરવાનું

ધણું સલાહ બર્ણુ જણાય છે; અને (૨) બેકુતો આપસઆપસમાં પોતપોતાના ખાતાના ખેતરોનો સ્વેચ્છાથી અદલો બદલો કરે તે ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે એકલકી જમીન કરવા માટે ઉત્તેજન મળે

તેવી એક આરામાં સારી (most natural-અકૃત્રિમ) પદ્ધતિ લાગે છે; પરંતુ (૩) આવી કાષ્ઠ યોજના પરતુતાએ લાભદાયી નીવડે તેવી રીતે અમલમાં લાવી શકાતી નથી તેમાં માત્ર એક યુખ્ય મોટી ખામી હોવાનું જાણવામાં આવેલ છે; અને (૪) તે ખામી ખાસ કરીને એજ લાગે છે કે પુરતી મોટી સંખ્યામાં કુવાઓનો અભાવ છે તેથી:—

૧. આ ઉપરથી ફરમાવવામાં આવે છે કે કાષ્ઠ રાવળો ખેડુત રાત્ન પાસેથી તગાવી કે વાવ કુવા માટે કાષ્ઠપણુ જાતની મદદ લીધા સિવાય પોતાની મેળે તા. ૨૩ ઓક્ટોબર ૧૯૩૭થી અઢી વર્ષ સુધીમાં પકાડે કુવા અથવા પાકા કુવાઓ કરશે તેની પાસેથી તા. ૩૦ જુન ૧૯૬૨ સુધી નવા પાકા કુવા અથવા કુવાઓથી કાસથી, નહિ કે યંત્રથી, પીત કરવામાં આવેલ હશે તે પર એક કેસે આખા વરસમાં વધારેમાં વધારે ત્રણ એકર સુધી રાત્ન તરફથી વીધો-ટીવાળા તુલમાં અરધ વીધોટીની તથા રાજલાગવાળા તુલમાં ધોરણસરના રાજલાગના અરધ ભાગની પળત આપવામાં આવશે.

૨. જે તે જમીન પડતર રાખવામાં આવશે તો ધોરણસર પીતની પડતર વીધોટી લેવામાં આવશે.

૩. આ હુકમને અનુસરીને વળે વીધોટીની અરધ માશીનું જે પીતતુલ વાવવામાં આવ્યું હશે તેજ તુલ જે તે ખેડુત એકી સાથે પોતાના જુના કુવા વાવી પીત જમીનમાં વાવી શકશે નહિ; જે કાષ્ઠ વાવશે તો અરધ માશીનો લાભ તેને મળી શકશે નહિ, અને આ હુકમ વિરુદ્ધ કાષ્ઠ વર્તેશે તો તેવી કસુરની તારીખથી ધોરણસરની પુરી વીધોટી એથવા તો લેતરી પ્રમાણે પુરે રાજલાગ કસુરદાર આપવાને પાત્ર થશે.

૪. આ હુકમમાં સમાયેલા સીધા તેમજ આડ-કતરા અસંખ્ય ફાયદાઓનો સંપૂર્ણ લાભ લેવાની જેટલા બની શકે તેટલા વધારે પ્રમાણમાં આ રાત્નના લોહા કાશીશ કરશે તેમ ખાસ આશા રાખવામાં આવે છે. આ યોજનાને અંગે આ રાત્નના કુચળા ખેડુતોને પોતાના ખેતરો વધારે ફળદ્રુપ બનાવવા માટે

સંખાવતી ગૃહસ્થાને સંખાવત કરવાનું એક ઉમદું ક્ષેત્ર મળશે તેમ પણ આશા રાખવામાં આવે છે.

તા. ૨૩ ઓક્ટોબર ૧૯૩૭.

ત્રીભોવનદાસ. જ. રામ દિવાન, રાત્નસ્થાન પોરબંદર

દેશી રાજ્યો અને રચનાત્મક કાર્ય.

આપણા પૂજ્ય બાપુજી તો એમ કહે છે કે રાક્ષસ પાસેથી પણ પોતાનું કામ કરાવી શકે એવી કાર્યકુશળતા જાહેર મેવકમાં હોવી જોઈએ. હરેક રચણે અને સમયે કેડ બાંધીને લડવાનું કાંઈ બોધું હોય છે? એમ કરવાથી તો આ રમ્ય સંસ્કાર મનુષ્ય બની જાય. જરૂર પડ્યે લડવાનું પણ ન ચૂકીએ પણ આપણે સામાન્ય કાર્યક્રમ તો રચનાત્મક હોવો જોઈએ અને ભારી શ્રદ્ધા મને એમ કહે છે કે આપણે કુનેહ અને કુશળતાથી કામ કરીએ તો પ્રિયિષ્ઠ હિન્દના પ્રાન્તો કરતાં આ કાઠિયાવાડમાં રચનાત્મક કાર્યક્રમ અનેક ઘણું સુંદર થઈ શકે એમ છે. (૧) ખાદી, (૨) અરપૂષ્પતા નિવારણ, (૩) દારૂ નિષેધ, (૪) ગ્રામ્ય ઉદ્યોગ, એ ચતુર્વિધ કાર્યક્રમ કાઠિયાવાડમાં જેટલો થઈ શકે તેટલો ખીજા પ્રાન્તોમાં ભાગ્યેજ થઈ શકે. ઉપલાં બધાં કામ માટે પૂરતી મૂડી પણ અહિં તો મળી શકે તેમ છે. ખાદીનું ઉત્પન્ન થતું અને વેચાણ થતું અને વાપર થતું એનો અર્થ શું થાય? નિરૂદ્ધમીને હિલમ મળે, જુએ પોતે સર્થ જનતાર કરોડોને પેટનો ખાંડો પુરવા જેટલું અન્ન મળે. બેકાર થઈ રજળતા અને પછી અવળે રસ્તે ચડતા અનેક બેકારોને રાજ મળે, ખાદીના તારે તારમાં વિજળીનો ચમકારો છે. તેના વાતાવરણમાં અલૌકિક શક્તિ છે. કાષ્ઠ ગામડામાં મોટે ભાગે રેડીઆનો ગુંગરવ અને સાળનો રણકારો થઈ રહ્યો હોય, અને સ્ત્રીપુરુષો ખાદીથી શોભતાં હોય તો તે ગામનું વાતાવરણ કેટલું રમ્ય લાગે! કાષ્ઠ ગામમાં હું જઈ અને ખાદીધારી મળી જાય તો જાણુ છું ધીકધીકતા સહારાના રણમાં મીઠા ખાણીની વીરડી મળી! આ જમાનામાં ખાદીની

સંસ્કૃતિ એટલે શું ? ખાદી પાછળ ઉઘમ હોય છે, સરળતા હોય છે, અહિંસા હોય છે, સત્ય હોય છે અને ગરીબ પ્રત્યેની પ્રેમ ભાવના હોય છે. ખાદી પાછળ સ્વાતંત્ર્ય પ્રિયતા હોય છે. નિઃસ્વતા હોય છે. ખાદી તો રાજકીય ક્રાંતિનું એક પ્રતિક સમાન છે. કાઠિયાવાડમાં તે માટે સુંદર અવકાશ છે, અને એ તો આપણા રામજી-ભાઈને જ પૂછી લુઓ ને ? કાઠિયાવાડનાં ગામડાં-ઓમાં ખાદીની સંસ્કૃતિ હજી ઉભી જ છે. જૂઠ્ઠા લોકો-એકુત કે મજુર હજી પણ મીલનું કાપક વાપરતા નથી. ફક્ત પલટો એટલો જ કરવાનો કે મીલના સુતરને બદલે હાથે કાંતેલું સુતર દાખલ થાય. આટલા પલટા માત્રથી જ ૬૦ ટકા કામ સિદ્ધ થાય. રેંદીઆ માટે કાઠિયાવાડી બહેનો અને માતાઓ હજી સુધી ટેવાએલી છે. તેમના માટે એ વસ્તુ નવી નથી. માત્ર અનેક રામજીભાઈએ જુદા જુદા મથકે એસી જવું જોઈએ.

બીજી વાત અરપૃષ્ઠતા નિવારણ: મને કાઠિયા-વાડના સામાજિક જીવનનો અનુભવ છે, તે મુજબ અહીં અરપૃષ્ઠતા નિવારણનો પ્રશ્ન માનીએ છીએ તેટલો અધિક નથી. અરપૃષ્ઠતાનું નામ ગુજરાતમાં દેવાતું નહોતું તેને સમયે એટલે એ દશકા પહેલાં હસાની અંત્યજ પરિવર્તમાં કોઈપણ પ્રકારના સંકેત સિવાય સંવર્ણ અને હરિજન ભાઈજોનોતો સુંદર મેળાવડો થયો હતો. ગામના કોઈ સંવર્ણ ગૃહસ્થની દીકરી સાસરે આવી હોય અને ગામનો કોઈ હરિજન જૂઠ્ઠા મળે તો તેને કાકા-બાબા કહીને સંપ્રેષીત મેં અનેક વખત જોઈ છે. તેમજ જવાબમાં વાલ્મીકીના, "ખેટા, તું જેમ કુશળ તો છેને ? ક્યારે આવી ?" એવા મીઠા વાક્યોથી આશિષ આપતા જૂઠ્ઠા હરિજન પણ જોયા છે. જૂઠ્ઠા હરિજન સાથે મળતાં સંવર્ણ ઉચ્ચ કુટુંબના ગૃહસ્થની પુત્રવધુને તેની માર્ગદર્શિ રાખતાં પણ મેં અનેક વખત નજરે જોયું છે. કાઠિયાવાડના સામાજિક જીવનમાં આવા દાખલા સામાન્ય છે એ શું બતાવે છે ? એ સંમાનતાની જ ભાવના આપણા જીવનમાં રહેલી છે તેને આપણા

કાર્યનું મધ્યબિંદુ રચાવીને અરપૃષ્ઠતા નિવારણના સુંદર કાર્યમાં સમસ્ત દેશને આપણે માર્ગદર્શક થઈ શકીએ તેમ છીએ.

ત્રીજી વાત દારૂ નિષેધની છે: આપણા દેશમાં દારૂ પીવામાં બે વ્યાખરે મનાય છે. એ માન્યતા દારૂ નિષેધના કાર્યમાં આપણને બારે મદદરૂપ છે. એટલે દારૂ પીનાર પણ નાહેરમાં દારૂ પીવાની હીમાયત નહિ કરી શકે છાટકા યવામાં દરખાસ માન સમ-જતા જણાય છે છતાં પણ આપણે એક સરખામય છે તે એ કે આપણા રામાજને સ્વમીગતીના ગર્ભમાં પડતો બચાવનાર આપણો સ્ત્રીવર્ગ છે. કાઠિયાવાડમાં ફક્ત બે વર્ગો જ દારૂનો ઉપયોગ કરે છે. રાના રજવાડા અને તેમના લગતાં બાબાતો તથા ખાસદાર વર્ગ. તેમના હંગેશના સંસારમાં બચાવનાર અમલદાર વર્ગ તો એમાં ગોઠે બાજે સંપડાએલો નથી હોતો. આખો દિવસ મુત્સદીગરીમાં રમતા કારવારીઓ અને ગોટા અમલદાર આ બૂરી બહોળી મૂળ છે. એટલે રજવાડાની દહની બહાર તે બહો દેવાઈ નથી. અને દારૂના પાસમાં સંપડાએલો બીજો વર્ગ હરિજનોનો છે. આ બે વર્ગ સિવાય સામાન્ય આમ જનતામાં તેનો ઉપયોગ નહિ જોયો જ ગાય છે. મને જાત અનુભવની માહિતી છે કે રાજકુમાર કેરોજ બપો ગરાસીયા જામાલખામાંથી દરખાસો અને તેમના બાબા-તોને બીજા શિક્ષક સાથે દારૂના સંસ્કાર મળે છે. તે શિક્ષક વિનાનો રાજકુમાર રાજ્ય કરવાને બાંજે નાલાયક નીવડતો હોય તેમ શિક્ષક કાળમાં જ એ મુખકા દારૂનો પ્રદર્શી ઉપયોગ શી રીતે કરી શકે એ શીખી લેશે. વિદ્યાર્થી આપણામાં આમ મળેલું શિક્ષક જન્મનાર શાળી દો છે. આમ કાઠિયાવાડના રાજ-કુટુંબોમાં ગોઠે બાજે આ બહોળો ઉડા મૂળ નાખ્યા છે ખાર. છતાં તે બામર રવી શકે તેમ નથી તેનો પણ મુશ્કેલીમાં જાત લાગે પ્રદર્શ છે.

કાઠિયાવાડી ગીર બાળાઓ આ કાર્ય ઉપર તે બીજા મોડીએ પણ કાજીની બહોળો નાશ થાય તેમ છે. કેટલાક શાળા તો દારૂના ઉત્પન્નના ગોમે પણ

તે બહોનો નાશ કરવાને તૈયાર થશે અને તેની અસર ખીજના ઉપર પડ્યા સિવાય રહેવાની નથી. આપણે પ્રયત્ન ઉઠાવેલા કરી ગરમાગરમ વાતાવરણ પેદા કરવું નોંધ્યો. પ્રતિષ્ઠિત બહેનોનું એક મંડળ આ કાર્ય ઉપર તે સુંદર કામ થાય. રજવાડામાંથી પણ ધણી બેનો આ કામમાં સાથ આપે એવી મને આશા છે.

મામ ઉદ્યોગ માટે પણ એટલો જ અવકાશ છે. બધી સામગ્રી અને સગવડતા કાઠિયાવાડમાં છે. તેનો ઉપયોગ કરનાર સેવકનું દળ નોંધ્યો. હજી મને યાદ આવ્યાં કરે છે કે મહાત્માજીની સલાહ મानी લાવનગર પરિષદમાં કરેલા કારાવનું પાલન કરી નિષ્ક્રિય આઈ વરસમાં આ કાર્ય આપણે કર્યું હોત તો આપણા સંયમતા બળથી આપણે કોઈ અમર-બંધીની પરવા રાખ્યા સિવાય આપણું કામ ક્યાં જાય એવી શક્તિ મેળવી હોત. અને ઉપરના મારા ખ્યાલ તમને અવકાશ પ્રત્યક્ષ જણાયા હોત. પૂર્વ બાબુજીએ આપણને અસહકારનો મંત્ર આપ્યો. પણ એ મંત્ર કોની સામે વાપરવાનો? દેશના યુવ સાથે અસહકાર એટલો જ આપણો આંતરિક સહકાર નોંધ્યો. તેને બદલે આપણે તો આંતરિક યુવવટ ઉભી કરી. શું હિંદુસ્તાનનાં નાનાં મોટાં સાડા પાંચસો રજવાડાં હિંદની પ્રજા નથી? શું તેઓ આપણાથી જુદા છે? આપણે પરતંત્ર છીએ તો તેઓ પણ પરતંત્ર છે. આપણે પરદેશી તંત્રના યુવામ છીએ અને તેઓ પણ તેના યુવામ છે. કાણ તેનો ઈન્કાર કરે છે? તેઓ યુવામ ન હોય તો બેગા યર્ષ પોતાની સ્વતંત્રતા બહાર કરે નોંધ્યો? તેઓ હીરા માણેક જડીત આબૂપણો અને જરકસીનાં જમાથી સજ્જ-ગારેલા યુવામો છે. આપણે નિર્ધન યુવામો છીએ. બહેને યુવામીનો ખ્યાલ તેમના હૃદયને ડબોતો નહિ હોય એવું તેમનું હૃદય સહેજ ખૂટું હશે, પણ સત્ય વાત તો એ જ છે કે હિંદની આમ જનતા, મોટા લક્ષ્યાધિપતિ વેપારીઓ અને હજારોના પગારે ખાતા તોફરો સાથે દેશી રાજ્યોના હાથ પરદેશી તંત્રની બેડીઓથી ઝકડાઈ ગયા છે. અને આ બેડીઓ કયા

મદને ન સાથે? સ્વમાન, સ્વતંત્રતા કોને વહાળી નથી? નામરદનું અપમાન થાય તો તેને પણ પાતો ચઢે અને આળસ-ડર-ખેંચેરી ઉભો થાય. હવે તેને સાચી રિયતિનું જ્ઞાન થવું નોંધ્યો. એ જ્ઞાન મહાન સલાહ રાજા અને રાંઠને કરાવી દીધું છે. છતાં કોઈ કોઈ સત્તાના નિશામાં પડ્યા હોય તેમનો નિર્ણય ઉતારવાને આપણે વધારે તપ તપવું નોંધ્યો. સત્તાનો નિર્ણય ઉતારવા પ્રજાએ તૈયાર થવું નોંધ્યો. સ્વતંત્ર કાર્યક્રમથી પ્રજા તૈયાર થઈ શકશે, તેનાથી જ પ્રજાનું બળ-શક્તિ વધી શકશે.

સમવાયતંત્રની અંદર ત્રણ પ્રતિસ્પર્ધી બળો સુક્યા છે, (૧) કહેવાતા પ્રાંતિક સ્વરાજ્ય ભોગવનાં અંગીઆર બ્રિટિશ હકુમતવાળા પ્રાંતોના પ્રતિનિધિઓ (૨) દેશી રાજ્યની પ્રજાના નહિ પણ દેશી રાજ્યોના પ્રતિનિધિઓ (૩) કોમી તરફ અને સરકાર પક્ષી નીમણુંકા. લગભગ આ ત્રણેય તરફે સરખા પ્રમાણમાં છે. પ્રજામાંથી ચુંટાએલા સભ્યોમાંથી પોતાની પડખે બરાબર કેટલાક તો મળશે જ એમ સરકાર આશા રાખે. દેશી રાજ્યોના પ્રતિનિધિઓ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના હિત વિરુદ્ધ કદીએ નહિ જાય એમ તેઓ માને જ; અને હિંદી સરકારે નીમેલા તથા કોમી તરફથી ચુંટાએલા સભ્યો પૈકી કેટલાક સામ્રાજ્યના ખેરખાં હોય, અને કેટલાક સ્વાર્થથી રંગાએલા હોય. એટલે બ્રિટિશ તાજ પ્રત્યેની તેમની વફાદારી માટે તો તેમને ખાતરી જ હોય. આમ સમવાયતંત્રમાં હિંદની સુક્તિનો વિચાર કરનાર વર્ગ તો એવા લાગતો જ હશે. આ એથી ભાગ પોતાથી ત્રણ ધણા મોટા ભાગને પહોંચી વળી દેશ દિવનાં કામ થી રીતે કરી શકશે? વળી સમવાયતંત્રના પ્રધાનો દેશની સમ્પત્તિ ધારાસભાને જવાબદાર છતાં તેમના હાથમાં સત્તા નહિ. સત્તા તો ચર્મનર જનર અને તેણે નીમેલી પોતાની કારોબારીના સભ્યો હાથમાં. આ દિસુખી રાજ્યતંત્રથી દેશનું શું ક્યાં થાય! વળી અનામત ખાતાઓમાં તો હાથ લગાવ નહિ. લાકડા ખાતું, આંતર રાષ્ટ્રીય ખાતું, હુડીયા

દેશી રાજ્યોના પ્રશ્નો

મણુ ખાતું, જઠાત ખાતું, વગેરે મુદ્દાનાં ખાતા તો સરકાર હસ્તક, એમાં આપણી આંગળી પણ ન ખૂંધે. બ્રિટિશ સામ્રાજ્યતા તાખાના દેશી રાજ્યો, હિંદી સરકાર અને કહેવાતા પ્રાંતિક સ્વરાજ્ય ભોગવતા અગીઆર પ્રાંતોનું સમવાયતંત્ર સંભવે ખરૂં? વ્યવહાર અને ખરૂં? જેમ પ્રાંતોમાં અમુક મર્યાદામાં પણ પોતાનો વહીવટ કરવાની સત્તા મળી છે તેમ દેશી રાજ્યની પ્રગતિ પણ મળી છે ખરી? દેશી રાજ્યોએ આપણુદીને ફગાવી દર્ષ પોતાની પ્રગતિ કારોબારી સત્તા આપી છે! પ્રગતિ પ્રતિનિધિત્વવાળી સંસ્થા સ્થાપીને પ્રગતિમતને માન આપતાં દેશી રાજ્યો શીખ્યાં છે? દેશી રાજ્યવહીવટમાં પ્રગતિમતનો અવાજ સંપૂર્ણ રીતે અસરકારક ન નીવડતો હોય તો પછી એમનું હિત કાણુ જીએ? દેશી રાજ્યોને સમવાય-તંત્રમાં મર્યાદીત પ્રાંતિક સ્વરાજ્ય ભોગવતા પ્રાંતોની પ્રગતિ સામે પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા હથીઆર રૂપ બનાવવા અને બીજી બાજુ તેમની વફાદારીના બદલા તરીકે પોતાની હકુમત તળે આવેલા પ્રદેશના નિર્વકુશ ગ્રામીણ કાર બનાવી હિંદની ખાંતીસ કરી પ્રગતિ ચૂસવી, રંજીતી અને તેને કાયમ ગુલામીમાં વહેંચી સેવાના ભયંકર તરકટ સિવાય સમવાયતંત્રમાં બીજું શું છે? ખરેખર સમવાયતંત્ર હિંદી પ્રગતિ ગુલામી કાયમ રાખવાનું ભયંકર કાવત્રુ છે. તેનો હરગીજ ઈન્કાર કરવો રહ્યો. તેનો તોડી ફેડી નાચ

કારો પેદા કરવાનું તરકટ રચાયું છે. તમારું ભાવી તમારા જ હાથમાં રાખો. તમે તમારા પ્રતિનિધિ બનો. તે માટે જેહાદ પોકારો અને જ્યાં સુધી તમે પોતે સીધા સમવાયતંત્રમાં ન જઈ શકો ત્યાં સુધી સમવા-યતંત્રનો અનાદર જ કરો.

કાઠીઆવાડ સંતોની ભૂમિ છે. શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર, સુદામાજી, ભક્ત શિરોમણી નરસિંહ મહેતા, સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતી અને પૂજ્ય મહાત્માજીની પૂણ્ય ભૂમિ છે. તેનાં જીનાં પુરાણાં ખંડીએરો અને ગીરનારનાં કોતરો કાઠીઆવાડની ધીરતાનાં સૂચક છે. અહીંના યુવકો અને બહેનો માટે મને શ્રદ્ધા છે. તે શક્તિશાળી છે, વિસ્તાહી છે. તેઓમાં સેવાની તમન્ના છે. ગર્ભ ગુજરી ભલેને બૂલી જઈએ પણ હવે પુરુષાર્થ કરીએ. અને દેશના આઠ વરસની નિષ્ક્રિયતાનો બદલો પ્રખળ પુરુષાર્થ કરીને વાળીએ. પ્રભુ તમને તેવી શક્તિ આપે.

છેવટે તમે મને તમારી પરિવર્તના પ્રમુખ તરીકે પસંદ કરી માન અને પ્રેમથી નવાજ્યો છે તે માટે હું તમારો ઋણી છું, તે માટે હું સહૃદય ઉપકાર માનું છું. અને આશા રાખું છું કે તેવી જ રીતે આપણા ભાવી કાર્યમાં મને મારી અનેક ઉચુપો સાથે નક્કાવી લઈ શોભાવશો.

દા. રા. પ. ના પ્રમુખના ભાવજીમાંથી.

હિંદનાં દેશી રાજ્યો.

કાતુન, કર વેરા, મહેસુલ, કરટમ વિગેરે એક સરખાં છે. તેમજ કેળવણી અને ખીજી સગવડતાઓ પણ એક સરખી જ છે. આપ જોઈ શકશો કે એકજ પ્રકારની રાજ્ય વ્યવસ્થાને પરિણામે અને એકજ પ્રકારના અધિકારો અને જવાબદારીઓને પરિણામે આખી પચ્ચીસે કરોડની વસ્તીમાંથી અજબ પ્રકારના એકતાના સૂર નિકળે છે અને એકજ જાતના આદર્શ અને એકજ જાતની મહત્વાકાંક્ષાથી આખી વસ્તી આગળ ધપે જાય છે.

જ્યારે બે લાગના હિંદુસ્તાનની આ સ્થિતિ છે ત્યારે બાકીના ત્રીજા ભાગની શું હાલત છે તે આપણે જોઈએ. છ લાખ માઇલના વિસ્તારવાળા પ્રદેશનાં ૫૬૨ દુકડા કરવામાં આવ્યા છે. અને તેવીજ રીતે આઠ કરોડની વસ્તી ૫૬૨ ભાગની અંદર વહેંચી લેવામાં આવી છે. તે ૫૬૨ આપણા રાજ્યો, જે ખરેખર રીતે પરદેશી સત્તાના ખંડીયા છે, તેઓ પોતાની હદમાં પોતાને શહેનશાહ તરીકે ગણાવે છે. પોતાની હદમાં નિરંકુશ, અમર્યાદિત અને અબાધિત સત્તા-ભોગવે છે. અને કાયદાના પાના ઉપર જે કે તેઓ તે અધિકારના ગેરઉપયોગ માટે સાર્વભૌમ સત્તાને એટલે ક્ષિટિશ સરકારને જવાબદાર છે છતાં વ્યવહારમાં આ દુનિયા ઉપર વસતી કાઈપણ સત્તા કે માનવીને તેઓ જવાબદાર નથી.

આવી રીતે કાઈપણ જાતના અંકુશ કે મર્યાદા વિના તેઓ સેંકડો વરસો થયાં પોતાની પ્રજાના અધિકારો અને પ્રજાની જાત મિલકતને નિર્દય રીતે કચડતા આવ્યા છે અને હજુ પણ કચડતા જાય છે. તેમના સિતમ અને આપણુદી સામે પ્રજાને અવાજ કાઢવાનો પણ હક્ક નથી અને દાદ ફરિયાદ કરવાનું ઠેકાણું પણ નથી. શિયાળાની કડકડતી ટાઢમાં, ઉનાળાના બળતા તાપમાં અને ચોમાસાના ક્રીયડમાં પોતાની જાતને અને પોતાના જ્ઞાતા બાળબચ્ચાઓની જાતને કાળી મજૂરીથી નિયોજીને જે કાંઈ બેકુત ઉત્પન્ન કરે, પોતાની જાત મહેનતથી મજૂર ઉત્પન્ન કરે, પોતાની છુદ્ધ વડે કારીગર ઉત્પન્ન કરે, કે

પોતાના ઘંઘામાં વેપારી કમાય એ બધું જો તેમના ઠાકોરની કૃપાદષ્ટિ હોય તો જ ભોગવી શકાય છે. પ્રજાની પાસે જે કાંઈ સાધનસંપત્તિ હોય, અરે તેમના શરીર પણ તેમના ઠાકોરની માવાડીનાં ગણાય છે.

રાજ્યની તમામ આવક અને તમામ મિલકત રાજાની અંગત માલીકીની ગણવામાં આવે છે. તે ઉપયોગ તે ફાવે તેમ પોતાની જરૂરીયાતો પૂરી પાડવામાં મોજશોખો સંતોષવામાં અને દુર્ગુણો પોષવામાં જ જાય છે. કેળવણી, લોકોની તંદુરસ્તી અને શારીરિક સુખાકારીને અંગે આવકમાંથી જે દુકડો રૈયતને ફેંકવામાં આવે છે તે પણ રાજાની ઉદારતા અને મહેરબાનીની રૂએજ આપવામાં આવે છે એમ ગણવામાં આવે છે. રાજ્યની આવક પોતાની ઇંચિલા મુજબ રાજાઓ વટાવી શકે છે. રાજ્યના નોકરોની નીમણુંક પણ રાજાની અંગત ઇંચિલા અથવા વૃત્તિને અનુસરીને કરવામાં આવે છે. પોતાના હેતુઓ સિદ્ધ કરવામાં નોકર કયો ઉપયોગી નિવડશે તેજ જોવામાં આવે છે. પ્રજામાં તે નોકરની શું પ્રતિષ્ઠા છે. પ્રજાને તેનામાં કેટલો વિશ્વાસ છે, પ્રજાને તે ઉપયોગી થશે કે નહિ તે કદી જોવામાં આવતું નથી અને પ્રજાને મોં તેવો નોકર નીમવામાં આવે તેની સાથે નીભાવી લેવું પડે છે. પરિણામ એ આવે છે કે નોકર કેવળ બેજ કામ કરે છે. એક તો પ્રજાને ચૂસવાનું અને બીજું એજન્સી અધિકારીઓને રાજા રાખવાનું. રાજાનું પોલિટિકલખાતું જુકાણુ ઉત્પન્ન કરવાનું કારખાતું અને છે. રેવન્યુખાતું પ્રજાને ચૂસવાનું રાજ અને પોલીસની ચુલામી સેવે છે.

લોકોના વાણી સ્વાતંત્ર્ય મિલનસ્વાતંત્ર્ય વિગેરે પ્રાથમિક અધિકારો ખૂટવી લેવામાં આવે છે. ગમે તેવા નિર્દોષ માણસને કાંઈ પણ જાતની ચેતવણી કે કારણ આપ્યા સિવાય કે ન્યાયની અદાલતમાં કામ ચલાવ્યા સિવાય કેદ કરવામાં આવે છે. તો હકદાર કરવામાં આવે છે, અથવા અનેક રીતે જે ભય, ત્રાસ અને અપમાનના વાતાવરણમાં રહેવું પડે છે તેની જોડ અત્યારના જમાનામાં બીજે કયાંય નથી.

દેશી રાજ્યોના પ્રશ્નો

હું આ બધું વર્ણન કરું છું તે રાજ્યોને કે તેમના કારભારને હલકા પાડવાના ઇરાદાથી કરતો નથી. આ વર્ણન કરવામાં મારો હેતુ હિંદુસ્તાનના બે વિભાગોમાં જે તફાવત માલમ પડે છે તેજ બતાવવાનો છે. જો વિભાગોમાં એકજ દેશના એકજ પ્રકારના માણસો વસે છે અને બધા એકજ સલતનતને તાબે છે છતાં કોઇ અગવડો માણસ તે બંને ભાગોને રાજકીય કે આર્થિક સંબંધ વગરના બે સ્વતંત્ર દેશો ગણે તો કોઇને અગવડી લાગે નહિ. એટલો આ બે વિભાગો વચ્ચે તફાવત છે.

આવા મહાન તફાવતનું કારણ શું છે? શું તે તફાવતો કુદરતી છે? અને જો કુદરતી ન હોય તો તેવી અકુદરતી અને કૃત્રિમ સ્થિતિને માટે કોણ જવાબદાર છે? આપણે આ સવાલોનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ. જેમ તે સ્થિતિનો આપણે અભ્યાસ કરતા જશું તેમ આપણને ખાતરી થતી જશે કે એક પ્રજા બીજી પ્રજાને નુકસાન કરવા માટે આથી વધારે અપ્રમાણિક અને પ્રત્યક્ષી એકેય યોજના શોધી શકે નહિ. બ્રિટિશ સલતનતજ આ પરિસ્થિતિ માટે જવાબદાર છે અને પરંતુ એટલેથી જ ન અટકતાં બ્રિટિશ મુલ્કદારો આંતરિક સ્વતંત્રતાને નામે આ પરિસ્થિતિનો બચાવ કરે છે, અને કહે છે કે દેશી રાજ્યોને પોતાના રાજ્યના અંદરના કારભારમાં સ્વતંત્ર રાખવા બ્રિટિશ સત્તા બંધાએલી છે. આ આંતરિક સ્વતંત્રતાનો દાવો તદ્દન પાયા વગરનો છે. આપણે તેનો મજબૂત રીતે ઈન્કાર કરવો જોઈએ. કારણ કે આપણા ઉપર અને દેશી રાજ્યોમાં વસતા આઠ કરોડ પ્રજાઓ ઉપર જે અનેક વિતંત્રો, જુદાં અને સિતમોની ઝડીઓ વરસે છે, તે આ આંતરિક સ્વતંત્રતાના નામે જ વરસાવવામાં આવે છે. બ્રિટનના મુલ્કદારોને આપણા અંદર ને અંદર ભાગલા પાડવાને માટે હિંદની અંદર જુદાં જુદાં દિવો ઉભાં કરીને અંદર અંદર લડાવ્યા વિના છૂટકો નથી. તેથી જે બેશર્માર્ગપૂર્વક રાજ્યો આંતરિક સ્વતંત્રતાના દાવાને આગળ ધરે છે તેટલીજ બેશર્માર્ગપૂર્વક બ્રિટનના મુલ્કદારો તે દાવો સ્વીકારી લે છે.

આપણે તેથી આપણા પદર ઠાકોરાનો આંતરિક સ્વતંત્રતાનો દાવો તપાસવો ધટે છે.

આપણા દેશી રાજ્યોની ઉત્પત્તિ વિષે અને તેમના બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય સાથેના સંબંધ વિષે બટલર કમિટીએ પોતાના રિપોર્ટમાં ઉદ્ધમા પેરીગ્રાફમાં નીચે મુજબ ચર્ચા કરી છે.

“જ્યારે દેશી રાજ્યો બ્રિટિશ સત્તા સાથે સંબંધમાં આવ્યા ત્યારે તેઓ સ્વતંત્ર હતા એ વાત ઇતિહાસને મંજૂર નથી; તેવીજ રીતે દરેક સાર્વભૌમ સત્તા ભોગવતાં હતાં કે આધુનિક આંતરરાષ્ટ્રીય સંબંધમાં જેને સમાન દરજ્જે ગણે છે તે ભોગવતાં હતાં તે પણ ઇતિહાસને મંજૂર નથી. ખરી રીતે તો કોઈ પણ રાજ્યને આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રમાં સ્થાન ન હતું. અને લગભગ દરેક કાંતો ભોગલ સલતનતના અથવા તો મરાઠા કે શીખ સામ્રાજ્યોના તાબેદાર અથવા ખંડીયા હતા અને તેના ઉપર નિર્ભર હતાં. કેટલાંકને બ્રિટિશ બચાવનાં તો કેટલાંક તેણે નવાં સંભળ્યાં છે.

તેજ પ્રમાણે તે વખતના વાઇસરૌય નામદાર લોર્ડ રીડેંગે ૧૯૨૬માં નિઝામને જે પ્રખ્યાત પત્ર લખ્યો હતો તેમાં પણ કણ્ણ કરવામાં આવ્યું છે કે:-

“બ્રિટિશ તાજની સાર્વભૌમ સત્તા સમસ્ત હિંદુસ્તાન ઉપર શ્રેષ્ઠ ભોગવે છે.”

આ અને આવી બીજી જાહેરાતો ઉપરાંત દેશી રાજ્યોની આંતરિક સ્વતંત્રતાનો દાવો કેવળ હાસ્ય-જનક છે. એ દેશી રાજ્યના એક લેખકે નીચે મુજબ પૃથક્કરણ કરી સાબીત કરી આપ્યું છે,

“ઉપરના પત્રકો ઉપરથી જોઈ શકાશે કે ૪૫૪ રાજ્યોનો વિસ્તાર પુરા ૧,૦૦૦ માઈલ પણ નથી. ૪૫૨ રાજ્યોમાં ૧,૦૦,૦૦૦ લાખ માણસોની પુરી વસ્તી નથી અને ૩૭૪ સ્ટેટોમાં ૧,૦૦,૦૦૦ ની આવક પણ નથી. બ્રિટિશ હિંદુસ્તાનનું ૧૦,૯૪,૩૦૦ માઈલનું ક્ષેત્રફળ અને ૨૨ કરોડની પ્રજા ૨૭૩ જિલ્લાઓમાં વહેંચાયેલી છે. ગણતરીએ દરેક જિલ્લા ૪,૦૦૦ ચોરસ માઈલનો અને આઠ લાખની વસ્તીવાળો સરેરાશ ગણાય.”

આવા બ્રિટિશ ક્ષેત્રકળમાં, વસ્તીમાં અને આવકમાં મુકાબલો કરી શકે તેવાં ૫૬૨ માંથી ફક્ત ત્રીશ રાજ્યોજ છે, કેટલાંક સ્ટેટો તેા એટલાં નાનાં છે કે તેના ઉપર લાદવામાં આવતો દરજ્જો ભોગવતા બોધને કાંઈને પણ દયા ઉત્પન્ન થાય. ૫૬૨ રાજ્યોની જમીન પુરી એક માઇલ પણ નથી. ૧૯૨૫ ના લીસ્ટ મુજબ સુરત જિલ્લામાં ૧૪ સ્ટેટો છે જેની વાર્ષિક આવક આગળના વર્ષમાં ૩૦૦૦ થી વિશેષ નહોતી. તેમાંના ત્રણ સ્ટેટોમાં પૂરાં સો માણસો વસતાં નથી. અને પાંચની આવક રૂપિયા સોથી વિશેષ નથી.”

આખા હિંદુસ્તાનના દેશી રાજ્યોની રિયલિટી વર્ણન કર્યું, પરંતુ આપણે જરા નજીક આવીએ અને આપણા પ્રાન્તના એટલે કે કાઠીઆવાડના દેશી રાજ્યોની રિયલિટી અને દરજ્જો તપાસીએ તો આપણને તેમનો આંતરિક સ્વતંત્રતાનો દાવો કેટલો બેહુદો અને હાસ્યાસ્પદ છે તેની ખાત્રી થશે. આખા હિંદુસ્તાનમાં ૫૬૨ આંતરિક સ્વતંત્રતાનો દાવો કરનારા રાજ્યો છે, તેમાંથી કાઠીઆવાડના ભાગમાં ભાવિએ ૨૦૦ ભળાયા છે. આ ૨૦૦ રાજ્યો પૈકી એકે એવું રાજ્ય નથી કે જે બ્રિટિશ હિંદુસ્તાનમાં એક

તાલુકાની પણ બરાબરી કરી શકે. આ ૨૦૦ રાજ્યોમાંથી ૧૫ ને તાજ સાથે સીધા સંબંધ છે. બ્યારે બાકીનાને સ્થાનિક પ્રાન્ત ઓફિસ સાથે સંબંધ છે. આખા કાઠીઆવાડમાં ફક્ત ૭ સ્ટેટો એવાં છે કે જેની વસ્તી એક લાખ માણસની છે. બાકીના ૨૫ સ્ટેટ સિવાયના કાંઈ પણ સ્ટેટની વસ્તી ૧૦,૦૦૦ થી વધારે નથી. અને તેમાં ૩૦ સ્ટેટ એવાં છે કે જેને એક માઇલથી પણ ઓછી જમીન છે, અને એક સ્ટેટ એટલું નાનું છે કે તેને ફક્ત ૦૧ માઇલ જમીન છે.

આપણા ૨૦૦ રાજવાડાની આવકનું પ્રમાણ પણ આકરામાં આકરા કર વેરાની પદ્ધતિ હોવા છતાં રમુજ ઉત્પન્ન કરનારું છે. ૨૦૦ રાજ્યોમાંથી ૧૦૦ રાજ્યોની ઉપજ ૧૦,૦૦૦ થી વધારે નથી; અને તે ૧૦૦ રાજ્યોમાં પણ ૮૫ની ઉપજ પણ ૫૦૦૦ ની નીચે અને ૨૦ની ૧૦૦૦ની નીચે અને એક બોખા જેવડું નાનું રાજ્ય છે, તેની માસિક આવક રૂપિયા ૪૦થી વધારે નથી.

કા. રા. પ. ના સ્વા. પ્રમુખના ભાષણમાંથી.

નોંધ અને ચર્ચા.

ભાવનગર રાજ્યમાં વહીવટી ફેરફાર.

છેલ્લાં સાત વરસથી ભાવનગર રાજ્યનો વહીવટ ના. મહારાજાશ્રીની સીધી દેખરેખ નીચે રોટ કૌસીલથી ચાલતો હતો. તેમાં ફેરફાર થયો છે. કૌસીલના કૌસીલર સાહેબોએ પોતાની વૃદ્ધાવસ્થા અને શારીરિક અશક્તિના કારણે રાજનામા આપવાથી આ ફેરફાર થયો છે અને કૌસીલદારા વહીવટ ચલાવવાને બદલે ના. મહારાજાશ્રીએ રાજ્ય વહીવટ ચલાવવા દીવાન પદ્ધતિ દાખલ કરી છે. આ ફેરફાર નીચે પ્રમાણે છે.

૧. શ્રીયુત અર્નતરાય પ્રભાશંકર પદ્મણી-મુખ્ય દીવાન
૨. શ્રીયુત નટવરલાલ માણેકલાલ સુરતી-નાયબ દીવાન
૩. શ્રીયુત ભાસ્કરરાવ વિઠ્ઠલદાસ મહેતા-ન્યુ. આસિ.
૪. શ્રીયુત હરગોવિંદદાસ મણિશંકર ત્રિવેદી. પર્સનલ આસિ.

ના. મહારાજાએ જે પસંદગી કરી છે તે યોગ્ય છે. આ ચારે ગૃહસ્થો રાજ્ય વહીવટનો લાંબો અનુભવ ધરાવે છે. સર પ્રભાશંકર પદ્મણી, દિ. બ. ત્રિભુવનદાસ અને ખા. બા. ધોધાવાળા જેવા અનુભવી ગૃહસ્થોની સાથે રહી રાજ્યનાં જુદાં જુદાં ખાતામાં એમણે કામ કર્યું છે. અને લોકપ્રિયતા સંપાદન કરી છે. રાજ્યમાં ચાલી આવેલી વહીવટી પરંપરાથી તેઓ જાણીતા છે. ભાવનગર રાજ્ય એની સહાનુભૂતિથી બધે જાણીતું છે. અરજદારોને માટે રાજ્યના વરિષ્ઠ અને જવાબદાર અધિકારીઓનાં દાર એ રાજ્યમાં ખુલ્લાં છે અને અરજદાર સંતોષ મેળવી વિદાય થાય છે, એવું રાજ્યનું ધોરણ જાણીતું છે. એ ધોરણને આ નવું અધિકારી મંડળ વળગી રહેશે એમાં શંકા નથી. અમને લાગે છે કે ના. મહારાજાશ્રીએ યોગ્યને યોગ્ય અધિકાર સાથે નિયત કર્યા છે. મહારાજાની એ શુભેચ્છાને આ સર્વ સફળ કરી, આપારે ભાવનગર રાજ્યે હિંદુસ્તાનનાં

રાજ્યોમાં જે સ્થાન, પ્રતિષ્ઠા અને પદવી પ્રાપ્ત કર્યાં છે તેને પ્રવૃદ્ધ કરે.

દેશી રાજ્યને ધીરવામાં આવેલી લોનો.

કૌસીલ ઓફ રોટની ઓક બેઠકમાં ચર્ચા પ્રસંગે ઓન. મી. હસન ઇમામે પ્રાંતો અને દેશી રાજ્યોને મળ્યવર્તી સરકાર તરફથી જે નાણાં ધીરવામાં આવ્યાં હોય તેની માહેતી માગી હતી. ઉત્તરમાં સરકાર તરફથી ઓન. મી. એ. જી. રેષ્મજમેને માહેતી પુરી પાડી હતી. તે પૈકી દેશી રાજ્યોને જે લોનો બાળે કે વગર બાળે આપવામાં આવી છે તે સંખ્યાની નીચે પ્રમાણે આંકડાઓ જણાવ્યા હતા:—

સને ૧૯૨૩

ફેલ્ટન રાજ્યને ત્રણ લાખ રૂપીયા, ૬ ટકાને બાળે, રાજ્યના અર્થકરણની પુનર્વેટના કરવા માટે ધીરવામાં આવ્યા છે. અને તેનું ભરણું બાળ ઉપરાંત વાર્ષિક રૂ. ૩૦) ત્રીશ હજારનું છે.

સને ૧૯૩૩

તીપુરા રાજ્યને નવ લાખ રૂપીયા, ૬ ટકાને બાળે, રાજ્યના અર્થકરણની પુનર્વેટના કરવા માટે ધીરવામાં આવ્યા છે. અને તેનું વાર્ષિક ભરણું રૂ. ૬૨,૬૬૬નું છે.

અલવર રાજ્યને પચીસ લાખ રૂપીયા, ૪૬ ટકાને બાળે, રાજ્યના અર્થકરણની પુનર્વેટના કરવા માટે ધીરવામાં આવ્યા છે. તેનું વાર્ષિક ભરણું ૨ લાખ ૪૪ હજારનું છે.

સને ૧૯૩૪

ચૌક રાજ્યને ૧ લાખ ૫૦ હજાર રૂપીયા ૪૬ ટકાને બાળે, રાજ્ય, રાજ્યમાંથી પસાર થતા રસ્તાઓ ઉપર પૂલ બાંધવા માટે ધીરવામાં આવ્યા છે અને તેનું વાર્ષિક ભરણું ૧૫ હજારનું છે.

ભાવલપુર રાજ્યને ૨૨,૦૩,૨૦૦ રૂપીઆ ચાલુ ખર્ચમાં દેવાનું બરણું કરવા ૪૬૬ ટકાને વ્યાજે ધીરવામાં આવ્યા છે. અને તેનું વાર્ષિક બરણું ૩,૦૩,૪૧૪-૧૨-૯નું છે.

સને ૧૯૩૫

ભાવલપુર રાજ્ય પાસે સતલજ વેલીના કામમાં રેટના ભાગ પેટે ૧૨,૪૧,૬૫,૬૦૦ રૂપીઆ છે. અને મુડી તથા વ્યાજની રકમ રાજ્યે ૫૦ વરસમાં હમણી બરી દેવાની છે. અને તે એ રીતે કે રૂ. ૧૫ લાખ ૧૯૩૫-૩૬માં બરવાના અને ત્યારપછી અનુક્રમે એ રકમ વધીને ૧૯૪૪-૪૫માં ૫૫ લાખની થાય. તથા એ પ્રમાણે પછીનાં વરસોમાં બરપાઈ કર્યા કરવું.

ધાંગધા રાજ્યને ૫૫ લાખ રૂપીઆ ૪ ટકાને વ્યાજે રાજ્યના અર્થકરણ માટે ધીરવામાં આવ્યા છે અને તેનું વાર્ષિક બરણું આશરે ૩,૫૨,૦૦૦નું છે.

દીર રાજ્યને ૨ લાખ રૂપીઆ વગર વ્યાજે કંઠીયરની નીતિને અંગે, એની હયાતિ એ ઉપયોગી તત્વ છે માટે રાજ્ય વહીવટના કામમાં મદદ માટે આપવામાં આવ્યા છે. અને તેનું વાર્ષિક બરણું રૂ. ૧૦ હજારનું છે.

સને ૧૯૩૬

ચિત્રાલ રાજ્યને ૧ લાખ રૂપીઆ વગર વ્યાજે ઉપરના કારણે આપવામાં આવ્યા છે, અને તેનું વાર્ષિક ૧૦ હજારનું છે.

ના. જમસાહેબનું રવરદેશાગમન.

ના. જમસાહેબ સર દિગ્વિજયસિંહજી, વિલાયતના કેટલાક માસના વસવાટ પછી સ્પર્દેશ પાછા ફર્યા છે. નરેન્દ્ર મંડળના, અને 'પ્રવેશપત્ર'ના પ્રશ્નોને અંગે એમ જણાવ્યાં છે, કે તેઓશ્રીની ગેરહાજરી અને જણાતી હતી. ગયે વર્ષે એમની આગેવાની નીચે શુજરાત-કાઠીયાવાડનાં રાજ્યોનાં પ્રતિનિધિઓની કોન્ફરન્સ આ પ્રશ્નોની ચર્ચા પરત્વે બરવામાં આવી હતી અને એ કોન્ફરન્સના કાર્યની સરસ છાપ પડી હતી. હજી પણ દેશીરાજ્યોએ ફેરેશનમાં દાખલ થવાના 'પ્રવેશપત્ર' સંબંધી ચર્ચા પૂરી થઇ નથી.

એ વખતે શુજરાત-કાઠીયાવાડનાં રાજ્યોનો એકવાર ફરીથી, આ સવાલ પરત્વે એકમતિ અભિપ્રાય-પ્રકટ કરવાની પ્રવૃત્તિ કરવામાં આવે તો આવકાર પ્રદ લેખાશે. અને અત્યાર સુધી જે પ્રયાસ પાડવામાં આવી છે. એ પ્રમાણે ના. જમ મહારાજ તેમાં જે પોતાના અનુભવનો લાભ આપે તો તે વિશેષ ઉપયુક્ત લેખાશે. જૂતકાળમાં જ્યારે જ્યારે આવું પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થતા ત્યારે સર્વની દૃષ્ટિ મહાન મહારાજ સર રણજીતસિંહજી ઉપર પડતી. અને એવી બાબતોનો તેઓની દીર્ઘદષ્ટિના પરિણામે વ્યવહાર ઉકેલ થતો એટલે આ જમ મહારાજ પણ પોતાના પુરોગામી રાજકર્તાની નીતિને ચાલુ રાખે એવી અમારી શુભ વાંછના છે. કારણ કે આ યુગ એકતાનો છે. સર્વ સામાન્ય હિત માટે એકત્ર મળી પોતાનાં મતબોધો દૃઢ રીતે રજૂ કરવાનો છે.

સરદાર કોર્ટ : ઇડર

શુજરાત કાઠીઆવાડમાં જે ગણધાંગાણવા પટાવતી સંસ્થાનો છે તે પૈકી ઇડર રાજ્ય એક છે. ઇડરના રાજકુટુંબમાંથી ઉતરી આવેલા પેટા નગીરદાર પટાવતો અને ભોમીયા નગીરદારોની એકત્ર સંખ્યા લગભગ છત્રીસ જેટલી છે, આમાંના મોટા ભાગ અત્યારે સુસ્થિતિમાં નથી પણ ધણા એવા છે કે જેઓ ઇડર દરખાસ્તમાં માનવંતુ સ્થાન ધરાવે છે. જૂતકાળમાં આ સર્વને ઇડર રાજ્ય સાથે વહીવટી બાબતોમાં મતભેદ રહ્યાં કરતા હતા અને હજી પણ રાજ્ય સાથેનો એમનો સંબંધ કેટલેક અંશે યુવચનો છે. રા. બા. કોર્ટકે જ્યારે દીવાન હતા ત્યારે એમણે આ પ્રશ્ન હાથ ધર્યો હતો. ત્યાર પછી કૌસીલ વહીવટમાં આ સવાલ પ્રત્યે બહુ વ્યવહારે ધ્યાન અપાઈ ન હતું, જ્યારે હાલના દીવાન રાયજીહાદુર ભંડારીએ આ પ્રશ્ન પુનઃ હાથમાં લઈ એક સરદાર કોર્ટની સ્થાપના કરી છે પહેલાં ઇડર રેટમાં અધાયદી સરદાર કોર્ટ હતી. પરંતુ તેમાં નીમવામાં આવેલા એ સરદાર મેઝમરોની ગેરહાજરીને લીધે એ કોર્ટ બંધ કરવામાં આવી હતી. પાછી હાલમાં

એકવરસની અજમાયશ દાખલ આ કોર્ટ ફરી ઉપાધવામાં આવી છે. અને તેનું બંધારણ નીચે પ્રમાણે રાખવામાં આવ્યું છે.

- (૧) શ્રી બડા મહારાજા કુમાર પ્રમુખ.
 - (૨) આજમ રજારદાર હાઇકોર્ટ લો મેજર.
 - (૩) સુએર મહારાજશ્રી ઉદેસીદહ્મ જીરદાર મેજર.
- સદરહુ કોર્ટનું કારમ બે સભ્યોનું રાખવામાં આવ્યું છે અને વહીવટી કામો માટે હાઇકોર્ટના સ્ટાફનો ઉપયોગ કરવાની છૂટ આપવામાં આવી છે અને ચાલુ દફતરી કામો માટે ઉકલ કરવાની લો મેજરને સત્તા આપવામાં આવી છે એટલે એમ લાગે છે કે આ કોર્ટ વહીવટી નજરે સફળતા મેળવશે. અમે ઇચ્છીએ છીએ કે આ કોર્ટની સ્થાપનાથી, જે ઉદ્દેશથી એ સ્થાપવામાં આવી છે, તે ઉદ્દેશ સફળ થાય.

એક વિદ્વાન વૈદના સ્વર્ગવાસ.

ગુજરાત-કાઠીઆવાડમાં પોતાની વિદ્વતા, અનુભવ, અને શાસ્ત્રીય વૈદીકીય જ્ઞાનથી ખૂબ જાણીતા થયેલા વૈદ અમૃતલાલ પટ્ટણીના અવસાનથી આપણને એક આદર્શ-વૈદની ખોટ પડી છે. મહુમ અમૃતલાલભાઈ પ્રાચીન પરિપાટીના વૈદ હતા અને પોતાને ત્યાં વિદ્યાર્થીઓને રાખી શિક્ષણ આપતા હતા. પાટણ આયુર્વેદિક વિદ્યાલયના તેઓ પ્રિન્સિપાલ હતા. અને એ સ્થાને રહી એમણે સેકંડો વિદ્યાર્થીઓને જ્ઞાનલાલ આપી હતો. આયુર્વેદના જ્ઞાનનો નિસ્વાર્ય પણ પ્રચાર કરીને એ એમનું જીવન ખ્યેય હતું. બનરપતિઓ સંબંધીત એમનું ગુણ-જ્ઞાન-વિષય ઉંચા પ્રકારનું હતું. અને પોતાના સ્વર્ગવાસ પર્યંત નિર્લોભિ પણ એ ખ્યેયને તેઓ વળગી રહ્યા હતા. છેલ્લાં કેટલાંક વરસોથી તેઓ લોખંડીરાજ્યના આશ્રય તમે વૈદકીય મંત્રશા ચંદ્રોવતા હતા. અને એમના જ્ઞાનાનુભવ પરત્વે લોખંડી નરેશનો ઉંચો મત હતો. આ રચયે રહીને પણ તેમણે પકન-પાકન ચાલુ રાખ્યું હતું. એમના સાનિધ્યે શિષ્યેલા વિદ્યાર્થીને સર્વપ્રકારી વૈદક જ્ઞાન મળતું અને સમાજમાં એ પોતાનું યોગ્ય સ્થાન સહજ મેળવી લેતા.

આવા શ્રેષ્ઠ વૈદના સ્વર્ગવાસથી એમના કુટુંબી-જનોને જ નહિ પણ સમગ્ર વૈદકીય પ્રદેશને ખોટ પડી છે.

કાઠિયાવાડના મીલ ઉદ્યોગને મુશ્કેલી

કાઠીઆવાડનાં રાજ્યોમાં આવેલી કાપડની મીલોમાંથી કાઠીઆવાડની બહાર નિકાસ થતા કાપડની માંસડીઓને વીરમગામ ખાતે બ્રિટિશ હિંદનાં કરતમ્સ અમલદારોએ-આટકાવી હતી એ સંબંધમાં જે વિગતો બંધાર આવી છે, તે ઉપરથી જણાય છે કે:—

(૧) દિંદી સરકારના નાણાંખાતાના ૧૯૩૫માં નં ૩૩ ના હુકમ અન્વયે કાઠીઆવાડની મીલોમાં તૈયાર થતા માલ ઉપર કરતમ્સને પ્રતિબંધ નહિ નરે એમ જાહેર કરવામાં આવ્યું હતું.

(૨) ત્યાર પછી સરકારના મુખ્યમંત્રી કરતમ્સના આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર સાહેબે તા. ૧૨ મી નવેમ્બર ૧૯૩૫ ને નંબર ૫૬૫ નો હુકમ પ્રસિદ્ધ કરી ઉપરના નિકાસ થતા માલ ઉપર પ્રતિબંધ મૂક્યો.

(૩) આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટરને એ પ્રતિબંધ એ કારણસર મૂકવામાં આવ્યો છે કે કાઠીઆવાડની મીલોમાં તૈયાર થતું કાપડ પરદેશથી આવતા ચતા સુતરમાંથી બનાવેલું હોઈ સરકારનું નાણાં ખાતું એ માલને સ્થાનિક ઉત્પન્ન તરીકે ગણવા તૈયાર નથી. અને તેથી કાઠીઆવાડમાંથી પસાર થતા કાપડ ઉપર ૩૦ ટકા જગાત લેવાને એ પાત છે.

૧૯૧૭માં, નવાનગર અને મોરબીના દરબારોને અને જુનાગઢ તથા પોરબંદરના એડીમીનીસ્ટ્રેટરોને લાઈનદારી ઉઠાવી લેવાની શરતો દર્શાવનારો જે પત્ર સરકારે લખ્યો હતો તેમાં કલમ ૨ (૬) માં જણાવ્યું હતું કે “જમીન માર્ગે રાજ્યોમાંથી બ્રિટિશ હિંદમાં આવતા પરદેશી માલ ઉપરની જગાત પણ તેમને લેવા દેવામાં આવશે. (અને) રાજ્યોમાં ઉત્પન્ન થતો અગર બનતો માલ-જમીન માર્ગે બ્રિટિશ હિંદમાં આવશે તેના ઉપર સરકાર જગાત લેશે નહિ.” અર્થાત કે ૧૯૧૭ ના કરારોમાં જેમ પરદેશી માલને છૂટ આપવામાં આવી છે, તેમ રાજ્યોમાં

સ્થાનિક ઉદ્યોગોથી ઉત્પન્ન થતા માલને પણ આપી છે, પરંતુ એ માલ અમુક રીતે જ બનવો જોઈએ. એ માલ બનાવતાં. અમુક વસ્તુઓ જ વાપરવી જોઈએ એવું કંઈ એમાં જાહેર કરવામાં આવ્યું ન હતું. જ્યારે આજ વીસ વરસે સરકારનું નાણું ખાતું સ્થાનિક કે પરદેશી સુતરનો સવાલ ઉભો કરે છે એ આશ્ચર્યકારક છે. સરકારનું નાણું ખાતું પોતાનાં હુકમો વારંવાર ફેરવે અને જૂતકાળના એ ખાતાના હુકમોની અવગણના કરવામાં આવે એ માની શકાય એવી વાત નથી. કારણ કે ૧૯૨૭માં જ્યારે વીરમગામ ખાતે પુનઃ જગતની દોરી નાંખવામાં આવી ત્યારે પણ હિંદી-સરકારે પોતાના હુકમમાં સ્પષ્ટ જણાવ્યું હતું કે “આ જાહેરનામામાં કરેટ્સની જગત લેવા સંબંધી જે હુકમ કરવામાં આવ્યો છે તે, (૧) લાવનગરના બારામાં આયાત થયેલા માલને લાગુ પડશે નહિ. અને (૨) જે માલ કાઠીઆવાડમાં બનેલો હશે તેને પણ લાગુ પડશે નહિ.” આ હુકમમાં પણ ૧૯૧૭ ની હકીકતનું પુનરાવર્તન માત્ર કરવામાં આવ્યું છે, જો કે “જે માલ ખુદ કાઠીઆવાડમાં જ પેદા થયેલો હોય અને તે ક્યાં પેદા થયો છે તે સંબંધી ક્ષિટિશ અમલદારોને ખાત્રી આપવામાં આવશે તો તે માલ ઉપર જગત લેવામાં આવશે નહિ” એટલું ઉમેરવામાં આવ્યું છે, છતાં પણ માલને બનાવવામાં જે ચીજોનો સાધન તરીકે ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હોય તે સંબંધી ક્યાં સૂચન કરવામાં આવ્યું નથી. આ ઉપરથી જણાય છે, કે સરકારનો હેતુ એટલો જ છે. કે જે માલ-લાઈસન્સદારીઓ ઉપરથી પસાર થાય તે માલ કાઠીયાવાડમાં જ ઉત્પન્ન થયો છે એટલી જ માત્ર ખાત્રી મેળવવી.

પણ હવે જ્યારે સરકાર, કેવા સુતરમાંથી કે રૂમાંથી કાપડ ઉત્પન્ન થયું છે એવી જો ખાત્રી ગાજે તો સ્વાભાવિક રીતે મીલવાળાઓ એવી ખાત્રી આપવા અચકત નીવડે, કાઠીયાવાડમાં લાવનગર, વઢવાણ, મોરબી, રાજકોટ, પોરબંદર અને મહુવા

વગેરે શહેરોમાં કાપડની મીલો છે, અને તે મીલો થોડે ભાગે પોતાને જોઈતું સુતર સ્થાનિક કાંતીને જ વાપરે છે, વળી દસ વરસ જેટલા લાંબા ગાળામાં ચોક્કસ પ્રકારના સાંચાકામની પણ મીલોએ ગોઠવણ કરી નાંખી હોય, પોતાને જોઈતા માલની ખરીદી કરી લીધી હોય અને ભવિષ્યમાં હવે મુશ્કેલીઓ નહિ ઉભી થાય, એવી ખાત્રીની આશાએ લાખો રૂપીઆની મુડી રોકી હોય ત્યારે જો નવો પ્રતિબંધ ઉભો કરવામાં આવે તો તેથી આખા કાઠીયાવાડના વેપારને હાનિ પહોંચે.

કાઠીઆવાડમાંથી મુંબઈ અને કલકત્તા વગેરે સ્થળોએ જતી કાપડની ગાંસડીઓ અટકાવવામાં આવી હતી. અને તેથી ત્યાંના વેપારીઓએ હિંદી સરકારને અરજ કરી હતી. અને તેથી એમ જણાય છે, કે ઉપર ટાંકવામાં આવેલો મુંબઈના આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટરનો હુકમ ડીસેમ્બર મહીનાની આખર સુધી મોકુફ રાખવા માટે સરકારે કરમાન કર્યું છે. પરંતુ ત્યાર પછી પણ જો એ હુકમ ચાલુ રહે તો લોક પરિણામ એ આવશે કે તેથી આખા કાઠીયાવાડનો મીલ ઉદ્યોગ લલો બની જશે. આ માટે જરૂર છે, કે લાગતા વળગતા વેપારીઓએ એકત્ર મળી હિંદી સરકારના નાણાં ખાતાને મળી પરિચિતના સંબંધમાં ચોખવટ કરી નાંખવી જોઈએ.

મહેસોર અને ગાંધીજી.

મહેસોર સંબંધી—ન્યાં કોંગ્રેસની પ્રવૃત્તિ સંબંધી મહાસભાના ત્રોરંગી ખજા સંબંધી—રાજ્ય અને કાં કરનારાઓમાં જે મતભેદ ઉપસ્થિત થયો છે, તે ઉપર સ્વરૂપ લીધું. અને એ સવાલ ‘કલકત્તા ખ મળેલી મહાસભિતિની એકકમાં સર્ચા અને કરાવ મુકવામાં આવ્યો. કોંગ્રેસની દેશીરાજ્યો પરત્વે નીતિ છે તે બહુજ જણીતી, વાત છે. છતાં નીતિમાં શિથિલતા મૂકી મહાસભિતિએ કરાવ કરવામાં ઉતાવળ કરી છે. સમગ્ર હિંદના હિતને માટે એ આવશ્યક છે, કે દેશીરાજ્યોના આંતરિક કારોબારમાં ‘બહારનો’ રાજકીય મંડળોએ અને બક્ષિઓએ

કેવળ લાગણી વશ થઈ નિરર્થક ઇંદ્રાડા મારવા ન જોઈએ. અને વસ્તુ સ્થિતિમાં વિશેષ ખગાડો કરવો ન જોઈએ. મહાસમિતિના ઉપર ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે, તે ઠરાવ સંબંધી મહાત્મા ગાંધીજીએ પોતાના વિચારો પ્રકટ કર્યા છે. દેશીરાજ્યો સંબંધી મહાસભાની નીતિ એમાં સ્પષ્ટ રીતે આલેખવામાં આવી છે. અને તે આ પ્રમાણે છે:—

“મૈસુરને વિષેનો ઠરાવ તો, મારા મત પ્રમાણે, એથીયે ખરાબ હતો; અને દુઃખની વાત એ છે કે એ પસાર થયો તેની સામે સત્તને ખાતર બેઠકકપણે બોલનાર લગભગ કોઇ જ ન નીકળ્યું. મેં મૈસુરનું વજીલપત લીધેલું નથી. ત્યાં એવી ઘણી ચીજો છે જે મહારાજા સુધારે એમ હું ઇચ્છું. પણ મહાસભાની નીતિ એ છે કે વિરોધીની સાથે પણ ન્યાયપૂર્વક વર્તવું. મારા મત પ્રમાણે મૈસુર વિષેનો ઠરાવ દેશી રાજ્યોના અંદરના કારભારમાં દખલ ન કરવાના મહાસભાના અગાઉના ઠરાવ સાથે અસંગત હોઇ નિયમબાહ્ય હતો. એ દખલ ન કરવા વિષેનો ઠરાવ, મારી જાણ પ્રમાણે, કદી રદ કરવામાં આવ્યો નથી. શુભ્રોપની દૃષ્ટિએ વિચાર કરીએ તો મહાસમિતિ આખા રાજ્ય વિષે ઠરાવ કે ચર્ચા કરવા નહોતી બેઠી. તે તો ફક્ત રાજ્યની દમનનીતિની જ ચર્ચા કરતી હતી. જે ઠરાવ પસાર થયો તેમાં સાચી સ્થિતિનું વર્ણન કરવામાં નથી આવ્યું. અને એના પર જે બાંધણું થયું તે આવેશથી ભરેલાં ને સાચી હકીકતોની પરવા વિના કરેલાં હતાં. મહાસમિતિની એવી ઇચ્છા હતી તો તેણે ચુકાદો આપવા એસતા પહેલાં ગમે તો એક માણસની પણ સમિતિ ખરી હકીકતો જાણવાને માટે નીમવી જોઈતી હતી. મહાસમિતિને જે સત્ય અને અહિંસા વિષે જરા પણ આંદર હોય તો આવી બાબતોમાં તે ઓછામાં ઓછું આટલું તો કરી જ શકે કે પહેલાં કાર્યવાહક સમિતિને પોતાનો ચુકાદો જાહેર કરવા દે અને પછી, જરૂર પડે

તો, ન્યાયાધીશની પેઠે એની તપાસ કરે. મારું કથન સિદ્ધ કરવાને બંને ઠરાવોની બાબતમાં હું જાણીજોઈને વીગતોમાં ઉતર્યો નથી. હું મારી મર્યાદિત શક્તિનો બંને એટલો સંગ્રહ કરી રહ્યો છું, અને વળી આ બાબત મહાસમિતિના સભ્યોના સદ્ભાવ પર છોડું છું. મહાસમિતિને ૧૯૨૦થી અદિતીય મદત્ત પ્રાપ્ત થયું છે, અને અધિકાર સ્વીકારના ઠરાવ પછી તો એ દિશુચિત્ત થયું છે.”

અત્યારે જે રાજદ્વારી સંયોગો હયાતિ ધરાવે છે, એ બેતાં રાજ્યોમાં ઉપસ્થિત થયેલી સુધારા કરાવવાની પ્રવૃત્તિને અને ચળવળોને લગભગ સર્વત્ર નિષ્ફળતા મળી છે. આ એક કમનસીબી છે. અને તેનું એક કારણ તો એ છે કે સમગ્ર હિંદ અને દેશીરાજ્યોના રાજકારણમાં તફાવત છે. અને બીજું લોકોની સહાનુભુતિનો અભાવ. મહાત્મા ગાંધીજીના ઉપરના વિચારો પરત્વે, જેઓ એમ માનતા હશે કે દેશી રાજ્યોના રાજ્યકારણમાં પોતાના વિચારો, અને નિર્ણયો વધારે બ્યવહાર છે, તેઓ વિરોધ દર્શાવશે એ સ્વાભાવિક છે.

વિચારાપટ્ટમ.

હિંદના પૂર્વ કિનારા પરના વેપારને સાચવી શકાય. એટલા માટે હોદી સરકારે ૧૯૩૩માં એ કિનારા ઉપર—ઉત્તરમાં—વિચારાપટ્ટમ ખંદર ઉઘાડ્યું છે. પરંતુ હજી એ ખંદર વ્યાપાર વધી શક્યો નથી. અને ૧૯૩૫-૩૬ના વરસમાં ૨,૫૩,૯૭૦ રૂપિયાની ખાદ આવી છે. સરકાર તરફથી એમ જણાવવામાં આવે છે કે આ ખાદનું કારણ સામાન્ય વ્યાપારની મંદીના કારણે આમ થવા પામ્યું છે. ને કે, જે નુકસાની આવી છે, તે પોર્ટલેન્ડના હોસબે પૂરવામાં આવી છે છતાં પણ આ સંબંધી ખાતાની રૂએ સરકાર તપાસ કરાવવા ઇચ્છે છે. પબ્લીક એકાઉન્ટ્સ કમિટી સમક્ષ ને આ તપાસ કાર્ય શુભ્રત કરવામાં આવ્યું હોત તો તે વિશેષ લોકમાન્ય થઈ પડત. ન્યારથી આ ખંદર ઉઘાડવામાં આવ્યું છે, ત્યારથી એ ખોટમાંજ આઠવા

રામ રાજ્ય

(મુખ્ય સરકારના કેળવણી ખાતાએ અને કાઠીઆવાડ એજન્સિએ મંજૂર કર્યું છે.)

નાનાં બાળકોને ઉપયોગી થાય એવી સાદી અને સરલ ભાષામાં આ પુસ્તક લખાયું છે. પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શાળાઓમાં ધંનામ તરીકે આપવા લાયક છે. કિંમત ૦-૨-૦.

‘રામ રાજ્ય’ રામ તેમજ પ્રજાને એક બીજાના ધર્મ અને કર્તવ્ય સમજાવે છે.”

—મુખ્ય સમાચાર

“રામનું રાજ્ય કેવું હતું, તેનું જ્ઞાન અત્યારના રાજવીઓને ખાસ વાંચવા જેવું છે.”

—પ્રજાપંથુ,

“ભાષા સાદી તથા અનુકૂળ છે. વાર્તાના પ્રસંગોદ્વારા જરૂરી વિષયો સારા અર્થમાં છે. પુસ્તક ઉપયોગી થશે એમ માનું છું.”

રા. સા. જનુભાઈ અ. સૈયદ, બી. એ.

રામ રાજ્ય પાછળ શા આદર્શ રહેલા છે, તે સમજવા સારું સદરહુ નોંધ બહુ ઉપકારક થઈ પડશે.

—સુદિપ્રકાશ

રામ રાજ્યની ભાવનાનું જ્ઞાન વિદ્યાર્થીઓને એમાંથી અવશ્ય થશે.”

દી. બા. કૃષ્ણલાલ મો. બેરો

“શ્રી રામચંદ્રજીના જીવન વિષે અને તેમના રાજ્ય વિષે આ પુસ્તકમાં સુંદર વિચારો દર્શાવ્યા છે. નાનાં બાળકોને તો આ પુસ્તક સારી રીતે ગમી જાય એવું છે.”

—ધી શુભદાતી

મળવાનું ટેકાણું:—

જયંતીલાલ મોરારજી મહેતા

ધોધાગેટ, ભાવનગર.

પાકા સુશોભિત પૈકાથી બંધાવેલી

‘દેશી રાજ્ય’ની એકથી આઠ વરસ સુધીની ફાઈલો.

જેમાં ફેડરેશનને લગતા પ્રશ્નો, વારસાના હકને લગતા પ્રશ્નો, જીવન ચરિત્રો, રાજ્યોની પ્રાચીન—અર્વાચીન હકીકતો, નરેન્દ્ર મંડળની બેઠકને લગતા સંપૂર્ણ અહેવાલો વગેરે હકીકત છે. દેશી રાજ્યના પ્રશ્નોના અભ્યાસીઓને માટે એમાંથી ઘણું મળી શકે એવું છે. દરેક ફાઈલની કીંમત રૂ. ૬-૧૦-૦ છે. અને આખા સેટના રૂ. ૫૦-૦-૦ છે.

લખો:—

જયંતીલાલ મોરારજી મહેતા.

ભાવનગર.

જ્યોત્ષ્ણ બર્નાર્ડી શો કૃત

સન્ત જો આન (સચિત્ર)

(સરકારી કેળવણી ખાતાએ ઇનામ લાયકેરી માટે મંજૂર કર્યું છે.)

ભાષાન્તર કર્તા : શ્રીયુત અનંતરાય પ્રભાશંકર પંટૃણી એમ. એ.

(1) ' Mr. A. P. Pattani's translation of Bernard Shaw's Saint Joan.....is done in simple, idomatic and forceful style and I am sure it will be appreciated as a valuable addition to the translation branch of our literature.....'

A. B. Dhruva.

(2) ' It is a production of considerable literary merit and I am sure it will find deservedly a place in Gujarati literature. '

Sir Chimanlal H. Selavvad.

(3) ' The work will be received...with appreciation and understanding and ought to enrich Gujarati literature. '

Sir Chumilal V. Mehta.

(4) ' You have been able to preserve the spirit of the original in toto. '

K. M. Jhaveri.

(5) ' Your association with English life for a pretty long period and...have enabled you to go straight to the very heart of Mr. Shaw's great work. '

N. K. Bhatt.

(6) ' You have succeeded in transferring...the very tone and spirit of the original...because of your simple fluent and idiomatic Gujarati. '

B. K. Thakor.

(7) ' You have thoroughly maintained the spirit of the Author. '

J. P. Trivedi.

(8) ' All of us should be grateful to you for bringing G. B. S. and Saint Joan home to us. '

T. K. Shahani.

કપડાનું પૂઠું રૂ. ૬-૦-૦

કાગળનું પૂઠું રૂ. ૨-૮-૦

લખો:—

જયંતીલાલ મોરારજી મહેતા.

તંત્રી : 'દેશી સભ્ય'—ભાવનગર.

‘દેશીરાજ્ય’ ત્રૈમાસિક જાહેર ખર્ચના દર અને નિયમે

જગા “૮x૬”નું આખું પૃષ્ઠ	વાર્ષિક	છ માસિક	ત્રૈમાસિક
આખું પૃષ્ઠ અથવા બે કોલમ	૬૦	૩૦	૧૬-૮-૦
અર્ધું પૃષ્ઠ અથવા એક કોલમ	૩૨-૮-૦	૧૬-૮-૦	૮-૮-૦
૧/૪ પૃષ્ઠ અથવા અર્ધું કોલમ	૧૮-૮-૦	૯-૦-૦	૬-૦-૦
કંવરની ચોથી, બીજી અને આખી બાજુ	૭૨	૩૬	૧૮

- જાહેર ખર્ચનાં નાણાં હપ્તાથી પણ અગાઉથી લેવામાં આવશે. તે સિવાય જાહેર ખર્ચ લેવામાં કે ચાલુ રાખવામાં આવશે નહિ.
- બાર માસના કોન્ટ્રાક્ટની જાહેરખર્ચની એક સામગ્રી અગાઉથી રકમ બરપાઈ થશે, તો તેમાંથી ૧૫ ટકા અને છ માસની જાહેરખર્ચની અગાઉથી બરપાઈ થયેલી રકમમાંથી ૬૬ ટકા વળતર આપવામાં આવશે.
- બાર માસના કોન્ટ્રાક્ટની જાહેર ખર્ચ, દર ત્રણ માસે ફરવી શકાશે; પરંતુ ફરક માસે ફરવવા માટે ભાવમાં ૧૦ ટકા વધારે ગણવામાં આવશે.
- હેન્ડબીલની વહેંચામણી ફ્રીઆ વીરા.
- કોઈ પણ કારણે અમુક સુધી અમે બંધ રાખેલી જાહેરખર્ચ મળે આપીશું.
- વધુ ખર્ચ આપવામાં ન આવે ત્યાં સુધી ઉપર જણાવેલા દર ઉપરના જ સમજવા.

સર્વન્ટસ ઓફ ઇન્ડિયા ઇન્સ્યુરન્સ કંપની લીમીટેડ

સર્વિસે સ્વદેશી કંપની.

મુખ્ય ડીરેક્ટરો

સર હરીસીંઘ ગૌર નાઈટ

સર પ્રભાશંકર પટ્ટણી કે. સી. આર્થ. ઈ.

રાવબહાદુર ઠાકોર ચૈનસીંઘજી એમ. એ., એલએલ. બી.

દેશી રાજ્યો સાથે નિકટવર્તી સંબંધ ધરાવનારી તેમજ રાજ્ય-મહારાજાઓના

સહાનુભૂતિને પાત્ર.

પત્ર લખી મંગાવવાથી વિગતસર પ્રોસ્પેક્ટસ મોકલવામાં આવશે. કૃપા કરી નાચેને ઠેકાણે લખો.

મેનેજર, સર્વન્ટ ઓફ ઇન્ડિયા ઇન્સ્યુરન્સ કંપની લી.

(મુખર્જી પ્રાન્થ)

૨૩૧, હોર્નબી રોડ મુંબઈ.

દેશી રાજ્ય

“DESHI RAJYA”

દેશી રાજ્યોને લગતા અસોની સ્વનાદેશક દૃષ્ટિએ સ્વર્થ કરનારક વૈમાસિક

The only Journal discussing questions pertaining to Indian States
From a Constructive Point of View.

તપ્તી
જયતીલાલ મોરારજી મહેતા

૧	સ્વ. સર પ્રભાશંકર પટ્ટણી	તંત્રી	૨૪૬
૨	ભાવનગર દરબારી ગેઝેટનો વધારો	૨૫૦
૩	રાજસેવકના કર્તવ્યો (ભાષણ)	તા. મદારાગળ ગાયકવાડ	૨૫૨
૪	ગુજરાતના જીલ્લાઓની ખેતીની સ્થિતિ	સ્વ. મગનભાઈ ચતુરભાઈ પટેલ	૨૬૯
૫	મૌર્યાનુ: ૧૮૪૨	૨૭૬
૬	ગાયકવાડ સરકાર અને મુલકગીરી	૨૮૦
૭	દિંદી સરકારનાં રાજદ્વારી ખાતાનો વાર્ષિક ખર્ચ	૨૮૧
૮	તળાગળ	૨૮૯
૯	સમય પ્રવાહમાં દિન્દી દેશી રાંજ્યો	વિ.	૩૦૫
૧૦	કશળાજી	મળેલું	૩૧૮
૧૧	દેશી રાજ્યોના પ્રશ્નો	૩૨૦
૧૨	મોરબી સ્ટેટની ખેડૂત કરજ નિવારણ મેળવના	૩૨૬
૧૩	નોંધ અને ચર્ચા	૩૨૯

મેન્ડર બ્રધર્સની છાપવાની શાહીઓ જગમશહૂર છે.

મેન્ડર બ્રધર્સે શાહી બનાવવાનું ૧૭૯૨માં શરૂ કરેલ છે, અને ૧૪૪ વર્ષથી તેઓ છાપવાની શાહી, તેમાં વપરાતા રંગો તેમજ વારનીશો ઉત્તમોત્તમ બનાવવાનો પ્રયત્ન કરતા આવ્યા છે, અને તેને પરિણામે અત્યારે છાપવાની શાહીના ક્ષેત્રમાં તેમની અને તેમના માલની પ્રતિષ્ઠા પ્રથમ સ્થાન લોગેવે છે.

દુનિયાના સર્વોત્તમ છાપકામ કરનારો છાપખાનામાં આ શાહીઓ વપરાતી આવી છે, કારણ કે મેન્ડર બ્રધર્સની શાહીમાં છાપેલો માલ વધારે વખત ટકે છે, અને લોકોની આંખોને વધારે પસંદ પડે છે; તેના રંગો આકર્ષક, ટકાઉ અને મનોરંજક છે.

એકવાર જેમણે મેન્ડર બ્રધર્સની શાહી વાપરી છે, તે બીજાની શાહી વાપરવાનો અખતરો કરતા નથી. કારણ કે વજન, માપ અને કિંમતની સાથે સરખાવતાં મેન્ડરની શાહીમાં વધારે નફો છાપી શકાય છે, એટલે સરવાળે સસ્તી પડે છે.

સોલ ડીરડ્રીબ્યુટર્સ

પ્રિન્ટીંગ મટિરિયલ્સ સ્ટોર,

૯૯, પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ • મુંબઈ નં. ૨.

મદ્રાસસ્થાન : આદિત્ય મુદ્રણાલય, રામજી રોડ : અપદાવાદ.

મુદ્રક : મણિલાલ પુરુષોત્તમ મિસ્ત્રી, બી. એ.

પ્રકાશક : નરદતિલાલ મેદારજી મહેતા, નાગરવાડા : નડિમાદ.

તા. ૨૪-૫-૩૮

વતો ધર્મસ્તતો જયઃ

દેશી રાજ્ય

(ત્રૈમાસિક)

વર્ષ ૧૦ સું]

જાન્યુઆરી-માર્ચ : ૧૯૩૮

[અંક ૪]

સ્વ. સર પ્રભાશંકર પટ્ટણી.

ભાવનગર રાજ્યની, પ્રજાની અને રાજ્યકુટુંબની પોતાના જીવનના અંતિમ શ્વાસ સુધી સતત અને એકનિષ્ઠાથી રાજ્યસેવા કરતાં કરતાં ઓન. સર પ્રભાશંકર પટ્ટણીનો ૭૬ વર્ષની વયે શિહોર સુકામે તા. ૧૬-૨-૩૮ને રાજ સવારના ૬ વાગે સ્વર્ગવાસ થયો છે એ જાહેર કરતાં સહજ રીતે અમારા હૃદયને અતિશય દુઃખ થાય છે. આ “દેશીરાજ્ય” પત્ર સાથે એમની નિકટવર્તી સહાનુભૂતિ દત્તી. એટલે એમના સ્વર્ગશિદ્ધિથી અમને તો એક શુભેચ્છક, માર્ગદર્શક અને વડીલની ખોટ પડી છે. અને એ પડેલી ખોટ કદી પણ પૂરાવી અશક્ય છે.

ઓન. સર પ્રભાશંકર મહુમ મહારાજાશ્રી સર ભાવસિંહજી કે. સી. એસ. આઈના બાલ્યકાળથી માંડીને એમની આખી જીંદગાનીના અને એમની પુણ્યમય કારકીર્દિના સંકીર્ણ હતા. મહુમ મહારાજાશ્રીનો અને સર પ્રભાશંકરનો સ્વયં જોવા નિઃશ્વાસથી બંધાયો હતો કે જોને પરિણામે ભાવનગર રાજ્યની હાલ જોવામાં આવે છે, તે આબાદીનો પાયો નંખાયો અને રાજ્યની પ્રતિષ્ઠામાં પણ વંધાણ થયો. સર

પ્રભાશંકરે ભાવનગર રાજ્યના નરેશીની અને રાજ્યની લગભગ અરધી સદી જેટલા વખત સુધી નિર્દોષીપણે જે સેવા કરી છે, એ બધાનું—એમની સાચી અને નિષ્કામ કર્તવ્યનિષ્ઠાનું—વર્ણન કરવું એ અશક્ય છે. વસ્તુતઃ એ શબ્દોમાં મર્યાદા ઉતારી શકાય એમ નથી.

મહુમ મહારાજાશ્રી સર ભાવસિંહજી શાદીનશીન થયા, ત્યારે રાજ્યની નોંધા પ્રકરણી સ્થિતિ સ્વસ્થ ન હતી. તેમ રાજ્યનાં બધાં ખાતાઓમાં પુનરવ્યવસ્થાની જરૂર હતી. એવે વખતે ‘સર્વના ઉપર સરખી નજર રાખી, અંગત મુશ્કેલીઓ સહન કરી, હિંમતથી શાંતપણે પોતાના ધણીની આજ્ઞાને અનુસરી જે ઉપાયો લીધા છે તે જોએ જાણતા હશે તે જાણતા હશે. રાજ્યની હાલની આબાદીની શૂતકાળનાં એ પ્રયત્નને આભારી છે.

મહુમ મહારાજાશ્રીના દેવ થયા બાદ વર્તમાન મહારાજાશ્રી કૃષ્ણકુમારસિંહજી અને એમના ખંને લઘુ બંધુ કુમાર સાહેબોની બાલ્યાવસ્થામાં પોતાના “પ્રભુ” તરફની લાક્ષિ અને કર્તવ્યનિષ્ઠાથી પ્રેરાઈ તેઓ હિંદી પ્રધાનની કૌસીસનો સભ્યના ઉચ્ચ દરજ્જાને

ત્યાગ કરી ભાવનગર દોડી આવ્યા. તેઓની માન્યતા હતી કે પોતાનો દરજ્જો અને પ્રતિષ્ઠા એ બધું મહુમ મહારાજાશ્રીના કૃપા પ્રસાદને આભારી છે. અને એ સર્વના યશભાગી પણ તેઓશ્રી છે. પોતે તો નિમિત્ત માત્ર છે. ભાવનગર આવ્યા પછી એક તરફ વહીવટી વ્યવસ્થા અને નામદાર મહારાજાશ્રી કૃષ્ણકુમારસિંહજી અને એમના લઘુ બંધુ કુમારોની કેળવણી પરત્વે સર પ્રભાશંકરે જે જહેમત ઉઠાવી છે એ હકીકત તો જેમણે એમની રાજ્યકુટુંબ તરફની ભક્તિ અને આંતરજીવન જોયું હોય તેઓ જ જાણી શકે. એમણે રાજ્યની સંગીન નાણાં પ્રકરણી રિચિત, વફાદાર રાજ્ય સેવકો, અને કરના ભાર વગરની ભક્ત પ્રજા તથા અંતે પોતાના શરીરને બોજે-આત્મબોગમાં સાચું લોકહિત છે માટે-સમગ્ર રાજ્યનું સ્વાસ્થ્ય સ્થાપી, ભવિષ્યનો તંત્ર ભાર હળવો કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે.

મહુમ સર પ્રભાશંકરનું માનસ સર્વત્ર જેમ જોવામાં આવે છે તે પ્રમાણે બદલાની તુચ્છ આશામાં કદી પ્રવેશ્યું ન હતું. એમ પોતાની તેકનિષ્ઠ સેવાની કદર થાય એવો અનિષ્ઠ વિચાર સરખો એમને કદી ઉદ્ભવ્યો નથી. એમનો ખર્શ સંતોષ, સુખ અને આનંદ કર્તવ્યનિષ્ઠા અને રાજ્યનિષ્ઠામાં સમાયેલાં હતાં.

એમણે એક વખત કહ્યું હતું કે “ભાવનગરના ધણી અને ભાવનગરનું રાજ્ય એ શબ્દો મારા લોહીનું ટીપું જરૂર છે.” આ સત્ય એમણે સર્વત્ર સિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે.

આ સંક્ષિપ્ત મોંઘમાં એમની સમગ્ર કારકીર્દિનું આલેખન કરી થકાય એવું નથી. પરંતુ એક નિષ્કામ ભક્ત સેવક તરીકે બીજે કયાંઈ ન મળે એવા એ અધિકારી હતા. સર પ્રભાશંકરના હાર્દિક શુણોનો જેઓતે પરિચય થયો હશે તેઓ સહજ કહી શકશે કે એમની પડખે બેસાડવા જેવો સ્વાર્થત્યાગી અને પોતાને મૂકી બીજાનો પ્રયત્ન વિચાર કરનાર સમજન આ જમાનામાં દુર્લભ છે. એમની સ્વભાવતઃ પ્રામાણિકતા, નિર્ભય સ્પષ્ટ વક્તાપણું, સૌજન્ય, સહનયકિત, વિચારને અને મતબેદ હોવા છતાં સ્વામીની આત્માને પૂર્ણ અંશે સફળતાની ટોચે પહોંચાડવાની એમની તત્પરતા અને એ બધા કરતાં કાર્યની સફળતાનો યશ પોતાના ધણીને આપી પોતે તો જાણે નિમિત્ત જ હોય એમ માની આનંદ કાળમાં દૂર રહેનાર આવા આદર્શ ચારિત્રવાળા અને સમભાવશીલ રાજકુરુષ માત્ર ભાવનગર-કારિયાવાડને જ નહિ પણ આપણા દેશને ન્યારે મળશે ત્યારે મળશે.

તંત્રી

ભાવનગર દરબારી ગેઝેટનો વધારો

સર પ્રભાશંકર પટ્ટણીના સ્વર્ગવાસના સમાચાર સાંભળી નાં ભાવનગર મહારાજાશ્રીએ દરબારી ગેઝેટના આસ વધારાદ્વારા નીચેનો કાચ પ્રસિદ્ધ કર્યો હતો.

કાચ નં. ૨૧

કાચ

અમારા સર પ્રભાશંકર દલપતરામ પટ્ટણી, કે. સી. આઇ. ઇ., ના આજરોજ સવારે નવ કલાકે એકાએક થયેલા સ્વર્ગવાસના માઠા સમાચાર જાણી અમને તથા રાજકુટુંબને અત્યંત ખેદ થયો છે.

સર પ્રભાશંકરની આ રાજ્યતા રાજ્યકર્તાઓની લગભગ અરધા સૈકાની સેવા અને રાજ્ય તથા પ્રજાવર્ગ સાથે લગભગ તેટલીજ મુદતના સંબંધ દરમિયાન તેઓએ દર્શવેલી અપૂર્વ રાજ્યભક્તિ, નિઃસીમ કર્તવ્યનિષ્ઠા અને પ્રજાના હિત માટેનાં અયાગ લાગણીભરેલાં તેમનાં કામો, અમે અને અમારી પ્રજા જાણીએ છીએ. એકનિષ્ઠા અને સમદૃષ્ટિ રાખી કર્તવ્યપાલન

કરતાં પણ તેમને ધણીજ અંગત મુશ્કેલીઓમાંથી પસાર થયું પડ્યું હતું, છતાં હિંમત અને શાંત મને ઉપાય લઈ કોઈનું મનદુઃખ કયાં સિવાય તેમાંથી તેઓ કૃતોદ્ધર્મીથી પસાર થયેલા.

તેઓ એક આદર્શ સ્વામીભક્ત હતા. અમારી સગીર અવસ્થા દરમીયાન અમારા સ્વર્ગસ્થ પૂજ્ય માતાપિતાની ગેરહાજરીનો ખ્યાલ પણ ન આવે એવી રીતે તેમણે અમારી, અમારી પ્રજ્ઞની અને અમારા રાજ્યની સંભાળ રાખેલી અને પ્રજ્ઞને માનસિક

તથા આર્થિક વિકાસ ધણી મોટા પ્રમાણમાં કરેલો. અમારા સ્વર્ગસ્થ પિતાશ્રી મહારાજ સર ભાવસિંહજી, કે. સી. એસ. આર્ષ, ની કેળવણી દરમીયાન તેમજ તેઓશ્રીના ગાદીનશીન થયા બાદ તેમની હયાતી દરમીયાન તેમણે આજ રીતે કૌંમતી સેવા બાળવી તેમની તથા પ્રજ્ઞની પ્રીતિ સંપાદન કરી હતી અને તેમના કાર્યભાર દરમીયાન પોતાની અંગત ખર્ચને પ્રભાવે રાજ્યની ઉત્તરોત્તર આબાદી, આંટ, વેપાર ઉદ્યોગની ખીલવણી તથા પ્રજ્ઞ સંતોષ વધાર્યા તે તેમની કાર્યક્ષતા, દીર્ઘદૃષ્ટિ તથા ઉદાર રાજ્યનીતિને આભારી છે.

પ્રજ્ઞ તથા એકુતવર્ણ પ્રત્યે તેમનો પ્રેમ અસાધારણ હતો અને તેમને માટે સર પ્રભાશંકરનાં દ્વાર ચોવીસે કક્ષક ખુદલાં હતાં અને અરજદારોની ફરીયાદો સત્વરે નિકાલ લાવવા અને બની શકે તેટલી રાહત આપવા તેઓ ગોઠવણ કરતા. એકુતો માટે તો તેમની લાગણી એટલી બધી ઉઠી હતી કે તેઓની સ્થિતિ સુધારવા માટે તેમણે ધણું કાર્યો કર્યા છે અને બે મોટાં કાયમી ફંડ રાજ્યમાં રચાયાં છે. અને એકુત અને લેણદારોની મંત્રિતિથી એમના કરજનો ફરજો કરાવી રોકડ રકમ આપી એકુતની સ્થિતિ સુધારી—તે કાર્ય હિંદના ઇતિહાસમાં અનુદેહ છે.

જેમનું જીવન ગામડાંઓમાં છે અને જેમનો નિભાવ ખેતી ઉપર છે તેમની આર્થિકસ્થિતિ સુધારવામાંજ રાજ્ય અને દેશનો ઉદ્ધાર છે એવો તેમનો સિદ્ધાંત હતો એટલે તે દિશામાં વધારે પ્રવૃત્તિ કરવા રેટ કાઉન્સિલના પ્રેસીડેન્ટના હોદ્દા ઉપરથી નિવૃત્ત થયા પછી અને પોતાની તખ્તીયત નાદુરસ્ત છતાં, અમારી ઇચ્છાને માન આપી તેમણે રેવીન્યુ કમીશનરની

જગ્યો સ્વીકારી હતી. તે કામને અંગે ડીરટ્રીક્ટને લાંબો પ્રવાસ થોભ્યો હતો અને છેવટ સુધી તે કાર્યમાં રોકાયેલા હતા.

ગમે તેવા વિંકટ પ્રસંગોને પણ પોતે શાંતિ અને દૃઢ મનથી સ્વીકારી લેતા અને સહકાર તથા સમાધાની ભરી રીતે બધા પ્રશ્નોને હાય ધરતા અને તેમાં કૃતોદ્ધર્મ રસ્તો કાઢવાની તેમની અજબ શક્તિને લીધે તેઓએ સ્વદેશ અને સાંપ્રાપ્ત્યના રાજ્યકર્તાઓ અને નેતાઓમાં માનભરેલું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું.

સર પ્રભાશંકરનાં સ્વદેશપ્રેમ, કાર્યક્ષતા, સહિષ્ણુતા, રાજ્યનીતિ તથા દીર્ઘદૃષ્ટિ જેવાં સંગીન હતાં તેવાંજ તેમના ખ્યાનગી જીવનની ઉદારતા અને પરાપકારવૃત્તિ વિશાળ હતાં, જેનો પરિચય તેમના સંસ્મરણમાં આવેલ દરેક વ્યક્તિને તેમજ ખીજ ધણી માણસોને સારી રીતે થયેલો છે.

તેઓ, જેમનું જીવન સાદું અને સરલ હતું અને જેમણે નરેશનાં, મિત્રોનાં અને લોકોનાં કામો હમેશાં કરવા પોતાનું જીવન અર્પેલું અને જેઓએ ગરીબમાં ગરીબ માણસોની સાથે વાત કરી ધીરજ આપી મદદ કરવામાં નાનપ માની નથી, તેમના સ્વર્ગવાસથી અમને, અમારા કુટુંબને તથા અમારી પ્રજ્ઞને, એક સેવાપરાયણ અને ઈશ્વરપરાયણ વડીલની હંમેશાને માટે ખોટ પડી છે.

આ ખેદકારક ખબરના કારણથી

(૧) આજ તથા આવતીકાલે આ રાજ્યની તમામ આંદોલો, કોર્ટો તથા સાળાઓ બંધ કરવાનું, તેમજ

(૨) આજની તારીખથી પંદર દિવસ સુધી, શહેર ભાવનગરમાં દરરોજ બપોરે સાડાખાર વાગે તોપનો બહાર કરવામાં આવે છે તે તથા પીલ ગાર્ડ-સમાં દર બુધવારે તથા શનિવારે બેઠ બંધાવવામાં આવે છે તે બંધ રાખવાનું અને નીલમયાગ મહેલ તેમજ લશ્કરખાતાના વાવટા અર્ધ કાઢીએ રાખવાનું કરાવવામાં આવે છે.

સંવત ૧૯૯૪ના મહા વદ ૨ બુધવાર, તા. ૧૬મી ફેબ્રુઆરી સને ૧૯૩૮.

ફજીકુમારસિંહજી
મહારાજ, સંસ્થાન ભાવનગર,

રાજસેવકનાં કર્તવ્યો

(નાં મહારાજ ગાયકવાડ)

[શ્રીમંત સરકાર સયાજીરાવ મહારાજ ગાયકવાડ સેના ખાસખેલ સમશેર બહાદુર, જી. સી. એમ. આર્મી, જી. સી. આય. ઈ., એલ. એલ. ડી. એમ. જે. તા. ર૩મી ફેબ્રુઆરીને રાજ પોતાના ખાનગી ખાતાના નોકરોને જે ઉપદેશ આપ્યો હતો તે અમે આ નીચે આપીએ છીએ. દરેક નરેશને પોતાના ખાનગી ખાતાના નોકરો હોય છે. અને તેઓ માફતે રાજ્યમાં પોતાનાં અંગત કામો લે છે, એટલે આ ઉપદેશ જેમ એ ખાતાના નોકરોને ઉપયોગી છે તેમ રાજ્યમાં પશુ લક્ષમાં લેવા યોગ્ય છે. અને જેઓ સેવાનિષ્ઠ નોકરો હોય તેની સેવાની કદર કરવી એ તેમની જવાબદારી છે. અર્થાત સેવ્ય અને સેવક ઉભયને આ ઉપદેશવચનો યથાર્થ રીતે લક્ષમાં લેવા યોગ્ય હોય અમે આ નીચે આપીએ છીએ.

તંત્રી]

ઉપદેશનો હેતુ

સને ૧૯૨૮ના માર્ચની ૨૦ તારીખે ખાનગી ખાતાનું કામકાજ કરવું એ વિષે ઉપદેશના એ શબ્દો મેં તમને કહ્યા હતા. તમારે કામ સુધરે, તમારી અને તમારા ધણીની વચ્ચે ગેરસમજ ઉભી થવાના પ્રસંગો ઓછા થાય, તેમજ તમને તથા તમારા ધણીને એક બીજાની મુશ્કેલીઓ સમજાય અને તમે તમારી ફરજ ઉત્તમ રીતે બજાવી શકો તેટલા માટે હું આજે પશુ આગાહીની પેઠે તમને એવાર ઉપદેશના વાક્યો કહેવાને છું. બેશક બધી વિગતો કહેવામાં અર્થ નથી, તેમ બધી વિગતો સમજાવા ધારે તોપણ તમારામાંના કેટલાકથી તે સમજી પશુ શકાય નહિ.

ખાનગી ખાતાનું મહત્ત્વ

ગરીબ અથવા પૈસાદાર દરેક માણસનો સમાજમાં અમુક દરજ્જો હોય છે. અને દરેકને પોતાના દરજ્જાનુસાર કૌટુંબિક, સામાજિક અને લૌકિક વગેરે લિખિત લિખિત જાતની ફરજો બજાવવાની જ હોય છે; સાધારણ વ્યક્તિને એ બધું જાતે કરવું પડે છે; મધ્યમ સ્થિતિનાં માણસો એવાં કામો થોડે ધણે અંશે બીજા નોકરોની મદદ લઈને બજાવે છે, અને

રાજાને રાજકારણારતાં બીજાં અગત્યનાં અનેક કામકાજ હોવાથી એવાં કર્તવ્યો તેનાથી જાતે બજાવી શકતાં નથી. એટલું જ નહિ, પરંતુ રાજાને એવાં કામો પાર પાડવા માટે સુઅવસ્થિત ખાનગી ખાતાની જરૂરીયાત છે. રાજા મહારાજાની આંતર બ્યવસ્થાનું કામ આ ખાતાના હાથમાં હોવાથી રાજ્યના કારોબારમાં આ ખાતું મહત્ત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. આ ખાતાનું મુખ્ય ખર્ચ રાજ કુટુંબની સુખસગવડો અને ખાસ કરીને મહારાજાનું શારીરિક અને માનસિક સ્વાસ્થ્ય સંભાળવાનું છે. મહારાજાની શુભવ્યવસ્થા સુંદર રીતે ચલાવીને તેને પ્રજાહિતનાં કામો સંભાળવાને પૂરતો અવકાશ મળે તેવી ગોઠવણ રાખવી એ ખાનગી ખાતાનું મુખ્ય કર્તવ્ય છે. આ કર્તવ્ય બજાવી શકાય તે માટે ખાનગી ખાતામાં જુદી જુદી જાતનાં કામો માટે એકંદર અદાર કારખાનાંઓએ પોતાની ફરજો જરાયે ગફલત વિના બુદ્ધિપૂર્વક બજાવીને મહારાજાનું સુખ અને તેમની કીર્તિ વધારવાનાં છે. આ ઉપરથી ખાનગી ખાતાની નોકરી કેટલી જવાબદારીવાળી છે તે તમારા ખ્યાલમાં આવશે. દરેક નોકર પોતાના કામકાજમાં પોતે મુખ્યત્વાર છે, એટલે દરેક નોકરની અગત્ય તેના પોતાના પ્રમાણમાં ધણી છે એ બૂલી જવું ન જોઈએ.

ખાનગી ખાતાની રચના

ખાનગી ખાતાનું કામકાજ ચલાવવા માટે આ ખાતાના મુખ્ય અધિકારી તરીકે ખાનગી કારભારીને નીમ્યા છે. તેને મદદ કરવા માટે નાનકડાં ખાનગી કારભારી અને ચીટણીસ (સેક્રેટરી)એ બે અમલદારો છે. ઉપરાંત દરેક કાનખાના ઉપર એકેક કારખાનદાર છે અને તેને મદદ કરવા માટે બીજા નોકરો છે. પોતાના કારખાના માટે દરેક કારખાનાદાર સંપૂર્ણ જવાબદાર ગણાય છે; ખાતાના ઉપરી તરીકે ખાનગી કારભારી અદાલતની દૃષ્ટિએ જવાબદાર ગણાય છે.

નોકરના આવશ્યક ગુણો

આસપાસ ચારે તરફ નજર નાખી જોશો તો તમને પ્રાણી માત્રમાં જીવન કલહ ચાલતો દેખાશે. તેમાં ટકી રહી આપણી અને આપણા દેશની પ્રગતિ સાધવી હોય તો તમારે આવશ્યક સાધનો મેળવી લેવાં જોઈએ. માણસની પ્રગતિ અથવા અવનતિનો આધાર તેના શુભ અથવા અવશુભ પર અવલંબે છે. તમારામાં પ્રગતિ માટેના આવશ્યક ગુણો હશે તોજ તમારી અથવા દેશની પ્રગતિ થશે. તમારા કામમાં પ્રગતિ કરવા માટે તમારે કયા ગુણોની આવશ્યકતા છે તે હું જણાવું છું:—

ધ્યાન રાખીને કાર્ય કરવું; ચોક્કસ દૃષ્ટિ રાખવી; ખરા ખોટાનું જ્ઞાન, સ્વયંસ્ફૂર્તિ, આચારાદીપણું ધૃતિ શક્તિ, ચોક્કસાર્થ, સંગઠન શક્તિ, આત્મવિશ્વાસ, નૈતિક હિંમત, મહત્ત્વાકાંક્ષા, આત્મ સંયમન, રામય-સૂચકતા, યાદદારતા, વાતચીત કરવાની આવડત, બાપણુ કરવાની આવડત, આટલા ગુણો તમે પ્રાપ્ત કરી લ્યો તો તમે નમારૂં કામ ઉત્તમ રીતે કરી શકશો. આ ગુણો તમારામાં હોય તોપણુ જો તમારામાં બીજા અવશુભો સાથે સાથે રહ્યા હશે તો તમારી પ્રગતિ અથવા કહો કે તમારૂં કામ જોઈએ તેટલું ઝડપથી અને સાદું ચંધ શકશે નહિ. આથી ઉપર ગણ્યા સદ્ગુણો મેળવવાનો પ્રયત્ન કરતી વખતે તમારે તમારામાં રહેલા અવશુભોને હાંધી કાઢવા

પડશે. તમારી પ્રગતિમાં અવશ્યક ઉત્પન્ન કરે અથવા તમારૂં કામકાજ ખગાડે તેવા અવશુભો કયા કયા છે તે હું તમને ગણાવું:—

ભૂલકણાપણું, નિરાશ થવું, મનની નબળાઈ, નિર્દયતા, કલ્પનાશક્તિનો અભાવ, અનિશ્ચિતતા, વ્યવસ્થાનો અભાવ, પોતાની જાતને હલકી ગણવી. હુંકમાં નોકરવર્ગ સારા વર્તનનો, ઉમદા ખવાસનો, સુશિક્ષિત, વ્યવહારકુશળ, તુરંત કામ કરે તેવો, થોડું અને ગળે ઉતરે તેવું ખોલનારો, કાઈથી ન દગાવ્ય તેવો, અહંકાર રહિત, મત્સર વિનાનો, નમ્રતાથી કામ કરનારો અને પોતાના વર્તનથી બીજા માટે અનુકરણીય અને તેવો હોવો જોઈએ.

નોકરનું ધ્યેય

સાધારણ માણસ પોતાના કૌટુંબિક તથા અન્ય કામકાજને બહુ કાળજીપૂર્વક કરે છે. નોકરોએ તેટલીજ અથવા તેથી પણ વધારે કાળજીપૂર્વક અને ધગશથી મહારાજાની શુભવ્યવસ્થાનું કામકાજ કરવું જોઈએ. અર્થાત્ જો તેઓ પોતાના કામમાં તન્મય બની જાય તોજ તેમ બની શકે. મહારાજાની સુખ સગવડને મુખ્ય ધ્યેય ગણીને અન્ય બાજોતોની તેમણે પરવા કરવી ન જોઈએ. પોતાના કામમાં તન્મય કેમ થવું તે વિષે હતુમાનજીનું દૃષ્ટાંત તમારે ધ્યાનમાં રાખવું. એક વખત રામચંદ્ર હાગવાન હતુમાનજીની અત્યંત સેવાથી પ્રસન્ન થયા અને તેમની સેવાના બદલામાં તેમણે હતુમાનજીને એક મુક્તાદાર બેટ આપ્યો. હારનાં મોતી ધણાં કિંમતી હોવા છતાં અંદર પોતાના સ્વામી રામચંદ્ર કયાંઈ દેખાય છે કે નહિ તે જોવા માટે હતુમાનજીએ એક મોતી તોડીને જોયું અને અંદર રામચંદ્ર ન દેખાવાથી તે સઘળાં રૂંધી દીધાં. આ હકીકત કદાચ જોડી કાઢેલી હશે એમ માનીએ તોયે નોકરે પોતાના સ્વામીની એક નિષ્કાથી ભક્તિ કેમ કરવી તેટલો સાર આ વાતમાંથી મળે છે. તુકારામ મહારાજે કહ્યું છે:

उत्कण्ठित होंगे मन । तेचि खूण सेवकाची ॥
એટલે કે સેવકની સાચી નિશાની તેના મનની

ઉત્સુકતામાં છે. તમારામાં તમારા કામને વિષે ઉત્સુકતા અને ઉત્કંઠા હોવાં જોઈએ. અને તમે એ રીતે તમારું કામ કાળજીથી અને સમગ્રપૂર્વક જાળવો તો જ તમે તમારું કર્તવ્ય કર્યું છે એમ કહેવાય.

સાધનો

પોતાના માલિકની સેવા ઉત્તમ રીતે કરી શકાય તેટલા માટે દરેક નોકરને પોતાના કરવાના કામની સંપૂર્ણ માહિતી હોવી આવશ્યક છે; સિવાય એ કામો કરવા માટેની આવશ્યક કેળવણી શિસ્ત અને નિયમોનું જ્ઞાન પણ તેનામાં હોવાં જોઈએ, એટલે આ બધી બાબતોનું જ્ઞાન તેણે પહેલેથી મેળવી લેવું જોઈએ, કેમકે આમાંની કોઈ એક જ બાબત ન આવડતી હોય તો પણ પોતાની સેવા તેટલી ઊતરતી કાટિની થવાનો સંભવ છે. પોતાના કામ સંબંધે સંપૂર્ણ જ્ઞાન હોવું જેમ આવશ્યક છે તેટલી જ આવશ્યકતા તે કામનો શોખ અને તે કામ કરવાની ટેવ હોવાની છે. ખરૂં જોતાં જીવનમાં દરેક કામમાં મનુષ્યે સંપૂર્ણ રીતે ક્રોડમંદ થવું હોય તો તેણે કામનો શોખ કેળવવો જોઈએ, તે સંબંધની માહિતી સંપૂર્ણ મેળવી લેવી જોઈએ, અને એ બધું જ્ઞાન સતત જળવાઈ રહે માટે તે કરવાની ટેવ ચાલુ રહેવી જોઈએ. કેટલાએક નોકરો પોતાના કામ વિષે ઉત્સાહ ધરાવતા નથી અથવા તો જોઈતાં ચીજટથી કામ કરતા નથી. અને ઉત્સાહ સિવાય કરેલું કામ સાફ ન જ થાય એ સ્વાભાવિક છે. વળી પોતાના કામ વિષેનું જ્ઞાન નોકરો પ્રાપ્ત ન કરી લે તો તેના કામમાં વારંવાર ભૂલો થવાનો સંભવ છે, અને તેથી માલિકને હેરાનગતિ પણ પહોંચવાનો સંભવ છે. એટલું જ નહિ પરંતુ આવા માણસોને નોકરીમાં લોધાઈ નોકર રાખવાનો હેતુ પાર પડતો નથી. દાખલા તરીકે બંગલાનું કામ કરનારા નોકરોને મહારાજના લખવાના ટેબલ ઉપર કંઈ કંઈ ચીજો જોઈએ અને તે કેવી રીતે ગોઠવવી જોઈએ તેની માહિતી ન હોય તો તેને નોકર રાખવાથી મહારાજને દશો લાલ નથી થતો, હિસ્ટી હેરાનગતિ વધે છે, અર્થાત્ નોકરને પોતાના

કામનો શોખ અને તેનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન હોવાં જરૂરનાં છે. તે જ પ્રમાણે “વપરાતી કૃત્તી હંમેશાં ઉજળી રહે” એ કહેવત પ્રમાણે પોતાના કામની ટેવ હંમેશાં ચાલુ રાખવી જોઈએ. એમ ન કરે તો નોકરના જ્ઞાનમાં અપૂર્ણતા આવી જશે અને તેનાથી પોતાનું કામ સારી રીતે જાળવી શકાશે નહિ. જેમકે ઘોડેશ્વારીની નોકરી કરનારો નોકર એક બે મહિના સુધી ઘોડે ન બેસે તો તે સુદત પછી ઘોડો કદાચ પોતાના સ્વારને બૂલી જઈ તેને શાંતિથી સ્વારી જ ન કરવા દે, અથવા નોકર પોતે જ ઘોડાને કાબૂમાં રાખવાનું બૂલી ગયો હોય. તે જ રીતે ગૈયથઓ બે રાજ ગાવાની ટેવ ચાલુ ન રાખે તો તેનો અવાજ બગડી જાય અને સાંભળનારનું દિલ જોઈએ તેવું ખુશ ન કરી શકે. ટૂંકમાં પોતાના કામને માટેની આવશ્યક બધી માહિતી મેળવી લઈને ગમે તેવું કામ હોય તો પણ તેના શોખ કેળવી તે દિલથી કરવાની ટેવ પાડવી જોઈએ. નોકરોને આ રીતે કામ કરવાની એક વખત ટેવ પડી જાય તો ગમે તેવાં મોટાં કામો માથે ઉપાડી તે પાર પાડવાની શક્તિ તેમનામાં આવે. કામની ધરૂંચણ અને તેના હેતુ

મહારાજનું આરોગ્ય, માનસિક સ્વાસ્થ્ય અને મોટાઈ સાચવવા માટે જ્ઞાનગી પોતાનાં જુદાં જુદાં કારખાનાંઓમાં શ્રમવિભાગના મિહાત મુજબ કામની વહેંચણુ કરી દેવામાં આવી છે. એમ કરવાનો મૂળ હેતુ એ છે કે એક જ માણસ ઉપર કામનો વધારે ભાર ન પડે અને છતાં ધારેલું કામ તુરત અને સરળતાથી થઈ શકે. અર્થાત્ મહારાજની મુખસંગવડ એ મુખ્ય ધ્યેય ગણીને તે પાર પાડવા માટે તો જુદા જુદા અધિકારના નોકરોની નિમણૂક કરવામાં આવી છે. એ મુખ્ય સુદો જ નોકરો ડગલે ને પગલે બૂલી જાય છે. ધણીનું સુખ એ સાધ્ય હોવા છતાં તેને બાબુ પર રાખીને નોકરો માત્ર પોતાના કામનું જ મહત્ત્વ વધારી દે છે. દુનિયામાં સઘળે આવું જ બને છે; માણસ મૂળ સાધ્યને બૂલી જઈને સાધનને જ સાધ્ય માની બેસે છે. પ્રજા તો ભાવના બૂખ્યા છે,

એટલે ગમે તે રીતે તેની બક્તિ કરીએ તો તેને ગમે છે; પરંતુ બને છે એવું કે સાચી ભક્તિ તો કયાંઈ પડી રહે છે ને માત્ર બહારના દેખાવોમાં જ ચૂંચવાઈ જવાય છે. પથ્થરની મૂર્તિની સેવા કરવામાં નેવેઘ ધરતી વખતે નાળિયર વધેરીને અંદરનું ટોપફં બહાર ઊઠાવી નબ છે, ને દેવને ભાગ તો કાચકાં જ રહે છે. પણ મૂર્તિની બાબતમાં તે પથ્થરની નિર્ભય ચીજ હોઈ આમ બને તો દર્શી હરકત નથી આવતી. પરંતુ એવી દાંભિક વૃત્તિ જે સજીવ પ્રાણીઓની બાબતમાં બતાવવામાં આવે તો તેનો સત્કાર કેવા પ્રકારનો થાય તે વિસ્તારથી કહેવાની જરૂર નથી. “એ ચથા માં પ્રપંચંતે તાંસ્તથૈવ મજાર્ચયન્મ” એ ન્યાયે ‘થાય તેવા ચઈએ’ એવી સેવાનો બદલો શિક્ષામાં મળે એ જ યોગ્ય છે. નોકરો મહારાજનું સુખ વધારવા માટે રખાય છે. એટલે જે મહારાજને સુખ ન મળતાં ઉઘટી તકલીફ વધે તો એવા નોકરોની લેશ પણ જરૂર નથી એમ જ કહેવું જોઈએ. મહારાજની સેવામાં હલુરિયાઓ, પરિવેશકો, નાઇઓ, ચોપદારો, બંમત્તા સાચવનારાઓ વગેરે લુદા લુદા અધિકારના નોકરો હોય છે. આ બધાનું આદિ કર્તવ્ય મહારાજની સુખસગવડ સાચવવાનું છે. પરંતુ નોકરો મહારાજની સુખસગવડનો વિચાર કરવાને બદલે પોતાના કામને જ અગત્યનું ગણે છે અને તેટલા પૂરતો જ વિચાર કરે છે. પોતાને સોંપાયેલા ચોક્કસ કામ સિવાયનું બીજું કામ મુશ્કેલીને વખતે પણ કરી નાખવાની તત્પરતા તેમનામાં નથી દેખાતી એ દિલ્ગીરીની વાત છે. તેઓ એ વાત જૂલો જાય છે કે તેમની નોકરી જ મૂળે સોંપાયેલ કામને માટે નથી પરંતુ મહારાજની સુખસગવડ સાચવવા અર્થે છે. નોકરોએ આ જાતની ભાવના કેળવી નથી હોતી ત્યારે ધણીને કેવી અગવડો પડે છે તેના દાખલા મારા પોતાના અનુભવમાંથી જ આપું છું. એક વખત મહારાજનું વિલાપતથી પાછા આવ્યા તે જ દિવસે રાજમહેલમાં આવતાં વેત તેમણે હજૂરિયા પાસે પીવાનું પાણી માગ્યું. હજૂરિએ કાઠારીને બજાર

આપ્યા ને પાણી લાવવાનું જણાવ્યું. કાઠારીએ સામેથી જવાબ આપ્યો કે મહારાજને પાણી પહોંચાડવાનું કામ મારું નહિ પરંતુ તમારું છે; હજૂરિએ સામેથી જણાવ્યું કે એ કામ પોતાનું નથી પરંતુ કાઠારનું જ છે. બન્યું એમ કે આ વાતચીતમાં મહારાજને અરધા કલાક સુધી પીવાનું પાણી ન મળી શક્યું. એક વાર એવું બન્યું કે મહારાજ આ પીતા હતા ત્યારે એક બીજા ગૃહસ્થ માટે લુદું ટેગલ લાવવાનો મહારાજે પરિવેષકને હુકમ કર્યો. વસ્તુતઃ એ કામ સાન સહેલું હતું અને તે તુરત કરી શકે તેમ હતું પરંતુ મહારાજની સુખસગવડ સાચવવાનું પોતાનું મુખ્ય કામ છે એ મુદ્દાની બાબતનું તેને જ્ઞાન ન હોવાથી તેણે જણાવ્યું કે એ કામ મારું નહિ પરંતુ બંગલાવાળાનું છે. ખેશક આવો જવાબ દેવા બદલ તેને બિચારાને બરતરફ થવું પડ્યું! આ ઉપરથી તમે એટલું સમજી જ ગયા હશે કે મહારાજને હરકાઈ રીતે સગવડ કરી આપવાનું મુખ્ય ધ્યેય જુલો જવાથી તેને કેટલી મુશ્કેલી પડે છે. ધણીના સુખરૂપી મૂળ ધ્યેય સાધવા માટે તે બરાબર જણી લઈ નોકરે તદ્દનસાર કામો કરવાં જોઈએ. માલિકના હુકમોનો અમલ કરવા જતી વખતે માલિકનું ના સુખને લક્ષમાં રાખીને હુકમોનું પાલન સમજી પૂર્વક કરવાનું નોકરો કેવી રીતે જુલો જાય તેનો એક દાખલો મને સાંભરે છે તે તમને કહી દઉં. રાજમહેલમાં એકવાર જમવાનો કાર્યક્રમ યોજાયો હતો. તે વખતે મહારાજની અને બીજા મહેમાનોની ખુરશીઓ નક્કી કરવામાં આવ્યા પ્રમાણે ગોઠવી દીધા પછી તેમાં ફેરફાર ન કરવાનો હુકમ સરબંગલા વાળા તરફથી બંગલાવાળાને કરવામાં આવ્યો હતો. હવે ખુદ મહારાજને આવ્યા ત્યારે એ ગોઠવણ પસંદ ન પડી એટલે તેમાં તત્કાળ ફેરફાર કરવો આવશ્યક હતું પરંતુ સરબંગલાવાળાના કંપાને કારણે ત્યાંના બંગલાવાળાઓ એ ફેરફાર કરવા તુરત તૈયાર થતા નહોતા. આ બતાવી આપે છે કે નાના મોટા નોકરો પોતાના ઉપરીઓના હુકમો

ત્યારે આંધળા થઈ ને પાળે ત્યારે ખુદ માલેકનું સુખ જ પોતાની નોકરીનું ધ્યેય છે એ મુદ્દો કેવો પીસરી જાય છે. નોકરો પોતાનું કામ યંત્રની જેમજ કરે છે એવું ધણીમાર જણાયું છે. પોતાને કરવાના કામમાં અક્ષર વાપરીને તેઓ તે પરત્રેનું પૂરું જ્ઞાન મેળવી લેતા નથી; પરિણામે આ નોકરો માલેકને નોંધ એ તેવા ઉપયોગી નીવડતા નથી. એક વખત મહારાજાએ પોતાના આયર્ષમાં ટખતો નળ જોડ્યો ત્યારે તેમાં ગરમ પાણી કેટલીવાર આવે છે, અને એનાથી ટખ કેટલે વખતે લારાય છે એવો સત્તાથ ત્યાં ઉમેશ નવરાગનાર રોવકને પૂછ્યો. આ નોકર તેજ કામ ઉપર ચીસ વર્ષથી હતો, તોયજ તેણે કહ્યું કે “મને ખબર નથી.” આ બધી બિનામાં ખર્ચ કારણ એ છે કે નોકરો પોતાના કર્તવ્ય વિષેની પૂરી માહિતી અગાઉથી મેળવી લેતા નથી. અને હરકોઈ ઉપાયે અને ગમે તેની મદદ લઈને સમજપૂર્વક મહારાજાનું કામ પાર પાડવું એ મુદ્દોજ તેઓ ચૂકી જાય છે. કાગની વહેંચણ સંગવડ વધારવા માટે કરવામાં આવે છે, નોકરોની જવાબદારી ઓછી કરવા માટે નહિ. સોનાનાં જુદાં જુદાં ધરેણાં બનાવી તેને જુદાં જુદાં નામો આપીએ તોપણ બધામાં સોનું એ જો મૂળવસ્તુ છે, તેમજ રાજની સેવા માટે જુદા જુદા નોકરોની યોજના છે, અને તેમને કામો લિજ લિજ સોંપાયાં હોવા છતાં બધાનો ઉદ્દેશ મૂળ રાજાનું સુખ છે એ કહેવાની જરૂર જણાતી નથી.

સુવ્યવસ્થા અને માહકાર

મહારાજાનું સ્વાસ્થ્ય અને પ્રતિષ્ઠા મળવવાનું ખાનગીખાતાનું મુખ્ય ધ્યેય છે. તે સિદ્ધ કરવા માટે ખાનગીખાતાના બધી જાતના નોકરોએ પરસ્પર મદદ કરવી નોંધએ. “**सकामेकां सहाय कर्तव्यं वचये धर्मे सुययं**” (એકબીજાને સહાય કરીને આપણે બધા સન્માર્ગે જઈશું.) એ ઉક્તિ અનુસાર પરસ્પર ખુશીથી સહાય કરીને પોતાનું કર્તવ્ય અને તેટલું ઉત્તમ રીતે કરવા માટે દરેક નોકરે મહેનત કરવી

નોંધએ. ખાનગી ખાતાના બધી જાતના કામકાજ માટે ખાનગી કારભારી જવાબદાર છે. પરંતુ તે એકલા તમારી બધાની મદદ વિના કોઈ પણ અગત્યનું કામ કરી શકશે નહિ. ખાનગીખાતાનાં કારખાનાં તથા નોકરો એકજ શરીરનાં અંગો છે; એટલે એમાંનો એકાદ અવયવ પણ ખોટો પડી કામ કરવા માટે નિરુપયોગી બને તો પરિણામે આખું શરીરયંત્ર શિથિલ થયા વિના રહે નહિ. શરીરની આંખો, હાથ, પગ વગેરે બધા અવયવો તંદુરસ્ત રહે અને સતત વપરાતાં રહે તોજ વ્યક્તિ પોતાનું શાસ્ત્રનું કામકાજ સરળતાથી કરી શકે. એટલે જો એકાદ અવયવ પણ મોળો હોય તો તેટલે અંશે વ્યક્તિના કામકાજમાં મુશ્કેલી આવે. એ પ્રમાણે એકાદો નોકર પોતાના કામને લાયક ન હોય તો તેટલે અંશે કારખાનાનું કામ બગડવા વિના રહે નહિ. તેવી રીતે મહારાજાની રૂબરૂ કામ કરનારા નોકરો પૈકી દરેક જણ પોતપોતાના કામમાં તેમજ મહારાજા હરમાલે તે કામ કરવામાં તત્પર હોવો નોંધએ; કોઈકે તેને સોંપાયેલું કામ જો તે જૂઠું જાય તો તેનું પરિણામ ઘણે લાભે સુધી પહોંચે અને ઘણા માણસોને મુશ્કેલી પડે. એટલા માટે ખાનગીખાતાના અને ખાસ કરીને મહારાજાની રૂબરૂ કામકાજ કરનારા માણસોએ ખૂબ સાવચેત—તત્પર રહેવું નોંધએ. રાજમહેલનો નોકર પગારની ગણતરીએ કદાચ હલકો લાગે તો પણ તેના કામના પરિણામનો વિચાર કરતાં તેનું મહત્ત્વ ઘણું વધારે છે. તમારામાંથી ઘણાએ એકાદ મોંઢું યંત્ર કે કારખાનું નેયું હશે. તેમાંના કેાઇ મોટા યંત્રમાં નાનાં મોટાં અનેક ચક્રો હોય છે. જોનાં વેત પહેલાં તમને એમ પણ લાગે કે આ યંત્રમાં આટલાં બધા નાનાં મોટાં ચક્રો ગોઠવવાની શી જરૂર છે? અને તેમાંથી એકાદ એ ચક્રો નીકળી જાય તો પાનું શી હરકત આવવાની છે? પરંતુ જો કદપના ખોટી છે. યંત્રના મોટા ચક્રને જોટલું જ મદત્ત્વ તેના એક નાનકડા ચક્રરનું પણ છે. કોઈ નાનું ચક્રર ખગડી જાય તો પણ કુશળ એન્જનીયર તે તુરત શોધી કાઢીને સરખું કરી પ્રથમ ગોઠવી દે છે. કેમકે તે જાણે છે કે એ નાનકડા

ચક્કર ઉપર તેના આખા યંત્રની ક્રિયા અવલંબે છે. એ જ રીતે ખાતાના કામકાજમાં કોઈ નાનકડા નોકરે જરા સરખી ભૂલ કરી નાખી તો તેની અસર આખા ખાતાને જણાયા વિના રહે નહિ. ગમે તેટલા નાના દરજ્જાનો નોકર હોય તો પણ તે ખાતાનું એક મહત્વનું અંગ છે; ખાતાના કામકાજમાં તેની અગત્ય એટલી જ મોટી છે. એટલે મુખ્ય કામનો વિચાર કરતાં નોકરોએ નાના મોટાનો વિચાર અને બેદ રાખવો થોડ્ય નથી. સુવ્યવસ્થા અને સહકાર હોય તોજ કારખાતાનું કામ સરળતાથી ચાલે છે. દરેક કારખાતાની વ્યવસ્થામાં નોકરોને જુદાં જુદાં કામ સોંપી દેવામાં આવે છે. પરંતુ કોઈ કારણે એકાદ નોકર કામ ઉપર હાજર ન થઈ શકે તો તેનું કામ ખીજા નોકરને પોતાને સોંપાયેલ કામ ઉપરાંત પણ કરવું પડે છે. એટલે કારખાતાનું કામ બધા સાથે મળીને તકરાર વિના, કાળજીથી અને વિચાર પૂર્વક કરે તો જ તે કારખાતામાં વ્યવસ્થા છે એમ કહી શકાય. ખાનગી ખાતાનાં કેટલાં એક કામો ઘણાં માણસોએ સાથે મળીને કરવાનાં હોય છે. એકાદ નોકરની ભૂલનું પરિણામ બધાને ભોગવવું પડે છે, તેમજ સમૂહગત કામમાં પણ એકાદ નોકરની બેદરકારીને લીધે આખું કામ બગડી જાય એવું બનવા જેગ છે. આને માટે આપણે ફરાસખાતાનું તંજૂ ઊભો કરવાનું ઉદાહરણ લઈએ. એક મોટા તંજૂ ઊભો કરવામાં કોઈ નહિ તો દસખાર માણસોની જરૂર પડે છે; કોઈને તંજૂની દેરીઓ ખેંચવાનું કામ હોય છે તો કોઈને મેષો ખોડવાનું હોય છે, કોઈને તંજૂમાં ખુરશીઓ ગોઠવવાની હોય, કોઈએ કાચ મૂકવાના હોય તો કોઈએ જાળનો પાથરવાની હોય. આમાં બધા નોકરો એ પોતાના કામમાં કાળજીપૂર્વક વર્તે તો તંજૂ ઊભો કરવાનું કામ સરળતાથી પતી જાય છે. પરંતુ ધારે કે આમાંથી એકાદ નોકર બેદરકારીથી અથવા ખંધાઈથી તંજૂની મેષો એ બરાબર ન ઠોકે તો પરિણામે કદાચ આખો તંજૂ જ ઊધલી પડે! આ ઉપરથી માત્ર ખીલીઓ ખોડવાનું

નાનું સરખું કામ પણ કેટલું ઉપયોગી છે એ તમારા ખ્યાલમાં આવશે. એ કામ ભલે નજીક જણાય તો પણ અતિ અગત્યનું છે. “કંઈકે કંઈકે પાળ બંધાય અને ટીપે ટીપે સરોવર ભરાય.” એટલે થોડી માટી એકઠી કરતા જઈએ તો તેથી મોટા બંધ બાંધી શકાય અને પરિણામે ઘણા મોટા જથ્થામાં પાણીનો જમાવ પણ થઈ શકે, તેમ ટીપું ટીપું પાણી એકઠું કરતા જઈએ તો આખરે આખું સરોવર પણ ભરાઈ જાય. આ કહેવત પ્રમાણે નાનાં નાનાં કામો મળીને એક મહત્ત્વ કાર્ય બને છે એ સહેજે તમારા ખ્યાલમાં આવશે. સમૂહગત કામોમાં દરેક નોકરને પોતાના વિભાગના બીજા નોકરોની કાર્ય મર્યાદાની જાણ હોય તો કામ સાફ થાય અને જલદી પણ થાય. જેમ એક કારખાતાના નોકરોમાં સંગઠન અને વ્યવસ્થા આવશ્યક છે, તેમ જુદાં જુદાં કારખાતાઓમાં સહકાર હોવો પણ જરૂરી છે. દરેક કારખાતાના મનમાં એમ હોવું જોઈએ કે પોતે આખા ખાનગી ખાતાનું એક મહત્વનું અંગ છે. મહારાજાના મનરંજન અર્થેના એક તંત્રવાદીની ઉપમા ખાનગી ખાતાને આપીએ તો જુદાં જુદાં કારખાતાઓ એ સાજના અનેક તારો છે એમ કહેવું જોઈએ. એટલે આ તારોમાંથી જે સૂરીકું સંગીત નીકળે તો જ તે સાજ બજતવાનો કુશળ છે એમ કહી શકાય. સૂરીકું સંગીત ઉત્પન્ન કરવા માટે સાજના જુદા જુદા તારો ત્રેમ મળેલા હોવાની જરૂરિયાત છે તેમજ ખાનગી ખાતાને મુખ્ય હેતુ માલેકને સુખ આપવાનો છે તે ખાનમાં લેતાં એની સિદ્ધિ અર્થે બધાં કારખાતાઓ વચ્ચે સહકાર હોવો અત્યંત આવશ્યક છે. માલેકને માટેના બધાં કામો સરખા દરજ્જાનાં છે. તમને ગમે તે કામ સોંપાયું હોય, તમે તમારું કામ બજાવવા ઉપરાંત સહકારના સિદ્ધાંતને સમજી લઈને જરૂર પડે ત્યારે ખીજાનું કામ પણ એટલી જ ઉત્સુકતાથી અને જુદા પૂર્વક ઉપાડી લેવો ત્યારે જ તમે તમારી ફરજ બજાવી છે એમ કહેવાય. માલેકનું કામ કરવામાં તમે તમારું પોતાનું જ કામ અનાયાસે કરો છો એ જુદી ન જતા.

કર્તવ્યનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન

દુનિયા રોજ-રોજ આગળ વધતી જાય છે, અને અનેક જાતની સુધારણા અને ભાંગતોડ ચાલ્યા કરે છે. એ તરફ હંમેશાં પ્યાન રાખી દરેક નોકરે પોતાના કારખાનાનાં કામો સરળતાથી ચાલે અને ધીમે ધીમે તેમાં સુધારા કેવી રીતે દાખલ થઈ શકે તેની કાળજી રાખવી જોઈએ. એને માટે તેણે પોતાના કારખાનાની જરૂરિયાતો જાણીને જોઈએ, કારણ તે વિના તે પોતાના કારખાનાના નોકરોનો વિકાસ ઉત્પન્ન કરાવી શકશે નહિ, તેમજ તેમની પાસેથી કપાટાબેર અને બૂલ વિના કામો કરાવી શકશે નહિ. "આર્થી કેલેન્ડર, સર્ગ સાંગિતલેન્ડર" (પહેલાં જાતે કરી જોવું તે પછી બીજાને કહેવું) એ રામદાસ સ્વામીના કથન પ્રમાણે તેનું વર્તન હોવું જોઈએ. સામે પડેલા કાળો પર સહી કરી દેવાથી અધિકારીએ પોતાની ફરજ બજાવી છે એમ માની શકાય નહિ. દરેક નોકરે પોતાને કરવાના કામકાજની એકંદર માહિતી મેળવી લઈ તેનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન લઈ લેવું જોઈએ.

રાજકુમારોને સાચવવાનું જ્ઞાન

રાજમહેલના નોકરો ને રાજકુમારો વગેરેની સાથે પણ સંબંધમાં આવવું પડે છે. એટલે રાજકુમારોને કેમ મોટા કરવા, તેમને કેળવણી કેવી આપવી અને તેમના મનમાં પોતાની મોટાઈ સંભળેલી ખોટી કલ્પનાઓ ભરાવી દીધાથી કેવાં ખરાબ પરિણામો આવે વગેરેનું જ્ઞાન અંગત નોકરોને હોવું જરૂરનું છે. તે જ પ્રમાણે રાજકુમારોને પણ પોતાના પરિચયમાં આવતા માણસોના સ્વભાવ કેમ જાણી લેવા, અને તેમાંથી સારા નરસાની પારખ કેમ કરી લેવી તેની આવડત હોવી જોઈએ. કારણ એવી આવડત ન હોય તો તેમને રોજ વારંવાર હેતરાઈ જવાના પ્રસંગો આવે અને પરિણામે લવિષ્યમાં ભારે નુકસાન થવાનો પણ સંભવ રહે. એટલે રાજકુમારોને આ જાતની આવડત આવી જાય તે સારુ આ જ્ઞાન તેમની પરખે રહેનારા નોકરોમાં હોવું ખાસ જરૂરનું છે. પરંતુ દુઃખની વાત છે કે આવા માણસોને જ

એ જ્ઞાન હોતું નથી. ભાવિ જીવનમાં રાજકુમારો પર આવતી જવાબદારીઓ ઉપાડવા માટે તેમને કેવી રીતે કેળવવા તેનો ખ્યાલ પણ આ લોકોને હોતો નથી. એટલે જો એ જાતના માણસોના હાથમાં રાજકુમારોને સંભાળવાનું કામ આવે તો કેવાં પરિણામો આવે તે કહેવાની જરૂર નથી. માત્ર ખુશામત કરીને પોતાનો સ્વાર્થ સાધી લેવાની વૃત્તિ આવા માણસોમાં હોય છે. પાસવાનોમાં સારું નરસું, ચોગ્ય અચોગ્ય તથા શરૂઆતમાં કશું પરંતુ પરિણામે સફળતા આપનારું શું છે તેનો ખ્યાલ રાજકુમારોને આપવાની અણુ આવડતને કારણે રાજકુમારોને બંધારે જ્ઞાનની સાચી કલ્પના નથી આવતી, પરંતુ પોતાની મોટાઈનું ખોટું ધમક તેમનામાં આવી જાય છે. અને એનાં દુષ્પરિણામો તેમને અને આસપાસ બધાને જોઈથી સુધી બોગવવાં પડે છે. સાધારણ રિતિવાળાં બાળકોને આસપાસ ચારે તરફ છૂટથી ફરીને સમગ્ર વાતાવરણનું નિરીક્ષણ કરી લેવાની પૂરતી અનુકૂળતા મળે છે; રાજકુમારોને પોતાની વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિને કારણે આવું વાતાવરણ મળવું અશક્ય હોય છે. તેમની દુનિયા તેમના ફરતા જે થોડા પાસવાનો વગેરે હોય છે તેમાં સમાઈ જાય છે. અર્થાત્ આ લોકોના અનુકૂળતા ગુણ અવગુણોનું પ્રતિબિંબ રાજકુમારોમાં પડે છે. ખરું જોતાં જ્ઞાન કોઈ એકલાની માલેજીની વસ્તુ નથી; બધાને તે સરખી રીતે મળી શકે તેવી અનુકૂળતા હોવી જોઈએ. આ પરિસ્થિતિમાં રાજકુમારો વગેરેને ચોગ્ય જ્ઞાન મળે તે માટે આસપાસના લોકોની પસંદગી કેટલી કાળજીથી અને સારા સારા વિચાર કરીને કરવી જોઈએ તે સહેજે સમજ શકાય. સાચેસાચ દેશનું કલ્યાણ કરવું હોય તો નાનેથી મોટા સુધી બધાએ વિચાર દૃષ્ટિ કેળવવી જોઈએ.

અંગત નોકરનું અજ્ઞાન

આજે જૂલ બતાવવાને ધરિદે નહિ, પરંતુ પ્રસંગાનુસાર હું મારી પોતાની વાત કહું. મારા અચ-પણમાં મારી આસપાસ જે લોકો હતા તેમાંના કેટલાએક ગતાતુલ્ય વૃત્તિવાળા હતા તેથી, અથવા

તો તેમણે જેટલી શુદ્ધિપૂર્વક સંભાળ રાખવાની જરૂર હતી તેટલી ન રાખવાથી, તેમણે સાચો ધર્મ ક્યો, દાન કેને આપવું અને કોને ન આપવું, શું ખાવું, શું પીવું, શરીર કેમ સાચવવું વગેરે બાબતોનું જ્ઞાન મને કરાવ્યું નહિ. વળી તે વખતે જે લોકો મારી આસપાસ-હતા તેમાં મારા તરફ ગમતા રાખનારા અથવા સમજણ પૂર્વક સાચવણ રાખનારા લોકો બહુ થોડા હતા. આ લોકોને તથા તે વખતના એકંદર આખા સમાજને ખોરાક શાસ્ત્રનું જ્ઞાન લગભગ નહોતું; એટલે ક્યો ખોરાક શરીરને પોષક થાય, સાદા અને પૌષ્ટિક ખોરાકથી યતા લાભો, અને સ્વાદિષ્ટ તથા તણેલા પદાર્થો ખાસથી શરીરને યતાં નુકસાનો વિષે બહુ ઓછું જ્ઞાન હતું. અરે, એ તો શું, આવા અચોચ પદાર્થો ખાવા એ મોટાઈનું એક ક્ષણ ગણાતું. આથી ખૂબ મશાલાવાળા અને અતિશય વાપડા, તીખા પરંતુ સ્વાદવાળા પદાર્થો હમેશાં ભોજનામાં મને મળતા. અને માલેકને આવા પદાર્થો ખવડાવવાથી પડખેના માણસોને ઘી ગોળના મલીઠા ઉડાવવાની અનાયાસે અનુકૂળતા મળતી એ વાત જુદી. મારે એટલું જાણે કેરું નોંધ એ કે મારા કહેવાનો અર્થ એવો નથી કે જે લોકો મારી પડખે હતા અને જેમના મનમાં મારે હિત સદાય વસતું હતું તેમના ઉપકાર હું જુલો જવા માગું છું. સગજજુવાળી કચકસર

પરમેશ્વરે માણસને શુદ્ધિ આપી છે અને તેનો યોગ્ય ઉપયોગ કરવા માટે તે જવાબદાર છે. કાંઈ પણ હલકું કામ કરવું પડે તેથી માણસ હલકો છે એવું કાંઈ નથી. માણસના નાના મોટા હોવા સાથે માનાપમાનનો સંબંધ નથી. પોતાને માથે આવેલી ફરજ યોગ્ય રીતે બજાવવામાં જ માણસની યોગ્યતા આવડે છે. જરૂરિયાત પ્રમાણે નાના માણસને મોટા હોવાનાં કામો કરવાના અને મોટા હોવાવાળાને નાનાં કામો કરવાના પ્રસંગો આવ્યા કરે છે. પરંતુ તેટલા પરથી માણસની લાયકાત ઓછી છે કે વધતી છે તે નક્કી કરવું હકાપથ વાળું ન ગણાય. આ બાબતની

જાણ નોકરોને સહેવ રહ્યા કરે અને નાના મોટાનાં જોડો જુલો જવાય તેવા ઉદ્દેશથી, તેમજ નાના નોકરોને પણ જવાબદારી વાળાં કામો કરવાની તક મળે અને તેમને કામનો ઉત્સાહ આવે તે માટે કેટલાએક નોકરોને મેં સારા અધિકારની માનભરી જગ્યાઓ આપી; તેમના પગાર વધારી દીધા અને દરબાર મંડળીમાં તેમનાં નામો દાખલ કરીને તેમનો સામાનિક દરજ્જો પણ વધારી દેવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પરંતુ મારા પ્રયત્નોનું ધાર્યું પરિણામ ન આવ્યું તેનું મને દુઃખ છે. મહારાજની સુખસગવડો સાચવવાની આ લોકોની ફરજ હતી. પરંતુ વ્યવહાર જ્ઞાનને અભાવે તે તેઓ યોગ્ય રીતે બજાવી શકતા નહિ. મને અહીં એક વાત કહેવાનું મન થાય છે. એકવીસ વર્ષની ઉંમરે હું એક વાર પ્રાંતોમાં ફરવા નીકળ્યો હતો. તે વખતે આ લોકોએ કરી મુશ્કેલી જીભી ન થાય અને મહારાજ ક્યે વખતે શું માગશે તે નક્કી ન હોવાથી સાથે પ્રાંત સવારીમાં મારાં સોળ વર્ષની ઉંમરનાં કપડાં અને જોડા પણ લીધા હતા. મહારાજને ક્યે વખતે શી ચીજની જરૂર પડશે તે વિષે આ લોકો અજ્ઞાન હોય છે. પરંતુ મહારાજ તરફથી કદાચ કાંઈ મુશ્કેલી જીભી કરવામાં આવશે એવાં ખોટાં બહાનાં તથા નોકરો પોતાનું અજ્ઞાન દાંડી દેવાના પ્રયત્નો કરે છે અને એ રીતે અંતરે મહારાજની પ્રતિજ્ઞાને ઘોખો પહોંચાડે છે. આવે રથને મુશ્કેલીના બહાનાં તથા ધાઈને બદલે રૂપિયાનો ખર્ચ કરવામાં હકાપથ ન ગણાય. આ રીતે જે આપણે આપણું કામ કરવા માંડ્યું તો કેવાં પરિણામો આવશે તેનું વર્ણન કરવાની જરૂર નથી. “આયજીચ્યા જીવાચર વાયજી ઉદ્વાર” એટલે “પારકે પહોળા.” ન યતાં પોતાનું ધર જ છે એમ માનીને બધી રીતની કરકસરથી ખર્ચ કરવું નોંધ એ, એ ખ્યાનમાં રાખશો. સત્સર અને અજ્ઞાનનું પરિણામ

મહારાજ પાસે રહેનારા માણસોમાં મત્સર, ઈર્ષ્યા અને અજ્ઞાનને કારણે પરસ્પર અદેખાઈ પુષ્કળ હોય તો તેઓ પોતાના માલેકના સુખદુઃખનો વિચાર બહુ

ઓછા કરી શકે એ સમગ્ર શકાય તેવું છે. બધાના સહકારથી પોતાનું કામ બરાબર બનવીને મહારાજાની સુખસગવડો સંભાળવાની ફરજમાં આવા લોકો હમેશાં શિથિલ બને છે. તેમનું ધ્યાન મોટે ભાગે એકબીજાની અદેખાઈથી પરસ્પરની ભૂલો શોધી કાઢવામાં અને એ રીતે બીજાનું ખરાબ ક્યારે દેખાય તે શોધવામાં જ રોકાયેલું રહે છે. પોતાનું મુખ્ય ધ્યેય માલેકનું સુખ છે. અને તેની પ્રાપ્તિ માટે જ પોતે નોકરી કરે છે એનો ખ્યાલ તેમને રહેતો નથી; તેમનું બધું ધ્યાન પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા તરફ રહે છે. મત્સર અને અજ્ઞાન વગેરેનું પરિણામ શું આવે તે સવિરત કહેવાની જરૂર નથી. આ કુરૂંણોને લીધે મોટા મોટા દેશો અને ખાસ કરીને હિંદુસ્તાન પાંચમાલ બની ગયેલ છે, અને પારતંત્ર્યમાં સપડાયેલો છે.

સત્સંગતિ

મહારાજાની પાસે કામ કરનારાઓએ વ્યસનોથી મુક્ત રહેવું જોઈએ. કોઈ પણ ખરાબ વ્યસન અનિષ્ટજ છે. વ્યસનને લીધે માણસ પોતાનું કર્તવ્ય ચૂકે છે, અને તેથી તેનું પોતાને તેના કુરૂંબને અને તેના સંબંધમાં આવનાર દરેકને બહુ નુકસાન પહોંચે છે. માટે તમારે કોઈએ વ્યસન રાખવાં નહિ. વ્યસનોથી બને તેટલાં મુક્ત રહેવાથી મનુષ્યની છુદ્ધિ વિકસે છે અને તેની કામ કરવાની લાલકાત પણ વધે છે. વ્યસનને આંધીન માણસ કોઈ પણ અગત્યનું કામ કરવા માટે નાલાયક હરે છે. માટે તમારે પોતે કોઈએ વ્યસનો રાખવાં નહિ, તેમ એવાં વ્યસનોની પણે પણ ચક્રું નહિ. સોજતની અસર માણસ ઉપર તુરત થાય છે. એટલું જ નહિ પણ માણસ કેવો છે તેનો ખ્યાલ તેની સોખત ઉપરથી આવી શકે છે. માટે હમેશાં તમે સારી સોજત રાખજો, વ્યસનવાળા માણસોથી દૂર રહેજો, અને જાને નિર્વ્યસની, સુશીલ, સારા સ્વભાવવાળા અને વિવેકી બનવાનો પ્રયત્ન કરજો, હમેશાં એ ધ્યાનમાં રાખજો કે જેમ કામ વધારે અગત્યનું અથવા ઉપયોગી, તેમ આ બધા સફળતાની જરૂર વધારે રહે.

હંડે ગુંડે હિરસે તદ્દુ યાંત્રી સંગત ઘરું નકો ।
હોંગો ચંગી વટકી સઠકી

યાંત્રી મેઢ્યાંત વસું નકો ।

નરદેહાત્તી વેઝન પ્રાપ્યા

દુટ્ટ વાસના ધરું નકો ॥

[લુચ્ચા, ગુંડા, હરામખોર વગેરેની સોખત રાખીશ નહિ; ટોંગી, લંગડ, અને હલકા ગોલાખોરા જેવાની સાથે બેસીશ નહિ; હે પ્રાણી, માનવદેહ ધારણ કરીને મનમાં દુષ્ટ વાસનાઓ રાખીશ નહિ.]
અનંત રૂદ્રીની ઉપર લખી ઉક્તિઓ ખાસ મનન કરવા યોગ્ય છે.

અવલોકન શક્તિ અને સ્વપ્રોક્તિનો અભાવ

આપણા લોકોમાં અવલોકન શક્તિનો અભાવ દેખાય છે. કદાચ કોઈ બાબત ખ્યાલમાં આવે અને તેના વિચારે મનમાં ધોળાયા કરે તો પણ તે ક્ષણે પતાવવાની હિંમત ન હોવાથી અથવા તો તે વિચારે સમજાવવાની શક્તિ ન હોવાથી તેનો કશો ઉપયોગ થતો નથી. આ રીતે વિચારો પ્રગટ થઈ ન શકવાથી માલેકને તેના આંતર વિચારો જાણવા વિશે માત્ર તકથી ચલાવવું પડે છે. ખુદલા દિલથી વિચારોની આપણે ન થવાથી આખરે માલેકને આવા માણસો તરફથી નોંધતી મદદ મળી શકતી નથી. અર્થાત્ આવી પરિસ્થિતિમાં સર્વાંગી પ્રગતિ સાધવાનું કેટલું મુશ્કેલી લયું છે તે સહેજે ધ્યાનમાં આવી શકશે.

સ્વચ્છતાનું મહત્વ

દરેક નોકરે સ્વચ્છતાનું મહત્વ જાણી લેવું જોઈએ. સ્વચ્છતા રાખવાથી વ્યક્તિ એવા રોગોથી બચે છે, અને પોતે નિરોગી રહી શકે છે. સ્વચ્છતા અને આરોગ્યનો નિકટ સંબંધ છે. "Cleanliness is next to Godliness" એ અંગ્રેજી વાક્યમાં અથવા "હાથ ફેરે ત્યાં લક્ષ્મીનો વાસો" એ મરાઠી કહેવતમાં સ્વચ્છતાનું મહત્વ સુંદર રીતે બતાવ્યું છે. દરેક વ્યક્તિએ અને દરેક નોકરે પોતાની તેમજ માલિકની ઘીને સાફ રાખવાનું ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ. કેટલાક નોકરોને ઘરમાં જ ગમે ત્યાં ધૂંકવાની

ખરાબ ટેવ હોય છે. તમારા ધરમાં કે રાજ્યમહેલમાં હરકોઈ જગ્યાએ ત્યાં સ્વચ્છતા હોય ત્યાં આરોગ્ય અને આનંદનો હમેશાં વાસો થાય છે. કેટલાંકે નોકરો પોતાનું શરીર અને કપડાં ચોખ્ખાં અને વ્યવસ્થિત રાખવા સંબંધમાં બેદરકાર રહે છે. તે યોગ્ય નથી. તેમને એ ખબર નથી કે તેમની આ ખરાબ ટેવને લીધે તેમને પોતાને અને માલિકને પણ ઘણું નુકસાન થાય છે. રસોડું, ખંચો, ફાસખાનું, હંડગાં બધાં કારખાનાના દરેક નોકરે પોતાનું શરીર, કપડાં તેમજ પોતાને સોંપાયેલી દરેક ચીજ અને સામાન સ્વચ્છ રાખવાં જોઈએ.

સુધારાઓ સૂચવવા જોઈએ.

રાજ્યો અને દરબારનો ઈતિમાલ અધાવનારાં કારખાનાંઓ રાજ્યની પ્રતિષ્ઠાને શોભે તેવડાં અને જરૂરજોગાં પ્રમાણુસર હોવાં જોઈએ. ઠાંકમાં અને દેખાવ યોગ્ય પ્રમાણુમાં રહે તો રાજ્યની મોટાઈની તેમજ સાર્વજનિક હિતની દૃષ્ટિએ ઈષ્ટ છે અને આવશ્યક પણ છે. માટે રાજકુટુંબના પાસવાને મારફત અધાવાતા સામાજિક વ્યવહાર અને શિષ્ટાચારની ખાનગી ખાતાએ પૂરી માહિતી મેળવી લઈ બીજાઓને તે શીખવવું જોઈએ. જૂના વખતથી આવતા આવેલા વહેવારોમાં ફાલેા. અથવા નુકસાન કેટલાં છે તે યોગ્ય તપાસ કર્યા વિના તેને છોડી દેવા હિતાવહ નથી. બીજાં રાજ્યોમાં, અને રાજકુટુંબોમાં તથા અન્ય સ્થળે શા શા મહત્વના બનાવો બને છે અને સુધારાઓ થાય છે તેનું નોકરોએ હમેશાં ધ્યાન રાખવું જોઈએ, અને જે બાબતો પોતાને ત્યાં લાલકારક અને ઉપયોગી જણાય તે લખલ કરવાનું સચવવું જોઈએ.

સુધારા કેવા હોવા જોઈએ.

જે સુધારાઓ કરવામાં આવે તે ડહાપણ લર્ષા, રચનાત્મક કરકસરવાળા, યોગ્ય પ્રમાણુસરના ઉપયોગી અને કામના સ્વરૂપના હોવા જોઈએ. માત્ર “જૂનું તેટલું સોનું” એ કહેવત અનુસાર જૂનાને અથવા ‘નવું છે માટે રાખો’ એમ માનીને યોગ્યોગ્યનો વિચાર

કર્યા વિના નવાને વળગી રહેવું નહિ. સુધારાઓ કેવી જાતના જોઈએ તે વિષે હું મારાજ બેચાર દાખલા આપીશ એટલે તમે વધારે સહેલાઈથી સમજી શકશો. ખાનગી ખાતાના દરેક કારખાનાની લગલગ દરેક બાબતમાં મને યોગ્ય જણાયા તે ફરફારો મેં કર્યા છે. પ્રસાધન ગૃહ.

અગાઉ પ્રસાધનગૃહમાં કપડાં વગેરે સરસામાન ગમે તેમ ગમે ત્યાં અને અવ્યવસ્થિત રીતે રાખવામાં આવતો. એથી રાગેલી ચીજ તુરત મળતી નહિ અને વખત ખૂચ બગડતો. તે કાળે પ્રસાધનગૃહમાં કઈ જાતની વ્યવસ્થા હોવી જોઈએ તેનો નોકરોને કશો ખ્યાલ નહોતો. લોકો અજાન હતા તેથી કયા રંગનાં કપડાં ક્યારે પહેરાય અથવા કયો રંગ શોભી હોય તેનું તેમને જ્ઞાન નહોતું. ખમીસ, કાટ, પાટલન વગેરે કપડાં કઈ જાતનાં અને રંગનાં તથા ક્યારે પહેરવાં તેની તેમને જાણ નહોતી, નોકરોમાં જાણકાર અને વિચારી માણસ બાગ્યેજ હશે. બધા ગતાતુ-ગતિક વૃત્તિવાળા હતા. એથી પ્રસાધનગૃહના સામાનની સાચવણ પણ બરાબર રહેતી નહિ. તેમ જ ત્યાં પીવાનું પાણી જોઈતું હોય તો તે રાખવાનો રિવાજ ન હોવાથી કોઠારમાંથી મગાવવું પડતું. આ બધું સુધારવા માટે કપડાં વગેરે ચીજો રાખવાની રીત અને તે માટેનાં જરૂરી સાધનો પૂરાં પાડી કેમ કામ કરવું તેની ગોઠવણ કરી આપી.

ખંચલા ખાતું.

રાજમહેલનું ફરનિચર અને બીજો સામાન સ્વચ્છ અને શોભતાં છે. કે નહિ તે કોઈ જોતું નહોતું. એટલું જ નહિ પરંતુ રાજમહેલમાં ફરનિચર કઈ ફેશનનું અને કેવું હોવું જોઈએ તેનો ખ્યાલ પણ નોકરોને બરાબર નહોતો. અર્થાત્ યોગ્ય જ્ઞાનને અભાવે ફરનિચર અને સામાન સ્વચ્છ અને વ્યવસ્થિત રાખવા વિષે નોકરો બેદરકાર અને શિથિલ રહે તેમાં નવાઈ નથી, એ સુધારવા માટે અને પશ્ચિમી ફેશન પ્રમાણે આપણા લોકોને ફરનિચર બનાવવાની અને તે

વ્યવસ્થિત રાખવાની કક્ષા આવડે એ હિંદુસ્થાની કેટલા-એક વિદ્યાર્થીઓને યુરોપમાં તેની તાલીમ લેવા માટે મોકલ્યા. તેઓ તૈયાર થઈ આવ્યા પછી બંગલા-ખાતામાં નોંધતું ફરનિચર અને સામાન મગાવવાનું અને મહેલો શાણગારવાનું કામ તેમને સોંપવામાં આવ્યું. પરંતુ એટલાથી આવા લોકોના જ્ઞાનનો લાભ લઈને વડોદરામાં જ પશ્ચિમની ફેશનનું ફરનિચર બનાવવાનાં કારખાનાં અને ધંધાઓ શરૂ થઈ શક્યા નહિ. એ સિવાય સમ્બવટ કરવાના ખાસ જાણકાર યુરોપિયનોનો નોકરીમાં રાખી લઈ મહેલોની સમ્બવટનું કામ અને નોંધતા સુધારા કરવાનું કામ તેમની પાસેથી કરાવ્યું ત્યારે તેમને એ વિષેનું શિક્ષણ મળ્યું.

પાકમુલ અને પ્રવાસીમુલ.

પાશ્ચાત્ય રસોઈ કામની તાલીમ લેવા માટે ચાર પાંચ વિદ્યાર્થીઓને યુરોપમાં મોકલી તેમની પાસે પોષણ ત્યાંની અને પશ્ચિમની રસોઈ ગ્રંથો પુસ્તકો લેવામાં. તે જ પ્રમાણે ખાદ્ય પદાર્થો બનાવવામાં નોંધતી ચીજોનું પ્રમાણ નક્કી કરી તેના કોડોઓ રાખવાનું ચાલુ કર્યું. આ પુસ્તકો આજે તમારા કામમાં તમને ઘણું ઉપયોગી થઈ પડ્યાં છે. બહાર ગામથી વડોદરા આવનારા પ્રતિષ્ઠિત માણસોને ખાવા પીવાની સગવડ મળે તેવાં આધુનિક પદ્ધતિનાં હોટેલો અહીં ન હોવાથી તેમને ખૂબ તકલીફ પડતી. આ ખામી દૂર કરવા માટે હોટેલનો વધો અહીં શરૂ થાય એ હિંદુસ્થાની યુરોપની હોટેલોની મીસાલે એક “વડોદરા હોટેલ” ખોલવામાં આવી.

દાનવર્ધ.

અગાઉ દાન ધર્મ અને દેવળોમાં જરૂર કરનાં વધારા પરતો ખર્ચ કરવામાં આવતો. આપણા દેશના રિવાજ અને સમજણ પ્રમાણે દાન કરવું એ રાજ્યનું અને રાજ્યનું જૂથજૂથ ગણાય છે. એથી રાજ્યમાં રહેલો ઉદારતાનો સદૃશ્ય પારખી શકાય છે, તોપણ એવી ધર્મોદ્ધાર સંસ્થાઓ, તેમના સ્થાપકોનો હેતુ, આજના કાળમાં તેમની જરૂરિયાત અને તેમનાથી મળતો

લાભ, એ બધાનો વિવેક સુદૃઢી વિચાર તો કરવો જ નોંધ્યો. એમ ન કરતાં માત્ર કીર્તિ ખાતર અથવા અંધશ્રદ્ધાથી એવી ધર્મોદ્ધાર સંસ્થાઓ ચાલુ રાખવી અથવા તેમાં યોગ્ય અને આવશ્યક ફેરફારો પણ ન કરવા એ કહાપણવાળું ન ગણાય. દાન કરવામાં “દેશે કાલેચ પાત્રેચ” એ જણ્યા બાબતો વિચારવાની હોય છે. જે ધર્મોદ્ધાર કરવાથી ચિરકાલીન ફળ મળે અને ગરીબો, આળસ વગેરે નુકસાનકારક ગુણોમાં વૃદ્ધિ ન થતાં તેનો નાશ કરવામાં સહાય થાય તે દાન અથવા પરમાર્થ સાચો છે. મોટાં જળાશયો ખાંધવાં, દવાખાનાંઓ સ્થાપવાં, અથવા જ્ઞાન-પ્રાપ્તિના કામમાં મદદ કરવી, વગેરે કારણે કરવામાં આવતું દાન ઉચ્ચકક્ષાનું છે. આ વિચારસરણી અનુસાર દેવમંદિરમાં અંધશ્રદ્ધા અને મૂર્ખાઈ ભરી સમજણને લીધે જે આચારો અને વિધિઓ કરવામાં આવતાં તે કેટલેક અંશે અટકાવી દીધાં છે. માત્ર લોકોની દૃષ્ટિએ અને વહેવાર દૃષ્ટિએ યોગ્ય હોય તેવાં જ આચાર વિધિઓ ચાલુ રાખ્યાં છે. હવે તેમાં પણ સુધારાને ધણો અવકાશ છે. ધર્મ બધાને નોંધ્યો છીએ, પરંતુ તે એટીફણને ઉત્તેજન ન આપતાં નૈતિક લાવનાને પોપે તેવો હોવો નોંધ્યો.

પ્રશાસનિક અને નમૂના.

ખાનગી હિસાબી કચેરીમાં તેમજ ખાનગી ખાતાના દરેક કારખાનામાં કામ ઓછું થાય અને સરલતા વધે તે હેતુથી પ્રશાસનિક અને નમૂનાઓ નક્કી કરી દેવામાં આવ્યા છે. ખરું જોતાં આ બધી બાબતો તો તમારે સૂચવવી નોંધ્યો. તમારે બદલે મારે પોતાને આ બધું કરવું પડે છે તે કંઈ રીતે યોગ્ય કહેવાય? તમારામાં તમારા પોતાના કામ પરત્વે શોષ અને ચીવટ હોય તો આવા સુધારાઓ તો તમને પણ સહે. તમારામાં લાગ્યેજ કોઈએવો દરો જે કોઈ જાતની સૂચનાઓ કરશે; કહો કે કોઈજ નથી. કામ તો રાત દિવસ તમારે જ કરવાનું છે એટલે સાચા સુધારાઓ તો તમારી પાસેથી આવવા નોંધ્યો. કેમકે એ કામજ તમારું છે. તમે એમ કંઈ

તો જ તમે તમારા જ્ઞાનનો સફળપ્રયોગ કર્યો કહેવાય.
કેળવણીની જરૂરિયાત

ધણા એમ માને છે કે નોકરીમાં નોકરને પોતાના કામકાજ સંબંધે પ્રત્યક્ષ અનુભવની તાલીમ આપવાની જરૂર નથી. તેઓ કહે છે કે “કામ કામને શીખવે.” પરંતુ એ માન્યતા ભૂલ ભરેલી છે. નોકરનો જન્મે તેવો ધંધો હોય, તેને તેના ધંધાની તાલીમ આપ્યા વિના ચાલે નહિ. કેળવણ્યેશ નોકર બીજા નોકર કરતાં હજારગણું વધારે સારું કામ આપશે. શુદ્ધિ, જ્ઞાન અને સંસ્કારી મનવાળા નોકરની જરૂરિયાત સઘળે હોય છે. જે કામ અણણુ નોકરને ભારે મુશ્કેલીવાળું લાગે છે, તે કામ અણેલા નોકરને ચાલ રમવા વાત બની જાય છે.

કેળવણીના પ્રકારો.

કેળવણી બે જાતની છે; અનુભવની અને પુસ્તક-ક્રીયા. આ બંને જાતની કેળવણી મળવી જોઈ એ. જેમ માત્ર પુસ્તકક્રીયા કેળવણી પામેલો નોકર સારું કામ કરી ન શકે, તેમજ કેવળ અનુભવથી શીખેલો નોકર પણ બહુ ઉપયોગી ન નીવડે. માત્ર જાતે કામ કરીને જ્ઞાન મેળવેલા નોકરે પુસ્તકક્રીયા બિલકુલ જ્ઞાન ન હોય તો માત્ર એક ફરાવેલી રીતે જ કામ કરી જાય છે; તેમને મૂળ મુદ્દો સમજાયો ન હોવાથી તેઓ પોતાના કામમાં સુધારો કરી શકતા નથી, ચાલવા “બાપા વાક્યં પ્રમાણું” એ કહેવત અનુસાર તેઓ આપણે ગાડું ચલાવે રાખે છે. એટલે પુસ્તકક્રીયા કેળવણી તેમજ અનુભવની કેળવણી એ બંને જાતની કેળવણીથી જ નોકર હોશિયાર બને છે, માટે તેને બંને જાતની કેળવણી આપવશ્ય છે.

કેળવણીના ફાયદા

અનુભવની તેમજ પુસ્તકક્રીયા બંને જાતની કેળવણી મળવાથી નોકરની કામ કરવાની લાયકાત અને શુદ્ધિમાં વધારો થાય છે તથા તેનામાં પોતાનું કામ ઉત્તમ રીતે કરવાની તાકાત આવે છે. આ જાતની તાલીમ પામેલો નોકર પોતાનાં કામો સ્વયંરૂપિતીથી

કરી શકે છે. “આમ કર, તેમ કર” એમ માલેકને વારંવાર હુકમ કરવા પડતા નથી. કેમકે દરેક ઝીણી ઝીણી બાબત કહેવામાં સહેજે કંટાળી જવાય છે. અગાઉ મહારાજા કરવા નીકળતા ત્યારે સાથે ધણા સ્વારો લઈ જવામાં આવતા. પરંતુ બહુ નાની બાબતો પણ તેમને ઘણીવાર સમજાવવી પડતી. આથી સ્વારોની સખ્યા ઓછી કરી જોઈ. તોપણ “જમણી તરફ ચાલો; કાળી તરફ ચાલો; સીધા ચાલો.” એમ કહેવાની તરફીક અગાઉ જ લેવી પડતી. આથી આ ખટખટ પણ ન જોઈએ અને સ્વારો પણ ન જોઈએ એમ નક્કી કરી સ્વારોને બંધ કરવા પડ્યા. રાજકાજનાં અગત્યનાં કામકામો અને અટપટા સવાલો ઉકેલી મનને ધોડીક શાંતિ મળવા માટે શુદ્ધ હવામાં બહાર ફરવા જવાનો વિચાર રાખ્યો હોય; પરંતુ તે વખતે પણ આવી નજીવી વિગતો સંબંધે સ્મયના આપવી પડે એ કેટલું દુઃખદ છે એનો તમે જ વિચાર કરજો. માલેક કંટાળી ગયા હશે, થાકી ગયા હશે માટે તેમનો થાક ઊતરે અને દિલ પ્રસન્ન થાય એવી તબીબી ન કરતાં તેમને કોઈ નિર્વિકાર વંચ જેવા ધારી લેવા કેટલું અધમ છે તે વિચારી જોજો. આ રીતે જ્યાં આખો સમાજ અજ્ઞાન મહાનુભૂતિ વિનાનો અને વિવેક શૂન્ય છે ત્યાં સારા લોકો કેટલા નીકળશે, અને નીકળે તો પણ અગત્યનાં કાર્યો તેઓ શી રીતે પાર પાડી શકશે એ વિચારવા જેવું છે. સમાજની અને આસપાસની પરિસ્થિતિની અસર તેમના ઉપર અવશ્ય થવાની જ, નાલાયક સમાજમાંથી મોટે ભાગે નાલાયક માણસોજ પેદા થાય એ વિશે શંકા નથી. વ્યક્તિઓ સુધરશે તોજ દેશ સુધરશે. સમાજમાં બેદરકાર રીતે વર્તનારા, જ્ઞાન-હીન, વ્યસની, એદા અને મર્યાદાથી ખાનારા માણસોની સંખ્યા તથા જાય તો તેમનાં બાળકો પણ તેવાં જ નીપજે. માટે તમે દરેક જણે સારા અને સફળશીળ જનવાતો પ્રયત્ન કરવો. તેમજ બીજાઓને પણ તેવી સલાહ આપી પોતાની લાયકાત સિદ્ધ કરજો. તમે પોતે સારા થઈ શકો તે માટે અને.

સારાં કામો કરી શકે તે ખાતર પ્રત્યક્ષ કામનું ધોરણ અને ઉદ્દેશ શો છે તે જાણી લઈને પછી તે કામ તમે હાથ ધરવો. કોઈપણ કામ કેમ, કેવી રીતે, શા માટે, કેણે અને ક્યારે કરવું એની માહિતી હશે તો જુલો યોગી થવાનો સંકલ્પ છે. “યોગઃ કર્મણુ કૌશલમ્” એટલે “કુશળતાથી કામ કરવું એનું નામ યોગ” એ ગીતાના શ્લોકમાં કહ્યા પ્રમાણે તમે તમારાં કામો છુદ્ધિ વાપરીને કુશળતાથી કરશો તેમાં તમારું જ કલ્યાણ રહેલું છે.

શિસ્તની જરૂર

પોતાના કામો બરોબર રીતે કરવા માટે નોકરને જેમ કેળવણી મળવાની જરૂર છે તેમ તેણે શિસ્ત પાળવાની પણ તેટલીજ જરૂરિયાત છે. ચોક્કસ રીતે, ચમુક્કા બાળત, ચોક્કસ વખતે વ્યક્તિગત નોકરે નહિ પરંતુ નોકર સમૂહે અથવા સમાજની હરેક વ્યક્તિએ કરવી અને પીઅને અને તેટલી યોગી તકલીફ પડે અને બધાની સગવડ સચવાય અને લાભ થાય એવી રીતે કરવી એનું જ નામ “શિસ્ત”. આખું બધા શિસ્તથી એટલે નિયમ પ્રમાણે વર્તીએ છીએ માટે જ આપણા બધાનાં કામકાજ સરળતાથી થઈ શકે છે. ધારો કે એક કામ દસ નોકરોએ મળીને કરવાનું છે; હવે તેને બદલે દરેક જણ પોતાને મરજી પડે તેમ કામ કરવા માટે તો કદાચને તે કામ જ પાર ન પડે. પ્રેમથી પ્રેમ વધે છે, તેમ શિસ્તથી શિસ્ત વધે છે. શિસ્તથી માણસમાં કડકાઈ આવે છે અને પોતાનું ધ્યેય સહેલાઈથી પામી શકાય છે.

નિયમોની જરૂર

કર્તવ્યોની પૂર્ણ જાણ, કેળવણી અને શિસ્તની પેઠે જ નોકરે પોતાનાં કર્તવ્યો સંઘેનના નિયમો પણ જાણી લેવા જોઈએ. કયું કર્તવ્ય કહેવાય અને કયું અકર્તવ્ય કહેવાય તેની ચોખ્ખવટ નિયમોમાં કરેલી હોય છે. નિયમો ન હોય તો અવ્યવસ્થા જામે અને બધું ગોટાળો થાય. ગમે તે કાળના સમાજને તપાસો, જીવનકલહ પ્રવૃત્તિ તમને દેખાશે જ. અર્થાત જીવન-

કલહમાં વ્યક્તિ અને સમાજની સ્થિતિતા જળવાય તે માટે નિયમો અને બંધારણ જરૂરનાં છે. વ્યક્તિ અથવા સમાજ કોઈ પણ અંતર્ગા બંધન વિના સ્વેચ્છા મુજબ વર્તવા માટે તો બધે અવ્યવસ્થા થઈ પડે. દરેક વ્યક્તિને સ્વતંત્રતા મળવી જ જોઈએ. સ્વાતંત્ર્ય વિના વ્યક્તિ અથવા રાષ્ટ્ર કોઈની પણ પ્રગતિ શક્ય નથી. પરંતુ એ બ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે સ્વાતંત્ર્ય એટલે સ્વચ્છંદ અને અનિયંત્ર નહિ. પરંતુતઃ અનિયંત્ર સમાજમાં નિયંત્રિત સમાજ કરતાં સુખ અને સ્વાતંત્ર્ય યોગ્ય પ્રમાણમાં જ સંપડે છે, કેમકે અનિયંત્રિત સમાજમાં દરેક વ્યક્તિને અન્ય તરફથી પોતાને ક્યારે તુકસાન પહોંચાડવામાં આવશે તેની ભીતિ રહ્યા કરે છે. નિયમોને કારણે સ્વાતંત્ર્ય ઉપર જેટલા પ્રમાણમાં તરાપ પડે છે તે કરતાં નિયમોને અલાવે અંદર અંદરની મારામારી અને લડાઈઓને કારણે સ્વાતંત્ર્યનો વધારો નાશ થાય છે. બંધનોને તોડીને વર્તવું એ દુષ્ટ લોકોનો સ્વભાવ જ હોય છે; એટલે આવા લોકોને માથે નિયંત્રણ રહે તેટલા સારુ સમાજમાં નિયમો હોવાની જરૂર છે. દરેક ખાતસા અને ખાતાની જુદી જુદી વિગતોના નિયમો કરવામાં આવ્યા છે, અને મર્યાદાઓ પાંધી દેવામાં આવી છે. એમ છતાં દરેક ક્રીણી ક્રીણી વિગત પણ આવી મર્યાદામાં અથવા નિયમોમાં સમાઈ જ જશે એમ ન કહેવાય. અને કામ કરનારાઓ સમજી હોય તો તેની જરૂર નથી. લોકો જેટલા વધારે અણુસમજી તેટલા પ્રમાણમાં નિયમો વધારે કરવા પડે છે; સમજી માણસો માટે નિયમો બહુ થોડા હોય તો પણ બસ થઈ રહે છે.

નિયમો દેવા હોય જોઈએ.

મર્યાદાઓ અને નિયમો કરતી વેળા ચાલુ જમાનાને જ બ્યાનમાં રાખીને તે કરવાના નથી હોતા; ભાવિ પેઢીના દિત તરફ અને ભવિષ્યની ઉત્પત્તિ થતી પરિસ્થિતિને ખ્યાલમાં રાખીને તેમ જ જૂની પરંતુ દિનકારક બાબતોને કાયમ જાળવી રાખીને સમાજની પ્રગતિ અર્થે તે કરવાના હોય છે. નિય-

મોનો હેતુ “ આગળ વધો ” એવો હોવો જાઈએ; તે સ્થિતિ નિષ્ઠ (Stationary) અથવા કુંકિત ગતિ (Stagnant) નહોતાં પ્રગતિશીલ હોવો જોઈએ. ફરેક વ્યક્તિ અને જાતિ સાથે રહી સમાજની એકંદરે પ્રગતિ થાય અને તે ઉત્તરિને શિખરે પહોંચે એવી તેની મહેત્ત્વા હોય છે; અર્થાત્ પરિસ્થિતિ પ્રમાણે નિયમોમાં ફેરફાર અને સુધારા થવા જોઈએ.

નિયમો અને મર્યાદાઓની પુરી માહિતી.

પ્રગતને રાજ્યએ ગમે તેટલો સુધારો પ્રાપ્ત કરાવી દીધો હોય તો પણ તેનું મહત્ત્વ સમજીને તેના ઉપ-યોગ કરી લેવાનો આધાર પ્રગ્ન અને અમલદારો ઉપર રહે છે. નિયંધ નિયમાનુસાર જુદી જુદી જાતનાં કામો કર્ષ પદ્ધતિએ અને કર્ષ રીતે કરવાં તે મેં વારંવાર જણાવી દીધું છે; તેનો હેતુ એ છે કે નોકરોનો વખત બચી જાય અને તેઓ વધારે સારી રીતે કામ કરી શકે. કોઈપણ રાજસંસ્થા ચિરસ્થાયી બનાવવી હોય તો તે ક્યા સિદ્ધાંત પ્રમાણે ચાલે છે તેનું જ્ઞાન વર્તમાન અને ભાવિ અમલદારોને હોવું જોઈ છે. એ જ પ્રમાણે સિદ્ધાંતો જાણી લીધા છતાં સમાજની પરિસ્થિતિ પ્રમાણે તે સિદ્ધાંતોને આચારમાં મૂકવા અને કોઈ મુશ્કેલીને પ્રસંગે અથવા નવા જીલા થતા પ્રશ્નો વખતે મહારાજા પાસે દોડી ન જતાં દીર્ઘદષ્ટિ વાપરીને એ નિયમો-નિયંધોમાં સુધારા કરવાનું કામ પણ અમલદારોનું હોવાથી એ નિયંધોના સર્વ સામાન્ય સિદ્ધાંતોની અંપૂર્ણ જાણ હોવી જરૂરની છે. માણસ ગમે તે ધંધો કરતો હોય, તેને પોતાના ધંધાને લગતા નિયમો અને ધોરણોની માહિતી ન ન હોય તો ન ચાલે. અર્જુનને પણ પોતાનું કર્તવ્ય કઈ શું છે તે મંત્રણે શંકા ઉત્પન્ન થઈ ત્યારે શ્રીકૃષ્ણે તેને “તસ્માત્ શાસ્ત્રં પ્રમાણં લે કાર્યાકાર્યં વ્યવસ્થિતો” એમ કહીને આજ્ઞા આપી હતી. અર્થાત્ પોતાનું કર્તવ્ય ઉત્તમ રીતે જાળવવા માટે તમારે નિયંધ-નિયમોની સંપૂર્ણ માહિતી લઈ લેવી જોઈએ, અને તેમાં કોઈ જીલુપો રહી ગઈ

હોય તો તે સુધારી લેવા માટે હઠાપણથી પંગલાં લેવાં જોઈએ.

નિયમોના અમલ

રાજ્યધટના યોજીને તેના જુદા જુદા ભાગોના નિયંધો કરી દીધા હોય તો પણ તેનું પાલન અથવા તેનો અમલ યોગ્ય રીતે ન થાય તો રાજકારભાર અથવા ખાતાનો કારભાર ઉત્તમ રીતે ચાલશે એવી આશા રાખવી નકામી છે. જેમ નિયમો કરવાની આવશ્યકતા છે, તેમજ અથવા તેથી વધારે જરૂર તે નિયમોના અમલ સમજાવ્યું પૂરુંક અને યોગ્ય રીતે થાય તેની છે. કારીગર પાસે હથિયારો અને ઓગાંરો પુષ્કળ હોય તો પણ તેને કુશળતાથી વાપરતાં આવડતું જોઈએ. તે જ રીતે નિયંધોના અમલ કરતી વેળા તે કેવા હેતુથી અને ક્યા વિચારોથી ધડવામાં આવ્યા છે તે માહિતી નોકરોએ મેળવી લેવી જોઈએ. નિયંધોમાં અથવા હુકમોમાં સંપૂર્ણ માહિતીને અજાણે કોઈ જીલુપો રહી ગઈ હોય તો તેનો અમલ અક્ષરશઃ કરવાને બદલે હઠાપણ અને રાજનિષ્ઠાથી તેનો અમલ કરવો જોઈએ. નિયંધો અથવા હુકમોના અમલ વખતે રાખ્દને વળગી ન રહેતાં તેના ધોરણોને ધ્યાનમાં લઈ તેની પાછળનો હેતુ સાધ્ય થાય એ રીતે કામ કરવું જોઈએ. પદ્ધતિ અથવા જ્ઞાનને વધારે પડતું મહત્ત્વ આપી મુખ્ય સિદ્ધાંતો તરફ દુર્લેસ કરવું ઉચિત નથી. તત્ત્વ અથવા સાધ્ય એ મુખ્ય વસ્તુ છે; તેને સાધવાના માર્ગો જુદા જુદા હોઈ શકે છે. રરિક્ક નામના અંગ્રેજ લેખકે લખ્યું છે કે કોઈ પણ કામ કરતાં પહેલાં માણસે દીર્ઘદષ્ટિથી તેનો વિચાર કરી લેવો જોઈએ. કેમકે અવિચારથી અથવા આંધળક્રિયાં કરીને કામ કરવા જતાં તેમાં જુલો ચવા વિના રહેતી નથી, માટે તમે તમારે કામ કરો ત્યારે શુદ્ધિ વાપરજો; ગતાનુગતિક રીતે કામ કર્યું કરશે તો અવસ્થ તમારે હાથે જુલો ચવાનો સંભવ છે.

ખીજ વાત એ છે કે નિયંધોના અમલ કરતી વેળા વ્યક્તિગત સ્વાધોને કારણે પક્ષપાત ન થઈ જાય

તે વિષે કાળજી રાખવાની જરૂર છે. મહેરબાની બતાવવા માટે અથવા તો માનસિક દુર્ગંજતાને કારણે નિર્ગંધોનું પાલન દડક રીતે અને પક્ષપાત વિના થઈ શકતું નથી; પરિણામે અસંતોષ થાય છે. નોકરોએ નિયમો અથવા હુકમોનો અમલ કરતી વેળા અયોગ્ય ભીતિ અથવા માનસિક દુર્ગંજતા રાખવી એ મોટો દોષ છે; એ વિચાર કરવાની શક્તિનો અભાવ અને અજ્ઞાન બનાવે છે. કોઈ પણ કામ નિસ્પૃહતાથી તથા નિર્લયતાથી કર્યા વિના સારી રીતે થઈ શકતું નથી.

ત્રીજી વાત એ કે પોતાનો અથવા બીજાનો કાયદો થાય તેટલા માટે નિર્ગંધોનો અથવા રાજ-શાઓનો સરકારના હિત વિરૂદ્ધ અર્થ કરી તેનો અમલ કરવામાં એક જાતનો શુદ્ધો થાય છે. રાજનું હિત સાચવવા માટે જ નોકરોને રાખવામાં આવે છે; અર્થાત્ રાજના હિતથી ઊલટું વર્તવામાં નોકરને રાખવાનો હેતુ સિદ્ધ થતો નથી. “સેવકો કરાવેં સ્વામિર્ચે લચન, દયાંસી હુંસેપણ ફામા નયે” નોકરે માલિકની આજ્ઞાનો અમલ કરવો જોઈએ, તેમાં શિયલતા રાખવી અયોગ્ય છે, એ વૃદ્ધારામના વચન અતુલ્યાર નિર્બંધ અને મહારામના હુકમોનો યથાયોગ્ય અને ધુરત અમલ કરવો એમાં જ સુરા-ન્યની સ્થિરતા છે.

નિર્બંધોના ઉદ્ભવનની શિક્ષા

પ્રજાના સંરક્ષણ માટે અને હિતાર્થે રાજ તરફથી નિર્બંધો કરવામાં આવે છે, અને તે વડે રાજ પ્રજા ઉપર શાસન ચલાવે છે. રાજ અથવા કોઈ મુખ્ય સત્તા ન હોય તો દેશમાં જે પ્રમાણે અરાજકતા થાય, તે જ પ્રમાણે નિર્બંધો વિનાના દેશમાં બળવાનો દુર્ગંજાને પીડે છે. બીજી રીતે જો પ્રજા અથવા નોકરો નિર્બંધોને માને નહિ તો તે હોય કે ન હોય સરખું જ છે. નિર્બંધો કરવાનું કામ જેમ રાજનું છે તેમજ તેનું પાલન બધા પ્રજાજનો તરફથી થાય છે કે નહિ, અથવા ન થતું હોય તો પ્રજાવર્ગ અથવા નોકર વર્ગ પાસે તેનું પાલન કરાવતું એ પણ એની

સાથે જ સમાયેલું છે. નિર્બંધનું ઉદ્ભવન થાય ત્યારે પ્રજાની સ્થિરતા રહેતી અથવા નોકરો તરફથી બરા-બર કામ થતું શક્ય ન હોવાથી નિર્બંધોનું ઉદ્ભવન કરનાર અથવા શિસ્ત લેમ કરનારને દંડ અથવા સજા કરવી એ પણ એનું અનિવાર્ય અંગ છે. દાખલા તરીકે નવું મકાન બાંધ્યા પછી તેની મરામત અને સાચવણનું કામ સ્વાભાવિક છે, કેમકે જો એવી જાતની સંભાળ ન લેવાય અથવા મરામત ન થાય તો આખી પ્રમાણત થોડા દિવસોમાં પડી ગયા વિના રહે નહિ.

શિક્ષાનો હેતુ

જૂના ગ્રંથકારો અને સ્મૃતિકારોએ દંડને (શાસન) વધારે મહત્ત્વ આપ્યાનાં વર્ણનો મળે છે તેનું કારણ આ જ છે. શિક્ષાની ખીક પ્રજાને તેમજ નોકર વર્ગને કાજીમાં રાખી રક્ષણ કરવામાં મદદ કરે છે. મનુ કહે છે:—

સર્વો વૃણ્ણજિતો લોકો દુર્લ્ભોઽહિ શુચિર્નરઃ ।
વૃણ્ણસ્વ હિ મયાત્તર્થ જગન્નોનાય કલ્પતે ॥

એટલે પવિત્ર અને સદાચરણી લોકો દુનિયામાં બહુ થોડા છે; પ્રજા શિક્ષા કે દંડના ભયને લીધે જ નીતિના નિયમોનું પાલન કરે છે, માટે દુષ્ટ વૃત્તિવાળા લોકોને કાજીમાં રાખવા માટે દંડની જરૂર છે.

શિક્ષાના પ્રકાર

દૌટિલ્યે પોતાના અર્થશાસ્ત્રમાં શિક્ષાના ત્રણ પ્રકારો વર્ણવ્યા છે; ૧-મૃદુ દંડ, ૨-તીક્ષ્ણ દંડ અને ૩-અધાર્થ દંડ, આ પૈકી પહેલા દંડને પરિણામે પ્રજા રાજને છોડી જાય છે, અને બીજા દંડથી પ્રજામાં રાજ વિષે માનવૃત્તિ રહેતી નથી; માત્ર ત્રીજી જાતના દંડથી પ્રજાનું યોગ્ય નિયમન થાય છે. યથાર્થ દંડ એટલે શુદ્ધાના પ્રમાણમાં શિક્ષા કરવી તે.

શિક્ષાનું તત્ત્વ

સામાન્ય જનસમાજની સમજણ પ્રમાણે શુને-ગારોને સજા કરવી હોય ત્યારે શારીરિક શિક્ષા અને આર્થિક નુકસાનના બદલામાં નુકસાની ભરી દેવામાં

શિક્ષા સમાયેલી છે. ત્યાં સુધી સમાજમાં શુદ્ધિ-વિકાસ નહોતો થયો ત્યાં સુધી આ બે બાબતોમાં બહુ તફાવત રખાતો નહિ. “જેવા સામે તેવા” ને ન્યાયે યુનેગારે જે જાતનું નુકસાન કર્યું હોય તેવુંજ નુકસાન યુનેગારને થાય એટલે પીડાયેલ માણસની નુકસાન ભરપાઈ થઈ રહી એમ લોકો તે કાળે માનતા. ફોજદારી કાયદાથી જેવડો કાયદો થાય છે. એક તો એથી લોકોને દહેશત રહે છે અને અપરાધો ધટે છે; બીજું થયેલા યુનાનો બદલો મળે છે. “ઘણું ઘણું સુખ” એ હિતવાદની દૃષ્ટિએ ભેતાં શિક્ષા પામેલા માણસને જે દુઃખ થાય તે અનિષ્ટ છે. પરંતુ તેમ છતાં એ કાયદેસર એટલા માટે ગણાય છે કે તેમ કરવાથી વધારે અનિષ્ટમાંથી બચી જાય છે. અપરાધો દૂર કરવા એ નિર્બંધોનું થોડાંધણું હેતુ હોવા છતાં તેનું અંતિમ સાધ્ય તો લવિષ્યમાં અપરાધો ન થાય એ છે.

શિક્ષાનું સ્વરૂપ

શિક્ષાનું પ્રમાણ નક્કી કરતી વેળા યોગ્ય શિક્ષા કરતાં ઓછી શિક્ષા ન થાય એ ભેદ જોઈ અગત્યનું છે, તેમજ અપરાધીને વધારે પડતી શિક્ષા ન થાય તે ભેદનું પણ તેટલું જ જરૂરનું છે. એટલે શિક્ષાનું પ્રમાણ એવું હોવું જોઈએ કે જે યુનો નુકસાન-કારક હોય તો તેની શિક્ષા વધારે થાય. શિક્ષા કરવાનો હેતુ યુનેગાર ઉપર વેરની વસ્તુલાત લેવાનો નથી પરંતુ યુનો થતો અટકે એ છે. એટલે યુનો થવાનું અટકાવામાં ત્યાં ખાસ વાંધો આવે એવું ન હોય ત્યાં અપરાધીને હિતવાદની દૃષ્ટિએ યુનેગારને સીધી રીતે જોડવું ઓછું દુઃખ થાય તેમ કરવું જોઈએ એ સ્પષ્ટ છે. નક્કી કરેલી શિક્ષા કરતાં પણ સારા સારનો વિચાર કરીને યુનેગારને ઓછી સજા ફરમાવવાની કાયદાએ રજા આપી છે. તે ઉપરાંત સિદ્ધાંતને ધ્યાનમાં રાખીને જ આપી છે. અર્થાત્ શિક્ષા એ સાધ્ય નથી પરંતુ “ઘણું ઘણું સુખ” સાધવાનું એ સાધન છે એ બાબત ધ્યાનમાં રાખીને શિક્ષા કરવી જોઈએ.

ઉત્તેજન અને શિક્ષા

અપરાધ માટે પ્રબળ અને સેવામાં બીજી બાબત ત્યારે નોંધરને શિક્ષા કમા ધોરણે કરવી જોઈએ એ મેં તમને કહ્યું. તેવીજ રીતે હવે પ્રબળતામાંથી કોઈ અથવા કોઈ નોંધર પ્રબળિતનું અથવા રાજસેવાની સારી કામગીરી બજાવે તેને ઇનામ અને માન આપીને તેને ઉત્તેજન આપવું જોઈએ. ઉત્તેજન આપવાથી માણસની કાર્યશક્તિ વધે છે. અધિકારીઓએ પોતાના તાબાના માણસોના કામ ઉપર ધ્યાન રાખીને તેમને સારી જાતનું કામ કરવા પ્રેરવા જોઈએ.

રાજસેવાનું ધ્યેય

શાસન પદ્ધતિમાં રાજ્ય કેન્દ્રસ્થાન છે, તેથી રાજ્યનું માનસિક સ્વાસ્થ્ય, શારીરિક આરોગ્ય, કાર્તિ, વૈભવ અને આયુષ્ય સાચવી રાખવી એમાં રાજ્ય અને પ્રબળ બંનેનું કલ્યાણ છે. “રાજ્યને સુખ તો રૈયતને સુખ” એ કહેવત ધ્યાનમાં રાખીને દરેક નોંધરે કામ કરતી વેળા એ વસ્તુ વિચારવી કે પોતાના એ કામથી રાજ્યનું સ્વાસ્થ્ય, આરોગ્ય, કાર્તિ વગેરેથી એક પણ બાબતમાં બીજી બાબત ન આવે. આ બધી બાબતો ઉપર રાજ્યનો કારોબાર અવલંબે છે એવી ઉચ્ચ ભાવનાથી કામ કરવું એ રાજનિષ્ઠાનું લક્ષણ છે. તે જ પ્રમાણે મહારાજાનો સમય બહુ કિંમતી છે અને વ્યક્તિને પણ મર્યાદા છે એ બાબતોનો વિચાર કરીને મહારાજાને ઓછામાં ઓછી તકલીફ પડે તેવો દરેક નોંધર પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. મહારાજાને ગમે તેટલું પ્રબળ કલ્યાણ કરવાની ઇચ્છા હોય તો પણ નોંધરની મદદ વિના તેમનાથી તે બનતું નથી. જે દેશો આજે દુનિયામાં વૈભવને શિખરે છે, ત્યાં આ જ રીતે લોકો કામ કરે છે. સાધક અથવા નોંધર વર્ગે પોતાનું ઉચ્ચ ભાવનાથી કરવું એ જ રાજ્યનું ખરું ધન છે. સેવા પર્યાપ્ત.

સેવામાં પણ કઈ સેવા સારી અને કઈ ખરાબ તે જાણવું આવશ્યક છે. નીતિની દૃષ્ટિથી બધી સેવા સરખા દરજ્જાની છે, છતાં જે સેવા કરવાથી માલે-કના સુખમાં વધારો થાય તે સેવા જોઈ જાતની.

અને જે કરવાથી તેના સુખમાં ઊણપ આવે તે હલકા દરજ્જાની ગણવી જોઈએ. સોનાની પરીક્ષા તોળીને, કસોટીએ ચકાવીને, લાંગીને અને તપાવીને થાય છે, તે જ પ્રમાણે નોકરની પરીક્ષા પણ તેની જળવણી, ચારિત્ર્ય, કુળ અને કાર્યક્ષમતા એ ચાર બાબતો પરથી થઈ શકે છે.

નિઃસ્વાર્થ સેવા.

સેવાની કિંમત પૈસાથી આંકવી વ્યાજબી નથી. માત્ર પૈસાથી જેની કિંમત અંકાય તે સેવા હલકા દરજ્જાની ગણાય. ખરું જોતાં સેવાની કિંમત પૈસાથી ચોક્કસ આંકવી બહુ જ મુશ્કેલ છે. સાધારણ રીતે આપણે એ ભૂલી જઈએ છીએ કે કામ કરવાની શક્તિ બધાની સરખી નથી હોતી. એથી સાધારણ માણસ પાસેથી આપણે વધારે પડતી આશા રાખીએ છીએ. સેવાની કિંમત આંકનારાઓએ ચોખ્ખોચોખ્ખો વિચાર કરીને જ તે આંકવાનું હોવાથી દરેકની ક્ષેત્રલક્ષિત આશાઓ પૂરી કરવાનું સિદ્ધાંતથી પણ શક્ય નથી. એથી 'મનુષ્યે નિષ્કામ કર્મ સેવા કરવી જોઈએ.' એ હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાનનો સાચો અર્થ સમજીને તમારે સેવાપરાયણ બનવું. બીજું એમ છે કે તમારાં જુદાં જુદાં કામોની વિગતવાર માહિતી માલેક એકલો હોઈ તેને શી રીતે હોઈ શકે? જોટલે પ્રત્યક્ષ અનુભવ અને માહિતીને અભાવે નોકરના કામનું મહત્ત્વ પૂરેપૂરું જાણવું માલેકને માટે શક્ય નથી. અર્થાત્ આવે પ્રસંગે કલ્પનાથી તથા બીજાઓએ રજૂ કરેલી હકીકતો પરથી નિર્ણય કરવો પડે છે. નિઃસ્વાર્થ ભાવે કરેલી કાંઈ પણ સેવા નકારી જતી નથી; કામ કાળજીપૂર્વક કરવું પરંતુ તેમાં સ્વાર્થનો વિચાર ન રાખવો.

સેવાનું મહત્ત્વ.

સેવા ધર્મનું મહત્ત્વ ઘણું મોટું છે. જરા વિચાર કરશો તો જાણીશો પ્રાણી માનવું ધ્યેય સેવા જ છે. જગત આખાનાં કામો ધર્મ થઈ જ થાય છે એ ખ્યાનમાં રાખીને સેવા ધર્મમાં જીખૂટ શક્તિ સમાયેલી છે તે તમે ઝોળખી કાઢો, અને તેનું સંપૂર્ણ પણે પાલન કરો.

સદનાચવતુ સદ્ગૌ મુનક્તુ સદ્ધર્મીયં કરવાવૈહૃદૃ ।
તેજસ્વિનાચધીતમસ્તુ મા ચિદ્ધિપાવૈહૃદૃ ॥

જોટલે આપણે બધા મળી આપણું રક્ષણ કરીએ, બધા સાથે મળીને જમીએ, બધા સાથે જ પરાક્રમ કરી જતાવીએ, આપણે પરસ્પર દેખ કરશું નહિ, એ ઉપનિષદનો મહામેત્ર તમે સતત નજર સામે રાખીને ડહાપણથી અને સહકારપૂર્વક તમારું કર્તવ્ય કર્યે જજો. પરિણામે આપણે સહુ આપણો વખત સુખ ચેનમાં પસાર કરી શકશું, અને દેશનું કલ્યાણ સાધી શકશું. ઉપસંહાર.

આ લાખણીની તૈયારી માટે મારે જોટલો વખત જોઈતો હતો તેટલો મળી શક્યો નથી. તેમાં કાંઈ ઊણપ રહી હોય તો તમે નિભાવી લેશો. મેં કહ્યું છે તે કરતાં વધારે સુધારા કરશો અથવા સૂચવશો તો મને વધારે ખુશાલી ઊપજશે. માણસ ગરીબ હોય તેથી તેનામાં કાંઈ સદૃશ્યો નહિ હોય એમ માનવું ભૂલ બરેલું ગણાય. માલેક અથવા ઉપરી અધિકારી પણ જો એમ માને કે પોતે જ બધું જાણે છે અથવા જાતે સર્વજ્ઞ છે અને બીજાઓને કશી અક્ષબ નથી તો તેમાં તે મોટી ભૂલ કરે છે: નાનો હોય કે મોટો, સહુએ પરસ્પરના સદૃશ્યોનું અનુકરણ કરવું અને તેનો લાભ એક બીજાને આપવો એમાં જ ખરો પુરુષાર્થ અથવા પુણ્ય રહેલું છે. દુનિયાના ઇતિહાસ તરફ નજર કરશો. તો જાણીશો કે નાના માણસોનું કર્તવ્ય પરાયણ રહીને ઉચ્ચ પદને પામ્યા છે. બધો આધાર માણસની કર્તવ્ય શક્તિ ઉપર છે, “કરણી કરે તો નરક નારાયણ હો જાય,” તેમ નરનો પણ પણ બની જાય એ આપણે દરરોજ અનુભવીએ છીએ. માણસમાં કર્તવ્યશક્તિ દેખાતાં જ બીજા મોટા ગણતાઓએ તેને આગળ વધવાનો અવસર આપવો જોઈએ, આ બાબત ખાસ કરીને ઉપરી અધિકારીઓએ લક્ષમાં રાખવા જેવી છે. બધો આધાર માણસની પોતાની કામ કરવાની લાખ-કાત અને આવડત પર છે. ગીતામાં આપેલું નીચલું વાક્ય બધાયે ખ્યાનમાં રાખવો જેવું છે:—

“उद्धरेदात्मनात्मानं नात्मानमवसादयेत् ।

आत्मैव ह्यात्मनो बद्धुरात्मनः ॥

ગુજરાતના જીલ્લાઓની ખેતીની સ્થિતિ

(સ્વ. મગનલાલ ચતુરભાઈ પટેલ)

ખેડા જિલ્લા જે મુખ્યત્વે કીરીને ખેતીપર આધાર રાખે છે તેની વસ્તીમાં વધઘટ કેવી રીતે થતી ગઈ તે સમજવા સારૂ આપણે તે વખતના બે વિભાગ કરી નાંખીશું. પ્રથમ તો સને ૧૮૬૩ ની સાલ કે ન્યારે સર્વે (માપણી) સેટલમેન્ટ ખેડામાં પહેલવહેલી લાખલ ધર્મ. એટલે આપણા આંકડાઓ માટે આપણે સને ૧૮૬૩ની પહેલાંના ૪૦ વર્ષ લઈશું અને લગભગ ૪૦ અથવા વધારે વર્ષ તે પછીનાં લઈશું.

કેપ્ટન પ્રેરકોટ તે વખતે સેટલમેન્ટ ઓફિસર હતા. સને ૧૮૬૩ માં ખેડાની આબાદ સ્થિતિ વિષે જોણતાં, તેણે ખેડાની હોશિયારીની પ્રશંસા કરી હતી અને જણાવ્યું હતું કે ધરા ધણાં સારાં બાંધણાં હતાં અને તેઓ સઘળા સારી આરામ સ્થિતિમાં હતા. તે વખતે કાંઈ વસ્તીખત નહોતું અને મુલકી અમલદારો જિલ્લામાં વસ્તીના આંકડા માટે માપણીનું જે વસ્તીખત રાખતા હતા તે પર જ આધાર રાખેલા પડતા. નડીઆદના રિવિઝન સર્વે સેટલમેન્ટ રીપોર્ટના ૪૧ મે પાને કેપ્ટન પ્રેરકોટ હેઠળ મુજબ કહે છે : “સને ૧૮૩૩ માં ૫૮ ગામેની વસ્તી ૩૯,૫૫૬ હતી, ન્યારે હવે ૫૯૦૬૬ છે, એટલે કે, ૩૯ વર્ષમાં ૪૯ ટકા વધારો થયો છે. બીજા ગામેના આંકડા કદાચ તેને મળી શક્યા નહિ હોય, છતાં આ હકીકત ઉપરથી આ ચોક્કસ જિલ્લાની વસ્તીમાં દર વર્ષે સેકંડે કેટલા ટકા વધારો થાય છે તે સ્પષ્ટ રીતે જણાય છે, અને તે લગભગ ૧૧ ફી ટકા જેટલો થાય છે. સને ૧૮૬૩ની સેટલમેન્ટની તુરત પહેલાંના ૪૦ વર્ષમાં વસ્તીમાં આટલો વધારો થયો હતો. આ વધારાને સને ૧૮૬૩

પછીના ૪૦ વર્ષના આંકડા સાથે સરખાવવા સારૂ જિલ્લાની ખરેખર આબાદ સ્થિતિમાં વસ્તીનો સરેરાસ વાર્ષિક વધારો આપણે ખરેખરા ૧૧ ફી ટકાને બદલે એકજ ટકા રાખીશું. વસ્તીનો આ વાર્ષિક વધારો હાલના સઘળા મુધરેલા દેશોના જેટલોજ લગભગ થાય છે.

કમનસીબે સને ૧૮૬૩ થી ૧૮૭૨ સુધીના આપણી પાસે આંકડા નથી, જેથી કીરીને સેટલમેન્ટ પહેલાંના વખતમાં વસ્તીમાં થયેલા વધારાની સરખામણી કરી શકાય, વસ્તીની ગણતરીના રીપોર્ટ સને ૧૮૭૨ થી શરૂ થાય છે અને સને ૧૮૭૨ થી ૧૯૧૧ સુધીના વસ્તીના આંકડાઓ પરથી આ જિલ્લા માટે શોધનુંક બીના માલમ પડે છે. સને ૧૮૭૨ માં ખેડા જિલ્લાની વસ્તી ૭૮૨ લાખ હતી સને ૧૮૮૧ માં ૮૦૫ લાખ હતી અને સને ૧૮૯૧ માં ૮૭૧ લાખ હતી. સને ૧૮૮૨ થી ૧૮૯૧ સુધીનાં ૨૦ વર્ષમાં આખા ખેડા જિલ્લામાં માત્ર ૧૧ ફી ટકા વધારો થયો હતો. સેટલમેન્ટ પહેલાંની આબાદીની પ્રમાણે ગણીએ તો વધારો નિશાન ૨૦ ટકા થયો જેમ્તો હતો. આ આખા જિલ્લાને હેવાલ છે, પણ નડીઆદ તાલુકામાં તો વધારો ધણો જ થોડો છે. મી. ફર્નાન્ડીસ જે સને ૧૮૯૩ માં ખેડાના સેટલમેન્ટ ઓફિસર હતા તેઓ કહે છે કે “સને ૧૮૭૨ થી સને ૧૮૯૩ સુધીના ૨૧ વર્ષમાં વસ્તીમાં માત્ર ૬ ફી ટકાજ વધારો થયો હતો. “સેટલમેન્ટ પહેલાંના આબાદ દિવસોની સાથે” આખા જિલ્લાની તેમજ આ ચોક્કસ તાલુકાની આબાદીનાં અચ્છી રીતે સરખામણીમાં ઉતરે છે ?

આ જીલ્લાનો પછીના ૨૦ વર્ષનો ઇતિહાસ તો એથી પણ વધારે ખરાબ છે, સને ૧૮૯૧ માં ૮૭૧ લાખની વસ્તી હતી તેમાં વધારો થવાને બદલે ૧૯૦૧ માં ઘટાડો થયો અને વસ્તી માત્ર ૭૧૬ થઈ હતી સને ૧૯૦૦ ની સાલના દુકાળ સાથેના આ દસ વર્ષમાં તો ૧૫૫ લાખ માણસોનો ઘટાડો થયો હતો. સને ૧૯૦૧ થી સને ૧૯૧૧ માં તે ધરીને ૬૮૧ લાખ થઈ; એટલે કે, છેલ્લા ૨૧ વર્ષમાં લગભગ ૨૧ ટકા નેટલો ઘટાડો થયો. સને ૧૮૭૨ થી ૧૯૧૧ સુધીમાં કેવો મહાન વધારો! પ્રથમ લોકો ૭૮૨ લાખ હતા, અને હવે આ “માતબર અને આબાદ” ખેડા જિલ્લામાં ૪૦ વર્ષની સર્વે સેટલમેન્ટ પછી ૬૮૧ લાખ હોવાનું જણાવવામાં આવ્યું છે.

સેટલમેન્ટ પહેલાંના દિવસો સાથે આની કેવી રીતે સરખામણી થઈ શકશે તે આપણે તપાસીએ. સર્વેયરના પોતાના રીપોર્ટના આધારે ઉપર નક્કી થઈ ગયું કે વસ્તીમાં સરેરાસ એક ટકા વધારો થયો નોંધએ; એટલે કે, ૭૮૨ લાખની વસ્તી વધીને ૧૧૫૫ થઈ હોત. સરકાર જણાવે છે તેમ જો ખરેખર હોત તો આ સંખ્યા, ૪૦ વર્ષની આબાદની પછી થવી નોંધતી હોત, પણ વસ્તીની સંખ્યા તો ૬૮૧ જણાવવામાં આવી છે; એટલે કે, જો એ સ્વપ્ન ખરું હોત તો, વસ્તીની નેટલી સંખ્યા હોત તેના કરતાં વસ્તીમાં ૪૫૪ લાખ ઓછા થયા છીએ તેમજ વળી સને ૧૮૭૨ કે ન્યારથી આપણી આબાદની શરૂ થઈ તેના કરતાં ૯૧૦૦૦ ઓછા છીએ. આ પ્રમાણે, જો આપણી વસ્તીના ઘટાડામાં વાર્ષિક એક ટકાના વધારાનો સમાવેશ કરીએ તો, બ્રિટિશ રાજ્યના જમીન મહેસુલના આકારના ૪૦ વર્ષ દરમિયાન, આપણી વસ્તીમાં સને ૧૮૭૨ થી ૫૮ ટકા ઘટાડો થયો છે. જે જિલ્લામાં જમીન ઘણી રસાળ છે અને જેમાં ચતુર અને મહેનતુ ખેડૂતો જેમને ખેતીમાં પોતાની હોશિયારી દેખાડવા મળે, સપળા સરકારી અમલદારોએ કદર કરીને ઉન્ની

પંક્તિએ પહોંચાડ્યા છે તે જિલ્લામાં ન્યારે આવી રિયલિટી છે તો એ કરતાં વધારે ખરાબ ખીજું શું હોઈ શકે ?

જે સદર હેક્ટર જે ચોકસી કરવાનું મુશ્કેલું છે તે પુરી કરવા સારૂ આ જિલ્લાની મહેસુલની વ્યવસ્થાનો પણ વખતનો ઇતિહાસ તપાસવો જરૂરનો છે; અને આ બાબતમાં પણ આપણે, વસ્તીના વધારા તથા ઘટાડા માટે સુદતના જે વિલાગ ક્યાં છે તેજ કાયમ રાખીશું એથી કરીને ખેડેની સરખામણી શરૂ શકે અને તે બે વચ્ચેનો સંબંધ પણ શોધી શકાય.

લખાણો પરથી અને એમ માલમ પડ્યું છે કે સર્વે સેટલમેન્ટ પહેલાંના વર્ષોમાં દરેક ગામ સાધારણ રીતે જમીનવેરા માટે એક ઉધડ રકમ આપતું હતું. સેટલમેન્ટનો અહિંયા અમલ શરૂ થયો તે પહેલાં, માપણીના ધોરણે ત્રણ ચાર વર્ષ સુધી અજમાયશ કરી હોય એમ જણાય છે, અને આ અજમાયશ પરથી જેતાં માલમ પડે છે કે દરેક માપેલા ક્ષેત્રનો આકાર છેવટે ૩૦ વર્ષની સુદત માટે નક્કી કરવામાં આવ્યો હતો.

મહુધા પરગણા (જે હવે નીઆદ કહેવાય છે તે) ની બાબતના પોતાના રીપોર્ટમાં કેપ્ટન પ્રેસકોટ, સને ૧૮૩૯ થી ૧૮૬૨ સુધી સરકારી જમીનમાંથી એકર દીઠ ખરેખર કેટલું ઉત્પન્ન થયું તે આગેહુબ બતાવે છે. તે પહેલાંના વર્ષ માટેના આંકડાઓ મળી શકે એમ જણાતું નથી, પણ આ સુદતમાં તો ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે આ જિલ્લાની વસ્તીમાં સાધારણ રીતે વાર્ષિક એક ટકા વધારો થયો છે. અને આ સુદતના આકારના આંકડાઓ તેથી કરીને અગત્યના છે. સને ૧૮૩૯ થી ૧૮૬૨ સુધી એકર દીઠ વધારે-માં વધારે મહેસુલ રૂ. ૩-૧૨-૩ અને ઓછામાં ઓછું મહેસુલ રૂ. ૩-૧-૧૦ મળ્યું હતું. ગણતરીમાં કોઈ પણ ભૂલ થાય નહિ માટે આપણે સરેરાસ રૂ. ૩-૬-૦ ગણીશું. સેટલમેન્ટ પહેલાં એકર દીઠ આકારનો સરેરાસ દર આ હતો. સને ૧૮૬૩ માં

સેટલમેન્ટના દરે દાખલ કરવામાં આવ્યા અને સર્વેયરોએ કબૂલ કર્યું છે કે વધારે ૧૦ ટકાનો હતો. નદીઆદના રીપોર્ટના ૧૦ મા પાને રિવિઝન સર્વેનો સેટલમેન્ટ ઓફિસર હેઠળ મુજબ કહે છે:—કેટલ પ્રેસ્ક્રાઇટ, પોતાના વત્તામાં વત્તા દરે નક્કી કરવામાં આ અગત્યની ખીનાઓનો લાભ લીધો નહોતો. કારણ કે આ સાથે મોડલેસ પત્રો ઉપરથી જણાશે કે આથી મહેસુલમાં દસ કરતાં વધારે ટકા વધ્યા નહિ. સને ૧૮૮૧ તથા સને ૧૮૯૧ના વરતીની ગણતરીના રીપોર્ટમાં, વરતીની વૃદ્ધિના ટકામાં ઘટાડો થયાનું નોંધાયેલું છે. એ વૃદ્ધિ ૨૦ વર્ષમાં ૨૦ ટકા ધવાને બદલે નદીઆદ તાલુકામાં ૬૩ ટકા થઈ છે અને આખા જિલ્લામાં ૧૧૩ ટકા થઈ છે. અને તેથી સેટલમેન્ટ પહેલાંના ૧૧૩ દરે કરતાં, મહેસુલની માગણીના દસ ટકા વધારાની અસર વીજળીની માફક થઈ છે. આકારના દરેમાં વધારો થવથી ભોગવતાની જમીનમાં ઘટાડો થયો છે. સને ૧૮૬૦ થી ૧૮૬૫ સુધીમાં ૧૮,૬૯૪ એકર, સને ૧૮૬૫ થી ૧૮૭૫ સુધીમાં ૧૬,૮૭૦ એકર, સને ૧૮૭૫ થી ૧૮૮૫ સુધીમાં ૧૭,૭૨૪ એકર અને સને ૧૮૭૬ થી ૧૮૯૩ સુધીમાં ૧૭,૯૨૮ એકર જમીન હતી.

હવે સને ૧૮૯૩ નું રિવિઝન સેટલમેન્ટ લઈશું. આ વખતે માત્ર મુટ્ટી જમીનના દરેમાંજ અગાઉના કરતાં ૨૪૩ ટકાનો આકાર વધારવામાં આવ્યો છે. ફરેલા વધારાનું કોષ્ટક મીઠું ફર્નાન્ડીસના નદીઆદ તાલુકાના રીપોર્ટમાં બતાવેલું છે. વીજળીની માફક આનાં ભવંકર પરિણામે ખેડા જિલ્લાની ગણતરીમાં તરત માફક પડે છે. ૮.૭૧ લાખની વરતી પડી લાંબીને ૧૯૦૧ માં ૭.૧૬ થઈ ગઈ છે અને વળી સને ૧૯૧૧ માં છેક ૬.૯૧ થઈ ગઈ છે. આનો અર્થ એ થાય કે સાધારણ જે વધારો થતો તે લોપ થઈ ગયો છે, અને ૧ લાખ ૮૦ હજાર મનુષ્યોનું જીવન ભુસારી ગયું છે. આ વર્ષમાં કેવી દયાજનક અને માની શકાય નહિ એવી પડતી થઈ! શું આ તે આગાહીની કહેનાય વાર?

આપણી તપાસનું પરિણામ એકંદરે આ પ્રમાણે થાય છે; એટલે કે, ત્યારે સેટલમેન્ટ પહેલાં આકારનો દર એકર દીઠ રૂ. ૩-૯-૦ હતો ત્યારે દર વર્ષે સંકેતે એક ટકા કરતાં સાધારણ રીતે વધારે વૃદ્ધિ થતી. સને ૧૮૬૩ માં જમીનના આકારના સેટલમેન્ટ પહેલાંના દરેમાં ૧૦ ટકા વધારા સાથે, ખીન ૨૦ વર્ષમાં વરતીને વધારે ૧૦ ટકાથી ઘટીને નદીઆદ માં ૬૩ ટકા થઈ ગયો અને ખેડા જિલ્લામાં ૧૧૩ થઈ ગયો, અથવા તો, સરેરાસ દર વર્ષે ૧ ટકાથી લગભગ ૧૧૩ ટકા થયો. સને ૧૮૯૩ માં રિવિઝન સેટલમેન્ટ થયું અને ત્યારે આકારમાં પાંદો ૨૪૩ ટકા વધારો કરવામાં આવ્યો અને એકર દીઠ રૂ. ૪-૧૩-૫ દર થયો. ત્યારે તો વરતીમાં વધારો થતો તદ્દન અટકી ગયો, અને ઘટાડો એટલો બધો થયો કે સને ૧૮૯૧ ની ૮.૬૧ લાખની વરતીમાંથી સને ૧૯૧૧માં એક લાખ અને જે શી હજાર માણસોની ખેંઠ આવેલી જણાઈ. શું આ કંઈ તદ્દન અકરમાત કહેવાય? જીંદગીપર થયેલું નુકશાન જમીનના વધતા જતા કરના બોળને લીધે થયું છે એ વિષે શું, આ ખીનાથી વાકેફ થયા પછી, કોઈ ને પણ સંદેહ રહે છે? જમીન મહેસુલની પદ્ધતિએ ખેડુતને પાયામાં કરી નાખ્યા છે અને ગરીબ લોકોને પુરતો અને પુષ્ટિકારક ખોરાક મળી શકતો નથી. ગરીબાઈના પરિણામે જીવનશક્તિ ઘટતી ગઈ. માણસને ભલે રોગ થાય પણ તેનું મોત તો જીવનશક્તિપરજ રાખે છે. બીકાના કુટુંબનો હેવાસ એ શું જિલ્લાની સામાન્ય સ્થિતિનો એક દષ્ટાંત નથી વાર?

ખીજ એક બાબત મારે અહિં આ જણમાં લાવવી જોઈએ. વરતીના પત્રકમાં હાલની વરતીનો ખરેખરો ઘટાડો સને ૧૮૯૧ થી ૧૯૦૧ સુધીમાં થયોનો બતાવ્યો છે, પણ તે ખરેખર તો વધારે વહેલો રહે થયો હતો: કારણ કે, એનું જણાવવામાં આવ્યું છે કે સને ૧૮૮૮ થી ૧૮૯૨ સુધીમાં નદીઆદમાં જન્મના દર કરતાં મરણનો દર ભારે હતો, અને આગલા ૨૦ વર્ષ દરમિયાન ઘણાજ મોટા વધારો

થતો નેઈ સેટલમેન્ટ ઓફિસરે હેરત પામીને તેના કારણોની તપાસ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. કારણ કે તેણે કણ્ઠીઓની વસ્તી નજદીથી નાશ પામતી નેઈ. અને હેઠળ મુળ્ય તેણે કહ્યું હતું:-આપણા ખેડૂતોનો વગે, જે અનર્થના સપાટામાં આવી પડ્યો છે તે અનર્થ દર કરવાને શું કાંઈપણ કરી શકાય એમ નથી વાડ?'' આકારના જે ભારે દરો તેણે યોગ્યતા હતા તેમાંજ તે અનર્થનું ખર્ચ કારણ સમાયેલું હતું તે બિચારા સર્વેયરને સૂઝતું નહિ. લાંબને માટે છાક-રીઓની અછત હોવાનું કારણ મુખ્ય છે એમ તે માનતો હતો, અને એ કારણ તે વખતે ખર્ચ નહિ પણ મગજમાંથી ઉપમ્ત્યો કાઢેલું હતું, કારણ કે એ એમ હોત તો એવી ખૂમ સેટલમેન્ટ પહેલાંના દિવસોમાં વધારે હતી. અને સને ૧૮૯૩ પછી તો નાણુંદ ધર્મ ગઈ; અને તો પણ આપણને જે માલમ પડે છે તે એ છે કે વસ્તીમાં સાધારણ વધારો થતો ગયો હતો, અને સને ૧૮૯૩ ની રિવિઝન સેટલમેન્ટ પછી તો તે ચોક્કસપણે વધારે ને વધારે ઓછી થતી ગઈ હતી.

ઉપરની બીનાઓપરથી, મારી ખાતરી છે કે એક વાત ચોક્કસપણે નેઈ શકાશે, તે એ કે, વસ્તીનો ઘટાડો, મહેસુલનો સૌથી વધારે દર રાખવાથી, અને દરેક રિવિઝન સેટલમેન્ટ વખતે, ગમે તે બહાને, મહેસુલની માંગણીઓ વધારવાની રીતથી થતો ગયો છે; લોકોમાં ગરીબાઈ આવી અને પરિણામે રોગની સામે ટકર ઝીલવાની જીવનશક્તિનો નાશ થતો ગયો. આ પરિણામ બીજા જીલ્લાઓની સરખામણીથી પણ સાબિત થઈ શકે છે અને તે બાબત હું હવે પછીના લેખમાં લેવા ધારું છું.

બીજા જીલ્લાઓની વસ્તી તથા જમીનના આકારની વ્યવસ્થાની સરખામણી કરીએ તો, અગાઉ આપણે જે નિર્ણયપર આવ્યા તેને વધારે પુષ્ટિ મળશે. આ હેતુથી આપણે ભરૂચ, સુરત, પંચમહાલ અને યાણા એ જીલ્લાઓની સ્થિતિ તપાસીશું. એમાંના પહેલા બેમાં, ખેડા સાથે સરખાવતાં જમીનવેરા

ધણીજ નાંખવામાં આવ્યો છે, ન્યારે પંચમહાલ અને યાણામાં ધણો ઓછો છે. મારા ઉપરના લખાણમાં ન્યારે મેં એમ કહ્યું કે ખેડામાં સૌથી વધારે મહેસુલ આકારવામાં આવે છે ત્યારે મેં ભૂલ કરી હતી. એમ કહેવું નોંધવું હતું કે આપણા ઇલાકામાં સૌથી વધારે મહેસુલ આકારેલા જીલ્લાઓમાંનો તે એક છે.

સુરતમાં સરેરાસ જમીનનો આકાર એકર દીક ૩. ૫-૬-૦ છે અને ભરૂચમાં એકર દીક ૩. ૫-૨-૩ છે. હવે આ બેઉ જીલ્લાઓની સ્થિતિ એક બાબતમાં ખેડા કરતાં વધારે અનુકૂળ છે તે એ કે એ જીલ્લાઓ રૂતા છે તેમજ જમીન તળાંબે પાણી સપાટીથી એટલું નજદીક રહે છે કે તે જમીન આખું વર્ષ ભીની રાખે છે, અને ત્યાં કુવા પોદવાનું કામ એટલું બધું ખર્ચાળ નથી. આથી ભરૂચ અને સુરતમાં વાડી બનાવવાનું કામ સહેલું થઈ પડે છે. સરકાર કલુલ કરે છે કે આ જીલ્લાના કેટલાક ભાગમાં આકાર ધણો સખત લાગે છે. આ લાંબો ઉપરાંત એ સખત આકારની અસર વસ્તીવૃદ્ધિમાં માલમ પડે છે.

સને ૧૮૭૨ માં ૩.૫૦ લાખ માણસો હતાં. સને ૧૯૧૧ માં માત્ર ૩.૦૬ લાખની વસ્તી હતી. સને ૧૯૧૧ માં સરેરાસ વધારાના દર પ્રમાણે વસ્તી ૫.૭૬ લાખ થાત. પણ આપણને ૩.૩૬ લાખ બતાવવામાં આવ્યા છે. એનો અર્થ એ થયો કે આપણે બે લાખ ઘટી ગયા અને સને ૧૮૭૨ ની અસલ વસ્તીમાંથી ૪૩,૬૦૫ માણસનો ઘટાડો થયો. ખરેખર ભરૂચની સ્થિતિ ખેડાના જેટલીજ ખરાબ છે, અને ત્યાં તો કાંઈ લાંબ માટે કન્યાઓની અછતની છુમ નથી! કુલ ઘટાડો ત્યાં ૫૭ ટકા થવા જાય છે. સુરતની બાબતમાં આખા જીલ્લાના આંકડામાંથી આપણે સુરત શહેરની વસ્તી ગાદ કરવી નોંધીએ. મારી પાસે સુરતને માટે ભુલ આંકડાઓ નથી. પણ આજ આશરે એક લાખ કરતાં પણ વધારે વસ્તી ત્યાં છે અને શહેરની વસ્તી પર મહેસુલની સ્થિતિથી સૌથી રીતે કાંઈ અસર થતી નથી. આખા સુરત જીલ્લાના આંકડાઓ તેથી કરીને આપણા મુદ્દામાં

ખરાબર રીતે કામ લાગશે નહિ; છતાં પણ આપણે જીવજાતોની પુરેપુરી વસ્તીના આંકડા લઈશું. સને ૧૮૭૨માં વસ્તી ૬૦૭ લાખ હતી અને સને ૧૯૧૧માં વધવાના સરેરાશ દરે, વસ્તી ૮૦૮૬ થઈ હોત. તેથી હજુ પણ આપણે ૨૦૨ લાખની ખોટ છે. સને ૧૮૭૨ની વસ્તી કરતાં ૪૬,૩૧૬ માણસનો વધારો થયો છે, પણ ૪૦ વર્ષની મુદત માટે આ વધારો નજીવો છે. જો શહેરની વસ્તી બાદ કરીએ અને ન્યાયની રૂએ તે બાદ કરવી જ જોઈએ-તો ૪૦ વર્ષમાં થયેલા વધારાના આંકડાને બદલે મીંકુ લખવું પડે. બલકે કાંઈ ઘોંઘા બાદ પણ કરવી પડે. બહુ થાય તો, ખેડુતોની વસ્તી જેવી ને તેવીજ રહી છે એમ આપણે કહી શકીએ. અને ૪૦ ટકાનો સરેરાશ વધારો ગુમ થઈ ગયો છે.

પંચમહાલ જીલ્લામાં જમીનવેરા સરેરાસ એકર દીકે રૂ. ૧-૧-૯ આવે છે. અને થાણા જીલ્લામાં રૂ. ૨-૧-૧૧ આવે છે.

આ બે જીલ્લાની વસ્તીમાં વધારો થયો છે, જો કે વૃદ્ધિના સરેરાસ દર પ્રમાણે તે થયો નોંધ્યો તેટલો નથી. સને ૧૮૭૨માં પંચમહાલમાં ૨૦૪૦ લાખ વસ્તી હતી. સને ૧૯૧૧માં ૩૦૨૨ લાખ બતાવવામાં આવી છે. ખરેખર તો તે (વૃદ્ધિનો સરેરાસ દર ગણતાં) ૩૫૦ લાખ હોવી જોઈતી હતી. આ બાબતથી આપણો મુરો સ્પષ્ટ થાય છે. ન્યારે એકર દીકે આકાર માત્ર રૂ. ૧-૧-૯ છે ત્યારે વસ્તીની સાધારણ વૃદ્ધિ કરતાં થોડો એટલે દર વર્ષે સેંકડે એક ટકાને બદલે ૦૯૨ ટકા વધારો થયો છે. પંચમહાલના લોકો વધારે નસીબદાર છે કારણ કે તેમને પછાત કહેવામાં આવે છે. જમીન મહેસુલનો કર આકારની વખતે હોશિયારી, મહેનત અને જ્ઞાન એ તો ખરેખર ગુન્હા ગણાય છે.

થાણામાં સને ૧૮૭૨ માં ૬૦૭ લાખ વસ્તી ગણાઈ હતી. સને ૧૯૧૧માં ૮૦૮૨ ગણાઈ હતી. એટલે કે ૨૦૦ લાખનો વધારો થયો હતો. દર વર્ષે એક ટકાને બદલે ૦૮૬ વધારો થવામાં એ જીલ્લો

ધણો નસીબદાર તો ખરો. પણ પંચમહાલ જેટલો નહિ, કારણ કે વૃદ્ધિના સરેરાસ દર પ્રમાણે તેઓ ૬૦૮૫ હોવા જોઈએ. એટલે કે તેઓ હોવા જોઈએ તેના કરતાં એક લાખ ઓછા. આમ હોવાનું કારણ એ છે કે પંચમહાલના ખેડુતોની માફક એકર દીકે રૂ. ૧-૧-૯ ને બદલે તેમને રૂ. ૨-૧-૧૧ આપવા પડે છે. આ ઉપરથી એ નિર્ણય સિદ્ધ થાય છે કે જમીન મહેસુલના બોનથી આવી પડેલી ગરીબાઈનાં સમયે વસ્તીમાં સખત ઘટાડો થયો છે. અને ખેડા જીલ્લો “માતખર અને આખાદ” હોવાની વાત તો માત્ર સરકારના મુશકી અમલદારોની કલ્પનામાં જ રહેલી છે. સેટલમેન્ટ પહેલાંની આખાદાની તો હવે સ્વપ્નના જેવી છે.

સર્વેયરે એમ સૂચનું હતું કે ઘટાડો કદાચ ખેડાના કણીઓમાં કન્યાની અછતને લીધે હોઈ શકે. એ સૂચનાનો જવાબ મારા આગલા લખાણમાં આપેલો છે. ખીળ જીલ્લાઓ કે ન્યાં આવી સૂચના કરવાનો યત્ન કરવામાં આવ્યો નથી તેનો મુકાબલો કરતાં પણ તે ખોટી ઠરે છે.

વસ્તી ઘટતી જવાના કારણોમાં દુકાળ, પ્લેગ, કોલેરા અને મેલેરિયા છે એમ કદાચ સરકાર તરફથી જણાવવામાં આવે. આ દલીલનો અર્થ એવો થાય છે કે વસ્તી ઘટવાનું કારણ ‘મોત’ છે. દરેક મરણનું કારણ ગમે તે રાગ હોય છે અને તેને માટે એવી દલીલ લાવવામાં આવે કે તેને માટે પરમેશ્વર-નેપમદાર છે. ન્યારે આપણે ખીળ જીલ્લાઓને, જમીન મહેસુલના નરમ બોનને લીધે એજ મંજેગોમાં આગળ વધેલા નોંધ્યો છીએ ત્યારે આ દલીલ યોગ્ય માલમ પડે છે, કારણ કે આ જીલ્લાઓમાં પણ સેટલમેન્ટ પહેલાં ન્યારે આકાર ધણો થોડો હતો ત્યારે વસ્તીમાં ધણો સારો વધારો થયો હતો. છતાં પણ આ સૂચનાઓ પણ કેટલી સત્ય છે તે આપણે દુકાંમાં તપાસીશું.

પ્લેગ અને દુકાળ શુજરાતમાં સને ૧૮૯૧ પછી માલમ પડ્યા, અને તે વર્ષ પહેલાં વૃદ્ધિનો ધણો

નીચે દર આ કારણોને લીધે હતો એમ કહી શકાય નહિ. કાલેરા અને મેલેરિયા તો સેટલમેન્ટ પહેલાંના સુખી દિવસો અગાઉ હતા. તેથી કુરીને આ રોગો હોવા છતાં, વસ્તીમાં સાધારણ કરતાં વિશેષ વૃદ્ધિ થતી હતી એમ આપણે ઉપર જોઈ ગયા છીએ. રોગોએ લોકો પર હુમલો તો કર્યો પણ તે વખતે તેમને સારો અને પુષ્ટિકારક ખોરાક મળી શકતો હોવાથી તેમની જીવનશક્તિ મજબૂત હતી અને મોત જલદીથી તેમને ભોગ બનાવી શકતું નહિ. આ વખતે મારા એક મિત્ર રાવ સાહેબ દાહુલાઈએ એક દીકા કરી હતી તે મને યાદ આવે છે. તેમણે કહ્યું 'મારા જે લાકુનોતે મેલેરિયા થયો હતો તેમને સારવારમાં કાંઈજ નહિ પણ એમ કહેતો કે રસોડામાં જમવા મોકલવો, અને અકવાડિયામાં તે ચોક્કસ સારો થઈ જતો, તે એમ માનતા હતા કે સવાલ બધા પુષ્ટિકારક ખોરાક અને જીવનશક્તિનો હતો અને તે હોય તો, રોગ દરદી પર એટલી સહેલાઈથી વિજય મેળવી શકે નહિ, એ પ્રમાણે જ્યારે વસ્તીમાં વૃદ્ધિ થવાનો દર ઘટતો ગયો ત્યારે સને ૧૮૬૩ પછીનું જે વિશેષ કારણ જણવામાં છે તે સેટલમેન્ટ પહેલાંના દર કરતાં આકારમાં ૧૦ ટકા અને ૨૪૩ ટકા વધારો કર્યાનું છે.

એ તો તુરત કહી શકાશે કે પ્લેગનું ઝેર કાઢી પણ સરકાર અટકાવી શકે નહિ. એની તો કાઢના પાડી શકશે નહિ કે, જે લોકો શારીરિક જીવન-શક્તિને લીધે તંદુરસ્ત હોય તેમજ જેમની પાસે પ્લેગવાળા પ્રદેશ છોડી જવાને તથા પોતાનું રથાન તદ્દન આરોગ્ય સ્થિતિમાં રાખવાને પુરતાં સાધનો હોય તે પ્લેગનો ફેલાવો અસરકારક રીતે અટકાવી શકે છે. અને ફોલોઅપ રીતે મોતની સામે ટક્કર ઝીલી શકે છે. ડૉ. ટર્નર પોતાના પ્લેગને લગતા પુસ્તકમાં આ બીના સ્વીકારે છે કે આ મરડીના જે ભોગ થાય છે તેનું મુખ્ય કારણ ગરીબાઈ છે, અને સને ૧૯૯૧ 'માં જીખમરાથી પીડાયલા એકુતોપર જમીનના આકારમાં ૨૪૩ ટકા વધારો નાંખવામાં આવે તો તેમને આવા વળગતો વાતર સ્થિતિમાં

લાવી મુકે એવો બોલો પડ્યા વગર રહે નહિ. આ બાજતમાં અમદાવાદનો અનુભવ તાજો છે. ગરીબ લોકો જેમની રહેવાની ઝુંપડીઓ ફેદખાના કરતાં પણ વધારે ખરાબ હતી તેઓ મોટે ભાગે પ્લેગના ભોગ થયા હતા. પૈસાદાર લોકો આલુચાલુના ગામડાંઓમાં નાસી જઈ શકતા અને જુએ મરતા મીઠમલુરો કે જેઓ કેટલીક વખત પુરેપુરા કલાકો કરતાં પણ વધારે કામ કરતા હતા તેમને માટે જે મોત નક્કી હતું તેમાંથી પોતાનો બચાવ કરી ન શક્યા. અને દુકાળને માટે તો સમજાઓ તરફથી હવે સ્વીકારવામાં આવ્યું કે મોતની સંખ્યા ગરીબાઈને લીધેજ હતી, કારણ કે ત્યાંના દરે હમણાના કરતાં ઘણા ઓછા હતા તો પણ ગરીબાઈને લીધે લોકો ખોરાકની ચીજો ખરીદ કરી શકતા નહોતા. સને ૧૯૦૦ માં લાખો લોકો મરી ગયા. વધારે શ્રીમંત રાજ્યો તરફથી જરૂરિયાતો અનાજ અહીંથી લઈ જવામાં આવ્યું હતું. મોતને ગમે તે નામે કહો તો પણ તે ગરીબાઈને લીધે થયેલું મોત જ છે, અને ખેડ જમ્તામાં મૂળ અનર્થ ગરીબાઈ સિવાય બીજું કાંઈજ નથી.

ખેડાનું બારે કમનસીમ એ છે કે આને ગુન્હો કહીને દાઝ્યાપર કામ દેવામાં આવે છે. ધારો કે તે ગુન્હો હોય, તો શું તે બીજી રીતે નિવારી શકાય એમ છે? સ્વમાનવાળા, આલાક, હિલોળી અને એક વખત આખાદાની ભોગવતા લોકો, જ્યારે તેઓ તદ્દન ગરીબાઈમાં આવી જાય છે અને તેમને જીવન માટે કાંઈપણ સાધન મળી શકતું નથી ત્યારેજ તેઓ ગુન્હા ભરેલી રીતો આદરે છે. "માતગર અને આખાદ" લોકો સાધારણ રીતે કદી પણ ગુન્હા ભરેલી સ્થિતિમાં હોતા નથી. અને બીજા કેશાલુની માફક ખેડામાં પણ એ તિરસ્કારની નજરે જોવામાં આવે છે, પણ લોકોને તેમની કંઠાળ ગરીબાઈને લીધે લાચાર થઈને જે માર્ગ સ્વીકારવો પડે તેને માટે તેમને શિક્ષા કરીને અથવા તો તેમની હાંસી કરીને તે દુર કરવાનો કલ્પ કરવો એ અત્યંત મૂર્ખતા ભરેલું

છે. તેના ખરે ધ્યાન તો શાંતપણે તેના કારણો શોધી કાઢીને તેના દૂર કરવાનો છે. અને દિલસોજી ભરેલી રીતે ચોકસી કરવામાં આવે તો માલમ પડશે કે ગુન્હાનું કારણ લાંબા વખતની ગરીબાઈ છે, અને તે સરકારની જમીન મહેસુલની પદ્ધતિનું કુદરતી પરિણામ છે, ગુન્હા કરનારી જાતનો આકાર ખેડાના ખેડુતોને લાગુ પાડવો એ કાંઈ તેના ધ્યાન નથી, પણ એથી તો લગભગ ચોણાસો વર્ષ થયાં જીલ્લાનું રાજ્ય ચલાવવાની અમલદાર વર્ગની પદ્ધતિ પર ટીકાને સ્થાન મળે છે. પચાસ કરતાં વધારે વર્ષ થયાં આ પદ્ધતિ ગુજરાતના ખેડુતોમાંના એક સમય હોશિયાર અને ઉદ્યોગી કેમોનો કચ્છરધાણું કાઢી નાંખે છે. આ સ્થિતિ સરકારને તેમજ લોકોને માટે ઘણીજ ગંબીર છે.

આ ગરીબ ખેડુતોનાં ઢોર પણ જાણે સરકારની નાપુશી હેઠળ છે. કારણ કે તેમને ચરવાને માટે લાંબો વખત પહેલાં કાઢી આપેલી જમીનમાં પણ સરકાર કાંઈ કાંઈ કારણસર પગ પેસારો કરતી જાય છે કે નડીઆદના ૨૦૦ ખેડુતોએ નડીઆદના મામલતદાર મારફત તેમજ આરોગ્યાર ખેડાના કલેક્ટરને એક અરજી કરી હતી. તેમાં તેમણે જોડામાં ઢોરોની ચરવાની જમીન પર એક પછી એક ચતાં અતિક્રમણ વિધે કરિયાદ કરી હતી અને આ અરજી વિધે હજી સુધી કાંઈપણ સાંભળવામાં આવ્યું નથી. ગયા નવેમ્બરમાં આ સંબંધમાં આખા ગુજરાત માટે જોધરા પરિષદમાં એક દરાવ પણ થયો હતો અને આ બાંધેતમાં સરકાર શું પગલાં લેવા ધારે છે તે પણ જણાવ્યું નથી.

વાસ્તે વધારે વિશાળપણે માશી આપવા માટે જે ખીનું કારણ દર્શાવવામાં આવ્યું છે તે ટકી શકે એમ નથી અને સરકારનું પગલું વ્યાજબી નથી.

આ સઘળા આંકડાઓ પોતાની આગળ હોવા છતાં સરકાર બ્યારે ખેડા જીલ્લાને “માતખર અને આખાદ” કહે છે. ત્યારે શું કાસરા, કપડવંજ અને માંતરના ઘાસનાં પ્રદેશો થોડા વખત પર ૩ ઉગાડવા માટે લેવામાં આવ્યા તે તેમના મગજ પર રમી રહ્યું છે? જો તેમ હોય તો, સરકાર બુલ કરે છે. આ વાતને ફક્ત ચાર વર્ષ થયાં છે અને લાડાઈમાં ફની ધૂનને લીધે પણ તે હોય, કારણકે ફની કિંમત અસાધારણ રીતે વધી ગઈ છે. હું જાણું છું કે કેટલાક પક્ષા માણસોએ પોતાની મોટી જમીનની ક્યારનીએ વ્યવસ્થા કરી નાંખી છે અને ભારે નફો મેળવ્યો છે. આ ઉપરથી જણાય છે કે જે જમીનનો આકાર ઘણો ભારે છે તે પર ભારે અને વધારે હોશિયારી અને મહેનત ભરેલી ખેડને બદલે તે વધુ અને વધુ વિશાળ થતી જાય છે. સારી ભારે ખેડ થતી હોય તે જમીનનો અત્યંત સખત આકાર છે એમ આ ઉપરથી સાબિત થાય છે અને તેમાંથી નાસી છુટવાને લોકો પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે, પરંતુ ખેડા જીલ્લો આખાદ છે એવા નિર્ણય પર એકદમ આવી પડીએ તે પહેલાં આપણે થોભીને પરિણામોની તપાસ કરવી જોઈએ. હું માન એટલીજ આશા રાખું છું કે ફના પ્રદેશની આવી મોટી મોટી પણ ખોટી પ્રશંસાઓના સખબે લગભગ સને ૧૯૨૨ માં સેટલમેન્ટની ફરી તપાસણી થાય ત્યારે આકારમાં વધારો કરવાનું બહાનું કાઢવામાં આવે નહિ.

સરકારની મહેસુલની પદ્ધતિ અને તેની તપાસણી પર વિવેચન કરવાનું આ લેખના વિષયની બહાર હોવાથી, હું તે પર કંઈ કહેવા માગતો નથી. છતાં કોઈ ખીજે પ્રસંગે એ બાબત હાથ પર ધરીશ.

૧૮૦૭માં કર્નલ વોકરે, બાબરીયાવાડ, જાફરાબાદ અને ઓખા મંડળ સિવાય કાઠીયાવાડની વસ્તીની ગણના કરી હતી અને તે ૧૯,૭૫,૯૦૦ની થઈ હતી. ૧૮૩૧માં મી. બ્લેને જાફરાબાદ અને ઓખા મંડળ સિવાયના ભાગની વસ્તી ગણતરી કરી હતી તે ૧૭,૫૯,૨૭૭ની થઈ હતી. મારી ગણના પ્રમાણે કાઠીયાવાડનાં શહેર અને ગામડાંઓની સંખ્યા ૩૭૯૪ની છે. મારી પાસે તપાસ કરવાનાં સપૂર્ણ સાધનો હતાં છતાં રજવાડાંઓએ મને ધારી મદદ આપી નથી. છતાં પણ મારી માન્યતા છે કે મારી ગણતરી લગભગ સાચી છે.

કાઠીયાવાડ એ દ્વિપકલ્પ છે. અને અને તેમાં જુદી જુદી જાતના લોકો રહે છે. મૂળ વંશો પૈકી જેઠવા, ચૂડાસમા, સોલંકી અને વાળાઓનું અત્યારે કાઠીયાવાડની ભૂમિ ઉપર સ્વામીત્વ છે, જેઠવાઓ કાઠીયાવાડના ઉત્તર ભાગનું ધણીપણું ભોગવે છે. તેઓ હનુમાનના વંશજ છે. અને આ વંશના મૂળ પુરૂષનો મગરથી જન્મ થયેલો એમ કહેવામાં આવે છે. અને તે ઉપરથી એ વંશને મકરધ્વજ વંશ કહેવામાં આવે છે. આ વંશના મૂળ પુરૂષે શ્રીનગર વસાવ્યું. આ શહેરના અવશેષો અત્યારે પોરબંદર નજીક છે. સમયના વહેવા સામે આ વંશ જેઠવા વંશ તરીકે ઓળખાવા લાગ્યો. અને રાણપુર, છાયા તથા પોરબંદર ઉપર તેમનું સ્વામીત્વ થયું.

ચૂડાસમાના વંશની ઉત્પત્તિ સંબંધી માહેતી મેળવવી કડિન છે. પરંતુ એમ લાગે છે, કે જે ચાવડાઓએ એક વખત અણહિલવાડ ઉપર રાજ્ય કરેલું એ ચાવડાઓના વંશજ ચૂડાસમા તરીકે ઓળખાયા છે. સિવાય સંવત ૧૩૨૦નો એક લેખ મળ્યો છે. તેમાં ચાવડા નરેશોના એક સંમેલનનો ઉલ્લેખ છે.

હાલના ચૂડાસમાઓને જો ચાવડા વંશથી ઉતરી આવેલા માન્ય રાખવામાં ન આવે તો પછી ચાવડા રાજપુતોનું શું થયું એ કહેવું મુશ્કેલ છે. અણહિલવાડમાં ચાવડાઓ પછી સોલંકીઓ આવ્યા એમ લાગે છે. અને જુનાગઢની વ્યાસપાસ અત્યારે લગભગ પચીસ જેટલા સોલંકી કુટુંબો રહે છે.

મહમદ ગીઝનીએ બ્યારે કાઠીયાવાડના-દ્વિપકલ્પ ઉપર આક્રમણ કર્યું ત્યારે અણહિલવાડના રાજપુતો સોમનાથના રક્ષણ માટે દોડી આવ્યા હતા. એ ઉપરથી—અને ૧૨ માં અને ૧૩ માં સૈફના લેખો ઉપરથી જણાય છે, કે કાઠીયાવાડના દ્વિપકલ્પનો પશ્ચિમનો ભાગ અણહિલવાડના રાજાઓના કબજે હતો. આ દ્વિપકલ્પ કાઠીયાવાડના નામથી કેમ ઓળખાયો એ નક્કી કરવું મુશ્કેલ છે. સૈફાઓ થયાં આ પ્રદેશ સૌરાષ્ટ્રના નામે જ ઓળખાયો છે. ઓઠા પણ આ નામેજ ઓળખતા. ખીજા જૂના લેખોની અંદર પણ સૌરાષ્ટ્ર નામ છે. અને મુસલમાનો પણ સૌરાષ્ટ્રના નામથી ઓળખતા. સૌરાષ્ટ્રની વ્યુત્પત્તિ મુસારો, અને રાષ્ટ્રદેશ—સારો દેશ એમ થઈ શકે. પણ કેટલાક સૂર્યમાંથી સૌરાષ્ટ્ર થયું એમ કહે છે. અને એ ખરું હોય તો સૌરાષ્ટ્રને સૂર્યભૂમિ તરીકે પણ ઓળખી શકાય.

કાઠીયાવાડમાં કાઠીઓની વસ્તી છે. પરંતુ રજપૂતોમાં કાઠીઓનો ફરજનો અને સ્થાન ઉતરતું છે. કાઠીઓની વસ્તી ઘણી થોડી છે. અને તેમના નામ ઉપરથી કાઠીયાવાડ નામ પ્રાપ્તું હોય એ સંભવિત છે. પરંતુ ખરી વાત તો એ છે, કે કાઠીયાવાડને સૌરાષ્ટ્રના-નામથી જ ઓળખવામાં આવે એ શોભારૂપ છે. કાઠીયાવાડની હુમરાળ ભૂમિ છે. જુનાગઢનો શિરનાર, કાઠીયાવાડની ભવ્યતાનું દર્શન કરાવે

છે. સંકડો શીટ હયા એ પર્વતનું હયામાં હંચુ શિખર ૩૫૦૦ શીટ છે. ગીરનારના પશ્ચિમ ભાગમાં હંચુ શિખર છે. જમીન શાહ પીરનું એ શિખર કહેવાય છે. અને હીંદુ-મુસલમાનો એની માનતા કરે છે. એમ કહેવામાં આવે છે કે માનતાથી કાઢીઆનો કાઢ જાય છે તથા આંધળાઓને આંખો મળે છે. ગિરનારમાં ભેરવજળ નામનો એક ખડગ છે. આ ખડગ ઉપરથી ધણા અંધશ્રદ્ધાળુ લોકો મોક્ષની આશાએ હડી ખીણમાં પડી મરણ પામે છે. ગિરનાર સિવાય પોરબંદરની પાસે બરડો કુંગર છે. એ કુંગર વર્તુલાકારે ૩૦ માઈલના ધેરાવામાં છે. એનું હયામાં હંચુ શિખર ૨૦૦૦ ફીટ છે. વાંસની ઝાડી અહીં પુષ્કળ છે, ધુમલીનાં પ્રાચીન ખંડેરાં આ સ્થળે છે, પર્વતના શિખરે પાણીનાં ઝરણાંઓ વહે છે, અને બારવટીઆઓ ધણી વખત આ પર્વત ઉપર વાસો કરે છે. કાકીની પાસે કેટલીક નાની નાની ટેકરીઓ છે. બારવટીઆઓ અહીં પણ પડ્યા રહે છે. લાણવડ અને લાલપુરની વચ્ચે ગોપની-ખીણ આવેલી છે. અને લોકોમાં એવી માન્યતા ફેલાયેલી છે. કે આ ખીણની ઉઘાઈ કાઢપણ માણસથી માપી શકાતી નથી. બાદર અને હમેણ નદીઓની વચ્ચે યોગસુમનો કુંગર છે. તેની ઉચાઈ ૪૦૦ શીટ છે. કેન્ડલના કાલસા જેવો પદાર્થ આ કુંગર ઉપર પથરાયેલો છે. સૌરાષ્ટ્રમાં આ કુંગરાનો ધણો મહીમા છે. કારણ કે પાંડવોના યુગમાં અહીં લોહી રેડાયેલાં એમ કહેવામાં આવે છે.

ગીર પ્રદેશના વર્ષનમાં તો ધણું લખાય એવું છે. જંગલનાં ઝુમખાંઓની એક લવ્ય હારમાળાએ ગીરનું સ્વરૂપ ધારણ કરેલું છે. ગીરના-જંગલોમાં મેં માઇલોના માઇલો મુસાફરી કરી છે. અને ધીમે ધીમે સાંકડું થતું જતું ગીરનું જંગલ ડેડાણ પાસે પૂરું થઈ જાય છે. કાઢીનારથી ડેડાણ સુધી સીધી લીટી દોરીએ તો તેનું અંતર ૫૦ માઈલ જેટલું થાય. આટલા વિશાળ પટ ઉપર પથરાયેલો ગીર ઉત્તર અને દક્ષિણે બે ખીણો રૂપે ઝુકી રહ્યો છે. બન્ને

ખીણોની અંદરથી કુટલાં ઝરણાંઓમાંથી બે નદીઓ વહે છે. આ બે નદીઓ કાઢીનાર અને સનખડાના સમુદ્રને મળે છે. ગીરની દક્ષિણમાં આવેલી ટેકરીઓની બહુ ઉચાઈ નથી પણ આગળ જતાં ઉચાઈ વધતી જાય છે. દક્ષિણમાં આગળ વધતા જઈએ તો ટેકરીઓની ઉચાઈ એક હજાર ફીટ સુધી છે.

વરરાદની રૂતમાં ગીરમાં માણસ રહી શકતું નથી. પણ ચોમાસું વીતી જાય છે. એટલે ચારણનાં ટોળાંઓ પોતાનાં ઢોર હાંખર સાથે ગીરની મધ્યમાં આવીને રહે છે. ગીરનું એક કુખ બારે છે અને તે એકે તેનું પાણી સાંચું નથી.

શેત્રુંજી નદીની પૂર્વ દીશાએ પાલીતાણુનો પ્રખ્યાત કુંગર આવેલો છે. આ પર્વત ઉપર ૧૫૦૦ ફીટની ઉચાઈએ શીશપટ્ટાના અદ્ભુત નમુનારૂપ ગૌરવલયાં જૈનોનાં મંદિરો શોભી રહ્યાં છે. આ મંદિરો પાછળ કેટલા પૈસા ખર્ચાયા છે તેની ગણતરી થઈ શકે એવું નથી. એકેક પથર કુંગર ઉપર લાવવાની મજૂરી એક એક કેરી આપવામાં આવી છે. અને એટલા ઉપરથીજ ખર્ચેનો અંદાજ બાંધીએ તો કેટલો થાય ? મંદિરોની ફરસબધી શુદ્ધ આરસથી જડેલી છે. મોતીચંદ અમીચંદ હમણાં બંધાવેલાં મંદિરો પાછળ ચાર પાંચ લાખ રૂપીઆનો ખર્ચ ચયેલો આંકવામાં આવે છે. આ મંદિરોમાં જૂનામાં જૂનો લેખ ઈ. સ. ૧૫૮૨ની સાલનો મળી આવે છે. પરંતુ આ સમયની પહેલાંના સમયથી આ મંદિરો આ પર્વત ઉપર છે એમ માનવું એ વધારે પડતું નથી. પાલીતાણુનું મૂળ નામ પાલી સ્થાન-પાલીનું સ્થાન એમ લાગે છે. પાલી એ લાપા છે. અર્થાત્ એ ઉપરથી દરના પ્રાચીન કાળનું સ્થાન થાય છે.

સૌરાષ્ટ્રની ભૂમિ ઉપર એટલી બધી નદીઓ છે કે તમે એક દિવસ એકજ દીશામાં ચાલ્યા જાઓ તો તમારા મોઝામાં એકાદ નદી તો અવશ્ય આવશે. સૌથી મોટી નદીનું નામ બાદર છે. બાદર નદીમાં

તો વહાણ પણ આવી શકે. છતાં ઉઠનાળોના સૂર્ય તપે છે એટલે ભાદરનાં પાણી સુકાઈ જાય છે. અને ખૂટી ગયેલા નીરને પરિણામે બનેલો દુર્ગંધ ભાદર દેહ બેનારને દુઃખ-ઉત્પન્ન કરે છે. ભાદરથી નાની નદી શેત્રુંજી છે. એથી નાની મચ્છુ છે. સિવાય સૌરાષ્ટ્રમાં ઘણી નાની નાની નદીઓ છે.

હવે આ દ્વિપકલ્પના પ્રતિા લઈએ. દ્વિપકલ્પની ઉત્તર દીશએ હાલાર પ્રાંત છે. જમ હાલાના નામ ઉપરથી એ પ્રાંતનું નામ હાલાર પડ્યું છે. જડેગ્ગ-ઓના પૂર્વજ જમ હાલાએ આ પ્રાંત જીતી લીધો હતો. અત્યારે એ પ્રાંત જુદાં જુદાં જડેગ્ગ કુટુંબોના તાબામાં વહેંચાયેલો છે. જેમાં નવાનગર, રાજકોટ, ગોંડલ, મોલ, અને કોટડા સર્ગાણી મુખ્ય છે. જમની રાજધાની નવાનગરમાં છે અને સૌરાષ્ટ્રમાં એ મોટામાં મોટું શહેર છે. જમ રાવણે ૧૫૪૦ માં નવાનગરની સ્થાપના કરી હતી. મચ્છુ કંઠી મોરબી અને માળીના તાબામાં છે. અને આ બે રાજ્યના કંઠારો કચ્છના રાજકુટુંબમાંથી ઉતરી આવેલા છે. રાવ ધનાજીના પુત્ર રવાજીએ ૧૬૭૭માં મોરબી મેળવ્યું. તેના નાના ભાઈના દીકરાએ રવાજીનું ૧૬૮૮માં ખૂત કર્યું. કુટુંબની નાની શાખા ત્યાર પછી જ કચ્છની ગાદીએ બેઠેલી છે. અંબાઓનો પ્રાંત અલાવાડના નામે ઓળખાય છે. ધાંગધ્રા, લીંબડી, વઢવાણ, વાંકાનેર, થાન, સાયલા અને ચૂડા અલાની ગાદીના મુખ્ય ગાદીપતિઓ છે. આ બધા એકબીજાથી આજે તો સ્વંત્ર છે. છતાંયે તેઓનું મૂળ ધાંગધ્રા છે. ધાંગધ્રા પાસેથી પોશાક મળ્યા સિવાય આ બધાં રાજ્યોના કંઠારોના રાજ્યાભિષેકની ક્રિયા અપૂર્ણ રહે છે. ગોહિલોનો પ્રાંત ગોહિલવાડ કહેવાયો. મારવાડના રાઠોડોએ ૧૨માં સૈકામાં ગોહિલોને મારવાડમાંથી હાંકી કાઢ્યા અને તેઓ સૌરાષ્ટ્રમાં આવ્યા. જુનાગઢના ચુડાસમાઓ સાથે તેમણે લગાદિક વ્યવહાર નેડ્યો. અને તેમના આગેવાન સેજકજીએ સેજકપુર ગામ વસાવ્યું. પણ ભાગ્યની અકૃપાને પરિણામે આ ગામ કાકીઓના હાથમાં જઈ પડ્યું. ભાવનગરના રાજાએ ‘ગોહિલ’

છોટી ‘રાઓલ’ નામ રાખ્યું છે. ભાવનગરના રાજાનું મૂળ સેજકજીના મોટા દીકરાના વંશજ છે. ભાવનગરની સ્થાપના ઈ. સ. ૧૭૨૩માં ભાવસિંહજીએ કરી. બાબરીઆનો પ્રદેશ બાબરીઆવાડથી ઓળખાયો. જુદી જુદી જાતના તેઓ હોવાથી બાબર, જુબર—મિશ્ર એ નામે ઓળખાયા. મૂળ તેઓ હિંદી તરફથી આવેલા લાગે છે. બાબરીઆઓની મુખ્ય ત્રણ જાત છે; (૧) કોટીલા, (૨) ઢોકરા અને (૩) વડ. આહિરની એક કન્યા શિહોરના એક બ્રાહ્મણ સાથે પ્રેમમાં પડી અને બ્રાહ્મણ આહિર કન્યાને પરણ્યો. આ બ્રાહ્મણ પોતાના કપાળમાં દીઠું કરતો તેથી તેના વંશજ કોટીલા નામે ઓળખાયા. ઢોકરા પાંડવના વંશજ કહેવાય છે. અને વડ હડુમાન જેવાના વંશજ છે. બાબરીઆવાડની પશ્ચિમે લગોલગ સોરઠ પડેલો છે. આ પ્રાંતના વિશાળ ક્ષેત્રના ઘણા ભાગ ઉપર મુસલમાની રાજ્ય છે. મુસલમાનોના હાથમાં આવ્યા પહેલાં ઘણા સમય સુધી આ પ્રાંત ચુડાસમા રાજા પુતોના હાથમાં હતો; જડેગ્ગ અને ભટ્ટીઓની માફક ચુડાસમાઓ પણ પોતાને યાદગોના વંશજ માની રહ્યા છે.

જમાનાઓથી સૌરાષ્ટ્ર એ, હિંદુઓને મન પુણ્ય શ્રમિ છે. પાટણની ત્રિવેણી તીરે કૃષ્ણભગવાને પોતાનો દેહ છોડ્યો. દારકા કૃષ્ણનું ધામ હતું, અને એ તો સમગ્ર હિંદની પુન્યશ્રીમ તરીકે ઓળખાય છે. પ્રજામાં અરાન અને વહેમનું સામ્રાજ્ય પ્રસરી રહ્યું છે. તેમ છતાં પ્રજાની ધાર્મિક ભાવના અતિશય ઉચ્ચ છે. પ્રજા માયાળુ છે. પરાણુગતમાં તો અહીંની પ્રજાની સાથે બીજી થોડીકજ પ્રજા ઉભી રહી શકશે. ગરાસીં આવ્યોમાં અરીણીની બદીએ ધણુ કાઢ્યો છે. આ સંબંધીના વર્ણન પાછળ તો આખું એક પુસ્તક લરાય.

હાલાર અને મરડાની ખાણોમાં લોખંડ અને છે અને તેનું ઉત્પન્ન લગભગ એક હજાર ટન જેટલું ગણી શકાય. નવાનગરની આસપાસ સીસું પણ નીકળી શકે એમ લાગે છે.

આખા હિંદુસ્તાનમાં કાકીઆવાડી ઘોડાઓ પ્રખ્યાત છે. સરકારી દફતરો ઉપરથી મારા જાણવામાં આવ્યું છે કે જૂતકાળમાં ઘણી ગયેલા આપણા અમલદારોએ અશ્વસંન્ય માટે કાકીઆવાડી ઘોડાઓને સર્વોત્તમ લેખ્યા છે. પરંતુ દુકાળો પડ્યા અને કાકીઓએ પોતાના ઘોડાઓના ઉછેર તરફ ઓછું ધ્યાન આપવા માંડ્યું પરિણામે ઘોડાઓની પેદાશ મોળી પડી. આ સામે મજબૂત રીતે પગલાં લેવાની સરકારની ફરજ છે. સરકાર ધ્યાન નહિ આપે તો એક દિવસ એવો આવશે કે જ્યારે કાકીઆવાડી ઘોડાઓ પોતાનું ખમીર ગુમાવી બેસશે. અને સૌરાષ્ટ્રના સિંહોની તો શું વાત કરવી ? સૌરાષ્ટ્રના સિંહોને કેશવાળી નથી એટલે ઘણા અંગ્રેજોએ સિંહોનું મૂલ્ય ઓછું આંકે છે, પણ ખરી વાત એ છે કે આફ્રિકાના સિંહો કરતાં સૌરાષ્ટ્રના સિંહોની કેશવાળી નાની હોય છે. પણ એથી એ સિંહોનું પાણી કંઈ ઓછું ઊતરતું નથી. આફ્રિકાના સિંહોને આફ્રિકાનાં મેદાનોમાં લટકવાનું હોય છે જ્યારે ગીરના સિંહોને જંગલો ચીરવાનાં હોય છે. ગીરનાં જંગલોનાં કાંટાળાં વડો સિંહોની કેશવાળીને ઉતરડી નાંખી એ સિંહોનું સાર્ધ ઓછું કરી નાંખે છે. સૌરાષ્ટ્રના સિંહો સ્વભાવે આફ્રિકાના સિંહો જેવાજ તેજસ્વી હોય છે એ વાત આપણે જાણી ન જવી જોઈએ. સૌરાષ્ટ્રના ચિત્તાઓ પણ સુપ્રસિદ્ધ છે. સિવાય વર, બિલાડા, શીયાળવાં અને ફરજી પણ સૌરાષ્ટ્રમાં છે. સૌ કરતાં વધારે ત્રાસ અહીં ઉદરોનો છે. અહીંનાં માણસો સંવત ૧૮૭૧ની સાલને ઉદરોયા સંવત તરીકે ઓળખે છે. એ સાલમાં ઉદરોનો ઉપદ્રવ એટલો બધો વળી ગયો હતો કે પરિણામે આખા દેશમાં દુષ્કાળ પડ્યો હતો.

આજે સૌરાષ્ટ્રનાં કળા તથા હુતરનો નાશ થયો

છે, એમજ કહેવાય. ઉર્જિયામાં જેમ સુધારાનું તેજ અમક્યું. એન્જનો અને શંયાઓ થયા અને પરિણામે માણસોના હાથ ખોટકી બેકા. તેમ એ સુધારે હાંદમાં આવ્યો. એ સુધારાએ સૌરાષ્ટ્રને પણ ઘેરી લીધો, તેની કળા નષ્ટ થઈ અને હુતરોનો અસ્ત થયો. આમ છતાંય આ પ્રાચીન દેશ પોતાનો હાથચલાટનો ઉદ્યોગ જાળવી રાખ્યો છે. જીન અને રેશમનાં વસ્ત્રો દેડા અને મેમણો હજી પણ અહીં વણી રહ્યા છે. સૌરાષ્ટ્રની શેતરંજીઓ તો ઘણી જાણીતી છે. નવાનગર અને પોરબંદરનું રેશમકામ બહારનાં બજારોમાં પણ વખણાય છે. સૌરાષ્ટ્રના રંગરોએ કપડા ઉપર રંગ ચડાવવાના કામમાં નિખળાત છે, તેમ સુતારો, લુહારો, અને કડીઆઓ આખા હિંદના કાંઈ પણ કારીગરો સામે સફળતા પૂર્વક ટક્કર ઝીલી શકે એવા છે. અહીંની પાણીદાર તલવારો સર્વત્ર જાણીતી છે. જૂનાગઢ, જામનગર અને પોરબંદરની ટંકશાળો ઘણી જાણીતી છે. તેમાં કારીઓ પાડવામાં આવે છે. પણ કારીઓનો ધાટ બેડોળ છે. ચિત્રકળાથી અહીંની પ્રજા અજાત છે. મંગીતનો શોખ પણ ઓછો જણાય છે અને મુદ્રણકળાનો તો સાવ અભાવ જ છે.

સૌરાષ્ટ્રમાં રસ્તાઓ અને નહેરોનું દેકાણું નથી. પણ અહીંની જમીનનો કુદરતી પથારીજ એવો છે કે સારા રસ્તાઓના અભાવથી બહુ મુશ્કેલી પડતી નથી, રસ્તાઓ તો કાલ સારા કરી શકાય પણ આ સંબંધમાં રાજ્યો બેદરકાર છે. અને કારભારીઓને તો આ બાબત વિચાર કરવાની કુરસદજ ક્યાં છે ? દુકામાં સૌરાષ્ટ્રની કેટલી વાતો કરવી ? અત્યારે સૌરાષ્ટ્રના સત્તાધીશો સુપ્ત છે. અને તેથી જગતનાં બજારોમાં સૌરાષ્ટ્રની ગર્જના જણાતી નથી. પણ મને ખાતરી છે કે એ સૌરાષ્ટ્ર એક સુતેલા સિંહ જેવો છે.

“કંપની સરકારે ગાયકવાડના રાજ્ય વહીવટમાં પ્રથમથીજ રસ લેવા માંડ્યો, અને તેણે શરૂઆતમાં જ જોઈ લીધું કે ગાયકવાડ સરકારને કાઠીયાવાડમાંથી મુલકગીરી મળતી હતી. પણ ધણાં રાજ્યો ખાસેથી મુલકગીરીની વસુલાત આક્રમક રહેતી હતી. અને એ વસુલાતનું કામ ધણું કઠિન હતું. કંપની સરકારનો મદદ વગર એ કામ થઈ શકે એવું નહતું. એવું પરિણામ એ આવ્યું કે ગાયકવાડ સરકારની હદમાં સમસીદારી લશ્કર વધારવું પડ્યું. પરંતુ ગાયકવાડ સરકારને લશ્કરનો ખર્ચ બચે અને શાંતિપૂર્વક મુલકગીરીની રકમ વસુલ થઈ નવ્ય એવો માર્ગ લેવાની કંપની સરકારે વિચારણા કરી. આ બધું કરતાં કાઠીયાવાડની આંતરિક શાંતિ જળવવાની ખાસ જરૂર હતી. આ વખતે કાઠીયાવાડમાં છુટાં છુટાં નાના મોટાં ધણાં રાજ્યો હતાં. એ રાજ્યો વચ્ચે અરસપરસ તકરારો પણ ઘણી જાતની હતી. આ તકરારો સૌથી પહેલાં સમાવી દેવાની અગત્ય હતી. અને તેમાં કંપની સરકાર કે ગાયકવાડના હિત કરતાં કાઠીયાવાડનું હિત સવિશેષ હતું.

આ કાર્ય પાર પાડવા માટે ૧૮૦૭-૦૮ માં કંપનીના લશ્કરની સાથે વડોદરાનો બ્રિટિશ રેસીડન્ટ કાઠીયાવાડમાં ગયો. તેમણે ત્યાં જઈ કાઠીયાવાડના નાના મોટા રાજ્યો સાથે યોગ્ય સંબંધ બાંધવાની ચર્ચા શરૂ કરી અને તેમાંના ધણાયે કંપની સરકાર સાથે લખતો કર્યો. આ લખાણોમાં ખાસ કરીને ગાયકવાડ સરકારની મુલકગીરીની રકમ નિયમિત આપવાની અને આંતરિક સુલેહશાંતિ જળવડી રાખવાની કબૂલાત આપવામાં આવી હતી. વળી કાઠીયાવાડના કેટલાક રાજ્યોને, દીકરીઓ દૂધ પીતિ કરી બાળ-હત્યા અટકાવવાનું સમગ્રવવામાં આવ્યું. બંદર કોકાનાં રાજ્યોએ આંગ્લીયાગીરીના સંબંધમાં કંપની સાથે કરારો કર્યા અને પોરબંદરના રાજ્યે તો કંપની સરકારના

એગેન્ટને પોરબંદરમાં રહેવાની પરવાનગી પણ આપી. રાજ્યોએ કંપની સરકાર સાથે આવા પ્રકારની સંવી કરી તેના બદલામાં કંપનીએ, જીલમગારોથી કાઠીયાવાડનું રક્ષણ કરવાની જવાબદારી માથે લીધી. આ વખતથી મુલકગીરીનું ઉધરાણું કરવા માટે કાઠીયાવાડમાં જે લશ્કર મોકલવામાં આવતું હતું તે બંધ કરવામાં આવ્યું. એટલે પછી ગાયકવાડ સરકારને અપાતી મુલકગીરીએ, રવેન્સાપૂર્વક આપવામાં આવતી ખંડણીનું સ્વરૂપ લીધું. ત્યાર પછી કાઠીયાવાડમાં ગાયકવાડનો પ્રતિનિધિ રહેવા લાગ્યો. અને એ બધાની ઉપર બ્રિટીશ સરકારની નજર રહેવા લાગી. એટલુંજ નહીં પણ રાજ્યોમાં પરસ્પર ગેરસમજાણી ઊભી થતી ત્યારે કંપની સરકારનો આ અમલદાર લવાદ જાની તેનો નિકાલ લાવવા મહેનત કરતો. દરમિયાન પેશ્વાના પટાની મુદત પૂરી થઈ અને ગાયકવાડ સરકારને પટાની વધુ મુદત વધારી આપવાની ના કહી. અર્થાત્ કે કંપની સરકારે સીધી દરમિયાનગીરી કરવાનો સમય આવી પહોંચ્યો અને અને પેશ્વાએ તા. ૧૩મી જૂન ૧૮૧૭ને રોજ કાઠીયાવાડમાંની પોતાની સત્તા કંપની સરકારને સુપ્રત કરી દીધી. પેશ્વા સરકારે પોતાનું કાઠીયાવાડ ઉપરનું વર્ચસ્વ કંપની સરકારને સોંપ્યા પછી તા. ૩૭ એપ્રિલ ૧૮૨૦ના રોજ ગાયકવાડ સરકારે પણ કાઠીયાવાડમાંની પોતાની સત્તા કંપની સરકારને સોંપી દઈ પોતાનું લશ્કર પાછું ખેંચી લીધું. મતલબ કે આ તારીખથી સમગ્ર કાઠીયાવાડ ઉપર માત્ર કંપની સરકારની જ સાર્વભૌમ સત્તા રહી, આણું થઈ છે. ૧૮૦૭-૮માં ન્યારે આમન સામન લખાણો થયાં ત્યારે પોરબંદરના બંદરમાં લાગ પાડવાની વાટાઘાટ ચાલી હતી પરંતુ તે પાર પડી ન હતી. છેવટે એ વાત શક્ય બની અને ૫મી ડીસેમ્બર ૧૮૪૫ના રોજ કંપની સરકારે પોરબંદરના બંદરમાં પોતાનો હિસ્સો દાખલ કર્યો.*

* ૧૮૪૫ના ફેબ્રુઆરીની આઠમી તારીખે કાઠીયાવાડના પહેલા આર્ચિબ. પો. એ. મી. હેન્ડ્રી એસ્ટને હાઈ સરકાર સમક્ષ જે અહેવાલ રજૂ કર્યો હતો તે ઉપરથી.

હોદ્દી સરકારના રાજદ્વારી ખાતાનો વાર્ષિક ખર્ચ.

હોદ્દી સરકારનું પ્રતિવર્ષ લેજસ્ટ્રેટીવ એસેમ્બલી અને કૌન્સિલ ઓફ સ્ટેટ આગળ મંજૂરી બજેટ માટે રજુ થાય છે. આ બજેટનો એક ભાગ એવો છે કે જે સંપૂર્ણ રીતે non-voted ભાગ ગણાય છે. એટલે કે એ ભાગની આખી રકમ કે એની કોઈ પેટા રકમ ઉપર ધારાસભાના સભ્યોને મત આપવાનો અધિકાર નથી. એ રકમ જેમની તેમ પસાર કરવાની હોય છે. non-voted માંટની રકમો-એ ભાગે વહેંચાયેલી હોય છે. એક ભાગમાં ગવર્નર જનરલ, એનો સ્ટાફ અને એને લગતું એલાઉન્સ, પબ્લીક સર્વિસ કમિશન, ચર્ચને લગતા, સરહદનો. મુલક, બહારના સંબંધો અને બહુ-મીસ્તાન સંબંધોના ખર્ચોનો સમાવેશ થાય છે. ખર્ચના પહેલા વિભાગનો એકંદર આંકડો ૪,૧૨,૨૩૦૦૦નો છે. જેમાં મોટા ભાગ સરહદના-મુલકમાં, પરદેશી સાથેના સંબંધમાં અને બહુમીસ્તાનમાં ખર્ચાય છે. ન્યારે ગવર્નર જનરલનો પગાર અને તેના સ્ટાફનો પગાર તથા પબ્લીક સર્વિસ કમિશન પાછળ માત્ર ૨૦ ફે લાખ કરતાં વિશેષ ખર્ચ થતો નથી. અને તેમાં મુસાફરી ખર્ચ વગેરેનો સમાવેશ થઈ જાય છે. પરદેશી સાથેના સંબંધ પૈકી હોદ્દી સરકાર નેપાલની સરકારને પ્રતિ વર્ષ ૧૦ લાખ રૂપિયા બક્ષીસના આપે છે. ન્યારે મરકતના સુલતાન, ભૂતાન અને ખીજને મળીને સપ્તસીડીના ૨,૧૩,૧૦૦ આપવામાં આવે છે.

ખર્ચના આંકડાઓનો ખીજો ભાગ હોદ્દી સરકારના રાજદ્વારી ખાતાને લગતો છે. જે ખાતાનો સંબંધ દેશી રાજ્યો સાથે છે. હોદ્દી સરકારના ૧૯૩૫ના કાયદાની કલમ ૧૪૫ પ્રમાણે તાજના પ્રતિનિધિ તરીકે રાજદ્વારી ખાતાને અંગે ચતી ખર્ચની રકમો

આપવાની છે. અને તેના ખર્ચનો એકંદર સરવાળો ૧,૦૫,૫૫,૦૦૦ રૂપિયાનો થવા જાય છે. આ રકમ પણ non-voted રકમ તરીકે ગણાય છે. હોદ્દી ધારા મંડળોએ આ રકમ જેમની તેમ પસાર કરવાની હોય છે. અને કાયદાની ૧૪૫મી કલમ પ્રમાણે તાજના પ્રતિનિધિને પોતાની ફરજને યથાર્થ રીતે અદા કરવા માટે ફેડરલ ધારામંડળોએ ફેડરેશનની સામાન્ય આવકમાંથી એ રકમ આપવાની જોડવણી કરવાની છે.

રાજદ્વારી ખાતાનો સંબંધ ખસુસ રીતે હોદ્દીનાં દેશી રાજ્યો સાથે છે. વહીવટી દૃષ્ટિએ આ ખાતાની ખર્ચની વહેંચણી ૧૬ શાખાઓમાં કરવામાં આવી છે. આ ખાતાનો દેશી રાજ્યો-જેમાં ધણું રાજ્યોનો અંગત ખર્ચ બે શુમાર છે તેની સાથેના સંબંધ એતાં લગભગ ૧ કરોડ રૂપિયાનો ખર્ચ સવિશેષ નથી. છતાં થોડાક વખત પહેલાં આ ખાતાના ખર્ચ ઉપર ટીકાઓ થવા પામી હતી. ફેડરેશન અસ્તિત્વમાં આવ્યા પછી કદાચ સંભવ છે, કે પોલી-ટીકલ એજન્ટિસઓના ખર્ચમાં પણ ઘટાડો થઈ જવા પામે. અત્ર ખર્ચ શાખાઓના વિગતવાર-આંકડાઓ આપ્યા નથી. પરંતુ ગુજરાત સ્ટેટ્સ એજન્ટિસ અને કાંકિયાવાડ કચ્છ કે ન્યાં 'દેશી રાજ્ય' પત્રનો પ્રચાર છે એ વિભાગને લગતા આંકડાઓ આપવામાં આવ્યા છે. કાંકિયાવાડ વિભાગ પૈકી પોલીસ ખાતાના ખર્ચને લગતા મહત્વના જ આંકડાઓ આપવામાં આવ્યા છે.

અગર જે આ આંકડાઓ non-voted છે છતાં પણ તે સંબંધી માહિતી મેળવનાર માટે એ સંપૂર્ણ છે. દેશી રાજ્યોનાં બજેટ પણ non-voted છે છતાં પણ પોતાના વહીવટી અહેવાલોમાં 'દેશી-રાજ્યો' તરફથી સંપૂર્ણ આંકડાઓ આપવાને બદલે ઉપર છલ્લા આંકડાઓ રજુ કરવામાં આવે છે,

દેશી રાજ્ય

રાજ્યો પણ પગારો, એલાંઉસો, મુસાફરી ખર્ચ, નીમણુકો વગેરેના આંકડાઓ વહીવટી રિપોર્ટોમાં આપે એ ઇચ્છવા ભોગ છે. આમ કરવાથી બજેટ ઉપર આપોઆપ નૈતિક અંકુશ મૂકાય છે. અને પરિણામે રાજ્યોને લાભ થઈ એની આર્થિક સ્થિતિ સુધરતી જાય છે. ખાસ કરીને દેશીરાજ્યોનાં અંગત ખર્ચને લગતાં બજેટો પરત્વે વારંવાર ટીકાઓ થતી જોવામાં આવે છે.

આ ટીકાઓ થતી અટકાવવાનો સારામાં સારો ઉપાય રાજ્યોએ પોતાનાં બજેટો જોમનાં તેમ એની ઉપર રંગ રોગાન ચડાવ્યા વગર પ્રસિદ્ધ કરવાં એ છે.

રાજદ્વારી ખાતાના ખર્ચની સામાન્ય વિગત.

૧ રાજદ્વારી ખાતાની ઓફીસ	ખર્ચ	૮૮૮૫૦૦	
	આવક	૧૪૦૦૦	૮૭૪૫૦૦
૨ કેળવણી	ખર્ચ	૩૧૦૦૦	
	આવક	૨૦૦૦	૨૯૦૦૦
૩ ખાંધકામ	ખર્ચ	૫૫૯૦૦૦	
	આવક	૧૨૪૦૦૦	૪૩૫૦૦૦
૪ એલાંઉસ, પેન્શન વગેરે	ખર્ચ	૧૦૦૦	૧૦૦૦
૫ રાજ્યુતાના	ખર્ચ	૮૬૭૭૦૦	
	આવક	૧૩૦૦૦૦	૭૩૭૭૦૦
૬ મધ્યહ્ન	ખર્ચ	૯૨૩૬૦૦	
	આવક	૩૭૯૦૦૦	૬૪૪૬૦૦
૭ હૈદ્રાબાદ	ખર્ચ	૮૪૬૩૦૦	
	આવક	૬૨૪૦૦૦	૨૨૨૩૦૦
૮ વેસ્ટર્ન ઇન્ડિયા સ્ટેટ્સ	ખર્ચ	૧૮૧૧૦૦૦	
	આવક	૪૭૮૦૦૦	૧૩૩૩૦૦૦

૯ પોલીટીકલ એજન્સિઓ

	ખર્ચ	૩૦૫૮૫૦૦	
	આવક	૧૭૭૦૦૦	૨૮૧૧૫૦૦
૧૦ પોલીટીકલ પેન્શનો		૨૨૭૭૪૦૦	૨૨૭૭૪૦૦
૧૧ બંગલોર	ખર્ચ	૧૩૮૮૦૦૦	
	આવક	૧૦૫૨૦૦૦	૩૩૬૦૦૦
૧૨ ઇન્ડિયન આર્ટિસ		૭૧૬૦૦૦	૭૧૬૦૦૦
	એકંદર આવક ૨૮ લાખ ૮૦ હજાર		
	બાદ જતાં ચોક્કસ કુલ ખર્ચ		

૧૦૫૮૮૦૦૦

આ ઉપરાંત દેશી રાજ્યોને લોન આપવા માટે તાજના પ્રતિનિધિને બીજી ૬૭ હજારની રકમ ૧૯૩૭-૩૮ના અંદાજ પત્રમાં આપવાનું જણાવ્યું છે, જે આંકડાઓ આપવામાં આવ્યા છે. તેમાં (૬) માં પોલીટીકલ એજન્સિઓનો ખર્ચ લગભગ ૨૮ લાખ રૂપિયા દર્શાવવામાં આવ્યો છે, જેમાં હોંદ એજન્સિ, બંગાલ, મદ્રાસ, પંજાબ, મધ્યપ્રાંત, સંયુક્ત પ્રાંત, બીહાર, આસામ, સરહદના પ્રાંત, બલુચિ- અને મુન્ઝરનો સમાવેશ થઈ જાય છે. મુન્ઝર ઇલાકામાં ગુજરાત એજન્સિ અને દક્ષિણની એમ બે મુખ્ય એજન્સિ છે, ત્યારે પશ્ચિમ હોંદ એજન્સિનો સ્વતંત્ર એકમ બનાવવામાં આવ્યો છે. આ પૈકી ગુજરાત સ્ટેટ્સ એજન્સિ, વેસ્ટર્ન ઇન્ડિયા સ્ટેટ્સ એજન્સિ અને હોંદી સરકારના રાજદ્વારી ખાતાને લગતા અને એના વહીવટી ખર્ચને લગતા આંકડાઓ, આ પત્રના વાચકોને ઉપયોગી જણાયાથી અહીં આપવામાં આવ્યા છે,

ગુજરાત સ્ટેટ્સ એજન્સિ અને વડાદરા રેસીડન્સી

૧. ઓફીસરોનો પગાર:

૧ એ. જી. જી. ગુજરાત સ્ટેટ્સ એજન્સિ અને બરોડા રેસીડન્સી.

૩૬૦૦૦

હોદ્દી સરકારના રાજદ્વારી ખાતાનો વાર્ષિક અર્થ

૧ સેક્રેટરી ખરોડા રેસીડન્ટ.		
(૫૦૦-૨,૨૫૦)	૧૩૦૦૦	
૧ અંડર સેક્રેટરી.		
(૫૦૦-૨,૨૫૦)	૮,૬૦૦	
૧ ડેપુટી પો. એજન્ટ		
(૩૦૦-૬૦૦)	૭,૧૦૦	
૧ આસિ. સેક્રેટરી એ. જી. જી.		
અને રેસીડન્ટ. (૩૦૦-૫૦૦)	૫,૧૦૦	
૧ રેસીડન્ટી સરજન (૫૦)	૬૦૦	
ખાસ પગાર „ „	૬૦૦	
ખરોડા કેપના એક્સાઇઝ		
અને રજીસ્ટ્રેશનના કામ માટે ખાસ પગાર	૪૦૦	
લીવ સેલેરી.	૨૦૦૦	
	૭૨,૮૦૦	૭૨,૮૦૦
૨. વહીવટ અર્થ:		
૨૭ મુખિ. એક્ઝાઇન્ટન્ટો, અને		
ક્લાર્કો. (૩૦-૨૭૦)	૩૬,૩૦૦	
૧ ઓવરસીયર (૧૩૦)	૧,૬૦૦	
૩૯ નોકરો (૧૪-૨૩)	૭,૬૦૦	
૧ રેટનોગાફર	૧,૫૦૦	
તથા ક્લાર્ક (૩૦-૬૫)	૧,૧૦૦	
૧ સબોફિસિટ મેટી. સર્વિસ		
ઓફીસર. (૮૦-૧૫૦)	૧,૭૦૦	
૧૧ માસ્ટરો (૨૦-૬૦)	૫,૬૦૦	
૧ ડ્રોઇંગ માસ્ટર (૩૫-૫૦)	૫૦૦	
૧ ઈન્ક્વીરી માસ્ટર (૫૦-૭૫)	૮૦૦	
૨ નોકરો (૧૫ અને ૧૪)	૩૦૦	
લીવ સેલેરી.	૧૫૦૦	
આશરે ખચત ખાદ	—૨૦૦૦	
	૫૬,૫૦૦	૫૬,૫૦૦

૩. એક્ઝાઇન્સ વગેરે.

પેસેજની કીમત.	૧૫૦૦
---------------	------

નક્કી કરેલું મુસાફરી અર્થ	૨૦૦૦	
ઓફીસરોનું મુસા. એક્ઝાઇન્સ	૪૦૦૦	
વહીવટના અંગનું „	૨૦૦૦	
માસ્ટરોને સ્થાનિક „	૭૦૦	
ખોરાક વગેરેને લગતું „	૧૮૦૦	
રજીસ્ટ્રેશન કામ માટે કમિશન	૧૦૦	
	૧૨,૧૦૦	૧૨,૧૦૦

૪. ગોપ્ય અર્થ.

૫. કન્ટ્રીજન્ટ.	૧૦૦	૧૦૦
પોસ્ટ અને તાર	૪,૧૦૦	
ઓફીસ અર્થ અને પારસુરણ	૭૮૦૦	
વૈદકીય અને હોસ્પીટલનું		
કન્ટ્રીજન્ટ	૫૦૦	
ખીજી જરૂરીયાતો	૨૦૦	
ઓફીસ માટે ફરનીચર અને		
સેક્રેટરીના બંગલાનું ખરીદી		
રીપેર કામ	૧૨૦૦	
નાની જરૂરીયાતો	૨૦૦૦	
	૧૫,૮૦૦	૧૫,૮૦૦

૬. થાંકડન એક્ઝાઇન્સ વગેરે

૭. સ્ટેશનરી અને પ્રિન્ટિંગ	૧૮૦૦	૧૮૦૦
----------------------------	------	------

૮. દેશીરાખ્યો તરફનું ભારણ

આદ	૧૬૮૦૦	૧૬૮૦૦
----	-------	-------

એકંદર ચ. સ્ટે. એજન્ટસને

ખરોડા રેસીડન્ટ અર્થ	૧,૪૬,૮૦૦
---------------------	----------

૯. પ્રાંતિક સરકારને આપેલી

રકમ તાજના પ્રતિનિધિ

વતી સેક્રેટરીએટમાં કામ

બદલ મુંબઈ સરકારને

આપેલી રકમ	૫૦૦૦	૫૦૦૦
-----------	------	------

પાલીસ ખાતું

(ચ. સ્ટે. એ. અને ખ. ર.)

૧ ડે. સુ. (૩૪૦-૭૦૦)

	૧૬૫૦
--	------

દેશી રાજ્ય

વધતા ખાસ પગાર	૫૦૦	બદલો	૩૦૦
૧ પોલીસ પ્રોસીક્યુટર	૧૫૦૦		
(૬૦-૧૮૦)			૧૧૧૦૦
રીઝર્વ સબ ઇન્સ.		કન્ડીજન્ટ	
૩૧. ૭૫-૧૧ માસ	૬૧૦૦	નાના નોકરોનો પગાર	૪૦૦
૭ ચીફ કોન્સ્ટેબલ		પાણી ચાર્જ	૧૦૦
(૭૫-૧૬૦)		ભાડું, કરો વગેરે	૪૦૦
		કન્સ્ટેબલની કર	૬૦૦
૨૫ હેડ કોન્સ. (૩૮-૧૫૦)		તાર, ટપાલ	૧૦૦૦
ચાર હેડ કો. ૩૧. ૨૮-૧૧	૧૦૩૦૦	ઓફીસ ખર્ચ અને પરચુરણ	૧૦૦૦
મહીના માટે		બીજો કન્ડીજન્ટ ખર્ચ	૫૫૦૦
૧૧૦ કોન્સ્ટેબલો (૨૦-૨૪)			૬૦૦૦
૧૯ કોન્સ. ૩. ૨૦-૧૧	૨૮૨૦૦	નાશીક ટ્રેનિંગ સ્કૂલમાં વિદ્યાર્થીઓને એલાં.	
મહીના		અને શિક્ષણ ખર્ચ	૮૦૦
રાઈટરનું ડ્યુટી એલાં.		ગુજરાત રે. એજ. નો પોલીસ ખર્ચ વગેરે	૮૧૦૦
લીટરરી એલાં.		એકસાઇઝ ખાતાને પૂરા પાડેલા	
ખરાબ હવા એલાં.	૩૨૦૦	અશીલુની મૂળ કીંમત	૮૦૦૦
લીવ સેલેરી		ગુજરાત રેલ્વે એજન્સિનો એકંદર ખર્ચ	૨૪૦૮૦૦
સામરો ખયાવ (ખાદ)	૩૦૦૦	રાજ્યો અને એમના વડાલોનો	
		સત્કાર ખર્ચ	૨૦૦
૧૪૩	૫૬૭૦૦	ગુ. રે. એજન્સિના રાજ્યો અને વડોદરા	
પોલીસ વહીવટના નોકરોનો પગાર		રેસીડન્સી માટે સલામીનો દારૂ ખર્ચ	૨૦૦
૫ કલાર્ક (૬૦-૫ ૫-૬૫)	૩૦૦૦	દરબાર ચાર્જસ અને હથીઆરો ઉપરની	
૧ નોકર (૧૬)	૨૦૦	ડ્યુટી વગેરેના	૩૧૦૦
લીવ સેલેરી	૨૦૦		
	૩૪૦૦	કુલ સરવાળો:-૨૪૪૩૦૦	
એલાંઉસો વગેરે		ગુજરાત રેલ્વે એજન્સિનો એકંદર ખર્ચ ઉપર	
મુસાફરી એલાંઉસ.	૩૬૦૦	પ્રમાણ ૨ લાખ, ૪૪ હજાર, ત્રણસે રૂપિયાનો છે.	
રેલ્વે વોરન્ટની કીંમત	૧૩૦૦	મુંબઈ ઇલાકામાં બે મુખ્ય-એજન્સિ છે. (૧)	
ધર ભાડાનું એલાં.	૭૦૦	ગુજરાત રેલ્વેની અને (૨) દક્ષિણ રેલ્વે એજન્સિ	
વાહનનું એલાં.	૧૮૦૦	અને કોલ્હાપુર રેસીડન્સી આ એજન્સિના ખર્ચના	
પોશાક એલાં.	૩૦૦	આંકડાઓ ૧ લાખ ૧૧ હજાર સાતસોની રકમ	
હન્ટીંગ	૩૧૦૦	ઉપરના આંકડાઓમાં ઉમેરતાં મુંબઈ ઇલાકાની બે	
		એજન્સિઓનો એકંદર ખર્ચ ૩ લાખ ૫૬ હજારનો	
		છે. બ્યારે વળતરમાં પ્રાંતિક એકસાઇઝ જગતની	

હાઈ સરકારના રાજદારી ખાતાનો વાર્ષિક ખર્ચ

રકમ રૂ૫ હજાર, રતાંપની આવક ૧૨ હજાર,
પોલીસથી એક હજાર અને પરચુરણુ ૩૨ હજાર
મળી એકંદર આવક ૭૦ હજારની થાય છે. એ
રકમ બાદ જતાં બન્ને એજન્સિઓનો ચોક્કસ ખર્ચ
૨ લાખ ૮૬ હજારનો થાય છે.

વેસ્ટર્ન ઇન્ડિયા સ્ટેટ્સ એજન્સિ

(૧) રાજકીય ખર્ચ:—

ઓફીસરોના પગાર	૩૧૬૦૦૦
વહીવટી ખર્ચ	૪૩૮૦૦૦
એલાઉસ વગેરે	૧૦૦૫૦૦
કન્ટીનન્ટ	૧૦૪૪૦૦

ગ્રાન્ટ ઇન એઈડમાં	
ફાળો અને બક્ષીસ	૬૨૦૦
વહીવટી ખર્ચને અંગે	
ખીજ સરકારો તરફથી	
મળેલી રકમો (બાદ)	૨૬૯૦૦૦

	૫૬૬૧૦૦
સત્કાર ખર્ચ	૫૦૦
પરચુરણુ	૧૩૦૦૦

એકંદર રાજકીય ખર્ચ ૬૭૯૬૦૦ ૬૭૯૬૦૦

(૨) પોલીસ ખર્ચ:—

(૧) ડીરેક્ટ, (૨) રેલ્વે)

ડીરેક્ટ

ઓફીસરોના પગાર	૫૦૫૦૦
પોલીસ	૪૭૭૯૦૦
ઓફીસ ખર્ચ	૩૩૮૦૦
એલાઉસ વગેરે	૧૨૮૬૦૦
કન્ટીનન્ટ	૫૨૦૦૦

ગ્રાન્ટ ઇન એઈડ અને	
બક્ષીસો	૧૨૦૦
ખાનગી સર્વિસ ખર્ચ	૩૦૦
ખીન સરકારી ખાતાઓને	
આપેલી રકમો	૩૨૦૦

પંધારાની પોલીસનો ખર્ચ

બાદ—	૧૨૮૦૦
	૭૩૪૭૦૦

રેલ્વે પોલીસ

ઓફીસરોના પગાર	૪,૮૦૦
પોલીસ	૪૪,૨૦૦
ઓફીસ ખર્ચ	૩,૮૦૦
એલાઉસ વગેરે	૬,૪૦૦
કન્ટીનન્ટ	૫,૦૦૦
ખાનગી સર્વિસ ખર્ચ	૧૦૦
	૬૪,૩૦૦

એકંદર પોલીસ ખર્ચ ૭,૯૬,૦૦૦

(૩) તંદુરસ્તી ખાતુ:—

પગાર	૪૮૦૦
બીન્ને ખર્ચ	૩૨૦૦
કુલ	૮૦૦૦ ૮૦૦૦

(૪) સ્ટેશન ખાતુ ૧૦૦૦ ૧૦૦૦

(૫) ટ્રેનવળી:—

ગ્રાંટ. ખીન સરકારી	
સાંપ્રતિક શાળાઓને	૭૮૦૦
„ સાંપ્રતિક શાળાઓને	૨૨૦૦

કુલ ૧૦૦૦૦

(૬) એકસાઈઝ

પગાર અને કન્ટીનન્ટ	૫૬૦૦
એકસાઈઝ ખાતાના આપેલા	
ઓફીસની કોમિટ	૨,૯૬૨૦૦
ગાંભીની ખરીદી.	૨૦૦

કુલ ૩૦૨૦૦૦ ૩૦૨૦૦૦

(૭) સ્ટેશનરી પ્રિન્ટિંગ ૮૬૦૦ ૮૬૦૦

(૮) પરચુરણ.	૨૫૦૦	૨૫૦૦	આશરો પડતો ખચાવ	
એકંદર ખર્ચ	૧૮૧૧૦૦૦		ખાદ—	૫૦૦૦
આવક	૪૭૮૦૦૦			
				૩૧૬૦૦૦
ચોક્કો ખર્ચ	૧૩૩૩૦૦૦		વહીવટી ખર્ચ	
ઉપરની હકીકતોના વિગતવાર			૩૨૨ કલાકો, શીરસ્તેદારો	
આંકડા નીચે પ્રમાણે છે.			સુપ્રિં રેકર્ડ કીપર વગેરે.	
(૧) રાજકીય ખર્ચ			(૨૦-૨૫૦)	૩૨૦૧૦૦
૧ એજન્ટ હુધી ગવર્નર જનરલ	૪૮૦૦૦		૨૩૨ નોકરો વગેરે (૧૦-૨૫)	૪૫૪૦૦
(૪૦૦૦) ન્યુડીસ્થલ કમીશનર			લીવસેલેરી	૨૩૦૦૦
(૩૦૦૦)	૩૬૦૦૦		ખાસ પગાર	૫૮૦૦
૧ ડીસ્ટ્રીક્ટ અને સેક્શન જજ			કામચલાઉ વહીવટી ખર્ચ	૨૧૦૦
કાફિયાવાડ (૧૮૦૦ વાર્ષિક			૩૧ નીચેના ફરજગની વૈદકીય	
ખાતી)	૨૧૬૦૦		નોકરીના અમલદારો (૫૫-૨૦૦)	૩૭૧૦૦
૫ પોલીસીકલ એજન્ટો. એ. જી.			૧ નર્સ	૧૮૦૦
જી. ના સેક્રેટરી સાથે (૫૦૦			૨૧ કમ્પાઉન્ડરો (૨૫-૬૦)	૮૧૦૦
-૨૨૫૦)	૬૧૭૦૦		૧ કામચલાઉ એસ. એમ.	
૧૦ ડેપુટી પોલીસીકલ એજન્ટો			એસ. અમલદાર	૬૦૦
એ. જી. જી. ના આસિ, એ.			૧ „ કમ્પાઉન્ડર	૨૦૦
અને એક, જો સાથે ૩ (૩૦૦			૪૬ નોકરો (૧૦-૨૫)	૮૬૦૦
-૮૦૦), ૨ (૭૦૦) ૪ (૩૦૦			૧ ઇલેક્ટ્રીશિયન (૬૫)	૬૦૦
-૨૫-૫૦૦-૫૦-૮૦૦) અને			૧ આસિ. „ (૨૫-૧-૩૦)	૪૦૦
૧ (૨૮૦-૬૦૦)	૪૬૬૦૦		૪ જીલર (૨૫-૨૦૦)	૩૮૦૦
૧ સીવીલ સર્જન, કાફિયાવાડ			૩૧ વોર્ડરો	૭૮૦૦
(૮૫૦)	૧૦૨૦૦		આશરે ખચાવનો કાપ, ખાદ	૨૮૦૦૦
૪ સરજન અને આસી. સરજન				
૧ (૧૫૦૦) ૨ (૪૦૦) ૧				
(૪૫૦)	૩૩૦૦૦			
૧ એકકી. એ.જી. વેસ્ટર્ન હિન્દિયા			એલાઉન્સ વગેરે	
રેલ્વે એજન્ટ્સ, (૮૦૦-			ખોરાક વગેરેને લગતું એલાઉન્સ	૩૦૦૦
૧૦-૧૦૦૦)	૧૨૦૦૦		નક્કી કરેલું ધરભાડાનું એલાઉન્સ	૧૬૭૦૦
ખાસ પગાર (કાફિયાવાડ			દેસાઈ ફરતરી અને વર્પાસન	૪૦૦
અને પાલણપુર)	૭૫૦૦		ટ્રીબ્યુટ એકકી કરવા મઝમુદારોને	
લીવસેલેરી અને એક્ટ્રીંગ			મહેનતાણું	૨૮૦૦
એલાઉન્સ;	૧૧૦૦૦		સરજનને ઓપરેશન ફીનો ભાગ	૫૦૦
			ઓફીસરો વગેરેને મહેનતાણું	૫૦૦

હોદ્દી સરકારના રાજદ્વારી ખાતાનો વાર્ષિક અચ્ચ

સ્થાનિક અથવા અંગત એલાઉસ	૩૦૦	ક્રાન્ટ ઇન એક્ટિવ હારથુ અને ડેનેશન	
જેલરોને કપડાંનું એલાઉસ	૧૦૦	પેસેજનું હારથું	૬૦૦
લેડી નર્સને મેસીંગ વગેરેનું એલાઉસ	૬૦૦	ચાણા ફંડમાં પેન્શનનું હારથું	૫૫૦૦
પેસેજ એલાઉસ	૬૯૦૦	ટ્રેઝરી રેફોર્ગ રૂમનું સમારકામ	૧૦૦
એકઝામીનેશન ફી, ડીપાર્ટમેન્ટલ			
પરીક્ષા પેપરોની	૧૦૦૦		૬૨૦૦
પોસ્ટ મોટમ એકઝા. ફી.	૨૦૦	આવકાર અચ્ચ	૫૦૦
ઓફીસરો અને વહીવટી નોકરોનું		પરચુરણ	
નક્કો મુસાફરી એલાઉસ	૧૫૪૦૦	દેશી રાત્ર્યોને કસ્ટમ જગાત	૫૦૦૦
અનિશ્ચિત દ્રાવે. એલાઉસ	૫૦૦૦૦	લીંગડી દરખાસ્તના હીસાબે લોકલ	
કામ્પનસેટરી એલાઉસ	૪૧૦૦	ફંડના દર વચ્ચેનો તફાવત	૮૦૦૦
કાપ બાદ	૫૦૦૦		૧૩૦૦૦
	૧૦૦૫૦૦		

કંટીનન્ટ:-

હોસ્ટીલ આર્ટ્સ	૨૬૪૦૦
પોલીસ દરદીને મફત ખોરાક	૧૩૦૦
દરદીઓને કપડાં વેસ્ટ. હોમ	૧૪૦૦
વકીલ આર્ટ્સ	૫૦૦
એન્ટી રેબીક સારવાર	૪૦૦
તોશાખાના કંટીનન્ટ	૧૦૦
કંટીનન્ટનો બીજો અર્થ	૩૦૦૦૦
એજન્સિસ અને રેસીડન્ટ બંગલાના	૩૬૦૦
ફરનીચરને અંગે નિભાવ અર્થ	
પુસ્તક ખરીદી	૧૧૦૦
બાકું, કર વગેરે	૬૦૦
પટાવાલાઓનો ફેસ	૧૦૦
રેસીડન્ટી મોટરકારનો	૧૫૦૦
નિભાવ અર્થ	
છપાગણી	૫૦૦
ઓફીસ અર્થ અને પરચુરણ	૧૨૦૦
સર્વિસ પોસ્ટેજ અને તાર	૧૪૫૦૦
સામટો કાપ (બાદ)	૭૦૦૦
	૧૦૪૪૦૦

બાદ

લુદ્ધાં લુદ્ધાં ફંડના હારથાનું	
વળતર	૨૮૦૦૦૦
જ્યુડી. કમી. અને તેના સ્ટાફના	
પગારનું મધ્યવર્તી સરકાર	
તરફથી વળતર	૧૬૦૦૦
	બાદ— ૨૯૬૦૦૦
એક્ટર રાજકીય અર્થ	૬૭૬૬૦૦
(૨) પોલીસ અર્થ.	૭૬૬૦૦૦ ૭૬૬૦૦૦
(આમાં રહેલ પોલીસ	
અર્થના ૬૪૩૦૦ની રકમ	
આવી નામ છે.)	
(૩) તંદુરસ્તી ખાતુ	
૩ આસિ. સુમિ. (૫૦-	
૧૫૦)	૨૭૦૦
૧ વેકસીનેટર (૩૦-૫૦)	૫૦૦
૭ નોકરો (૧૭-૧૯)	૧૪૦૦
લીવસેલેરી	૨૦૦
હાઉસરેંટ એલાઉસ	૪૦૦
દ્રાવે એલાઉસ નક્કી	૧૫૦૦
અનિશ્ચિત	૨૦૦
બાકું, તાર ટપાલ અને	

દેશી ચાલુ

કંટીજન્ટ	૧૧૦૦	
૧૧	૮૦૦૦	૮૦૦૦
(૪) સ્ટેપ્સ.	૧૦૦૦	૧૦૦૦
(૫) કેળવણી		
વલવાણ સીવીલ સ્ટેશન		
હાઇસ્કૂલ	૩૦૦૦	
સાદરા ,, માધ્યમિક		
શાળા.	૪૦૦	
તાલુકાદારી ગીરા સ્કૂલ		
વલવાણ	૪૪૦૦	
મીશન સ્કૂલો	૧૬૦૦	
સાદરા પ્રાથમિકશાળા	૬૦૦	
	૧૦૦૦૦	૧૦૦૦૦

(૭) સ્ટેશનરી, પ્રિન્ટીંગ

પબ્લીકેશન	૧૧૦૦
સ્ટેશનરી	૭૫૦૦
ફોર્મ્સ	૩૨૦૦
	૮૬૦૦
	૮૬૦૦

(૮) પરચુરણ

તાર ઓફીસ ખોલવા	
સંબંધી તાર ખાતાને ગેરંટી ૨૫૦૦	૨,૫૦૦
વેસ્ટર્ન ઇન્ડિયાનો એકંદર ખર્ચ	૧૮૧૧૦૦૦

વેસ્ટર્ન ઇન્ડિયા સ્ટેર્સ એજન્સિસનો એકંદર ખર્ચ ઉપર પ્રમાણે ૧૮,૧૧,૦૦૦ નો છે તેમાં નીચે પ્રમાણે ૪,૭૮,૦૦૦ની આવક થાય છે. અર્થાત્ કે ચોક્કસ ખર્ચ ૧૩૩૩૦૦૦નો છે.

આવક

(૬) એક્સાઇઝ	
૭ નોકરો (૧૬-૨૨)	૧૬૦૦
લીવસેલેરી	૧૦૦
ગાંજને લાવવાનો ખર્ચ	૧૦૦
અપ્રીયુ ,,	૩૧૦૦
કંટીજન્ટ	૪૦૦
તાર, ટપાલ પરચુરણ	૩૦૦
એક્સાઇઝ ખાતાને	
આપેલી અફીણની કીમત	૨૬૬૨૦૦
ગાંજની ખરીદી	૨૦૦
	૩૦૨૦૦૦
	૩૦૨૦૦૦

પ્રાંતિક એક્સાઇઝ	૩૫૬૦૦૦
સ્ટેપ્સ	૪૦૦૦
ન્યાયનો વહીવટ	૩,૦૦૦
પોલીસ	૬૬૦૦૦
કેલવણી	૨૦૦૦
વૈદકીય	૭૦૦૦
જાહેર તંદુરસ્તી	૧૦૦૦
સ્ટેશનરી પ્રીન્ટીંગ	૧૦૦૦
પરચુરણ	૩૨૦૦૦.
	૪૭૮૦૦૦

વેસ્ટર્ન ઇન્ડિયાની એકંદર આવક

તળાળ

(ભાવનગર દરબારી કેળવણીખાતા તરફથી)

તળાળ એ ઘણું જૂનું અને ઐતિહાસિક શહેર છે. એનું નામ અસલ તુલગપુરી હતું. જૈન લોકો તાલધ્વજપૂરી પણ કહે છે. તુલગ ભવાનીનું અહીં જૂનું સ્થાનક છે, એથી તેને તુલગપુરી કહેતા હશે. અહીંના કુંગર તળાળની ટેકરીને નામે આળખાય છે. ગામમાં ઘઉંને પ્રથમ ભટના ચોકમાં ઘઉંને જવાનો રસ્તો છે. કુંગરની તળેટીમાં જતાં જૈનોનું બંધાવેલ તળેટીનું મંદાન આવે છે, કે જ્યાં જૈન જત્રાણુઓ કુંગરે ચડતાં ઊતરતાં વિસામો લે છે: જ્યારે જૈનોનું પર્વે હોય છે ત્યારે જૈન યાત્રાળુઓને ત્યાંથી લાડવાનું ભાતું મળે છે. એ તળેટીથી કુંગરાની હાલ રાડ ચાલે છે. અને ત્યાંથી પત્થરનાં પગથીયાં તથા પત્થરની સડક કુંગરે જવાની રાડ થાય છે. એ જૈનોએ ઠેક ટેકરી સુધી બંધાવેલ છે.

૧. આંબલીવાળું બોંયડું-તળેટીથી ઉપર ચડતાં પ્રથમ ચોક આવે છે. ત્યાં આંબલીનું એક ઝાડ છે. તેની સામે એક બોંયડું છે. એટલે તેને આંબલીવાળું બોંયડું કહે છે. એ બોંયડું લાંબું છે તેની બંને બાજુએ નાની નાની ઝોરડીઓ છે. દર ચૈત્રી પુનમે એ જગ્યાએ મેળો ભરાય છે. ત્યાંથી જમણી તરફ જવાનો રસ્તો છે, અને એ તરફ એક ખીજું નાનું બોંયડું આવે છે. ત્યાંથી એકલમંડપ તરફ જવાય છે.

૨. એકલમંડપનું બોંયડું-એ ઘણું જૂનું અને ઐતિહાસિક બોંયડું છે, બધા બોંયરા કરતાં એ વિશાળ છે. તેમાં લગભગ બે હજાર માણસ સમાઈ રહે એવડું છે. ચૈત્રી પુનમના મેળા વખતે ત્યાં ગામડાના લોકો રાસડા ગાય છે અને કુહા બોલે છે. એ બોંયડું સમયોરસ એક સરખું ફારેલું છે. તેના આગળના

ભાગમાં સ્તંભો મૂકીને તાક વાળેલા છે. પણ હાલમાં એ થાંભલા તૂટી ગયેલ છે. તેની નિશાની ઉપરથી દેખાય છે. આ બોંયરાના ઉપરના ભાગમાંથી કુંગરનું પાણી પડતું. તેના રક્ષણ માટે તથા આવા ઐતિહાસિક બોંયરાની સલામતી માટે નામદાર દરબારશ્રીએ હાલમાં રૂ. ૩૦૦૦૦ ખર્ચી આડો એક ગ્રંથ બંધાવેલ છે. તેની બાજુમાં બે બોંયરાં છે તેને રસોડાને નામે આળખે છે. અને એવી નીશાનીઓ પણ ત્યાં છે. તેની આગળ એક ધીનો કુવો કહેવાય છે એ તેની સામી બાજુએ પાણીની એક ટાંકી છે.

ઉપરોક્ત બોંયરાનું નામ એકલ મંડપ પડવાનું કારણ છે કે ઈ. સ. ના નવમા સદીમાં તુલગપુર પાસે વળામાં એકલવાળાની રાજધાની હતી. અને તેની આજુબાજુએ તેમજ તળાળ વગેરે મુલક તેના તાણામાં હતા. વળા અને તેની આસપાસ કાયસ્થ લોકો રહેતા હતા. વાલમ બ્રાહ્મણો તેના ગોર હતા. એ ગોર લોકો કાયસ્થની કન્યા પરણે ત્યારે સવા શેર સુવર્ણનું દાણું લેતા હતા. એ જગ્યા કરને ક્ષીધે કાયસ્થો તેની કન્યાઓને પરણાવી શકતા નહતા, એટલે કન્યાઓ ઘણી મોટી ઉંમરની ઘઉં જતી હતી. એ બાબત કાયસ્થોએ રાજ એકલવાળા પાસે ફરિયાદ કરી ત્યારે રાજાએ પૂરોહિતોને બોલાવીને ઘણુંએ સમજાવ્યા. છતાં માન્ય નહિ. એકલવાળાએ જણ્યું કે આ લોકો માનતા નથી, જેથી હું બધી કન્યાઓનાં લગ્ન કરી આપીશ પણ જો ત્યાં લગ્ન કરવામાં આવે તો બ્રાહ્મણો તુકરાર કરે એવા કારણથી પોતાના તાણાના ગામ તળાળના કુંગર ઉપર ઉપરોક્ત બોંયરામાં એક મોટા મંડપ

૨મી કાયદ્યની સોળસો કન્યાઓને એક લગ્ન પોતાને ખર્ચે પરણાવી કન્યાદાન દીધું. ત્યારથી એ બોંયડું એલકમંડપ નામે ઓળખાય છે.

કન્યાઓના લગ્ન કરીને સૌ પાછા વળે ગયા ત્યાં પેલા વાલમ બ્રાહ્મણોએ તેના યજ્ઞમાને પાસેથી પોતાનો કર માગ્યો. એ વખતે એલકવાળાએ બ્રાહ્મણોને ઘણુંએ સમજાવ્યા તો પણ સમજ્યા નહિ અને કેટલાક બ્રાહ્મણોએ ત્રાગા કર્યા અને કેટલાક ઉચાળા બરીને રાણપુર અને ધંધુકા તરફ જતા રહ્યા. ત્યાં તેમણે મેર લોકોનું ગોરપદું સ્વીકાર્યું અને ત્યાં વસવાટ કર્યો, તેમાંના કેટલાક વાલમ બ્રાહ્મણો ઉપસા કારણને લઈને વળા ગામનું પાણી પીતા નથી એમ કહેવાય છે.

દંતકથા

એલકવાળાએ ન્યારે કન્યાદાન આપ્યું ત્યારે આંહી રાંકે તથા વોકો બે વાણીયા રહેતા હતા. તેને ધીનો તથા ખીજ સામાનનો કંદાકટ આપ્યો હતો. એટલે તેણે ધી કેવી રીતે પુરું પાડ્યું એ વિષે એક વાત છે કે—અહીંથી નજીક દેવલી તથા દકાના ગામની ધુના અને પુના નામની બે ભરવાડણી દર આડવાડીએ એ વાણીયાને ધી કેવા આવતી એક વખત બન્ને બાઈઓ ધીના ધાડવા લઈને આવતી હતી એમાં એક બાઈ ઇંદોણી ધરે ભુલી ગએલ એટલે રસ્તામાંથી એક વાડમાંથી વેલો તોડીને તેની મોઈ વાળાને ઇંદોણી કરી હતી. વાણીયાની દુકાને આવીને પોતાના ધાડવા મૂક્યા અને તેના જોખ કરી આપ્યો. વાણીએ એ ધી પોતાના કુડલામાં કાલવી લીધું, અને ધાડવો તેની ઇંદોણી ઉપર મૂક્યો. બન્ને બાઈઓ કામ હતું એટલે ગામમાં ગઈ. થોડે દાઈને પાછી આવીને ભુલે છે તો એક ધાડવો ધીનો ભરેલો હતો અને એક ખાલી હતો. બાઈએ કહ્યું કે શેક માફે ધી કેમ કાલવ્યું નથી? વાણીએ ધડીભર તો વિચારમાં પડી ગયો પણ પોતે ચતુર જાત એટલે કહ્યું કે બાઈ હું કામને લીધે ભૂલી ગયો માટે દ્યો કાલવી લઉં, એમ કહીને બીજાવાર ધાડવો કાલવી લીધો અને સમજી ગયો કે આ વેદાની ઇંદોણીમાં

કાંઈક કસામત છે. જેથી વેદાની ઇંદોણી લઈ તેની દુકાનમાં ધા કરી દીધો અને તેના છોકરાને કહ્યું કે આ કુર્ષને ઇંદોણી નથી એટલે આપણા ઘરમાંથી એક સારી મોતીની ઇંદોણી આપ. જેથી છોકરે ઘરમાંથી એક સારી મોતીની ઇંદોણી કાઢી આપી. જેથી પેલી બાઈ તો ખુશ થતી થતી પોતાને જે હટાણું લેતું હતું તે લઈને એ બોળા બાઈઓ ચાલતી ગઈ.

એ વેલો મોણુવેલનો હતો. વાણીયાએ એ વેદાની ઇંદોણી ઉપર થોડાક ધી વાળો એક ખાલી ધાડવો મૂક્યો એટલે પાછો ભરાઈ ગયો. જેને અંગે વાણીયાએ ઘણું ધી ભેગું કર્યું. ન્યારે એલકવાળાએ સોળસો કન્યાઓને કન્યાદાન આપ્યું ત્યારે આ વાણીયાએ ધી પુરું પાડ્યું હતું. એલકવાળાએ ધીનો એક કુવો ભરાવ્યો હતો અને પાણીની જેમ ધીની નીક ચલવી હતી. જેથી જેને ભેઈએ તેટલું દુટથી ધી વાપરી શકે. ત્યારથી એ બોંયરા પાસે જે કુવો છે તેને ધીના કુવા તરીકે ઓળખે છે અને પાસેના બોંયરાને રસોડા તરીકે ઓળખે છે.

૩. મોર મેડીનું બોંયડું:—એલકમંડપના બોંયરાથી આગળ ચાલતાં એક નાતું બોંયડું આવે છે. તેની ઉપર ચડતાં ચડતરનાં બે બોંયરા છે તે એક બોંયરા ઉપરથી બીજા બોંયરા ઉપર ચડાય છે. ત્યાં એ બોંયરામાં રાતના વખતે મોરલાઓ બેસે છે અને ચોમાસામાં ત્યાંથી મોરલાઓ “ગળકું” દે છે. તેથી તેને મોરમેડીના નામે બોંયડું કહે છે.

૪. મોરમેડીના બોંયરાથી પૂર્વ તરફ બે ત્રણ હાર બંધ બોંયરાઓ આવે છે ત્યાં પાણીની ટાંકીઓ છે. તેમાં એક બોંયરામાં નીચે ઉતરવાનાં પગથીયાં છે. તેમાં ઉતરી શકાતું નથી કારણ કે ત્યાં બહુજ અંધારું છે, તેની બાલુમાં એક દટાએકું બોંયડું છે.

૫. પ્રથમ જે આંબલીવાળું બોંયડું આવે છે. ત્યાંથી પગથીયા ઉપર ચડતાં એ લાઈનમાં બીજું એક બોંયડું આવે છે. તે નાતું છે પણ તેને એક ઓરડો ને ઓસરી છે.

૬. નરસિંહ મહેતાની નિશાળ—ત્યાંથી ઉપર ચડતાં નાનો ચોક આવે છે ત્યાં એક નાની ઝોરડી જેવું બોંયડું છે, તેમાં ગણપતી તથા હનુમાનજીની મૂર્તિઓ છે. એક ઝોટલા પર ચરણ પગલાં છે તેને નરસિંહ મહેતાના પગલાં કહે છે. જુનાગઢથી ન્યારે નરસિંહ મહેતા અહીં આવેલા ત્યારે ત્યાં રહ્યા હતા. તેનું મોસાળ આ ગામમાં હતું જેથી તેની બાલ્યાવસ્થામાં અંહી લાલુતા એટલે તેને નરસિંહ મહેતાની નિશાળ કહે છે. તેના આગલો ભાગ ચણેલો છે અને તેને બારણા છે. જેથી કોઈ કોઈ બાવા સાધુ અહીં રહે છે.

૭. દેરાણી જેઠાણીનું બોંયડું—ત્યાંથી ઉપર ચડતાં પગથીયાની જમણી બાજુએ એ બોંયડું છે. તે લાંબું છે. અને તેની બન્ને બાજુએ અંદરના ભાગમાં ઝોરડીઓ છે. આગળના ભાગમાં એક પાણીની ટાંકી છે. તેને લાકડાનું ઢાંચું ફરવેલ છે.

હંતકથા:—એ વિષે એવી વાત છે કે ત્યાં દેરાણી જેઠાણી રહેતાં હતાં. એક દિવસ તેઓ જાણ કરતાં કરતાં બાળમાં અને સામ સામા માખણના પીંડા ઉડાડ્યા હતા. એક બાઈએ એક છોકરાને પહોંચીને મારી નાખ્યો હતો. એ સ્થળે એક હાંબો પત્થર દટાએલો છે. તેને એ છોકરાની નિશાની તરીકે ઓળખે છે. આજ પછુ એ બોંયરામાં જતાં આપણને ખાટી જારા તથા વાશી માખણના જેવી વાસ આવે છે. એ બોંયરામાં કાનકડીયાં, (આમાચીડીયા) બહુ રહે છે. તેની ચરક દવામાં તથા ખાતરમાં કામ આવે છે.

૮. આ બોંયરાની બાજુમાં બીજું એક નાનું બોંયડું છે અને તેની આગળ એક પાણીની ટાંકી છે.

૯. તેની બાજુમાં પગેડીએ થઈને ઝાડીયા-રના બોંયરા તરફ જવાય છે અને ત્યાં એક બોંયડું છે ત્યાં પછુ એક પાણીની ટાંકી છે. એવી રીતે આગળને આગળ ચાલીએ તો ઠેક મોરમેડીના બોંયરા પાસે જવાય છે.

આપણે પાછા પગથીયા તરફ આવીએ એટલે ત્યાં ગઢ આવે છે, અને દરવાજો આવે છે. ત્યાંથી જૈન દહેરાઓ તરફ જવાની હદ શરૂ થાય છે.

૧૦. દરવાજામાં ચડતાં ડાબી બાજુએ એક બોંયડું આવે છે. એ બોંયડું નીચાણમાં અને બોંય તળાએ આવેલ છે. એટલે તેમાં ચોમાસાનું પાણી ભરાઈ રહે. તેમાં પછુ કાનકડીયા રહે છે એ બોંયરાની અંદર બે બાજુએ બે ઝોરડીઓ જેવું છે. પરંતુ ત્યાં જઈ શકાતું નથી.

હંતકથા:—કહે છે કે ન્યારે નરસિંહ મહેતા જુનાગઢથી રીસાઈ ને અહીં આવેલા ત્યારે એ બોંયરામાં થઈને ગોપનાથ નીકળ્યા હતા. ત્યાં શંકર પાસે તપ કર્યું હતું જેથી તેને ગોપનાથ મહાદેવ પ્રસન્ન થયા હતા. પછી શ્રી. કૃષ્ણ ભગવાનનાં દર્શન થયાં હતાં. મહેતા ત્યાંથી જુનાગઢ ગયા.

કહે છે કે નરસિંહ મહેતાએ કેદારો રાગ અહીંના રહીશ ધરણીધર મહેતાને ત્યાં ધરણી મુક્યો હતો.

૧૧. સભામંડપનું બોંયડું: એ બોંયરાની બાજુમાં આવેલું છે. આ બોંયરામાં સામે એક પત્થરનો ઝોટલો છે. તેને ઘણા લોકો સિંહાસન કહે છે અને ઘણા વ્યાસપીંડ કહે છે અને ત્યાં સભા ભરાતી એવી માન્યતા છે. ત્યાં બે તોપો પડેલી છે.

૧૨. આ બોંયરાની બાજુમાં એક બોંયડું છે. ન્યારે આ કુંગર ઉપર જૈનનું નવું દહેરું કે જે સંવત. ૧૯૭૬ માં ચણાતું હતું ત્યારે તેમાંથી જૈનની દટાએલી ૨૦-૨૨ પ્રતિમાઓ નીકળી હતી.

૧૩. ત્યાંથી પાછા ફરીને પગથિયા તરફ ચડતાં એક નાનો દરવાજો આવે છે તેની ડાબી બાજુએ એક નાની ઝોરડી જેવું બોંયડું છે તેનો દેખાવ પહેરેગીરને રહેવાની દોડી જેવો છે. ત્યાં પછુ બે તોપો પડેલી છે.

અંદર જતાં ચોક આવે છે. તેની જમણી તરફ જૈનેએ બંધાવેલ ચોતરા છે અને પાસેનો ગઢ છે. ત્યાં કોકોનો શુરજ હતો પછુ હાલમાં તેની ઉપર

છાપેડે કરી લેવામાં આવ્યું છે. તેની સામી બાજુએ અગાસી કરી દીધેલ છે.

ચોકમાં ચાર પાંચ પાણીનાં ટાંકા છે. તેનું પાણી નહાવા ધોવા તથા પીવાના ઉપયોગમાં લેવાય છે. એ ચોકની સામી બાજુએ એક વંદી બાંધેલ નાનો બગીચો હતો પણ ત્યાં હાલમાં જૈનોએ નહાવાની ઝોરડીઓ બનાવેલ છે. ત્યાંથી ઉપર ચડતાં જ્યાં હાલ જૈનોએ બંધાવેલ નવું દહેડે આવે છે. ત્યાંથી ઉપર ચડતાં એક બીન્ને ચોક આવે છે અને તેની સામી બાજુએ દક્ષિણાદી તરફ ગઢ છે. એ ગઢમાંથી બહાર જવા માટે એક બારી મૂકેલ છે, કે જ્યાંથી ખોડીઆરના ભોંયરે જવાય છે. એ બારીમાંથી નીકળતાં નીચે બે ત્રણ ભોંયરાઓ આવે છે.

૧૪. ખોડીઆરનું ભોંયરું:-આ ભોંયરામાં ઘણા જુના વખતથી ખોડીઆરનું સ્થાનક છે. અને તેની બાજુમાં શિવલિંગ પધરાવેલ છે. અંદર બંને બાજુએ હારબંધ ઝોરડીઓ છે. જમણી તરફની એક ઝોરડીમાં સામી ભીતિ કાલિકા માતાની ખંડિત મૂર્તિ છે. ભોંયરાની બહાર બન્ને બાજુએ પાણીની બે ટાંકા છે. તેમાં તદ્દન ઉપર પાણી હાથથી ભરી શકાય તેમ રહે છે. તે પાણી પીવાના ઉપયોગમાં આવે છે. પહેલાં એ માતાજીની માનતાઓ બહુ આવતી, અને લાપસી કરીને લોકો ત્યાં માતાને ધરતાં અને પછી જમતા. હાલમાં માનતા વિગેરે ઘણું ઓછું થઈ ગયું છે. પરંતુ અવારનવાર કેટલાક ગામના લોકો ત્યાં રસોઈ બનાવીને જમે છે. ભોંયરાની બહાર અંબલીનું એકે મોટું ઝાડ છે. અને કરજીનાં ફૂલઝાડ છે. અને સામે એક ચોતરા છે. એ ચોતરા ઉપર પ્રથમ ત્યાં રહેતા મહાત્માઓની સમાધી છે. આ સ્થળે પહેલાં સારા સારા મહાત્માઓ આવીને નિવાસ કરતા હતા.

પહેલા આ ગામમાં એક યોગી આવેલા તેનું નામ સ્વામીરામપુરી હતું. તે જ્યાં હાલ બાજુની ધર્મશાળા છે ત્યાં ગરાશીયાઓના મકાન તથા પડતર વાડાઓ હતા ત્યાં ઉતર્યા હતા. અને પછી ત્યાં અમુક ટાઇમ

માટે રહ્યા હતાં. તેઓ અહીં રહેતા ગરાશીયાઓની સાથે ડાપરામાં બેસતા. અને કાવા-કસુંબા વગેરે લેતા.

એક વખત સ્વામી પોતાના સ્થાનકે રહેતા હતા ત્યાં એકલા યોગ સાધના કરતા હતા. એવામાં તેની પાસે અહીંના એક ખવાસ કે જે ગરાશીયાઓની ડેલીએ રહેતો હતો તે ગયો. સ્વામીના ઝોરડાનું બારણું બંધ હતું. ખવાસે બારણું ખોલ્યું ને બોલ્યું તો સ્વામીનાં દરેક અંગ છુટા છુટા કપાઈ ગયેલી હાલતમાં પડ્યા હતા. તુરત તે ખવાસ એકદમ ભાગતો ગરાશીયાની ડેલીએ આવ્યો. ત્યાં ડાપરા બેઠો હતો. તેને કહ્યું કે દોડો દોડો સ્વામી રામપુરીને કાઢીએ મારી નાખ્યા છે. તેના શરીરના ટુકડે ટુકડા પડ્યા છે. જેથી સૌ ડાપરા સ્વામીના સ્થાનકે ભેવા આવ્યા. જ્યાં ઝોરડામાં જુએ છે તો સ્વામીજી બેઠેલા હતા, જેથી સૌને બહુ જ આશ્ચર્ય થયું. એ ભેડે તે સ્વામીજીએ પૂછ્યું. તમે બધા. કેમ આવ્યા છો? પછી વાત કરી કે આ ખવાસે અમને કહ્યું કે સ્વામીજીને કાઢીએ મારી નાખ્યા છે. જેથી સ્વામીજીએ પેલા ખવાસને બહુ ઠપકો આપ્યો ને કહ્યું કે અમે યોગીઓ તો સૌ બેલમાં બેલતા હોઈએ. માટે અમારી હકીકત કાઢીને કહેવી ન બેઈએ.

પછી ત્યારથી સ્વામીજી ડુંગર ઉપર ખોડીયારને ભોંયરે આવીને રહ્યા, ત્યાં માતાજીની પુજા તથા યોગસાધના કરતા. ત્યારથી દરબારશ્રી તરફથી વર્ષાસન શરૂ થયું. વર્ષાસનમાં હંમેશાં ચાર પાક સીધાં મળતાં. ત્યાં રહ્યા પછી તેના શિષ્યો પણ આવ્યા હતા. તેમાં મુખ્ય શિષ્યનું નામ જ્ઞેવપુરી તેના ચીવપુરી અને તેના બૈરવપુરી થયા હતા. ત્ય સુધી ઉત્તરોત્તર ચાલ્યું. સ્વામીજીના શિષ્યો પૈકી એક હરિગરજ કરીને માતાજી પયુ હતાં.

અમુક ટાઈમ સ્વામી ત્યાં રહ્યા પછી તેણે એ સ્થળે જીવતાં સમાધી લીધેલી હતી. એ હકીકત બહુજીને ગામ લોકો ઘણાએ ત્યાં સ્વામીને દરોને ગમેલાં જે કેકાણે સમાધી લીધી તે સમાત હાલ પણ છે.

સમાધી લીધા પછી થોડાએક દિવસે અહીંનો એક કંસારો લુનાગઢ ગયો હતો તેને ત્યાં મળ્યા હતા. અને એ કંસારાને કહ્યું હતું કે ત્યાંના સૌ કાચરાંને મારા રામગ્રામ કહેજો.

કંસારો અહીં આવ્યો અને સૌને વાત કરી કે મને લુનાગઢ સ્વામીજી મળ્યા હતા. અને સૌને રામ રામ કહ્યા છે. એટલે બધાએ એ વાત સાચી માની નહિ. પણ કેટલાક તેના શ્રદ્ધાળુ અનુયાયીઓએ કહ્યું કે હોય યોગી પુરૂષો જમીનમાં સંદેહે પણ જઈ શકે છે. એ વાત ઉપરથી અહીંના કોળી એક કાળો માળી કરીને હતો. તેના બાપે સમાત ખોદીને સ્વામીને ડાટ્યા હતા. એટલે તેણે રાત્રે ત્યાં જઈને ખોદીને જોયું તો તેના દેહનો પતો ન હતો ફક્ત તેનો અંચળો પડેલો હતો. એ ખચર સ્વામીના શિષ્યને પડતાં એ કાળીઓને શ્રાપ આપ્યો હતો કે તમારે સાંઈ નહિ થાય કારણ કે તમોએ યોગી પુરૂષની એજ નોંધ. કહે છે કે એ સ્વામીજી સીંહનું રૂપ લેતાં અને એ વખતે કુંગર પર રહેતા દીપડાઓ તેની પાસે આવીને ખેસતા.

એ સ્વામીજીના છેડલા શિષ્ય લૈરવપુરી હતા તે એ ભોંયરે આંબલીના ઝાડે ઉધે માથે લટકીને તપ કરતાં, એના વખતમાં જે ચાર પાકા સીધાં મળતાં તેને બદલે રૂ. ૧૨૫ બાર દરબારશ્રી તરફથી બાંધી આપ્યા હતા. છેવટ સ્વામી લૈરવપુરી આંહી તળાજ નદી કાંઠે લીમડાનું ઝાડ છે ત્યાં ઉધે માથે તપ કરતાં, છેવટે એ સ્વામી કંસારી યઈ ગયેલા. પરંતુ પોતાની હયાતી સુધી ખોડીઆરની પુજા વિગેરે કરતા. નવરાત્રિમાં હવન કરતા અને સ્વામીજી દેવ થયા પછી તેમની ધર્મપત્ની માતાજીની પુજા કરતાં. પછી તેનું માસિક રૂ. ૧૨૫નું વર્ષાસન બંધ થયું અને અને હાલમાં એક લટર બાવો ત્યાં રહે છે તેને રૂ. ૫૦નું વાર્ષિક વર્ષાસન આપવાનું નક્કી થયું છે.

૧૫. ચંબેલીનું ભોંયરું:—આપણે પાછા એલહ-મંડપ તરફ આવીએ અને ત્યાંથી તેની બાલુમાં ઉપકાણું ચડતાં મોગમેડી પાસે યઈને પશ્ચિમ

બાલુએ જઈએ છીએ તો ત્યાં ખીન બે ચારે ભોંયરા આવે છે અને પછી ચંબેલીનું ભોંયરું આવે છે ત્યાં આજદીન સુધી ચંબેલીનો એક છોડ કાચમ રહેતો માટે તેને એ નામની ઓળખે છે.

દંતકથા—પહેલા એ ભોંયરા પાસે એક પાણીનું ટાંકું હતું. હાલમાં તે છુરાઈ ગયું છે અને તેની અંદર એક ગુફા હતી તેમાં એક મહાત્મા રહેતા હતા. અને તે એક કામધેનું જેવી ગાય રાખતા હતા. એ વિષે એવી વાત છે કે એ ગાય અહીંના ધણમાં હમેશાં ચરવા જતી. પણ એ ગાય કેની છે એ ભરવાડ જાણતો નહિ. લગભગ છ માસથી ગાય આવતી. એટલે ભરવાડે એક દિવસ વિચાર કર્યો કે આ કાઈ અનુપયા માણસની ગાય છે, ધણા વખતથી આવે છે. તેનો ધણી કાણ છે ? તેમજ તેની વરત (ચરાઈ) કાઈ આપતું નથી. માટે આજ તો એ ગાયના ધણી પાસે જવું એવું ભરવાડે નક્કી કર્યું. સાંજે ગાયેનું ધણ ચરીને ગામમાં આવ્યું ત્યારે પેલી ગાય સીમમાંથી બારેબાર કુંગર ઉપર ચડી એટલે ભરવાડ તેની પાછળ પાછળ ગયો. ગાય એ ભોંયરામાં ગઈ અને તેની અંદર પાણીનું ટાંકું હતું તેમાં બિતરી એટલે ભરવાડ તેનું પુછકું પકડીને પાછળ બિતરો થોડેક દૂર ગયો એટલે અંદર એક વિશાળ ચોક આવ્યો. ત્યાં ધુણી ધખતી હતી ત્યાં એક મહાત્મા બેઠો હતા. ખીન તેના શિષ્યો પણ બેઠા હતા. ગાય પોતાને બાંધવાને સ્થળે જઈને ઉભી રહી. આ બધો દેખાવ જોઈને ભરવાડ તો દિંજળ ચઈ ગયો. ધણી વખત એ પુછવાની માફક ઉભો રહ્યો ત્યારે મહાત્માએ કહ્યું કે, બચ્ચા કાણ છે ? અહીં કેમ આવ્યો છે ? ભરવાડ ખીનો અને છેવટે બોલ્યો કે મહારાજ આ ગાય આપની છે એ મને ખચર નહોતી નહોતર અહીં આવત નહિ. બચ્ચા, બોલ શું નેક્રએ છીએ ? ભરવાડ કહે કાંઈ નહિ બાપુ. છેવટે મહાત્માએ કહ્યું કે જો પેલા ધુણુમાં શાળના ફાતરા પડ્યા છે તે લઈ લે. ભરવાડને એ ગમ્યું નહિ. પરંતુ આવા મહાત્માને ના પડાય નહિ એમ ધારીને પોતાને

ખબેથી ધાળના હતો તેમાં કેટલાંક ફાતરાં ખાંધી લીધાં. અને મહાત્માના શિષ્યે એ ભરવાડને બહાર લાવીને રસ્તો દેખાડ્યો. જેથી ભરવાડ સીધો બહાર આવીને ખોડીઆરના ભોંયરા તરફ નીચે ઉતર્યો ત્યારે એ ગાળીમાં શાળના ફાતરાં નાખી દીધા અને એકદમ ધરે આવ્યો. એ બનેલી હકીકત તેની સ્ત્રીને કહી એટલે સ્ત્રીએ (એ કામમાં પુરૂષ કરતાં સ્ત્રીઓ વધારે હોશિયાર અને હલાપણવાળી હોય છે) પુછ્યું તમને મહાત્માએ શું આપ્યું? ભરવાડ કહે મને તો શાળના ફાતરાં આપ્યાં હતાં તેને ધાળનામાં ખાંધ્યાં હતાં, પણ એને શું કરે? ખોડીયારની ગાળીમાં આવતાં એ નાખી દીધાં. ખાઈએ ધાળના બેબેરો તો ધાળને ચોંટી રહેલું. એક ફાતરું હતું તે નીચે પડ્યું તો સોનાનું હતું. જેથી ખાઈએ કહ્યું કે આ તો તમે બૂલ કરી ચાલો ફાતરાં ક્યાં નાંખ્યા છે? ન્યાં ફાતરાં નાંખ્યાં હતાં ત્યાં આવીને જુએ તો કાંઈ મળે નહિ, છેવટે એ ભોંયર શોધ્યું પણ એ તેને જડ્યું નહિ, તે ગુફાએ મળી નહિ. બીજે દિવસથી એ ગાય ધણમાં આવતી બંધ થઈ.

એ ભરવાડના વંશને હજી પણ ગાયોનું ધણ ચારે છે.

૧૬. ઉપરના ભોંયરાથી આગળ ચાલતાં જુલ જુલમણીનું ભોંયર આવે છે. એ ભોંયરાથી ઉતરીને બીજામાંથી ત્રીજામાં જવાય છે. અને ત્યાંથી બહાર નીકળીએ તો દક્ષિણ દિશામાં ન્યાં ખોડીયારનું ભોંયર છે ત્યાં જવાય છે. ખોડીયાર માતાજીના ભોંયરામાં ચોમાસામાં ઉપરથી પાણી ટપક્યા કરે છે. તેનું કારણ એજ કે ભોંયરાએ તથા પાણીના ટાંકાએ એક બીજા સાથે સંકળાયેલ છે એટલે આવો ફુંગર લગભગ ટુંકાગ પોલો છે. ટુંકાગ નક્કર પથર વાળો છે, કે જે ભાગ નૈરત્ય કાણુને છે. ત્યાં બિલકુલ ભોંયરા નથી. તે ભાગને ટોળ એવું નામ આપેલ છે. તેનું ચકાણુ કંકણુ છે જેથી કાંઈ ચડી શકતું નથી.

૧૭. ટોળના નીચેના ભાગમાં અણી જેવો

આકાર છે તેની ઉપર એક મોટો ગોળ પથર છે, તેને ગુડગુડીયો પાણી કહે છે.

એ પથરમાં એક સોખના નાકાં જેટલું કાણું છે. એ કાણું ઉપર મોઢું રાખીને પાછી કુંકે લઈએ તો પથરમાં ગુડગુડ એવો અવાજ થાય છે. અને મોઢામાં પાણીનો કાગળો આવે છે. એ ચોમાસામાં ખાસ બને છે.

૧૮. ત્યાંથી નીચે ઉતરીએ એટલે પશ્ચિમે ફુંગરની તળેટીમાં આવીએ છીએ. ત્યાં એક મોટો પથર પડેલો છે તેને ગોળરો પાણી કહે છે.

દંતકથા:—તે વિષે વાત છે કે આ પાણી, એક જન રસ્તામાં જતી હતી અને વરધોડીયાનું ગાડું આવ્યું એ ટાઈમે એ દડવો હતો. અને જનનું ગાડું તથા વરધોડીયા વગેરે દટાઈ ગયાં હતાં.

૧૯. દાતર:—એ ફુંગરની પૂર્વ બાજુએ—તેની જગ્યા છે. તેના વિષે એવી વાત છે કે—જુનાગઢથી જમીનલશ પીર અહીં આવ્યા હતા. તેણે ફુંગર ઉપર એ જગ્યાએ ૪૦ દિવસનો ચીલો ખેંચ્યો હતો, ત્યાર પછી એ રથને એક નાનો એવો એટલો બનાવવામાં આવ્યો હતો, અને પછી ત્યાં જમીનશ નામે તથા કાસમખીયાના નામે ફફીરો રહેતા. એ ચરસામાં મુસલમાનોએ એક ખોરકું કર્યું હતું. એ દાતારના ખોરડા તરીકે ઓળખાતું. પછી એ ખોરકું પડી ગયું હતું. અને આજે ત્રણ વરસથી એ જગ્યાએ મુસલમાન લોકોએ ફાળો ભેગો કરીને નાનો એવો મકરબો બાંધ્યો છે. ઇંદને હહાડે મુસલમાનો ત્યાં જાય છે.

૨૦. તાલવૈત્ય તથા દાડમીઓ દૈત્ય:—એ વિષે એવી હકીકત છે કે:— એ બે દૈત્યો અહીં રહેતા હતા અને તેઓની પહેલા બહુ જ રંજડ હતી. પછી ભવાની માતાએ પ્રગટ થઈને માર્યા હતા. તાલવ (કાળવા) દૈત્યનું સ્થાનક દાતારની જગ્યા પાસે છે. અને ત્યાં દર શનિવારે તેલનો દીવો થાય છે. એ વિષે એવી માન્યતા છે કે, તળાવથી જે કાંઈ બહાર દેશાવર જાય છે. તેને કાળવો દૈત્ય જ માસમાં

એક વખત તો પાછો લાવે છે. ખીછ એવી માન્યતા છે કે: જ્યારે જ્યારે વરસાદ ન થાય ત્યારે તેને જીવારનો ખીચડો કરીને તેની માનતા કરે છે. દાડશીઓ દૈત્ય તેનું સ્થાનક સુલતાનપુરની સડકે વાળા ભગવાનસંગ પથાભાઈથી વાડી પાસે છે. અને તેને પણ શ્રીફળ વગેરેની માનતા કરે છે. તેને વિષે એવી માન્યતા છે કે એ આસપાસની સીમમાં નુકશાન થવા દેતો નથી.

૨૧. ક્તેહનાળ:-એ નામની મોટી જ હાથ લાંબી તોપ છે. તે વિષે એવી માન્યતા છે કે:-એ કુંગર ઉપર પડેલી છે. ઠાકોર સાહેબ વખતસિંહજી ઉર્દે આતાભાઈના વખતમાં બાબા સાહેબ વગેરે મરાઠાઓ ખંડણી ઉધરાવવા આવ્યા હતા. અને જહીથી જ માર્ધલ ઉપર સુલતાનપુર ગામ છે ત્યાં જાવણી નાખીને પડ્યા હતા.

એ વખતે કુંગર ઉપરથી ક્તેહનાળમાં દારૂ ગોળો ભરીને ફેડવામાં આવી હતી. એટલે તેને તંજુ વગેરે ઉડારી મૂક્યું હતું અને તેના ઘણા મરાઠાઓને પાણુ વાળી દીધો. અને મરાઠાઓ તથા બાબાસાહેબ વગેરે ભાગ્યા હતા. એ વખતે ક્તેહ કરી એટલે તેનું નામ ક્તેહનાળ પાડ્યું છે. તે હતું સુધી કુંગર ઉપર પડેલી છે. વળી એમ પણ હકીકત છે કે એ ક્તેહનાળને પહેલાં વેંતથી ભરીએ તો ૧૨ વેંત ચાપ છે. અને ખીછ વખત ભરીએ તો તેર વેંત ચાપ છે એવી વાત શ્રદ્ધાળુ માણસો કરે છે. વળી શ્રાવણ માસમાં સમુદ્ર પુજનને દિવસે ના. દરબારશ્રી તરફથી તેની શ્રીફળ અને સોંદુર વિગેરેથી વીધી કરવામાં આવે છે.

૨૨. જૈન દેરાસરોની હકીકત:-

વચલા ચોકમાં જે દેરાસર છે તે ઘણું જુના વખતનું છે. એમ જૈન લોકો કહે છે. એ દહેરામાં સુમતીનાથ (સાચાદેવ) ભગવાનનું દેરાસર છે અને તેની સામે દહેરીઓની પશ્ચિમ મુખે દાર આવેલી છે. ભગભગ એ હજાર વર્ષનું એ દહેરું છે એમ એ

લોકોનું માનવું છે. પરંતુ એ દહેરામાં સં. ૧૮૭૧ની સાલમાં પ્રતિષ્ઠા થઈ હતી.

જૈન લોકો કહે છે કે એ દહેરું તથા મુર્તિ બે હજાર વર્ષ પહેલાના છે. જ્યારે મુસલમાની રાજ્ય હિન્દુસ્તાનમાં થયું ને જ્યારે મુસલમાનો આ તરફ આવવા લાગ્યા ત્યારે એ મુર્તિનું ઉત્થાપન કરીને ભોંયમાં ભંડારી દેવામાં આવ્યા હતા. એ પછી સં. ૧૮૭૧માં એ મુર્તિઓની પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી હતી. એ દહેરા પાસે ગઢ બાંધેલો છે અને તેના કાઠા ઉપર એક વજ્રી બાંધેલી છે ત્યાં તેના દેખરેખ રાખવા વાળા માણસ રહે છે.

૨૩. ટેકરી ઉપર ચૌમુખજીનું દહેરું છે અને એ દહેરું રાધનપુરવાળા મશાલીઆ કુટુંબનું બંધાવેલ છે, હાલ તેને ૧૨૫ વર્ષ થયા છે.

૨૪. નવું દહેરું:-ત્યાં પાર્શ્વનાથ ભગવાનની પ્રતિમા પધરાવેલ છે. એ દહેરું અમદાવાદવાળા શેઠ દલાપતભાઈ મગનભાઈની વિધવા લક્ષ્મીબાઈએ સં. ૧૯૮૦માં બંધાવીને તેની પ્રતિષ્ઠા કરેલ છે. એ મુર્તિ અઢીથી એક ફોરા ઉપર આવેલ સાબાસર ગામની સીમમાંથી નીકળી હતી અને તેને પધરાવવા માટે નવું દહેરું બાંધવામાં આવ્યું છે.

જૈન લોકો તળાવ કુંગરને તાલધ્વજગીરી કહે છે અને શેત્રુંજ્ય (સીદ્ધાચળ)ની સાત ટુંકમાંની એક ટુંક ગણે છે. બહાર દેરાના જૈન યાત્રાળુ પાલીતાણે શેત્રુંજ્યની જગ્યાએ આવે છે તે આંહી તળાવ સુધી આવે છે. શેત્રુંજ્યને શેતલ ગંગા કહે છે. તે શેત્રુંજ્ય કુંગરની પાસેથી વહે છે એટલે તેને પવિત્ર માને છે.

પ્રથમ આ કુંગર ઉપર દીપડાઓ બહુ રહેતા હતા. કુંગરે અને તેની આસપાસ પુષ્કળ ઝાડો હતી. એ દીપડાઓને જ્યારે વોટરાન સાહેબ આંહી આવ્યા ત્યારે તેણે ઘણુંએક માર્યા હતા.

હાલમાં કુંગર ઉપર કુકર સિવાય બીજાં જાનવરો રહેતાં નથી. તેમજ હવે બહુ ઝાડો પણ નથી.

વનસ્પતિ—કલ્પમોના ઝાડ છે. એ યોમાસામાં ફાળે છે. ત્યારે ડુંગર લીલો નાથેર જેવો લાગે છે. દક્ષિણ તથા પશ્ચિમ દિશાએ બિલકુલ ઝાડ નથી. એ સિવાય ઔષધીની વનસ્પતિ થોડી થાય છે. પણ હાલમાં કાંઈ બહુ બાણકાર માણસો નથી.

પ્રાચીન ઇતિહાસ

ઈ. સ. ના ત્રીજા સદી પછી વલ્લભીપુરના રાજ્યનો નાશ થયો. અને છેલ્લો શિલાદીત્ય રાજા મરાયો. પછી તેની રાણી સગલાં હતી. તે જંગલમાં તેના વિશ્વાસુ માણસો સાથે ગચ્છલ અને ત્યાં તેને પૂત્ર અવતરે છે. એ પૂત્રનો જન્મ એક શુક્રમાં થયો એટલે તેને શુક્રો એવું નામ આપેલું હતું. તે પુત્રને એક વિશ્વાસુ બ્રાહ્મણને સોંપીને રાણી સતી થઈ નય છે. એ જંગલમાં નીકળી નય છે. અને બીલ લોકાની સાથે રહીને તીરકામકાની વિદ્યા શીખે છે. છેવટે બીલો તેને પોતાનો નાયક રાજા ઠરાવે છે. અને મેવાડમાં ફેટલોક મુલક મેળવે છે. ત્યાર પછી તેની પાંચમી છઠી પેઢીએ બાપો રાવળ જે મેવાડનો ભાગ્ય વિધાતા એ રાજા થાય છે. તેના વખતમાં એના વંશજો ફેટલાક રાજપુતો પાછા સૌરાષ્ટ્રમાં આવે છે. અને વલ્લભીપુર હતું તેની બાબુમાં એક ગામ વસાવીને ત્યાં રાજધાની કરે છે. અને પોતાનો ગચ્છલો મુલક પાછો મેળવે છે, એ રાજપુતોએ પોતાનો ગચ્છલો મુલક પાછો મેળવ્યો એટલે તેઓ તાળા રાજપુત કહેવાયા અને એ ઉપરથી વળા એ રાજધાનીનું નામ કહેવાયું. એ વાળાઓનું રાજ્ય વળા અને આ તરફ ગોહીલવાડમાં હતું. તેમાં એલ-લવાળો થયો કે જેની હકીકત એલલ મંડપના ભોંયરાની હકીકતમાં આવી ગઈ છે. એવી રીતે એ વંશમાં સાત એલલ નામે રાજ થયા. એ સિવાય સુરવાળો, ગોહીલવાળો ઉગોવાળો, ચાંપરાજવાળો જસોવાળો શેળાચતવાળો વગેરે રાજ્યો થઈ ગયા. એ વખતે કાઠીઆવાડમાં બીજા રાજ્યો જેવડા તથા રા' ના હતા. પછી મારવાડમાંથી ગોહીલો આ તરફ આવ્યા. અને તેણે રાણપુરનું રાજ્ય સ્થાપ્યું. એ

વખતે જે વાલમ બ્રાહ્મણો, રાણપુર ધંધુકા તરફ પેલા એલલના વખતે વળામાંથી જતા રહ્યા હતા. તે મેર લોકોના ગેર થઈને રહ્યા હતા. તેના ચડાવ્યાથી રાણાજી ગોહીલ તથા ધનમેરે આવીને એ તરફનો વાળાના મુલકનો ફેટલોક ભાગ લઈ લીધો, પછી ત્રીજા એલલે તળાજમાં આવીને રાજ્ય સ્થાપ્યું અને રાજધાની કરી. ત્યારથી આ તરફનો મુલક હજી સુધી વાળાક કહેવાય છે, પછી એ વંશમાં છેલ્લા રાજા શેળાચત વાળાને આવડ માતાનો શ્રાપ થયો. અને પછી છેલ્લા એલલે પટગરની કન્યા સાથે લગ્ન કર્યું. અને પછી તેના વંશજો કાઠીઓ થયા અને તેણે પણ સૌરાષ્ટ્રનો ધણો ભાગ સ્વાધીન કર્યો હતો. ત્યારથી જ આપણો દેશ કાઠીઆવાડ કહેવાયો. તળાજમાં વાળા પછી વાળનું રાજ્ય થોડા વખત થયું અને પછી થોડા વરસ પાંચે કાળીઓની ૧૨ બાર ગામની હકુમત હતી. પછી ખેલાતના નવાબ પાસે તળાજ પ્રગણું ૩-૪ વરસ રહ્યું. અને ઈ. સ. ૧૭૭૫થી આપણા ભાવનગરનું સત્તા નીચે આવ્યું.

“ ત્રીજા એલલવાળાની હકીકત ”

તળાજમાં જ્યારે ત્રીજો એલલવાળો રાજ્ય કરતે હતો ત્યારે એક મોટા દુકાળ પડ્યો હતો.

ઇતકથા:—એ દુકાળ વિષે એવી વાત છે કે:— ટીમાણાગામ કે જે અહીંથી ત્રણ કોપ ઉપર આવેલું છે. એ પહેલા મોટું ગામ હતું. અને પહેલાં તો તેને તંજાવટી નગરી કહેતા હતા. ત્યાં રાંકો વાંકો નામે બે જૈન વાણીયા રહેતા હતા. તેઓ અનાજનો મોટો ખેપાર કરતા હતા. એક વખત તેણે અનાજનો પુષ્કળ સંગ્રહ કર્યો હતો. અને આવતી સાલનો પણ દાણો ખેડતો પાસેથી રાખી લીધો હતો. પરંતુ આવતી સાલમાં પાક સારો થવા વધી હતી. એટલે વાણીયાએ જાણ્યું કે વરસ સાફ થશે તો આપણું અનાજ બધું સળી જશે અને ભાવે ખેસી જશે. તો મોટી રકમની ખોટ જશે. એ ધારણાએ તેણે વિચાર કર્યો કે અનાજ મોંઘુ થાય એવો જો કાંઈ

કીમીયો નરે તો આપણો ખેડો પાર થઈ જાય. એવામાં તેને ત્યાં ઉદરાજ નામના એક ગોરજ આવી ચડ્યા અને વાણીઆએ તેને પોતાને ત્યાં ધણા દિવસ રોક્યા અને તેની બહુ જ સેવા આદરી કરી. છેવટ ગોરજને કહ્યું કે:-મહારાજ આપ એવો કોઈ ઉપાય બતાવો કે મેં અનાજનો સંગ્રહ કર્યો છે. તે તમામ ખપી જાય, અને તેનો સારો ભાવ આવે. ગોરજએ કહ્યું કે એ કેમ બને. છેવટ વાણીઆએ કહ્યું કે જો દુકાળ પડે તો એ કામ થાય. ગોરજ કહે કે જો દુકાળ પડે તો દુનીયા બધી દુઃખી થઈ જાય અને માલ નાશ પામે. ત્યારે વાણીઆ કહે:-દુનીયા ભડે નાશ પામે પણ અમારો સ્વાર્થ સાધવો જોઈએ. ગોરજએ વાણીઆને બહુ બહુ સમજાવ્યો પણ એ તો પત્થર ઉપર પાણી. અહિંસાનો બોધ આપ્યો. પણ એ ધર્મ તો સ્વાર્થ માટે નહીં. છેવટ ગોરજએ કટાણીને તેને એક ચીડીમાં જંત્ર કરીને કહ્યું કે આ એક નાની ડાબલીમાં નાંખીને તે ડાબલી એક મૃગના શોંગડામાં પેક કરી દેવી, એ પ્રમાણે વાણીઆએ કર્યું અને મૃગ (કાળીઆર)ને છુટો મુકી દીધો. એ મૃગ સાણા કુંગરની એક ગાળીમાં ફરવા લાગ્યો. જે જે જગ્યામાં મૃગ ફરે ત્યાં તેના શોંગડામાંથી પાણી ચર્ચા કરે. આખા મુલકમાં તો તદ્દન સુકોકાળ પડ્યો, જનવરો તથા માણસો જુએ મરવા લાગ્યા. આખા મુલકમાં ક્યાંય પણ ઝાડપાન મળે નહીં. ફક્ત જેટલી જગ્યામાં એ મૃગ (કાળીઆર) ફરે ત્યાં લીલાડો રહે અને એ મૃગ ચર્ચા કરે. આ પડેલા દુકાળથી લોકો બહુ ત્રાસી ગયા હતા. એ સમયે એલલવાળોએ તેને માટે ધણા ધણા ઉપાયો કર્યા. છેવટે તેને એવી ખબર મળી કે સાણા કુંગરમાં એક મૃગ ચર્ચા કરે છે, અને જે જે જગ્યાએ એ ફરે છે. ત્યાં લીલું ધાસ છે. એ સાંભળીને પોતે તથા સાથે પોતાના સવારોને લઈને સાણા કુંગરે ગયા. તેની ગાળીમાં પેલો મૃગ ચરતો હતો. તેને આડકળાં આંધીને પકડ્યો. જ્યાં તેના શોંગડામાં જુએ તો તેમાંથી પાણી ટપક્યા કરતું હતું. એટલે એ હરણું શીંગડું કાપ્યું અને ફાડીને જોયું તો તેમાંથી એક ડાબલી નીકળી

તે લઈને હરણને છુટો મુકી દીધો. એ શીંગડું કપાયું છે એ જગ્યાએ ગામ વસ્યું છે. તેને શીંગડુંકટાણું કહે છે. પછી એલલવાળો વગેરે ત્યાંથી ડાબલી લઈને આવ્યા. દશ બાર કોષ ઉપર આવ્યા હશે ત્યાં ખીજ સાથીદારોએ કહ્યું કે બાપુ હવે ડાબલી ખોલો, ત્યારે એલલે કહ્યું કે જો ડાબલી ખોલશું અને વરસાદ તૂટી પડશે એટલે સાથીદારોએ કહ્યું કે અત્યારે ખરો ખપોર છે. ધોમ ધખ્યો છે. ક્યાંય પણ વાદળનું નામ નિશાન નથી. માટે ખોલો, હકીકત શું છે તે જોઈએ. છેવટે સહુના આગ્રહથી એલલે ડાબલી ખોલી અને જંત્ર બહાર કાઢ્યો ત્યાં તો ઉત્તર દિશાએથી એક દાલકવા વાદળી ચડી અને જોતજોતામાં વાદળ ધોરાઈ ગયું અને વરસાદ મુસળધારે તૂટી પડ્યો. ધડીમાં તો આખી પૃથ્વી ઉપર જળ ખંખાર થઈ ગયો. કોઈ પ્રલયકાળનો મેઘ મંડાયો હોય તેવાં વરસાદ પ્રાસદ દેવા માંડ્યો. જ્યાં જુઓ ત્યાં પાણી પાણી થઈ ગયું.

એ સમયે એલલવાળો અને તેના સાથીઓ છૂટા પડી ગયા અને જેને જે દિશા આવી તે દિશાએ નાસવા લાગ્યા છેવટે સૌ વીખરાઈ ગયા. કોઈને ક્યાં જવું તેની જાન રહી નહીં. એલલવાળોના ઘોડો પણ એક દિશાએ નાસવા માંડ્યો હતો. આડેવગડે પાણી માથેાફું આપ્યું જતું હતું. નદી નાળા ભરાઈ ગયા હતા. મોટી નદીઓ તો યજીની જેમ કોગળા કરતી વહી જતી હતી.

આવી રીતનો એક ધારો વરસાદ ખપોરનો મંડાણો તે સાંજ સુધી રહ્યો. એ વરસાદના મારથી તેમજ દંડીથી એલલવાળો ઘોડા ઉપર કરીને હુંકવાઈ ગયો હતો. ઘોડાની લગામ સાથે તેના હાથની મડાગાંઠ પડી ગઈ હતી. સાંજ પડી, વરસાદ ધીમે પડ્યો, પણ તેનો દેવસુની ઘોડો પાણી પંથે જતો હતો. અંધારૂં થયું એટલે ફરથી એક દીવાના પ્રકાશ ઉપર ઘોડો ચાડ્યો. એ દીવો એક ચારણનો નેસ હતો ત્યાં બળતો હતો. ત્યાં જઈને એ ચારણના ધર આંગણે ઉભો રહ્યો. અને હાવળ કરી, એટલે એ ધરમાંથી

એક ચારણીવાણી બાઈ બહાર આવીને જુએ છે તો ઘોડા ઉપર એક પુરૂષ ધરીને એકાન્ત સ્થિતિમાં પડ્યો હોય. તેણે તુરત એકલને તેડીને નીચે ઉતાર્યો અને ઘોડાને તેની ગમાણે બાંધી દીધો. એ નેસમાં માલ-ધારી ચારણો રહેતા હતા. ને દુકાળ પડ્યાથી સહુ પોતાના માલ હાંકીને ગીરમાં ગયા હતા. એ નેસમાં ૧૫-૨૦ ચારણના ખેરડા હતા. ચારણબાઈનું નામ સાંઈનેસડી હતું. તેણે એકલને ખીજા કારાં કપડાં પહેરાવીને બીના ઊતારી દીધાં અને દેવતા કરીને ખૂબ તપાડ્યો. છતાં તેની શરદી વળી નહિ. બાઈએ જાણ્યું કે જે શરદી નહિ વળે તો શું થશે. તેના ઘરમાં વનસ્પતિના ઝોસડીયા હતા તે પાયાં પથ્થુ કાંઈ ફેર પડ્યો નહિ. છેવટે સાંઈનેસડીએ વિચાર્યું કે આ કાંઈ રાજવંશી પુરૂષ છે. જે શરદી નહિ વળે તો સવાર પડશે ત્યાં મરી જશે, એટલે પોતે ઢોલીઓ પાથરી તેની ઉપર એકલને સુવાડ્યો. અને તેની સોડમાં વચ્ચે તક્ષવાર મૂકીને પોતે તેની સાથે સુતી. અને પરમાત્માની સ્તુતિ કરી. સાંઈનેસડી એતો જોગમાયા હતી. એકાદ પ્રહર સુતી એટલે સ્ત્રીના શરીરની કુદરતી ગરમીથી એકલના શરીરમાં ગરમી આવી અને શરદી ઊતરવા લાગી, ધડીકવાર પછી-એકલે પડખું ફેરવ્યું અને કહ્યું કે કોણ? એટલે સાંઈનેસડી ઠેકઠે. મારીને પલંગ પરથી નીચે ઊતરી ગઈ ને કહ્યું બાઈ હું તારી બહેન છું. કાંઈ પણ મનમાં અંદેશો લાવીશ નહિ.

સવાર થયું એટલે એકલવાળો વધારે સ્વસ્થ થયો. અને એક ખીજાની હકીકત પૂછી. એકલવાળા-એ પોતાની હકીકત કહી સંભળાવી સાંઈનેસડી એ કહ્યું કે આ નાગાજીયુ ચારણનું ઘર છે. આ નેસના બધા ચારણો માલ હાંકીને વાઢે ગયેલ છે. આપ જેવા રાજાનીએ આ પુન્યનું કામ કર્યું એટલે હવે સૌ ઘેર આવશે. એકલવાળો ત્યાં ત્રણ દિવસ રોકાયો. પછી ચાલતી વખત કહ્યું કે બહેન તમોને મારે કાપડું આપવું જોઈએ. તો તમો જે માંગો તે આપું.

સાંઈનેસડીએ કહ્યું કે હું જાઈ આવજ મારે

કાપડું જોઈતું નથી પણ વખત આવે કાપડું માગીશ.

એકલ સાંઈનેસડીની રજા માગી ને વિદાય થયો. ત્યારબાદ નેસમાંની ખીજા સ્ત્રીઓ સાંધ્યા ઉપર ખોટું આળ મૂકીને તેની નિંદા કરવા મંડી પડી.

આખા દેશમાં વરસાદ પુરૂકળ થવાથી જે ચારણો માલ હાંકીને ગયા હતા. તેઓ પોતાના જે કાંઈ માલ ઢોર બચ્ચાને લઈ સૌ સૌને ઘેર આવવા નીકળ્યા. અને પોતપોતાને ઘરે આવ્યા. ખીજા દિવસે નાગાજીયુને ખીજા ચારણોએ કહ્યું કે બાઈ તમારે ઘરે તો સૌ ખુશીમાં છે ને કારણ કે ખીજાને દુકાળ હતો પણ તમો તો મોટાના ઝોળખીતા અને તમારે ત્યાં રાજા મહેમાન થાય પછી ઝોમાં શું ખામી હોય? એ સાંભળી નાગાજીયુને ક્રોધ ચડ્યો અને ઘેર આવી તેની સ્ત્રીને ન કહેવાના વેણ કહ્યાં તેમજ માર માર્યો ને ખીજાને જાણો દીધી. સાંધ્યાએ ચારણને ધણો સમજાવ્યો. પણ તે કાંઈ સમજ્યો નહિ.

ત્યારે સાંધ્યાએ જાણ્યું કે આ ચારણ કાંઈ રીતે નહિ મોને તેમજ ખીજાઓ પણ હંમેશા મારી નીંદા કર્યા કરશે, અને મારી ઉપરનું આળ કાપમ રહેશે. એમ ધારીને સૂર્યનારાયણની પ્રાર્થના કરીને કહ્યું કે-હે સૂર્યનારાયણ જે હું સાત્તી હઈશ અને મેં માફે શિયળ પ્રાપ્ત સાટે સાચ્યું હશે તો આ ચારણને કાઢ નીકળજો. નહિતર મને કાઢ નીકળશે. એમ કહીને ચારણને આપ આપ્યો. સતીના શ્રાપથી ચારણને કાઢ નીકળ્યો. જેથી ચારણ બહુ જ દુઃખી થવા લાગ્યો. અને સાંધ્યાની માફી માગવા લાગ્યો. અને કહેવા લાગ્યો કે મને કાંઈ રીતે બચાવ. સાંધ્યાએ કહ્યું કે હાલમાં કાંઈ ઉપાય નથી. તમારે દુઃખી થવાનું છે અને મારે તમારી ચાકરી કરવાની છે. એ વાતને ચાર પાંચ માસ ચર્ચ ગયા, યોમાસું ઊતરીને શિયાળો આવ્યો. પછી સાંઈનેસડીએ એક કંડોંઓ લઈને તેમાં રૂના પોલ ભરી, તેમાં ચારણને બેસાર્યો. માથે કંડોંઓ ઉપાડીને તળાજા આવ્યા. ગામને પાદરે આવીને માથેથી કંડોંઓ ઉતારીને એકલને કહેવરાવ્યું કે તમારી બહેન સાંઈનેસડી આવી છે.

અને તે કાપડું માગે છે, જો તારે કાપડું દેવું હોય તો આંહી આવ.

એલસવાળો એ વખતે જમવા બેઠો હતો. ત્યાં તેને ખપ્પર મળ્યા એટલે એટલમ પોતે અડવાણ પગે દોડીને સાંઈ નેસડી પાસે આવ્યો ને કહ્યું કે બહેન આંહી કેમ ઉતર્યા, ચાલો દરબારગઢમાં, તમે જ કાપડું માગો તે દેવા હું તૈયાર છું. સાંઈ નેસડીએ કહ્યું બાપ હું ત્યાં નહિ આવું તારે કાપડું આપવું હોય તો આંહી જ આપ, એમ કહીને પેસો કંડીઓ ઉધાડ્યો. અને તેની અંદર બેઠેલ પોતાના પતિને દેખાડીને કહ્યું કે ભાઈ તું આવ્યો હતો ને મેં તને ત્રણ દિવસ રાખ્યો હતો એનું જ આ પરિણામ છે. એમ કહીને તેણે બનેલી હકીકત કહી. એ સાંભળીને એલસ છક થઈ ગયો, અને પૂછ્યું કે બહેન હવે આનો શો ઉપાય? સાંબળાએ કહ્યું કે કોઈ બત્રીસ લક્ષણાનું માથું કાપીને તેના લોહીથી આ ચારણને નવરાવવામાં આવે તો તેનો કાઠ જાય. એલસે કહ્યું કે તો તેને મારે માઈ માથું તૈયાર છે. સાંબળા કહે બાપ તું રાજ છે. તાઈ માથું નહિ પણ તારા કુંવરનું માથું આપ. એ સાંભળી બીજા માણસો તો દીગંજ થઈ ગયા અને બોલ્યા કે આવું તે કોઈ કાપડું હોય! પરંતુ એલસે તો પોતાના કુંવર અણવાળાને બોલાવ્યો. ને પૂત્રને મંબોધીને પૂછ્યું કે બેટા તારી ફેબા તાઈ માથું માગે છે, બોલ શું વિચાર છે? અણો કહે, પિતાશ્રી દેવી માથું માગે છે અને તે વળી એક ચારણના (દેવી પૂત્ર) પ્રાણ બચાવવા ખાતર તો આ એલસને પૂત્ર કહી ના પાડે જ નહીં.

અણના લમ થયાં પાંચ જ દિવસ મયા હતા. તેને હાથેથી હજી મીઠાળ છૂટ્યો નહતો, અણની ખૂશી નોંધને સાંબળાએ કહ્યું કે બેટા તારી માતા તથા તારી સ્ત્રીની રત્ન લઈ આવ.

રાણીએ તેમજ અણની નવ પરણીત સ્ત્રીએ પણ કહ્યું કે એક ચારણ મારે દેહનો ભોગ આપવો નોંધ્યો એના જેવું ખીન્નું ક્યું સત્કર્મ હોઈ શકે! કુંવરને હાથે મીઠાળ બાંધેલ છે અને. પોતાનું

અણનમ મરતક નમાવીને સાંબ નેસડી સામે હાથ નોડીને ઉભો રહ્યો. ખરેખર એ વખતનું દ્રવ્ય અસૌકિક હશે. એ વખતે હાથમાં તલવાર લઈને જતા પણ નહિં ડગતા એલસે પોતાના કુંવરનું માથું તલવારના એક જ ઝટકે ઉતારી આવ્યું અને કહ્યું કે લે બહેન, આ કાપડું! એ દ્રવ્ય જોઈ લોકોમાં હાહાકાર થઈ ગયો અને ધન્ય એલસ! એવા સખ્તે નીકળી ગયા એ વખતે સાંબ નેસડી બોલી છે કે:—

કવિત

જેતું કાપડું જાણ, અણ જેતાને શું કરું
લલપને કાપડું જાણ તે જેનેરીવાળું કાપડું
મંગળમાં મોકાણ કરતાં તું કાચો નહિં.
એ નવેખડમાં નામ, એલસ જ તારી હળે:
એ પ્રસંગ વિષે એક કવિ કહે છે કે:—
સોરઠો કરો વિચાર બે વાળામાં કયો ભલો,
શીરનો સોપણુદાર કે વાટણુદાર વખાણીએ.
એ કુંવરના લોહીથી ચારણને નવરાવ્યો એટલે
તેની કંથન જેવી કાયા થઈ મધ પછી સાંબ નેસડીએ
કુંવરનું માથું ધડ સાથે મૂકીને ભવાની માતાની
પ્રાર્થના કરી ઉપર અંચળો ફેરવ્યો. એટલે કુંવર પણ
સજ્જન થયો. અને સૌ સાંબનેસડી સાથું હાથ નોડીને
ઉભા રહ્યા.

સાંબનેસડીએ નાગાજણને કહ્યું કે ચારણ તમે હવે પધારો આજથી તમારો ને મારો સંબંધ ખલાસ થાય છે.

પોતે પણ એલસને તથા અણને આશિષ આપીને ચાલી નીકળ્યા. તેનું સ્થાનક પણ છે.

આ બધા પ્રસંગ તથા પહેલા એલસ વિષે એક કવિત છે.

કુલણા છંદ

પ્રથમ મેહ વાળીઓ, કહોડ ટાળ્યો પછે
વાળો સતવાદીઆ જેમ વાદો
તખત બૂપા શિરે શિરોમણ તળાન્નું
ગાદીયાં શિરોમણ વળે ગાદી
કોડ પરણાવતલ દીલે એકે કન્યા

ભયંકર	ભાજતલ	શેર	એઓ
શાપ	ઉતારતલ	નેહડી	સાયરો
અણુરો	આપતલ	શીશ	એઓ
પોતરો	સુરરો	સર	જેહડો
મોજ	મહેરાણુ	દિંદવાણુ	માગ્ય
વંસરો	ઉવાસણુ	ઉવસણુ	વસાવણુ
રાંકરો	માળવો		ધર્મરાજ

ઉગાવાળાની હુકીકત

એલલવાળા પછી તેના કુવર અણુવાળો ગાદીએ આવ્યા. ધણાનું એવું માનવું છે કે એ ઉગાવાળાનું નામ ધારણ કરીને ગાદીએ બેઠા હતા.

એના વખતમાં જુનાગઢની ગાદીએ રાકવાટ હતો. ઉગાવાળો તેના બાણેજ થાય. એ સમયે શ્યાળ બેટમાં અણુંદ સાંખલો કરીને રાજ હતો, તેના વિષે એવી વાત છે કે અણુંદ સાંખલે કેટલાક નાના નાના રાજ તાલુકદારને સુકિત પ્રયુક્તિથી શ્યાળ બેટમાં કેદ કર્યા હતા. એ રાજ્યોને પોતે અંકેક પીંજરામાં પૂર્યા હતા. અને હંમેશા તેને ગળામાં ફાંસો નાંખીને દોરીતાણી કુકડકુક એમ બોલાવતો. એ આખતનું અભિમાન હંમેશા પોતાની સ્ત્રી પાસે આવી કરતો, અને તે તીવ્રદાજ એવો હતો કે પોતાની સ્ત્રીને સામે ઉભી રાખીને તેની સામે નિશાન તાકીને તેનાં વિધેક્ષા કાન સોસડં તીર કાઢતો.

આ રીતનું હંમેશાનું દુઃખ બેઠને તેની સ્ત્રીએ કહ્યું કે તમેએ બધા રાજ્યોને કેદ કર્યા છે પણ જુનાગઢના રાજ રાકવાટને કેદ કરે ત્યારે ખરા, જુનાગઢનો રાકવાટ કાંઈ જીતીને કેદ થઈ શકે તેવો ન હતો, એટલે અણુંદ સાંખલે જળ કપટથી તેને પકડવાનો નિશ્ચય કર્યો.

પોતે 'સોદાગરનો વેશ લઈને વહાણ તૈયાર કરી તેમાં સારા સારા ધોડાઓ લઈને તથા છૂપી રીતે હથિયારબંધ કેટલાક માણસો લઈને વેરાવળ બંદરે વહાણ લંગાર્યું. અને ધોડાએક માણસો લઈને જુનાગઢ આવ્યો. રાકવાટને મળ્યો, તેને વાત

કરી કે હું સોદાગર છું. ને મારી પાસે કેટલા એક કિંમતી ધોડાઓ છે. માટે આપ મારી સાથે આવીને જુઓ ને આપને પસંદ પડે તો ધોડા ખરીદો, એમ કહીને રા,ને સમજાવી, બોળવાને પોતાના વહાણમાં લઈ જઈ તેને ધોડાઓ ખતાવવા લાગ્યો, અંતે સંકેત પ્રમાણે વહાણ મલાવવામાં આવ્યું. વહાણ થોડે દૂર નીકળ્યું એટલે રા,ને કેદ કરી લીધો અને શ્યાળ બેટ લઈ ગયો. ખીજા રાજની માફક તેને પણ પીંજરામાં પૂર્યો. તેને પણ કુકડકુક બોલાવવા લાગ્યો, રા,ને ધણીએ ક્રોધ ગ્રસ્તો પણ શું કરે ?

ધોડા દિવસ પછી આંહીનો એક ચારણ ત્યાં જઈ મગ્યો, તેની સાથે રા,એ તળાજાના ઉગાવાળાને એક સંદેશો કહેવરાવ્યો કે બાણેજ ઉગા, હું પીંજરે પડ્યો છું માટે મને તું છોડાવ.

એ ખબર ઉગાવાળાને મળી એટલે એક વહાણ તૈયાર કરાવી તેમાં એક હજાર ધાસની ગાંસડીઓ ભરી તેમાં દરેક ગાંસડીમાં હથિયારો છૂપાવ્યા, અને એક હજાર સૈનિકો છૂપાવેશમાં સાથે લઈને શ્યાળ બેટમાં ઉતર્યા.

દરેક જણ સાથે ધાસની ગાંસડીઓ લઈને અણુંદ સાંખલાના દરબારગઢ પાસે વેચવાને બેઠા. એ ખબર સાંખલાને પડી એટલે તેણે એ ગાંસડીઓ પોતાની વખારમાં લઈ જવાનો હુકમ કર્યો. મફત પડાવી લેતો એવો તેનો વિચાર હતો, એટલે ધાસની ગાંસડીઓ લઈને સૌ દરબાર ગઢમાં ગયા, અને ત્યાં જઈને ઉગાવાળાએ સંકેત કર્યા મુજબ સૌ હથિયાર બંધ સજ્જ થઈ ગયા ને અણુંદ સાંખલાને ઓચિંતો પકડી લીધો. પછી ત્યાં બધા રાજ્યોને કેદ કર્યા હતા. ત્યાં આવીને અંકેક લાત દરેક પીંજરાને મારીને તોડી નાખી, બધા રાજ્યોને બંધન મુક્ત કર્યા. રા, ને સાથે લઈને પોતે પોતાનું વહાણ વેરાવળ બંદર લંગારીને રા,ને જુનાગઢ મૂકવા ગયા.

પણ એવું બન્યું કે રા,ને છોડાવવા ન્યારે ઉગાવાળો ગયા હતા ત્યારે રા,ના પીંજરાને પાડે મારી હતી તે સંબંધમાં રા,ને અપમાન જોવું લાગ્યું.

જેથી રા, ઉપકારને બદલે અપકાર કરવાને તૈયાર થયો. એ અપમાન સંભારીને ઉગાની સાથે તેણે ધીમાણું કર્યું. ત્યાં ધીમાણામાં ઉગાવાળો રણમાં પડે છે. એ વાતની ખબર ઉગાની બહેનને પડે છે. અને ન્યાં ઉગાની ખાંભી હતી ત્યાં નાથ છે. હાલ પણ એ ખાંભી ચીત્રાસર ગામ પાસે છે. પરંતુ ધણુએ પાળીઆમાં ઉગાની કઈ ખાંભી હશે. તે ઓળખી શકાય તેમ ન હતું. પછી ત્યાં ઉગાને સંભારીને રડે છે. ત્યારે બધા પાળીઆમાંથી ઉગાની ખાંભી બરા વાંછી નમે છે. અને પછી ત્યાં ઉગાવાળાની બહેન પોતાના ભાઈની ખાંભીને તેલ ને સીંદુર ચડાવવાને બદલે પોતાનું લોહી ચડાવે છે.

ઉગાવાળા વિષે એક દહો છે. જે રા,કવાટ કહેવરાવે છે.

—હુકો—

છાતી ઉપર શેરડા, માથા ઉપર વાઢ;
ભણુએ ભાણેજ ઉગલા, કર પાંજરે કવાટ;
તું કે તો તક આવ્ય, તાળી તળાબ ધણી;
વાળા હવે વળડ્ય, એકે હાથે ઉગલા.

શેળાઅતવાળાની હુકીકત

તળાબની ગાદી ઉપર છેલ્લો રાજ શેળાઅતવાળો થયો. તેની વિષે એની હકીકત છે કે:—તેના દરબારમાં તેના હજુરીયામાં મુખ્ય એક મામડીઓ કરીને ચારણુ તથા એક સસુરે કરીને આહીર હતો. એ બંનેને દરબારે જમીન આપેલી હતી, અને તે જમીન તેને એક શેઠે હતી. એટલે એક ખીજને એ કારણે મનદુઃખ થયા કરતું હતું. જેથી સસુર આહીર તેની ઈર્ષ્યા કરતો હતો, કારણ કે દરબારમાં મામડીઆનું સાફે ગાન હતું. હંમેશા સવારના પહોરમાં જ્યારે મામડીઓ ચારણુ આવે ત્યારે જ દરબાર કમુખો પાણી પીતા, પણ એક વખત લાગ જોઈને સસુરે દરબારને એવું સમજાવ્યું કે સવારના પહોરમાં વાંઝીઆનું મોડું જેતું જેઈએ નહી. એ અપશુકન ગણાય. મામડીઆ ચારણુને કાંઈ ફરજ ન હતું. દરબારને એ વાત રૂચી એટલે ખીજે દિવસે મામડીઓ

સવારે આવ્યો ત્યારે તેને કહ્યું કે ગઢવી હવે આજથી સવારમાં નહીં પણ આપણે બપોરે કમુખો કાઢ્યું અને કાપડો ભરીશું. એટલે મામડીઓ સમજી ગયો કે આ બધા કાવતરાં સસુર આહીરના છે. જેથી પોતે પોતાને ઘેર જઈને નિશ્ચય કર્યો કે ન્યાં મુધી માફ વાંછ્યા મોણું ટળે નહી ત્યાં મુધી અનાજ લેવું નહી. એવો નિશ્ચય કરીને ન્યાં સાત લાંધણુ ખેંચી એટલે એક રાત્રે તેને શક્તિ દેવીએ સ્વપ્નમાં આવીને કહ્યું કે મામડીઆ હવે તું લાંધણુ બંધ કર, જ તારે ઘેર શક્તિરૂપે સાત દીકરીઓ અવતરશે. ત્યારથી મામડીએ લાંધણુ બંધ કરી, પછી તેને ત્યાં સાત દીકરીઓનો જન્મ થયો. એ દીકરીઓ સસુરના ખેતરમાંથી અદ્રધરૂપે તેના પાડને નાશ કરવા લાગી તથા તેને કાંઈ પણ નિષ્ફળ આવે નહી. એ વિષે તેણે દરબારને ફરિયાદ કરી કે મામડીઆને ત્યાં જે સાત દીકરીઓ છે તે ખપ્પર નેગણીઓ છે. તેને આપણા રાજ્યમાં રહેવા દેવાય તે સાફ નહી. દરબારે એ હકીકત સાચી માની નહી. પરંતુ બનવા જોએ એવું થયું કે દરબારને ભેંસોના શોખ બહુ હતો. તે પોતાના ખાડમાં એક સારો પાડો રાખતા તેનું નામ વસુંદરા હતું. તેને વિષે જોઈએ આગળથી એક વખત રાજ્યએ જોરા જોવરાવ્યાથી એવું કહ્યું હતું કે જ્યારે નવરાત્ર આવશે ત્યારે આ પાડને નેગણીઓ ઉપાડી જશે ને તેનો ભરખ કરશે.

દરબારને એ વાડા ઉપર બહુ પ્રેમ હતો, એટલે તેને લોખંડી પોંજમાં સોનાનું નાકર નાખીને રૂપાને અઝોડે બાંધતા અને તેનો બદીયસ્ત સારો રાખતા. જ્યારે નવરાત્ર આવ્યા અને આઠમની રાત્રે મામડીઆ ચારણુને ત્યાં જે શક્તિઓ અવતરી હતી એજ તેને અદ્રધરૂપે ઉપાડી ગઈ.

સવારે જુએ તો પાડો મળે નહીં. તરત સસુરે દરબારને વાત કરી કે બાડા, હું કહેતો હતો કે એ ખપ્પર નેગણીઓ આપણા ગામમાં રહે તે સાફ નહિ. જરૂર એ પાડને મામડીઆની દીકરીઓ જ ઉપાડી ગઈ હશે. દરબારને પણ એ વાત સાચી

1, એટલે તેણે મામડીઆને ઘેર તપાસ કરાવી તેની દીકરીઓ ધરે ન હતી. તેથી વધારે દર-ને શક પડ્યો અને ક્રોધ ચડ્યો. જેથી સમુરના ત્રીજી કેટલાક સવારો તથા એક પગીને તેમજ રત્ને સાથે લઈને દરબાર પંડે પાડાની શોધ નીકળ્યા.

આંહીથી ૧૦ માઈલ ઉપર ગામચા ગામ છે, તે પાસે એક બાબલકું ગામ છે ત્યાં એક નહેરું છે જે ત્યાં એ સાત શક્તિઓએ પાડાને મારીને તેના હાથમાં ભેળીઆ રંગતી હતી. અને તેનું માંસ ૧૬ રથેડામાં રંધાઈ રહ્યું હતું. તેની પાસે બાબલકા ગામનો એક બાબલજી નામે સરવૈયો હતો, તે દેવી રક્ત હતો, એ ત્યાં ખેડો ખેડો હુકકો ખેતો હતો. બાબલજીએ છેટેથી વાર આવતી નેહરુંને શક્તિઓને કહ્યું કે માતાજી વાર આવે છે. દેવીઓએ કહ્યું બાપ કાંઈ ફિંકર નહિ. છતાં બાબલજીએ ખીકથી એ પાડાનું સોનાનું નાકર હતું તે લઈને તેણે તેના પગ નીચે મોજડીમાં નાખી દીધું. એવામાં તો વાર આવી પહોંચી કે તુરત પેલા સમુર આહીરે એ દેવીઓને ખતાવીને કહ્યું કે ભુઓ બાપુ આજ એ જોગણીઓ મામડીઆની દીકરીઓ છે. અને તેણે જ આપનો પાડો મારીને તેનું માંસ પેલા રથેડામાં રંધી રહ્યું છે. એટલે શેળાચતવાળાએ તેને પૂછ્યું કે:-તમેએ અમારો પાડો લઈ જઈને મારી નાંખ્યો છે. અને આ રથેડામાં શું રંધાય છે? દેવીઓ કહે બાપ તેમાં તો લાપસી છે. એમ કહીને લાંકણું ઉધાડ્યું એટલે તેમાંથી લાપસીની વાસ આવી ને ભુએ તો લાપસી ખદ ખદતી હતી. જેથી દરબારે પેલા આહીરને ઠપકો આપ્યો કે એ હકીકત તદ્દન ભુડી છે. છતાં સમુરને તો ખાત્રી જ હતી. તેથી તે આસપાસ નેવા લાગ્યો, તેની નજર બાબલજી તરફ ગઈ તો તેની મોજડીમાં ભેરવેલું પાડાનું સોનાનું નાકર નેહરું ગયો. તે તુરત એ નાકર લઈને દરબારને ખતાવીને કહ્યું કે ત્યો બાપુ હું ભુલું બોલતો હોઈ તો આ આપણા પાડાનું નાકર કે નહિ!

એ નાકર નેહરુંને દરબારને પછી ક્રોધ ચડ્યો કે જરૂર આ જોગણીઓએજ આપણો પાડો મારી નાંખ્યો છે. એટલે તેણે તેના માણસોને હુકમ કર્યો કે કાંટાની ધાંચીઓ ભેગી કરીને આ સાતે બહેનોને બાળી મૂકો. એટલે માણસોએ કાંટાની ધાંચીઓ તથા સુકા ઝાડના યોભાઓ ભેગા કરીને તેની એક મોટી ચેહ તૈયાર કરી. એટલે દરબારે એ સાતે બહેનોને કહ્યું કે-તમે જે શક્તિઓ હો તો આ ચેહમાં ચડી જાઓ. સાતે શક્તિઓ જે અંબે કરીને ચેહ ઉપર ચડી ખેડી. તેની સાથે પેલો બાબલજી સરવૈયો પણ ચેહ ઉપર ચડીને બળી મરવા તૈયાર થયો. પછી એ ચેહને સમુર આહીરે જગવી મૂકી અને થોડો વખત ત્યાં રોકાયા બાદ સહુ પાછા ચાલી નીકળ્યા. ત્યાં એકાદ ગાઉ ચાલ્યા હશે ત્યાં એક બીજી નહેરું આવ્યું. ત્યાં ભુએ છે તો એ સાતે શક્તિઓ નહેરુમાં સ્નાન કરે છે. અને બાબલજી ખેડો ખેડો હુકકો ખેતો છે. એ દ્રખ જોઈને શેળાચતવાળો તો દીગજ બની ગયો. અને પેલો સમુર આહીર તો ફુજવા લાગ્યો. આહીરને દરબારે બહુ ઠપકો આપ્યો. કે તે તો માંડે મોત બેલું કયું. તે ભુંડી કરી. આ તો દેવીઓ છે. અને તે મને ખોટું રસ્તે ચડાવ્યો. પછી શેળાચતવાળા શક્તિઓના પગમાં પડ્યા કે માતાજી મને આપ આપે માતાજી કહે જ બાપ જ તારો કાંઈ દોષ નથી. પણ આ ખટપટ કરનાર સમુર આહીર છે. તેનો વંશ રહેશે નહીં. છતાં શેળાચત કહે મેં આપનો અપરાધ કર્યો છે. માટે તેનું નિવારણ કરવા આપ આપો.

ત્યારે તેને આપ આપ્યો કે:-હવે તારા વંશમાં રાજ્ય રહેશે નહીં પરંતુ વટલશે તેના વંશમાં રાજ્ય રહેશે. એટલે વાળા ધેર વીધો રહેશે નહીં પછી ત્યાંથી દેવીઓ અંતર્ધાન થઈ ગયા. એ શક્તિઓના નામ આવડ, તિયલ, રવરાઈ, ખોડીયાર, બલાડ, એ પ્રમાણે હતાં. આદમનું સ્થાનક મામચી ગામ છે. ત્યાં એક ઝાડ છે, તેનું છોડીક બચ્ચાઓને મોટી ઉધરસ થઈ હોય

ત્યારે ગળે બાધે છે. એટલે મટી જાય છે. ખોડીયા-રતું સ્થાનક તો ઘણે ઘણે રથળે છે. બલાડ દેવીએ ખાખલજીને વચન આપ્યું. એટલે તેને બનીસ ગામો મળ્યા હતા. પણ તેનાં વંશમાં એક દીકરા થાય છે ત્યાં બાપ ગુજરી જાય છે. પછી શેળાચતવાળો પાછા પોતાના રાજ્યમાં આવે છે અને આંદીથી તળાવનથી પાછા વળી તરફ જાય છે. માતાના શ્રાપ પ્રમાણે એ એક સિંહ તરફથી આવેલ પટગર અમરાની દીકરી સાથે પરણે છે.

કાકીઓ વિષે લુકીકન

વાળા વંશનો છેલ્લો રાગ શેળાચત કે જેના કક્કરમાં એક અમરા પટગર હતો. તેની કન્યા ઉપર એ મોહ પામે છે. ત્યારે અમરા પટગર તેની પાસે માગણી કરે છે કે મારી કન્યા હું આપુ પણ એવી શરતે કે તમે અમારામાં ભજો ને અમારી દીકરીને ને પુત્ર થાય, તો તમારી રાજગાદી તેને આપવી. એ પ્રમાણે શેળાચતવાળો કબુલ થયો. અને પટગરની સાથે પરણ્યો. એ કારણથી બીજા તેના બાપાત નાપુત્ર થયા, જેવટે એ પટગરની દીકરીથી તેને ત્રણ દીકરા થાય છે. તેમાં મોટાનું નામ હરસુર, બીજો ખાચર, અને ત્રીજો ખુમાણ. શેળાચત પછી એ ત્રણ ભાઈઓએ રાજ્ય વહેંચી લીધું. તેની મુખ્ય ગાદી જેતપુરમાં કરી અને આખા મુલકમાં કાકી-ઓની હાક વાગવા માંડી. ત્યારથી સૌરાષ્ટ્રનું બીજું નામ કાકીઆવાડ પડ્યું. જેતપુર અને તેની આસ-પાસનો મુલક હરસુરે રાખ્યો, ગઢડા, જસદણ, તરફનો મુલક ખાચરે રાખ્યો, અને કુંડલા પરગણું ખુમાણે રાખ્યું.

હરસુરના વંશજો વાળા કાકી નામે જોળખાય છે. અને હજી પણ તેમના રાજ્યો વડીઆદેવળી, ચાણા દેવળકી, જેતપુર વગેરે રથળે છે. ખાચર તથા ખુમાણના રાજ્યો વીખરાઈ ગયા.

એ રીતે વાળા વંશમાંથી રાજ્ય ગાદી કાકીઓમાં ગઈ તેના વંશમાં એક સરતાનજવાળો થયા, તેને નાગબાઈ માતા પ્રસન્ન થયા અને તેની મદદથી

તેણે ૮૪ ગામ મેળવેલા અને ઢાંકે તાલુકો બાંધીને ત્યાં રાજધાની કરી. કાળે કરીને એનો એ તાલુકો છુટા છવાયો થઈ ગયો, અને ત્યાં વીણું નદીને કડિ વાળા રાગપુતભાઈઓના ૧૨ ગામ હાલ છે. અને ઢાંકે નીચે ત્રણ ગામ રહ્યા છે. એ ઢાંકેનો નાનો તાલુકો ગણાય છે, અને તે ગોંડલની હકુમત નીચે હાલ છે. એ સિવાય બીજા ભાઈઓને સાધારણ ગરાસ રહ્યો છે. અને એ સૌ ધર ઘણી થઈ ગયા છે. એ ભાયાતોમાંથી એક ખીમાજી વાળા હતા. અને તેનાં ઈ. સ. ૧૭૭૫ પહેલાં ત્યાં સાત ગામ હતાં. એ વખતે તેઓ આહી ગોહીવવાડમાં મહારાજ વખતસિંહજી આગળ આવેલા કારણ કે ખીમાજીવાળા-એ મહારાજ વખતસિંહજીના સાસરા થતા હતા.

અંધકાલીન ઇતિહાસ

તળાવથી વાળાની ગાદી ગયા પછી ત્યાં રજપુતો આવ્યા. અને તેના તાબામાં તળાવ પ્રગણના ધોડા-એક ગામો આવ્યા એ ધોડા વખત તળાવમાં રહેલા અને પછી ઉચડી, ઝાંઝરે, તરફ જતા રહ્યા.

તેને વિષે એવી વાત છે કે વાઝા રજપુતનો એક આલેસા નામનો વાણીઓ કારભારી હતો. એ વખતે બાબરીયાત ગામના ચારણોના ધોડા કાકોરે રાખેલ તેના પૈસાની ઉધરાણી માટે ચારણો આવે ત્યારે તેને આક્રમણ સગવડથીને કારભારી બન્યા હોતો. એક વરસ પુરું થયું. પણ ચારણોને પૈસા મળ્યા નહિ જેવટે એ કાકોર પાસે આવ્યા, ત્યારે પણ કારભારીએ કહ્યું કે, બાપુ હાલમાં કોઈ સિલક નથી. તેમજ વરસ નળું છે. કોઈ ઉપજ આવી નથી. તો આવતું વરસ સારું થાય ત્યારે તેના પૈસા આપી દેશું. એ વખતે પણ ચારણોને પાછા કાઢ્યા. એમ બે વરસ થઈ ગયા ત્યારે એક વખત તેને ચારણીવાણીઓએ કહ્યું કે આજ બપોળે વરસથી કાકોર પાસે પૈસા છે અને તમે લાવતા નથી, તમે તે ચારણ છે કે કેવા ? અને વાણીઓ જેમ સમજાવે તેમ ધક્કા ખાઓ છો ? માટે આ વખતે જાઓ અને પૈસા લીધા વિના પાછા આવશો નહિ. એ મેણાના માર્યા ચારણોને ચાનક ચડીને

સવારે વહેલા ઉઠીને ચાલી નીકળ્યા. દિવસ ઉઝામાં તળાજે આવ્યા અને તરત કામદાર પાસે જઈને પૈસાની માગણી કરી પણ કામદારે તો પહેલાની માફક ઉડાઉ જવાબ દીધો એટલે ચારણો નદીમાં જઈને નાહીને ગામનો દરવાજો હતો ત્યાં ત્રાગા કર્યા. કાકા ભત્રીજો બે ચારણ હતા. તેઓ સામસામી કટાર ખાધને ત્યાં મરણ પામ્યા.

અહીં ત્રાણ થયું ત્યારે તેના ગામ બાબરીઆતમાં તેની સ્ત્રીઓ છાશ તાણતી હતી. એ છાસની ગોળીમાં લોહીના ત્રસકા-છાંટા એવામાં આવ્યા. એટલે તે સમજી ગઈ કે ભૂંડી ચપ, નક્કી આજે ચારણોએ કાંઈ નવા જીતી કરી.

દુરત ખાઈ એ પોતાના ખેડૂતનું ગાંડું મંગાવીને તળાજા આવવા નીકળી પરતુ તેને ત્યાં તેના દીકરાની વહુની બહેન આવેલ હતી. તેની ઉમર નાની હતી. એ પોતાની બનીજી ચતી હતી તે સુતી હતી એટલે બીજાએને કહ્યું એ જગે ત્યારે કહેશે કે કુર્ષ તળાજા હટાણું લેવા ગયા છે. અને હમણું આવશે. એમ કહીને ગાડામાં ખેસીને ચાલી નીકળ્યાં. થોડેક દૂર ગયાં હશે ત્યાં એ નાની દીકરીએ જગીને પૂછ્યું કે કુર્ષ ક્યાં ગયા એટલે તેને કહ્યું કે તળાજા હટાણું લેવા ગયા છે. હમણું આવશે. પરંતુ એ દેવી પૂત્રી સમજી ગઈ કે એ વાત જુડી છે. એ પોતે પંખીણીનું રૂપ ધારણ કરીને ત્યાંથી ઉડી. ત્યાં કુર્ષવાનું ગાંડું રોતુજીએ પહાંચ્યું ત્યાં તો તેને માથેથી ધરતર કરતી નીકળી એ નેઈને કુર્ષના સમજી ગયા કે દીકરીને સત ચઢ્યું છે. હવે એ કાંઈનું કાંઈ કરશે. એ ચાલીને ફૂગર ઉપર ખેડી અને ફૂગરને શ્રાપ આપ્યો એટલે તેમાંથી નવાળા પ્રગટ થઈ. પેલા કારભારી વાણીઆને ખબર પડી ને તે ભાગ્યો. અહીંથી ગેરખી ગામની પૂર્વે એક ધાર છે, ત્યાં તે પહોંચ્યો ત્યાં તે વાણીઆને માર્યો. તે ધાર આજે આલેસાની ધાર નામે ઓળખાય છે.

પછી તેણે કાકારને પણ શ્રાપ આપ્યો કે જ્યો તમારા વંશમાં રાજ્ય રહેશે નહિ. ને કાંઈ ઉકળશે નહિ, માટે અહીંથી આ ગામ છોડીને ચાલો જાઓ. એ વાળાઓએ ત્યારથી તળાજા ખાલી કર્યું, અને ઝાંઝોરે જઈને વસ્યા. હાલમાં ઝાંઝોર, પીથલપુર, ખંદેરા, ઉચડી, મધુવન વગેરે ફેકાણે વાઝા ગરાસી-આઓ છે. તેને નામનો જીજ ગીરાસ રહેલો છે. એ પ્રમાણે એ પરચો ખતાવી ઊડીને દોઢ ગાઉ ઉપર રેમલ ગામની ઉત્તરે એક ધાર છે ત્યાં સમાઈ ગયા. તેને હાલમાં કાગખાઈની ધાર કહે છે.

ખારૈયાની હુદીકત. કાગખાઈના શ્રાપથી વાળાઓ દરોઆ કઠિ કંઠાળનાં ગાગડામાં જઈ વસ્યા પછી તળાજા બારૈયા જાળીના હાથમાં આવ્યું. તેઓના તાબામાં તળાજાની આસપાસનાં બાર ગામ હતાં. એ લોકો મુલતાનપુર બંદરે હુટકાટ કરતા એટલે ચાંચીયાઓના ધધો પણ કરતા. એક વખત તેમણે ખંભાતનું વહાણ હુટ્યું. આ કારણથી ખંભાતના નવાબે એ વખતે કંપની સરકારની મદદ લીધેલી એ વખતે અંગ્રેજીએ ભાવનગરના કાકાર આતાભાઈની સાથે મળીને તળાજા સર કર્યું અને બારૈયાઓને હાંપી કાપ્યા. આ પ્રગણું તેણે આતાભાઈ કાકારને રાખવા કહ્યું, પણ એ વખતે કાકારે ના કહી એટલે ખંભાતના નવાબને સોંપ્યું. ઈ. સ. ૧૭૭૧ માં ખંભાતના નવાબે અહીં પોતાનો નુરુદીન નામનો એક સૂબો મૂક્યો. અહીં બારૈયાના વખતનાં મકાનો તથા કેટલોકે ભાગ પડી ગયેલો એવો ગઢ પણ હાલમાં છે. એ દરબારગઢમાં અહીંના વાળા ગરાસીઆ રહે છે. બારૈયાઓમાં રાજાભાઈ કાંધાભાઈ નામનો મુખ્ય માણસ હતો. એ વખતમાં અહીં શીરંગીઓ પણ આવેલા હતા અને શીરંગીઓની સાથે ગામમાં હાલ વસ્તા વેરાઓ પણ ખંભાતથી આવેલા.

(અપૂર્ણ)

હીન્દનાં દેશી રાજ્યો

રાજ્ય એ શાસન છે. વ્યક્તિની સ્વચ્છંદતા ને મર્યાદિત કરનાર, અંકુશમાં રાખનાર નિયામક સત્તા છે. ને બધાં માણસો સ્વભાવથી જ ન્યાયપરાયણ હોત, ને કોઈપણ બળવાન માણસ શરીર બળથી, શસ્ત્રબળથી કે યુક્તિ બળથી કોઈ પણ અબળ ઉપર આક્રમણ કરવાની વૃત્તિવાળું ન હોત, ને માણસ માણસ વચ્ચેનો વ્યવહાર પરસ્પરના ન્યાય હક્કોનો વિચાર કરીને તે અનુસાર ચાલતો હોત, એટલે કે ને માણસ માત્ર આત્મશાસન કરતું હોત, તો કોઈ ઉપરી શાસક સત્તાની જરૂર ન હોત, અને બીજાં કોઈ ઉપર શાસન ચલાવવાની વૃત્તિ કોઈનામાં ઉદ્ભવી ન હોત. પણ વસ્તુતા એમ નથી. સભ્યજાતમાં આક્રમણ વૃત્તિ ધણે ભાગે આવી જ ન્ય છે. એટલે નિર્બળને રક્ષણની જરૂર પડે છે. પોતાની ધૃમ્હિઓ, વૃત્તિઓ અને પ્રવૃત્તિઓ ઉપર પારકા અંકુશ એ બહુ ગમે એવું નથી. પણ બીજાઓના સ્વચ્છંદ, આક્રમણશીલ વર્તન ઉપર અંકુશની જરૂર સહુને દેખાય છે. ન્યાય-શાસનની આ જરૂરિયાત ઉપર રાજ્યશાસનની હિતાવહતાનો પાયો છે.

રાજસ સ્વભાવમાં બીજાં ઉપર શાસન ચલાવવાની ધૃમ્હિ હોય છે. બળથી અને કળથી રાજસ સ્વભાવનાં સમર્થ માણસો શાસનસત્તા પોતાના હાથમાં લેવા અને હાથમાં આવ્યા પછી જળવી રાખવા મથે છે. કોઈ કોઈ વખત રાજસવૃત્તિ વિનાનાં, પોતાના અંગત અહંકાર તરફ દૃષ્ટિ ન રાખનારાં માણસોને પણ રાજ્યશાસન અમુક રીતે જ થાય તો તેમાં બધાંનું હિત છે એમ લાગે છે, અને બીજાઓના હાથમાં રહેલી રાજ્યશાસન શક્તિનો બહુ દુરુપયોગ થતો પોતાને લાગે તો એવાં માણસો પણ, પોતામાં શક્તિ અને

આવડત હોય તો શાસક થવા પ્રયત્ન કરે છે. ને કે આવા, શાસકસત્તા પોતાનાં હાથમાં લેવા ધૃમ્હિનાર વર્ગમાં નિઃસ્વાર્થ નિરહંકારી માણસો પ્રમાણમાં ઘણાં થોડાં હોય છે, પણ હોય છે અને હોઈ શકે ખરાં.

આમ એક તરફથી શાસનની જરૂર છે અને એક તરફ જુદી જુદી દૃષ્ટિથી પણ શાસક થવા ધૃમ્હિનાર વર્ગ પણ હોય છે, એટલે રાજ્યશાસન ઉપરિચિત થાય છે. સત્તાનું બાહ્ય સ્વરૂપ એકદમ્હ્ય હોય કે લોકશાસનનીએ પદ્ધતિનું હોય પણ અમુક બહુ મોટા અબળ કે અણધ વર્ગ શાસિત હોય છે અને અમુક શક્તિ અને આવડતવાળો નાનો કે મોટો વર્ગ શાસક હોય છે. અબળ અણધ વર્ગ સુરાજ્ય ધૃમ્હિ છે. એથી આગળ વધેલો વર્ગ રાજ્ય શાસનમાં પોતાની શુદ્ધિ કે ધૃમ્હિનો પ્રભાવ પાડવા અને તેને પોતાને અનુકુળ કે યોગ્ય ભાગે એવા માર્ગે વાળવા ધૃમ્હિ છે કે સ્પષ્ટ કાયદેસરનો મતાધિકાર માર્ગે છે. અને એથી વધારે આગળ વધેલો, વધારે સમર્થ, વધારે આવડતવાળો વર્ગ પોતાના હાથમાં લેવા અને રાખવા મથે છે. લોકમતની, સીધી સુટણીથી આવો રાજ્યશાસનનો વરિષ્ઠ અધિકાર ન્યારે કોઈ એક વ્યક્તિના હાથમાં આવે ત્યારે તે સરમુખત્યાર થાય છે. બળ અને કળથી પણ આવી સરમુખત્યારી મેળવી શકાય છે. અને એ સરમુખત્યારી ન્યારે વંશ-પરંપરાની થાય ત્યારે એવા વંશપરંપરાના સરમુખત્યારો રાજ્ય કહેવાય છે. એવા સરમુખત્યારોને પણ શુદ્ધિ અને આવડતવાળા અમુક નાના પણ વર્ગનો ટેકો જોઈએ છે એટલે અંશે તેમની સરમુખત્યારીમાં પરાવલંબન રહે છે. અને વંશપરંપરાના રાજ્યમાં તો પ્રધાનો અને રાજ્યના બીજા અધિકારીઓ તથા મુત્સદીઓના હાથમાં પણ ઘણી સત્તા વહેચાઈ ન્ય

છે. આમ ખરી એક હથ્થુ સત્તા કોઈમાં રહી શકતી નથી. કોઈપણ રાજ્ય એ એક નાના કે મોટા પણ બળવાન વર્ગનું રાજ્ય છે, કેવળ એક વ્યક્તિનું નથી. અત્યંત સમર્થ વ્યક્તિઓ પોતાની ઇચ્છાનુસાર ઘણાંના માનસને વાળી શકે છે અને એમ હોય ત્યારે વ્યક્તિની ઇચ્છા એ ઘણાંની ઇચ્છા બની જાય છે અને તેને અંગે એવી વ્યક્તિ લોકશાસનના પ્રતિનિધિરૂપ પણ હોય છે અને સરમુખત્યારરૂપ પણ હોય છે. પણ બીજાં સર્વની અવગણના કરીને કેવળ બળથી સરમુખત્યારી બોગવવી શક્ય નથી. એક વ્યક્તિના હાથમાં એટલી શક્તિ આવે એવાં શસ્ત્રો હજી સાયન્સે શોધી આપ્યાં નથી. એટલે કોઈ પણ સરમુખત્યારનું રાજ્ય એ સિદ્ધાંતનું રાજ્ય છે કે વ્યક્તિની ઇચ્છા અને કળનું રાજ્ય છે, તે નક્કી કરવું મુશ્કેલ છે.

શાસનનાં બે મુખ્ય સાધનો છે, બળ અને કળ. બળમાં શસ્ત્રબળનો સમાવેશ થાય છે, અને કળમાં બીજાં બોને સમજાવીને પોતાના મતનાં બનાવવાની શક્તિનો સમાવેશ થાય છે. એમાં સાચી સમજાવટને પણ સ્થાન છે અને ખોટી છેતરપિંડીને પણ અવકાશ છે. જ્યાં આવી સમજાવટથી કામ લેવામાં આવે છે, ત્યાં કળાનું કે મુત્સદીગીરીનું રાજ્ય છે. એવું રાજ્ય આહ્વાસ્વરૂપમાં સરમુખત્યારનું રાજ્ય હોય તો પણ તેમાં લોકમતની અવગણના નથી સંભવતી માત્ર કેળવણી સંભવે છે. સમગ્ર મતને ખ્યાનમાં લેવાની અને પોતાને અનુરૂપ હાગતા માર્ગે તેને કેળવવાની જ્યાં પદ્ધતિ હોય ત્યાં વસ્તુતઃ એ પ્રજામતનું રાજ્ય છે. સુંદરણીની અને ચર્ચાની તથા મતગણતરીની પદ્ધતિ હોય તો એ પ્રજામતનું ગણાય છે. પણ એમ ન હોય ત્યાં જે એ પ્રજામતને અનુસરવું રાજ્ય છે. રાજા કે સરમુખત્યાર કેવળ મુત્સદીગીરીથી સંપૂર્ણ નેહુક્રમી સ્થાપી શકે નહિ. જ્યાં સમજાવટ છે, ત્યાં નેહુક્રમી નથી. વળી શસ્ત્રો જ્યારે એવાં સંહારક બને છે કે થોડી વ્યક્તિઓ ઘણાને મારી શકે અથવા ઘણામાં રાખી શકે, ત્યારે એક નાનો વર્ગ નેહુક્રમીથી બીજા મોટા વર્ગ ઉપર શાસન ચલાવી શકે છે. આ શાસન શાસિતના

હિતનું હોય કે અહિતનું, તે તો એ વર્ગની ઇચ્છા અને હુદ્દિ કંઈ દિશા તરફ વધારે વળે છે તેના ઉપર આધાર રાખે છે. એ હિતકર પણ હોઈ શકે પણ સમગ્ર પ્રજામતને ખ્યાનમાં લેનાર એ શાસન નથી. એના અંગત સ્વાર્થની ગંધ પણ ન હોય, શાસક બનવાની મહત્વાકાંક્ષા પણ ભલે ન હોય, પણ પોતાની હુદ્દિને અમોઘ માનવા જેવી કોઈ મિથ્યા અભિમાન વૃત્તિ એમાં બેશક છે. અને એવી અમોઘતા માનવ હુદ્દિનો કુદરતી ગુણ નથી. હુદ્દિનું સહજ લક્ષણ એ છે કે એ પોતાનાં મર્યાદિતપણાને અને પોતાનાં જુલપાત્રપણાને સમજે છે. જ્યાં શાસક પોતાની જુલપાત્રતાને ગણતરીમાં લીધા સિવાય પોતાને ગમે તેટલા સત્પરૂપ હાગતા હોય તેવા પણ પોતાના મતોનો બળદારા શાસનમાં અમલ કરે ત્યાં ઓછામાં આંધું કહીએ તો આત્મચંચળતા તો છે જ, પણ ઘણે જાગે તેમાં અંધકાર, સ્વાર્થ અને પોતાનું ધાર્યું કરવાનો દુરાગ્રહ જ મુખ્ય હોય છે. આ જાતનું શાસન વર્તમાન શસ્ત્રબળના જમાનામાં શક્ય છે. જ્યારે શસ્ત્રો થોડાં અને સાદાં હતાં ત્યારે બળવો વધારે શક્ય હતો. શસ્ત્રની સંહારક શક્તિમાં, ખર્ચાળ પણામાં, અને ખાસ આવડતની જરૂર પડે એવાં અટપટાપણામાં, મોટી સંખ્યાના મતની અવગણના કરવાની શક્યતા વધારે છે. આ જાતની શસ્ત્ર સંપન્નતા સાથે લોકમતશાસન પદ્ધતિને થોડો મેળ છે. અને જનસ્વભાવ બદલે નહિ તો થોડો અફલ અને આવડતવાળો વર્ગ સમગ્ર પૃથ્વી પર એક અકેવે રાજ્ય કરી શકે એવો કાળ સત્વર નજીક આવતો જાય છે. એ ગમે તેવું હિતકર શાસન હોય, અને દેખાવમાં ભલે ચુંદણી, ચર્ચા અને મત ગણતરી પણ હોય પણ જ્યાં સૈન્ય, શસ્ત્ર, અને જાસુસી મુખ્ય હોય ત્યાં સ્વતંત્ર મત દર્શાવવાને કે લોકના મતને ખ્યાલમાં લેવાને સ્થાન બહુ ઓછું. શસ્ત્ર સંપત્તિ માત્ર સુદ અને સંહારની જ સૂચક નથી. એક વધારે શસ્ત્રસંપન્ન રાજ્ય બીજાં ઓછી શસ્ત્રસંપત્તિ વાળાં રાજ્યને બીજાં પ્રજાને ગુલામ બનાવી શકે એટલો જ એમાં કશ

નથી. પણ એક શસ્ત્રપ્રપન્ન રાજ્યનો પોતાનો જ અધિકારી વર્ગ અથવા લોકમતથી ચુંટાયેલા વરોધ અધિકારી એ રાજ્યના જ શસ્ત્ર બળથી એ જ રાજ્યની પ્રગતિને ગુલામ જેવી બનાવી પરાણે સરમુખત્યાર બની જાય એ શક્યતા એમાં સ્પષ્ટ છે. નવી ચુંટણી પાછળ શસ્ત્રનું અને જનસંસીનું દબાણ હોઈ શકે. આ દિશામાં જગત્ ધસડાવું જાય છે. લોકમતના કહેવાતા પક્ષો સમજવડને બદલે શસ્ત્રની સહાયતા તરફ વળતા જાય છે. દરેક પક્ષ સામા પક્ષને પ્રબોધી કે દેશદ્રોહી કે માનવ જાતિના દ્રોહીના રૂપમાં દેખાડવા પ્રયત્ન કર્યો જોઈએ કરે છે અને એ દ્રોહીના દંડ તરીકે સંસદને બાળખી ઠરાવવા મથે છે. વર્તમાન બળવાઓ એ સમગ્ર પ્રગતિ બળવા નથી પણ એક નાનો વર્ગ-બીજ નાના વર્ગ પાસેથી બળ અને કળથી શાસન સત્તા પડાવી લેવા માગતો હોય એવું લાગે છે અને આ બધું સિદ્ધાંતને નામે સમગ્ર માનવ સમાજના હિતને નામે થાય છે, જાણે કેમ શુભ આશયનો, સત્યનો અને હિત સમજવાનો કુલ ધર્મજો કોઈ શસ્ત્રકુશળ અને સુકિતકુશળ વર્મના હાથમાં જ કુદરતે સોંપ્યા હોય !

આવા વર્તમાન પ્રવાહમાં લોકશાસન પદ્ધતિ પોતાનું જીવન જાળવી રાખવા મથતી હોય એમ દેખાય છે. આમાં બે પદ્ધતિ છે, રાજ્યનીતિ એ જરા અટપટી વસ્તુ છે. એમાં ઉંડા અભ્યાસની જરૂર છે, અને દૂરના પરિણામોને યાગળથી જોઈ શકવા જેટલી દૂર અંદેશી પણ તેમાં જોઈએ છે. આ બધું બધાં માણસોમાં પુરતા પ્રમાણમાં નથી હોતું. એટલે જેને લોકો અથવા પ્રજા કહેવામાં આવે છે, તેના મત મેળવવામાં બે રીતે કામ લઈ શકાય છે. લોકોને કેળવી સમજતાં કરવાં અને તે રીતે તેમના મતને પોતાના મત સાથે મળતો કરી એ મતના ટેકા ઉપર કામ કરવું એ એક રીત છે, એ રીત અધરી અને લાંબી છે. અને દ્રવ્ય, વ્યવહાર, કુશળ માણસો આ રીત તરફ સાધારણ રીતે બહુ વલણ ધરાવે નહિ એ દેખીતું છે, સત્ય સમજવવા બેસતું એ ચુંટણીમાં વિજયવંત થવાનો

માર્ગ નથી. અને રાજ્યમાં તત્કાળ કરવાં જોઈએ એવાં પણ કામો હોય છે. સમજવવાનો અંત આવે ત્યાં સુધી એવાં કામો ઉભાં રહી શકે નહિ એટલે ટુંકા અને તાત્કાલિક માર્ગો તરફ વ્યવહાર માણસોનું વધારે વલણ હોય છે. બીજી રીત એ છે કે આકર્ષક શબ્દોથી અને ભાષણોથી જુસ્સાઓ અને લાગણીઓને ઉત્કેરવાથી તેમને પોતાના મતમાં આંખો મીચીને કંપલાવે એવી સ્થિતિમાં લાવી મૂકવાં. આ બંને રીતનો ઉપયોગ સ્વતંત્ર ગણતા અને લોકશાસનની પદ્ધતિથી ચાલતાં રાજ્યોમાં થાય છે એમ લાગે છે. જ્યાં જેટલે અંશે બીજી રીતનો ઉપયોગ થાય છે ત્યાં તેટલે અંશે મુસ્લિમીરી કે કળ નથી પણ જી છે. એની પાછળ ગમેતેવું લોકહિતનું બાનું હોય પણ એમ જીનો આશ્રય કરી પ્રગતિ નામે શાસન ચલાવવાને ટેવાયેલ શાસક, પ્રગતિ પ્રતિનિધિ, પરિણામે બળને માનનારા સામા પક્ષનો સંહાર કરીને પણ પોતાની ઈચ્છા કે માન્યતા અનુસાર રાજતંત્ર ચલાવવાના મતનો બની જાય છે. આ લોકશાસનની પદ્ધતિની અંદર રહીને તેને તેના વિનાશ તરફ ધસડી જનાર દગાખોર વૃત્તિ છે. ખુલ્લા દુરમતો કરતાં એ આંતર દુરમત વધારે ભયંકર છે. આ દુરમત ડાવણીમાં છે અને છેક છૂપો પણ નથી. કોણ જાણે કેમ પણ તેની તરફ આંખ આડા કાન કરવામાં આવે છે અથવા એ દુરમત એટલો પ્રબળ છે કે તેને જેથા જાણ્યા છતાં તેને દૂર કરી શકાતો નથી. લોકશાસન પદ્ધતિ જે બળવાન વર્ગની સરમુખત્યારીને હાથે હથેણી તો તે આ માનવવૃત્તિના દગાથી જ ધરો. લોકશાસન પદ્ધતિના માત્ર આશયો જ નહિ પણ તેનાં સાધનો અને વ્યવહાર માર્ગો પણ જો સ્વચ્છ, નિર્મળ, જીના કે રાજસહચિત્તના ભેજ વિનાના હશે તો તે જીર્ણ બધાં બળો સામે ટકી રહેશે અને છેવટે વિજયવંત ધરો. પણ એ પ્રશ્ન તો મૂળ જન-રચાવનો છે, કેવળ પદ્ધતિનો નથી.

જ્યારે યુરોપમાં આવો સંક્રાન્તિકાળ છે અને લોકશાસન પદ્ધતિને, બળની સરમુખત્યારી સામે પોતાની હયાતી ટકાવવા માટે પ્રબળ પ્રયત્ન કરે

પડે એવી સ્થિતિ છે, ત્યારે હિન્દમાં લોકશાસન પદ્ધતિ હજી પૂરી શકે પણ નથી થઈ. એ દિશામાં માત્ર પ્રયત્નો થઈ રહ્યા છે. અને એક તરફ ન્યારે સંપૂર્ણ અને નિર્મળ લોકશાસન સ્થાપવાના પ્રયત્ન પ્રયત્નો ચાલી રહ્યા છે અથવા ભાવનાઓ સેવાઈ રહી છે, ત્યારે પ્રજાના અમુક વર્ગમાં બળની સરમુખત્યારી તરફનું વલણ પણ સ્પષ્ટ દેખાય છે અને ઉગ્ર મતો-વૃત્તિઓ દેખાય છે. એવી સ્થિતિમાં હિંદનાં વર્તમાન દેશી રાજ્યોની પરિસ્થિતિ પહેલાં કદી ન હતી એવી છે. સંક્રાન્તિ કાળનાં જીવંતો અને તાત્કાલિક ઉપાયો તરફ ધુરંદર વળી જવાય છે અને છતાં એજ કાળ એવો છે કે જેમાં સત્વર પણ શાન્ત વિચારની સૌથી વધારે જરૂર છે.

હિંદની પુરાતની રાજ્યસંસ્થા, કાળક્રમથી, પ્રસંગોની પરંપરાથી અસંખ્ય ક્રિયાપ્રતિક્રિયાની અસરથી પરિવર્તન પામતી પામતી અત્યારનાં દેશી રાજ્યોમાં પરિણામ પામી છે. ભવિષ્યમાં એ સંસ્થા ટકશે કે કેમ અને ટકશે તો તેનું કેવું રૂપાંતર થશે એ કલ્પનાનો વિષય છે, એટલું સ્પષ્ટ છે કે એ એક હયાત સંસ્થા છે અને હયાત પ્રાણી માફક હયાત સંસ્થા પોતાનાં જીવનને ટકાવવા તથા વિકસાવવા ઇચ્છે છે. જૂતકાળનો અનુભવ અને વર્તમાન સ્થિતિનો ખ્યાલ તેને અમુક અંશે માર્ગ-દર્શક થઈ શકે.

હિન્દનાં જૂતકાળ રાજ્યતંત્રની (નરેશતંત્રની) ભાવનામાં મૂળ કુટુંબતંત્રની અસર દેખાય છે. કુટુંબતંત્ર એ ધણી નાના સમુદાયનું તંત્ર છે. એ રાજ્યતંત્ર નથી. માણસની યોજનાદારા એ ઉદ્ભવ્યું નથી. પણ માણસની કુદરતે ધડેલી પ્રકૃતિમાંથી તેના ઉદ્ભવ છે. એકલ માણસ વાસનાનાં ખેચાણથી ખેચાઈ દાંપત્યના બંધનમાં બંધાય છે અને એકલાં જીવનમાંથી દાંપત્યનો સહવાસ અને સહકાર ઉદ્ભવે છે. કામવાસના પાછળ પ્રકૃતિની પ્રજન યોજના છે. પ્રજનકાળ એ પ્રકૃતિની દૃષ્ટિએ સાર્યક કામ છે. મંતવિત પરંપરાદારા (૧) મૃત પ્રાણીની જાતિને જીવતી રાખવી અને (૨) તેને વિકસવાનો અવકાશ આપવો એ તેની પાછળ

રહેલી પ્રકૃતિ પ્રેરણાનો હેતુ હોય એમ લાગે છે. વાસનાની અને દાંપત્યની સફળતા સંતાનથી છે. અને માળાપના અનુભવોની અને અભિલાષાઓની ગૂઢ અસર સંતાનખીજમાં ઉતરે છે. એ વિકાસને આગળ વધારવામાં સહાયક બને છે. એ દ્વારા વિકાસની દિશામાં પરિવર્તન થતું જાય છે. ઇતિહાસ એમ કહે છે કે અતિ પ્રાચીન સમયનાં પ્રાણીઓ ઇંડાં મૂકીને પછી તેના તરફ લેશ પણ ધ્યાન ન આપતાં, છતાં વિકાસની દિશામાં પરિવર્તન થતું ગયું હતું. ખીજા. અને ગર્ભગત દશામાં માળાપના જે સંસ્કાર કોઈ ગૂઢ પ્રેરણારૂપે સંતાનમાં ઉતરી આવે તેટલા પૂરતા જ એ વિકાસક્રમમાં માળાપનો ભાગ હતો. પોતે ખીજને ધારણ કરે છે પોષે છે અને એમાં વિકાસની પ્રેરણા મૂકે છે એવું કોઈ સ્પષ્ટ ભાન માળાપને ન હતું. એ બધું દંપતિમાં રહેલી માળાપ તરીકેની પ્રકૃતિથી ભાવ વિના આપોઆપ થતું. ઇંડાં તરફ, આમાં માફ સંતાન છે એવી દૃષ્ટિ પણ પ્રાણીને ન હતી. પણ પાછળથી વિકાસક્રમમાં માળાપ પાસેથી વધારે કામ લેવાનું પ્રકૃતિએ શરૂ કર્યું. માળાપના મનનાં ઉડાણમાં, ઇંડાં તરફ સંતાનભાવ અને મમત્વ ઉદ્ભવ્યાં. પ્રાણીઓ ઇંડાને સેવવા લાગ્યાં અને ક્રમેક્રમે ઇંડાંમાંથી નીકળતાં સંતાનને જીવનની જરૂરીયાતો માટે ફળવવા લાગ્યાં. આ સ્થિતિમાં બચ્ચું ન્યાં સુધી સ્વતંત્ર ન થાય ત્યાં સુધી કુટુંબ જીવી સ્થિતિ, એ પ્રાણીઓમાં પણ આવી. પક્ષીઓ પોતાનાં ઇંડાંને સેવે છે અને બચ્ચાંઓને ચણતાં તથા ઊડતાં શીખવે છે. પણ બચ્ચાં સ્વાશ્રયી થતાં જુદાં પડી જાય છે. એટલે એમાંથી સ્થાયી કુટુંબતંત્ર બંધાતું નથી. પણ પક્ષીમાં બચ્ચાંઓને સ્વાશ્રયી થવામાં એટલો ટુંકો સમય લાગે છે કે એમાંથી જે વધારે સંખ્યા થાય છે તે તરત જુદી પડી જાય છે અને એનો સહવાસ પણ કાયમનો નથી રહેતો. ને કે વાનર વગેરે જાતિમાં ટોળાંઓ પણ હોય છે. પણ પક્ષીઓમાં પણ પોતાનાં બચ્ચાંઓ તરફ મમત્વ સાથે કંઈક કુણીવૃત્તિ, વાત્સલ્ય દેખાય છે. એ વૃત્તિ માસિકી હકની નથી પણ અંગતપણાના ખ્યાલની છે.

પોતાનાં અચ્ચાને ધવરાવનારાં પ્રાણીઓમાં આવી વૃત્તિ સવિશેષ દેખાય છે. પ્રાણી શાસ્ત્રના કહેવા પ્રમાણે અને ઇતિહાસના કહેવા પ્રમાણે પોતાનાં સંતાનની સંભાળ લેવાની અને તેને કેળવવાની વૃત્તિ ખીન્ન બધાં પ્રાણીઓ કરતાં માણસમાં ધણી વધારે છે. આ કુદરતી વૃત્તિને અંગે માણસ પોતાનાં સંતાનને પોતાનું ગણે છે અને તેને છોડી ન દેતાં તેનું પાલનપોષણ કરે છે અને જીવનની જરૂરીઆતો માટે તેને કેળવે છે. માનવબાળકને સ્વાશ્રયી બનતાં વખત લાગે છે અને સ્વાશ્રયી બનવા છતાં અમુક મમત્વનું બંધન અથવા સ્મરણ કામચ રહે છે. પોતાના બાળામાં આવી પડતા પોતાનાં આત્મજ અબળ અશુદ્ધ પરાધીન બાળકનાં પાલણપોષણ અને શિક્ષણ માટે કુદરત માનવ માળાપમાં એવી વૃત્તિ મૂકે છે કે જેથી એ વત્સલ બને છે. બાળકનાં જીવનની સરખાતનો કાળ એ શાસનનો નથી પણ વાત્સલ્ય અને સંભાળનો કાળ છે. અને એની કુણી અસર અમુક અમુક અંશે કુણાં બાળક અન્તઃકરણ ઉપર થાય છે અને છૂટાં વ્યક્તિત્વ કરતાં અને સ્વાર્થનાં બંધન કરતાં કોઈક જૂદા પ્રકારનાં બંધનનો ભાવ એ બિન્નો કરે છે. બેશક માણસની બહુ પ્રાચીન જંગલી જેવી રિયલિટમાં આ બધું બહુ સ્પષ્ટ નથી હોતું પણ હોય છે તો ખરુંજ. વળી નાનપણથી માળાપના આશરો નીચે ઉછરતું બાળક જેમ જેમ મોટું થતું જાય છે તેમ માળાપ તેને કામ કરતાં શીખવે છે અને તેની પાસેથી કામ લેવા માટે છે. કેળવણી સાથે ધીમે ધીમે શાસન સર થાય છે. કુદરતની જરૂરીઆતને અંગે માનો સ્વભાવ વધારે કુણો હોય છે. પણ પુરુષ પિતા મોટેભાગે વધારે બુદ્ધિપ્રધાન હોય છે, અને બુદ્ધિથી અપાતી કેળવણી નિયમન અને શાસનનું રૂપ લે છે. લગભગ પરાધીન જેવી દશામાંથી બાળક મોટાંઓની આજ્ઞા ઉકાવવાની ટેવ વાળું બની જાય છે, અને એ વંશવર્ધન-પણીની વૃત્તિ પણ મોટી ઉમ્મર થતાં છતાં આપો આપ ચાલી જતી નથી. મોટું થતું જતું સંતાન માળાપને સહાયકારક બનતું જાય છે. એ સંભાળ

ઓછી માગે છે અને કામ વધારે આપે છે. એટલે એવાં સંતાનને માળાપ પોતાની સાથે રાખવા ઇચ્છે. પણ સ્વાશ્રય શક્તિવાળાને પારકાં શાસન કરતાં સ્વતંત્રતા વધારે ગમે. આજ્ઞા કરવાં ટેવાયેલને આજ્ઞા બંગનો પ્રસંગ આકરો લાગે. અને તેથી તેનામાં કડકાઈ આવે, અને સમર્થ સંતાનને તે ન ગમે. એ બધું જોતાં સ્વાશ્રયી અને ઉમ્મર લાયક થતાં માળાપથી છૂટું પડી જાય એમ બનવાનો ધણો સંભવ. અત્યારે સંયુક્ત કુટુંબો વિભક્ત થતાં જાય છે તેનું એક એ પણ કારણ છે. પણ અત્યારે વિભક્ત કુટુંબ જેટલું સરલ છે. તેટલું જૂના વખતમાં નહોતું. જંગલી દશામાં, જેમ કુટુંબ સમુદાય મોટા તેમ મહારનાં આક્રમણો સામે આત્મરક્ષણ વધારે સહેલું. આમ હોવાથી સંતાનો માળાપથી જલદી છૂટાં પડી શકતાં નહિ. અને સંતાનનાં સંતાનો અને એવી પરપરાથી કુટુંબ સમુદાય મોટા થતો, અને મોટા સમુદાયની આન્તર વ્યવસ્થા માટે કુટુંબમાં આપો આપ કોઈ વ્યવહારતંત્ર બિંબું થતું. કસાયેલ શરીર, ધડાયેલ ટેવો, અનુભવના બહેળાપણથી આવેલી વ્યવહાર દક્ષતા, એ બધું કુટુંબના વડેરાના પક્ષમાં હોવાથી ન્યાં વધારે પડતી શરીરની કે મનની ક્ષીણતા આવી મધ ન હોય ત્યાં નિયામક કે શાસકનું સ્થાન આપો આપ એવા મોટાના હાથમાં આવતાંજ મૂંઝવણી જ જે શાસન ચલાવતો આવ્યો હોય તેના શાસનને ફેરવી ખીન્નું નહું શાસન સ્થાપવા જેટલી શોધક બુદ્ધિ અને નવા પ્રયોગોની ધગશ એ પણ જેવાં માણસોમાં ન હતી. માત્ર શાસક બહુ આકરો બને ત્યારે કોઈ યુવાનના બળવાનો ભોગ થઈ પડી હણતો, અથવા નાલાયક થઈ જાય તો આપો આપ શાસક મટી શાસિતમાંનો એક બની જતો. એના પ્રભાવ ઉપર એનું અસ્તિત્વ હતું. ઘડેલા કામદારી તે શાસક સ્થાપાયો ન હતો. કોઈ કામદારો તેને શાસક પદે રાખતો ન હતો. રૂઢીથી બનેલો શાસક પ્રભાવથી શાસક રહી શકતો, અને પ્રભાવહીન થતાં ફર થતો. માત્ર આન્તર વ્યવસ્થા પુરતીજ આ વાત ન હતી, બાહ્ય આક્રમણો

કામે પ્રતિકાર કરવામાં પણ બળ અને આવડતની જરૂર પડતી અને એવા યુદ્ધ જેવા પ્રસંગોમાં જેનું શરીર કે મન પ્રભાવ ન પાડી શકે તે કુટુંબનો શાસક રહી શકે નહિ, એવી એ રિયતિ હતી. આવા યુદ્ધના પ્રસંગમાં જે પોતાની ઉપયોગીતા ધણી બતાવી શકે તેને કુટુંબ જતો કરી શકે નહિ. અને આનંતર વ્યવસ્થામાં તેની કડકાઈ હોય તે પણ અમુક અંશે નિભાવી લે એવી આત્મરક્ષણની જરૂરીઆત હતી. આવો કુટુંબ શાસક ભુલ્લમ પણ કરી શકતો. પશુ જેવી રિયતિમાં, સંતાન મોટાં થતાં, માબાપ તથા સંતાન વચ્ચેની કુણી લાગણીઓ આપોઆપ ઓછી થતી જાય છે, અને સંતાન પરંપરા એ દૂરતાને લીધે વધારે ક્ષીણ થાય છે. એટલેજ કુટુંબ તંત્ર એ અંગતપણાંની લાગણીનું તંત્ર મટી શાસન તંત્ર બની જાય છે, અને બની જતું. તેથી ન્યારે કોઈ કટાણના આઠાલંગથી કે એવાં કોઈ કારણથી એવા શાસકને કેમ રાજ થતો ત્યારે કોઈ બાળક કુટુંબીનો વધ પણ કરતો હશે. અત્યારે પણ દેહાન્ત દંડની શિક્ષા ક્યાં નથી? પણ અત્યારે જે કાયદાથી થાય છે તે એ વખતે રાજના આવેશથી થતું. આમ એકાદ વ્યક્તિને તે સખ્ત શાસન કરી શકતો, પણ સમગ્ર કુટુંબને વધારે પડતું હુલવવા જેટલી તેમાં શક્તિ નહોતી. પશુબળના જમાનામાં અને સાદાં શરોનો જમાનામાં એકનું ઓછાં બે. કુટુંબનાં વધારે પડતાં માણસોને તે ભુલ્લમી લાગે તો તેનો વિનાશ સહેલો હતો. એ તેના ભુલ્લમી મર્યાદા હતી. કુટુંબના મોટા ભાગના રેકા ઉપર એ છવી શકતો અને શાસન ચલાવી શકતો. એવી તેની એક હથ્થુ સત્તા કુટુંબની બહુમતી ઉપર ટકેલી હતી.

આવાં કુટુંબતંત્રો ધણે વખત ચાલુ રહ્યાં. કુદરતી મોતથી કે યુદ્ધમાં હણવાથી કે બળવાનો ભોગ થઈ પડવાથી શાસકો બદલાતા ગયા અને એ તંત્ર એમને એમ ચાલુ રહ્યું. એનો અંત આવ્યો તે બદલાયેલી પરિસ્થિતિને અંગે ન્યારે મોટાં કુટુંબોનાં આક્રમણ સામે આત્મ રક્ષણ કરવા માટે નાનાં નાનાં

કુટુંબોએ સાથે ભોડાઈ એકત્રિત બળનો ઉપયોગ કરવાની યુક્તિનો અમલ કરવાની શરૂઆત કરી ત્યારે એ ભોડાણુમાંથી નવું સહકાર તંત્ર ઊભું થયું. વધારે બળવાન બનવા માટે વધારે સંખ્યાનાં કુટુંબોનું ભોડાણુ પણ થવા લાગ્યું, અને એમાં યુદ્ધ માટેનું પદ એ જન્મસિદ્ધ રૂઢીમાંથી ન આવતાં, ભોડાનારાં કુટુંબોની એકમતી કે બહુમતીમાંથી ઉદ્ભવવા લાગ્યું. ન્યાં નાનાં કુટુંબોને કોઈ મોટાં કુટુંબ અથવા કુટુંબ-સમૂહે દુરાવીને વશ કર્યા ત્યાંપણ શાસક અને શાસિત વચ્ચે નવો સંબંધ ઉત્પન્ન થયો. માત્ર શાસિતની બહુમતી ન્યાં શાસકથી વિરૂદ્ધ થાય ત્યાં બળવો અને ક્રાન્તિ સહેલાં રહ્યાં એટલા પુરતી સમાનતા કાયમ રહી. એકાદ એ ક્રાન્તિ તે સંહારની ક્રાન્તિ, મતગણતરીથી રાજ્ય સત્તા બીજા પક્ષના હાથમાં આવે એવી સૌમ્ય ક્રાન્તિ નહિ. એ પાશવ બહુમતીની સત્તા.

આમાંથી રાજતંત્ર કેમ ઉદ્ભવ્યું એની વિગતમાં ન ઉતરતાં જૂનાં રાજતંત્રની રિયતિનો વિચાર કરવો અહીં બરાબર થશે. ગમે તેમ પણ કાળક્રમે હિન્દમાં એક હથ્થું વંશ પરંપરાના રાજાનું તંત્ર અમલમાં આવ્યું. બહારનાં આક્રમણો સામે સમગ્ર રાજ્યનું આત્મરક્ષણ અને રાજ્યની અનંતરગત વ્યક્તિઓ વચ્ચેના પરસ્પર અવહારનું નિયમન એ તેનાં મુખ્ય કર્તવ્ય હતાં. પાલન પોપણ અને કેળવણી એ કાગો મુખ્યત્વે માબાપની પ્રકૃતિનાં છે અને એ સેવાના ક્ષેત્રનાં કાર્યો છે, શાસનનાં નથી. આનંતર શાસન એટલે ન્યાય વ્યવસ્થા અને બાહ્ય આક્રમણોનો સામનો એટલે યુદ્ધશક્તિ. હિન્દની રાજ્યસંસ્થા કુટુંબોના સહકારથી પરસ્પર યુદ્ધ અને હાર જીતથી કે એ અથવા બીજાં એક કે અનેક કારણો અને પ્રસંગોના પરિણામથી હવાતીમાં આવી હોય, પણ ધણાં જૂના કાળથી એમાં કુટુંબ ભાવ અને વાતસલ્ય તથા ભક્તિના ભાવોને બેળવી દેવામાં આવ્યા છે. ન્યાય વ્યવસ્થાના રક્ષક તરીકે રાજાનું ગૌરવ લગભગ દેવ જેવું બનાવી દેવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે,

અને રચાપિત રાજ્ય સત્તા સામેના બળવાને પાપ રૂપ મનાવવામાં આવ્યો છે. પણ ખીજી બાજુએ રાજાનાં રાજપણું સાથે દેવની અને માબાપની કૃત્તેને જોડી દેવામાં આવી છે. હિન્દનાં તે વખતનાં શુદ્ધિ-પ્રધાન અને લાવનાપ્રધાન વર્ગનાં માણસોએ આમ પરસ્પર સદ્ભાવના સંબંધ રચાવવાનો પ્રયત્ન પ્રયત્ન કર્યો છે અને એ લાવનાની આછી અસર હજુ પણ વર્તમાન સંસ્થાઓમાં ક્યાંક થોડી થોડી જોવામાં આવે છે.

એવી લાવના જૂના વખતમાં ખૂબ પ્રચલિત અને પછી ૩૬ યર્ષ યર્ષ હોવાની નેઈએ એમ લાગે છે. એ બાબતમાં ઈતિહાસનાં માન્ય રહે એવાં પ્રમાણો ટાંકવાં મુશ્કેલ છે. જૂનાં લખાણોમાં જે દેખાય છે તે તે સમયની રિથિતિનું પ્રતિબિંબ ગણીએ તો એમ લાગે કે આવી લાવના તે વખતમાં સારી રીતે ઉડી ઉતરી હશે. અને એ લાવના જે ઉડી ઉતરી ન હોય તો આજ સુધી તેની અસર જે અમુક અંશે ટકી રહી છે તે ટકી શકે નહિ એમ લાગે છે. છતાં રાજા અને પ્રજા માણસજાતિનાં જ હતાં. સત્તા સાથે સ્વચ્છંદતા માણસમાં અત્યારે પણ આવી જાય છે અને જૂના વખતમાં પણ આવી જતી, અને અતિ આક્રમણ સામે બળવાની વૃત્તિ અત્યારે પણ ઉદ્ભવે છે અને ત્યારે પણ ઉદ્ભવતી. પુરાણ સાહિત્યમાં આ મતલબની એક વેનરાજાની કથા છે. એ ઐતિહાસિક ભલે ન હોય પણ અસંતુષ્ટ પ્રજા વધારે પડતું દમન કરનાર રાજાનો વિનાશ કરે છે એવા અર્થની સૂચક છે.

વેન નામે એક રાજા હતો. તેનો બાપ ધણો પ્રજાપ્રિય હતો, પણ વેન પોતે સ્વચ્છંદી અને ઉગ્ર શાસક હતો. ઉપદેશ કરનારાઓએ પ્રજાને એવો ઉપદેશ આપ્યો હતો કે રાજામાં બધા દેવનો દેવભાવ સમાયેલો છે. રક્ષણ, પાલન અને ન્યાયશાસન એ દેવનાં કાર્યો રાજા કરે છે એટલે તેનાં શાસનને અનુ-સરવું જોઈએ, એટલો એનો સામાન્ય અર્થ હશે, પણ બવહારમાં રાજા એટલે દેવમૂર્તિ એવી સાદી વાત વધારે પ્રચલિત હતી. જૂના ઉપદેશોમાં જુદા જુદા

ઉપદેશો જુદા જુદા અધિકારીઓ પરત્વે કરવામાં આવેલા છે. આ ઉપદેશ પ્રજાને ન્યાયશાસન વશવર્તી બનાવવા માટે પ્રજાને કહેલો ઉપદેશ છે, પણ વેન સ્વભાવે અહંકારી અને સ્વચ્છંદી હતો અને રાજ્યસત્તા પોતાના હાથમાં આવવાથી તથા પ્રજામાં દેખાતાં વશવર્તીપણથી તેને એવી ભ્રાંતિ ઉભી થઈ હતી કે 'મારા શાસન સામે થવાની કોઈની શક્તિ નથી અને કોઈનો અધિકાર પણ નથી, નહિ દેખાતા દેવોને લોકો પૂજે તે કરતાં પ્રત્યક્ષ શાસક દેવરૂપ રાજાને જ પૂજે એ તેને વધારે ચોચ લાગ્યું, અત્યારે પણ શુદ્ધિપ્રધાન શાસક વર્ગને અથવા શાસક થવા ઇચ્છનાર રાજ્ય વર્ગને પણ એમજ લાગે છે. ઇશ્વર કે દેવ હોવા ન હોવા સાથે આ વાતને સંબંધ નથી. માત્ર લાવનાવશ લોકો કુદરતના બળમાં કોઈક હિતાવહ અને પ્રબળ શાસક શક્તિ રહેલી છે તેને ઉડી કદબનાથી પૂજે છે, માણસની અને જડકુદરતની પર કોઈ સત્તા છે અને એ સત્તા નબળાં લાગતાં હોય એવાં પણ સારાઓનું સાફ કરે છે અને સમય લાગતાં હોય એવાં પણ ખરાબ લોકોને અંતે દંડ દે છે. એટલુંજ એમાં સામાન્ય તત્ત્વ છે. અને એ તત્ત્વને બાદ રાખીએ તો પણ સાચી કે ખોટી પણ એ જાતની દેવભાવના એ વખતનાં માણસોમાં હતી અત્યારે પણ અમુક વર્ગમાં એ હજુ છે. વેનને એ લોકોની એ મૂર્ખતા લાગી. કેવળ અક્રમવાળાં માણસોને લાવનાવશતા માત્ર અને કુણી લાગણીઓ માત્ર અમુક પ્રકારની મૂર્ખતાજ લાગે છે. સાચું શું અને ખોટું શું એનો નિર્ણય યર્ષ શકે એમ નથી. સામાન્ય માણસો અને મહાન શુદ્ધિવાળા તત્ત્વચિંતકો પણ સમાનપણે ભૂલને પાત્ર છે. 'કુદરતના પારને અને સત્યના અન્તને જીલને પાત્ર છે. 'કુદરતના પારને અને સત્યના અન્તને હું પરાવી ગયો છું' એવી માન્યતા માણસ માટે, કોઈ પણ માણસ માટે કેવળ ભ્રાંતિરૂપ છે. રાજાએ કે શાસકે વિચાર કરવાનો એટલોજ રહે છે કે અમુક લાવના લોકમતમાં કેટલી જાડી ઉતરેલી છે, અને એના ઉચ્છેદથી કેટલાં અંતરોમાં કેવી અસર થવાની છે. પણ શુદ્ધિપ્રધાન વેનને એમ લાગ્યું કે મને જે

ભાવના ખોટી લાગે છે તે ખોટીજ છે અને લોકો એવી ભાવનાને વળગી રહે એ તેઓની મૂર્ખતા છે. એ મૂર્ખતાને માન આપવાની મારી ફરજ નથી અને એમ કરવાની મારે જરૂર પણ નથી. રાજ્યમાંજ જનસમુદાયનું અર્થ સર્વોત્કૃષ્ટ સમાધાન જ છે એવી માન્યતાનો અત્યારે પણ પ્રચાર કરવામાં આવે છે અને વેનનો પણ આગ્રહ એ પ્રકારનો હતો. જન-માલનું રક્ષણ આશ્રવિકા અને સુખ સંપત્તિ તથા ભોગ વૈભવ ઉપરાંત માણસમાં બીજું માણસાઈ જેવું કોઈ જુદું તત્વ છે અને તે વિકાસ પુરે છે એવો ખ્યાલ વેનને ન હતો અને અત્યારે પણ ધણું રાજકીય લોકોમાં નથી હોતો. પણ વેનમાં મત પ્રચારની કળા ન હતી અને આકર્ષક છળ પણ નહતું. તેણે પોતાની શાસક સત્તાના બળથી લોકોને મંપૂર્ણ રાજ્યસેવક બનાવી દેવાનો પ્રયત્ન કર્યો, 'મને, (રાજાને અને રાજ્યને,) પૂજો, મને ભજો, બળીદાન મને આપો,' એ તેની આરા હતી. મુશ્કેલી માત્ર એટલી હતી કે એ રૂઢ લોક ભાવનાની અને વિશાલ લોકમતની અવગણના હતી અને શસ્ત્રો એવાં નહતાં કે બળવો મુશ્કેલ થઈ પડે. ઉપદેશકોએ બળવો રોકવા પ્રયત્ન કર્યો. પોતાના અને પ્રજાના આન્તર રાખને દબાવી તેમને નમ્રભાવે વિનંતિ કરી કે રાજાનો આ ધર્મ નથી. પણ રાજાએ તો રાજાનો શો ધર્મ છે એના ઉપર જ ભાર મૂક્યો. સહુએ પોતાનો ધર્મ સમજવો અને પાળવો એ ધર્મની ફરજના ઉપદેશમાં ઘટે છે. પણ બ્યારે હકની વાત ઉપરિચિત થાય છે ત્યારે 'મારો હક અને સામાની ફરજ' એજ દષ્ટિ બળવાન બને છે. વેન રાજાએ તો એજ ઉપદેશકોએ ઉપદેશોના પ્રજાનો ધર્મ તેમની સામે ધર્યો. 'પ્રજાએ રાજાની આરા માનવી બેઠાએ' પરિણામ એ આવ્યું કે બળવો ખાળવા મથનાર અને તે માટે 'રાજ દેવરૂપ છે' એમ ઉપદેશનાર ઉપદેશકોએ જ એ રાજાના વિનાશને અનુમોદન આપ્યું અને વેન મરાયો, એ અપુત્ર મર્યો અને એનો કોઈ સીધો વારસ ન હોવાથી રાજ્ય રાજા વિનાનું થયું. ઉપદેશકોને કદાચ એવી બાંતિ યદ

હશે કે લોકો તેઓના ઉપદેશથી જ આપોઆપ સન્માર્ગે ચાલશે. રાજાની શાસનની અને દંડનીતિની કશી જરૂર નથી. ગમે તેમ પણ તેમણે રાજાનો નાશ કર્યો પછી નવું કોઈ રાજ્યતંત્ર સ્થાપવા જેટલા તેઓ રાજ્ય વ્યવસ્થામાં કેળવાયેલા ન હતા. પ્રજાસત્તાક સ્થાપીને તેને ન્યાય પુરઃસર ચલાવવું એ અમુક જાતની કેળવણી માગે છે. માત્ર સદ્ભાવ અને શુદ્ધિથી જ અર્થ થઈ જતું નથી. વ્યવહાર આવડત અને અનુભવ તેમાં ઘણો ભાગ ભજવે છે. એ માત્ર કાયદા ધડવા અને ઉપદેશવાની જ વાત નથી, તેને અમલમાં મૂકવાની અને ધણું પાસે પરાણે અમલમાં મૂકાવવાની જરૂર પડે છે. એ વખતની પ્રજા કે એ ઉપદેશકો એ માટે તૈયાર ન હતા. વિચારને અંતે તેમણે ફરી કોઈ રાજા સ્થાપવાનો નિશ્ચય કર્યો. શાસનમાં બળની જરૂર છે એટલે પ્રથમ તેમની દષ્ટિ સૈન્ય તરફ વળી હોય અને સેવક વર્ગમાંથી કોઈ ઉચ્ચ વ્યક્તિને રાજા સ્થાપવાનો વિચાર તેમને આવ્યો હોય એમ લાગે છે. પણ કેવળ ઉચ્ચતા જ રાજાપણનો ગુણ નથી. યુદ્ધશક્તિ અને દંડશક્તિ એ રાજાનું મુખ્ય અંગ નથી. એ શક્તિઓ તો દમનને માર્ગે પણ વાપરી શકાય છે. માત્ર એ શક્તિઓનો બ્યારે રક્ષણ, માટે અને ન્યાય નિયમન માટે ઉપયોગ થાય ત્યારે જ છે રાજાને યોગ્ય શક્તિ ગણાય છે. પાલનની વૃત્તિ વિનાની શાસન સત્તાએ રાજ્યસત્તા નથી, એટલે સૈન્યશક્તિના પ્રતિનિધિને રાજા તરીકે પસંદ કરવાને બદલે તેમણે વેનના હાથનું મથન કર્યું. તેના ભાષાતોમાં દષ્ટિ ફેરવી, અને તેમાંથી પ્રયુ મળી આવ્યો. પ્રજા સાથે મળી ઉપદેશકોએ રાજા સ્થાપ્યો, આ એક પ્રકારની ચુંટણી થઈ, પણ પ્રયુનો પુત્ર ગણાયો અને વંશપરંપરાનો રાજા સ્થાપ્યો. આ જાતની કથા પુરાણમાં છે.

એમાંથી જે અહીં બેવાનું છે તે એટલુંજ છે કે પ્રજાની ભક્તિ ભાવનાને અને સહનશીલતાને મર્યાદા હોય છે. ગમે તેવા સમયે હોવા છતાં પણ જૂના વખતનો રાજા પ્રજાના બળવા સામે ટકી શકે એમ ન હતો. બીજી વાત એમાં એ દેખાય છે કે રાજામાં

જેમ અમુક હદ સુધી ભુલ્મ કરવાની શક્તિ હોય છે તેમ પ્રજામાં બળવો કરી રાજ્યનો વિનાશ કરવાની પણ શક્તિ હોય છે. એાછાં અને સાદાં રાજવાળા જૂના કાળમાં પ્રજાની બળવો કરવાની શક્તિ વધારે હતી. અને એ શક્તિને પણ સંયમની જરૂર હતી. દરેક શારીરિક કે માનસિક શક્તિને સદ્ભાવના અને ન્યાયના સંયમની જરૂર છે. એ સદ્ભાવ ઉભો કરવા અને અન્તરમાં ઊઠા ઉતારવા વારંવાર રાજ્યને રાજ્ય ધર્મનો ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે. રાજ દેવ સ્વરૂપ ગણાયો છે કારણ કે રાજ્ય સંસ્થા એ દેવશક્તિ જેવી રક્ષક શક્તિ છે. એના વિના ન્યાય વ્યવસ્થા ટકી શકવાનો અવકાશ નથી. પોતાની મેળે ન્યાય નિયમ નમાં રહે એવા માણસો તે વખતમાં ન હતાં અને હજી અત્યારે પણ નથી. અને તેથી દંડશક્તિથી ન્યાય નિયમનો જાળવી રાખવાં અને લોકોને પરસ્પર બલ-હારમાં ન્યાયાનુસાર વર્તવાની ફરજ પાડવી એ માટે શાસકે રાજ્યસત્તાની જરૂર ત્યારે પણ હતી અને અત્યારે પણ હજી છે. જે ન્યાય વ્યવસ્થા જાળવે તે દેવ. એ દૃષ્ટિએ રાજ્ય સંસ્થા એ દિવ્ય સંસ્થા છે અને રાજ્યશક્તિ એ દેવશક્તિ છે, અને ન્યાયનો રક્ષક રાજ દેવ સમાન છે. 'રાજ દેવ છે' એ ભાવનાનું એ મૂળ છે. નાની નાની બાબતોમાં મતભેદોમાં બળવો કરવો એ પાપ છે, કારણ કે એ આખી રાજ્ય સંસ્થાને અને ન્યાય સંસ્થાને લાંગી પાડવા જેવું છે. એ એનો અર્થ છે અને જ્યાં જ્યાં શક્ય સુધારા-ઓને બદલે બળવાઓ થયા છે ત્યાં ત્યાં અંધાધુંધી અને ભુલ્મ બહુ તીવ્ર રૂપમાં અમુક કાળ તો ફેલાયજ છે, એ વાતનો પુરાવો તે પછીના કાળમાં આજ સુધીના ઇતિહાસો આપે છે. માણસોને પરાણે ન્યાયના નિયમનોમાં રાખવા માટે તો રાજ્ય સંસ્થા છે અને તેથી તેમાં શાસન અને દંડ છે. ખાસ કરીને નિર્જન ઉપર અન્યાયી આક્રમણ કરવાની વૃત્તિ અને શક્તિવાળાં સખળ લોકોને અંકુશિત કરવા માટેનું એ શાસન છે. એમના શું-હાએને દંડવા માટે એ દંડ છે. રાજ્ય શાસનનું ક્ષેત્રજ સખળ આક્રમણ શીલ વર્ગ ઉપર

છે. જે નિર્જન છે, આત્મ રક્ષણ માટે અશક્ત છે તેને ન્યાયશાસન આશીર્વાદ રૂપ છે. જે સખળ અને આક્રમણશીલ છે, તેમને ન્યાયશાસન એ મનમાં ભુલ્મરૂપ લાગે છે. તેમની ઇચ્છાતૃપ્તિ સામે એ અંતરાય છે. એટલે રાજ્યશાસન ગમે તેટલું સાદું અને જૂલ વિનાનું તથા ન્યાયમય હોય તો પણ એ વર્ગને એ ધ્રુવવાનુંજ. વળી રાજ્યતંત્ર માણસો માર્ફત ચાલતું હોવાથી તેમાં જૂલો થવાનો પ્રસંગોપાત અન્યાયો થવાનો પણ સંભવ છે. અથવા સંભવ શાં માટે? એમ થયા વિના રહેતુંજ નથી. માત્ર શાસક અને અધિકારી વર્ગની લાયકાતના પ્રમાણમાં જૂલ અને અન્યાયનું પ્રમાણ વધારે એાછું થાય છે. છતાં ન્યાય માટે મથતા લોકોએ, જ્યાંસુધી સામાન્ય જન-સ્વભાવ બહુ ફરી ન જાય ત્યાંસુધી અમુક અંશે તો તે નિભાવી લેતું ધટે, અને તેને સુધારવાનો પ્રયત્ન કરવો ધટે. દરેક બાનાં નીચે કે ફેટલાક ખરાં કારણો નીચે પણ જૂલ સામે કે અન્યાય સામે તુરત બળવો કરવો ન ધટે. કારણ કે નાના કે થોડા અન્યાયનો પ્રતિકાર કરવા જતાં અમુક કાળ ધોર અન્યાય અને સમૂળી અવ્યવસ્થાનો આવી જાય છે અને કોષના આવેશો ન્યાયના બધા સંયમે જૂલાવી માણસને અમુક કાળ માટે તો પશુ બનાવી દે છે, અને તે સંસ્કારો સત્તર જતા નથી. એટલા માટે રાજ્યને અથવા કહેા કે સ્થાપિત રાજ્યને દેવરૂપ ગણાવેલ છે અને તેની સામેના બળવાને પાપરૂપ ગણાવ્યો છે. પણ ભક્તિ કંઈ વિચારથી કે સમજવટથી કે પુરાણની વાર્તાઓથી ઉદ્ભવતી નથી. ભક્તિ એ તો અન્તરનો સ્વાભાવિક ઉભરો છે. શાસકમાં જ્યારે વતસલતા અને પાલક સહાનુજ્ઞિત દેખાય ત્યારે ભક્તિ સ્વયંમેવ ઉદ્ભવે છે. એટલા માટે રાજ્યમાં દેવ જેવા શુભો જરૂરી છે. રાજાના અને પ્રજાના પરસ્પર ધર્મો અને એ વખતનો રાજ્ય તંત્રનો મૂળ સિદ્ધાન્ત એ બધું 'રાજ અને પ્રજા' એ શબ્દ સંયોગમાં આવી જાય છે. જેમ માયાપ પોતાનાં છોકરાંને જાળવે એમ રાજ જો પ્રજાને જાળવે તો તે કૃતકૃત થાય છે. એ

લાગણી એ હિતાવહતા રાજમાં હોય તો રાજ રાજ રહે છે અને પ્રજા પ્રજા રહે છે. વાત્સલ્ય અને ભક્તિ એ પરસ્પરનાં પોષક છે. અન્યથા કોઈ કૃત્રિમ ઉપાયોથી ભક્તિ ઉદ્ભવી શકતી નથી, અને કદાચ ખોટા વાત્સલ્યના દેખાવથી ઉદ્ભવે તોં લાંબો વખત ટકી શકતી નથી, કારણ કે કોઈપણ દાંભિક દેખાવ બહુ લાંબો વખત અપાર દર્શક રહી શકતો નથી. પણ લક્ષ્મી અને સત્તા મળતાં છતાં આવી મનોવૃત્તિને જળવી અને જાળવી શકે એવાં માણસો બહુ થોડાં હોય છે. અન્તઃકરણમાં એટલી વત્સલતા ન હોય તો પણ પ્રજાનાં સુખ અને સંતોષ ઉપર પોતાનો આધાર છે એટલા પુરતો પોતાનો સ્વાર્થ સમજનાર રાજા પણ પ્રજાને સુખી કરવા સતત પ્રયત્ન કરે. પણ એ વાત પણ બુદ્ધાઈ જાય ત્યારે પ્રજા રાજ તરફ ધીમે ધીમે ઉદારીન બનતી જાય છે. સામાન્ય સમગ્ર જન-સ્વભાવ ન્યાં સુધી વધારે કુણો ન થાય ત્યાં સુધી વંશપરંપરામાં ઉતરતી આવતી એક પછી એક વ્યક્તિમાં દરેકમાં પ્રજા માટે વાત્સલ્ય ભાવના માત્ર ઉપદેશથી પ્રકટાવવી અને જાળવી રાખવી એ મુશ્કેલ છે.

ક્રમે ક્રમે વત્સલભાવ ગયો. લક્ષ્મી અને સત્તા વધ્યાં, શત્રો વધારે સારાં થયાં, યુદ્ધકળા એ કળા જેવી બનવા માંડી, અને કેટલાક અક્ષલવાળા માણસોએ પોતાના સ્વાર્થ ખાતર રાજની ખુશામત કરવાનું અને તેને મેજશાખને માર્ગે ઉતારી ખરી રાજ્યસત્તા પોતાના હાથમાં રાખી રાજને નામે રાજ્ય ચલાવવાનું શરૂ કર્યું. અક્ષલવાળાં માણસો રાજ્યતંત્રમાં, પ્રજાતંત્રમાં, કે વ્યવહારના ગમે તે તંત્રમાં પોતાનો માર્ગ કરી લે છે, અને દેખાવની સત્તા ગમે તેના હાથમાં હોય પણ તેમાં સીધી કે આડકતરી રીતે અને તેટલો ભાગ પડાવવાનું ચૂકતા નથી ન્યાં ધન સોભા કે સત્તાના લોકની સાથે અક્ષલ હોય ત્યાં સાધારણ રીતે આગળ વધવાના આડા અવળા ધણા રસ્તાઓ હોય છે. સિદ્ધાન્તને વળગી રહેનારા તથા સીધે માર્ગે આગળ વધવા ઇચ્છનારાઓને માટે બધાં તંત્રોમાં સ્થાન ન હોઈ શકે પણ એવી પોતાને

બાંધનારી મર્યાદા જેણે જાતે સ્વીકારી હોય એવાં માણસોને બાદ કરતાં ખીલ્લ માણસોને માટે ધણા માર્ગો ખુલ્લા હોય છે. પ્રકાશની સીધી લેખા બહુ વળાક લઈ શકતી નથી પણ પાણી અને પવન આડા અવળાં રહીને પણ ન્યાં અવકાશ હોય ત્યાં પેસી જાય છે. સાવ સીધી એક લીટી તો પ્રકાશની લેખા પણ સાચવી શકતી નથી. અવરોધ આવે ત્યારે એ પણ ખુણા ખાંચાથી પ્રતિબિંબિત થાય છે અને તેનું વક્રીભવન પણ થાય છે, પણ એ બધાંમાં પણ તે અને તેટલી સીધી લીટીની ગતિ જાળવી રાખવા પ્રયત્ન કરે છે. એમ જીવનની જરૂરીઆતો અને આઘાત પ્રત્યાઘાતો સીધે માર્ગે જવા ઇચ્છનારને પણ પરાણે આડા ધકેલે છે. પણ સીધાં માણસો દિશા બદલવી પડે તો બદલે છે પણ ગતિમાર્ગ તો સીધો અને સરલજ રાખવા મથે છે. આવાં માણસોને બધાં તંત્રોમાં અવકાશ ન મળે, અથવા તંત્રવ્યવહારમાં શાસન સત્તાને ન્યાં આરા ઉપયોગ થતો હોય ત્યાં એવાં માણસો માટે સ્થાન ન હોઈ શકે. પણ એક સીધાપણાને છોડ્યા પછી અક્ષલવાળાં માણસો પોતાની શક્તિના પ્રમાણમાં અને અમુક અંશે સંજોગોની અનુકૂલતાના પ્રમાણમાં લગભગ ગમે તે સ્થાને પહોંચી જઈ શકે છે. સીધો માર્ગ શક્તિ આવડત અને સેવા પરાયણતાના છે. રાજાતંત્રને અને પ્રજાતંત્રને બન્નેને તેની જરૂર છે. એ ઉપયોગી હોવાનો માર્ગ છે. ખીલો માર્ગ ઉપયોગી દેખાવાનો છે. અને ત્રીજો માર્ગ ખુશામતનો અને મહેરબાની મેળવવા માટેના હલકા પ્રયત્નોનો છે. બધાં તંત્રોમાં આ બધા માર્ગોને અવકાશ છે. કોઈપણ શાસન તંત્રમાં જ્યારે આડા માર્ગે અક્ષલવાળાં માણસો અધિકાર ઉપર આવે છે ત્યારે એ તંત્રનો વ્યવહાર ખરાબ શાસન તરફ વળી જાય છે અને એમ ન બને તો પણ એમાં શિથિલતા તો આવીજ જાય છે. રાજાતંત્રમાં માત્ર એકજ વ્યક્તિને મુખ્યત્વે રીઝવવાની હોય છે એટલે ખુશામત ખોરોને પકડાઈ જવાનો સંભવ એટલો ઓછો રહે છે. આ રીતે રાજાતંત્રમાં સ્થાન મેળવતા લોકો રાજને

કર્તવ્ય વિમુખ બનાવે છે. એટલે રાજામાંથી માત્ર વત્સલતા ચાલી જાય છે એટલુંજ નહિ. પણ પ્રજાને પણ માત્ર શાસન સાથેજ સંબંધ રહે છે અને રાજાના વ્યક્તિત્વ માટે ઉદાસીનતા આવી જાય છે. સાધારણ રીતે ઠીક ઠીક ચાલતાં રાજ્ય સામે પ્રજા બળવો કરતી નથી પણ ન્યારે બહારના હુમલાથી રાજ્ય ક્રાન્તિનો પ્રસંગ આવે ત્યારે રાજા માટે પ્રાણ આપવાની ધગશ પ્રજામાં દેખાતી નથી અને રાજક્રાન્તિ થયા પછી નવો રાજા. જે સાધારણ રીતે ઠીક શાસન ચલાવે તો તેને વિના વિરોધે નિભાવી લે છે. હિન્દનાં રાજતંત્રોમાં ધીમે ધીમે એ રિયતિ આવી હશે એમ લાગે છે, બળવા-ઓના કરતાં એક રાજા ખીજા રાજાને હરાવી તેની પ્રજાને પોતાની બનાવી લે એવા દાખલા ઘણા વધારે છે. એ રાજા અને પ્રજાની ભાવના હોય તો એમ ન થાય. પણ પાછળની ભાવના રાજા તરફની ભક્તિને બદલે રાજ્ય તરફની ભક્તિનું રૂપ લેતી લાગે છે. એટલે રાજાઓની ક્રાન્તિ થાય છે પણ સામાન્ય સુશાસન હોય ત્યાં સુધી બળવો થતો નથી અને રાજ્યતંત્રનો તંત્ર તરીકે વિશેષ થતો નથી. આમ રાજાઓ બદલાતા ગયા અને છતાં રાજ્યતંત્ર ચાલુ રહ્યું. છતાં જ્યાં શાસન વધારે પડતું ખરાબ હોય ત્યાં પ્રજાનો બળવો પણ થતો અને પ્રજાના રાજાની ક્રાન્તિ કરતી અને જ્યાં ઘણું સાદું શાસન હોય ત્યાં રાજાભક્તિ પણ પ્રગટતી અને પ્રજા રાજા માટે પ્રાણ પાથરતી. આ માત્ર સામાન્ય રૂપ રૂપા છે. આ બધામાં એક સામાન્ય તત્ત્વ એ આવે છે કે એ જૂનાં રાજ્યતંત્રોમાં પણ પ્રજાને પ્રબળ વિરોધ ન થાય એ રાજાને રાજ્યપદે ટકી રહેવા માટે ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાનું હતું. જુના વખતના રાજ્યોમાં સીધું મતગણત્રીનું લોક શાસન ન હતું પણ તેજ રાજાઓ અથવા તેજ રાજવંશો લાંબો વખત ટકતા કે જે સમગ્ર પ્રજાની જરૂરીયાત ધ્યાન અને લાગણી-ઓની માહિતી મેળવ્યા કરતાં અને તેમને સંતોષવા સતત ખેતખેર પ્રયત્ન ચાલુ રાખતાં. રાજાનું રાજ્ય

એટલે જો હુકમીનું રાજ્ય એ બહુ જૂના વખતને લાગુ પડતું નથી કારણ કે ત્યારે તો મોટે ભાગે પ્રજા એજ રાજાનું સૈન્ય હતું. રાજાનો અંગત માણસોનો વર્ગ નાનો હતો અને શસ્ત્રો લગભગ દરેક માણસ વાપરી શકે એવાં હતાં એટલે પ્રજાના સામુદાયિક બળવા સામે લાંબો વખત ટકતું રાજા માટે અશક્ય હતું.

બહુ જૂના વખતનાં રાજ્યો નાનાં નાનાં હતાં. એક વખત કુટુંબતંત્ર તૂટી રાજ્યતંત્ર રૂપાયું એટલે પછી શાસિતને રાજા સાથે કોઈ અંગત લોહિતા સંબંધ કે મમતવનું બંધન ન રહ્યું. રાજાઓમાંથી પ્રજા તરફની વત્સલ ભાવના જેમ જેમ ઓછી થતી ગઈ તેમ તેમ રાજા પ્રજા વચ્ચેની અંગત લાગણીઓને સ્થાને ઉદાસીનતા આવવા લાગી અને તેમનો પરસ્પર સંબંધ શાસક અને શાસિત જેવો બનવા લાગ્યો. આનંતર શાસન રૂઢી પ્રમાણે ચાલવા લાગ્યું અને ખાસ ધ્યાન આપવાની વૃત્તિ ઓછી થઈ. બધું શિરસ્તા મુજબ ધોરણસર સરકારાથી ચાલવા લાગ્યું. રાજાઓ વીર વૃત્તિવાળા વધારે થવા લાગ્યા, આનંતર શાસન કરતાં બહારનાં રાજ્યો ઉપર વિજય મેળવી પોતાના શાસનનું ક્ષેત્ર વધારવા તરફ વીર રાજાઓ વધારે ખેંચાવા લાગ્યા. વત્સલ પાલન અને ન્યાય વ્યવસ્થા એ રાજાનું મુખ્ય ખ્યેય છે. રાજાનો કોષ પ્રજાની સંપત્તિમાં છે અને રાજાનું સૈન્યબળ પ્રજાની વફાદારીમાં છે એ મૂળ મુદ્દો ભૂલાવા લાગ્યો અને રાજાના કે રાજાના નગદ કોષ ઉપર અને પગારદાર સૈન્ય ઉપર વધારે ધ્યાન અપાતું થયું. રાજા પ્રજા વચ્ચે ઉદાસીનતા આવી એટલે પછી વિજય કે પરાજય માટે બધા રાજાઓએ માત્ર ભાકૂતી સૈન્યો તરફ અને અંગત માણસો તરફ જ નેવાવું રહ્યું. એક રાજા યુદ્ધમાં મરે કે મહાત થાય એટલે તેનું સ્થાન નવો જીતનાર રાજા લઈ લે તો તેની સામે પ્રજા કશું ન કરે એટલી બધી એ ઉદાસીનતાની રિયતિ હતી. રાજાની પ્રજાના સદ્ભાવ માટેની એકરકારીમાંથી એ રિયતિ ઉર્લવી,

અને જેમ જેમ રાજ્યો સમગ્ર પ્રજાની વ્યાપક જોડી વફાદારીને બદલે લાહુતી સૈન્ય ઉપર વધારે આધાર રાખતા થતા ગયા તેમ તેમ તેમનાં સિંહાસનોના પાયા વધારે અસ્થિર બનતા ગયા એ તેમના ધ્યાનમાં ન રહ્યું. આમ પરસ્પર રાજ્ય પડાવી લેવાનું સહેલું બન્યું અને નબળા રાજ્યોને ભોગે બળવાન રાજ્યો ખીજાં રાજ્યોને જીતી પચાવી ને મોટા બનવા લાગ્યા. કેટલાયે નાનાં રાજ્યોના રાજ્યો અને રાજ્ય તરીકેનાં જૂદાં વ્યક્તિત્વ અદૃશ્ય થઇ ગયાં. અને તે રાજ્યો ખીજાં મોટાં રાજ્યોનાં પ્રાન્તરૂપ બની ગયાં. ખીજાં કેટલાંકનાં રાજ્યો અને વ્યક્તિત્વ જળવાઈ રહ્યાં પણ તે રાજ્યો ખડીઆ રાજ્યો બની ગયા અને મૂળ નાનાં સ્વતંત્ર રાજ્યો હતાં તે પેટા રાજ્યો બની ગયાં. અને મોટાં રાજ્યો અને સામ્રાજ્ય સ્થાપવાની અતુલ્લભતા ઊભી થઈ. આ સામ્રાજ્ય તે રાજ્ય પ્રજા વચ્ચેની ઉદાસીનતાના પાયા ઉપર ચણાવાતું સામ્રાજ્ય, પ્રજા વર્ગના કે રાજ્યોના કે રાજ્યોના સહકારથી ઉદ્ભવવાનું સામ્રાજ્ય નહિ. એ સામ્રાજ્ય તે બળવાન રાજ્યનું અંગત ગૌરવ.

પણ યુદ્ધશક્તિમાંથી ઉદ્ભવતાં એવાં કોઈ મોટા રાજ્યને કે સામ્રાજ્યને ટકાવી રહેવા માટે આન્તર-શાસનમાં સુવ્યવસ્થાની જરૂર રહી. પ્રજાની ઉદાસીનતા સુધી મહારાજ્ય ટકી શકે પણ પ્રજાને બળવો થાય એટલી હદ સુધી દમન પહોંચે તો ખીજા રાજ્યો અર્થતુષ્ટ પ્રજાને સાધન બનાવી એવાં સામ્રાજ્યને છિન્નભિન્ન કરી નાખે, એ અમુક કાળ સુધી શક્ય રહ્યું. બેશક શસ્ત્રપ્રતિષ્ઠિ ધણી વધી અને સામાન્ય યુદ્ધની તાલીમવાળા સૈનિક સામે શસ્ત્રયુદ્ધમાં બહુ સ્વલ્પ બની જાય એ સ્થિતિ આવી ગઈ હતી અને એને અંજો દમન ધણી વધારે પ્રમાણ સુધી થાય ત્યાં સુધી પ્રજા બળવો ન કરી શકે એવા સંયોગો ઊભા થયા હતા છતાં શાસિતની અવગણના કરીને માત્ર બળ અને આવડત અને અકલને આધારેજ ઋજુમનાર ઔરંગઝેમે મોગલ શહેનશાહતના પાયાને અસ્થિર કરી મૂક્યા અને ઔરંગઝેબના જીવન કાળમાંજ તેના

આખરના સમયમાં જ વિનાશ શરૂ થયો. છિન્નભિન્ન થતી એ શહેનશાહતમાંથી કેટલાંએ તાબાનાં રાજ્યો સ્વતંત્ર બની ગયાં, સુબાઓ સ્વતંત્રશાસક બની ગયા અને કેટલાંએ નવાં રાજ્યો સ્થપાયાં, અને એ સળગતાં મહાલયમાંથી જેને જે હાથ આવ્યું તે તેણે પોતાનું કરી લીધું. અત્યારનાં દેશી રાજ્યોમાંનાં કેટલાંક તો પહેલાંના વખતથી અથવા જુના વખતથી અસ્તિત્વ ધરાવતાં આવ્યાં છે અને કેટલાંએક એ પ્રસંગમાંથી અથવા એના પરિણામોમાંથી ઊભાં થયાં છે. યુરોપીય પ્રજાના આગમનથી હિંદમાં યુગ બદલાયો. યુદ્ધ અને મુત્સદ્દીગીરી ઉપરાંત સિટિશ વિજેતાએ આન્તર બ્યવસ્થામાં પણ ઘણું ધ્યાન આપ્યું. જો કે તેમની સામે પણ એક મહાન બળવો ઊભો થયો હતો પણ ન્યાય અને પ્રજાની ધાર્મિક સામાજિક અને કૌટુંબિક સ્વતંત્રતાને આગળ કરી તેમણે ઘણો ટેકો મેળવ્યો. અને અમુક કાળ ન્યાય, શાંતિ, જનમાલની સલામતી અને સુવ્યવસ્થાના પ્રયત્નોમાં રોકાયો. મોગલ શહેન-શાહત પડી ભાંગવા માંડી ત્યારથી અને સિટિશ સરકારનું સામ્રાજ્ય સ્થિર રૂપમાં આવ્યું ત્યાં સુધીમાં અમુક કાળ ઘણો અનિશ્ચિત અને મુશ્કેલીવાળો તથા અંધાધુંધી ભરેલો ગયો. એ અરાજકતામાંથી પાછી વ્યવસ્થા સ્થાપવા માટે સિટિશ સરકારને ઘણાં સમાધાન કરવાં પડ્યાં. એ બધાં સમાધાનોમાં એ વખતનાં જુદાં જુદાં નાનાં મોટાં દેશી રાજ્યો સાથેનાં સમાધાનોને પણ સમાવેશ થાય છે. ઘણાંએ સંધીપત્રો અને કાલકરારો થયા પરસ્પરના હુકો અને જવાબ-દારીઓ નક્કી થયાં અને અંતે વ્યવસ્થા સ્થપાઈ અને રૂઢ બનવા લાગી. હિન્દનાં દેશી રાજ્યો એ અત્યારે એ સિટિશ સામ્રાજ્યના જીત નીચેનાં રક્ષિત રાજ્યો છે. યુરોપના સંસ્કારથી અને પાશ્ચાત્ય કેળવણીથી લોકતંત્ર કે પ્રજાતંત્ર તરફ ભણેલા વર્ગની વૃત્તિવાળી અને શાસ્ત્ર સત્તાની કાન્તિ એ દિશા તરફ કરવાના પ્રયત્નો થવા લાગ્યા, અને સિટિશ સરકારે એ દિશામાં પ્રગતિ સૂચવે એવી સંસ્થાઓ ધીમે ધીમે હિન્દમાં દાખલ કરી અત્યારે ઈમ્પીરીયલ સ્ટેટસ અને સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય માટે

પ્રયત્નો યદ્ય રહ્યા છે. ફેરિશન અને પ્રજાને સંપૂર્ણ જવાબદાર એવું સમગ્ર હિન્દુનું મધ્યસ્થ રાજ્યતંત્ર અમલમાં ઉતારવાની કોશીશ ચાલે છે. હિન્દને એકતંત્ર બનાવવા માટે દેશી રાજ્યોએ પણ એ એકતંત્રતામાં લગી જવું નોંધ એ તોજ એ પૂરું એકતંત્ર થાય. અને એમ લગવામાં દેશી રાજ્યોનું રાજ્ય તરીકેનું અસ્તિત્વ કે રાજ્યપણું કેટલે અંશે જળવાઈ રહી શકે એ એક પ્રશ્ન છે અત્યારે દેશી રાજ્યમાં રાજ્યપણું કેટલે અંશે છે એ વિચાર પણ એની સાથે જ ઉપરિચિત થાય છે.

राज्य विरुद्ध.

રાન્યછત્ર એ બધા સંતાપોને નિવારનાર શાન્તિનું
છત્ર છે. એમાં રામના બધા પાલક રક્ષક ધર્મેનો
અને તે માટેની શક્તિઓનો સમાવેશ થઈ જાય છે.
કુટુમ્બનો વડીલ જેમ કુટુમ્બનું છત્ર ગણાય છે
એમ રાન્ય એ પ્રજાનું છત્ર છે. કુટુમ્બમાં કામ
કરનારાં અને રજનારાં બીજાં હોય પણ જેમ
સમગ્રની આજીવિકાની તથા બાહ્ય વ્યવહારની અંતિમ
જવાબદારી કુટુમ્બના વડીલ ઉપર રહે છે તેમ
પ્રજાની આજીવિકાના માર્ગોનો પ્રબંધ કરવાની અને
આજીવાણુનાં પરરાન્યો તરફથી પોતાની પ્રજાને
કુમ્ભ ન થાય એ માટે તજજ્ઞીજ રાખવાની જવા-
બદારી રાન્ય ઉપર રહે છે. વસ્તુતઃ રાન્યો રાન્યો
વચ્ચેના મેળબંધી અને પરસ્પર વ્યવહારોની વ્યવસ્થા
બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના પ્રભાવથી યાય છે, અને દેશી
રાન્યોની આર્થિક સ્થિતિ સમગ્ર હિંદની આર્થિક
નીતિ સાથે એટલે કે હિન્દી સરકારની આર્થિક નીતિ
સાથે સંકળાયેલી છે એટલે મુખ્ય રાન્યછત્ર તો
બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનું છત્ર છે. પ્રજા ઉપર દેશીરાન્યનું
છત્ર હોવા છતાં એવાં દેશી રાન્યો ઉપર સામ્રા-
જ્યનું છત્ર હોવાથી જ અત્યારે તો શાન્તિ અને
વ્યવસ્થા છે પણ જેટલે અંશે સંધી અને કાલકરારોથી
પરસ્પર વ્યવહારોનો પરસ્પર હકોનો અને આર્થિક
સમભુતીઓનો સ્થાપિત નિર્ણય થઈ ગયો છે તેટલે
અંશે, કાયદા પ્રમાણે ચાલતાં બ્રિટીશ રાન્યનંત્ર

પાસેથી દેશી રાજ્યો પોતાની પ્રજાના આર્થિક અને બીજા લાભોનું સંરક્ષણ માગી શકે. અને જેટલા પુરતો આ તેમનો બિટીશ સરકાર પાસે હક છે તેટલા પુરતી આ તેમની પોતાની પ્રજા તરફની જવાબદારી છે જેટલે અંશે કેઈ દેશી રાજ્ય પોતાની પ્રજાના હિત હક માટે બિટીશ સરકાર કે હિન્દી સરકાર પાસેથી દાદ મેળવી શકે એટલે અંશે એનું રાજ્યજન પ્રજા માટે સાર્યક રહે. એ જન એમ મોટાં બિટીશ જનનું પેટા જન છે.

પણ એ જગમાં માત્ર એટલાનો જ સમાવેશ થતો નથી. આનંતર વ્યવસ્થા અને ન્યાયશાસન પણ એનાં અંતર્ગત અંગો જ છે. અને જેટલે અંશે રાજ્ય એમાં સ્વતંત્ર છે તેટલે અંશે તેવું જગ પ્રજા ઉપર છે. જેટલે અંશે એ જગ સોંસરવા આવી કાઠી પણ પ્રકારના સંતાપો પ્રગળે પ્રગળે એટલે અંશે એ જગમાં ખામી.

એક બીજું રાજ્ય ચિન્હ એ ખજાજ છે. એ સૈન્યશક્તિનું સ્વચ્છ છે. બહારનાં આક્રમણો સામે સમગ્ર પ્રજાનું અને રાજ્યનું રક્ષણ કરવા માટેની આ શક્તિ છે અને આ જવાબદારી છે. સમગ્ર માનવજાતિનું જે કોઈ સાર્વભૌમ રાજ્ય હોય તો તેને કોઈ પરરાજ્ય ન હોવાથી આ શક્તિની જરૂર ન પડે. અને રક્ષિત રાજ્યને રક્ષક રાજ્ય તરફથી રક્ષણ મળતું હોય એટલે તેને પણ એ વિના ચાલે. માત્ર જે સામ્રાજ્યના છત્ર નીચે કોઈ રક્ષિત રાજ્ય હોય તે સામ્રાજ્ય ન્યારે કોઈ મહાયુદ્ધમાં ઉતરે ત્યારે તેની સહાયમાં પ્રમાણસર ઉભા રહેવા જેટલી જ મુદ્દશક્તિ એમાં હોઈ શકે. બહારનાં આક્રમણો સામે રક્ષણ કરવાની રાજ્યધર્મની ખરી જવાબદારી બિટીરા સરકારે સંભાળી લીધી છે. પણ જવાબદારીનું ઓછાપણું એ સત્તાનું પણ ઓછાપણું છે. આત્મરક્ષણની પાતતા વિનાનું રાજ્ય એટલે પૂરું રાજ્ય નહિ. આત્મરક્ષણની શક્તિ જેટલી ઓછી તેટલું જ રાજ્યનું રાજ્યપણું ઓછું. દેશી રાજ્યોમાં એ ઉણપ છે. પણ બિટીરા સાથેના સંબંધથી આત્મ-

રક્ષણનો પ્રબંધ છે એટલે એ ખામી બીજી રીતે પૂરાર્ધ નથી છે. મોટાં રાજ્યો પણ ન્યાં આત્મરક્ષણ માટે પરસ્પર સહકાર શોધે છે ત્યાં નાનાં રાજ્યો માટે આવો પ્રબંધ જ ચોગ્ય છે. અને નાનાં નાનાં વિભક્ત રાજ્યો કરતાં એવાં રાજ્યોનું મહારાજ્યોમાં અન્તર્ગતપણું હોય એ રાજકીય પ્રગતિ છે. બધાં રાજ્યોનાં અને સમગ્ર માનવજાતિના સંયુક્ત મહારાજ્ય તરફ વર્તમાન વિચારો વહે છે. વ્યક્તિ જેમ રાજ્યનું અંગ છે અને તેમાં તેની વ્યક્તિક સ્વતંત્રતા પણ છે તેમ નાનાં રાજ્યો મોટાં રાજ્યોનાં અંગો બને અને મોટાં રાજ્યો કોઈ મધ્યવર્તી સાર્વભૌમ શાસક સત્તાનાં વશવર્તી બને અને છતાં સર્વેની આન્તર વ્યક્તિક

સ્વતંત્રતા જળવાઈ રહે એ દિશામાં વિચારનો પ્રવાહ છે. પ્રગ્નપ્રબંધ કે રાષ્ટ્રસંઘની ભાવનાનો પાયો પણ દરેક રાજ્યે, પોતાની સ્વતંત્ર યુદ્ધશક્તિને જતી કરી, ન્યાય અન્યાયની બાબતમાં કોઈ મધ્યસ્થ અને તટસ્થ સત્તાનાં ચુકાદાને વશ વર્તવું જોઈ એ એવી માન્યતા હિપર જ સ્થાપેલો છે. એટલે એમાં કશું ખોટું નથી. પણ એમાંથી જ એક વાત ફક્ત થાય છે તે એ છે કે દેશીરાજ્યોનું રાજ્યપણું હવે માત્ર તેમની આન્તર શાસનની સ્વતંત્રતા પુરું જ રહ્યું છે, અને તે પણ જાણે હવે જવા ખેડું હોય એમ કેટલાકને લાગતું હોય એમ લાગે છે.

(અપૂર્ણ)

વિ.

કશળાજી

(હિંદના પ્રેમના યથાર્થ ઉકેલમાં થતા વિલંબને સમજાવવાનો એક પ્રયત્ન)

એક બહુજ નાની વાર્તા છે. છે તે હકીકત. પણ વાંચનારને તે વાર્તા જેવી લાગી નથી એવી છે. માટે વાર્તા છે એમ કહું છું. વાત એમ છે કે અમારે ત્યાં કશળાજી કરીને એક પ્રામાણિક અને સેવાલાવી નોકર હતા. એવા તો ભકત હતા કે આતા છુટવાની સાથે તુરત તેનો અમલ કરી નાંખે. પણ એમના સ્વભાવમાં એકજ ખામી હતી. અને તે એ કે ઝાઝા હુકમો એકી સાથે આપી જતા હોય એવો એકજ હુકમ એમને આપ્યો હોય તો એ જરાબર સમજી ના શકે. પણ ચોક્કસ હાખલા વિના સમજાય એવી વાત નથી. ધારો કે આપણે એને એમ કહ્યું હોય કે, “કશળાજી, આજે તમારે જમવા કહેવા જવાનું છે, ખાંડ લેવા જવાની છે, શાક લેવા જવાનું છે, તેલ લેવા જવાનું છે વગેરે” તો એ તુરત

“હાજી” કહીને ડગલો અને પાધડી પહેરવાં એકદમ ચાલ્યા નથી. અને જમવાનું કહેવાનું યાદ રહેવાથી તુરતજ જમવા કહેવા નીકળી પડે. આપણને એમ થાય કે એ હમણાં આવશે એટલે બધી વિગત કહીશું ત્યાં તો એ આવ્યા ન હોવાથી તપાસ કરતાં માલમ પડે કે એ તો બહાર ગયા છે. ઉતાવળે પળે પણ વિચારમાં ને વિચારમાં દૂર દૂર ચાલી ગયા પછી એને એમ થાય કે આપણે જમવા કહેવા તો જઈએ છીએ પણ કોને કોને કહેવા જવાનું છે તે પૂછવાનું તો રહી ગયું. એટલે બિચારા પાછા વળે અને આપણને આવીને પૂછે ત્યારે આપણે કહીએ કે ધીર-ભાઈને ત્યાં, હરિભાઈને ત્યાં, શાંતિભાઈને ત્યાં અને દયો આ ચીજો લાવવાની છે તેના પૈસા. એમ કહીને પૈસા આપીએ. એટલે વધારે પૂછવાની વાત ન ગોતી

એ પાછા બહાર નીકળી પડે. અને રસતે વિચાર થાય કે ધીરુભાઈ ને ખીજા બધાનાં ઘર તો જ્ઞેયાં છે પણ હરિભાઈ ક્યાં રહે છે તે તો આપણે જાણતા નથી. એટલે વળી બિચારા પાછા વળે અને હરિભાઈ ક્યાં રહે છે તે પૂછી જાય! એ બધું જલ્દયા પછી હલકે હૈયે એ પાછા બહાર નીકળે અને ધીરુભાઈનું ઘર પહેલું આવતું હોઈને ત્યાં જાય. અને કહે કે “ભાઈ છે? હું જમવાનું કહેવા આવ્યો છું.” ભાઈ બહાર ગયા હોવાથી, અંદરથી પૂછે છે કે “છે નહીં પણ કોને કોને આવવાનું છે તે કહેતા જાઓ.” એટલે પાછી મુંઝવણ થાય અને ઘેર આવીને વિગત પુછવા આવે. આમ મિત્રોને જમવાનું કહેવાની બાબતમાંજ અર્ધો દિવસ નીકળી જાય. ત્યાં જમવાને માટે રાંધવાની ચીજોનું ટેકાણું તો ક્યાંથીજ હોય? એટલે વળી આગળ ઉપર જમવા રાખવાનું થાય.

આમાં અમારોએ વાંકે હતો. પણ અમારાં ખાણાં એ કાંઈ કામ ધંધાને અર્થે હતાં નહિ. અને અમે એમ પણ ધારેલું કે માણસ ભગત છે. કામનો હોંસીલો છે. ફક્ત શુદ્ધિની ખાત્રી છે. તે ધક્કા બહુ ખાવાથી એના કંટાળા અને થાકથી તે ખીલશે એટલે બધું બરાબર થઈ જશે. (અહીંયાં દીલગીરી સાથે કહેવું પડે છે કે અમારી એ આશા તદ્દન વ્યર્થ નીવડી છે, કારણ કે એ ભાઈ સુધરવાની જરા પણ તકલીફ લીધા પહેલાં યમરાજના આમંત્રણને માન આપીને સ્વધામ ચાલી ગયા છે અને ક્યારે પાછા આવશે એ સંબંધી કંઈજ ખબર નથી.)

અહીંયાં વાંચનારને એમ થશે કે આ તે લેખકના એક નકામા નોકરની વાત થાય છે કે હિંદને લગતા પ્રશ્નની? અમને એમજ થાય છે કે હિંદના પ્રશ્નની બાબતમાં અમને આવોજ બલકે એથી પણ વિશેષ યોગદાનો લાગે છે. અમારા નોકરને એટલી તો ખાત્રીજ હતી કે અમે એના શેક છીએ તેમ અમને પણ ખાત્રી કે એ અમારો જ નોકર છે. એટલે અમારાજ હિતમાં કામ કરવાનું. અને વળી તે પ્રમાણિક પણ હતો. અહીંયાં તો પહેલીજ ખાત્રી એ કે હિંદુસ્તાનના શેક કાણુ તેજ નક્કી નથી લાગતું! ધરતીમાતા તો એ પ્રશ્ન ઉઠાવેજ નહિ. ત્યારે એ માનવું કેમ? શું હિંદુસ્તાનનાં ખરાં માલિક એ અહીંનાં અસંખ્ય શૂબ્ધાં તરસ્યાં ગરીબો, કે તેનો મુગો અવાજ વ્યક્ત કરવાનો અધિકાર પોતે ધરાવે છે એમ કહેનારી કેમિસ? અને તેના કર્મચારીઓ? કે હિંદનાજ હિતની વાત છે એમ કહેનારા લીબરલો કે હીંદુઓ કે મુસ્લીમો કે અનેક યુક્તિ પ્રયુક્તિથી હીંદ ઉપર વિજય મેળવીને પોતાની ખાતર સત્તા જમાવનારી વિદેશી પ્રજાની સ્વદેશી સરકાર કે એ સરકાર ઉપર અંકુશ રાખનાર પાર્લામેન્ટ? અને પાર્લામેન્ટ એટલે એની હરતી જેના ઉપર આધાર રાખે તે ઇંગ્લેન્ડની પ્રજા? કે પ્રજાના રાજા ના. શહેનશાહ પંચમ જ્યોર્જ? શેક કાણુ છે તે નક્કી થાય તો નોકર કોણુ છે એ પણ નક્કી કરવું સહેલું થઈ પડે. અને એ નક્કી થાય તો કાણુ કોના હિતમાં શું કરવું તે પણ નક્કી થઈ જાય. (મળેલું)

દેશીરાજ્યોના પ્રશ્નો.

મહુમ સર પ્રભાશંકર પટ્ટણી નિમિત્તે ભાવનગર રાજ્યની પ્રજા તરફથી
જાહેર શોકસભા:

જ્ઞાન. સર પ્રભાશંકર પટ્ટણીના સ્વર્ગવાસ નિમિત્તે તા. ૨૨-૨-૩૮ ને રાજ ભાવનગર રાજ્યના નાગરિકોની એક સભા નાં મહારાજા શ્રી કૃષ્ણકુમારસિંહજીના પ્રમુખપણા નિમિત્તે જસોતાથ મહાદેવમાં મળી હતી. દી. યા. ત્રિભુવનદાસ કાલીદાસ ત્રિવેદી જેઓ શિથિલ પ્રકૃતિના કારણે સભામાં આવી શક્યા ન હતા તેઓએ એક હૃદયદ્રાવક પત્ર લખ્યો હતો. તે આ નીચે આપ્યો છે.

દી. યા. ત્રિભુવનદાસનો પત્ર.

ભાવનગર

તા. ૨૨-૨-૩૮

રા. રા. નગરશેઠશ્રી,

વૃજલાલભાઈ

પૂજ્ય મુરબીશ્રી સર પ્રભાશંકરભાઈ પટ્ટણીના અચાનક ખેદકારક અવસાન નિમિત્તે શોક પ્રદર્શિત કરવા તથા તેમના કુટુંબને દિલાસાપત્ર મોકલવા ભાવનગર રાજ્યના પ્રેમાળ પ્રજાજનો તરફથી આજ સાંજે સભા યોજાવવાની અને તેમાં હાજરી આપવાની પત્રિકા મને મળી છે.

આ પ્રસંગે મારે જાતે આવું જોઈએ. પરંતુ મારી તબીયત નરમ રહેતી હતી, તેમાં વળી આ ખતાવના આઘાતથી હમેશા થયો છે, તેથી હું બહાર નિકળી શકું તેવી સ્થિતિમાં નથી. માટે આ પત્ર આપને મોકલું છું તે સભામાં વાંચવા તરફી લેશે.

સ્વર્ગસ્થ મહેરબાન સર પ્રભાશંકરભાઈ તેમ હું, લગભગ અડધા સૈકાથી આ રાજ્યની સેવામાં જોડાયા હતા. અને તે દરમિયાન લગભગ ૩૦ વર્ષે તેા તેઓ તેમ મેં એક જ ઑફિસમાં કામ કર્યું હતું. આવી લાંબી મુદત દરમિયાન તેઓનો સ્વભાવ, કાર્યદક્ષતા હિંમત, દીર્ઘદષ્ટિ વિગેરે અનેક સદ્ગુણોના અભ્યાસ કરવાની જે તક મને મળી હતી તે ભાગ્યે જ ખીજા કોઈને મળી હશે, એમ હું માનું છું. માત્ર એટલુંજ કહેવું બસ થશે કે આટલી લાંબી મુદત દરમિયાન,

નાના કે મોટા કોઈની લાગણી દુખાય તેવા એક પણ શબ્દ ખોલતાં મેં તેમને સાંભળ્યા નથી. સત્તાધીશોમાં આ ગુણ ખરેખર અનુપમ છે. મુરબી પટ્ટણી સાહેબ વિષે ઘણું બોલી તથા લખી શકાય તેમ છે. પરંતુ તે માટે અત્રે સ્થાન નથી. કારણકે અત્યારે તેા આપણે સમજતને છેવટની અંજલિ આપવા બેગા થયા છીએ, અને જેટલા દરજ્જે તેમના ગુણો આપણા જીવનમાં આપણે ઉતારી શકીએ તેટલા દરજ્જે આપણે તેમને અપેક્ષી અંજલિની સાર્થકતા છે, એમ હું સમજી છું.

આ રાજ્યમાં તેઓ જોડાયા ત્યારથી જ તે છેવટ સુધીનાં વર્ષોના રાજ્યના વાર્ષિક વહીવટી રિપોર્ટો આપણે જોઈએ તેા તેમાંથી તેમની અનેકવિધ નિષ્કામ પ્રવૃત્તિઓના આપણને સારો ખ્યાલ આવી શકે તેમ છે. નામદાર સ્વર્ગસ્થ મહારાજા સાહેબ સર ભાવસિંહજીનાં ગાદી નશીન થયા પછી તુરંત જ એક મોટા દુષ્કાળમાંથી હિંદ દેશને પસાર થવું પડ્યું હતું. એવા વિકટ સંજોગોમાં આપણું રાજ્ય તે મુશ્કેલીને તરી ગયું, તેના ખ્યાલ તેા તે વખતે જેઓ રાજ્ય સેવામાં હતા તેમને જ આવી શકે તેમ છે. ત્યાર બાદ આ રાજ્યમાં બેન્કની સ્થાપના, રેલ્વે લાઈનનો વધારો, વેપારવૃદ્ધિ માટે કરી આપેલી જોગવાઈ, કે જેમાં તેમનો હિસ્સો મુખ્ય હતો તે સર્વ કાર્ખના જાણુવા બહાર નથી. પરંતુ ખરેખર તેમનું ધ્યેય તેા રાજ્યના ખેડોનો કેમ આબાદ કરવા તે

હતું. આપણા હાલના નામદાર મહારાજ સાહેબના શુભ જન્મ પ્રસંગે, તેમના પૂજ્ય પિતાશ્રી નામદાર મહારાજ સાહેબ સર ભાવસિંહજીએ, ખેડૂત સંકટ નિવારણ ફંડ સ્થાપ્યું; તેમાં પણ સફળતા સક્ષિય ભાગ લીધો હતો; કે જે ફંડમાંથી હાલ ખેડૂતોની આબાદીનાં, તેમ કુષ્કાળ નિવારણનાં ખર્ચો કરવામાં આવે છે. છેલ્લું, પણ કોઈ પણ દરજ્જે નહિ ઉતરતું, કાર્ય તો ખેડૂતોના દેવાનો ફંડથી કરવાનું તેમણે ઉપાડ્યું હતું, તે છે; કે જે તેમણે કૃતેહમંદીથી પાર પાડ્યું છે. અને એજ ખેડૂતોની સેવાના કાડ પૂરા કરતાં કરતાં તેમણે પોતાનો દેહ છોડ્યો છે, તેજ તેમની ધન્યતા આપણને પૂરા ખ્યાલ આપે છે.

રાજ્ય અને પ્રાંત એ તેમને મન ખે જુદી બાબતો ન હતી, અને તે મન્તવ્ય અનુસાર તેઓ હરેક કામ કરતા, એમ મારા જ્ઞેવામાં આવ્યું છે. રાજ્યની ઉપજ વધુ આવે તો પણ ખર્ચ તો કરકસરથી ચલાવવો અને બચતાં નાણાં કાયમી આર્થિક સ્થિતિ સુધરે તેમાં ઉપયોગ કરવો એ તેમનો સિદ્ધાંત હતો; અને આ સિદ્ધાંતને પરિણામે રેલ્વે રિઝર્વ ફંડ, વિગેરે ફંડોની યોજના તેમના વખતમાં યોજવામાં આવી છે; કે જેનો હાલ રાજ્યને કાયમ મળતો રહ્યો.

સફળતાની પ્રવૃત્તિઓ માત્ર ભાવનગર રાજ્ય વહીવટમાં પરિમિત થઈ ન હતી. દેશી રાજ્યોને નામદાર બ્રિટિશ સરકાર સાથેના સંબંધોમાં ઉભા થતા કૃત પ્રશ્નોનો સહકાર તથા સમાધાનીથી ઉકેલ કરવામાં તેમની કિંમતી સલાહ લેવાતી. તેમની કાર્ય-કુશળતાએ ના. બ્રિટિશ સરકારનું પણ ધ્યાન ખેંચ્યું હતું, અને તેને લઈને પ્રથમ ના. મુંબઈ સરકારના એકઝીક્યુટીવ મેમ્બર તરીકેનો, અને ત્યાર બાદ ના. સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટ ફોર ઈન્ડિયાની કાઉન્સિલના સભ્ય તરીકેનો માનવંતો હોહો તેમણે પ્રાપ્ત કર્યો હતો જે વખતે તેમની સલાહની વધારેમાં વધારે જરૂર હતી તે વખતે તેઓ આપણને છાડીને ગયા છે તે ખરેખર શોકની વાત છે.

મારો પોતાનો તેમની સાથેનો સંબંધ માત્ર

રાજ્યના બે જવાબદાર અમલદાર જેવો નહિ પરંતુ મોટાભાઈ-નાનાભાઈ જેવો કુટુંબવત્ હતો. આવા એક મહાન પુરુષના વિયોગથી મને ઘણો આઘાત થયો છે. પરંતુ પ્રજાના માર્ગ ગૂઢ છે. તે કોઈના જ્ઞેવામાં કે જાણવામાં આવતા નથી. તે સહન કરવા પૂરતુંજ આપણું કર્તવ્ય છે. તેમના પવિત્ર આત્માને પ્રજા ચિરકાળ શાંતિ આપે એવું ઇચ્છી આપને આપેલી તરફી માટે ક્ષમા ચાહું છું.

સિંઝ ત્રિભુવનદાસ કાલિદાસ ત્રિવેદીના ધટીત.

ત્યાર પછી નગરશેઠ નીચે પ્રમાણે કરાવ સભા સમક્ષ રજુ કર્યો હતો.

કરાવ

“શ્રીમાન સર પ્રભાશંકર પટ્ટણી સાહેબના કુખ્યદ પરલોકવાસથી ભાવનગર રાજ્યની સમગ્ર પ્રજાને અતિશય ખેદ થયો છે. અને ખાસ કરીને જે અજુર્જીતન્યા સંયોગોમાં એમનું શરીર શાન્ત થયું તેને લઈને એ ખેદમાં ઓર વધારો થયો છે.

તેમનો જન્મ એક સામાન્ય પવિત્ર કુટુંબમાં થયો હતો. તેમાંથી પોતાના બુદ્ધિબળ અને કાર્યદક્ષતા વીગેરે અનેક ગુણોથી અધિકાર અને મહા અર્થ પ્રાપ્ત કર્યાં.

આ રાજ્યના દિવાન પદ ઉપર લાંબો વખત રહ્યા, ત્યાંથી મુંબઈ સરકારની કાઉન્સિલના સભ્ય તરીકે નીમણા અને છેવટ ઈન્ડિયાના સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટની સલાહના સભ્ય તરીકે તેમની વરણી થઈ અને ત્યારબાદ હાલના આપણા નેક નામદાર મહારાજ સાહેબની સગીર વય દરમિયાન કાઉન્સિલના અધ્યક્ષ તરીકે ઘણાં વર્ષો રહ્યા, તેવી એમની નવવંત કારકિર્દિ એમના ભાગ્યની શુભતાની પ્રત્યક્ષ પ્રતીતિ પૂરી પાડે છે; પણ તેઓ કેવળ ભાગ્યશાળી હતા એમ નહીં પણ એમની નૈસર્ગિક બુદ્ધિમત્તા અને સહૃદયતા પણ એમને એમાં સહાયક બન્યાં હતાં. તેમનામાં ઉચ્ચ પ્રકારની કાર્યદક્ષતા હતી. તેની સાથે તેમનું વાક્યાતુર્ય પણ ઘણું આકર્ષક હતું ઉપરાંત

એમનામાં સ્વાભાવિક ધ્યાનશીલતા દાનશીલતા તેમ જ ઐશ્વર્ય અને અધિકારની પરાકાષ્ટા-પ્રાપ્ત કર્યા છતાં એ જીરવવાની અદ્ભૂત શક્તિ હતી. અને તેને લઈને તેઓ નાના મોટા સાધારણ અને અસાધારણ દરેકને અપનાવી શક્યા હતા એમના કેટલાએક ગુણો તો લોકાત્તર હતા; એટલે કે એમના જેવી સ્થિતિ અને સંયોગોમાંથી પસાર થનાર બહુ જ થોડી વ્યક્તિમાં આવા દૈવી ગુણો હોઈ શકે.

તેઓ તો બધી રીતે કૃત્ય કૃત્ય થઈ ગયા, દીર્ઘાયુ ભોગવ્યું, ઐશ્વર્ય અને અધિકાર છેવટે સુધી ભોગવ્યાં, પોતાની પાછળ બે સુપુત્રો અને કુટુંબ પરિવારને સુખી અને આરામ મૂકીને વ્યાધિની જરા પણ વ્યથા ભોગવ્યા વિના સ્વસ્થતાથી શાંત થઈ ગયા. એટલે એમને માટે વાસ્તવિક દૃષ્ટિએ શોક કરવો આવશ્યક ન ગણાય; છતાં એમની સર્વદેશી ઉપયોગીતા તરફ લક્ષ આપતાં, તેમના પરલોકવાસથી રાજ્યને, પ્રજાને તેમજ તેમના કુટુંબને અતીશય ખોટ પડી છે. એ સંબંધમાં આ જાહેર સભા પોતાનો શોક પ્રદર્શિત કરે છે. એમની ખોટ રાજ્યને અને પ્રજાને નહીં. પરંતુ અન્યરાજ્યોને તેમજ બ્રિટિશ હોદ્દાના અધિકારીઓ તેમજ ખીન અધિકારીઓને પણ ઘણે અંશે લાગશે.

પરમકૃપાળુ પરમાત્મા તેમના પવિત્ર આત્માને સંપૂર્ણ શાંતિ બક્ષે એવી અમારી નમ્ર પ્રાર્થના છે,

ઉપરનો ઠરાવ તેમના કુટુંબ ઉપર મોટલી આપવાનો આ સભા નિર્ણય કરે છે.”

રા. રા. ગુલાબરાય વકીલ:-ઉપરના ઠરાવને અનુમોદન આપતાં રા. ગુલાબરાય ગોવિંદરાય વકીલે કહ્યું કે જે દુઃખદ બનાવને અંગે આજે જે સભા એકત્ર મળી છે. તે સભાનું પ્રમુખપદ ના. મહારાજશ્રીએ લઈને સ્પષ્ટ રીતે પ્રસિદ્ધ કર્યું છે કે આ શાંતનીય પ્રસંગનું ગૌરવ અને ખેદ જેટલે અંશે પ્રજાના દીલમાં છે તેટલે અંશે પોતાના હૃદયમાં પણ છે. આજની સભામાં એકત્ર થયેલાં આબાલવૃદ્ધને જોઈને

ના. મહારાજશ્રીને ખાત્રી થઈ હશે કે સર પટ્ટણીનાં પરલોકગમનની અસર પ્રજાના હૃદયમાં કેટલી ઉડી થઈ છે. અને એમ થાય એમાં કશું આશ્ચર્ય નથી. તેઓનું વ્યક્તિત્વ એવા પ્રકારનું હતું કે એમના સંપર્કમાં આવનાર હરકોઈને એમના ગુણોનું ગાન થયા વિના રહેજ નહીં.

સર પટ્ટણીજી દીવાન પદ ઉપર આવ્યા ત્યારથી અને ત્યાર પછી કોંસીજીના કારભારના સમયથી મારો અને એમનો અનેક પ્રસંગે સહવાસ થયો છે, અને તેથી એમના હૃદયનું વાચન દીવાન બહાદુર પોતાના પત્રમાં લખે છે એટલે અંશે તો નહીં પરંતુ મને જે પ્રસંગો મળ્યા છે તે ઉપરથી હું પણ એમશ્રીના હૃદયના ગુણોનું વાચન કરી શક્યો છું. ખીજા કોઈને ઉદ્દેશીને નહીં પણ નામદાર મહારાજશ્રીને ઉદ્દેશીને એમની કાર્યદક્ષતાનો એક દાખલો આપું. મુખ્યર્થના ગવર્નર જ્યોર્જ લોઈડે મહારાજશ્રીને ઠગવણી અર્થે વિલાયત મોકલવાનો પ્રયત્ન રચ્યો. અને તે માટે એમનો ઘણો આગ્રહ હતો. સર પટ્ટણી એક તરફ સરકારના નોકર ગણાય, એટલે બે સ્થિતિની વચ્ચે ધરણ થવાનો સંભવ થયો છતાં પણ એમણે પોતાની રાજનિષ્ઠાને ક્ષતિ આવવા ન દીધી. છેવટે જ્યોર્જ લોઈડને પોતાનો વિચાર ફેરવવો પડ્યો અને બાલ વયમાં ના. મહારાજશ્રીનું વિલાયત જવાનું બંધ રહ્યું. આવોજ એક બીજો દાખલો લોર્ડ ઇરિન વાઈસરોય હતા ત્યારે ના. મહારાજશ્રીના ગાદીનશીન પ્રસંગનો છે. ના. મહારાજશ્રીની શાદીની પહેલાં ગાદીનશીનની ક્રિયા થવી જોઈએ એવો સર પટ્ટણીનો આગ્રહ હતો. પરંતુ સરકારી અધિકારી વર્ગની અનુમતિ ન હતી. આ અરસામાં નરેન્દ્રમંડળની એક પ્રસંગે પટ્ટણીજી દીલ્લી હતા. તેમણે મને કહ્યું હતું કે “ગુલાબરાય, મેં વાઈસરોય સાહેબને માત્ર એટલુંજ કહ્યું કે મેં આટલાં ચાલીશ વરસ સુધી સરકારની નેક નિષ્ઠાથી નોકરી કરી હોય એમ આપને લાગતું હોય તો મારી માત્ર એટલી જ માગણી છે કે મારા મહારાજને શાદીની પહેલાં ગાદીનશીનની ક્રિયા થવી જોઈએ.” એમની એ માગ-

હીનું પરિણામ આપણે સૌ જાણીએ છીએ. આ બે પ્રસંગો એવા છે, કે પટ્ટણીજી જેમ કુનેહ વાપરી ખીજો કાઢી અમાત્ય તેને સફળતા પૂર્વક પાર પાડી શક્યો હોય ? સદ્ભાષ્યે આપણા રાજ્યમાં ઉત્તરોત્તર અમાત્યો આવજા થતા આવ્યા છે.

પ્રહીઝત ગૌરીશંકર ઓઝા અને સર રીચર્ડ પેલ વચ્ચે રેલ્વેના પ્રસંગ ઉપસ્થિત થયો હતો. તે વખતે ગંગાભાઇએ કહ્યું હતું કે જો વઢવાણ સુધી રેલ્વે ન બાંધવી હોય તો રાજ તૈયાર નથી. ત્યારે સર રીચર્ડે કહ્યું હતું કે “ગૌરીશંકરની રાજ્ય તરફની લક્ષિત મેં જોઈ લીધી છે.” અર્થાત્ કે ભાવનગર રાજ્યના સદ્ભાષ્યે આપણે ત્યાં ઉત્તરોત્તર સારા અમાત્યો થતા આવે છે.

મહુમ પટ્ટણીજીની કર્તવ્ય નિષ્ઠાનું એક તાલુકા દર્શાત હું આપીશ. લેડી પટ્ટણી લયંકર માંદગીને ખીજાને પડ્યાં હતાં. ડોક્ટરોએ પણ ના કહી હતી. છતાં પણ ભાવનગરનું હિત તે પહેલું અને કુટુંબનું હિત પછી એમ માનનારા હોઈ બંદરના કામે વિલાયત ગયા. આ એમની ઉત્કૃષ્ટ કર્તવ્ય નિષ્ઠાનું દર્શાત છે. હું એમની દાનશીલતાની શી વાત કરું ? દયા તો એમના હૃદયમાં સદંત્ર આપી રહી હતી. અને ઇંડીયા કૌન્સિલ સુધી પહોંચ્યા છતાં એ પદનું ગૌરવ અને અલિખિત મેં કદી એમનામાં જોયા નથી, એઓની પ્રકૃતિ ઘણી સરલ હતી. આવી સ્વાભાવિક સૌજન્યતા મનુષ્ય દીલને આકર્ષણ કર્યા વગર કેમ રહે ? મને એક વખત પોતે કહ્યું હતું કે “અમે તો આમ ભાર વહન કરતાં કરતાં ધસકાઈ જઈશું.” મને લાગે છે કે જુદાં જુદાં દરેક ક્ષેત્રની અંદર ભાવનગરની આબાદીને માટે પ્રયત્ન કરવામાં એમણે બાકી નથી રાખ્યું. અને ઘણી બાબતોમાં એમનો પ્રયત્ન સિદ્ધ થયો છે. પણ ઈશ્વરની મરજી આપણે સમજી શકતા નથી. બંદરના પ્રજાની બાબતમાં પણ કાંઈક આશા આપીને પોતે ગયા છે. ને સ્વ. ગોપાળ કૃષ્ણ ગોખલે સાંત થયા ત્યારે પટ્ટણીજીએ મને કહેલું યાદ આવે છે કે બંદરના પ્રજાના ઉકેલ માટે પણ ઉપરની પ્રીતી

કૌન્સિલમાં પોતે ન ગયા હોય ! એમનામાં ધર્મભાવના ઘણી ઉડી હતી. બાલપણથીજ એમના હૃદય ઉપર એમના કેશવલાલ કાકાના ધર્મ મંત્રકારો પડ્યા હતા. અને દરેકમાં તેઓ આત્મભાવથી જોતા એ તેનું કારણ હતું. છેવટ લેડી પટ્ટણી નિમિત્તની અંતિમ ક્રિયામાં ભાગવત શ્રવણ કરી તુરત તેઓ આત્મા ગયા. ખરેખર આવા ભાવશાળી નરોને! યોગજ સારો હોય છે.”

રા. રા. કુંવરજીભાઈ—ભાવનગરના અગ્રણી વિદ્વાન આપારી કુવરજી શેઠે કહ્યું કે “પટ્ટણીજીમાં જે અપ્રતિમ ગુણો હતા તેનું દર્શન તેઓ જ્યારે સેક્રેટરી પદે હતા ત્યારથી હું કરતો આવ્યો છું. મારો તો એમનામાં પિતા-પુત્ર ભાવ હતો. એમનો પ્રજા ઉપરનો પ્રેમ અને વિશ્વાસ વગેરેનું નિરીક્ષણ કરીએ તો જણાશે કે તેઓ એક અપ્રતિમ પુરુષ ધર્મ ગયા છે. મારી ૭૬ વરસની જીંદગીમાં મેં અનેક દીવાનો અને અધિકારીઓ જોયા છે પણ એમની જોડમાં મૂંઝીએ એવા તો એ એકજ હતા, એમ કહેતાં હું અચકાતો નથી. ના. મહારાજ સાહેબ તરફની વફાદારી અને માન એ બે બાબતમાં આપણે એમનાં જોટલાં ગુણગાન કરીએ તેટલાં જોઈએ છે. એમની જોટ ના. મહારાજ સાહેબનેજ નહીં પણ પ્રજાની નાની મોટી દરેક વ્યક્તિને પડી છે. પણ કુદરત પાસે મનુષ્ય નાહ્યાજ છે. માટે આપણે પરમેશ્વરને પ્રાર્થના કરીએ કે મહુમના હૃદયની બાકીની આશાઓ પૂરી પાડે. હવે એમના મૃત્યુમાં વધારે કહેવું એ આખે તોરણ બાંધવા જેવું છે.

ત્યારપછી મહાલોના નગરશેઠો તરફથી પત્રો વંચાયા હતા. અને રાજકવિ થીંગળશીભાઈ તથા તેમના ચિ. હરદાનભાઈએ પ્રસંગોચિત કાવ્ય કલાં હતા. પોર્ટલીકટર પાસેના મગદર ગામના કવિ દુલા લગતે મહુમના મૃત્યુમાં એક હૃદય ભેદક કાવ્ય ગાઈ મુંઝાવાળું હતું અને તેની શ્રોતાઓ ઉપર ખૂબ કરણ અસર થઈ હતી. અંતે નામદાર મહારાજશ્રીએ નીચે પ્રમાણે બાપચુ કર્યું હતું

ના. મહારાજાશ્રીનું ભાષણ

અમારા જહાડા પ્રબળનો,

આપણા સર પ્રભાશંકર દલપતરામ પટ્ટણી, કે. સી. આઈ. ઈ., નો અચાનક દુઃખદાયક સ્વર્ગવાસ થવાથી અમારી ગુણગ્રાહી પ્રજાએ પોતાનો શોક દર્શાવવા આ સભા યોજાવી છે તે મહુમના પ્રત્યેનું તેમનું માન અને હંડી લાગણી બતાવી આપે છે. કેટલાક વક્તાઓએ ધણી અસરકારક ભાષામાં સર પ્રભાશંકરના ઉમદા ગુણો, ઉદાર રાજનીતિ અને સાદા અને સરસ જીવનનો ખ્યાલ આપ્યો છે તે તેઓના ખેદકારક અવસાન નિમિત્તે અમેએ કહેલા— Extraordinary—ગેઝેટમાં જે વિચારો પ્રગટ કર્યા છે તેનું સર્વોચ્ચ સમર્થન કરે છે તે જાણી અમને સંતોષ થાય છે.

સર પ્રભાશંકરે આ રાજ્યના રાજ્યકર્તાઓની ત્રણ પેઢીની સંગીન સેવા બજાવી છે, અને રાજ્યહિત તથા પ્રમોદિત એ બે એમને મન એકજ વાત હતી એમ તેમણે કરેલાં અનેક કાર્યો તથા દર્શાવેલા વિચારો પુરાવો આપે છે તે આપની જાણ બહાર નથી.

અમારા સ્વર્ગસ્થ પૂજ્ય પિતાશ્રી મહારાજા સર બાવસિંહજી, કે. સી. એસ. આઈ., શાહીનશીન થયા ત્યારથી તેમના અંગત સલાહકાર તરીકે અને ત્યાર-બાદ રાજ્યના દીવાન તરીકે રાજ્યને રાજકીય તેમજ આર્થિક દૃષ્ટિથી સારા પાયા ઉપર મૂકવામાં તેમનો મોટો હિસ્સો હતો તે આપ સર્વ સારી રીતે જાણો છો.

અમારી સગીર અવસ્થા દરમિયાન રાજ્યવહીવટ ચલાવવા નામદાર બ્રિટિશ સરકાર તરફથી કૌન્સિલ નીમાતાં તેમની રાજ્ય તથા રાજકર્તા પ્રત્યેની આગલી સેવાઓ ખ્યાનમાં લઈ તેમને કૌન્સિલના પ્રેસિડેન્ટ તરીકે યોજવામાં આવ્યા હતા અને તે મુદત દરમિયાન સંભાળ તથા કેળવણી, રાજ્યની ઉન્નતિ, વેપાર વૃદ્ધિ અને ખેડુતકલ્યાણનાં કાર્યો વગેરે હમણાં જ બનેલાં હોઈ આપ સર્વના મનમાં તાજ છે એટલે તેનો લખાણથી ઉલ્લેખ કરવાનું આવશ્યક લાગતું નથી.

મહુમના કાર્યક્ષેત્રમાં ભાવનગર રાજ્ય તથા તેની પ્રગતિના હિત ઉપરાંત દેશી રાજ્યોના, સારાએ હિંદના

તેમજ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના એક સાથા મિત્ર તરીકેની સેવાઓનો સમાવેશ થાય છે અને તે ખીના એટલી બધી મરાહૂર છે કે તે વિષે વધારે વિવેચના કરવાની જરૂર જણાતી નથી.

તેમનું ખાનગી જીવન જેટલું ધાર્મિક તેટલું જ પરોપકારી અને ઉદાર હતું એવો તેમના સંસર્ગમાં દરેક વ્યક્તિને અનુભવ થયેલો છે.

આ સભામાં જુદા જુદા વક્તાઓએ મહુમના સંબંધે જે વિચારો દર્શાવ્યા છે તેમાં અમે ઉમેરો કરી કહીએ છીએ કે સર પ્રભાશંકરના અવસાનથી આપણને બહુ આપ્તા દેશને એક ઉદારચરિત રાજનીતિજ્ઞ નગરરાજની ન પૂરાય એવી ખોટ પડી છે તે નિર્વિવાદ વાત છે.

આ પ્રસંગ એવો છે કે તેમાં લાંબા વર્ણન કે વિવેચનને અવકાશ નથી, અને ભાવનગરની પ્રજાએ તેને અંજે જે પોતાની લાગણીઓ દર્શાવી છે અને સર પ્રભાશંકરના કુટુંબને દિલાસો આપવાનો જે ઠરાવ કર્યો છે તે ભાવનગરને ધટે છે.

છેવટે મહુમના આત્માને પ્રભુ અમર શાન્તિ આપે એમ આપણે સૌ ધિક્કારીએ છીએ.

સર પ્રભાશંકરના માનમાં મોરબીમાં શોક સભા

સર પ્રભાશંકર દલપતરામ પટ્ટણી કે. સી. આઈ. ઇ. આંહીના વતની તેમજ આ રાજ્ય સાથે સારો સંબંધ ધરાવનાર ગૃહસ્થ હોઈ તેઓશ્રીના અચાનક થયેલ અવસાન સંબંધમાં શોક પ્રદર્શિત કરવા અને તે સંબંધમાં જોગ્ય ઠરાવ કરી તેઓશ્રીના કુટુંબ તરફ મોકલી આપવા એક જાહેર સભા દરબારગઢ પેલેસના વીરાળા હોલમાં શનીવાર તા. ૨૬-૨-૩૮ ના રોજ રાત્રીના ભરવામાં આવી હતી. આ સભા ખુદ ના. મહારાજા સાહેબના પ્રમુખપદે મળવાની હતી પરંતુ તબીબતના કારણે પોતે પધારી નહોં શકવાથી મે. દીવાન સાહેબ મુસજીભાઈ સોલંકીને સદરજુ સભાનું પ્રમુખપદ લેવા ફરમાન કરેલ હતું અને તે મુજબ સદરજુ સભા તેઓના પ્રમુખપણા હેઠળ મળી હતી.

સભામાં માણસોની હાજરી સારા પ્રમાણમાં હતી અને દરેક કોમના નેતાઓએ સર પ્રભાશંકરની કાર-કીર્દીના ટુંક, અસહકારક અને બોધ લેવા ચોખ્ખી વીવેચનો કરી તેઓશ્રીના અવસાનથી કાઢીયાવાડના રાજસ્થાનોને તેમજ પ્રગ્નને મહાન ખોટ પડી છે. તેવું જાહેર કરી મરહુમને હૃદયપૂર્વક અંજલી આપી તેઓશ્રીના આત્માને અખંડ શાંતિ પ્રિયછી હતી.

આ પ્રસંગે ભાવનગર રેલવેના ડેપુટી મેનેજર રા. રા. હેમચંદલાઈ મહેતા જે આંહીના વતની છે અને જમનો સર પ્રભાશંકર જેડે નીકટનો સંબંધ હતો તેમની પાસે હાજરી હતી અને તેમણે પણ સર પ્રભાશંકરની સમયસુચકતા, સાદાઈ, સાધુજીવન, અગ્ર નીશ્ચય, અપકાર પર ઉપકાર, ભાવનગર રાજ્ય તથા પ્રગ્ન પ્રત્યેનો ખરો પ્રેમ વગેરે સંબંધમાં અસરકારક દાખલાઓ આપી તેઓનું જીવન કેવું અનુકરણીય છે તે જણાવી તેઓશ્રીના જીવનની ઝાંખી કરાવી હતી.

છવટે પ્રશ્ન સાહેબે થયેલ વીવેચનોને ટેકા આપી સર પ્રભાશંકરના ખરા સંસારમાં પોતે ક્યારે કેવી રીતે આવ્યા તેમજ સ્વર્ગસ્થ કાયદો લાજીલ ન હોવા છતાં રાજદારી બાબતોમાં કેટલા નીપુણ હતા તે મંજાવેલો આખેલુચ ચીતાર આપી સ્વર્ગસ્થના આત્માને શાંતી પ્રિયછી સભા વીસરજન કરી હતી.

ચોરખંદર સ્ટેટ ગેઝેટનો વધારો

દિ. એ. જા. નં. ૨૨૮.

ગઈ કાલ તા. ૧૬-૨-૧૯૩૮ સુધવારના રોજ ભાવનગર મુકામે સર પ્રભાશંકર પટ્ટણી કે. સી. આઈ. ઈ. નું એકાએક અવસાન થયાના અત્યંત માઠા સમાચાર મળતાં અમેને તથા સમસ્ત રાજકુટુંબને ભારે દિલગીરી થયેલ છે.

ભાવનગર રાજ્ય અને આ રાજ્ય વચ્ચેના નિકટતા અને અરસપરસ વાતસલ્યભાવી કૌટુંબિક સંબંધને અંગે સર પ્રભાશંકર પટ્ટણી સાથે અમારા રાજકુટુંબને ધણો મીઠો અને ગાંઠો સંબંધ હોવા ઉપરાંત તેઓશ્રીની જાન પ્રત્યે અમેને એક સુત અને માયાળુ સુભેચ્છક તરીકે ઉચ્ચ માન હતું.

સંસ્થાન ભાવનગરની આજીવન ઉમદા અને દિનેશની ભરેલી સેવા કરવા ઉપરાંત સર પ્રભાશંકર

પટ્ટણીએ હિંદુસ્થાનનાં નાનાં મોટાં રાજ્યોને પોતાની નેક સલાહનો બહેળો લાભ આપ્યો હતો.

તેઓશ્રીના અવસાનથી રજવાડાંઓને માટે એક જૂદા, અનુભવી અને કાબેલ મુત્સદીની મોટી ખોટ પડેલ છે.

તેઓશ્રીના આત્માને પરમ કૃપાળુ પરમેશ્વર શાશ્વત શાંતિ બધે તેવી પ્રાર્થના સાથે તેઓશ્રીના માનમાં આજરોજ ઓશીસો તથા શાળાઓ બંધ રાખવાનું ફરાવવામાં આવે છે.

તારીખ ૧૭-૨-૧૯૩૮. નવવરસિંહજી.
મહારાજ રાણા સાહેબ, રાજસ્થાન પોરબંદર.

ચોરખંદર દરબારી ગેઝેટનો વધારો.

મહારાજ સાહેબ શ્રી લાખધીરજી બહાદુર કે. સી. એસ. આઈ. ની હંબુરથી ઓર્ડર.

સર પ્રભાશંકર દસપતરામ પટ્ટણી કે. સી. આઈ. ઈ. ના અધ્યાનક અવસાનથી અમેને તથા અમારી પ્રગ્નને અત્યંત દીનગીરી થાય છે. સર પ્રભાશંકર મોરખી રાજ્યના વતની હતા અને તેમના જીવનના કાર્યક્ષેત્રની તેમણે આ રાજ્યના કેસવણી ખાતામાં શરૂઆત કરી; પોતાની કાર્યદક્ષતા અને કુશળતાથી ઉત્તરોત્તર વધ્યા હતા. તેમના જીવન દરમ્યાન, તેમણે ધોટીયા સરકારની તેમજ દેશી રાજ્યોની અને ખાસ કરીને ભાવનગર રાજ્યની સ્વતંત્ર સેવા કરી છે. પોતાના વિશાળ અનુભવનો લાભ સમગ્ર હિંદુસ્તાનને, રાજ્યો તથા પ્રગ્નને વિના સંકેતે આપ્યો છે. રાજ્યોના અત્યારના સમયે તેમની સેવા દેશી રાજ્યોને અમૂલ્ય હતી. તેમના અવસાનથી તેમની દરેકને મહાન ખોટ જણાશે. આવા મોરખીના સપૂતના અવસાનથી અમેને તથા અમારી પ્રગ્નને ખેદ થાય તે સ્વાભાવિક છે. પ્રશ્ન તેમના આત્માને શાંતિ આપો.

મરૂમના માનાયે આજરોજ તમામ ઓફિસો તથા શાળાઓ બંધ રાખવાનું ફરાવવામાં આવે છે. આ ઓર્ડર એકરદા ઓફિસરી ગેઝેટમાં પ્રસિદ્ધ કરવા તેની એક નકલ આજન્ય પ્રેસ મેનેજર તરફ મોકલવી.

તારીખ ૧૭-૨-૧૯૩૮.

LUKHDHIRJI
મહારાજ સાહેબ.

મોરબી સ્ટેટની ખેડૂત કરજ નિવારણ યોજના

હ. જા. નાં. ૨૫૫૧

મહારાજ સાહેબ શ્રી લખણીરજ બહાદુર કે. સી. એસ. ચાઈ. ની હજુરથી

8219.

અમારી ખેડુત પ્રજાને કરજ મુક્ત કરવા અને વ્યાજના ભારે બોગમમાંથી બચાવવા અમારી ધણી વખત થયાં ઈચ્છા છે. ખેડુતોને સસ્તા વ્યાજના દરથી નાણાં સરળતાથી મળી શકે તેને માટે એગ્રીકલ્ચરલ રૈયત બેંકની સ્થાપના આજે ધણી વર્ષો થયાં કરી છે. અને તેનો લાભ અમારી ખેડુત પ્રજા લે છે. વેપારીના ભારે વ્યાજના બોગમમાંથી આ અગ્ના લોકોને બચાવવા ખેડુત સંરક્ષણનો ધારો કરી જેટલી શકત આપી શકાય તેટલી આપી છે. આ સાધનોનો ખેડુતોને પૂરેપૂરો લાભ મળી શકે તે પહેલાં એક વખતને માટે તેમની સંતર કરજ મૂકીત થવી જોઈએ તેવું અમને જણાતાં રાજ્યનું ખેડુતો પાસેનું તમામ કરજ અમે હાલમાંજ માફ કર્યું છે, અને હવે વેપારીના કરજમાંથી તેમને મુક્ત કરવા જરૂરનું હોઈ નીચે મુજબ ચોજના મજૂર કરવામાં આવે છે.

૧. સંસ્થાન મોરબીના પાલસાના ખેડૂતો સામે હરેક પ્રકારના હેઠ્ઠાણનો નિકાલ કરવા નીચે મુજબ એક “કૃષ્યા કમીટી” નીમવામાં આવે છે.

અંશે વિરૂદ્ધ ન હોય તેટલે અંશે તેના નિયમો ખ્યા-
લમાં રાખવા અને અનુસરવા.

૧ આજમ પ્રતાપસિંહજી પુંગજી દરબાર એજન્ટ.

૪. આ ઠરાવ મંજુર થાય કે તુરંત સ્ટેડ કાઉન્સિલે નીચે મુજબની એક જાહેરાત રાખ્ય ગેઝેટમાં આપવી તથા તે જાહેરાતની બીજી રીતે અને તેટલી વિશાળ પબ્લિસિટી થાય તેને માટે ગોઠવણ કરવી.

२ „ श्रीमन्नाथ नारणदास गामी. डाउ-
सिन्ग सेक्रेटरी.

ଢ଼ ଶେଢ଼ ଭଗବାନଞ୍ଚ ଉପରାଜ.

ଜାହେର'ଖାନ୍,

૨. ખેડુતોના આગેવાનોનું એક લીસ્ટ કરી અમારી પાસે મંજૂર કરાવવું. આ લીસ્ટ પેંકીના બે ખેડુતોને દરેક કેષસનો ફડચો કરતી વખતે ફડચા કમીટીએ હાજર રાખવા. અને દરેક કેષસના ફડચા વ્યાપ્તમાં તે બે ખેડુતોનો અભિપ્રાય લેવો. અને તે અભિપ્રાય ધ્યાનમાં લઈ કમીટીએ પોતાનો ઠરાવ સ્વતંત્રપણે આપવો.

આ અંસ્થાનના દરબારી આવસાના ખેડુતો પાસે, કાંઈ આસામીનું ગમે તે પ્રકારનું લેણું હોય તો તેમણે તેનો ફડયા કમીડી સમક્ષ તારીખ ૧૫ મી એપ્રિલ સને ૧૯૩૮ પહેલાં રીતસર દાવો નોંધાવવો. ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે, મુદત દરમ્યાન જે દાવો નોંધાવવામાં નહીં આવે તો, સદર મુદત પહેલાંના વખતે તો લેણુંદેણુંનો દાવો રાખ્યના કાંઈ કરજદાર ખેડુતને તેવો દાવો કરવા જરૂર પડશે તો તેવા દાવા સાંભળવામાં આવશે. અને તે વખતે, ઉપર મુકરર કરેલ મુદત પહેલાંની ધારધારના સંબંધમાં કાંઈ હુકમનાણું કરી આપવામાં આવશે નહીં.

૩. ક્રિયા કમીટીએ પોતાનું તમામ કામકાજ પંચાયત કાર્યના સિદ્ધાંતને અનુસરી કરવું અને બને ત્યાં સુધી લેણાની પતાવટ કરવા નબર રાખવી. તેમજ આ ઠરાવથી ખેડૂત સંરક્ષણનો ધારો જોડશે.

મોરળી સ્ટેટની ખેડુત કરજ નિવારણ યોજના

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણેના દાવા, ખાલસાના ખેડુતો પાસે ગીરાધી, પુળાછુટ્ટી કે અગાઉ અથવા બીજા ગમે તે પ્રકારનું લેણું હોય તેવા તમામ લેણા બાબતના ટ્રાઈથી હુકમનામાં થઈ ગયા હોય અને તેવાં હુકમનામાંને અંગે જે કાંઈ લેણું હોય તેના પછી દાવા કરવાના છે.

કાઉન્સિલની સહી.

૫. આ કરાવ પ્રમાણે રેવન્યુ ખાતાની અડધ-હિમાં જેને ખેડુત ખાતેદાર તરીકે દાખલ કરવામાં આવ્યો હોય અથવા જેનું તે ખાતામાં દિત હોય તેવા તમામ સખસોને ખેડુત ગણવામાં આવશે.

૬. ફરિયા કમીટિ પાસે દાવો દાખલ થાય કે તુરત સામાવાળાને અને ખેડુત વકીલને ફરિયા કમીટિએ ખબર આપવા, અને ખેડુત વકીલ મારફત સામાવાળાનો જવાબ રજુ કરાવવો. કોઈ પ્રતિવાદી ખેડુત વકીલ મારફતે પોતાનું કામ લેવા ઈચ્છા ન બતાવે તો તે પ્રમાણેનું ફરિયા કમીટિએ રોજકામ કરી તેને પોતાનો દાવો ચલાવવા પોતાને યોગ્ય લાગે તેમ કરવા દેવા કમીટિએ સગવડ કરી આપવી.

૭. ખેડુત વકીલ પાસે દાવા અરજી તથા પ્રતિવાદીનો જવાબ આવે કે તુરત તેમણે, દાવાનો હિસાબ, હવે પછી કરાવવામાં આવ્યું છે તે ધોરણે તપાસવો અને લહેણદારના લહેણોના આંકડો નક્કી કરવો. ખેડુત વકીલને જે હિસાબ તપાસવાના હોય તે આજ્ઞા રૈયત બેન્ક મેનેજર મારફત તેમના ખાતાના હિસાબી કારકુનો પાસે તપાસરાવી નક્કી કરવા.

૮. ખેડુત વકીલ તરફથી આજ્ઞા રૈયત બેન્ક મેનેજર તરફ જે જે દાવાના હિસાબ તપાસવાના આવે તે તેમણે પોતાના તાબાના હિસાબી કારકુનો પાસે તપાસરાવવા અને હિસાબ તપાસનાર કારકુનને દરેક હિસાબ તપાસ્યા બદલ રૂ. ૦-૪-૦ મહેન-તાણાના આપવા.

૯. ઉપર પ્રમાણે હિસાબ તૈયાર થાય એટલે તે આ. રૈયત બેન્ક મેનેજર, આ. ખેડુત વકીલ તરફ મોકલવા અને તેમણે, પોતાના રીમાર્ક્સ સાથે આ.

હિસાબી દફતરના ઉપરી તરફ, તે હિસાબ ઓડીટ થવા મોકલવા. અને આ. હિસાબી દફતરના ઉપરીએ તેવો હિસાબ આ કરાવ મુજબ ઓડીટ કરાવી તે નીચે, તે બરાબર હોવાનું સર્ટીફિકેટ આપવું.

૧૦. ઉપર મુજબ હિસાબ નક્કી થયે ફરિયા કમીટિએ, અને પક્ષોના પુરાવો તપાસી પોતાનો કરાવ આપવો.

૧૧. દરેક દાવાનો હિસાબ, નીચેના નીચમો મુજબ તૈયાર કરવો.

૧. દાવાવાળો વહેવાર જનારથી રાફ થયો હોય ત્યારથી ધીરાયેલ રકમનું દર માસે દર સેક્ટે રૂ. ૦-૮-૦ મુજબ સાદું વ્યાજ ગણવું.

૨. ઉપર પ્રમાણે વ્યાજ ગણતાં વ્યાજની ગમે તે રકમ થતી હોય પરતુ કોઈ કેઈસમાં તેવી વ્યાજની રકમ મુદલ ધીરાયેલ રકમ કરતાં વધારે મળે આપવાની નથી.

૩. કોઈપણ ખેડુત સામે તમામ આસામીઓનું મળી એકંદર જે લેણું થાય તે લેણું તે ખેડુત જે વીધોટીની રકમ ભરતો હોય તેથી પાંચ ગણાં કરતાં વધારે હોયું નોંધેલ નહીં. આ લેણામાં ખાતેદાર પાસે રૈયત બેન્કનું જે લેણું હોય તે ખ્યાલમાં લેવું. ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે વીધોટીની રકમથી પાંચ ગણા ઉપરાંતનું લેણું નક્કી થાય તો દરેક આસામીના લેણાના વરાડે વધારાનું લેણું કમી કરવું.

૪. ખેડુત ખાતેદારે પોતાના લેણા પેટે લેણી-યાતને વખતો વખત જે જન્સી જમા આપી હોય તે જન્સીના ભાવ, જે માસમાં તેવી જન્સી આપી હોય તે માસના રાજ્ય ગ્રેડેટના નિરખના ભાવે ગણી જમા આપવી.

૫. પૂળાછુટ્ટ કે વંતર કે બીજા લેણામાં જ્યાં જમીનની ઉપજ લેણા પેટે જમા કરવાની હોય ત્યાં પછી ધીરાયેલ રકમનું વ્યાજ દર માસે દર સેક્ટે રૂ. ૦-૮-૦ મુજબ ગણવું, અને જમીનની ઉપજ તે જમીનની જે

વીધાટીની રકમ હોય તેથી દોઢી રકમ જે થાય તે મળે જમા અપાવવી, પરંતુ જ્યાં જમા અપાયેલ રકમ વીધાટીની દોઢી રકમ કરતાં વધારે હોય ત્યાં તે રકમ જમે મળે અપાવવી.

૬. જ્યાં આ ઠરાવ મુજબ લેણાંની પતાવટને પરિણામે જમીનનો કબજો મૂળ ધણીને અપાવવાનો થતો હોય ત્યાં તેવો કબજો સંવત ૧૯૯૫ની અખાતીને (વૈશાખ શુદ્ધ ૩ ના રોજ) કાગે ચાસે અપાવવો અને તેવા લેણાંનો હિસાબ પણ તે તારીખ સુધીનો કરવો.

૧૨. જે જે ખાતેદાર પાસે રૈયત બેન્કનું લેણું હોય તે લેણાંનું વ્યાજ છેલ્લાં ત્રણ વર્ષનું ખાતે ગણવું અને આગલા વર્ષનું વ્યાજ માફ કરવું. આ નીયમ અનુસાર જે જે આશામી પાસે રૈયત બેન્કનું લેણું હોય તેનું લીસ્ટ આજમ બેન્ક મેનેજરે ફડયા કમીટી તરફ મોકલી આપવું.

૧૩. કાંઈ ખાતેદાર પાસે જુજ જમીન હોય અને પોતે ખેતી સિવાય અન્ય ધંધો કરતો હોય અને તેવા ધંધાના અંગનું લેણું હોય અને જેનો ફડયો કરવાથી ગેરઈન્સાફ થવા સંભવ જણાય ત્યાં ફડયા કમીટીએ તેવા લેણાંનો ફડયો નહીં કરતાં પોતાના અભિપ્રાય સાથે તેવા દાવાઓના સંબંધમાં સ્ટેટ કાઉન્સિલમાં રેફરન્સ કરવું અને તેના ઉપરથી સ્ટેટ કાઉન્સિલને યોગ્ય લાગે તે પ્રમાણે હુકમ આપશે, અને તે હુકમ છેવટનો ગણાશે.

૧૪. ફડયા કમીટીના ઠરાવથી કાંઈ નારાજ થાય તો ઠરાવની તારીખથી પંદર દિવસની અંદર સ્ટેટ કાઉન્સિલમાં અપીલ થઈ શકશે અને સ્ટેટ કાઉન્સિલનો ઠરાવ છેવટનો ગણાશે.

૧૫. ફડયા કમીટીના કે કાઉન્સિલના છેવટના

હુકમના પરિણામે લેણુદારને જે રકમ અપવાની નક્કી થાય તે રકમ ફડયા કમીટીના રીપોર્ટ ઉપરથી આજમ બેન્ક મેનેજરે હેલુદારને ખાતે માંડી લેણુદારને શેકડી ચુકવી આપવી.

૧૬. ઉપર મુજબ રૈયત બેન્ક જે જે રકમ શેકડી ચુકવી આપે તે રકમ રૈયત બેન્કે ખાતેદારને ખાતે વગર વ્યાજ માંડવી. આવી રીતે ખાતે ધારાયેલ રકમ કેવી રીતે ખાતેદાર પાસેથી વસૂલ કરવી તેને માટેની યોજના આજમ બેન્ક મેનેજરે અમારી પાસે મંજૂરી માટે રજૂ કરવી.

૧૭. આ ઠરાવ મુજબ રૈયત બેન્કને જે રકમની વગર વ્યાજ ધીરધાર કરવી પડે તેટલી રકમ સ્ટેટ તરફથી રૈયત બેન્કને વગર વ્યાજે અપવામાં આવશે.

૧૮. આ ઠરાવ મુજબ જે દાવાઓ થાય અથવા જે પ્રોસેસ વગેરે કાદવા પડે તેના સંબંધમાં કાંઈપણ કોર્ટ શી લેવાની નથી.

૧૯. આ ઠરાવ પ્રમાણે દાવા તપાસવા માટે જે કાંઈ ખર્ચ થાય અથવા કાંઈ વધારાનો સ્ટાફ રાખવો પડે તો તે અમારી મંજૂરીથી રાખવો, અને તેનું ખર્ચ શ્રી હજુર જનરલ ડિરેક્ટરની ખર્ચ ખાતે કરવું.

૨૦. ફડયા કમીટીનું કામ કાજ પૂરું થાય એટલે ખેડૂતો ફરીથી કરજના ખોળમાં કચડાય નહીં તેને માટે શું કરવા યોગ્ય છે તે બાબતનો રિપોર્ટ ફડયા કમીટીએ અમારી હજુર કરવો.

ખચર તથા અમલ થવા આ ઠરાવની નકલ લાગતા વળગતા તરફ મોકલવી અને શ્રી હજુર ઓફીસ તરફથી કહેવામાં આવે તેટલી પ્રત આજમ પ્રેસ મેનેજરે છાપી આપવી અને આ ઠરાવ સ્ટેટ ગેજેટમાં પણ પ્રસિદ્ધ કરવો.

તારીખ ૨૭-૨-૩૮.

LUKHDHARJI,
મહારાજ સાહેબ.

નાંધ અને ચર્ચા

ફેરેશન અને તાલુકદારો.

છેલ્લા ૭ માસથી ફેરેશનને અંગે તાલુકદારોએ કયો રસ્તો લેવો એ સંબંધી એઓમાં મુંઝવણો ઉભી થઈ છે. આમાં કાકિયાવાડમાં બધાં મળીને તેર ચાણુઓ છે અને તે ચાણુઓના તાલુકદારોને પોતાનામાં ભેળવી દેવા જુદાં જુદાં રાત્યો પ્રયત્ન કરી રહ્યાં છે અને તેમાં વડોદરા રાત્યની પ્રવૃત્તિ આગળ પડતી જણાય છે. અને તે સ્વાભાવિક છે. એક વખત એવી હકીકત બહાર આવે છે કે અમુક તાલુકદાર-ભાગદારોએ કરાવ કર્યો છે કે અમુક રાત્યમાં આપણે નોડાર્ડ જરૂં, ખીજી વખત એવી હકીકત બહાર આવે છે કે એવા કરાવો પ્રતિનિધિત્વ વિના કરાયેલા છે. એક વખત-અમુક દરબારો એક રાત્યના અધિકારીઓને મળી તે રાત્યમાં નોડાર્ડવાની હા પાડી આવે છે અને ખીજી વખત એજ દરબારો ખીજા રાત્યના અધિકારીઓ પાસે પણ નોડાર્ડ માટેની સહાનુભુતિ દર્શાવી આવે છે. બહુ જ ઓછા દરબારો એવા હશે કે જેઓ આમાં અપવાદ રૂપ હશે. અમને નવાઈ લાગે છે કે આવી ભિરૂતા દરબારો શા માટે રાખે છે? અને નોડાર્ડ પહેલાં કે પછી તેઓ જુદી ચૂકવતીમાં છે છતાં આટલો ભય રાખે છે તો પછી જે તે રાત્યમાં નોડાર્ડ તેઓ પોતાના હકોનું સંરક્ષણ કેવી રીતે કરી શકશે? નિર્ભય રીતે તેઓને પોતાનો અભિપ્રાય આપતાં કોઈ અટકાવે એમ નથી એવા સંયોગો અત્યારે છે. વળી તેઓની હયાતીના સવાલ અત્યારે ઉભો થયો છે તે વખતે તેમણે ભિરૂતા દર્શાવી ચોગ્ય નથી. વડીલોને પૂછવાથી શું કાંઈક થવાનો છે? અત્યાર સુધીનો તાલુકદારોનો ને ઇતિહાસ નેત્રામાં આવશે તો

તેમાંથી એક જ વાત નીકળશે કે વડીલોની દારવણીથી પરસ્પર નિર્બન દશામાં તેઓ આવી ગયા છે. અને અત્યારે પોતાનો અભિપ્રાય સ્પષ્ટ રીતે વ્યક્ત કરવાનું એમનામાં બળ રહ્યું નથી. જે રાત્ય સાથે એમને નોડાર્ડવાનું હોય તે સંબંધી ખીજાનો અભિપ્રાય પૂછવા કરતાં પોતાના મનને પૂછી નેતું અને મન કહે તેમ કરવું એ આપણાં શાસ્ત્ર વાક્યને માન્ય રાખવું. મન એજ દરેક મનુષ્યનો સાથી છે અને તે જે માર્ગ દર્શાવે છે તેજ ખરો માર્ગ છે. વળી તાલુકદારો પોતાના સ્વાર્થનો જેવો વિચાર કરી શકે એવો વિચાર ખીજાનો ન કરી શકે. એટલે એમણે પોતાનો વિચાર પોતે જ કરવાનો રહ્યો. કેટલાક આપ મતલબી તાલુકદારો પણ હશે, પણ દરેકે ટોણું જેમ પોતાનાં માણસોને બરાબર રીતે પીછાની શકે છે તેમ તાલુકદારો પણ પોતાનામાં સ્વાર્થો કાઢ્ય છે અને નિસ્વાર્થો કાઢ્ય છે તે બરાબર રીતે સમજી શકે. એટલે આ બાબતમાં ખરો માર્ગ જ એ છે, કે તાલુકદારોએ પોતે પોતાનો વિચાર કરવો અને પોતાનામાં જેઓ અનુભવી, નિસ્વાર્થો, વયોવૃદ્ધ અને ભવિષ્યનું હિત જોઈ શકનારા હોય તેઓની એક સમિતિ નીમી તેમના કહેવા ઉપર વિચાર આધેરો એ વધારે ચોગ્ય છે.

કર્નર વોકરના બંધ પહેલાં તાલુકદારોની શું સ્થિતિ હતી? તેઓ કેટલે ઝંઝી સ્વતંત્ર હતા? તેઓનો ક્યા ક્યા રાત્યો સાથે સગપણનો અને આર્થિક વહેવારનો સંબંધ હતો? તેઓનો દરજ્જો ક્યા ક્યા રાત્યોમાં હાલના સંયોગોમાં વિશેષ જળવાઈ શકે એમ છે એ વગેરે બાબતોનો વિચાર કરી નિર્ણય આપવો એ ચોગ્ય છે એમ અમે માનીએ છીએ. માણસના હકોનું રક્ષણ વચ્ચેનો ઉપર અવસરો

છે એ ખરૂં છે પણ જો તે વચ્ચેનો નીલાવી રાખવા જેટલું બળ તેનામાં નથી હોતું તો તેનો વિપરિત અર્થ થવાનો ભય રહે છે એ પણ નિઃશંક છે. આ બધી વસ્તુ સ્થિતિનો દરખાસોએ પ્રથમ વિચાર કરવો જરૂરનું છે. માત્ર ગતાનુગતિક એકની પાછળ બીજાએ આધળા ચર્ષ દોરાર્ધ જરૂં એમાં કશું ડહાપણ નથી, તેમ ધણા કરે તે કરવું એ પણ હમેશાંને માટે વહેવાર નથી. જેમાં પોતાની હયાતી, હકો, લાગણીઓ અને દરજ્જાને વધારેમાં વધારે અંશે જળવાઈ શકે એવું હોય અને ભવિષ્યમાં મુશ્કેલીને પ્રગ્ને પણ સંતોષકારક નીકાલ કાઢી શકાય એવા સંયોગો ને રાજ્યમાં વિશેષતઃ દેખાતા હોય તે રાજ્યમાં જોડાવું એ તાલુકદારો માટે હિતાવહ છે એવું અમારૂં માનવું છે, માત્ર તેઓ જો સ્થિર ચિત્તે, બુદ્ધિપૂર્વક અને નિસ્વાર્થપણે આ બાબતનો વિચાર કરશે તો તેમને માર્ગ મળી રહેશે.

મહૂમ પતીયાલા મહારાજ.

ચોડા મહીનાઓ પહેલાં અમે અલવર નરેશની અવસાન નોંધ લીધી હતી. એવીજ બીજી અવસાન નોંધ મહૂમ પતીયાલા મહારાજ ભૂપેન્દ્રસિંહજીની સેવાનું પ્રાપ્ત થાય છે. હોંદી સરકારના-રાજદારી ખાતાનું ચક્ર એવું સુધારિત રીતે ચાલે છે, કે એ ચક્રના કાંચરાઓની ક્રાંતિને જો માહેતી હોય તો હિંદુસ્તાનના નરેશોની કારકીર્દિ ઉપર એ ખરૂં અજવાળું પાડી શકે. સિવાય તો લોકોની વદન્તી સિવાય બીજો આધાર મેળવી શકાય એવું નથી. કમનસીબે પતીયાલાના મહૂમ નરેશની કારકીર્દિ સામે પ્રજાજ લોકમત હતો. એ નરેશની દોહલીની મુસાફરીઓની જાહેરાતો અને સીમલાના પહાડોના ચેલ શિખર ઉપરની એમની ઈન્દ્રપુરી સમાન ખડકેલી રયાસતની જેમને થોડી ધણી માહિતી હોય તેઓને ખ્યાલ આવી શકે કે મહૂમ ભૂપેન્દ્રસિંહજીએ પોતાની જીંદગી કેવી જાહેરાતોથી

વિતાડી હતી. તે છતાં વરસો સુધી આ રાજકર્તાએ નરેન્દ્ર મંડળના આન્સલર તરીકે પદવી ભોગવી હતી. અને હાલ ફેરરેશનને અંગે દેશી રાજ્યોની ને સ્થિતિ સંયોગો છે તેમાં પતીયાલા મહારાજે અનન્ય બંધે ભાગ ભજવ્યો હતો. એમની હોશીઆરી, શુદ્ધિ ચાંચલ્ય, મતો મેળવવાની કુનેહ એ રીતે એમનામાં વિધ વિધ પ્રકારની આવડત હતી એવું સાંભળવામાં આવ્યું છે. જીંદગીભર એમનો દેહ ઝવેરાતથી શોભ્યો છે. શું સલાઓમાં કે શું નરેન્દ્ર મંડળની જાહેર કે ખાનગી બેઠકોમાં વસ્ત્રાભુષણોથી દેદીપ્યમાન એમનું શરીર ભાત પાડે એવું હતું. નરેશમંડળમાંથી એમના વ્યક્તિત્વની ખોટ પડી છે. અને અમે તે માટે ધણા દિલગીર છીએ. રાજ હોય કે સામાન્ય મનુષ્ય હોય પણ એના અવસાન પછી એ દર્શાવવા સિવાય અન્ય મનુષ્ય ધર્મ નથી.

નરેન્દ્ર મંડળના નવા આન્સલર.

પતીયાલા નરેશના અવસાન પછી અત્યાર સુધી ઉપ-આન્સલરના પદ પર ખીરાજતા ના. જમસાહેબ સમગ્ર નરેશમંડળના આન્સલરના પદ ઉપર આવ્યા છે. જમ સાહેબને જોએ જાણે છે, તેઓ કહે છે, કે પોતે દાંભિક દેખાવોમાં માનવાવાળા નથી પણ કામ કરી ખતાવવાને ઉત્કંઠા ધરાવનારા છે. તેમાં આ પદવી તો એમની જવાબદારી દિગુણિત કરે છે. મહૂમ જમશી રણજીતસિંહજીએ નરેન્દ્ર મંડળના પાયામાં જે વિચારનાં તત્ત્વો નાંખ્યાં છે તે હજી બીજાં રે રહ્યાં છે. કાંઈ પણ પદ ઉપર રહી કામ કરવાને બદલે લગભગ પંદર વરસ સુધી મહૂમ જમશી રણજીતસિંહજીએ નરેન્દ્રમંડળની સરસ સેવા ઉઠાવી છે. લોર્ડ વીલીંગ્ટન જેવા ગાઢ મૈત્રી ધરાવનાર વાઇસરોયની સાથે સમગ્ર નરેશમંડળના હિત માટે એઓ એકજ હતા, કે જેમણે હાંમતપૂર્વક પોતાની ખરેખરી માન્યતા પ્રકટ કરી હતી. એટલે ખરૂં જોતાં તો નામદાર જમ સાહેબ સમક્ષ જૂતકાળનો આદર્શ છે. એટલે તેઓના

ઉપર ચાન્સલર તરીકેની જે જવાબદારી આવી છે તેમાં તેઓ સફળ થશે એમ લાગે છે. એમની સાદાઈ, સવાલોનું ઉંડાણમાંથી જ્ઞાન મેળવવાની વૃત્તિ અને મહુમ જામસાહેબને પગલે ચાલવાની એમની પ્રવૃત્તિઓ પણ એમના આ પદની સફળતામાં સહાયબુત થાય એવાં છે, વળી તેઓ નરેશમંડળના મોટા ભાગનો વિશ્વાસ અને બંધારણીય જ્ઞાન ધરાવે છે. એટલે જે વખતે સમગ્ર નરેશમંડળની પુનર્ઘટનાની જરૂર છે તે વખતે એમની સેવા ઉપયોગી નીવડશે. આવતા જૂન માસમાં મુંબઈ ખાતે પ્રધાનોની રોન્ડીંગ કમીટીની મીટિંગ આ સવાલની ચર્ચા માટે અને ફરેશનમાં જોડાવું કે નહિ એનો હેવટનો નિર્ણય કરવા-મળવાની છે તે વખતે કાઠીઆવાડ અને ગુજરાતનો વિભાગ એક મતે પોતાનો અભિપ્રાય જાહેર કરે એ ઇચ્છવા જોગ છે. આ માટે ના. જામસાહેબ એ વિભાગની એક પ્રાથમિક સભા ખોલાવી નિર્ણય કરે તો હવે પછીની ભવિષ્યની વિચારણામાં એ નિર્ણય માર્ગદર્શક થશે એમ અમને લાગે છે. જે પ્રમાણે ભૂતકાળનાં વરસોમાં એમના તરફથી કરવામાં આવ્યું છે.

મોરબી રાજ્યની એક યોજના.

મોરબી રાજ્યે ખેડુતોના કરજ નિવારણની યોજનાને લગતો જે મુસદ્દો પ્રકટ કરેલ છે તે આ અંકમાં અમે આપ્યો છે. ખેડુતોને રાજ્યના અને વેપારીઓના કરજમાંથી મુક્ત કરવાનું પગલું ભાવનગર રાજ્યે હાથમાં લઈ તેને સફળ રીતે પાર પાડ્યું છે, ત્યાર પછી જો કોઈ દેશી રાજ્યે ખેડુતોને કરજમુક્ત કરવાનું અમલી કાર્ય હાથ ધર્યું હોય તો તેના બીજા દાખલો મોરબી રોડેનો છે. કાઠીઆવાડનાં કેટલાંક રાજ્યોએ જો કે આ માટેની યોજના ધરી રાખી છે. પરંતુ તેનો આ રીતે અમલ કરવામાં આવ્યો હોય એવું જાણવામાં નથી. મોરબીના મહારાજ ખેડુતો તરફ પ્રીતિ વાળા છે. અને રાજ્ય સાધન સંપત્તિ રીતિમાં જે એટલે ખેડુતો ઉપરના કરજનો સત્વર નિકાલ આવી

જઈ મોરબી રાજ્યના ખેડુતો ભાર મુકા થઈ જશે એમ લાગે છે. રાજ્યના ખેડુતો ઉપર વેપારીઓનું લગભગ ૧૪-૧૫ લાખનું દેવાનું ભારણુ છે. અને કમિટી માર્ફતે એ દેવાનો જે મોક્કસ આંકડો નક્કી થાય તે રાજ્યની રૈયત એકમાંથી વગર વ્યાજે ખેડુતો તરફથી મુકવી આપવાનું ધોરણ ખરેખર આવકાર પ્રદ છે. જે રાજ્ય પાસે નાણાંની છૂટ છે એ રાજ્યને માટે ખેડુતોને દેવામાંથી મુક્ત કરવાનો પ્રશ્ન મુશ્કેલ નથી, પણ મુશ્કેલ પ્રશ્ન તો દેવા મુક્ત થયેલા ખેડુતો ફરીથી દેવામાં ન પડે એની તકેદારી રાખવાનો છે. મહુમ સર પ્રભાંશંકર પટ્ટણીએ એ દષ્ટિએ આ પ્રશ્નની વિચારણા કરી હતી. અને પોતાની ગામડાંઓની છેલ્લી મુસાફરીમાં ખેડુતોને ગળા તેઓ ફરી દેવામાં પડતા શી રીતે અટકે તેવા માર્ગનું સૂચન કર્યું હતું. ખાસ કરીને દરેક ગામે ગ્રામ્ય પંચાયત જો રચાપવામાં આવે તો ઘણી મુશ્કેલી ઓછી થાય એવી. એમની ૬૬ માન્યતા હતી. અને ભાવનગર રાજ્યના તજાજા જેવા મહાલમાં કે જ્યાં લગભગ બધાં ગામોમાં પંચાયતો છે ત્યાં ખેડુતો ફરી દેવામાં પડતા નથી એમ જાણવામાં છે. એટલે મોરબી રાજ્યે જ્યારે એક શુભ કાર્યનો આરંભ કર્યો છે ત્યારે ગામ પંચાયત સંઘો પણ રાજ્ય વિચારણા કરે એટલી અમે મોરબી મહારાજને વિનંતિ કરીએ છીએ અને તે નામદારે બીજાં રાજ્યો માટે અનુકરણ રૂપ ખેડુતોની અણ-મુક્તિ કરવાની જે યોજના અમલમાં મૂકી છે તેની ફોલો ઇચ્છીએ છીએ.

માણસા રાજ્યની ખેડુતોની ચળવળ.

સાબરકાંઠા એજન્સિમાં માણસા રાજ્ય પ્રમાણમાં સાફ ગણાતું આવ્યું છે, અને મહુમ રાજોલજીથી તપ્તસિંહજીએ પોતાની અંગત લાગવગ, ડહાપણ, આરિવશીલતા અને ખર્ચના નિયમનથી રાજ્યની સારી પ્રતિષ્ઠા બાંધી હતી. ૧૯૨૧ ની સાલમાં મહુમ મનસંખ્યાલ રવજીમાઈની આગેવાની નીચે માણસા

પરિષદ ભરવાને સમયે રાજ્યમાં થોડો વખત ચળવળ ચાલી હતી. પરંતુ મહુમ માણસા નરેશ કુનેહથી બન્ને પક્ષને મન દુઃખ ન રહે એવો તોડ કાઢ્યો હતો. પરંતુ આ વખતે ખેડુતોના નામથી ચાલેલી પ્રવૃત્તિએ વધુ ઉગ્ર સ્વરૂપ લીધું અને તેમાં કેટલેક અંશે રાજ્યના અધિકારી વર્ગે જો કાઢપણુ અને ધીરજ બળવી રાખ્યાં હોત તો કદાચ એ સવાલ ઉગ્ર રૂપ ન લેત એમ માનવામાં આવે છે. પરંતુ હવે પ્રશ્નનો ઉકેલ થઈ ગયો છે અને માણસા રાજ્યના દીવાન તરીકે લાડીના કારભારી રા. રા. કેશવલાલ ઝોઝા નિમાવાના છે. રા. રા. કેશવલાલ ઝોઝા શાંત પ્રકૃતિના છે. અને લાઠી જેવા રાજ્યમાં એમણે ધણી વરસો કામ કર્યું છે એટલે તેઓ લોકોને સંતોષ આપી શકશે એ માન્યતા ખોટી નથી. માણસાના રાજ્યના રાઝોલછછી પણ સૌજન્યશાળી છે. અને સ્વભાવે જ શાંત પ્રકૃતિના છે. તેમ ધર્મનિષ્ઠાવાળા છે. એટલે પોતાના સહજ સ્વભાવથી તેઓ સ્વયં પ્રભવી ફરીઆદોને ઉકેલ કરે એ ઇચ્છવા બેગ છે. માણસાની પ્રજા ઉદ્યોગશીલ છે. મુખ્ય વગેરે શહેરોમાં માણસાના વેપારીઓ છે. એટલે કાળબળને ઝાળખી દરેક નરેશ પોતાનું તંત્ર ચલાવે એ ઇચ્છવા બેગ છે. કે જેથી નાની અને નજીવી લાગતી ફરિયાદોમાંથી ખોટું સ્વરૂપ થવા ન પામે.

દેશી રાજ્યોમાં પ્રજાકીય ભાવના.

લોર્ડ લોધીયને થોડા વખત પહેલાં વિલાયતમાં ઓળખરવર પત્રમાં હિંદુસ્તાન સંબંધે પોતાની મુલાકાતના અંગે વિચારે પ્રકટ કરતાં કહ્યું હતું કે દેશી રાજ્યોએ અંધારણીય રીતે પ્રજાને તંત્રમાં ભાગ આપવાથી ફીડરેશનનું કાર્ય વધારે સરળ થશે. આ વાત કેટલેક અંશે ખરી પણ છે. “હેમોક્સી”ના ધોરણે તંત્ર ચાલવું જોઈએ એ ભાવનાથી દેશી રાજ્યની પ્રજા વહીવટમાં હિસ્સો ભાગતી નથી પરંતુ કેટલીક જગ્યાએ દેશી રાજ્યોમાં ખીન જવાબદાર માણસોના હસ્તક અસાધારણ સત્તા

મૂકવામાં આવી છે તેથી, નાનાં માણસોના હાથમાં હુકમો છોડવાની સત્તા મૂકવામાં આવી છે તેથી, લાઘવરનાં માણસોને માત્ર રાજ કે દીવાનના કૃપા પ્રસાદથી આગળ વધારી યોગ્ય માણસોને અન્યાય કરવામાં આવે છે તેથી, અને તેથી વધારે તો આવી જાતનાં બધાં માણસો, જેઓ વહીવટી તંત્રમાં કંઈક લીક રીતે પોતાની ફરજ બજાવી રહ્યા હોય છે તેઓના કાર્યમાં પોતાની પાછળના પીડબળને લીધે દબાવગીરી કર્યા કરે છે તેથી, દેશી રાજ્યની પ્રજા વહીવટી તંત્રમાં હિસ્સો ભાગે છે. એમાં ભવિષ્યમાં પ્રજાકીય મુખ્ય છે કે નહિ તે જુદી વાત છે પરંતુ હાલના સંયોગમાં જો નરેશતંત્રમાં જમી ગયેલી અવ્યવસ્થા અને બીન જવાબદાર પણું દર નહિ થાય તો ભલે નિષ્કળ બધ એવો હોય પણ લોકતંત્રનો માર્ગ રાજ્યોએ સ્વીકાર્યો વીના છૂટકોજ નથી. રાજ્યોએ કાળના મોર્મોને જોઈ લેવાં એ જરૂરું છે.

બે રોજગારી મટાડવાનો ઉપાય.

ગ્વાલીયરની લેજિસ્લેટીલ એસેમ્બલીમાં “બજેટના વચ્ચુવકોની બે રોજગારી મટાડવા માટે રાજ્યના નોકરીયાતોની ૩૦ વરસની નોકરી પછી એમને રીટાયર કરવાનો” એક ઠરાવ રજુ કરવામાં આવ્યો હતો. ઠરાવ મુકનાર ભગવાનદાસ શુભાએ પોતાની ભલામણમાં કહ્યું હતું કે ૧૯૩૧ના સેન્સસ રિપોર્ટ પ્રમાણે રાજ્યની નોકરીમાં ૨૭૦૬૫ માણસો છે અને એ સંખ્યાને જો ત્રીશથી ભાગવામાં આવે તો દર વરસે ૯૦૨ માણસો નિવૃત્ત થાય અને એ જગ્યાએ નવા ઉમેદવારોને મૂકી શકાય. જો કે સર્વે સર્વ સંયોગોમાં આ નિયમનો સ્વીકાર અશક્ય છે. પરંતુ સામાન્ય નોકરીઓ (નિષ્ણુતોનો પ્રશ્ન અલગ રાખતાં) માટે ઉપરની સૂચના માન્ય રાખવામાં આવે તો અત્યારની ભરણુ પોષણની સામાજિક યુવવજીમાં એથી ઘણી રાહત મળે. દરેક દેશી રાજ્યમાં નોકરોની સંખ્યા હોય છે અને તેઓ

નોકરીમાંથી નિવૃત્ત કરવાના નિયમો પણ હોય છે, પરંતુ વ્યવહારમાં તેનો અમલ થતો નથી. કેટલાંક રાજ્યોમાં તો સરકારમાંથી કે ખાનગી રાજ્યોમાંથી નિવૃત્ત થયેલા નોકરોને પણ રાખવામાં આવે છે. એ રીત ધ્વજ્યા ભોગ નથી એથી વહીવટી કાર્યમાં ઘણી વખત વિશેષ અને સતત મંદતા આવવાનો સંભવ છે. અને તેને સમજે પ્રજાની ફરીઆદો વધે છે. યુવકો ને કે વૃદ્ધો જેવા અનુભવી નથી હોતા પરંતુ કાર્ય શક્તિવાળા હોય છે એટલે જો એમને યોગ્ય અધિકારીની નીચે મૂકવામાં આવ્યા હોય છે તો તેઓ રાજ્યતંત્રમાં ઉપયોગી થઈ પડે છે. અનિયમિતતાને લીધે કેટલીક વખત તેજસ્વી યુવકો દેશી રાજ્યોમાં જોડાવા હિત્સુક નથી હોતા પરિણામે જેઓને ખાનગી નોકરીમાં થોડી આશા હોય છે-તેઓ બહુ ઘણા દેશી રાજ્યોમાં ભરણા હોય છે અને તેઓની

પાસેથી ન્યારે નિવૃત્ત થવાની મર્યાદા ઉપરાંતની મુદત સુધી કામ લેવામાં આવે ત્યારે વહીવટીતંત્ર કેવું શિથિલ બને? એટલા માટે સારામાં સારો માર્ગ એ છે કે રાજ્યોમાં (૧) નિવૃત્ત થવાની મુદત નક્કી થઈ હોય તે પ્રમાણે અમલ કરવો, (૨) ઉત્તરોત્તર બઢતીનું ધોરણ સ્વીકારવું (૩) નિયમિત રીતે પગારના ષેડ નક્કી કરવા (૪) અંગત લાગવગતે નોકરીમાં સ્થાન ન આપવું (૫) યોગ્યતા અને ઉપયોગિતા બનનેનો વિચાર કરી એવા નોકરીઆતોની કદર કરવી (૬) નરેશના કે દીવાનના કે એવા મોટા અધિકારીઓના ખાનગી કામ માટેના નોકરો રાજ્ય વહીવટથી અલગ રાખવા વગેરે નિયમોનું દઢતા પૂર્વક પાલન થવાની જરૂર છે. ક્રમે ક્રમે આથી બે રાજગારી નાબૂદ થશે. જો આ નિયમોનું દઢતા પૂર્વક પાલન કરવામાં આવશે તો.

ગ્રાહકોને વિનંતિ

‘દેશી રાજ્ય’ના ગ્રાહકોને નમ્રપણે વિનંતિ કરવામાં આવે છે, કે મહેરબાની કરી તેઓ “દેશીરાજ્ય”નું લવાજમ તાકીદે મોકલી આપવાની કૃપા કરે. આ સંબંધમાં વારંવાર ચાલ નહીં આપવું પડે એવી આશા છે.

સ્વીકાર

વાહીવટી રિપોર્ટો. (૧) Travancore, Administration Report 1111 M. E. (1935-36 A. D.) (૨) Bhavnagar State Administration Report, 1935-36. (૩) Chhota udepur administration Report 1936-37.

પુસ્તકો (૧) દેશી રાજ્યો અને ફેરેશન, લેખક સુનીલાલ શામળ ત્રિવેદી પ્રકાશક ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય અમદાવાદ. કી. રૂ. ૫-૦-૦. (૨) ગૃહ વિજ્ઞાન, પ્રકાશક વીરેન્દ્રરાય ચન્દ્રસેન મહેતા. (૩) કાયા-કલ્પ, લેખક રાજવૈદ્ય જીવરામ કાલીદાસ શાસ્ત્રી. (૪) ધાર્મિક વ્યાખ્યાનમાળા અંક ૬, રા. રા. મંગેશ કમળાકર નાડકર્ણી ધર્માધિકારી વડોદરા રાજ્યનાં લાયણો. (૫) આપણા દેશની સ્થિતિ, લેખક ડૉ. વિષ્ણુશાસ્ત્રી ત્રિપુલુકર ક્રિ. ૦-૮-૦. (૬) ગુ. વ. સોસાયટીનાં પ્રકાશનો. (૧) પ્લોરાનું આદર્શ નગર, અનુવાદક પ્રાણજીવન વિજ્ઞાનથી પાકે, (૨) ગ્રંથ અને ગ્રંથકાર વર્ષ ૮, ૧૯૩૭, તૈયાર કરનાર રા. રા. હી. ત્રિ. પારેખ, (૩) અર્વાચીન ગુજરાતનું રેખાદર્શન (ખંડ ૩ પૂર્વાધ) લેખક હી. ત્રિ. પારેખ, (૪) ગુજરાતનો મધ્યકાલીન રાજપુત ઇતિહાસ (વિભાગ ૧લો) લેખક દુર્ગાચંદ્ર જ્વળરામ શાસ્ત્રી. (૫) ટસ્કેજી અને તેના માણસો, લેખક અમૃતલાલ સુનીલાલ મોદી. (૬) નીતિશાસ્ત્ર. ભાષાન્તરકાર પ્રહલાદભાઈ આનંદચંદ્ર મુવ. (૭) મનોમુકુર ગ્રંથ ૩જો, કર્તા. સ્વ. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દ્વિવેદીઆ. (૮) ગુજરાતીઓએ હિંદી સાહિત્યમાં આપેલો ફાળો, લેખક. સ્વ. ડાહ્યાભાઈ પીતાંબરદાસ દેસાસરી (૯) હાંશુ અને તેની જાતનાં ફાળોનો ઉદ્દોગ, લેખક મનલાલ ગજ્જર (૧૦) પ્રજા જીવનની દૃષ્ટિએ દુધ અને ઘી. લે. હરિપ્રસાદ વૃન્દાવ દેસાઈ (૧૧) દાર્શનિક કોશ (પ્રથમ ખંડ) સંપાદક છોટાલાલ નરભેરામ ભટ્ટ.

નોંધ : ઉપરોક્ત બધાં પુસ્તકોનો રીઝુ આવતા અંકઆ પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવશે.

આવડતો અંક—સુઅવ લેઓ.

(૧) પશ્ચિમ હિંદ એન્જિનિયરિંગ કોલેજોનો પ્રશ્ન, (૨) પ્રાચીન ઐતિહાસિક શહેર તળાવ, (૩) ભાવનગરનો ઇતિહાસ, (૪) અમનગર સંસ્થાનને લગતા કાગળો. (૫) સમયના પ્રવાહમાં હિંદનાં દેશી રાજ્યો. (૬) શ્રીમંત સરકાર ગાયકવાડ અને તેમને ખંડણી ભરનારા તાલુકાદારો વચ્ચેના સંબંધની પુનર્ઘટના (૭) શ્રીમાન વિનયચંદ્ર ગૌરીચંદ્ર ઝોઝા (જીવન વૃત્તાંત) (૮) ભાવનગર સંસ્થાનમાં ગૌસવર્ધન (૯) દેશી રાજ્યોના પ્રશ્નો અને (૧૦) નોંધ અને ચર્ચા, તથા (૧) સમાલોચના

દેશી રાજ્યના ગ્રાહક મિત્રોને અરજ છે કે એમણે જો “દેશી રાજ્ય”ના ગ્રાહક તરીકે ન ગહેવું હોય તો કૃપા કરી આ પત્ર મળે કે તુરત તે પ્રમાણે અખર આપવા એ કરે. કે નથી અમને નુકસાન થતું અટકે.

'દેશીરાજ્ય' ત્રૈમાસિકની જાહેર ખબરના દર અને નિયમો

જગા	વાર્ષિક	છ માસિક	ત્રૈમાસિક
"દ્રવિડ"નું આખું પૃષ્ઠ			
આખું પૃષ્ઠ અથવા બે કોલમ	૪૦	૨૦	૧૨-૦-૦
અર્ધ પૃષ્ઠ અથવા એક કોલમ	૨૨-૮-૦	૧૨-૮-૦	૭-૮-૦
૧/૨ પૃષ્ઠ અથવા અર્ધ કોલમ	૧૨-૮-૦	૭-૮-૦	૫-૦-૦
કવરની ચોધી, બીજી અને આખી ખાલુ	૬૦	૩૦	૧૫

૧. જાહેર ખબરનાં નાણાં હેતાથી પણ અગાઉથી લેવામાં આવશે. તે સિવાય જાહેર ખબર લેવામાં કે ચાલુ રાખવામાં આવશે નહિ.
૨. બાર માસના કોન્ટ્રાક્ટની જાહેરખબરની એક સામગ્રી અગાઉથી રકમ જરૂર પડે તો ચએલી રકમમાંથી ૬૬ ટકા વળતર આપવામાં આવશે.
૩. બાર માસના કોન્ટ્રાક્ટની જાહેર ખબર, દર ત્રણ માસે ફેરવી રાકશે; પરંતુ દરેક હપ્તે ફેરવવા માટે ભાવમાં ૧૦ ટકા વધારે ગણવામાં આવશે.
૪. હેન્ડબીલની વહેંચામણી રૂપીઆ પંદર.
૫. કોઈ પણ કારણે અમુક મુદત સુધી અગે બંધ રાખેલી જાહેરખબર મળે આપીયું.
૬. વધુ ખબર આપવામાં ન આવે ત્યાં સુધી ઉપર જણાવેલા દર છેવટના જ સમજવા.

પાકા મુશોભિત પુંઠાથી બંધાવેલી

'દેશી રાજ્ય'ની એકથી નવ વરસ સુધીની ફાઈલો.

જેમાં ફેક્ટરેશનને લગતા પ્રશ્નો, વારસાના હકને લગતા પ્રશ્નો, જીવન ચરિત્રો, ઇતિહાસની પ્રાચીન—અર્વાચીન હકીકતો, નરેન્દ્ર મંડળની બેઠકને લગતા સંપૂર્ણ અહેવાલો જેવે હકીકત છે. દેશી રાજ્યના પ્રશ્નોના અભ્યાસીઓને માટે એમાંથી ઘણું મળી શકે એવું છે. આખા સેટના રૂ. ૫૦-૦-૦ છે.

લખો:—

જયંતીલાલ મોરારજી મહેતા.
ભાવનગર.

સન્ત જો એન (સચિત્ર)

(સરકારી કેળવણી ખાતાએ મનામ લાયબ્રેરી માટે મંજૂર કર્યું છે.)

ભાષાન્તર કર્તા : શ્રીચુત અનંતરાય પ્રભાશંકર પટ્ટણી એમ. એ.

(1) ' Mr. A. P. Pattani's translation of Bernard Shaw's Saint Joanis done in simple, idomatic and forceful style and I am sure it will be appreciated as a valuable addition to the translation branch of our literature.....' A. B. Dhruva.

(2) ' It is a production of considerable literary merit and I am sure it will find deservedly a place in Gujarati literature. '

Sir Chimantlal H. Setalvad.

(3) ' The work will be received...with appreciation and understanding and ought to enrich Gujarati literature. '

Sir Chunilal V. Mehta.

(4) ' You have been able to preserve the spirit of the original in toto. '

K. M. Jhaveri.

(5) ' Your association with English life for a pretty long period and...have enabled you to go straight to the very heart of Mr. Shaw's great work. '

N. K. Bhatt.

(6) ' You have succeeded in transferring...the very tone and spirit of the original...because of your simple fluent and idiomatic Gujarati. '

B. K. Thakor.

(7) ' You have thoroughly maintained the spirit of the Author. '

J. P. Trivedi.

(8) ' All of us should be grateful to you for bringing G. B. S. and Saint Joan home to us. '

T. K. Shahani.

કપડાં પૂરું રૂ. ૬-૦-૦

કપડાં પૂરું રૂ. ૨-૮-૦

લખો:—

જયંતીલાલ મોરારજી મહેતા

તંત્રી : 'દેશી રાજ્ય'—ભાવનગર.